

K 184 696
3

გოდია

მეცნიერება

საინჟინერო
მეცნიერება

გოდია

I

მეცნიერება

1982

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

შოთა

მუსხიშვილი

საქართველოს
საქართველოს

სამეცნიერო

სამეცნიერო

სამეცნიერო

სამეცნიერო

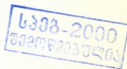
შოთა შოსთა

საქართველო

ქვეყანა

ტ. მ. შ. I

"მეცნიერება" • 1982

9 (C 41) —

63.3 (2-1) —

9 (47.922) + 9 (1922): 33

2 607 —

წინამდებარე წიგნი გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, პროფესორ შოთა მესხიას (1916—1972 წწ.) გამოსაცემად განზრახული თხზულებათა სამტომეულის პირველი ტომია. მეცნიერმა გამოიკვლია ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ისეთი წამყვანი პრობლემები, როგორცაა სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, ქალაქების ისტორია და საქალაქო წყობა; შესწავლა წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის საკითხები.

პირველ ტომში წარმოდგენილია შ. მესხიას მიერ სხვადასხვა დროს დაწერილი გამოკვლევები, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი პირველად ქვეყნდება. ცალკეულ ნაშრომებში პირველწყაროებისა და სპეციალური ლიტერატურის შესწავლა-შეკვრების საფუძველზე დასმულია და ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების, ეკპრობა-ხელოსნობის, კლასობრივი ბრძოლებისა და სხვა საკითხები.

წიგნში შეტანილი გამოკვლევები ფართო საზოგადოებისათვის მისაწვდომადაა დაწერილი და, ბუნებრივია, დიდ სამსახურს გაუწევს საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ ყველა მკითხველს.

969481 X

სარედაქციო კოლეგია

- მ. დუმბაძე (მთ. რედაქტორი), ა. აფაქიძე, რ. შეტრეველი,
 ნ. შენგელია, ვ. გუჩუა, მ. მესხია

ტომის რედაქტორი

რ. მებრძვილი

რ. მებრძვილი სსრ. საბჭო-
 საბ. სახელმწიფო
 გამომცემლობა
 ბიბლიოთეკა

10604

M 607 (06)—82

173—82

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1982

447

22

2-10

წინასიტყვაობა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სარედაქციო-სა-გამომცემლო საბჭოს დადგენილებით სამ ტომად უნდა გამოიცეს გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, პროფესორ შოთა მესხიას (1916-1972 წწ.) შრომები.

შოთა მესხიამ მნიშვნელოვანი მეცნიერული მემკვიდრეობა დაგვიტოვა. იგი ავტორია ოთხმოცზე მეტი გამოქვეყნებული გამოკვლევისა. მეცნიერმა შეისწავლა ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ისეთი წამყვანი პრობლემები, როგორცაა: სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, ქალაქების ისტორია და საქალაქო წყობა; მნიშვნელოვანი საბაზო ჩაატარა წყაროთმცოდნეობისა და ოსტორიოგრაფიის დარგში.

პირველ ტომში იბეჭდება გამოკვლევები: „ხელოსნობა ძველ საქართველოში“; „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“; „XI—XIII სს. საქართველოს საზოგადოებრივი წყობის ისტორიიდან“ („საქარგაეის“ მნიშვნელობისათვის); „კლასობრივი ბრძოლა XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში“ და სხვ.

მეორე ტომში განზრახულია შეტანილი იქნეს გამოკვლევა — „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“. ესაა უკვე რუსულად გამოქვეყნებული წიგნის (1959 წ.) ვრცელი ქართული ვარიანტი. იგი საინტერესო იქნება როგორც სპეციალისტების, ასევე ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის.

მესამე ტომში შევა შ. მესხიას გამოკვლევა დიდგორის ბრძოლის შესახებ და სხვა ნაშრომები.

წინამდებარე ტომში შეტანილი შრომა — „ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V—XII სს.)“ მიძღვნილია ფეოდალური საქართველოს ისტორიის მეტად აქტუალური პრობლემის — ხელოსნური წარმოების ისტორიის გამოკვლევისადმი. ხელოსნობას ფეოდალური ქვეყნების მეურნეობაში ფრიალ მნიშვნელოვანი ხვედრითი წონა ჰქონდა. იგი „ქალაქის ყოფაცხოვრების აუცილებელ შემად-

გენელ ნაწილს წარმოადგენს... ის მნიშვნელოვნად არის გავრცელებული სოფლადაც და გლეხური მეურნეობის დამატების დანიშნულებას ასრულებს“ (ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, ტ. 3, IV გამოც. გვ. 383). V—XII სს. საინტერესო საქართველოს ისტორიაში და, ბუნებრივია, ამ დროის ხელოსნობის საფუძვლიანი შესწავლა წინ სწევს ქართულ ისტორიოგრაფიას.

მეცნიერმა საგანგებოდ შეისწავლა ხელოსნობის ყველა ის დარგი, რომელიც კი ცნობილი იყო V—XII სს. საქართველოში. ძველი საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ამ მნიშვნელოვანი საკითხის შესწავლა მრავალ სირთულესთან იყო დაკავშირებული (ნიშანდობლივია, რომ ეს გამოკვლევა შ. მესხიამ 1942 წ. დაასრულა). საკითხი არსებითად დაუმუშავებელი იყო. საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის ეს პრობლემა არ ყოფილა სპეციალური შესწავლის საგანი.

შოთა მესხიას ნაშრომში გამოკვლეულია ხელობისა და ხელოსნობის აღმნიშვნელი ტერმინები (შესავალ ნაწილში). პირველი-მე-შვიდე თავები მიძღვნილია ძველ საქართველოში ხელობათა შესწავლისადმი. სათანადო დარგი გამოკვლეულია მისი კონკრეტული სახით, ყურადღება ექცევა თვით ამ ხელობის აღმნიშვნელ ტერმინებს, შესწავლილია სამუშაო იარაღები და მათი ძველი სახელწოდებები. წიგნში მოცემულია ცალკეულ ხელოსანთა მუშაობის პროცესი, განხილულია შექმნილი პროდუქტების სახეები, საგანგებოდაა შესწავლილი ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობა, გამიჯნულია თავისუფალ და არათავისუფალ ხელოსანთა კატეგორიები, მინიშნებულია მათ როლზე ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ნაშრომში დასმულია საკითხი ძველ საქართველოში ამქრული წყობის არსებობის შესახებ (ეს საკითხი შ. მესხიამ შემდგომში დაწვრილებით შეისწავლა).

შ. მესხიამ გამოკვლევაში აჩვენა, რომ ძველ საქართველოში ხელოსნური წარმოება საკმაოდ დაწინაურებული იყო და იგი ცალკეული დარგების მიხედვით სპეციალდებოდა; დაასაბუთა, რომ იმდროინდელ (V—XII სს.) საქართველოში გვხვდება შუა საუკუნეებში ცნობილი თითქმის ყველა ხელობა.

გამოკვლევა დაფუძნებულია სხვადასხვა სახის უხვ მასალაზე (წერილობითი წყაროები, მატერიალური კულტურის ძეგლები) და იმდენად ღრმად და საფუძვლიანადაა საკითხი შესწავლილი, რომ დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

შ. მესხიას მონოგრაფია — „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“ (გამოქვეყნდა 1962 წ.) ფეოდალური ქალაქების

სოციალური ურთიერთობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის შესწავლას ისახავს მიზნად. ქართულ ისტორიოგრაფიაში XI—XII სს. თბილისში საქალაქო კომუნის არსებობის საკითხი, მისი წარმოშობის დრო და პირობები საგანგებო განხილვის საგანი გახდა. ასეთი რიგის საკითხების დასმასა და გადაწყვეტას ხელს უშლიდა როგორც საერთოდ შუა საუკუნეების ქართული ქალაქების შესწავლელობა, ასევე წყაროების სიმცირე. ჩვენი საუკუნის 50—60-იან წლებში შ. მესხიას მიერ ქალაქების შესწავლისა თუ ახალი წყაროების გამოვლენის თვალსაზრისით გადადგმულმა ნაბიჯებმა თბილისის ისტორიის ამ მეტად მნიშვნელოვანი პერიოდის შესწავლა ჩვენი ცოდნის გარკვეულ ჩარჩოში მოაქცია.

თბილისის, როგორც ქალაქ-კომუნის, ისტორია მჭიდროდ უკავშირდება შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალური მოძრაობის ისტორიის მნიშვნელოვან საკითხებს. მეცნიერი თბილისის საქალაქო კომუნის შესწავლას გზით იძლევა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის რიგი საკითხების ახლებურად გაგების ცდას. გამოცვლევა აშკარად გვიჩვენებს XII ს. საქართველოში ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების მაღალ დონეს, წარმოგვიჩენს საქალაქო კომუნისათვის ბრძოლას, თვით კომუნასა და მის ისტორიას სხვა, იმდროინდელ სოციალურ-საზოგადოებრივ მოძრაობასთან კავშირში.

კრებულში შეტანილია შ. მესხიას გამოცვლევა „XI—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან („საკარგავის“ მნიშვნელობისათვის)“. ამ პრობლემის შესახებ მეცნიერმა საგანგებო მოხსენება გააკეთა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, შემდეგ კი დაბეჭდა XII ს. საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილ საუნივერსიტეტო კრებულში (1969 წ.). შ. მესხია ასაბუთებს, რომ „საკარგავი“ XI—XIII სს. ქართულში ორგვარი მნიშვნელობით იხმარებოდა — „საკარგავი“ ნიშნავდა როგორც სამოხელეოდ, საგამგეოდ, სამართავად გაცემულ გარკვეულ ტერიტორიას, ქალაქს, ასევე სარგოს, ფულად გასამრჩელოს; საკარგავის ასეთი ორგვარი მნიშვნელობა შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო და იმაზე უნდა მიგვიჩვენებდეს, რომ საკარგავად მიღებული ტერიტორიის, ქალაქის თუ სახელოს გამგებლობა, ე. ი. მოხელეობის ეს სახე, სარგოთი, რენტით, ძირითადად ფულადი სარგოთი ნაზღაურდებოდა.

შ. მესხიამ თავის მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში დიდი ადგილი დაუთმო კლასობრივი ბრძოლის შესწავლას საქართველოს ქალაქებში. სწორედ ამ პრობლემას ეძღვნება გამოცვლევა — „კლასობრივი ბრძოლა XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში“. ამ ნაშრომის

მნიშვნელოვანი ნაწილი შესულია მეცნიერის ფუნდამენტურ გამო-
კვლევაში — „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ-საქალაქო
ქართველოში“. წინამდებარე წიგნში შეტანილი ეს გამოკვლევა მეცნიერს
ნების ცალკე დასაბუბრებად ჰქონდა გამზადებული. ტომში მოთავსე-
ბულია შ. მესხიას რეცენზიები მ. ინაძისა და ლ. ჯანაშიას ნაშრო-
მებზე.

რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი

შ ი ს ა ვ ა ლ ი

ხელოსნობა ძველ საქართველოში საქართველოს ისტორიის პეკლევართათვის სპეციალური კვლევის საგნად დღემდე არ გამხდარა. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა ამ მხრივ მხოლოდ დასამუშავებელ მასალას იძლევა.

ცნობილი ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბატონიშვილი, მართალია, საგულისხმო ცნობებს გვაწვდის მრეწველობისა და შინამრეწველობის ზოგიერთ სახეზე (იხ. მისი „ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი“), მაგრამ საკითხს ხელოსნობის შესახებ ძველ საქართველოში ის არ შეხებია. საქართველოს ისტორიის მკვლევარები (მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილი და სხვ.) უფრო მასალებს აგროვებდნენ, ვიდრე იკვლევდნენ საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ამ საკითხს.

ხელოსნობის საკითხს ძველ საქართველოში, ისე როგორც საქართველოს ისტორიის ყველა ძირითად საკითხს, აკად. ივ. ჯავახიშვილი შეეხო. თუმცა მოკლედ და მხოლოდ ზოგიერთი წყაროს გამოყენებით, მაგრამ ძველი საქართველოს ხელოსნობის ზოგი დარგი ჩამოთვლილი და განხილული აქვს მას თავისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველ წიგნში (1907 წ.). ივ. ჯავახიშვილი ხელოსანთა წოდებრივ მდგომარეობასაც შეეხო გაკერით (იხ. მისი „ქართული სამართლის ისტორია“. 1928, III, გვ. 37). ხელოსნობა, ვაჭრობა-მრეწველობა საერთოდ, სხვა საკითხებთან ერთად, როგორც იგი თვითონ წერს¹, განზრახული ჰქონდა განეხილა „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ შემდეგ წიგნებში, მაგრამ სამწუხაროდ, არ დასცალდა.

ხელოსნობის ისტორიაზე ძველ საქართველოში მნიშვნელოვანი მოსაზრებები გამოთქმული აქვთ აკად. ს. ჯანაშიას და პროფ. ნ.

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 1930, გვ. IV—V.

ბერძენიშვილს. მათ შეხედულებებზე დაწვრილებით ქვემოთ ნება საუბარი.

ხელოსნობის შესახებ ძველ საქართველოში პირდაპირი მხარე არ მოგვეპოვება. ძველი ქართული საისტორიო მხრივ მეტად ლარიზია და მკვლევარს, რომელიც დაინტერესებულია ამ საკითხით, სხვა სიძნელეებთან ერთად არსებული მასალების დაუმუშავებლობაც ელოდება წინ. ამით აიხსნება ისიც, რომ კავკასიისა და საქართველოს ხელოსნობის მკვლევართა უმრავლესობა, დაწყებული XIX ს-დან, თავისი კვლევის საგანს უმთავრესად XVIII—XIX სს. ფარგლავს (ეგვიპაროვი, შ. ჩხეთია, ალ. ფირცხალიაშვილი და სხვ.) და ამქრობის ისტორიით ინტერესდება; ძველი საქართველოს ხელოსნობის მიმოხილვა კი მათი გამოკვლევების მხოლოდ შესავლით ამოიწურება. ამ შემთხვევაში გამოჩაყლისად შეიძლება მივიჩნიოთ გ. გამყრელიძის სადისერტაციო ნაშრომი: „ხელოსნური მრეწველობა და ამქრული წყობილება საქართველოში“². გ. გამყრელიძემ სადისერტაციო ნაშრომის წარმოდგენამდე რამდენიმე წლით ადრე (1926 წ.) გამოაქვეყნა ნარკვევი: „ხელოსნობა ტფილისში“, რომელშიც უდიდესი ადგილი XVIII—XIX სს. ხელოსნობის ისტორიას აქვს დათმობილი; აქვე ავტორი „ხელოსნობის ისტორიულ მიმოხილვასაც“ შეეცადა (გვ. 19—21); ხოლო 1940 წ. წარმოდგენილ ზემოხსენებულ საკანდიდატო ნაშრომში მან თავისი შეხედულებები უფრო გააფართოვა და ძველი საქართველოს ხელოსნობას ხელნაწერის 15 (73—88) გვერდი დაუთმო. ავტორი ძველი საქართველოს სხვა მნიშვნელოვან საკითხებსაც შეეხო და თავისი შრომის II თავი საქართველოს ქალაქებსა და საქალაქო წყობილებას მიუძღვნა. მაგრამ აქვე უნდა ითქვას, რომ ავტორი მხოლოდ ზოგიერთი, საკმაოდ ცნობილი გამოკვლევის მითითებით კმაყოფილდება და ის მასალებიც კი, რომელთა გამოყენება შეიძლო XII—XIII სს. საქართველოს საქალაქო წყობისა და უფრო მეტად XVIII ს. ქალაქების საკითხისათვის, მას გამოყენებულ არა აქვს. შეიძლება ეს იმით აიხსნება, რომ ავტორი ეკონომისტის თვალსაზრისით იხილავდა საქართველოს ქალაქებსა და საქალაქო წყობას და ეს მასალები მისთვის თითქმის საჭირო არ იყო. შეიძლება ითქვას, ასევე სუსტად აქვს განხილული ავტორს ხელოსნობაც ძველ საქართველოში. იგი ხელობის ზოგიერთი დარგის ჩამოთვლით კმაყოფილდება, ალბათ, იმიტომ, რომ ამ მხრივ მისთვის ცნობილი

² ესარგებლობთ ხელნაწერით, რომელიც ინახება თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში.

წყაროები (ეესტათისა და აბოს მარტიელოზანი, თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“ და მცირედი სხვა) ბევრს არაფერს იძლეოდნენ. ყოველივე ამის მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ ავტორი ამ შემთხვევაში სწავლას თაერესად XVIII—XIX სს. ხელოსნობით იყო დაინტერესებული. გ. გამყრელიძის შემოსხენებული ნაშრომი მაინც მნიშვნელოვანია, როგორც ცდა ძველი საქართველოს ხელოსნობის მიმოხილვისა.

ძველ საქართველოში ხელოსნობის დარგებისა და ხელოსანთა შესახებ პირდაპირი მასალების უქონლობისა და აგრეთვე ამ საკითხის საესეებით შეუსწავლელობის გამო იძულებული ვიყავი არაპირდაპირი წყაროებით მესარგებლა და როგორც ქართული ორიგინალური, ასევე ნათარგმნი მარტიროლოგიური ძეგლები ამ თვალსაზრისით დამემუშავებინა. მნიშვნელოვან ცნობებს იძლეოდნენ აგრეთვე ქართველ და არაქართველ მოღვაწეთა ცხოვრების აღმწერი ავტორები, ჩვენ მიერ აღებული ხანის ფარგლებში მოქცეული ყველა პოეტური ნაწარმოები, ეპიგრაფიკული ძეგლები და ისტორიული დოკუმენტები. ტერმინების დადგენასა და გაგებაში დიდი დახმარება გამიწია „დაბადების“ ქართულმა თარგმანმა მისი ხანმეტური და სხვა რედაქციებით.

ქართული ორიგინალური და ნათარგმნი ძეგლების შესწავლით მიღებული შედეგების ქართული საისტორიო მწერლობის საბუთებთან და უცხო მწერლობის ძენწ ცნობებთან შედარება ნათელს პფენდა ძველი ქართული ხელოსნობის ისტორიის ზოგიერთ საკითხს.

ილია ჭავჭავაძის სამართლიანი შენიშვნით „ჩვენი „ქართველის ცხოვრება“ ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორია“ და მასში ისტორიის შემქმნელ ხალხზე და ქართული კულტურის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლის უშუალოდ შემქმნელ ხელოსნებზედაც არაფერია ნათქვამი. ილიას სიტყვით რომ ვთქვათ, ისინი „ჩრდილშია მიყენებული“. ეს კი თავის კვალს ამჩნევს ჩვენს ნაშრომს და ძველი საქართველოს ხელოსნობის გარკვეული, მთლიანი ლურათის დახატვა შეუძლებელი ხდება.

ქართველი ტომები თავიანთ შორეულ ისტორიულ წარსულშიაც, რამდენადაც ამის თქმის უფლებას ასურული და ბერძნული წყაროები იძლევა, ხელოსნურ წარმოებაში საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილან. ასურული წარწერების მიხედვით მუსკები XI ს. დამ-

დეგს (ძვ. წ.) მისდევდნენ უმთავრესად მევენახეობასა და მეცხოველეობას, აგრეთვე ლითონის დამუშავებასაც. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, ეს იმ ხარკიდან ჩანს, რომელსაც ასურეთის მეფეს აძლევდნენ: „სასოფლო მეურნეობის გარდა, წერს ივ. ჯავახიშვილი, — მრეწველობა და ხელოსნობაც გავრცელებული ყოფილა, მეტადრე თითბრის ჭურჭლებს აკეთებდნენ თურმე მუსკები. ეს იქითგან ჩანს, რომ ამურ-ნასირ-აბალ მეფის (884—860 წ. ქ. წ.) დროს მუსკები ასურეთის ხელმწიფეს ხარკად თითბრის ჭურჭლებს, ხარებს, ცხვრებს და ღვინოს აძლევდნენ ხოლმე“³.

ქართველთა მეორე ტომი — თბალები — ხომ მეტალურგიაში იყო დახელოვნებული. მათ ვერცხლის განთქმული მაღაროებიც ჰქონდათ. როგორც ცნობილია, სალმანასარ II-მ 937 წ. (ძვ. წ.) თბალების სწორედ ეს ვერცხლისა და ძვირფასი ქვების მაღაროები დაიპყრო⁴.

ქართველ ტომთა დაწინაურებაზე მეტალურგიაში მიგვიტოთებს აგრეთვე „დაბადების“ საკმაოდ ცნობილი ადგილი: იბაღლ „ესე იყო მამა მკვიდრთა კარეებისათა, საცხოვარისა მზრდელთა“, თუბალი „იყო გამომაჩინებელ ფსალმუნისა და ებნისა“, ხოლო თუბალი ანუ თუბალ-კინი „ესე იყო კვერით ხურომ, მჭედელი რვალისა და რკინისა“ (მოსე, 1, 4, 20—22). „ამ ქართველ ტომებს, — აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, — მარტო თავიანთთვის კი არ უკეთებიათ მადნეული ჭურჭელი და იარაღი, არამედ ისეთ შორეულ ქვეყნებშიაც კი მიჰქონდათ ხოლმე გასასყიდათ, როგორც იყო ტვირთის“⁵.

სპეციალისტების აზრით, „კაენი“ სწორედ იმიტომ შეერქვა თუბალების ჯგუფს, რომ „კაენი“ სემიტურად მჭედელს ნიშნავს. აკად. ს. ჯანაშია წერს: „ადვილად იხსნება თუბალის ორმაგი სახელიც — თუბალ — კინი და თობალი: „კაინ“ || „კაენი“ აქ ეპითეტია, რომელიც სათანადო სემიტური ძირის საშუალებით, „მჭედელს“ აღნიშნავს“⁶.

ქართველ ტომებში მეტალურგიული წარმოების განვითარებულობას ისიც ამტკიცებს, რომ ლითონების (მადნების) სახელთაგან არც ერთი გარდა „კალისა („კალა“-ს მაგივრადაც ძვ. ქართულში

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 18.

⁴ იქვე, 19.

⁵ იქვე, 20. ეზეკიელის წიგნში ნათქვამია: „თუბალ და მოსოხ ვაჰრობდეს შენ შორის სულეხსა კაცთასა და ჭურჭელნი რვალისანი მისცეს სავაჰროდ შენდა“ (27,13).

⁶ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი... „ენიმის მოამბე“, I, გვ. 239.

„ბრპებნი“ და „ბრპენი“ იხმარებოდა) ნასესხები არ არის. პირიქით, ზოგ ხალხს ქართველთაგან აქვთ შეთვისებული მადანთა სიტყვებიც. მაგ., „ბერძნული სიტყვა „ხალიფს“, რაც ფოლადს ნიშნავს, ხალხში ბებოს ტომის სახელისაგან არის ნაწარმოები. ევროპული ტერმინი „ბრონზა“ (ბრინჯაო) სუბარების მადანს ნიშნავს“⁷.

ხალიბებისა და ტიბარენების სპილენძისა და რკინის ნაწარმოები საბერძნეთშიაც განთქმული ყოფილა. არისტოტელი სხვათა შორის წერდა: „ამბობენ, რომ მოსინიკების თითბერი განირჩევა ნათელი ლაპლაპით და მეტისმეტი სითეთრით. მას ურევენ არა ტყვიას, არამედ იჭაურს ერთგვარი სახის მიწას, რომელიც სპილენძთან ერთად დნება... ამიტომ სპილენძის ძველი ნაწარმი ამ ქვეყნისა განირჩევა თავისი საუკეთესო ხარისხით“⁸. აკად. ივ. ჭავჭავაძე იმასაც კი აღნიშნავდა, რომ „რკინის, განსაკუთრებით ფოლადის მომზადებაც, ბერძნებს, როგორც ეტყობა, პირველად ქართველი ტომებისაგან შეუსწავლიათ“-⁹. როგორც ცნობილია, ზოგი ევროპელი მეცნიერი (ა. ბერტარნი, ფრ. ლენორმანი და სხვ.) კავკასიას მეტალურგიის სამშობლოდ სთვლიდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ქართველმა ტომებმა ამიერკავკასიაში განვითარებული ბრინჯაოს კულტურა მოიტანეს. ამას არაერთი არქეოლოგიური მონაპოვარი ადასტურებს. აკად. ს. ჭანაშია წერს: „თბალის ანუ თუბალ-კაინის შესახებ აქ („შესაქმეთა წიგნი“ — შ. მ.) ნათქვამია: „ესე იყო კვერით ხურთა, მჭედელი რვალისა და რკინისა“ (IV, 22). თუ ამას დავეუყავშირებთ თანამედროვე არქეოლოგიის მიერ დადგენილ ფაქტს, რომ ბრინჯაოს შესანიშნავი კულტურა, რომელსაც წინათ ყობანის კულტურას უწოდებდნენ, ნამდვილად კოლხების კულტურაა, რომ ამ კულტურის აყვავების ხანა სწორედ თბალ-თუბალის ეპოქაზე მოდის, რომ კოლხური ბრინჯაოს კულტურა, უახლესი აღმოჩენებით, ვრცელდება შორის სამხრეთით მცირე აზიისაკენ (ვგულისხმობთ ართვინისა და ორდუს განძებს), მაშინ ბუნებრივად შეიძლება დავსვათ საკითხი: ხომ არ არის კოლხური ბრინჯაოს კულტურა ნამდვილად თუბალების ანუ იმავე თუბალ-კაინების კულტურა?“¹⁰

როგორც არქეოლოგიური მონაცემებიდან ირკვევა, ბრინჯაოს

⁷ ს. ჭანაშია და სხვ. საქართველოს ისტორია, გვ. 14.
⁸ В. Латышев, Известия, I, вып. II, с. 38; შდრ. ივ. ჭავჭავაძე, ქართ. ერის ისტ., 1, 24.
⁹ ივ. ჭავჭავაძე, იქვე, გვ. 21.
¹⁰ ს. ჭანაშია, თუბალ-თბალი... „ენიმკი“-ს მოამბე, 1, გვ. 240.

ხანის ქართველებში საკმაოდ მაღალ დონაზე იდგა ხელოვნური წარმოების სხვადასხვა დარგებიც. კეთდებოდა თიხის, მშენებელი ნივთების ქურჭლები, საუკეთესო ბრინჯაოს იარაღები, სწავლული სახისა, მზადდებოდა ლამაზი ორნამენტებით შემკული მატყლისა და სელის ქსოვილები, რომელნიც, ისტორიკოსების მოწმობით, საზღვარგარეთაც გაჰქონდათ გასაყიდად. მაგ., ასურელები „იხსენიებენ თავის წარწერებში „კილხურ“ მატყლისა და სელის ქსოვილებს. „კილხის“ კი ასურელები კოლხეთს ეძახდნენ“¹¹.

პეროდოტეს დროინდელ კოლხეთში, როგორც ცნობილია, სელის წარმოება ძლიერ განვითარებული ყოფილა და სელის ნაწარმი, მისივე სიტყვით, ეგვიპტურს ემსგავსებოდა. „მხოლოდ ეგვიპტელები და კოლხები აკეთებდნენ ერთნაირად სელს... იმ სელს, რომელიც კოლხეთიდან მოდის, ბერძნები სარდიონის სელს უწოდებენ“ — წერდა პეროდოტე¹². კოლხური სელის შესახებ ზემოთთქვანილ ცნობას იმეორებდა სტრაბონიც: „ამ ქვეყანაში დიდი წარმოებაა სელისა, — წერდა იგი კოლხეთის შესახებ, — კანაფისა, ცვილისა და კუპრისა. სელის ნაწარმოები ამ ქვეყნისა ძლიერ სახელგანთქმული იყო და გაჰქონდათ კიდევ უცხო ქვეყნებში“¹³. ქსენოფონტეს ცნობით კი, მოსინიკებს დამორჩილებული ხალიბების ცხოვრების ერთადერთ საშუალებას რკინის მადნების დამუშავება შეადგენდა. „დიდი უმრავლესობა მათი (ხალიბებისა — შ. მ.) რკინის მადნების დამუშავებით ცხოვრობდა“¹⁴ — წერდა იგი.

გარდა არქეოლოგიური მონაცემებისა და ისტორიული ცნობებისა, ხელოვნური წარმოების დაწინაურებაზე ქართველ ტომებში ზოგი თქმულუბაც მიგვითითებს. მაგ., თქმულუბა არგონავტების მიერ ოქროს ვერძის მოტაცების შესახებ იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ოქროს მოპოვება და დამუშავება კოლხეთში საკმაოდ ცნობილი ყოფილა. როგორც აკად. ს. ჯანაშია შენიშნავს, „უკვე ძველი საბერძნეთის მწერლებმა შეამჩნიეს, რომ ეს მითი (არგონავტების შესახებ — შ. მ.) მეტ-ნაკლებად ნამდვილი, ისტორიული ცნობების გადამუშავებაა, რომ ოქროს ვერძი მიუთითებს ოქროს მოპოვების ჩვეულებაზე ადგილობრივ მდინარეებში ცხვრის ტყავების საშუალებით“¹⁵.

¹¹ ს. ჯანაშია და სხვ., საქ. ისტ., გვ. 18.

¹² В. Плутышев, Известия, I, вып. 1, гв. 9.

¹³ იქვე, 137.

¹⁴ იქვე, 83.

¹⁵ ს. ჯანაშია, საქ. ისტ. (კონსპექტი), გვ. 62.

კოლხეთთან შედარებით უფრო დაწინაურებულ იბერიაში, საფიქრებელია, მრავლად იყვნენ ოსტატები. სტრაბონის მიერ დაბატული სურათი იბერიელთა ყოფა-ცხოვრებისა ამის უდასტურებელი დარია. თვით სტრაბონიც ხომ წერდა: „მართლაც, იბერია მშვენიერად დასახლებულია უმეტესად ქალაქებითა და სოფლებით იმგვარად, რომ იქ გვხვდება კრამიტის სახურავებიც, ხუროთმოძღვრების წესის მიხედვით აშენებული საცხოვრებელი სახლების მოწყობილობაც, ბაზრებიც და საზოგადოებრივი ნაგებობანი“¹⁶. ხუროთმოძღვრების წესის მიხედვით აგებული სახლების არსებობა სტრაბონის დროს ხუროთმოძღვრების წესების მცოდნე მაშენებელი ხელოსნების არსებობაზე მიგვითითებენ. და მართლაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სტრაბონის ეს ცნობა ქართულ წყაროებში თავის ჯადასტურებას პოულობს.

ასურული წარწერები და ბერძენ ისტორიკოსთა მცირე ცნობები, არქეოლოგიური მონაცემები და თქმულებები ქართველი ტომების დაწინაურებაზე მიგვითითებენ როგორც თავიანთ პირველ საცხოვრისში, ასევე აქაც, საქართველოს დღევანდელ ტერიტორიაზე. ყოველივე ეს კი გვაძლევს შესაძლებლობას ვიმსჯელოთ სხვადასხვა დარგის ხელოსნობისა და ხელოსანთა არსებობის შესახებ უფრო შორეულ ისტორიულ წარსულში, ვიდრე იმ პერიოდში (V—XII სს.), რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს.

თ ა ვ ი 1

ხელოვნობისა და ხელოსნობის აღმნიშვნელი ტერმინებისათვის

ხელოსნობა, როგორც აღვნიშნეთ, ქართველ ტომებში უძველეს ხანაშიაც საკმაოდ ცნობილ საკმეს წარმოადგენდა. თვით ხელობისა და ხელოსნობის აღმნიშვნელი ტერმინები შედარებით უფრო გვიან გვხვდება. ის, რაც დღეს ჩვენ „ხელოსნობისა“ და „ხელოსანის“ ცნებებში გვესმის, ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში სხვანაირად იყო გააზრებული და თვით ხელოსნობის აღმნიშვნელად უფრო სხვა ტერმინი იხმარებოდა.

„კელოსანი“ ძველ ქართულში თანამდებობის პირს აღნიშნავდა. ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა „მოკვლეც“. X ს. ერთ-ერთ ზუქარში ვკითხულობთ: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსან-

¹⁶ В. Латышев, Известия, I, вып. I, стр. 139.

თავან: მოლარეთავან, მეულუფეთა, მეჭინბეთა, მეგდარეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთავან¹ (შიომღვ. სიბუთ., გვ. 3). ხოლო მოკვლეთა შესახებ თამარის ისტორიკოსის აქვს: „და სრულ ყვეს მოკვლეთა სუიანთა და დიდებულთა მკაცრების ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღებამ და დადებამ კრმლისამ“ (ისტ. და აზმანი, გვ. 74, 28—30). თანამედრობის პირის მნიშვნელობით აქვთ ნახმარი „კელოსანი“ დავითის ისტორიკოსს (საბინინი, გვ. 322), „იოანე და ექეთიმეს ცხოვრების“ ავტორს (საბინინი, გვ. 419, 420; ათ. კრებ., გვ. 39, 41), „პეტრე იბერიელის ცხოვრების“ ავტორს (პეტრე იბერი, გვ. 39, თ. 49კ-დ) და სხვ. XIV საუკუნეშიაც ამ ტერმინს თავისი შინაარსი შეუცვლელად აქვს შინაარსუნებული და „კელმწიფის კარის გარიგებაშიაც“ „კელოსანი“ სამეფო მართვა-გამგეობაში მონაწილე პირს ეწოდება: „სხვანი კელისუფალნი და კელოსანნი სასახლის დიდებულნი ჩასხდებიან“ (ხ. კ. გარ., 1841²-413). ამრიგად, ზემომოყვანილ ამონაწერებში „კელოსანი“ და „მოკვლენი“ ეწოდებათ „იმ თანამედრობის პირთ, რომელნიც მეფის ბრძანებისა და კანონის აღმასრულებელნი იყვნენ და სამეფო მართვა-გამგეობაში ეშველებოდნენ“¹.

იმას კი, ვინც „ნივთთა შეკმზადებს და სახლთა აშენებს და სხუათა თითოფერთა კაცობრიეთა საგმართა მოქმედებათა სრულ ჰყოფს“, ზოგადად „მოქმედი“ ანუ „საქმის მოქმედი“ ეწოდებოდა. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მიხედვით „მოქმედი“ ეწოდებოდა ამა თუ იმ ხელობის, ამა თუ იმ საქმის მცოდნეს, როგორც უნდა ყოფილიყო ის საქმე. ერთი სიტყვით, „მოქმედი“ მკეთებელს, მუშაკს შეესატყვისებოდა: „დაადგინეს იგინი...ვენახის მოქმედად და რომელნიმე ეტლთა თუსთა მოქმედად“ (მეფეთა, 1, 81კ). „საქმეთა მოქმედში“ ხელოსნობის ყოველი წარმომადგენელი იგულისხმებოდა და ზოგადად ისინი ამ სახელით აწოდებოდნენ: შეიძინე სიმრავლე, — ვკითხულობთ „ნეშტთა წიგნში“, — „მოქმედთა საქმისათა: კელოვანნი, მაშენებელნი ქუსანი, ხის მოქმედნი და ყოველნი ბრძენნი ყოველთა შინა საქმეთა“ (ნეშტთა, 1, გვ. 15). „მოქმედად“ ეწოდებოდა მიწის მუშაკ („ჩუეყანის მოქმედი“ — მრავალთავი, გვ. 18), მოთამაშეც („სიმღერის მოქმედი“ — ელინთა ზღაპრობანი, გვ. 45), და თვით პოეტიც კი („ომიროს სიტყუს-მოქმედი“ — იქვე, გვ. 37; შღრ. იქვე, გვ. 44, 45).

ხელოსნებს საზოგადოდ მოქმედთაგან განსხვავებული სახელი გააჩნდათ. ისინი თავდაპირველად, ჩვენი აზრით, ზოგადად „ხურო“-დ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 108.

იწოდებოდნენ. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, „ხურო“ ხელოსანს შეესატყვისებოდა, ხოლო, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იგი შემდეგ შედარებით შეიზღუდა და მხოლოდ მაშენებელ ხელოსანთა სახელად იქცა; იმავე დროს იგი უფრო სპეციალურ ხელოსანის მატარებელიც იყო.

„დაბადების“ ქართული თარგმანის მიხედვით „ხურო“-დ იწოდებოდა ხელოსანობის ყოველი დარგის წარმომადგენელი — როგორც მქსოველი, ასევე მჭედელი და ოქრომჭედელიც: „შამაჰ მისი იყო კაცი ტურონელი, ხურო რვალისა და სავსე კელოვნებითა და მეცნიერებითა და გულისხმისყოფითა ქმნად ყოვლისა საქმარისა რვალისა“ (მეფეთა, 111, 714). როგორც ვხედავთ, „კაცი ტურონელი“ იწოდება „ხუროდ რვალისა“ და არა მჭედლად რვალისა, როგორც ეს შემდეგდროინდელ ძეგლებში გვხვდება. „დაბადების“ ცნობილ ადგილას, სადაც თობალის შესახებ არის საუბარი, მჭედელი რვალისა და რკინისა „კვერით-ხურო“-დ იწოდება: „ხოლო... თობელ ესე იყო კვერით ხუროჲ მჭედელი რვალისა და რკინისა“ (მოსე, I, 422). მჭედლობის სხვა დარგის წარმომადგენელიც აგრეთვე „ხურო“-დ არის წოდებული „დაბადების“ სხვა ადგილებში: „აღივსო იგი სულითა საღრმითთა სიბრძნისა და გულისხმისყოფითა ყოველსავე ზედა ხუროთ მოძღვრებისა მოძღურებად; საქმედ ოქროსა მას და ვერცხლისა და რვალისა და ანთრავისა მას ხუროდ და საქმედ ძელისა მას და ყოვლისა საქმესა სიბრძნისასა“ (მოსე, II, 3527-29). ამგვარად, ოქროს, ვერცხლისა და რვალის მოქმედების მცოდნე, მასწავლებელი ხუროთმოძღვრად იწოდება; ასევე ანთრავის მოქმედი და ძელის მოქმედიც ხუროდაა წოდებული. „დაბადების“ თარგმანის სხვა ადგილას კი ქსოვის საქმის ხუროთმოძღვარიცაა დასახელებული: „და ლიას... ხუროთმოძღურება ქსოვილსა მას, დანემსულსა და ჭრელსა ქსოვად მეწამულისა და ზეზისა“ (მოსე, II, 3717). ქსოვის საქმის მცოდნე, ამდენად, ხუროდ უნდა წოდებულიყო. „დაბადების“ თარგმანის გარდა, სხვა მასალებიც ადასტურებს ჩვენს მოსაზრებას. X—XI სს. ძეგლებში „ხურო“ აგრეთვე ხელოსანთა ზოგად სახელს წარმოადგენს. X ს. ერთ-ერთ ხელნაწერში კვითხულობთ: „ვითარცა იგი ხურომან პოვის ნივთი უსაქმარჴსად და უმარჴუჴსად შექმნის“ (მრავალთავი, გვ. 44). „ხურო“ ამ შემთხვევაში ზოგად სახელადაა ნახმარი ყველა იმათ აღსანიშნავად, რომელნიც რაიმე ნივთისაგან (რაც უნდა იყოს იგი) სხვადასხვა საგანს აკეთებდნენ. ეს უფრო ნათლად აგრეთვე X ს. ძეგლებში — „იერუსალჴმის წარტყვენვაში“ ჩანს: „და რაჲმს გამოვიდეს დამალულნი იგი, მოუწოდა მათ მთავარმან მან და იწყო კითხვად

ყოველსა ერთსა, ვითარმედ რამ ხურობა იცით. და ვითარცა წარ-
მოთქუა კაცად კაცადმან საქმშ თუსი, ბრძანა, რათა ჯელოვანნი იგი
ხურობითა განარჩიენეს კიდე, რათა წამოყენეს ტყუადსა სრულსა
თად“ („წარტყუენვია“, ითა-გ). აშკარაა, რომ აქ „ხურობა“ ხელობას
უდრის და ამდენად ხელოსანიც „ხუროდ“ უნდა წოდებულიყო. და-
სასრულ, ხურო რომ ხელოსან-მოქმედთა ზოგად სახელს წარმოად-
გენდა, ამას „განძთა ქუაბიდან“ ერთი ამონაწერიც ცხადყოფს: „და
შემზადე სარეკელი ძელისაგან ჟუარისა, რომელ არს ურთხელი...
და რეკე სამგზის დღესა შინა, ერთი დღესა, რათა შემოკრბენ ხუ-
რონი და სხუა შუადღე ეამსა სამზრისასა და კუალად მწუხრი რათა
წარვიდნენ მოქმედნი“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, მცნ-10). „ხუ-
რონი“ ამ შემთხვევაში მოქმედით ეთანაბრება. ცხადია, „მოქმედებ-
ში“ მარტო მაშენებელი ხელოსნები არ იქნებოდნენ ნაგულისხმევი.
მასში ალბათ სხვა დარგის ხურობებიც ივარაუდებიან.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ვერ გავიზარებთ აკად. ნ. მა-
რის მტკიცებას იმის შესახებ, რომ ძველად „ხუროს“ ჰქონდეს მხოლოდ
„მხატვრის“ მნიშვნელობა და რომ საერთოდ იგი მაშენებელ
ხელოსანს პრქმეოდეს. უძველეს ხანაში, წერს მარი, ხურო ნიშნავს
მხატვარს... საერთოდ კი არის მშენებელი ოსტატი ან ხუროთმოძღვა-
რო². ჩვენი აზრით, ქართული ხურო იმგვარსავე როლს ასრულებ-
და, როგორსაც გერმანული «Schmied». «Schmied» თავდაპირველად
საერთოდ ხელოსანს აღნიშნავდა და არა მარტო მჭედელს. ხელოსნო-
ბის სხვადასხვა დარგების წარმოშობის შემდეგ «Schmied» გამოყენ-
ებული იქნა, როგორც მაწარმოებელი ამა თუ იმ ხელობის სახელისა:
«Steinschmied» (ქართ., „ქვთხურო“), «Schuhschmied» („მევაძლე“),
«Tuchschmied» (მაულის მქსოველი) და სხვ.³ ამგვარადვე, ქართული
„ხურო“-ც, როგორც ხელოსნობის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი,
გამოყენებული იყო სხვადასხვა ხელობის სახელთა საწარმოებლად:
„კვერითხურო“ ანუ „ხურო რვალისა და რკინისა“ (მჭედელი), „ქვ-
თხურო“ ანუ „კირითხურო“ (კალატოზი), „ძელითხურო“ ანუ „ხითხუ-
რო“, „ხურო ანთრაქისა“ (ძვირფას თვალთა დამმუშავებელი) და სხვ.

ხელობის, ხელოსნობის აღმნიშვნელად „ხუროს“ პარალელუ-
რად იხმარებოდა „ველოსანი“ და ისიც, როგორც „ხურო“, ხელო-
სანს ნიშნავდა. „ველოსანი“ ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ წერი-
ლობით ძეგლებში და უმთავრესად იგი ხელოსანს აღნიშნავს. „და-

² Н. Марр, ТР, IX, гл. 5, შენაშენა 4.

³ И. М. Кулишер, История экономического быта Западной Ев-
ропы, I, 1926, гл. 72.

ბადების“ ქართულ თარგმანში კერბთა გამოქანდაკებული და მომქედი „კელოან“-ად იწოდებოდა: „წყეულ იყავნ იგი კაცი, რომელმან ქმნეს კერბნი გამოქანდაკებულნი ქმნულნი კელითა კელოანისათა“ (მეორე სჯულისა, 2714). ამგვარ გაგებას „კელოვანისას“ არაერთგან ვხვდებით „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში“. აქ ოქროს მომღებელს და საერთოდ ყოველგვარი ხელობის მცოდნეს „კელოანი“ ეწოდება: „ოქროს მომღებელსა მას კელოსანსა“ (ც¹ხბა გ¹ მ¹თწმ., საბინინი, გვ. 458; ათ. კრებ., გვ. 310). ან კიდევ: „უკეთუ არა პოოს კელოსანმან ნივით შემსგავსებული საქმისა თჳსისა, ვითარ გამოაჩინოს ბრწყინვალეობა საქმეთა თჳსთა“ (იქვე, საბინინი, გვ. 450; ათ. კრებ., გვ. 298). მხატვარნიც, ხელობის ამ დარგის წარმომადგენლებიც, კელოვანებად იწოდებიან: „და ვ¹რ მოვიდეს კელოვანი იგი, პრჭეა მათ წმინდამან თეოდოსია, ეგოდენი ოქრო მიიღეთ, რამსა ესრტთ უშუერად გამოხატეთ აპოლონი. და პრჭეუს: დედოფალო თეოდოსია, რაოდენი ძალი იყო გონებასა ჩუენსა და მეცნიერება კელოვანისა, ეგოდენ შეუძლეთ განშუელება აპოლონისი“ (კიმენი, 1, 1513-4). „კელოვანი“, როგორც აქედან ჩანს, ეწოდება არა მარტო იმას, ვინც თავისი ოსტატობით განთქმულია, არამედ იმასაც, ვინც „უშუერად“, არაწესიერად აკეთებს შეკვეთილს, ე. ი. ცუდ ხელოსანსაც. ხელოსნის მნიშვნელობით გვხვდება „კელოანი“ ფილექტიმონის წამების სხვა ადგილებშიაც (იხ. იქვე, გვ. 149, 150, 151 და სხვ.). „კელოვანის“ ამგვარ გაგებას ვხვდებით აგრეთვე გიორგი მონაზონის „ბრონოლრაფშიც“: „პტოლემეოს შეკრიბა კელოვანნი, რათა შემზადოს ანდრიანტი არტემიდისაი“, და, როცა ყოველივე გააკეთეს, „წარწყმიდნა კელოვანნი, რათა კელითუქმნელობისა სახელი მოუგოს მის მიერ ღმრთად-ზმნობილსა მას“ (ბრონოლრაფი, 30911-16). ამავე მნიშვნელობით იხმარება იგი წმ. გიორგის ვერცხლის ხატის ერთ წარწერაში: „მოიჭედა წ¹ა ესე ხატი მამასახლისობასა ვახტანგ ლომანაას ძისა და გამოილო ოცისა დრაპკნის საქონელი მისისა კელოვანთაი მისაცემლად“ (Матер. по арх., გვ. X, შწ. 34).

„კელოვანი“ ზოგჯერ იხმარებოდა არა საერთოდ ხელოსანთა აღმნიშვნელად, არამედ მხოლოდ ისინი იწოდებოდნენ „კელოვანებად“, რომელნიც თავიანთი ხელობით განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდნენ, ე. ი., ვინც ძლიერ დახელოვებულნი იყვნენ ამა თუ იმ საქმეში. ამგვარი გაგებით იხმარებოდა იგი XVIII ს. და ასეთი შინაარსი აქვს მას დღესაც. „კელოვანის“ „დახელოვნებულის“ მნიშვნელობით ხმარების არაერთი მაგალითი გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში, მაგრამ ჩვენ აქედან მხოლოდ რამდენ

ნიმეს დაეასახელებთ. მაგ., გვხვდება „მენავეთ მოძღუარნი კელოვანი“ (ცხბა გ'ი მ'თქმ., საბინინი, გვ. 467, 471; ათ. კრებ., გვ. 327; მდრ. „ილარიონ ქართველი“, ათ. კრებ., გვ. 94). ან კიდევ: „გლოზნი იყო „მეტრნალი კელოვანი, რ' არა ხოლო თუ წამალთა შეხავებითა ჰკურნებდა სენსა კაცთასა“ (ციმენი, 1, 1195-6). ივლიანე უბრალო მეტრნალთაგან იმით განირჩეოდა და იმიტომ ეწოდებოდა მას „მეტრნალი კელოსანი“, რომ იგი არა მარტო „წამალთა შეხავებითა ჰკურნებდა სენსა კაცთასა“, არამედ მას სხვა, განსაკუთრებული საშუალებაც გააჩნდა ალბათ. ამა თუ იმ საქმეში დახელოვნებულთა მნიშვნელობითაა ნახმარი „კელოვანი“ „ბაგრატ ტავრომენელის ცხოვრებაში“: „ხოლო მე მოუწოდე კელოვანთა ქვის ზუროთა და მივეც საფასე ჯერისაებრ“ (ბაგრატ ტავრომენელი, გვ. 108). ამგვარადვე ხმარობს „კელოვანს“ ვახუშტი ბატონიშვილიც: კანეთში „კაცი არიან კელოვანნი ზის მუშაკობითა და შენებითა ნაეთათა, დიდთა და მცირეთა“ (ვახუშტი, აღწერა, 14231-32)⁴. მაგრამ, რომ „კელოვანი“ მხოლოდ კარგად მკეთებელს არ ეწოდებოდა და რომ იგი აგრეთვე ხელოსანთა ზოგადი სახელიც იყო, ამას, გარდა ზემოთქმულისა, ტერმინ „ჰავკელოვანის“ (ხრონოლოგია, 28324) ხმარებაც ადასტურებს. „ჰავკელოვანი“, ცხადია, „ავხელოსანს“ ე. ი. ცუდ ხელოსანს ეთანაბრება.

„ხელოსნის“ აღმნიშვნელ ტერმინად, გარდა „ზურო“-სა და „კელოვან“-ისა, უნდა ხმარებულყო თვით „კელოსანი“-ც, არა როგორც თანამდებობის პირის აღმნიშვნელი, არამედ მის პარალელურად, სახელად „მოქმედთა თითოფერთა კაცობრივთა სახმართა“. მაგრამ იგი უფრო იშვიათად იხმარება და ძირითად ტერმინად მაინც არ შეიძლება მივიჩნიოთ. „კელოსნობა“ რომ „კელოვნების“ მაგიერად იხმარებოდა და რომ ამგვარი ტერმინის ხმარება ხელოვნის მნიშვნელობით შესაძლებელი იყო, ამას ცხადპყოფს ვიორგი მონაზონის თხზულების ქართული თარგმანის სხვადასხვა ვარიანტებში „კელოსნობისა“ და „კელოვნების“ ერთი და იმავე მნიშვნელობით ხმარება. იმ ვარიანტში, რომელიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს დაბეჭდილი აქვს, იკითხება: იყო იგი „მკედრობისა და კელოსნობისა და აგარაკთა და ვაჭრობათა და სხვისა სამოქალაქოჲსა ჩვეულებისა კეთილად და ღმრთის-შსახტრებით მზრუნველობისა რწმუნებული“ (ხრონოლოგია, 11114-16). ხოლო, ს. ყაუხჩიშვილისავე მითითებით, „ხრონოლოგის“ ქართული თარგმანის „C“ ვარიანტში კი „კელოსნობისას“ მაგიერად „კელოვნებისა“ იკითხება (იხ. იქვე, შენიშვნა).

⁴ ასევე ესმოდა იგი ს. ორბელიანს: „კელოვანი—საქმის კეთილად მოქმედი“.

ეჭვს გარეშეა, რომ „ველოსნობა“ შემომოყვანილ ამონაწერში ხელ-
ლობის მნიშვნელობითაა ნახმარი და ცხადი ხდება აგრეთვე, რომ
„ველოსნობის“ ხმარება „ველოვნების“ მნიშვნელობით შესაძლებელი
ლი იყო. თუ ხელობის მნიშვნელობით „ველოსნობა“ იხმარებოდა,
მაშინ „ველოვანის“ მაგივრად „ველოსანიც“ უნდა ხმარებულყო.
მაგრამ პირდაპირი მითითება ამ მხრივ ჩვენ არ გვაქვს.

ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ამოკითხვით „ველოსანი“ იხსენიება
ფოკათა ეკლესიის XI ს. წარწერაში: „[სა] თა ლთა მე ბ[ე]რელი
ლ[ა]რს ვიქმენ შ[ე]ნებ[სა] წაჲს ა[შ]ს ე[კ]სა ს[ა]ფქლი [დაი]დ ვა მე თ[ნ]ა
დავ[შ]რ ქე [.....] ი ვ[ყ]ვ ოქროპირ[სა] ქ კ[ზ]ისა“. ქარაგმების გახსნით
მოყვანილი წარწერა შემდეგნაირ სახეს იღებს: „სახელთა ღმრთისა-
ათა მე ბავრელი ღირს ვიქმენ შენებისა წმინდაჲსა ამის ეკლესიისა.
საფუძველი დაიდვა, მე თანადავშუერ, ველოსანი ვიყავ ოქროპირისა
ქართლისა კათალიკოზისა“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი,
გვ. 258). ნ. ბერძენიშვილის მითითებით აქ „ველოსანი“ მოხელის,
თანამდებობის პირის მნიშვნელობითაა ნახმარი, ე. ი. ბავრელი ოქრო-
პირ ქართლის კათალიკოზის მოხელე, კერძოდ, ეკლესიათა მშენებ-
ლობაზე მზრუნველი და მეთვალყურე, საგანგებო თანამდებობის პირი
ყოფილა. ამ მოსაზრების დამადასტურებლად პროფ. ნ. ბერძენიშვილს
ბავრელის ქართლის კათალიკოსთან მოხსენიება მიაჩნია. მისი აზრით,
მშენებელი ოსტატი ვერ გაბედავდა თავისი თავი ისეთი დიდი აღამიანის
გვერდით მოეხსენიებინა, როგორც ქართლის კათალიკოსი იყო. ჩვენი
აზრით, ამ წარწერაში სწორედ მაშენებელი ხელოსანი—ბავრელია და-
სახელდებული; წამწერელი ამბობს: „ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ი დ ა ი დ ვ ა,
მ ე თ ა ნ ა დ ა ვ შ უ ე რ“-ო, ე. ი. მას თვით მიუღია მონაწილეობა
ეკლესიის მშენებლობაში. გარდა ამისა, ჩვენ არაერთი შემთხვევა გვაქვს
წარწერებსა და მინაწერებში ხელოსან ოსტატთა მოხსენიებისა მათ
პატრონთა გვერდით. მაგ., ერთ წარწერაში, სადაც მეღქმისედეკ კათა-
ლიკოსია მოხსენიებული, სამირონეს განმაახლებელი კალატოზე-
ბიც არიან აღნიშნულნი. (იხ. Натроев, Свети-Цховели, გვ. 178).
ასევე ანანია მხატვარი თავის თავს ამირსპასალარ ყუარყუარეს ძეთა
ბაადურისა და ქაიხოსროს გვერდით იხსენიებს (იხ. М. Джанашиვიли,
Опис., III, გვ. 62, 63). ასე რომ, ხელოსანი ოსტატები ხშირად არიან
მოხსენიებულნი თავიანთ პატრონებთან. შესაძლებელია, თვით ტერ-
მინ „ველოსანი“-ს ხმარება იმაზე მიგვითითებდეს, რომ აქ სწორედ
„ველოსან“ თანამდებობის პირზეა ლაპარაკი, რადგან „ველოსანი“,
როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად ამგვარ შინაარსს ატარებდა. მაგრამ,
წარწერის „ვე(.)“-ის „ველოსანად“ ამოკითხვა შეიძლება
საეჭვოდ მივიჩნიოთ და მის მაგივრად „ვე[ლოვან]ი“ ამოვიკითხოთ,

რაც, როგორც ვთქვით, ოსტატს შეესატყვისებოდა. ამგვარი ამოკონს-
ვა წარწერის შინაარსს არ შეცვლის და იმის დამამტკიცებელი იქნება,
რომ ბავრელი ოქროპირის „პელოვანი“ ანუ მაშენებელი ოსტატი
ყოფილა. „ქე(....)ი“-ს „პელოსნად“ წაკითხვაც XI ს. წარწერაში
შესაძლებელი ხდება, რამდენადაც ამაზე აღრეც, როგორც ეს ზემოთ
გვქონდა ნათქვამი, „პელოვანების“ მაგივრად „პელოსნობა“-ც იხმარე-
ბა და ამიტომ „პელოსანის“ ხმარება ოსტატის მნიშვნელობით ამ დრო-
ისათვის დასაშვები ჩანს. ამრიგად, ფოკათა ეკლესიის ზემომოყვანილ
XI ს. წარწერაში „პელოსანი“, მაშენებელი ოსტატი, არის მოხსენიე-
ბული.

ვახუშტი ბატონიშვილი „პელოსანს“ უკვე გარკვევით ოსტატის
მნიშვნელობით ხმარობს: „ხუროთმოძღვარი, ამის ხელისა იყო: სრუ-
ლიად კ ე ლ ო ს ა ნ ნ ი დ ა შ ე ნ ო ბ ა ს ა ს ა ხ ლ ე თ ა დ ა
ე კ ლ ე ს ი ა თ ა, ხ ი დ თ ა, ფ უ ნ დ უ კ თ ა“ (აღწერა, 1727-28).
ან კიდევ: გუდამაყარში არიან „ქალნი მგზავსნი მთიულთა, კელო-
სანნი, მშვილდთმოქმედნი, აკეთებენ რქისაგან მჭიბვისა, თხისაგან
და გართაგან“ (იქვე, 6519-21)⁵.

როგორც ცნობილია, „ხელოსანი“-ს მნიშვნელობით თანამედროვე
ქართულში „ოსტატი“-ც იხმარება. „ოსტატი“ ძველ ქართულ წერი-
ლობით ძეგლებშიაც გვხვდება, მაგრამ მას, როგორც ჩანს, სრულიად
სხვა შინაარსი ჰქონდა. „ვისრამიანში“ ვკითხულობთ: „თუ ყოველ-
თა გრძნეულთა ოსტატი შენ ხარ, ვირო ჩემი პატრონი და ქმარი არის“
(ვისრამ., გვ. 28). ან კიდევ: „საყუარლობისა საქმითა ყოველთა გრძნე-
ულთა ოსტატი ხარ“ (იქვე, გვ. 83). პროფ. ი. აბულაძის მოწმობით,
საშუალო ირანულთ „ო ს ტ ა ტ“, ახალი ირანულთ „ო ს ტ ა დ“
ანუ „უ ს ტ ა დ“ ქართულ თავს, უფროსს, მოძღვარს, მასწავლებელს
შეესატყვისება (იხ. ვისრამ. ლექსიკონი). „გრძნეულთა ოსტატი“
გრძნეულთა თავს, უფროსს უდრის, ასე რომ, ოსტატი ძველად სულ სხვა
შინაარსის მატარებელი იყო. XVII ს. კი, როგორც მანგლისის ეკლესიის
ერთ-ერთი წარწერიდან ჩანს, „ო ს ტ ა ტ“-ს უკვე „ხ ე ლ ო ს ა ნ ი“-ს
მნიშვნელობა ჰქონდა: „ქ. ლთო შეიწყალე ამისი ამშენებელი მან-
გლელ ეფისკაპოზი არსენ ოსტატი თებრ. გ ქ კ ს ტ ნ ე“ (= 1667 წ.)
(ა. შანიძე, მანგლისის წარწერები, გვ. 235; E. Такайшвили, Арх.
экск., 14, გვ. 140).

ამრიგად, ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ხელოსანი
თავდაპირველად „ხურო“-დ იწერებოდა, შემდეგ „პელოვანად“ და

⁵ „პელოსანი—ხურო, ვალატოზი, ხარაზი, მკერვალი და ყოველი ესევეთარი“—
ს. ორბელიანი, ქართ. ლექსიკონი.

„კელოსნად“, რომელსაც უფრო გვიან ზოგჯერ ირანული წარმოშობის „ოსტატი“-ც სცვლის.

ხელოსანთა საქმეს, ხელობას ძველი ქართულით „ველოვანება“¹¹¹ „ველი“ და ზოგჯერ „ველთსაქმანი“-ც ეწოდებოდა. ამასთანავე¹¹² უფრო გავრცელებული „ველოვნება“ იყო. „ველს“ სხვა მრავალი მნიშვნელობაც ჰქონდა, ხოლო „ველთსაქმარი“ უფრო სპეციალური მნიშვნელობის საქმის სახელად იყო გამოყენებული. ამდენად, ძველი ქართულის „ველოვნება“ თანამედროვე „ხელობის“ აღმნიშვნელ ერთ-ერთ ძირითად ტერმინად უნდა მივიჩნიოთ.

ამა თუ იმ ხელობის მცოდნეს ძველად „ველოვნებისა მეცნიერი“ („წამება ფილექტომონისი“, კიმენი, 151₁₂) ეწოდება. ცხადია, ყოველი ხელოსანი თავისი დარგის მცოდნე ანუ „ველოვნების მეცნიერი“ იყო. წერილობით ძეგლებში მრავლად გვხვდება „ველოვნების“¹¹³ ამა თუ იმ სახის დასახელება. მაგ., იყო „ველოვნება ხუროებისა“ (ტიმოთეს ც¹ხა, 48₁₉; 59₂₉—30₃₁; 60₄, 6), „ველოვნება მჭედლობისა“ („ველოვნებათა მჭედლობისათვისათა... ელინთა ზღაპრობანი, გვ. 41), „ველოვნება ნელსაცხებლისა“ („და აქუნდა მათ ველოვნება საქმედ ნელსაცხებლისა და საკუმეველისა და მოიგებდეს საზრდელსა მათსა ველოვნებითა მით“—ც¹ხა სკმ. მესუეტისა; კიმენი, 1, 216₁₇—₁₈; შდრ. Март, Опис., გვ. 46), „ველოვნება ოქროას გამოდნობისა, რომელსა ეწოდების ქიმა“ (ბაგრატ ტავრომენელი, გვ. 96), „ხელოვნება მწიგნობრობისა“ (თეოფანე ხუცესი იყო „ველოვნებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთა“—იოანე და ექვთ. ც¹ხა; საბინინი, გვ. 427; ათ. კრებ., გვ. 97) და სხვ. ხელობის აღსანიშნავად რომ „ველოვნება“ იხმარებოდა, ამას, გარდა ზემოთმოყვანილი ამონაწერებისა, „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ ერთი ადგილიც ცხადყოფს: „რამეთუ ველოვნებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა მიქელ ქუეყანისაგან ბერძენთაჲსა“ (ს¹რბ. ც¹ხა, 179₂₅—₂₆); მიქაელმა ხელობით ანუ „ველოვნებით“ განთქმული კაცი მოიხმო.

ყოველი ხელობა, როგორც უნდა ყოფილიყო იგი, „ველოვნებად“ იწოდებოდა. იყო, მაგ., „ხელოვნება თევზაობისა“, ხოლო იმას, ვინც ამ საქმის მეცნიერი იყო, „ველოვნებით მეთევზური“ ეწოდებოდა: „ველოვნებით იყო მეთევზური; ხოლო დაღაცა თუ შექექუელიყო ველოვნებასა მას თევზაობისასა და მისგან მოირეწოდა სახმარსა მას კორციელისა ცხოვრებისასა“ (ანდრია მოციქ. ც¹ხა; საბინინი, გვ. 25; შდრ. იოანე ლეთისმეტყველის ც¹ხა; ათ. კრებ., გვ. 112). მიწის მოქმედება ველოვნების ერთ დარგს წარმოადგენდა. ტიმოთეს მშობლებს „ველოვნებად აქუნდა საქმე ქუეყნისა“ (ტიმო-

თეს ც²ხბა, 4819). „კელოვნება“ ხელობის მნიშვნელობით გვეხვევს
„ვეფხისტყაოსანშია“. ნესტანი ეუბნება ტარიელს:

„შენ ვასტეხე ფიცი ჩემი, სიმტკიცე და იგი მცენება, შიგ²ლი²ქოს²ქა²
ღმერთიან ქმნას და ღვირჩინო ცუდად შენი ხელოვნება“.

(525^გ-დ).

აღსანიშნავია, რომ ვახტანგ VI-ს „ვეფხისტყაოსნის“ „თარ-
გმანში“ „კელოვნება“ ხელობად აქვს განმარტებული: „კელოვნე-
ბა რაცრა ფერი კაცმან რომ იცოდეს და იქმოდეს იმას
ჰქვან“ (ვახტანგისეული „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1937. გვ. ტლ).

„კელოვნება“-მ, როგორც ხელობის აღმნიშვნელმა ტერმინმა,
თითქმის უცვლელად შეინარჩუნა თავისი შინაარსი. ვახუშტი ხელო-
ბის მავიურად იმავე მნიშვნელობით „კელოვნება“-ს ხმარობს. „ოვ-
სეთში“, წერს ის, „უწყიან კელოვნებანი ტყავისა, ქსოვა შალისი,
თელვა, კეთება ნაბდისა კარგისა. იციან მკედლობა, ზეინკლობა“ და
სხვ. (აღწერა, 111^ბ-^გ). აღსანიშნავია, რომ ვახუშტის „აღწერის ვა-
მომცემელთ — ნ. ბერძენიშვილსა და თ. ლომოურს ვახუშტის მიერ
ნახმარი „კელოვნება“ გაგებული და თარგმნილი აქვთ „ხელობად“,
„ხელოსნობად“ (იბ. იქვე, ლექსიკონი). მარტო ის გარემოება, რომ
ძველად ხელობის მნიშვნელობით „კელოვნება“ იხმარებოდა, ცხად-
ჰყოფს, რომ ხალოსანს „კელოვანი“ უნდა პრქმეოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, ზოგჯერ ხელობის აღმნიშვნელად „კელ-
თსაქმარი“-ც იხმარებოდა: „და აქუნდა მას კელსაქმარი მწერლობი-
საჲ“, ნათქვამია „გრიგოლ პრომთა პაპის ცხოვრებაში“ (ციმენი, I,
გვ. 127—128). ამასვე ადასტურებს „ივლიანე ემეწელის ცხოვრების“
ერთი ადგილიც: „მაშინ იყო გუამი იგი წ²დისა მოწამისა იენიან²სი
მდებარე ქუაბსა მას შინა. და რ² ქუაბი იყო ერთისა ვისიმე მეკეცი-
საჲ და მოვიდა იგი (მეკეცი, შ. მ.) ჩვეულებისამებრ ქუაბად რა იქ-
მოდის კელთ-საქმარსა თუსსა და პოვა გუამი იგი წ²მიდისა (ციმენი,
I, 123^გ-დ). მიუხედავად „კელთსაქმარის“ ამგვარი მნიშვნელობით
ხმარებისა, იგი მაინც ხელობის აღმნიშვნელ ტერმინად არ შეიძლება
მივიჩნიოთ. ძველდაც ხელსაქმარი ძირითადად სწორედ იმას ნიშ-
ნავდა, რასაც დღეს ნიშნავს.

ხელობის აღმნიშვნელ ტერმინად გარდა ხელოვნებისა „კელი“-ც
იხმარებოდა. მაგრამ მას („კელს“) სხვა მნიშვნელობებიც ჰქონდა:
„კელი“ მნიშვნელობით ლათინურ manus—„მანუს“-ს უდრიდა და
უფლებასა და საქმეს ეწოდებოდა. აქედან არის ნაწარმოები „კელ-
მწიფე“... „კელისუფალი“⁶. გარდა ამისა, „კელი“ ზოგჯერ პირობის,

⁶ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 108.

ხელწერილის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა: „სახელითა ღვთისაჲთა ესე კელი და ვწერეთ ჩვენ კრიხმა სოფელმა...“ (ქართული მუხ. მოამბე, VII, გვ. 236).

„კელის“ ხელობის, ხელოსნობის მნიშვნელობით ხმარებას ჩვენ ჯერ კიდევ „ვესტათი მცხეთელის მარტვილობაში“ ვხვდებით. „მარტვილობის“ ავტორის სიტყვით ვესტათი მცხეთაში „ისწავლებდა კელსა შეკამლობისასა“ (ვესტ. მცხეთელი, ს. კაკაბაძე, საისტ. კრებ., III, გვ. 80; საბინინი, გვ. 313). ამ შემთხვევაში გარკვევით ჩანს „კელის“, როგორც ხელოსნობის, ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინის, მნიშვნელობა და სწორედ ამგვარად აქვს იგი გაგებული და გადათარგმნილი აკად. ივ. ჯავახიშვილს. მის მიერ შესრულებულ „მარტვილობის“ გერმანულ თაგრმანში „კელი შეკამლობისაჲ“ გერმანულად Das Schuhmacherhandwerk-ად არის თარგმნილი (იხ. Das Martirium des heiligen Eustatius, 876_{გვ}).

„კელი“ ხელობის მნიშვნელობით არაერთგან ვხვდებით „ამირანდარეჯანიანში“: „ჩემი კელი ომი არის. აჲ გავალ ომად მისად“ (ამირანდარეჯანიანი, 100); „უბადოდ კვება არა ჭაბუკთა კელი არის“ (იქვე, გვ. 119); „ოქქენი კელი ეტოვობა არის“ (იქვე, გვ. 149; შდრ. იქვე, გვ. 159). „ვისრამიანშიაც“ იგი აგრეთვე „საქმის“ შესატყვისად იხმარება: „მაშიგან შესვლა არა მეცნ იერთა კელია“ (ვისრამ., გვ. 175). აღსანიშნავია, რომ თამარის ისტორიკოსს „კელი“ გამოყენებული აქვს როგორც ხელობის, საქმის, ასევე თანამდებობის და უფლების აღმნიშვნელადაც. იგი დემეტრეს შესახებ წერს: იყო „ყოვლითა კელითა მარჯუნასწავლი“ (ისტ. და აზმანი, გვ. 67_ა); ხოლო ივანე სარგისისძემე კი აღნიშნავს: უბოძეს „პირველად მსახურთ-უბუცესობა, კელი შინაური და საპატიო“ (იქვე, 94_{აა-აბ}).

„კელს“ XIV ს-შიაც ხელობა-ხელოსნობის მნიშვნელობაც ჰქონდა სხვა მნიშვნელობებთან ერთად. ეს ნათლად ჩანს ბანდაიძის მიერ 1365 წ. შესრულებული მინაწერიდან: „წყალობითა ღვთისათა მომცა, თწნიერ მოძღურისა კელოვნება ესე ვითარაი: პირველად კელი სწავაი კუცობისაჲ; კელი მეორე მწიგნობრობისაჲ; [კელი მესამე] წერაჲ კუცურისაჲ; [კელი მეოთხე] შექმნაჲ ეტრატისაჲ; [კელი მეხუთე] შეკერვაჲ წიგნისაჲ; [კელი მეექვსე] მხატვრობისაჲ; [კელი მეშვიდე] მეკრეალობისაჲ; [კელი მერვე] ტყავის კერვისაჲ; [კელი მეცხრე] ხუროვნობისაჲ; [კელი მეათე] ყოვლისა მსოფლიო მუშაკობისაჲ“. (Жордания, Опис., II, გვ. 94).

ამრიგად, „კაცობრივთა სახმართა მოქმედნი“ „ხუროდ“, „ხე-

ლოენად“ და „ხელოსნად“ იწოდებოდნენ. მათ საქმეს ხელოვნება
ანუ ხელი ვრქვა, ხოლო მათ მიერ შექმნილთ „მონაგელოვანნი“
(ხრონოლოგია, 309²⁰) ეწოდებოდა.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

თ ა ზ ი II

გაშენიებული და აპეჯის მკითხველნი

§ 1. შინაბა და მიორიშ შინაბა

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „შენება“ ანუ „აღშენება“ (ს^რ.ბ. ც^ბბა, 150₁₆₋₂₁; 151₃₀; 152_{5,13}; 153_{8,11}; 155₁₀) ძირითადად იმავე მნიშვნელობით ახმარებოდა, როგორც ადღეს იხმარება.

„აშენება“ უმთავრესად ახლის აგებას ნიშნავდა.¹ ამის შესაბამისად, ვინც აშენებდა, ან შენებას თაოსნობდა, „მაშენებელი“ ეწოდებოდა: „წმიდაო ეკლესიაო, შენნი მუშაკნი და ყოველნი მაშენებელნი შენნი დღესა მას საშჯლისა დაეფარენ და შეიწყალე“ (Brosset, Voyage, გვ. 2, 11, 168). ამავე მნიშვნელობით იხმარება „მაშენებელი“ სერაპიონ ზარზმელისა და გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებებშიაც“ (იხ. ს^რ.ბ. ც^ბბა, 150₁; გრ. ხანძთელი, 3₄₋₅). ასევე იკითხება უბისის ერთ-ერთ წარწერაშიაც: „მეორიშ მაშენებელი“. ზოგჯერ კი „აშენება“ მხოლოდ გადაკეთებას, განახლებას გულისხმობდა. მაგ., სვეტიცხოვლის ტაძრის გარეთიბჭის წარწერაში მოხსენიებულია მელქისედეკ, „რომელმან მეორედ აღაშენა წმიდა ეკლესია და ბჭმ“, მაშინ, როდესაც იგივე მელქისედეკი იმავე ტაძრის აღმოსავლეთი კედლის წარწერაში მაშენებლად მოხსენიებული: „აღშენა ეკლესია ესე...“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 282). ცხადია, ეს შემთხვევით, ან კიდევ შეცდომით როდია ჩაღწერილი. ამგვარი მაგალითები „აშენების“ განახლების, რესტავრაციის მნიშვნელობით ხმარებისა არაერთი მოგვეპოვება. ურბნისის სიონის განმაახლებელი თევდორე თავს მაშენებელს უწოდებს: „დიდება შენდა, ქრისტე, რამეთუ მოჰმადლე თეოდორე ებისკოპოსსა ამის აღშენება“. ნამდვილად კი, როგორც თვით თევდორე გვამცნობს, „იყო ესე სიონი დაძველებულ უფროს ზომისა: ოთხნა კუთხენა და კონქი ნაპობილ იყვნეს, სვეტი ქტქმი (?) დამპალ იყვნეს და მომმადლა ღმერთმა ამის ყოვლისა და აღშენება“.

¹ „აშენების“ მნიშვნელობით ძველ ქართულში „გება“-ც გვხვდება: „ტფილისის მკვიდრთა ეკლესიის გებად იწუნეს“—ამბობს სუმბატ დავითისძე (მ. დედ. ქ. ც^ბბა, 339—340).

ნება“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. 1, გვ. 43, 44; შტრა-
ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 282—283). როგორც წარწერიდან
ჩანს, „აღმაშენებელ“ თევდორეს კი არ უშენებია, ^{სწრაფმელ} განუახლებია „სიონი დაძველებული უფროს ზომისა“. ამავე ტაძრის
1668 წ. განმაახლებელი დედოფალი მარიამი აგრეთვე „მაშენებელს“
უწოდებს თავის თავს: „აღვაშენე ძირითურთ აღმოფხვრილი ტაძა-
რი“-ო, ნამდვილად კი ამ ტაძრის პირვანდელი გეგმა და უძველესი ნა-
წილები, არქეოლოგების მოწმობით, დღემდე დაცულია². „ასე რომ,
წერს ნ. ბერძენიშვილი, როგორც თეოდორე, ისე მარიამი ურბნისის
სიონის განმაახლებლები, „მეორედ მაშენებლები“ არიან. წარწერებში
ისინი „მაშენებლებად“, „აღმაშენებლებად“ იწოდებიან³ პროფ.
ნ. ბერძენიშვილს, გარდა ამისა, არაერთი საბუთი მოჰყავს
თავისი მოსაზრების დასამტკიცებლად (იხ. გვ. 283—284) და ჩვენ
ამჟამად სიტყვის გაგრძელება ზედმეტად მიგვაჩნია.

განახლების აღმნიშვნელ ტერმინად გარდა „შენებისა“, რომე-
ლიც უმთავრესად „ხაზს უსვამდა განახლების სიდიდეს, მის საფუძ-
ვლიანობას“, იხმარებოდა „მეორედ აშენება“ და „ახლად აშენება“.
აშოტ კურაპალატი ოპიზის „მეორე მაშენებელად“ იწოდება ერთ
წარწერაში: „აშოტ კურაპალატი მეორედ მაშენებელი ოპიზისა და
წმიდისა ამის საყდრისაჲ“ ... ე. ი. აშოტმა ამონა, ანდრია, პეტრე და
მაკარი მონაზვნების მიერ ერთხელ აშენებული მონასტერი და ეკ-
ლესია გადააკეთა. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ეს „მეორედ
აშენებული“ მონასტერი და ეკლესია გუარამ აშოტის ძეს კიდევე გა-
ნუახლებია და ისიც „მეორედ მაშენებლად“ იწოდება: „და მოკულდა
გუარამ, ძე აშოტისი და დამარხეს ოპიზას, მეორედ მისგან აშენე-
ბულსა“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 285). ამრიგად, გა-
ნახლებას, გადაკეთებას, რამდენჯერაც უნდა მომხდარიყო იგი, „მე-
ორედ აშენება“ ეწოდებოდა. ხშირად „მეორედ აშენება“ იმგვარივე
საქმედ ითვლებოდა და „მეორედ აღმაშენებელი“ — იმგვარივე პი-
რად, როგორადაც „აღმაშენება“ და „აღმაშენებელი“. „გიორგის თა-
ნა მაშენებლისა დაეკრძალეთ, ამბობს გ. მთაწმინდელის ცხოვრების
ავტორი, ჭეშმარიტად ვითარცა მეორედ მაშენებელი და შემამკო-
ბელი ეკლესიათა“ (ც'ხბა გ'ი მ'თაწმ., საბინინი, გვ. 485; ათ. კრებ.,
გვ. 347). სამართლიანობა მოითხოვს შევნიშნოთ, რომ „მეორედ
აშენება“ ზოგჯერ ხელახლა აშენებასაც უღრიდა. მაგ., ნ. მარის

² ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში, გვ. 48; VI, გვ. 14—16; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 283.

³ იქვე.

მიერ დაბეჭდილი ერთ-ერთი ხელნაწერის ნაწყვეტში ვკითხულობთ: „ალაშენა თუსა მას ქლქსა პლდ სიონი წე, არა მას ვეტყუ ღესა ბინიანეს (sic) გრ აღშენებულსა, ად პლსა მას დიდსე, რ. ღო. ცქვერე საგან დაეცა და ღის მსახურისა მეფისა ისტენიანეს შრ აღშენა მეორედ დიდი იგე ტაძარი“ (Н. Март, Описание, გვ. 179).

„მეორედ მაშენებლის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა აგრეთვე „განახლებით აღმამშენებელი“. სოფრონი, „გრ. ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, იყო შატბერდის ეკლესიის „განახლებით აღმამშენებელი“: „დიდი სოფრონ სანატრელი მამა შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმამშენებელი და უკუნისამდე გურგუნი მისი“ (გრ. ხანძთელი, გვ. 12—13). „მეორედ აშენების“ მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე „გრ. ხანძთელის ცხოვრებაში“ „კუალად განახლება“ (გვ. ით) და „ახლად შენება“ (გვ. ლვ; შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 286).

ამრიგად, ტერმინი „აშენება“ იხმარებოდა როგორც ახლის აგების, ასევე აგებულის განახლების მნიშვნელობითაც. განახლებას, გადაკეთებას უფრო „მეორედ აშენება“, „განახლებით აშენება“, „კუალად განახლება“ და „ახლად შენება“ ეწოდებოდა, ხოლო ის, ვინც აშენებას ხელმძღვანელობდა, ან ის, ვისი თაოსნობითაც ხდებოდა „აშენება“ თუ „მეორედ აშენება“, „მაშენებლად“ და „მეორედ მაშენებლად“ ეწოდებოდა.

„მაშენებლებში“, რომელნიც ხშირად არიან მოხსენიებულნი წარწერებში და მინაწერებში, ძირითადად, როგორც ეს მოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, ხელმძღვანელები, მოთავენი იგულისხმებოდნენ, მაგრამ ზოგჯერ „მაშენებელნი“ უშუალოდ მკეთებელი, მშენებელი ხელოსნებისა და სხვა მუშაკთა აღმნიშვნელიც იყო.

§ 2. მკითხურო, ხითხურო და ხუროთმოძღვარი

ყველა იმ პირს, რომელიც თავისი შრომით ამა თუ იმ საქმეს ასრულებდა საერო თუ სასულიერო ნაგებობათა მშენებლობაში, „მ უ-შ ა კ ნ ი“ და „მაშენებელნი“ ეწოდებოდათ: „წმიდაო ეკლესიაო, შენნი მუშაკნი და მაშენებელნი შენნი... შეიწყალე“ (Brosset, Voyage, გვ. 2, 11, 68). „მაშენებელნი“, ალბათ, იმათ ერქვათ, ვინც ეკლესიის თუ სხვ. შენებაში უშუალო მონაწილეობას იღებდნენ. „ეკლესიის მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ თ ა გალატოზთა და ხელისუფალთა და მზარეულთა ჩთა შს ღ ნ ა ნ“ (Brosset, Voyage, 2, IX, 16—17; ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 211—212)—კითხულობთ წალენჯიხის ეკლესიის XIV ს. წარწერაში.

„მაშენებელი ხელოსნები კი, როგორც აღვნიშნეთ, „ხურო“ — ეწოდებოდნენ. „ხურო“ მნიშვნელობის შეზღუდვის შემდეგ მასწავლებელ ხელოსანთა აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად რჩება. „სერაპიონ მესუეტის ცხოვრების“ მიხედვით მშენებლობის საქმის ცოდნის „ხუროებით მეცნიერება“ ეწოდება. („იყო ძმად ესე ბრძენ სიტყუთა ად არა აქუნდა მას ხუროებით მეცნიერება“ — ცხბ სუმ. მესუეტისა, კიმენი, I, 265₂₋₄), „ტიმოთე ანტიოქელის ცხოვრების“ ავტორის სიტყვით „ხუროვნება“ ეწოდებოდა („თუთ ხუროვნება ისწავა“ — ტიმოთეს ცხბა, 60₆), ხოლო მშენებლობის ხელობას — „კელოვნება ხუროებისა“. ტიმოთე შეეცადა, რათა „კელოვნება იგი“ (ხუროებისა) ესწავლა, „რომელ იგი არა უქმარ არს, არამედ ფრიადცა სახმარ მონაზონთათჳს“ (იქვე, 59₃₁₋₃₃). იმათ კი, ვისაც ჰქონდა „კელოვნება ხუროებისა“, „ხურონი“ ეწოდებოდათ. „ხურო“, როგორც მშენებელ ხელოსანთა აღმნიშვნელი ტერმინი, ქვითხუროს, ხითხუროს და მშენებლობის სხვა წარმომადგენელთა (მაგ., ქვის მთლელნი და სხვ.) გამომხატველი იყო. „სუმიონ მესუეტის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „იყო კაცი ვინმე ქუთ ხუროთა ქალაქისა ხუროთაგან და ავაზაკნი დაესხნეს მას და მიუღეს ათორმეტი დრაჰკანი შრომით მოგებული“ (კიმენი, I, 304₁₋₂). ეს „კაცი ვინმე“, როგორც აქედან ჩანს, ყოფილა ერთი ხუროთაგანი, სპეციალობით „ქუთხურო“. ქალაქის ხუროებში, ჩანს, სხვა დარგის წარმომადგენლებიც შედიოდნენ, რომელნიც ერთ სახელქვეშ — „ხურო“ — ერთიანდებოდნენ. „ხურო“ რომ საერთოდ მაშენებელს ეთანაბრებოდა, ამას ისევ „სუმიონ მესუეტის ცხოვრების“ კიდევ ერთი ადგილი გვიდასტურებს: „შევიდა იგი (შაყუარო, შ. მ.) საფუძველსა მისსა და შეძრა იგი ვემდე ვერ შეუძლეს ხუროთა შენებად“ (კიმენი, I, 258₁₂₋₁₃). შაყუარმა იმდენად შეძრაო საფუძველი, რომ მაშენებელმა — ხუროებმა ვერ შეძლესო შენება.

„ხურონი“ მაშენებლების მნიშვნელობით არაერთგან გვხვდება „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“, სერაპიონი, — ვკითხულობთ იქ, — „იხილვებოდა მდგომარედ ხუროთა (ე. ი. მაშენებელთა, შ. მ.) თანა საეკლესიოთა“ (სრბ. ცხბა, 170₁₅₋₁₆). თვით სერაპიონიც იყო მეცნიერი საეკლესიო მშენებლობისა, ე. ი. ხუროობისა: იგი იყო „სხუათავე თანა სათნოებათა მეცნიერ სჯულთა საეკლესიოთა [შენებისათა] და ფრიად წესითა ხუროობისადათა“ (იქვე, 170₆₋₁₈).

„ხურო“ მშენებლობის მნიშვნელობით ნახმარი აქვს ლეონტი მროველსაც. ლ. მროველის სიტყვით, მირიან მეფეს, მისი თხოვნისამებრ, წარმოუგზავნეს „ხურონი ფრიად მრავალნი“ ეკლესიის ასა-

შენებლად და „იწყეს ხუროთა შენებად ეკლესიისა ვაჟიუმანსა მა-
ყულთა მათ ზედა“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, 99₁, 99₂₁₋₂₈). ან კიდევ:
მირიან მეფემ „მიიღო ძელი და ასწავებდა ხუროთა“ (მეფე მეფე „93),
ე. ი. ეკლესიის მაშენებელთ.

კვიტიხურონი ანუ ქვითკირით შენობათა მაშენებელნი, ხურო-
თა ერთ ჯგუფს წარმოადგენდნენ. ქვითხურონი ანუ „ხურონი ქვათა-
ნი“ გვხვდება „დაბადების“ ქართულ თარგმანში: „წარმოგზავნა
ხირა მეფემან ტუროსისამან მოციქულნი დავითის მიმართ და ხენი
ნაძვისანი და ხურონი და ხურონი ქვათანი“ (მეფეთა, 11, 511).
„ქვთხურონი“ იხსენიება „იოანე შეყენებულის ცხოვრებაშიაც“:
„და ივსებნ იგი წყალსა კევით და წუენსა უქმნ ქუთ-ხუროთა მან და
კლდ მისცემნ ქვასა და ყლსა შესაწევნელსა მათსა“ (კიმენი, I,
18₂₋₃). „ქვთხურონი“ მოხსენიებული იყო, როგორც ვნახეთ, „სუმი-
ონ მესუეტის ცხოვრებაშიც“. „სვეტი ცხოველის საკითხავში“ აგ-
რეთვე „ქვთხურონი“ არის ნახსენები: „მეფემან მირიან წარავლინა
კულადცა ეპისკოპოზი იოანე კონსტანტინე მეფესათანა... და
ითხოვა ქვთ-ხურონიცა აღშენებისათჳს ეკლესიისა“, ხოლო იოა-
ნემ, მოიწია რა ერუშეთს, „მუნ დაუტევნა ქვთ-ხურონი იგი საქმედ
ეკლესიისა“ (საბინინი, გვ. 97). ლ. მროველი კი მირიან მეფის ამ
თხოვნის გადმოცემისას აღნიშნავს: „და ითხოვნა ქვითა ხუროს მოძ-
ლუარნი აღშენებისათჳს ეკლესიათა“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, 98₂₁₋₂₂).

„ქვთხუროთა“ შინაარსის მატარებელ ტერმინს წარმოადგენ-
და აგრეთვე „კირითხურონი“. აღსანიშნავია, რომ „ქართლის მოქ-
ცევის“ ქელიშურ ვარიანტში, იქ, სადაც მირიან მეფის მიერ ხუროთა
გამოწვევის შესახებაა საუბარი, „ქვითხუროთა“ მაგივრად „კირითხუ-
რონია“ დასახელებული: „წარავლინა მირიან მეფემან და ითხოვნა
საბერძნეთით ქვისა მთელნი და კირითხურონი და მოსცა მეფემან
და წარმოვიდეს ეროშეთს და დადევს საძირკველი ეკლესიისა“ (მ.
Такаишвили, Опис. II, გვ. 714). ასევე „გრ. ხანძთელის ცხოვრე-
ბაში“ ნათქვამია: „ხოლო გაბრიელ დიდებულმან აზნაურმან...
მოსცა კირით-ხურონი და ნივთი ყოველი ქვით-კირისა ეკლესიისა
საშენებლად“ (გრ. ხანძთელი, იდგ—ა). როგორც აქედან ჩანს, კი-
რითხურონი აშენებდნენ ქვითკირის ნაგებობებს, ე. ი. იმგვარსავე,
როგორსაც „ქვითხურონი“. ცხადია, ცალ-ცალკე მოხსენიებული

„კირითხურონი“ და „ქვითხურონი“ თანაბარი მნიშვნელობის გატარებელი ცნებებია.

„ქვითხურო“ და „კირითხურო“ მაინც იშვიათად გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში. ამ მნიშვნელობით უკვე აღრევე, VIII ს. მაინც, მკვიდრდება და იხმარება სომხურიდან შემოსული „გალატოზი“. ამ ტერმინმა დღემდე შეინარჩუნა თავისი შინაარსი უცვლელად. აბუსერისძე ტბელმა კარგად იცოდა, რომ ქ ვ ი თ ხ უ რ ო ს გალატოზი ეწოდებოდა: „და იყო ესრეთ, რამეთუ ესე ბასილი იყო ქვითხურო, რომელსა ეწოდების გალატოზი“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 56, 25). „გალატოზი“ უფრო გავრცელებული და ხშირად ხმარებული ტერმინია, ვინემ ქვითხურო. თითქმის ყოველ ეპიგრაფიკულ ძეგლში, სადაც მასწავლებლებზეა ლაპარაკი, „გალატოზია“ ნახსენები. მცხეთის ჯვრის ძველი ეკლესიის ქვებზე, რომელნიც მისი „მეორედ აშენების“ შემდეგ არეულ-დარეულად და უღალავო ალაგას არის ჩატანებული, იკითხება: „მზიდებ გალატოზი“ (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 176). „გალატოზი“ მოხსენიებულია „წმ. ნინოს ცხების“ მცხეთის ვარიანტში, მაგრამ აქ (აღბათ შეცდომით) „გალატოზი“ სხვადაა მიჩნეული, ვიდრე ქვითხურო: „კუალად წარვლინა მეფემან მირიან და შემოკრიბნა ქვითხურონი და გალატოზნი და უბრძანა პირველად ერუშეთს დადებად საძირკუ-ცლი ეკლესიისაჲ“ (Натроев, Свети-Цховели, გვ. 147). ქვითხურო უღალავოდ გალატოზს უდრის; მათი აქ სხვადასხვა გაგებით მოხსენიება შეიძლება იმით აიხსნას, რომ აღბათ „ცხოვრების“ მცხეთურ ვარიანტში, მსგავსად „მოქცევის“ ჰელიოზური ვარიანტისა, „ქვისა მთლელნი“ იყვნენ პირველად დასახელებულნი, ხოლო ვადამწერმა იგი „ქვითხუროდ“ ვადააკეთა, რაკი „გალატოზის“ შინაარსი მას, შესაძლებელია, არც კი ესმოდა.

„გალატოზი“ გვხვდება ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებშიც. „სრბ. ცხების“ მიხედვით ბერძენთა ქვეყნით მიქელის მიერ მოწოდებულ „კელონებით განთქმულ კაცს“ „თანაშემწედ აქუნდა გალატოზი“ სახელით შუარტყლელი“ (სრბ. ცხბა, 179²⁵⁻²⁶). იგი მოხსენიებულია „იოანე და ექვთ. ცხბაშიც“: „თუნიერ მჭედელთა, და ხუროთა და გალატოზთა და მევენახეთა და ნავის მოქმედთა და სხუათა ესევეითართა, ამის ესევეითარისა ვრცელისა ლავრისა დამპირვა უღონო არს“ (საბინინი, გვ. 407. ათ. კრებ., გვ. 13—14).

X საუკუნიდან „გალატოზი“ და „გალატოზნი“ ხშირად არიან მოხსენიებულნი სხვადასხვა სახის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. ჩვენ ამათგან მხოლოდ ზოგიერთს დავასახელებთ. მელქისედეკ კათალი-

კოსის ერთ წარწერაში ვკითხულობთ: „ნებისა ღვთისათა განაჩლი
სამირონო ესე ბრძანებითა ქრისტეს მიერ კათალიკოზისა მელქიზედე-
კისითა. შეიწყალე უფალო მონა შენი ამის გალატოზნი ~~ათხნი~~ ^{მეცხრისნი}“
(Натроев, Свети-Цховели, გვ. 178). მარტვილის ეკლესიის და-
სავლეთის შუა ეკვტერზე კი ოპიზელი გალატოზია მოხსენიებული:
„ქრისტე შეიწყალე მიქელ გალატოზი ოპიზარი“ (თაყაიშვილი, არხ.
მოგზაურ. სამეგრელოში, გვ. 41). შატბერდის ეკლესიის სამრეკლოს
გუმბათის აღმოსავლეთ ნაწილზე, ნ. მარის მიხედვით, იკითხება: „ქ.
ლამენიათ: შეიწყალე: სული: გალატოზთა: და მათათა ღედა მამათ
შეუნაღ/ანეს ლამენიათმას“ (Н. Марр, Дневник поездки..., გვ. 143
შდრ. იქვე, გვ. 144). ე. თაყაიშვილის მოწმობით ზონის ეკლესიის კე-
დლის XI—XIV სს. წარწერაში „კალატოზი“ იკითხება: „წმიდაო გი-
ორგი, შეიწყალე კალატოზი იოვანე“ (არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ.
272). ეს წარწერა უფრო XIV ს. შეიძლება მივაკუთვნოთ, ვინემ XI ს.,
რადგან XI ს. „კალატოზი“ ჯერ კიდევ არ ჩანს და ყველგან „გალატო-
ზი“ გვხვდება. „კალატოზი“ თაყაიშვილისავე ამოკითხვით გვხვდე-
ბა აგრეთვე ურბნისის ეკლესიის წარწერაში: „უფალო იესო ქრისტე,
კალატოზი მამა მიქელ შეიწყალენ ამის სიონისა მაშენებელი (ე.
თაყაიშვილი, არხ. მოგზ., 1, გვ. 46; შდრ. მისივე, Арх. экск., V, გვ.
15). XVII—XVIII სს. ერთ წარწერაში კი „კალატოზი“ იკითხება
(Brosset, Voyage, გვ. 2, 1, 55).

ქვეთხუროებს ანუ გალატოზებს თავიანთი მოძღვარი, უხუცე-
სი ჰყავდათ. „მოძღვარი“, როგორც ცნობილია, უფროსს, მთავარს;
შეესატყვისებოდა. ამდენად, „ქვეთხუროთა მოძღვარი“ ქვეთხურო-
თა უფროსს, მთავარს ნიშნავდა. როგორც აღვნიშნეთ, „ქვეთხურო-
თა მოძღვარი“ მოხსენიებული აქვს ლეონტი მროველს, ხოლო
„ქვეთხუროთა“ მაგიერად ტერმინ „გალატოზის“ შემოსვლას მოჰ-
ყვა „გალატოზთა მოძღვარის“ ხმარებაც: „მაშინ მოძღვარი გალა-
ტოზთა წარვიდა პალატად სარჩელ იყო მეფესა“—ნათქვამია „აია
სოფის აღშენებაში“ (Э. Такаишвили, Опис., I, გვ. 593). „გალა-
ტოზთა მოძღვარი“ ბროსეს საეკლეო ამოკითხვით იხსენიება ზონის საყ-
დრის ერთ წარწერაში (Brosset, Voyage, I, VII, 10).

„მოძღვარის“ თანაბარი მნიშვნელობით „უხუცესიც“ იხმარე-
ბოდა. ამდენად, „გალატოზთა მოძღვარის“ პარალელურად გვხვდე-
ბა „გალატოზთა უხუცესიც“. ბედიას საყდრის წარწერაში მ. ბროსეს
მიხედვით იკითხება: „წმიდაო ღვთისმშობელო მეობ ექმენ წმიდისა
ამის საყდრის აღმშენებელს გალატოზთა უხუცეს[ა] სიმონსა“ (Bros-
set, Voyage, 1, VIII₉₁). „გალატოზთა უხუცესი“ შორეთის წარ-

წერაშიაც იხსენიება: „ქ. ღო განსუჴნე ნიკჳს გალატოზო
უხუცესთა (sic) ამინ“ (Mater. по арх., XII, გვ. 12). „გა-
ლატოზთა უხუცესის“ მნიშვნელობით გვხვდება აგრეთვე „გალატოზო-
თა მთავარიც“. მოთხრობაში „აღშენებისათჳს აია სოფიისა“
ბა“ „ეგატოს... გალატოზთა მთავარი“ (Э. Такайшвили, Опис.,
I, გვ. 591).

გალატოზოუხუცესს ალბათ გალატოზები ექვემდებარებოდნენ.
გალატოზებს, უხუცესების ანუ მთავრების გარდა, „განმგებლებიც“
ჰყოლიათ. „გალატოზთა გამგებლის“ მოვალეობა შეიძლება იგივე
იყოს, რაც „გალატოზთა უხუცესისა“. ყოველ შემთხვევაში, ამ
მხრივ გადაჭრით რამის თქმა შეუძლებელია. „გალატოზთა განმგე-
ბელი“ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაშია“ მოხსენიებული: „და-
იწყეს შენებად ვულის“ მოდგინეთ და ყვეს კაცი იგი განმგე-
ბელ არა თუ გალატოზთა, არამედ ძმათაცა იკონომოსობა ერწმუ-
ნა“ (სრპ. ცნება, 180გ-10). „განმგებლობა“, როგორც ირკვევა, მსგავ-
სად უხუცესობისა, ოსტატობა-ხელოსნობის მომენტს არ შეიცავს.
როგორც „ს. ზარზმელის ცხოვრებიდან“ ჩანს, როცა მიქელი დიდი
ეკლესიის აშენებას შეუდგა, ზედამდგომელად და „გამგედ გალა-
ტოზთა“ ყვეს კაცი „ყოვლად უცნაური“, რომელიც მხოლოდ იმით
გახდა ცნობილი, რომ ის იყო „მომღებელი ევლოგიისა“. თვით „კა-
ცი იგი“, რომელსაც განმგებლობა ერწმუნა, როგორც ეს გარკვევით
ჩანს ბასილ ზარზმელის სიტყვებიდან, ერისკაცობაში ყოფილა „საჯ-
მარ და მსრბოლ გზათა შორთა“ (იქვე, 178გ1-32), ხოლო ხელობა,
კერძოდ „ველი ხუროობისა“, მას, ვფიქრობთ, არ ჰქონია; ამრიგად,
„გალატოზთა გამგებლად“ შეიძლება იყოს ყოფილიყო კაცი, რომელ-
საც გალატოზობის ბევრი არაფერი ესმოდა. გამგებელი, გამგე ზე-
დამდგომელს, თვალყურის მდევნებელს ეწოდებოდა, ისევე რო-
გორც უხუცესი ან მოძღვარი. ამიტომ არ უნდა იყოს გასაკვირი, თუ
ზედამხედველად ხელობის არმცოდნე იქნა დაყენებული. როგორც
თავის დროზე დავინახავთ, არათუ განმგებლად, არამედ ხუროთ-
მოძღვრადაც იყვნენ ისეთი პირებიც კი, რომელთაც ხუროობის ხე-
ლობა არ ჰქონდათ.

*

• •

ქვეთხუროთა ანუ გალატოზთა გარდა, ცხადია, იყვნენ მაშენე-
ბელნი, რომელნიც უმთავრესად ხის ნაგებობათა შენებაში იყვნენ
გაწაფულნი. ქვის ნაგებობათა გვერდით ზვენ გვაქვს როგორც საე-
3. შ. მესხია

რო, ასევე სასულიერო ხის ნაგებობანიც. მაგ., „გა. ხანთელის ცხოვრებაში“ „ძელისა ეკლესია“ იხსენიება: „მამამან გრიგოლ პირველად აღაშენა ძელისა ეკლესია“ (ია 47). დასავლეთის სწავლებლებში ხე საშენ მასალად ხშირად იყო გამოყენებული. „სახლები ხისა იყო და ბზით დახურული და ცეცხლი უცხად მოედო“ (გეორგიკა, 111, გვ. 170). ხე გამოყენებული იყო სამხედრო მნიშვნელობის სიმაგრეებისთვისაც, ნახორაგანის აზრით, „იქაური (ფაზისის, შ. მ.) სიმაგრის აღება ძალიან ადვილი იყო, რადგან მთლიანად ხისაგან იყო აგებული“ (იქვე, გვ. 97). ოდესღაც ქვისსტურობით ვანთქმულ აქარაში ვახუშტის დროს იყვნენ თურმე „კაცნი კელოსანნი ხის მუშაკობითა“ (აღწერა, გვ. 134). ხის სახლები და სხვა დანიშნულების ხის ნაგებობანი მოხსენიებულია ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში. ხის მასალას, როგორც სიგელიდან ჩანს, მეორე სართულის დასაშენებლადაც ხმარობდნენ ხოლმე: „მუხისაჲ სამზარეულოჲ :ა: ს^ახა სახლი შევქმენ სახუცოჲ მუხისაჲ :ა: და ნაძვისაჲ :ა:... ზედა სახლი მუხისაჲ კარგი :ა:“ (თ. ეორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 46).

ხის შენობათა არსებობა, ხის მასალათა გამოყენება ქვეთიკრის შენობათათვისაც თავისთავად ადასტურებს ხისმოქმედ ხუროთა არსებობას. ხით მშენებელ ხუროთ „ძელითხურო“ ანუ „ხურო ხეთანი“ ეწოდებოდათ. „დაბადების“ ქართულ თარგმანში სხვათა შორის ნათქვამია: „წარმოგზავნა მეფემან ტკროსისამან... ხურონი ხეთანი და ხურონი ქვათანი“ (მეფეთა, 11, 5₁₁). მოსეს მეორე წიგნში კი „ძელით ხუროებისა საქმე“ არის დასახელებული (31₅). „ხურო“, როგორც აღვნიშნეთ, საერთოდ ხელოსანთა აღსანიშნავი ტერმინი იყო და ამავე დროს მაშენებელ ხელოსანებსაც გულისხმობდა, მაგრამ მაშენებელთა სხვადასხვა დარგში, ზოგის ქვეთიკრის ნაგებობათა შენებაში, ზოგის ხის ნაგებობათა შენებაში გაწაფვამ, დასპეციალებამ „ხურო“-ს მნიშვნელობა უფრო შეზღუდა და იგი მხოლოდ ხისმოქმედ ხელოსანთა აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა. უკვე ამ გაგებით (ე. ი. როგორც ხისმოქმედი ხელოსანი) იხმარება „ხურო“, ჩვენი აზრით, „იოანე და ექვთ. ცხოვრების“ შემდეგ ადგილში: „თუნიერ მჭედელთა და ხუროთა და ვალატოზთა და მევენახეთა და ნავის მოქმედთა და სხუათა ესევეთართა, ამის ესავითარისა ვრცელისა დავრისა დამჭირვა უღონო არს“ („იოანე და ექვთ ც^ახა“, საბინინი, გვ. 407; ათ. კრებ., გვ. 13—14). თუკი ხურო აქ მაშენებლის მნიშვნელობითაა ნახმარი, მაშინ რა საჭირო იყო ვალატოზთა ცალკე მოხსენიება? ისინიც ხომ მაშენებლები იყვნენ! მოყვანილ ამონაწერში „ხუროთა და ვალატოზთა“ ცალ-

ცალკე მოხსენიება სხვით არაფრით შეიძლება აიხსნას, თუ არა იმით, რომ „ხურო“—ში ძელითხუროები იგულისხმებოდნენ, ხოლო ვალატო-ზებში კი—ქვითხურონი. ამგვარადვე უნდა იქნეს გაგებული ვალატო-ფის აღშენების“ მოთხრობაში „ხუროსი“ და „ვალატოზის“ სხვადასხვა მნიშვნელობით მოხსენიებაც: „რომ დამეკარგოს რაიმე ქურქელთავანი ხუროთა და ვალატოზთა, ისინი ძალან გამლახვენ მე“ (E. Такаишвили, Опис. I, გვ. 591). მიუხედავად იმისა, რომ აქ აშკარად ჩანს ხელნაწერის ვადამწერის ალექსი ბაქრაძის ენის გავლენა, მაინც ამონაწერი თავის მნიშვნელობას არ ჰკარგავს.

„ქართლის მოქცევისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ჰელიშურ ვარიანტში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თვით ეკლესიის მშენებელთ „კირითხურონი“ ეწოდებოდათ, ხოლო იმავე ძეგლების ჰელიშურ და აგრეთვე შატბერდულ ვარიანტში „ხურონი“-ც იხსენიებიან: „იწყეს ხუროთა მათ აღმართებად (სვეტისა, შ. მ.) და ვერ უძღეს“—ნათქვამია „წმ. ნინოს“ შატბერდულ ვარიანტში (E. Такаишвили, Опис., II, გვ. 776). როგორც ჩანს, „ხურონი“ ამ ძეგლების მიხედვით სწორედ იმათ ეწოდებოდათ, ვინც „ძელითხუროების საქმეს“ მისდევდნენ. ზემოხსენებულ ძეგლებში თითქმის ყველგან, სადაც ხუროებზეა ლაპარაკი, ხურონი ხის მკვეთელთ ან ხისაგან რაიმეს მკეთებელთ წარმოადგენდნენ. მაგ., „წმ. ნინოს ცხების“ შატბერდულ ვარიანტში იკითხება: „და უბრძანა მირვან მეფემან ძელი საჭურად, წარვიდეს ხურონი და მოჰკუეთეს ხმ ერთი ჰაეროვანი და უბრძანა მეფემან შესაქმედ ჯი... უთხრეს მირვან მეფესა ხუროთა მათ მდ შექმენით ჩნ ჯრი იგი ვა მდღელთა მათ გუასწყავეს“ (იქვე, გვ. 793). ასევე „ქართლის მოქცევის“ ჰელიშურ ვარიანტში ავტორი, სანამ კირითხუროთა საბერძნეთით გამოწვევის ამბავს მოგვითხრობდეს, აღნიშნავს: „და უბრძანა ხუროთა მოკლეთაჲ ხისა მის და შექმნეს ხისა მის ტანისაგან სამნი ჯუარნი“ (იქვე, გვ. 714). „წმ. ნინოს ცხების“ შატბერდულ ვარიანტში ნათქვამია: „და ოდეს მაუწყა აღმართებად წარვაგლინენ ხურონი ძიებად ხესა და ... პოვეს ხმ ერთი მარტოი მდგომარც“ (იქვე, გვ. 300). ამგვარადვე მეორდება ჰელიშურ ვარიანტშიაც.

ამრიგად, „ხურონი“, როგორც მოყვანილი ამონაწერიდან ჩანს, იმათ ეწოდებოდათ, ვინც „ძელითხუროობას“ მისდევდა.

ტერმინმა „ხურონი“ თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა „ხუროთმოდვარის“ ცნებაში შეინარჩუნა. „ხუროთმოდვარი“ ანუ „ხუ-

რომთაგარი“ ხურობის, ე. ი. მშენებლობის ყოველი დარგის წარ-
მომადგენელთა მთავარი იყო. ხუროთმოძღვარს ექვემდებარებულ-
ნენ არა მარტო ქვეთხურონი და ძელითხურონი, არამედ: ვაღსურ-
თა მოძღვარნი და გამგებლებიც. ხუროთმოძღვარი მთავარი მშენე-
ბელი იყო: „ყველა ხუროების უფროსს, ანუ მთავარ აღმშენებელს
„ხუროთმოძღვარი“ ერქვა“, — წერდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი⁴.

„ხუროთმოძღვარის“ გაცემა, როგორც მშენებლობის მთავარი
უფროსისა და მაშენებელთა მოძღვრისა, არაერთგზის გვხვდება ქარ-
თულ წერილობით ძეგლებში. „ხუროთმოძღვარი“, როგორც ტერ-
მინი, გვხვდება „გი მთაწმინდელის ცხ“ბაში“ (საბინინი, გვ. 439.
449; ათ. კრებ. გვ. 285, 297), „ოიანე ურპაელის ცხოვრებაში“ (Хри-
стианский Восток, в. III., გვ. 347) და სხვაგან; ხოლო მაშენებელთა
და მშენებლობის უფროსის გაცემით კი—„ს“რპ. ზარზმელის ცხოვრე-
ბაში“: „რადოდენი რად ეშენა ახალსა მას ხუროთმოძღვარსა“—ო,
ამბობს ბასილ ზარზმელი (ს“რპ. ც“ხბა, 172_{24—25}). ვარდა ამისა,
როცა სერაპიონის მიერ პირველი ეკლესიის აშენებაზეა საუბარი, ბა-
სილ ზარზმელი აღნიშნავს: „ხოლო იყენეს ხუროთმოძღვარ და ზედამ-
დგომელ საქმისა მის (ე. ი. აღმშენებლობისა, შ. მ.) გარბანელი და
ორნი ძმანი“ (იქვე, 167_{6—7}). როგორც აქედან ჩანს, ხუროთმოძღ-
ვარი იყო გარბანელი; მას მაშენებელნი, ხურონი და მშენებლობის საქ-
მენი ექვემდებარებოდნენ. აღსანიშნავია, რომ თვით გარბანელი იყო
კაცი „სახელოვანი და კეთილი“: „ხოლო კაცი იგი ია გკრუენებდა მცო-
რესა რასმე დაბასა და სახელსდებდა კაცსა სახელოანსა და კეთილ-
სა, რომელსა ეწოდა გარაბანელი“ (იქვე, 161_{24—25}). გარბანელი რომ
თვით ყოფილიყოს ხელოსანი—ოსტატი, ამის შესახებ არაფერია ნათ-
ქვამი; პირიქით, ბასილ ზარზმელის მითითება, რომ გარბანელი იყო
„კაცი სახელოანი“, გვეუბნება იმას, რომ იგი ხელოსანი არ ყოფილა.

ამრიგად, როგორც გალატოზთა ზედამდგომლად, გამგებლად,
ასევე ხუროთმოძღვრად ხუროთმოძღვრებაში განუსწავლელი კაცი
გვევლინება. როგორც ჩანს, ხუროთმოძღვარს, ვარდა უმაღლესი
ადმინისტრაციული ზედამხედველობისა, ევალებოდა მშენებლობის
წესიერ მსვლელობაზე ზრუნვა. თვით უხუცესობა, როგორც გარბა-
ნელის მაგალითიდანაც ირკვევა, საერთოდ ოსტატობის მომენტს არ
შეიცავს და ამიტომ ხუროთმოძღვრად ისეთი კაცი შეიძლება მო-
ეწვიათ, რომელსაც თვით „ველი ხურობისა“ არ გააჩნდა. წინააღ-
მდეგ გარბანელის მაგალითისა, ხუროთმოძღვრად ზოგჯერ „ხელოვ-

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ევ. ისტორია, 1, 1907, გვ. 38.

ნებით განთქმულ კაცს“ იწვევდნენ ხოლმე. მაგ., მიქელმა ზოიწვი
ხუფათიდან ხელოვნებით განთქმული კაცი, რომელიც შემდეგ ხუფათი
როთომოდღვრად დანიშნეს (იხ. ს.რ.ბ. ც.ხბა, გვ. 179). გიგლიძის

ხუროთმოძღვარი, ვახუშტის ცნობით, ერთგვარი თანამდებო-
ბის მქონე პირი იყო, რომელსაც ხელოსნები და ყოველგვარი მშე-
ნებლობის საქმე ეჭვემდებარებოდა: „ხუროთმოძღვარი, ამის კე-
ლისა იყო სრულიად კელოსანნი და შენობა სასახლეთა და ეკლესია-
თა, ხიდთა, ფუნდუკთა“ (აღწერა, 1727-28). შეიძლება მეფის ხუ-
როთმოძღვარი ყოფილიყო ამგვარი უფლებებით აღჭურვილი და
სამეფო მამულში წარმოებული აღმშენებლობის საქმე და მაშენებე-
ლი ხელოსნები მასზე ყოფილიყვნენ დაქვემდებარებულნი, მაგრამ
ყოველი ხუროთმოძღვარი როდი იყო ამგვარი უფლებებით მოსილი.
ზოგ მათგანს ეს უფლებები დროებით, ამა თუ იმ მშენებლობის
დამთავრებამდე, და განსაზღვრულ რაიონში ჰქონდა.

როგორც „ს.რ.ბ. ზარზმელის ცხოვრებიდან“ ჩანს, გარბანელი
მხოლოდ პირველი ეკლესიის აშენებისას იყო ხუროთმოძღვრად,
ხოლო შემდეგ „ახალი ხუროთმოძღვარია“ დასახელებული „ბასილ
ზარზმელის თხზულებაში“ (ს.რ.ბ. ც.ხბა, გვ. 172). მიქელის მიერ ახა-
ლი ეკლესიის დაწყებისას კი მესამე, „კელოვნებით განთქმული კა-
ცი“, იქნა მოწვეული, რადგან საქმე, როგორც ჩანს, უფრო რთული
ნაგებობის შესრულებას ეხებოდა.

ხუროთმოძღვარს თავისი საქმის წარმოებაში „თანამშენი“
და „საქმისა ზედამდგომელი“ ეხმარებოდნენ (ამაზე დაწერილებით
ქვემოთ).

§ 3. საერო და სასულიერო დანიშნულების ნაგებობანი

ამჟამად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს დეტალურად ჩამოთვლა სა-
სულიერო და საერო ნაგებობათა ყველა იმ სახისა, რომელნიც
ჩვენში გავრცელებას პოულობდნენ. მისი განხილვა უფრო ხელოვნების
ისტორიის საგანია, ვიდრე ხელოსნობის ისტორიისა.

საერო ხუროთმოძღვრება ძველ საქართველოში საკმაოდ დაწი-
ნაურებული ყოფილა. ჯერ კიდევ სტრაბონი წერდა იბერიაში ხუ-
როთმოძღვრების წესით აგებული და კრამიტით დახურული სა-
ცხოვრებელი და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობათა არ-
სებობის შესახებ. სამართლიანად შენიშნავდა ივ. ჭავჭავიძე, რომ
სტრაბონის აღწერილობას მნიშვნელობა იმითაც ემატება, რომ იგი
გვიხატავს სურათს საქართველოს კულტურული მდგომარეობისა

ჯავახიაზე რომის პროტექტორატის დამყარების ეპოქაში, სტრაბონის მოღვაწეობის დროს რომის ბატონობა მხოლოდ 2-3 ათეული წლით განისაზღვრებოდა (თუ ვიანგარიშებთ პომპეუსის ცხვირბიდან); „სავსებით ცხადია, წერდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ აქედან მოკლე დროის განმავლობაში შეუძლებელია რაიმე ითქვას რომის კულტურულ გავლენაზე“⁵.

ერთი მხრივ სტრაბონის ცნობის დამადასტურებელი, ხოლო მეორე მხრივ ქართული საერო ხუროთმოძღვრების დაწინაურების მაუწყებელია „პეტრე იბერიელის ცხოვრების“ სირიული დედანი, V ს. დაწერილი. „პეტრე იბერიელის ცხოვრებაში“, სხვათა შორის, მოთხრობილია, რომ პეტრეს აღმზრდელმა ზუზომ (სუსანა, შუშანა) შემოუარა ირგვლივ დარბაზს, «который был восьмиконховый (qonkos), и хваталась за каждую из колонн» (Raabe, Petrus der Iberer, გვ. 11²²⁻²³; ციტირებულია ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, იხ. Термины искусств... Хр. В., III, в, 1, 24). როგორც „პეტრე იბერის ცხვიდან“ ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში, იბერიაში, ჯერ კიდევ V ს. პირვ. ნახევარში იყო საცხოვრებელი ნაგებობანი, რომელთაც დარბაზები ჰქონდათ 8 აფსიდიტოა და ნახევარსვეტებით, რომლებიც ამ აფსიდებს ერთიმეორისაგან ჰყოფდნენ. აკად. გ. ჩუბინაშვილი, როცა ქართული ხუროთმოძღვრების პირველ (IV—V სს.) ძეგლებს ეხება, აღნიშნავს: „მართლაც პირველი ძეგლებივე, რომლებმაც ჩვენ დრომდე მოაღწიეს, სრულიად ამტიკებენ ხუროთმოძღვრული ხელოვნების და სპეციალური საამშენებლო ცოდნისა და წესის არსებობას საქართველოში“⁶.

საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები ჩვენში ცოტაა შემონახული და ცნობილი. კახეთში რამდენიმე ნანგრევია საერო შენობებისა, „რომელთა შორისაც ზოგი ეკუთვნის ადრეულ ხანას IX — X საუკუნეებს. ეს შენობებია ფეოდალებისა და ეპისკოპოსების სასახლეები, ნეკრესისა, ჭერემსისა, ვანთასა, ვანაძიანისა და კვეტერაში და აგრეთვე აკადემია იყალთოში“⁷. ეს შენობები, სპეციალისტების აზრით, აგებულია ორ სართულად: ქვედა — საცხოვრებლად და სხვადასხვა საჭიროებისათვის, ხოლო ზედა — საზეიმოდ, მიღებისა და სხდომებისათვის. „ზედა სართული, — წერს გ. ჩუბინაშვილი, შედგება ერთი დიდი გრძელი დარბაზისაგან, რო-

⁵ И. Джавахов, Термины искусств... Хр. В. III, в, I, გვ. 25.
⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ქართ. ხელოვნ. ისტორიიდან, გვ. 13—14.
⁷ გ. ჩუბინაშვილი საქ. საერო ხუროთმოძღვრ. რამდენიმე ნიმუში, გვ. 107.

მელსაც ზოგიერთ ამ დასახელებულ შენობათაგანში გვერდით ცალკე ნაწილები აკრავს⁸. ამრიგად, საერო ხუროთმოძღვრება, ვერც ერთადევი ადრე დაწინაურებული, თავისი ნორმალური განვითარების გზით წასულა და უკვე IX—X სს. გვაქვს ორსართულიანი საერო დანიშნულების ნაგებობანი. ყველაფერი ეს კი მაშენებელთა საკმაო დაწინაურებასა და სააღმშენებლო ხელობის განვითარებაზე მიგვითითებს. თუ შემოაღწერილ სურათს შევადარებთ შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ხუროთმოძღვრების დონეს, ნათლად დავინახავთ საქართველოს უფრო დაწინაურებას ამ მხრივ. კულიშერის აზრით, შუა საუკუნეების ევროპაში ქვის ნაგებობანი იშვიათია. უმრავლესობას ამ მხრივ ეკლესიები შეადგენდნენ. კარლოს დიდის დროს ნაგებობანი სამეფო საუნჯეთა შესანახად, კულიშერის სიტყვით, კეთდებოდა ხისაგან. გვხვდება ორსართულიანი სახლებიც, მაგრამ სააღმშენებლო ხელოვნება იმდენად სუსტად იყო განვითარებული, რომ მეორე სართული ადვილად ირღვეოდა. მეორე სართულის დანგრევით „დაიღუპა, წერს კულიშერი, იმპერატორი ჰენრიხ III 1045 წ., უფრო ადრე (870 წ.) — კარლოს გერმანელი (Карл Немецкий) და მრავალი სხვა“⁹.

საქართველოში მარტო დარბაზიანი სასახლეები და ქვითკირის ნაგებობანი როდი უკეთებიან. სასახლეთა გვერდით იყო „სახლები“ და ზოგჯერ „სახლაკი“-ც (შუშ. წამება, 72ა), რომელნიც ხისგანაც კეთდებოდა. როგორც ნიკორწმინდის XI ს. სიგელიდან ჩანს, ჩვენს წინაპრებს უშენებიათ ორსართულიანი სახლები, მაგრამ ქვევით ქვითკირისა და მეორე სართული კი ხისა: „შევქმენ სახლი ქვითკირი ა: და ზედა სახლი მუხისაჲ კარგი“ (თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 46). ზოგჯერ კი ორივე სართული ხისა იყო: „სახლი მუხისაჲ ა: და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი“ (იქვე). ზოგ შემთხვევაში პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყო გამოყენებული, ხოლო მეორე — საცხოვრებლად: „ქვითკირი შევქმენ ბოსელი ა: და ზედა სახლი მუხისაჲ კარგი“ (იქვე). ზოგჯერ ბოსელზე ბელელს დააშენებდნენ გაბერხილ ძელთაგან: „ქვითკირი ბოსელი და ზედა ხერხული ბელელი“ (იქვე).

ქვის შენობა ზოგ შემთხვევაში უკიროდაც უშენებიათ თურმე და ამგვარ ნაგებობას „ყორეს“ უწოდებდნენ. ილარიონ ქართველმა თავის მოწაფეებს დაუბარა: „აწ ვიდრე მოსვლამდე ჩემდა, თქუნ

⁸ გ. ჩუბინაშვილი, საქ. საერო ხუროთმოძღვ. რამდენიმე ნიმუში, 33-108.

⁹ М. Кулишер, История экономич. быта Зап. Европы, I, გვ. 68.

აღაშენეთ მცირე სენაკი ყორისა ქვათაგან“ და ასწავლა „უითარ ჯერ იყო აღშენება მისა“ (თ. კრებ., გვ. 87). საბას განმარტებულ „უტა-ლახოლ (უციროლ) ლიტონის ქვით ნაშენებს“ ნიშნავს „უტა-ლახოლ“ რის მაგიერად „თიჯა“ ანუ ტალახი იყო გამოყენებული და ამგვარ ნაგებობას, საბა ორბელიანის მოწმობით, სკირა ერქვა თურამე (იხ. მისი ქართ. ლექსიკონი). მაგრამ ეს იშვიათი იყო და უბრალო საცხოვრებელი ნაგებობანიც ზოგჯერ ქვითყირით კეთდებოდა: „შევქმენ სახლი ქვითყირით“ — ნათქვამია ნიკორწმინდის სიგელში (თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 46). საცხოვრებელ ნაგებობათა გარდა ქვითყირით კეთდებოდა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანიც. ქვითყირით უშენებიათ „მარნები“ ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „სასაწნახელონი“. ნიკორწმინდის სიგელში რამდენჯერმე ნათქვამია: „შევქმენ სასაწნახელო ქვითყირი :ა: და შიგან ყურძნისა საწნები ქვითყირი“ (იქვე, გვ. 46, აქვეა მოხსენიებული „მარანი ქვითყირი“), ან კიდევ: „დავდგი სასაწნახელე ქვითყირი :ა: და შიგან ყურძნისა საწნები ქვითყირი :ბ: და შეშისა საწნახელი :ა: (იქვე, გვ. 48). გარდა მარნისა ქვითყირით უშენებიათ ბოსელიც: „ქვითყირი შევქმენ ბოსელი“ (იქვე, გვ. 46), „სხ“ ბოსელი ქვითყირი“, „შევქმენ საწირესა ქვითყირი ბოსელი“, „შევქმენ მუხურას ქვითყირი ბოსელი“ (იქვე, გვ. 48). ნიკორწმინდის იმავე სიგელიდან ჩანს, რომ უშენებიათ აგრეთვე „ქვითყირი ფარები“ (იქვე, გვ. 46) და სხვ.

ნიკორწმინდის სიგელში მოთხრობილს არქეოლოგიური გათხრებიც ადასტურებენ. გარდა ქვითყირის საცხოვრებელ და სხვა დანიშნულების შენობათა ნანგრევებისა, დმანისის გათხრებისას აღმოჩნდა მარანი — პატარა და დიდი; მარნის „ქვევრები ყველა ქვითყირითაა მოსხმული გარედან და ამიტომ კარგადაა შენახული; მათი ძირიც ქვითყირზე დგას“¹⁰.

გარდა ზედა სახლებისა, ხით უშენებიათ აგრეთვე სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი — სამზარეულო, სამეხრო და სხვ. „შევქმენ მუხისა სამზარეულო :ა: სხუად სახლი შევქმენ სახუციო მუხისა :ა: და ნაძვისა :ა:“ ... „სამეკროდ სახლი შევქმენ :ნ: (თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 46). ზოგჯერ კი ქვითყირის საწნახლების მაგიერად „შეშის საწნახელები“ ჰქონიათ.

საერო ნაგებობათა შორის აღსანიშნავია სასტუმრო, საავადმყოფო და სხვა დანიშნულების სახლების მშენებლობაც. „პეტრე იბერის ცხოვრებიდან“ ვგებულობთ, რომ სასტუმრო სახლებს აშენებდნენ ქართველები ჯერ კიდევ V საუკუნეში: „აღაშენეს სახლი

¹⁰ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 408—409.

სასტუმრო ქალაქსა შინა და განასუქნებდეს მომავალთა ძმათა ქათულშლთა და ბერძენთა, რამეთუ განამზადდეს ფერკთა საბუნელო ტრაპეზი და სარეცლები და წარაგეს ზოგი განძისა მიტროპოლიტისა აქუნდა სამეფოთი“ (პეტრე იბერი, გვ. 14—15; თ. 20₁₂₋₁₇). როგორც აქედან ჩანს, სასტუმრო სახლები შედგებოდა: ა) საპირფარე-შოსაგან, ე. ი. ისეთი განყოფილებისაგან, სადაც გარდა „ფერკთა საბანელისა“ იქნებოდა პირის საბანიც და, შესაძლებელია, ტანისაც; ბ) სატრაპეზოსაგან, ე. ი. სასადილო განყოფილებისაგან და გ) ძილისათვის განკუთვნილი განყოფილებისაგან, სადაც „სარეცლები“ იყო გაწყობილი. სასტუმრო, დასასვენებელი სახლები შენდებოდა ქართველ მოგზაურთათვის არა მარტო საზღვარგარეთ, არამედ საქართველოშიც. ვახუშტი ბატონიშვილი თამარ მეფის შესახებ წერდა: მთა გამბიანზე „არს ფუნდუკი თამარ მეფისაგან აღშენებულ ზამთარ მოგზაურთათვის“ (აღწერა, გვ. 40). დავითის ისტორიკოსს დავით აღმაშენებელზე ნათქვამი აქვს: აღაშენნა ქსენონი ადგილსა შემსგავსებულსა და შეუნიერსა (მ. დედ. ქ. ცხ^ბა, 295₉₋₁₀). „ქსენონი“ ანუ საუძლოურე აკაზმულობითა მისათა — ნათქვამია ქაიხოსრო ათაბაგის მიერ აღზრდილ ამბროსიზე ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში (ათ. კრებ., გვ. 267, № 163).

დავით აღმაშენებელი ცნობილი იყო ხილთა და გზათა მშენებლად: „რაოდენნი ეკლესიანი აღაშენნა, რაოდენნი ხიდენი მდინარეთა სასტიკთა (ზედა), რაოდენი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქუაფენილ ჰყუნა, რაოდენნი ეკლესიანი წარმართთაგან შეგინებული გაწმინდა სახლად ლუთისა“. საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვან საკითხს ძველი საქართველოს ხიდების ნაგებობაც წარმოადგენს. ხიდის მშენებლობა იყო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგი ქართული ხუროთმოძღვრებისა. XI—XII სს. ხიდი (მდ. ბესლეთზე, სოხუმის მახლობლად) გაზომილი და შესწავლილია. მას, როგორც ცნობილია, „ვენეტიკის“ ან „გენუის“ ხიდს უწოდებდნენ. უვაროვმა ეჭვი შეიტანა ხიდის ამგვარ სიახლეში და გამოთქვა მოსაზრება, რომ „იგი შეიძლება მივაკუთვნოთ ბერძენ ოსტატებს“. აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ხიდზე დიდი ასომთავრული მხატვრული დამწერლობით ამოკვეთილი ქართული წარწერა აღმოაჩინა და ამით საბოლოოდ დაამტკიცა, რომ ის არც „ვენეტიკურია“ და არც ბერძენ ოსტატებს ეკუთვნის, არამედ ქართული მატერიალური კულტურის უცილობელი ძეგლია და რომ იგი ქართველი ხელოსანი ოსტატების ნახელავს წარმოადგენს. „ეს ძეგლი დიდი თანამედროვე ხილთაშენებლობის კანონებსაც კი სრუ-

ლიად აკმაყოფილებს და მ ტონიანი მანქანების მთელი მუშაობის
ლი რიგის სიმძიმის ატანაც კი შეუძლია¹¹.

მაშინ, როდესაც საცხოვრებელი და სამეურნეო დაწესებულებების
ნაგებობანი ძირითადად ქვეთკირით შენდებოდა, ცხადია, ისეთ ნა-
გებობებს, რომელთაც თავდაცვითი, საომარი მნიშვნელობა ჰქონ-
დათ — მაგ., „კოშკი“ — ქვეთკირით აშენებდნენ. მათ შესახებ ანგა-
რიშვასაწვევი წერილობითი ცნობები თითქმის არ მოგვეპოვება.

სამაგიეროდ მრავალმხრივია მასალები სასულიერო ნაგებობათა
შესახებ. სასულიერო დანიშნულების ნაგებობებს უნდა მიეკუთვნოს:
„ეკლესია“ (მუშ. წამება, VIII_გ). იგი თავიდანვე храм-ის, церков-ის
მნიშვნელობით გვხვდება. ამავე მნიშვნელობით, მაგრამ უფრო
მოგვიანებით, შემოდის ხმარებაში ტერმინი „საყდარი“. იგი თავდა-
პირველად ნიშნავდა ტახტს; ჟუანშერი წერდა: ვახტანგი „აღადა
საყდართა ზედა მაღალთა“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, გვ. 125 გ). „საყდარი“,
როგორც სასუროთმოძღვრო ტერმინი, ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნით,
კათედრალურ ეკლესიას ნიშნავს: აფხაზთა მეფე ლეონმა „ალაშენა
ეკლესიაჲ მოქვსა და შექმნა საყდრად საეფისკოპოზოდ“ (მ. დედ.
ქ. ცხბა, გვ. 33; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი (Термины искусств, Хр. В.
т. III, в. 1. 202). ბაგრატი III-ზე ნათქვამია: „ალაშენა საყდარი ბე-
დიისა, შექმნა საეპისკოპოზოდ“, „აკურთხა ეკლესია ქუთათისისა“
(მ. დედ. ქ. ცხბა, გვ. 245).

„ტაძარი“ საერთო დანიშნულების ნაგებობის აღმნიშვნელი
იყო. ამ მნიშვნელობით გვხვდება იგი „შუშანიკის მარტილობაში“:
„შუშანიკ ააღდგა და დაუტევა ტაძარი თუსი“ („მუშ. წამება“, 11_ა).
„არზილის წამებაში“ ნათქვამია: „სამეუფონი ტაძარნი თუსნი დაუ-
ტევა“ (მ. ჯანაშვილი, ქართ. მწერ., I, გვ. 257). ამავე მნიშვნელო-
ბითაა ნახმარი „ტაძარი“ გრ. ხანძთელის ცხბა-შიც“. მაგრამ XI ს.
ამ ტერმინმა შინაარსი შეიცვალა და იგი სასულიერო დანიშნუ-
ლების ნაგებობის აღმნიშვნელი გახდა. მეღქმისედეკ კათალიკოსის
XI ს. სიგელში ვკითხულობთ: „ჩუენ ქრისტეს მიერ კურთხეულ-
მან ქართლის კათალიკოზ-პატრიარქმან მეღქმისედეკ... ღირს ვიქ-
მენ საჰედპურობად წმიდისა ამის ტაძრისა კათალიკე სამოციქულო
ეკლესიისა“ (თ. ყორღანია, ქრონიკები, 11, გვ. 31). დავითის ისტო-
რიკოსს ნათქვამი აქვს: დავით აღმაშენებელმა ალაშენა გელათში
„ტაძარი ყოვლად წმიდისა ღეთის მშობლისა“ (მ. დედ. ქ. ცხბა,

¹¹ ხუროთმოძღვრ. ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი და ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი-
ლი, XI—XII სს. ხიდი მდ. ბესლეთზე, „შ. რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტ.
ძეგლები“, გვ. 269; იხ. იქვე, ინტ. ე. შ ი რ ს ო ე ი, აიღის გაანგარიშება, გვ. 276.

გვ. 294). ამრიგად, XI ს. შემდეგ „ტაძარი“ სასახლის მნიშვნელობით არ იხმარება და იგი სასულიერო ნაგებობის აღმნიშვნელ ტერმინად და ქცეული.

ჯეორჯიანის სახის ეკლესიას, რომელიც ძველ საქართველოში უშენებიათ, „ჯუარი“ ეწოდებოდა. „ჯუარი მცხეთისა“ მოხსენიებულია ევსტათი მცხეთელის მარტილობაში“. აღსანიშნავია აგრეთვე სასულიერო დანიშნულების ნაგებობის აღმნიშვნელი „ს ი ო ნ ი“-ც. „ს ი ო ნ ი გ ა ნ ე შ ო რ ა მ კ ვ დ რ თ ა“—ნათქვამია „ქართლის მოქცევაში“ (E. Такайшвили, Опис. II, გვ. 725). ჟუანშერის სიტყვით, „მცხეთას მეფემან ვახტანგ აღაშენა ეკლესია მოციქულთა სულთა-ცხოველ... რომელ არს ს ი ო ნ ი დ ი დ ი“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, გვ. 179).

საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლებთან შედარებით, გასაგები მიზეზის გამო, სასულიერო ნაგებობანი, ძველი და ახალი, მრავლად არიან შემონახულნი საქართველოში. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „ვისაც ერთხელ მაინც ძველი ნაშენი ქართული ეკლესია ნანახი აქვს, ის ადვილად მიხვდება, რომ საქართველოში ხუროთმოძღვრება ძალიან განვითარებული და დაწინაურებული იქნებოდა. ეკლესიები ნაშენობის ადგილების ზომიერებით და საკვირველის შეთანხმებითა და სიმეტრიით არის აგებული, ისეთ მიუვალ და მაღალ ადგილებზე, ისეთის რთულ თაღებითა და გუმბათებით შემკული, რომ უეჭველია ხუროთმოძღვრები ნასწავლი კაცები უნდა ყოფილიყვნენ“¹².

§ 4. შენიხის ტაძრისა და პროცესის

საერო ნაგებობათა შენების პროცესისა და ტექნიკის შესახებ ჩვენ მასალები არ მოგვეპოვება. არსებული მასალები („გრ. ხანძთელის ცხბა“, „სერაპიონ ზარზმელის ცხბა“, „აბუსერისძე ტბელის თხზულება“ და სხვ.) სასულიერო დანიშნულების ნაგებობათა შენების შესახებ იძლევა ცნობებს. როცა ჩვენ შენების ტექნიკასა და პროცესს ვიხილავთ, უმთავრესად სასულიერო ნაგებობანი გვაქვს მხედველობაში. შეიძლება ითქვას, რომ ქვეთკირის საერო შენობათა აგების პროცესი ძირითადად იმგვარივე იყო. მასალები სხვა მხრივაც ზღუდავენ ჩვენს შესაძლებლობას: თითქმის არა-

¹² ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 39.

თარი ცნობა არა გვაქვს ხის ნაგებობათა შენების შესახებ, ვარდა იმისა, რომ ვიციტ ამგვარ ნაგებობათა არსებობა.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ეკლესიის ან მონასტრის (ან კიდეც სხვა სახის ნაგებობის) შენების დაწყებამდე საჭირო იყო მოეძიათ „ადგილი, სადა აღაშენოს მონასტერი“ (ს^რ. ც^ხბა, გვ. 166). ასაშენებლად არჩეული ადგილი ყოველთვის მოხერხებულნი როდი იყო. საჭირო ხდებოდა მისი „შეკაზმვა“: „მოიძია ადგილი, სადა აღაშენოს მონასტერი“, და „შეკაზმეს ადგილი იგი“ — ნათქვამია ს^რ. ზარზმელის ც^ხბაში (იქვე, 1622). „შეკაზმვა“ ხშირად დიდ სამუშაოებს მოითხოვდა. რაკი სწორი ადგილი საქართველოში იშვიათად თუ მოიძებნებოდა, აუცილებელი ხდებოდა ნიადაგის გასწორება, რომელსაც მაშინ „ქვეყნის დაეკება“ (გრ. ხანძთელი, ია 37) ეწოდებოდა: ნეტარმა გრიგოლმა „ადგილი იგი საეკლესიო დაეკა“ (იქვე, იდე 5—6). თუკი ეკლესია შენდებოდა „ფიცხელსა... კლდესა ზედა“ ადგილის დაეკება ქვეთკირით უნდა მომხდარიყო: „იქმნა დაწყება ახლისა მის და შუენიერისა ეკლესიისა ფიცხელსა მას კლდესა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქვეთკირითა მყარითა მრავალთა ეამთა დაეკავს და ესრ^ტ შეპრაცხეს შემზადებად ადგილისა მის“ (გრ. ხანძთელი, ლგ 22—25). ხოლო, როცა დამთავრდებოდა „შე მზადება ადგილისა და“, ხდებოდა „საზომით გაზომვა“ ეკლესიის „სიერცისა და სიგრძისა“ ანუ „შესაზღვრა და შემოწირვა“: „აღილო საზომი და განზომა სიერც^ტ და სიგრძ^ტ მის ტაძრისა და ნებითა ღმ^რთა იყყო მოსწრაფედ უშნებად მის ტაძრისა (იოსებ არიმათიელი, აღშენებისათვის, 524-6).

ზემოაღნიშნული მუშაობის ჩატარების შემდეგ, უფრო ხშირად კი აღრეც, შენების დაწყებისათვის აუცილებელ მოსამზადებელ სამუშაოთა შესრულება იყო საჭირო. საჭირო იყო საშენი მასალის ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „ნივთი საგებელის“¹³ მომზადება და მიტანა ადგილზე. პირველ რიგში საშენი ქვა უნდა მოეპოვებინათ. ქვის მოპოვება ხშირად ძალიან ძნელ საქმეს წარმოადგენდა. აბუსერისძე ტბელის სიტყვით, ბასილისათვის უბრძანებიათ: „ქვასა... მიწით აღმოიღებდე, ანუ კლდისაგან აღმოჰკაფადდე“ (აბუსერისძე

¹³ „შევსეულად მოიღეს ნივთი საგებელი, და იყეს შენებად ეკლესიისა“ (საბინინი, გვ. 88).

ტელი, გვ. 58, 53). სხვა შემთხვევაში საშენი ქვა სხვა გზით შეიძლე-
ბოდა მოპოვებულიყო. ისეთ ადგილებში, სადაც მიწაში ქვა არ იყო
და არც კლდე მოიპოვებოდა, საშენი ქვები მდინარიდან ამოქონა-
ლათ: „არა იპოვა რაიმეთრითი ქვა და ქირითა და შრომით მდინარისა
მისგან მოიღებდეს“ — ნათქვამია „ს“ რბ. ზარზმელის ცხ“ ბაში“
(167 10-11). თუ აღშენებლობა იქ ხდებოდა, სადაც ძველი ეკლესიების
ნანგრევები იყო, ნანგრევებიდან დარჩენილი ქვებით სარგებლობ-
დნენ. ასეთი ქვები, ბასილ ზარზმელის სიტყვით, „კუთხთა და კა-
მარათათს“ გამოყენებულნი, გამოირჩეოდნენ: „არა ადგილი ერთი,
სადა ეკლესია მისი დაცემულ არს ძვრისაგან, აწ უკეთუ პრძა-
ნით, ადვილ არს, რათა იგი მოვიღოთ, ხოლო ცნეს რა წმიდათა
მათ, რამეთუ უკმრად მდებარე არს ეკლესია იგი, ბრძანეს, რათა
სწრაფად კელსონ საქმესა მას. და იწყეს მიღებად მეყსეულად, რა ოდენი
ეხმარებოდა ეკლესიასა მისთს. და იცნობებიან ქვანი იგი ზოგნი
რამეჲ კუთხთა მიერ და კამარათა“ (იქვე, 167 25-26). როცა არც მდი-
ნარიდან შეიძლებოდა ქვების მოტანა და არც ეკლესიის ნანგრევები
არსებობდა, საშენ ქვას ყიდულობდნენ ხოლმე. „გრ. ხანძთელის ცხ“-
ბის“ მიხედვით „ქვა და კირი ფრიალ შორით მოაქუნდა ძნელთა
მათ გზათა კაცთა ზურგითა და ყოველი სასწორითა იწონებოდა, რა-
მეთუ იყიდდეს მამშნებელნი იგი“ (გრ. ხანძთელი, ლგ 25-26).
ზოგჯერ საშენი ქვები შეწირვის საგანს წარმოადგენდა და ქვის შემ-
წირავი აღაპის გაჩენას მოითხოვდა ეკლესიის მსახურთაგან (იხ. E.
Такайшвили, Арх. экск., вып. II, გვ. 9). ქვის მოპოვების ზემომო-
თხრობილი სიძნელე როდი მიგვითითებს საქართველოშიც საშენი
ქვის ნაკლებობაზე. ზოგან ეს საშენი ქვები მრავლად იყო (შდრ.
ვახუშტი, აღწერა, გვ. 78).

თუ მდინარიდან ამოღებული ქვა და ძველი, უკვე გათლილი
ქვები — მშენებლობისათვის უშუალოდ გამოდგებოდა და მძიმე
დამატებით სამუშაოებს არ მოითხოვდა, „კ ლ დ ი ს ა გ ა ნ ა ლ მ ო -
კ ა ფ ა“ ქვისა და მისი საშენებლად გამოყენება მრავალმხრივ სამუ-
შაოს ითხოვდა.

როგორც ირკვევა, „ქვის აღმოკაფა“, „ქვის გათლა“ და გათ-
ლილი ქვებით მშენებლობა სხვადასხვა ხელობის მქონეთა საქმეს
წარმოადგენდა. წყაროებში ცალ-ცალკე არიან მოხსენიებულნი
ქვის მკვეთელი, ქვის მთლელი და გალატოზი. ქვის მკვეთელნი და
ქვის მთლელნი ამგვარადვე იწოდებოდნენ ძველადაც. „დაბადების“
ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ: „და მისვეს იგი (ვერცხლი, შ. მ.)
კელთა შინა მოქმედთა საქმისათა ზედამდგომელთა ტაძარსა შინა
უფლისასა და მისცემდეს იგი მოქმედთა საქმისათა... და ხუროთა

და ქვს მკუჭთელთა და მომსყიდველთა ხეთასა და ქვითა მთლელთა“ (მეფეთა, IV, 22_ა, ე). იმათ, ვინც ქვეების მოპოვების სამუშაოებს ასრულებდა (ე. ი. კლდიდან ქვის აღმოკაფვამ, „ქვს მკუჭთელნი“, „ქვს მკოდელნი“ (ხრონოლოგია, 85_ა; „ქვს მკუჭთელნი“ 117, 121), „მომკრელნი ქვათა“ ერქვათ („იყო სოლომონისა სამეოცდაათიათასი მომღებელი ტურთისა და ოთხმეოციათასი მომკრელნი ქვათა მთავსა შინა“ — მეფეთა, 111, 51_ა; შდრ. ეზდრა, 1, 37). ქვის მოჭრას „კლდის კაფა“ („იწყეს ფარულად კლდესა კაფა“, ლ. შროველი. მ. დედ. ქ. ცხბა, 151), „კლდისაგან აღმოკაფვა“ ანუ „კოდა“ ეწოდებოდა.

ქვის მკეთებელთა სამუშაოსაგან განსხვავებულ სამუშაოს, უფრო დახელოვნებული პირის საქმეს, წარმოადგენდა „ქვის თლა“: „კაცი სავარელნი იყენენ ჩუენ თანა მონასტერსა და შურებოდეს იგი თლასა ქვსასა“ (ცხბაჲ სკმ. მესუეტისა, 300_{აგ}—_{აჲ}). ქვის გათლას, ე. ი. მის სააღმშენებლოდ შეკაზმვას „კაზმვა“-ც ეწოდებოდა: „ადგილსა და უბანსა, რომელსა ეწოდების ჯალე“, იყო ბასილი „კაზმასა შინა ქვისასა“, მთასა, რომელსაც „ზაქარ-წმინდა ეწოდების... შეკაზმა ქვა დიდი და მძიმე ფრიად და დადვა მარტომან მარხილსა ზედა“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 57, 58, 59, 66—67). ქვის მკაზმველთ ქვის მთლელებს უწოდებდნენ: ქვათა გაუთლელთა „გათლიდეს ძენი სოლომონისანი და ხირამისანი და ქვს მთლელნი გაბაელნი“ (მეფეთა, 111, 51_ა). „ქვის მთლელნი“ მოხსენიებულია „ქართლის მოქცევის“ ჰელიოზურ ვარიანტში: „ითხოვნა (მირიან მეფემ, შ. მ.) საბერძნეთით ქვისა მთლელნი და კირით ხურონი“ (E. Такайшвили, Опис, II, გვ. 714). აბუსერისძე ტბელის ნაშრომში კი „ქვის მთლელნი „ქვის მქნელეზად“ იწოდებიან. აღსანიშნავია, რომ აბუსერისძე ტბელის სიტყვით ქვის მთლელთ ანუ ქვის მქნელთ თანაშემწეები ჰყოლიათ: „ქვის მთლელთა და თანაშემწეთა მათთა“ ჰყურნებდაო, — ნათქვამი აქვს მას (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 152). „თანაშემწენი“ ალბათ ისინი იყენენ, რომელნიც ქვას ჰკაფავდნენ და გასათლელად უშვადებდნენ ქვის მთლელთ, ე. ი. ისინი, ვინც გათლისათვის საჭირო შავ სამუშაოს ასრულებდნენ.

ქვის მთლელნი გათლილ ქვებს უკეთებდნენ მათ მიერ დათქმულ ნიშნებს. ქვის მთლელთა ნიშნები VII საუკუნემდეღ ძეგლებს აქვთ, ხოლო უფრო მოგვიანებით აგებულთ, აკად. გ. ჩუბინა-

¹⁴ გ. ჩუბინაშვილი, მცხ. ჯერის ტაძარი, უნივერსიტეტის მოამბე, II, გვ. 29.

შეილის სიტყვით, ნიშნები არა აქვთ. „ასეთი ნიშნები აქვს, წიგნი გ. ჩუბინაშვილი, — მცხეთის ჯვრის დიდ ტაძარს, ატენის სიონს, მარტვილისა და წრომის ტაძარს, აგრეთვე სომხეთში ქუჩის წინა ნანგრევებში აგებულ ტაძარს და მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარს“

როგორც ვთქვით, ქვის მოკვეთა და გათლა ქვის მკვეთელისა და ქვის მთლელის საქმე იყო და არა ვალატოზისა. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მირიან მეფემ კირითხუროთა, ე. ი. ვალატოზთა გარდა ქვის მთლელნიც გამოითხოვა საბერძნეთიდან: „ითხოვა საბერძნეთით ქვის მთლელნი და კირითხურონი“ (E. Такашвили, Опис., II, გვ. 714). აბუსერისძე ტბელის სიტყვით კი, ვალატოზი ბასილი, აგრეთვე ქვის თლასაც აწარმოებდა, მაგრამ ეს იმით აიხსნება, რომ ბასილს იმ შემთხვევაში წმ. გიორგისაგან ნაბრძანები ჰქონდა „თუნიერ კაცთა შეწევნისა“ აეშენებინა ეკლესია. ქვის გათლა რომ ვალატოზის საქმე არ იყო, ამას, სხვათა შორის, ისიც ადასტურებს, რომ ვალატოზ ბასილს სწორედ ქვის სათლელი იარაღი არ ჰქონია და წმ. გიორგის ბრძანებით თვით უნდა გაეკეთებინა იგი იმ რკინისაგან, რომელიც მონაზონ სტეფანეს ჰქონდა: სტეფანეს „უთქს ერთი კერძო—კარაული, რომელ არს ჯორი და უც რკინაბა, და იგიცა მოითხოვ ჯორითურთ და შექმენ მის რკინისა ქუჩქელნი ქვისსათლელნი კელითავე შენითა, თუნიერ კაცთა შეწევნისა“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 57, 40—42). სტეფანემ „მოსცა... რკინა შესაქმნელი ქვისსათლელთა ჭურჭელთა“ (იქვე, გვ. 58, 50) და ამის შემდეგ შეუდგა იგი ქვის სათლელ იარაღთა შექმნას და ქვითა კაზმვას. აღსანიშნავია, რომ ძეგლში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ ბასილს ის იარაღები ჰკლებოდეს, რომლებიც მშენებლობისათვის, კალატოზისათვის აუცილებელი იყო.

ქვების გათლა მშენებლობის ადგილზე წარმოებდა, რადგან გათლილი ქვების გადატანა საშიში იყო გზაზე მათი მოსალოდნელი დაზიანების გამო, ზოგჯერ გადატანა გათლის შემდეგაც ხდებოდა ხოლმე. აბუსერისძე ტბელის სიტყვით, ბასილს გათლილი ქვები გადაჰქონდა სამშენებლო ადგილზე. გადაზიდვისათვის ანუ, აბუსერისძის სიტყვით „საზიდავისა სამუშაოებისათვის“ „უღლეულნი ხართა“ (გვ. 57, 43) და „კარაული“ (გვ. 57, 44) იყო გამოყენებული. „უღლეულნი კართა“, იმავე ავტორის მიხედვით, შებმული იყო „მარკილში“: „შეკაზმა ქვა დიდი და მძიმე ფრიად, და დადვა მარტომან მარკილსა ზედა მათივე უღლეულთა თუსთასა“ (იქვე, გვ. 59, 76). როცა „უღლე-

¹⁸ იქვე, გვ. 41.

ულნი ჯართა“ და „მარჯილი“ არ იყო, საშენი ქვეები, როგორც „გრ. ხანძთელის ცხბიდან“ ჩანს, ზურგითაც უზიდიათ ხოლმე: „ქება და კირი ფრიად შორით მოაქუნდა ძნელთა მათ გზათა კვეთს“ (გრ. ხანძთელი, ლგ 23—24).

ბიბლიოთეკა

„ნიეთი საგებელი“ ქვასთან ერთად კირს, ქვიშასა და საჭირო ხის მასალასაც გულისხმობდა. კირი, ისევე როგორც ქვა, ქვითკირის შენობის ასაშენებელ მთავარ მასალას წარმოადგენდა. გრ. ხანძთელს, როგორც ეს მისი „ცხოვრებიდან“ ჩანს, ეკლესიის ასაშენებლად საჭირო კირი, ქვასთან ერთად, წონით უყვიდია და ზურგით მოუტანიათ. ზოგჯერ კირიც, ისევე როგორც ქვა, შესაწირავ საგანს წარმოადგენდა. ბურნაშეთის ეკლესიის წარწერებში იკითხება: „ქ. სხთა ღთა ესე ქვა ჩნ გაშტს ძეთა დავსუით და ოცა გრვა კარი შევწირთ წაწთის მცემლსა და ოწ შეუნდენ“ (E. Такайшвили, Арх. экск., IV, გვ. 42). როგორც ჩანს, გაშტას ძეთ ოცი კირი შეუწირავთ ეკლესიისათვის. კირი „საკირეში“ მზადდებოდა: „ბრძანა, რა შთაავონ მსწრაფლ საკირესა მას“ და შთაავდეს კირსა ახალსა ქუაჲ მძიმშ დასდევს ზედა მკერდსა მისსა“ (წბაჲ ალათანგელჴსი, XР. В., IV, В. III, გვ. 275₁₇—21). „საკირის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა აგრეთვე „სალბობელი კირისა“: „და ბრძანა, რა შთაავდონ წმიდა იგი სალბობელსა კირისსა ოთხმეოც დღე“ (იქვე, 275₅—7).

აბუსერისძე ტბელის სიტყვით, ბასილს უნდა მოემზადებინა საშენებლად „კირი და ღორღი“, აგრეთვე ქვიშაც: „ამათ კარაულითა კრებდე ქუშასა“ — უბრძანებს წმ. გიორგი ბასილს (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 57, 44). ისეთ ადგილებში, სადაც წყალი ნაკლებად იყო, ან შორიდან იყო მოსატანი, მშენებლობისათვის წყლის მომარაგებაც საჭირო ხდებოდა. ამისათვის აკეთებდნენ „ჭურღმულებს“ „წყლისა შესაკრებელსა“ (იხ. ცხბაჲ სუმ. მესუეტისაჲ, გვ. 257); ზოგჯერ კი წყლის მომარაგება სპეციალურ მსახურთ ევალებოდათ. ის, ვინც წყალს აგროვებდა, „წყლის მკრებელად“ იწოდებოდა: „არა მოაკლდეს თქუენგან მონაჲ, არცა შეშისმკოდელი და წყლისმკრებელი ჩემდა“ (ბრონოლრაფი, 80₂₁—22).

მშენებლობისათვის ხის მასალაც იყო საჭირო. დასამუშავებელი ხის მასალის მომპოვებელს „შეშის მკოდელი“ ეწოდებოდა: „ამისათეს იქმნეს გაბაონელნი შეშისმკოდელ და წყლისმკრებელ“ (იქვე, 80₂₄—25). ხის მოჭრას „კოდა“, „კაფა“ ეწოდებოდა: „უჩუ-

ენა მას ჰინდო ერთი, რ'ლი კაფდა შეშასა (H. Mapp, Агиогр. mat. I, გვ. 29). კაფვისას „მკოდელი შეშისა“ ყურადღებას აქცევდა ხარ „კეთილსამარობას“. საშენებლად უვარვისი ან „არაკეთილმარობის“ იყო „ხე მრუდი და როკითა საესე“. „შეშის მკოდელის“ ბინისა და იარაღს, როგორც ამჟამად, ძველადაც „ცული“ და „ხერხი“ წარმოადგენდა: „შეთუენიმესულიყოს ტყესა შეშისა კაფვად და ცემას მას ცულისასა, განვარდეს იგი ჯელოა მისთა“ (მეორე სჯულისა, 19). „შეშის მკოდელის“ მიერ მოპოვებულ ხეს მშენებლობისათვის ამზადებდა და საჭირო ფორმას აძლევდა „ძელითხურო“ ანუ „ხურო“.

საშენი მასალის ადგილზე მოტანის შემდეგ საძირკვლისათვის მიწის გათხრა იწყებოდა. საძირკველთან დაკავშირებული სამუშაოები ადგილმდებარეობაზე იყო დამოკიდებული. თუკი საამშენებლო ადგილი ქვითკირით იყო დაკაფებული, კედლის უშუალო ამოყვანა შეიძლებოდა. მაგრამ იყო ადგილი, სადაც „ქვეყნის დაეკება“ ქვითკირით კი არ ზდებოდა, არამედ ღრმა საძირკველის გათხრა იყო საჭირო. მაგ., აბუსერისძე ტბელის მიხედვით წმ. გიორგიმ ბასილს „თუთ აუწყა ადგილსა ზედა მწყურნებსა და მიწასა ზედა ლბილსა ჯელყოფა ამის საკურველისა აღშენებისაჲ“ (აბუსერისძე ტბელი, 61—62, 97). რბილი და წყლიანი ადგილი განსაზღვრავდა მომავალ სამუშაოებს: საძირკველის სიღრმეს, საშენ მასალათა რაოდენობას და სხვ. ამგვარი ადგილმდებარეობა საძირკვლის სიმაგრისათვის მიწის ღრმად გათხრას მოითხოვდა. სწორედ ამოდენა შრომის აუცილებლობის გამო ბასილი „მწუხარებით შეპყრობილიყო“: „ხოლო ბასილი, მწუხარებითა შეპყრობილმან და ზარგანჯდილმან, თხარა ეგოდენი სიღრმე ქუეშე მიწისა, ვითარცა ჩანს ზედათ ტაძარი ესე“ (იქვე, გვ. 62, 93).

ამრიგად, საშენი მასალის მიტანისა და მიწის სამუშაოების შესრულების შემდეგ მამშენებელთ უნდა შეემზადებინათ ე. წ. „წუენი“ (კიმენი, I, გვ. 18), ანუ დულაბი. იწყებოდა „ზელა კირისა და ქვიშისა“. აბუსერისძე ტბელის მიხედვით ყველაფერი ეს ბასილს უნდა გაეკეთებინა, სხვას „მოლებად და ზელად ქვიშისა კირისავე თანა თუნიერ მისსა“ (იქვე, გვ. 56, 24) აკრძალული ჰქონდა.

საძირკვლის ჩაყრას „საფუძვლის დასხმა“ ანუ „საფუძვლის დადება“ ეწოდებოდა: „და აკურთხნეს ადგილნი წმინდათა ეკლესიათანი და დახსნეს საფუძველნი“ (გრ. ხანძთელი, ლზ 34—36). „ს'რპ. ზარზ-

მელის ცხაში“ ვკითხულობთ: „შეკახშემს ადგილნი იგი და დადგეს საფუძველი ადგილსა მას“ (სრპ. ცხა, 167 ა). „საფუძველის“ მნიშვნელობით „ბალაპვარი“-ც იხმარებოდა. აბუსერის ქვეყნის ქვეყნის სიტყვით, ბასილმა შეკახშული ქვა, რომელი არს მცირედლა უნაკლოვანეს ათერთმეტისა მტკაველისა „და დვა ბა ლაპ ვარა ღ კარსა დასაელისასა“ (გვ. 59, 72), „ბალაპვარი“ საძირკელის მნიშვნელობით არაერთგან გვხვდება ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. კუმურდოს 964 წ. წარწერაში ვკითხულობთ: „შეწეენითა ღეთისათა იოვანე ებისკოპოსმან დადვა სრული საძირკველი ამის ეკლესიისაჲ, ჯელითა ჩემ ცოდვილისა საკუთრისათა (?) ღეონ მეფისა ზმ ადიდენ ღნ ქქენს: რბღ: თვესა მანისა, შადათსა მთვარისსა, ერისთობასა ზქსსა. ეს ბალაპვარი მან დადვა“ (E. Такайшвили, Арх. экск., IV, გვ. 83; თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 90). როგორც ირკვევა, ბალაპვარს სხვა მნიშვნელობაც გააჩნდა: „ბალაპვარი, წერდა ე. თაყაიშვილი: ჩვეულებრივ ნიშნავს საძირკველს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ძველად იგი იხმარებოდა აგრეთვე იმ დიდი ქვის სახელწოდების აღსანიშნავად, რომელსაც ათავსებდნენ ეკლესიის კარის ზევით, ე. ი. კარის თავზე. ამგვარი მოსაზრება გამოთქვა ი. ჯავახიშვილმა თავის ლექციაში“¹⁶.

„ბალაპვარის“ დაღებამდე და მის შემდეგ ხდებოდა კირში აზელილი ქვიშისა და „ლორღის შთასხმა“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 56, 24). „ლორღის“, ე. ი. ქვის კენჭზე უმსხვილესი ნამტვრევის, „შთასხმა“ კირთან ერთად ნაშენების უფრო მეტი სიმაგრისათვის ხდებოდა: ნაგებობის სიმაგრისათვის აია სოფრის ტაძრის აშენებისას, როგორც ეს მისი მშენებლობის აღმწერი ძეგლიდან ჩანს, კირისა და ქვიშის შესაზავებლად წყლის მაგიერ უხმარიათ „ნაგებობი ქერისა“ და „ძეწნის ხის ქერქის ნაგებობი“. იქვე გამოუყენებიათ კედლის სიმაგრისათვის „ადუღებული ტყვია“, კირი, ზეთითა და „ქრთილისა და ძეწნისა ქერქისა ნაგებობითა“ შეზელილი (E. Такайшвили, Опис., I, გვ. 590, 594). უხმარიათ თუ არა ამგვარი შენაზავები საქართველოში, ქართული წყაროებიდან არ ჩანს.

„ქვისა ქვასა ზედა დასმით“, კირისა და ქვიშის შენაზელის შერევით შენდებოდა შენობის კედელი. თაღების გადაყვანას რომ შეუღგებოდნენ, ჯერ „კალაპოტს“ შეუღგამდნენ, ხოლო თალი რომ გამაგრდებოდა, „კალაპოტს გამოუყრიდნენ“ და „მოლესავდნენ“

¹⁶ E. Такайшвили, Арх. экск., IV, გვ. 84, შენიშ. I. „ბალაპვარზე“ სხვა აზრისა იყო აკად. ნ. მარი (იხ. მისი «Два грузинских архитектурных термина «чрдиღ» и «балавар», Хр. В., IV, в. III, გვ. 298.)

კიდევ. დავით აღმაშენებლის ანდერძში, სხვათა შორის, ნათქვამია: „თუ მე ღირს მყოს ღმერთმან, ენკენობაჲ მისი ვიზილო; კურთხეულ არს სურგრძელობაჲ მისი, თუ არა არსენ ბერსა რომელ აქვს ცნებაჲ სტანტი და პერპერაჲ, კალაპოტი გამოუყარონ, მოლესონ, სწორსა ტონ და აკურთხონ“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 16). ამრიგად, განსრულებოდა ეკლესია „საფუძვლით და ხარისხითგან“... „შტოძეთურთ, ვიდრე სარკუმელთამდის“... „სარკმელითგან“ ვიდრე „სამეკურამდე“ (სწრპ. ცხზა, გვ. 180). ამის შემდეგ სახურავი ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, „სართული“ უკეთდებოდა; ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში მოხსენიებულია „ტყუაფი სართულთათვის ეკლესიისათა“ (ათ. კრებ., გვ. 265, № 161). „სართულის დასაბურავად“, გარდა კრამიტისა (ეს ხომ ადრე სცოდნიათ), იყენებდნენ ბრტყელ, მსუბუქ ქვებს, რომელთაც „სიპი“ ეწოდებოდათ: „ავაგე მარანი და ჩაედგი ოცი ჰური, ავაგე ზედა სამყოფი სახლი ბედელი, საწოლი, დეიფანი, სამრეკლო და ბოსელი და დაებურე ყოველი სიპითა“ (თ. ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 204—205). სიპით ბურავდნენ ეკლესიებსაც: „ტბეთ ზეით არს ნაციხარი, წერს ვახუშტი, ამას ზეით ითხრების ქვა შავი დუდეთს. ამ ქვით ბურენ ეკლესიებთა, სიბრტყისა და სიმსუბუქისათჳს“ (აღწერა, გვ. 78). გარდა სიპისა და კრამიტისა, ეკლესიები იბურებოდა „ტყუვით“. ეკლესიის „ზედა ტყვეი არა იყო და წყალი შთადიოდაო“, — ნათქვამია „გ. მთაწმინდელის ცხზაში“. გიორგი მთაწმინდელმა, მისი „ცხოვრების“ აღმწერის სიტყვით, სთხოვა კონსტანტინე მონომახს „მოცემად ტყვეი (საბინინი — ტყვა), რომლისა მიერ დაებუროს წმინდა ეკლესიაჲ“... „ხოლო მან სიხარულით სრულჰყო თხოვა იგი ბერისა და ნივთთაგან სამეფოთა უბრძანა მოეცა ტყვეისა, რომელი იგი მოიღო და დაბურა წმიდა ეკლესიაჲ“ (ცხზა გ. მთაწმინდელისაჲ; ათ. კრებ., გვ. 302; საბინინი, გვ. 452).

დაბურვისა და მოლესვის შემდეგ მოხატვა ხდებოდა. „მოლესონ და მოხატონ“-ო, ნათქვამია დავითის ზემომოყვანილ ანდერძში. ამგვარადვეა ნათქვამი ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში სუმონ ჭყონდიდელის მიერ გაზრდილი ნიკოლოზის შესახებ, რომელსაც „ეკლესიაჲ მთავარანგელოზთა“ აღუშენებია და დაუსრულებია „ყოველითურთ მოხატვით“ (ათ. კრებ., გვ. 254; თ. ქორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 270). ზოგჯერ კიდევ კედლების და სხვ. „მარმარილოათა მოქმნა“ ან „მოფიქვლა“ ხდებოდა. შავთელს თავის პოეტურ ნაწარმოებში „კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი“ აქვს მოხსენიებული (აბდულმესია, 40 ა—ა). სახარების ერთ-ერთ მინაწერში იკითხება:

„საქურთხეველი მოფიქლეთ“ (A. Цагарели, Свед. В. III, გვ. 52). მოხატვასა და მოფიქვლას ხელოსნობის სხვა დარგის წარმოადგენლები აწარმოებდნენ. ასევე ცალავე ხელოსნები მუყანის მუშაობის იხი, რომელნიც შენობებს სოფლის კენჭით ანუ მოხატვით მუშაობდნენ. „სოფლის კენჭით შემკობა ეკლესიებისა ძალიან გავრცელებული ყოფილა საქართველოში. ვახუშტის სიტყვით, ბაგრატის ტაძარი (ქუთაისში) არის „მშვენიერი, გუმბათიანი, სრულიად სოფლის კენჭით შინაგან ქმნილი და მარმარილოთა სპეტაკითა, წითლითა და ჭრელითა, და სვეტებითა მისითავე, და ყოვლითა შემკობილებითა სრული და ფრად დიდი“ (აღწერა, 157¹⁴⁻¹⁵). ვახუშტისავე ცნობით, სოფლის კენჭით „ჩაწყობილი-დახატული“ ყოფილა წრომისა და შორაპნის მონასტრები (იხ. იქვე, გვ. 58, 127).

ზნირად ხდება აგრეთვე მონასტრების გამოქიქვა, დაჭრელება. გამოქიქვა და დაჭრელება, როგორც ჩანს, სრულიად სხვადასხვა საქმეს წარმოადგენდა და მოხატვისგანაც განირჩეოდა. ზემოხსენებულმა ნიკოლოზმა „ეკლესიაჲ მთავარანგელოზთაჲ აღაშენა ყოვლითურთ მოხატვით, გამოქიქვით, დაჭრელებით და მერმე გარეთასა დაკუთსა დამართებით იგი კუთხი ბურღოდ აღამაღლა, რამეთუ დია დაბალი იყო“ (ათ. კრებ., გვ. 254). მოქიქული აგურები უხმარიათ, როგორც ეს დმანისის გათხრებმა დაამტკიცა, სამოქალაქო შენობებისათვისაც: „უფრო მდიდრულად მოწყობილ სახლებში, — წერს ლ. მუსხელიშვილი, — კედლების შემოსვა იცოდნენ მოქიქული აგურითა და შორენკეცებით. ერთ-ერთი ნატეხი მწვანედ მოქიქული აგურის ფილისაც აღმოჩნდა დმანისში, მაგრამ გაცილებით უფრო ზნირია ტრაპეციის მოყვანილობის პატარა და საშუალო ზომის აგურები, რომლებსაც ზედაპირი მოქიქული აქვს, ჩვეულებრივად, მწვანე ფერის გაუმჭვირავი მინარით“¹⁷. ძველ საქართველოში მოუქიქავთ არა მარტო აგურები, არამედ კრამიტებიც კი. მოქიქული კრამიტებით ყოფილა დახურული გიორგი III-ს მიერ აშენებული დარბაზი გეგუთში. „იქ, საცა გადახურვა ქვემოდან არ ჩანდა, წერს არქიტექტორი ვ. წილოსანი, მოუქიქავი კრამიტი დაუწყვიათ, სახურავის დანარჩენი, უდიდესი ნაწილი კი მწვანედ და მუქი ზეთისხილისფრად მოქიქული კრამიტით იყო გადახურული“¹⁸.

¹⁷ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 399.

¹⁸ ვ. წილოსანი, გეგუთის ციხე-დარბაზი. შ. რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტ. ძეგლები (კრებული), გვ. 467.

როგორც აღნიშნეთ, მოხატვა, დატრელება, მოჭიქვა მშენებელი გალატონის საქმე არ იყო. ის სხვა პირთა საქმეს უტარებდა. ხელობის ამ დარგებში გაწაფული ოსტატები ცალკე არსებობდნენ. შენობის გამშენება-მორთვაში მონაწილეობდნენ მქანდაკებელნიც, რომლებმაც იცოდნენ „ქანდაკების ხუროება“ (ცხბაჲ სჲმ. მესუეტისაჲ, გვ. 265ა); მათ „ძეგლთ-მქანდაკებელნი“ (ხრონოლოგია, 309, 9—10) ერქვათ.

ცალკე ხელოსნები იყვნენ ალბათ ისინი, რომელნიც სხვადასხვა წარწერებს ამოკრიბდნენ, ე. ი. „შთ აწ ე რ ი ლ“ (იერემია, გვ. 17,) ასოებს გამოიყენებდნენ, ან „გამოაქანდაკებდნენ“ (სრპ. ცხბა, 180₁₃₋₁₄). ამგვარ ხელოსანთ „წამწერელნი“ ეწოდებოდათ. გ. მონაზონის „ხრონოლოგის“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „ტყუილით სადმე დაწერეს ესე „წარმწერელთა მათ“ (ხრონოლოგია, 517-18). „წარმწერელნი“ თავიანთი ხელობით, ცხადია, განსხვავდებოდნენ „გადამწერთა“ ანუ „მწერალთაგან“. „წარმწერელთ“, როგორც ამაზე ძველი „ქვებიცი კი ლაღადებენ“, არაერთი მნიშვნელოვანი და საუცხოო ხელოვნებით შემკული წარწერები შეუსრულებიათ.

§ 5. მშენებლობის ორგანიზაცია, მათი მუშაობის და მათი იარაღები

აშენებაში არაერთი პირი იღებდა მონაწილეობას. მომუშავეთა რაოდენობას მშენებლობის სიდიდე განსაზღვრავდა. მშენებლობაში რამდენიმე გალატონი მონაწილეობდა, თუ, ცოტა თუ ბევრად, რთული სახის შენობა იყო ასაშენებელი. ეპიგრაფიკული ძეგლების უმრავლესობაში, სადაც მამშენებლებზეა ლაპარაკი, „გალატონნი“ არიან მოხსენიებულნი, ზოგჯერ მითითებულია ისიც, თუ რამდენ გალატონს უკეთებია ესა თუ ის საქმე. სვეტიცხოვლის ერთ წარწერაში იკითხება: „ნებითა ღვთისათა განახლდა სამირონო ესე ბრძანებითა ქრისტეს მიერ კათალიკონისა მელქიზედეკისითა. შეიწყალე, უფალო, მონა შენი ამის გალატონნი ოთხნი ამინ“ (Натроев, Свети-Цховели, გვ. 178). გალატონებია აგრეთვე მოხსენიებული შატბერდის ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაში: „ქრისტე, შეიწყალე ამისიოსტი (sic) გალატონნი: კლდელი აბესალმს, მისნი ამხანაგნი ქამირსა ყაზანსა მსახურსა შეუნდვენ ღმერთმან“ (Март, Дневник поездки, TP VII, გვ. 144, შდრ. იქვე, გვ. 143). „გალატონნი“ არიან მოხსენიებულნი აგრეთვე კლდეისისა და საფარეთის ეკლესიის წარწერებში და სხვ. (იხ. E. Такайшвили, Арх. экс., I, გვ. 87, вып. IV, გვ. 199;

რომელთაც ზოგადად „მუშაკნი“ ეწოდებოდათ. „მუშაკნი“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, X—XI სს. ერთ წარწერაში იხსენიებიან, სადაც ისინი მშენებლობაში მონაწილეებად არიან მიჩნეულნი, მგონი, რამ არა მშენებლებად. „მუშაკნი და ყოველნი მამენებელნი“ ნათქვამია იქ. „მუშაკნი“ მშენებლობაში მომუშავეთა ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი „სრპ. ზარზმელის ცხზაშიაც“: „აღმოიღეთ იგი (ეკლესია, შ. მ.) და მიეცით ყოველთა მუშაკთა (სრპ. ცხზა, 179²⁰⁻²²): „და ესრეთ წარემართა შენებაჲ იგი ეკლესიისაჲ ვინაჲცა საფუძველით და ხირისხთაჲთჳან იღუწიდა კაცი იგი ყოველთა მუშაკთა, თუნიერ სანოვაგეთაჲსა“ (იქვე, 180¹⁰⁻¹²).

„მუშაკთა“ სიმრავლე აუცილებელი იყო შენების წარმოებისას. ისინი შენების პროცესთან დაკავშირებულ საჭირო სამუშაოებს ასრულებდნენ. „სასწაულად“ იყო მიჩნეული, თუკი ესა თუ ის გალატოზი „მუშაკთა“ გარეშე აშენებდა ამა თუ იმ შენობას. მაგ., გალატოზმა ბასილმა „თუნიერ კაცთა შეწვეწასა“ ააშენა ეკლესია, მაგრამ იგი აბუსერისძე ტბელს წმ. გიორგის სასწაულმოქმედების ერთ მხარედ აქვს მიჩნეული. ჩვეულებრივ კი, როგორც თვით აბუსერისძე ტბელი გვეუბნება, მშენებლობაში „მუშაკობით მოქმედნი“ იღებდნენ მონაწილეობას. აბუსერისძე, როცა ხიხათა ეკლესიის მშენებლობაზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს, რომ მშენებლობაში მონაწილეობდნენ „მრავალნი მუშაკობით მოქმედნი“ „ქვისმქნელნი“ და „თანაშემწენი მათნი“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 66, 152). აღსანიშნავია, რომ, ამავე ავტორის სიტყვით, ჩვეულებრივად მშენებლობა კოოპერაციის საშუალებით მიმდინარეობდა ხოლმე და ეს მაშინ ჩვეულებასა და წესს წარმოადგენდა: „და ერთი ტაძარი სხუა აღაშენა სახელსავე ზედა წმიდისა მთავარმოწამისა ვიორგისა... შენდობითა კაცთა თანაშემწევისაჲთა, ვითარცა არს ჩვეულებაჲ და წესი სოფლის დასაბამითჳანი“ (იქვე, გვ. 60, 82). ამრიგად, მიღებულ წესს წარმოადგენდა ურთიერთდახმარებით, კოოპერაციული თანამშრომლობით აშენება ამა თუ იმ ნაგებობისა, თუ იგი შედარებით რთული იყო.

იმ წარწერებში, სადაც მამენებელნი არიან მოხსენიებულნი, ზოგჯერ მათ გვერდით „მზარეულებიც“ იხსენიებიან. მაგალითად, წალენჯიხის ეკლესიის XIV ს. წარწერაში ვკითხულობთ: „ეკლესიის მამენებელთა გალატოზთა და მზარეულთა ჩთა შს ღწ, აწ“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 212—213). „მზარეულნი“ უშუალო მონაწილენი როდი არიან მშენებლობისა, მაგრამ ისინი მშენებელთა გვერდით იხსენიებიან, რამდენადაც მამე-

ნებელთათვის საჭირო სურსათ-სანოვაგეს ამზადებდნენ ალბათ მზარეულნი მშენებლობისას ყოველთვის არ იყვნენ საჭირონი ზღაპრად მაშენებელნი თავიანთი საქმელით იკვებებოდნენ.

„ყოველნი მაშენებელნი“ და სხვა მუშაკნი „მათი უზუცესებითა და ზედამდგომლებითურთ ექვემდებარებოდნენ მშენებლობის ე. წ. „ხელისუფალთ“. „ხელისუფალნი“, მოხსენიებულნი წალენჯიხის ეკლესიის ზემომოყვანილ წარწერაში, სწორედ ის პირნი იყვნენ, რომელთაც ადმინისტრაციული თუ სხვა უფლებები ჰქონდათ მშენებლობის პროცესში. მშენებლობის „ხელისუფალნი“ იყვნენ „ყოველთა საქმეთა“ მზრუნველნი და ზედამდგომელნი. „ხელისუფალში“ იგულისხმებოდნენ: ხუროთმოძღვარი, „ზედამდგომელნი საქმეთა“ და ხუროთმოძღვრის თანაშემწე. „ხუროთმოძღვრობა“ და „ზედამდგომლობა“ რომ სხედასხვა საქმე იყო და სხედასხვა პირთა მოვალეობას შეადგენდა, ამას სხვათა შორის „ს“ რბ. ზარზმელის ც“ხბის“ ერთი ადგილიც ადასტურებს: „ხოლო იყვნენ ხუროთმოძღვარ და ზედამდგომელ საქმისა მის გარბანელი და ორნი იგი ძმანი“ (გვ. 167-7). როგორც აქედან ჩანს, „ხუროთმოძღვრის“ გარდა უნდა ყოფილიყო „ზედამდგომელი საქმისა“. საფიქრებელია, რომ სწორედ გარბანელი იყო ხუროთმოძღვარი, ხოლო „ორნი იგი ძმანი“ — „ზედამდგომელნი საქმისანი“.

ხუროთმოძღვართა საქმეს მშენებლობის მსვლელობისათვის თვალყურის დევნება შეადგენდა. გარდა ამისა, ხუროთმოძღვარი იყო „ყოველთა მაშენებელთა მოძღვარი და მასწავლებელი“. მიქელის მიერ მოწვეული ხელოვნებით განთქმული კაცი და გალატოზი შუარტყლელი „ეყვნეს მოძღვარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა“ — ამბობს ბასილ ზარზმელი („ს“ რბ. ც“ხბა“, 179²⁸⁻²⁹). „ზედამდგომელი საქმისა“ ალბათ ადმინისტრაციული მეთვალყურე და მშენებლობისა და მაშენებელთათვის საჭირო ნიეთებისა და მომარაგებისათვის მზრუნველი იყო: „და მისცეს იგი (ვერცხლი, შ. მ.) კელთა შინა მოქმედთა საქმისათა ზედამდგომელთა ტაძარსა შინა უფლისასა და მიეცემოდეს იგი მოქმედთა საქმისათა... და ხუროთა ქსმკუეთელთა და მომსყიდველთა ხეთასა და ქუათა მთლელთა“ (შეფეთა, 226-7). ხუროთმოძღვარს თანაშემწეც ჰყავდა ხოლმე. თანაშემწედ გალატოზიც შეიძლებოდა ყოფილიყო. „ს“ რბ. ზარზმელის ც“ხბაში“ ვკითხულობთ: „რამეთუ კელოვნებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა მიქელ ქუეყანისაგან ბერძენთაჲსა, ადგილისაგან ხუფათ წოდებულისა, ბრძანებითა უფალთაჲთა, რომელსა თანაშემწედ აქუნდა გალატოზი, სახელით შუარტყლელი. და ესე ორნივე

ეყვენეს მოძღუარ და მასწავლელ სიმრავლისა მუშაკთასა“ (179²⁵⁻²⁶). ხელობით განთქმული კაცი, რომელიც ხუფათიდან მოუყვანიათ, ხუროთმოძღვარი იქნებოდა, ხოლო ვალატოზი შუარტყლელის მისი თანაშემწე ყოფილა. ხუროთმოძღვრის თანაშემწეს, როგორც ჩანს, ისეთივე უფლება-მოვალეობა ჰქონდა, როგორც თვით ხუროთ-მოძღვარს. აღსანიშნავია, რომ ხელობით განთქმული კაცის ხუ-როთმოძღვრობისა და ვალატოზ შუარტყლელის თანაშემწეობის დროს იყო სწორედ „კაცი მომღებელი ევლოგიისაჲ“, „განმგებელ ვალატოზთა“ (ე. ი. როდესაც მშენებლობას ხუროთმოძღვარი და მისი თანაშემწე ხელმძღვანელობდა, ვალატოზებს საკუთარი გამ-გებლებიც ჰყოლიათ).

მშენებლობის „ხელისუფალთა“ მოვალეობას მშენებელთა ხელფასისათვის ზრუნვაც შეადგენდა. მშენებელნი უსასყიდლოდ იშვიათად თუ მუშაობდნენ. მშენებლობისათვის განკუთვნილი და-სახარჯი თანხის „წარსაგებელში“ მომუშავეთა ხელფასიც შედიო-და. „ს“რ. ზარზმელის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ მუშაკნი და საერ-თოდ მშენებელნი სათანადო სასყიდელს იღებდნენ. როცა ზარზმის მონასტრის წინამძღვარი გიორგი აღსასრულს მიუახლოვდა და წი-ნამძღვრობა მიქელს გადასცა, მან დაუბარა თავის შემცველს: „იწყეთ შენებად ეკლესიისა ბრძანებისაებრ მამისა სერაპიონისა და ნურარას ზრუნავთ წარსაგებელთათჳს, რამეთუ ჩუენებით მეუწყა წმიდისა მიერ, ვითარმედ ევლოგიაჲ იგი, რომელ მოიღო კაცმან მან, იგი დამარხულ არს ქუეშე კერძო ჭუარისა, რომელი იყო თავით-კერძო წმიდისა მის, აღმოიღეთ იგი და მიეცით ყოველთა მუშაკთა“ (იქ-ვე, 179¹⁶⁻²¹). აღმოჩენილი შენაწირავი, 305 დრაჰკანი, ყოველმხრივ ეყო ეკლესიის მშენებლობას „შტოთურთ ვიდრე სარკუმელთამ-დის“. ხოლო შემდეგ „სახედ მდინარისა შემოსდიოდეს სახმარნი“ და მით დაასრულეს ეკლესიის აშენებაც. ჩვეულებრივ, როცა ესა თუ ის ეკლესია ან მონასტერი შენდებოდა, ასაშენებელ წყაროს, როგორც ბასილ ზარზმელის ზემომოყვანილი მოთხრობიდან და აბუსერისძე ტბელის თხზულებიდან ჩანს, წარმოადგენდა შემოწი-რულებანი და ან კიდევ გადასახადები. მაგ., აბუსერისძე ტბელს ნათქვამი აქვს: „მამულისა ჩუენისა კაცთა წესისაებრ, დიდი ჰირი ნახეს, გარნა ბაკოელთა მეტის-მეტად დიდი მოიჭირვეს, რომელთა ვაზირობითა და შემოხუეწითა კელეყავ ეკლესიისა მრავლითა სა-ხელოვნებითა აღშენება“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 67, 166). ცხადია, ეკლესიის აშენებაში აბუსერისძის „მამულის კაცთა“, ე. ი. მის ყმა-თა, განსაკუთრებით ბაკოელთა, მიერ ნახული ჰირი იმაში კი არ მდგომარეობდა, რომ ისინი აბუსერისძეს „ვაზირობითა და შემო-

ხევეწით“, ე. ი. რჩევითა და ხევეწით, მიმართავდნენ, არღმელ იქამო რომ მისი „მამულის კაცთა“ სათანადო მატერიალური სახსრებიც გაიღეს ეკლესიის მშენებლობისათვის. აღსანიშნავია, რომ ეკლესიის ვე ეს წესად ითვლებოდა: „წესისაებრ მოიჭირვესო“ — ნათქვამი აქვს აბუსერისძეს. იმავე თხზულებიდან ჩანს, რომ ამგვარი სახსრების გარდა ეკლესიის ასაშენებელ წყაროს შემოწირულებანიც წარმოადგენდა: „ჩემთა შეილთა დედამან ბაგულ პამტა, — წერს აბუსერისძე, — წააგო საშენისა შინა წმიდისა მთავარ მოწამისა გიორგისსა და მას და მისთა შეილთაჲ აკსენებდით“ (იქვე, გვ. 68, 173).

საფასით მოქმედ მაშენებელთა გვერდით იყვნენ „გარეშე საფასისა მოქმედნიც“ (E. Такайшвили, Опис., I, გვ. 590). ესენი ალბათ ისეთი ხელოსნები იყვნენ, რომელთაც ზოგჯერ ესა თუ ის დიდებული აზნაური, ან მეფე და სხვ. აძლევდნენ ეკლესიის მშენებელთ დროებით ან მუდმივად, ე. ი. ისეთნი, როგორნიც გაბრიელ დაფანჩულმა მისცა გრიგოლ ხანძთელს (იხ. გრ. ხანძთელი, იდ. —).

ქართული ეკლესიები, მონასტრები და სხვ. მხოლოდ ქართველ ხუროთმოძღვრებს და ვალატოზებს როდი უშენებიათ. ქართველ მშენებელთა შორის იყვნენ უცხოელნიც, ბერძნები თუ სომხები. უცხო ხუროთმოძღვართა მიერ ნაშენები, თუ ბევრი არა, აქა-იქ მაინც მოიძებნება საქართველოს ტერიტორიაზე. წერილობითი წყაროებიც გვაძლევენ ამ მხრივ ცნობას. „წმ. ნინოს ცხოვრების“ და „ქართლის მოქცევის“ სხვადასხვა ვარიანტები ერთხმად ადასტურებენ მირიან მეფის მიერ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ „ქეთხუროთა მოძღუართა“ გამოთხოვნას კონსტანტინოპოლიდან: „და ითხოვნა ქეთთა ხუროს მოძღუარნი აღშენებისათჳს ეკლესიათა“ — წერს ლ. მროველი. კონსტანტინემ შეიწყნარა თხოვნა და „წარმოგზავნეს მღუდელნი და ხურონი ფრიად მრავალნი“ (მ. დედ. ცხბა, გვ. 98—99; შდრ. „წმ. ნინოს ცხბის“ და „ქართლის მოქცევის“ ჰელინური და შატბერდული ვარიანტები, (E. Такайшвили, Опис., II, გვ. 714). ბასილ ზარზმელიც მოგვითხრობს ამგვარ შემთხვევებზე, როცა იგი ზემომოყვანილ ამონაწერში ხელოვნებით განთქმული კაცის ხეფათიდან მოყვანაზე ლაპარაკობს.

უცხო ხელოსანთა საქართველოში ყოფნას ზოგი ეპიგრაფიკული ძეგლიც გვიდასტურებს. ატენის საყდარი, როგორც მის გე-

დელზე მოთავსებული სომხური წარწერა მიგვითითებს, სომეხი ხუროთმოძღვრის მიერ ყოფილა აგებული, მაგრამ რომელიც ვინის მას, უძველესი სიონი თუ განახლებული, გაურკვეველია. თადერთი, რისი თქმაც შეიძლება, ისაა, რომ ტაძრის აღმშენებელი იყო სომეხი. ეს ჩანს მშენებლის სომხური წარწერიდან, რომელიც მსხვილი ასოებით გამოკვეთილია იმავე კედელზე, რომელზედაც მოთავსებულია... ქართული ლაპიდარული წარწერა 1060—1068 წწ.“ — წერდა ივ. ჯავახიშვილი ატენის საყდრის შესახებ¹⁹. ძირითადად კი, ცხადია, მშენებელნი ქართველი ხუროთმოძღვრები და გალატოზები იყვნენ. საქართველოშიც მრავლად იყვნენ თავიანთი ხელობით განთქმული, დახლოვებული ოსტატები, როგორც ერისკაცნი, ასევე სასულიერო პირებიც.

საქართველოშიც, როგორც საშუალო საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში, სასულიერო პირებიც იყვნენ მშენებელნი და მშენებლობის ხელოვნებაში გაწაფულნი. „ქაროლინგების ეპოქაში, წერს კულიშერი, და უფრო გვიან XII საუკუნემდე ისინი (სასულიერო პირები, შ. მ.) იყვნენ ერთადერთი მშენებლები ქვის ნაგებობათა“²⁰. საქართველოში აღრევე გრძნობდნენ, რომ „ველოვნება ხუროვნობისაა“ „არა უკმარ არს, არამედ ფრიადცა საკმარ მონაზონათეს“. ამიტომ მონაზვნები თვით სწავლობდნენ და სხვებსაც ასწავლიდნენ ამ საქმეს. ბასილ ზარზმელის სიტყვით, სერაპიონი იყო „სხუათავე თანა სათნობათა მეცნიერ სჯულთა საეკლესიოთა შენებისათა და ფრიად წესითა ხუროობისაათა“ (სრპ. ცხბა, 170 16—18). საამშენებლო ხელობის მკოდნე ყოფილა ილარიონ ქართველიც. მან, მისი ცხოვრების აღმწერლის სიტყვით, „ასწავლა (თავის მოწაფეებს, შ. მ.) ვითარ ჯერ იყო აღშენებაჲ“ ყორის სენაკისა (ათ. კრებ., გვ. 87). გომარეთის წარწერებში კი „მიქელ ხუცესი გალატოზი“ იხსენიება: „სახელითა ღვთისაათა მას ჟამსა ოდეს ძლიერმან და უძლეველმან გიორგი აფხაზთა მეფემან შეიპყრა ზვიად მარუშინი, მაშინ ესე ბალავარი იღვა კელითა ცოდვილისა მიქელ ხუცეს გალატოზისაათა“ (E. Такайшвили, Арх. экс., IV, გვ. 83). რომ გალატოზები და საერთოდ მშენებლობის ხელობის მკოდნე ბერები იყვნენ საქართველოში, ეს ცხადია, მაგრამ რომ ისინი სასულიერო ნაგებობათა ერთადერთი მშენებლები ყოფილიყვნენ შუა საუკუნე-

¹⁹ И. Джавахов, К вопросу о времени постр. груз. храма, Хр. В., I, вып. III, с. 294.
²⁰ М. Кулишер, Истр. экономич. быта Зап. Европы, I, с. 71.

ებში, არ ჩანს. პირიქით, მასალები უფრო მშენებელ ვრისკატებზე მოგვეთხოვებენ, ვიდრე სასულიერო პირებზე.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

მშენებელთა იარაღების შესახებ საკმარისი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ზოგი რამის გათვალისწინება მაინც შესაძლებელი ხდება.

„ჭურჭელს“ ძველ ქართულში, სხვა მნიშვნელობათა გარდა, ყოველგვარი სახის იარაღის მნიშვნელობაც ჰქონდა. „ჭურჭელი“ ეწოდებოდა ზოგადად ხელოსანთა იარაღებსაც: „ჭურჭელიცა ხუროებისაჲ მოვეილიან მათ თანა სიტყვისა მისებრ ოლისა“ (ცხბაჲსკმ. მესუეტისაჲ, გვ. 257). „ზ ვგნატიოს პლმნ ვალატოზთა მთავარმან დაუტევა ძე თსი ზა კერძოსა შენებულსა მხარესა მარჯვენსა მცველად ჭურჭელთა ხუროთა მაშენებელთასა“ (E. Такайшвили, Опис. I, გვ., 591.)

ქვის მკვეთელთა უპირველეს იარაღს წარმოადგენდა „წერაქვი განმკუჭთი კლდისა“ (იერემია, 23₂₉).. „დაწერა ქვითა და წერაქვითა, ანდამატისა ცვლილ-ყოფელითა“ — ნათქვამი აქვს შავთელს (აბდულმესია, გვ. 80). ასეთსავე აუცილებელ იარაღს წარმოადგენდა „ცული“ „ხის მკოდელისათვის“. საერთოდ ცული და წერაქვი მშენებლობისათვის საჭირო იარაღებს წარმოადგენდა. პირითა და ვაი-ვაგლახით დაავაკესო საეკლესიო ადგილი, „რამეთუ არა აქუნდა მათ ცული და წერაქვ, არცა სხუა ეგვითარი საკმარი“ — ნათქვამია „გრ. ხანძელის ცხბაში“ (იფა-40). ცულთან ერთად ხის მკოდელსა და ხუროს „ხერხი შეშისა“ უნდა ჰქონოდა. „განხერხნეს ესაია შეშის ხერხითა“-ო წერს ყალბა ეფრემ ასური (მ. დედ. ქ. ცხბა, 825₅); „ნუ იდიდოს ცული თვნიერ მკუჭთელისა მის მიერ, ანუ აღმაღლდეს ხერხი თვნიერ მზიდველისა მისისა“ (ესაია, 10₁₅; შდრ. ჟამთააღმწერელი, მ. დედ. ქ. ცხბა, 618₁₃₋₁₅).

წერაქვით კლდისაგან მოკვეთილი ქვა „უროთი“ იმტვრეოდა, და „ეჩოთი“ ითლებოდა. „ურო“ და „ეჩო“ „დაბადების“ ქართულ თარგმანში ვალატოზთა სწორედ ამგვარ იარაღებადაა მოხსენიებული: „ტაძარი შენებულ იყო ქეთა განუთლეღითა უკვეთელითა აღშენებულნი, ხოლო ურონი და ეჩონი და ყოველნივე ჭურჭელნი რკინისანი არა ისმა ტაძარსა აღშენებასა მისსა“ (მეფეთა, III₆₋₇). „ქვისათლელთა ჭურჭელთა“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 57, 42) ერთ

სახეს „ხუეწი“ წარმოადგენდა, რომელიც ალბათ უკვე ეროს მარტ
გათლილი ქვების გადასაწმენდად იყო გამოყენებული. გიორგი
ნაზონის „ხრონოგრაფში“ აღნიშნულია: ტაძარსა „აქუნდეს ქველი
ნი შენებისა მისისანი თეთრნი დახუეწით გარდაწმენდით“
(137₂₈₋₂₉). „დახუეწით“ გარდასაწმენდელი იარაღი „ხუეწი“ უნდა
ყოფილიყო: „ხეწი მოკაკული სათლელი“ — განმარტავს ს. ორ-
ბელიანი.

მძიმე ქვები და სხვა საშენი მასალა ზოგჯერ თვით აქტონდათ
მშენებლებს. აბუსერისძე ტბელის სიტყვით, ბასილმა და მისმა
შვილმა იოვანემ დასვეს „ბალაპეარად კარსა დასავლისასა ქვა, რო-
მელ არს მცირედლა უნაკლოვანეს ათერთმეტისა მტკავლისა“
(გვ. 59, 72). ზოგჯერ კი ასაზიდი, ასაწევ-დასაწევი იარაღი იყო გა-
მოყენებული, რომელსაც „ჰახრაგი“ (ამირანდარეჯ., გვ. 86) ეწო-
დებოდა.

§ 6. ავეჯის მკეთებელი

ავეჯის მკეთებელი ხელოსნები უნდა არსებულებოდნენ ძველ სა-
ქართველოში, მაგრამ ისინი ცალკე არსად არ არიან მოხსენიებულ-
ნი. წყაროების მიხედვით მათი, როგორც დამოუკიდებელი დარ-
გის ხელოსნების, არსებობა თითქოს არ მტკიცდება. მათი ცალკე
მოუხსენიებლობა გვაფიქრებინებს, რომ ავეჯის კეთება უსათუოდ
ხუროთა საქმეს წარმოადგენდა. ამდენად, ავეჯის მკეთებლებში ხუ-
როები უნდა ვიგულისხმოთ, როგორც მისი ერთ-ერთი დარგი. ხუ-
როობის ეს დარგი რომ საქართველოში არსებობდა და რომ ის საკ-
მაოდ დაწინაურებულიც იყო, ამას, გარდა წერილობითი ძეგლების-
სა, მატერიალური კულტურის ნაშთებიც გვიმტკიცებენ.

„ავეჯი“, როგორც საბა ორბელიანი განმარტავს, „სახლის
ქურტულია“, ე. ი. მასში შედის ყველაფერი ის, რაც სახლში საჭი-
როა: საწოლი, საჯდომი და სხვ.

ძველ საქართველოში ავეჯის მკეთებელ ხელოსანთ სხვადასხვა სა-
ხის საწოლი ავეჯი უყუთებიათ. ერთ ამგვარ საწოლთაგანს „ცხედარი“
წარმოადგენდა: „და შეიყვანეს წ“_ა იგი საპყრობილედ და დააწვინეს
იგი ცხედარსა ზ“_ა პირალმართ და დაუკრნეს მას კელნი მისნი და
ფერკნი ცხედარსა მას ზ“_ა (Март, Агиогр. мат., II., 135₂₋₃).
ამავე მნიშვნელობით აქვს ნახმარი „ცხედარი“ დავითის ისტორი-
კოსს. მეფის შესახებ იგი წერს: „მონახის თვისითა კელითა ცხედრე-
ბისა მოსილებითა (ბროსე—ცხედრები, სამოსლები) და საგებელი პი-

ნაკი და ყოველი სახმარი მათი მისცის თუთეულსა ოქროსა (მ. ბედი
ქ. ცხ"ბა, 295₁₆₋₁₈). „ცხედრები ულ"დ ოქროსა მედგა" — ნათქვა-
მია ერთ-ერთ აგიოგრაფიულ ძეგლში (Marr, Агиогр. мат., I, გვ. 28). ცხედარი, „სპილოს ძუალედითა დამშუენებულსა, ინსეშიქმა
„დაბადების“ ქართულ თარგმანში (ამოსი, გვ. 6, 4).

„ცხედარის“ გარდა „ლოგინი“ გვხვდება ამავე მნიშვნელობით,
მაგრამ, როგორც ჩანს, ლოგინი უფრო მდაბიოთა შორის მიღებული
საწოლი იყო. „პრომით მოსული მამა“ მწირობაში მიწვა „ლოგინსა
ზედა“ და იგონებს იმ დროს, როცა მას „ჰქონდა სახლები დიდ-დი-
დები“ და შიგ ლოგინის მაგივრად ედგა „ც ხ ე დ რ ე ბ ი დ ა გ ე -
ბ უ ლ ი ს ა გ ე ბ ლ ი თ ა“ (H. Marr, Агиогр. мат., I, გვ. 27—
28). „ლოგინი“ რომ სწორედ დასაწოლად განკუთვნილ ავეჯს ეწო-
დებოდა, ამას ერთი ნაწყვეტიც ადასტურებს XI ს. კრებულისაგან:
„შიაწვინა იგი ლოგინსა ზედა და მცირე სასთაული დაუდგა სასთუ-
მალ... და ეთარ იხილა იგი ლოგინსა მას ზ"ა და მცირე იგი სასთუ-
მალ მისსა, დაბრკოლდა ბერი იგი“ (იქვე, გვ. 30).

„ცხედარი“ და „ლოგინი“ უნდა ყოფილიყო „დაგებული სა-
გებლითა“. დაგებულ ცხედარს, ს. ორბელიანის განმარტებით, „სა-
რეცელი“ ეწოდებოდა. „ცხედარი ითქმის შიშველი საგებელთა-
გან, ხოლო სარეცელად დაგებული და გარდაგებული“ (იხ. ქართ.
ლექსიკონი). დაგებას კი „დასარეცლა“ ეწოდებოდა: „დაუსა-
რეცლა საულსა ქორსა ზედა და დაიძინა“ (მეფეთა 1, 925).

„ავეჯში“ „სუფრაც“ შედიოდა. ამ სპარსული სიტყვის მაგივრად
ძველ საქართველოში „ტ ა ბ ლ ა“ (ლათ. tabula-დან) იხმარებოდა,
ზოგჯერ კი მას ბერძნული „ტრაპეზი“-ც ეწვიდა. „ტაბლა“ რომ
სუფრის მნიშვნელობით იხმარებოდა, ნათლად ჩანს იოანე ბოლნე-
ლის ქადაგების ერთი ადგილიდან: „სწადინ მას განძლებად ნაბიჭე-
ვისაგან, რ"ი გარდამოცვეინ ტაბლისაგან მის მდიდრისა“ (ქადაგებანი,
გვ. 68); „რამასთეს ტაბლაჲ შენი სავსე არს პოკნითა“ (იქვე,
გვ. 70). ტაბლა, საბას განმარტებით, „ფიცრის სუფრაჲ ფეკელი“,
ე. ი. ხისაგან გაკეთებული ფეხებიანი სუფრა ყოფილა. „ფეკელ“
სუფრათა გარდა შესაძლებელია „უფეკონი“ ეკეთებინოთ ჩვენს
წინაპრებს.

ავეჯში „საჯლომნი“-ც შედიოდა. „საჯლომი“ ამგვარი და-
ნიშნულების ავეჯთა ზოგადი სახელი იყო. „ვეფხისტყაოსანში“ ნათ-
ქვამია: „ტარიელ დაჯდა საჯლომსა, ოქსინო-გარდაგებულსა“
(1383). საბა ორბელიანს კი სკამი მიაჩნია ამგვარ ზოგად სახელად.

საჯლომის ერთ სახეობას „საყდარი“ წარმოადგენდა. „საყდა-

რი“, როგორც თავის დროზე აღვნიშნეთ, თავდაპირველად ტახტს შეესატყვისებოდა. ამ მნიშვნელობით აქვს იგი ნახმარი ჯუანშერს, როცა წერს: ვახტანგი „დაჭდა საყდართა ზედა მალალთაჲსაჲს ჯუშმერ ეპისკოპოსნი (ბროსე — ჯუანშერ სპასპეტი და ეპისკოპოსნი) დასხდეს საყდართავე და სხუანი ყოველნი ერისთავნი დასხდეს სელგზითა და ათასის თავნი ყოველი ერი წარმოადგეს ზე“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, 125ა-11). მეფის საყდარი, როგორც ჩანს, სპასპეტიცა და ეპისკოპოსთა საყდართაგან თავისი სიმალლითაც გამოირჩეოდა, ხოლო ერისთავთათვის საყდართა მაგივრად სელები ჰქონიათ სამეფო დარბაზებში. საყდარი სწორედ იმიტომ ერქვა ამ საჯდომს, რომ მისაყდნობი ანუ გადასაყდნელი გააჩნდა: „მიიყვანნა სენაქსა მცირესა, კეთილად მოკაზმულსა, სადა იგი დაედგა ცხედარი და საყდარი და აწვა ნეტარსა მას დაჭდომამა... ხოლო მთავარი წარდგა გარდასაყდნელსა მას თუსსა“ (მაგრატ ტავრომინელი, გვ. 39). საყდრის მნიშვნელობით იხმარებოდა „ტახტი“-ც. თამარის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „დასხდეს ტახტსა ზედა ოქროჲდელისა თუთ თამარ, დაეით და ძე მათი გიორგი“ (ისტ. და აზმანი, 103ა-4); „ვეფხისტყაოსანში“ ვკითხულობთ: „შევე, დავჯე, ტახტსა ზედა, ქალი მოდგა ნოხთა პირსა“ (გვ. 3731). საყდარი და ტახტი, როგორც მოყვანილი ამონაწერებიდანაც ჩანს, მეფეთა და უმაღლეს მოხელეთათვის განკუთვნილ საჯდომთ წარმოადგენდა. ამგვარი საჯდომები, როგორც შავთელის სიტყვებიდანაც ჩანს, სარდიონითა და სხვა ძვირფასი თევლებითაც შეუწყიათ:

„ტახტსაჯდომელნი მკამამებლნი,
სარდიონითა ხურმუხს შემკულნი“ (აბღღღმესია, გვ. 40).

ავეჯის მკეთებლებს უკეთებიან აგრეთვე „სელი“; საბას განმარტებით, „რომელიც სკამი შეიკურის და გაიხსნების, სელი ეწოდების“. სელი მრავლად იხსენიება ქართულ წერილობით ძეგლებში: „მონამან სელნი დაუდგნა, დაჭდა კრძალვით და რიღითა“ — ნათქვამია „ვეფხისტყაოსანში“ (124გ). „ამირანდარეჯანიანში“ კი ოქროს სელიც იხსენიება: „წარმოვიდგენ ოქროსა სელნი და დაეჯედ“, „დადგა ოქროსა სელები“ (გვ. 71, 83, 84). თუ ოქროს სელი არა, საქართველოში რომ ოქროთი მოჭედილი სელები ყოფილა, ნათლად მტკიცდება ისტორიკოსებისა და სხვა საბუთების ჩვენებითაც. მაგ., თამარის ისტორიკოსი წერს: „უბოძა ჭიანჭერსა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა კელითა მისითა და შთააცვეს ტანსა მისსა სკარამანგი და დასუეს სელებითა ოქრო-ჭედილებითა რომელნიმე მარჯუენით მისსა და რომელნიმე

მეტურტლეობა ხელოსნობის ერთ-ერთ უძველეს და მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა ძველ საქართველოში.

„ჭურჭელი“, როგორც აღვნიშნეთ, ფართო გაგებით იხმარებოდა და სხვა მნიშვნელობებთან ერთად ყოველგვარ ჩასადებ და ჩასასხმელ ჭურჭელთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინის როლს ასრულებდა. ამ თავში ჩვენ იგი მხოლოდ ამ გაგებით გვექნება ნახმარი.

ჭურჭელი თავისი დანიშნულების მიხედვით სხვადასხვაგვარი იყო. საბრძოლო და სამუშაო ჭურჭელთა გარდა, ძველებური გაგებით, იყო „ჭურჭელნი სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი“, „სანადიმონი“, „ჭურჭელნი საბანელნი“ და „ჭურჭელნი სამზარეულოთანი“. ჭურჭელთა ამგვარი (პირობითი) კლასიფიკაციის შესაძლებლობას გვაძლევს დავითის ისტორიკოსი. იგი, 1121 წ. დავითის წინააღმდეგ მოწყობილი კოალიციური ლაშქრობის დამარცხებასთან დაკავშირებით, მოგვითხრობს: „ყოველი სამეფო აღივსო კარგებითა და სარა ფარდებითა და სხვითა უცხოთა ჭურჭლითა, საბრძოლოთა თუთო სახეთა, ქოსთა და ფილაკანანთა სასმურითა ტერფითა და სანადიმოთა, საბანელთა და სამზარეულოთა, რომელმან ქარტამან და მელანმან დაიტოოს აღწერად“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, 3074-7). დაახლოებით ამგვარადვე მოგვითხრობს იგივე ისტორიკოსი სხვა შემთხვევის აღწერის დროს. როცა გიორგი II თურქებმა ვაჭციეს, ისტორიკოსის სიტყვით: „საჭურჭელნი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატეულნი და სასმურნი სამწდონნი კარავნი სამეფონი, ყოველთა დიდებულთანი აიხუნეს იავარად“ (იქვე, 28210-12). „სამეფო ტაბლათა“ მაგივრად შეიძლება ზოგადად „ტაბლანი“ ვიგულისხმოთ. ამდენად ჭურჭელნი იყო: „სამსახურებელნი ტაბლათანი“ („სანადიმო“ და „სანადიმო“), „საბანელნი“ და „სამზარეულოთანი“. ამ პირობით კვალიფიკაციაში, თუ ყველა არა, ჭურჭელეულთა დიდი უმრავლესობა მაინც იგულისხმებოდა. თუ ამათ დავემატებთ სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭელს, მაშინ ჭურჭელეულის კლასიფიკაცია სრული იქნება.

დანიშნულების მიხედვით დაყოფის გარდა ძველადაც არსებობდა ჭურჭელთა დაყოფა იმის მიხედვით, თუ რისგან იყო გაკეთებული ისინი. ამ დაყოფას ჩვენთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს, რადგან მეტურტლენიც სწორედ ამის მიხედვით იყვნენ დანა-

მკეთებლები არსებობდნენ, ამაში ეკვის შეტანა შეუძლებელია. საქართველოში რომ „თხიერი“ კეთდებოდა, ეს უდავოა, დაწნული ჭურჭლების წარმოება, ასევე „თხიერისა“ და რთული არ იყო და იგი უფრო შინამრეწველის საქმეს წარმოადგენდა, ვიდრე ხელოსან-ოსტატისას.

შინამრეწველის საქმედ შეიძლება მივიჩნიოთ აგრეთვე ძელის ჭურჭელთა წარმოებაც, ამ დარგის ხელოსნებიც უნდა არსებულყვნენ, რადგან ძელის ჭურჭელი ფართო მოხმარების საგანს წარმოადგენდა და საკმაო პატივითაც სარგებლობდა (XIV ს. იგი სამეფო ჭურჭელთა შორისაც გვხვდება). ვადმოცემის მიხედვით, ძველ დმანისში ხელოსნებს კეცისა და ლითონის ჭურჭელთან ერთად ხის ჭურჭლებიც უწარმოებიათ და იგი (დმანისი) ხის კოვზებით ვაჭრობდა თურმე თბილისთან და ლორესთან¹.

ძველ ქართველ ძელითმეჭურჭლე ხელოსნებს და შინამრეწველებს არაერთი სახის ძელის ჭურჭელი უკეთებიათ. ს. ორბელიანს ძელის ჭურჭელთა ზოგად სახელად „ფუკა“ წარმოუდგენია. ძელის ჭურჭლებში სხვათა შორის „ტაბაკი“-ც შედიოდა. თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, კათალიკოსს „ხელთა ეტკრთა ტაბაკითა სუბისკუერი და თანაჰყვებოდეს ყოველნი წარჩინებულნი“ (ისტ. და აზმნი, 122, 4-15). ტაბაკი, საბას განმარტებით, „ხოჩას“ ეწოდებოდა: „ხოჩა სხუათა ენაა, ქართულად სიფლი და ტაბაკი ჰქვან“—წერს იგი. ძელის ჭურჭელთა მკეთებელთ ძელის „ჯამიც“ უკეთებიათ, რომლის აღსანიშნავად ძველ ქართულში „პინაკი“ იხმარებოდა (საბა ასური, 134-5). ძელისაგან უთლიათ „გობი“, „კელგობი“ და სხვ.

§ 1. მშენებლობა

ძველი ქართული „მეკეცეობა“ კერამიკულ წარმოებას შეესატყვისება. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ძველ ქართულ ტერმინს დღეს თავისი შინაარსი შეცვლილი აქვს და მის მაგივრად ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ბერძნული წარმოშობის ტერმინია (კერამიკა) გაბატონებული, ჩვენ „მეკეცეობას“ ვიხმართ, რადგან სწორედ იმ ეპოქასთან გვაქვს საქმე, რომელშიც ეს ქართული ტერმინი ბატონობდა; ძველ ქართველებს მხოლოდ ამ ტერმინით აღუნიშნავთ ხელოსნური წარმოების ეს დარგი.

თიხის ჭურჭლების მწარმოებელს ძველ ქართულში „მეკეცე“

¹ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 448, შენ. 2.

ეწოდებოდა. „მეკეცე“ იმ ხელოსანთა ზოგადი სახელი იყო, რომელნიც თიხისაგან აკეთებდნენ ამა თუ იმ სახის ჭურჭელს ფეხებზედღენიშნულების საგანს. „მეკეცე“ ამ მნიშვნელობით გვხვდება „მღმრთაღების“ ხანმეტურ რედაქციაში: „აღდგ და შთავედ შენ სახიდ მეკეცისა და მუნ გესმენ სიტყვანი ჩემნი. და შთავედ სახიდ მეკეცისა მის და ამა [იგი ხიქ]მოდა საქმეთა თვისსა [ლოდ]სა ზა. და ამა ესერა [დავარდა] ჭურჭე[რი] იგი, რაჟსა [ხიქ]მოდა კელითა თვისითა ლოდსა მას ზა. შეხიმუსრა და კულად შექმნა იგი ჭურჭლად სხუად, ვა სათნო ხუნნდა წინაშე მისსა საქმედ. და ხიყო სიტყვა ოა ჩემდა და მრქუა მე: უკუეთუ ვა მეკეცესა ამას ვერ ძალ-მიც თქნდა, სახლო იძლ'ისაო? ხიტყვის ოი. ამა ესერა, ვა თიჯაჲ კელსა შინა მეკეცისასა, ეგრეცა თქნ ხართ კელსა ჩემსა სახლო იძლ'ისაო“ (იერემია, 18²⁻⁶, აკ. შანიძე, ძვ. ქართული ქრესტომათია, გვ. 1, 2). ამ ამონაწერიდან გარკვევით მანს, რომ თიხისაგან ჭურჭლის მეკეთებელს „მეკეცე“ ეწოდებოდა. „მეკეცე“ ამავე მნიშვნელობით არაერთგან იხმარება „ღდაბღების“ სხვა რედაქციებშიც: „ვითარცა თიჯა მეკეცისა და ვითარცა მეკეცე დამთურგვნელი თიჯისა, ეგრეთ დაითრგუნნეთ“. (ესაია, 41²⁵; შდრ. ისო ზირაქი, 33¹³; სიბრძნე სოლომონ., 15⁷ და სხვ.).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მეკეცეთა მიერ ხმარებული სხვადასხვა ნედლი მასალის აღსანიშნავად განკუთვნილი ტერმინებიც — „მიწა“, „თიჯა“, „ლამი“, „ქვიშა“, „წერნაქი“ და სხვ. გვხვდება.

ქუეყანაჲ“ ძველ ქართულში „ღდამიწას“ აღნიშნავდა, ხოლო „მიწაჲ“ — კონკრეტულ, ხელშესახებ ნაწილს ქვეყნისას: „მოითხოვა მიწაჲ ქუეყანიით და წყალი და აკურთხა იგი და ბრძანა, რათა სცხონ წყალი იგი და მიწაჲ წყლულსა მისსა“ (ც⁷ხაჲ სუმ. მესუეტისაჲ, 24⁶³¹⁻³²); „წმ⁷ღმან ბრძანა, რა მოართუან მიწა ქუეყანისა მისისაგან და წყალი“. ილოცა და სთქვა: „დასაბამსა მოილო ღ⁷თმნ მიწაჲ ქუეყნისაჲ და შექმნა მისაგან კაცი“ (იქვე, 29⁰³⁰⁻³¹). „ეკლესიასტეს თარგმანებში“ კი გარკვეულადაა ნათქვამი: „შექმნა ღმერთმან კაცი მიწაჲ ქუეყანისაგან... ესე იგი არს მიწისა ქუეყანად მიქცევა“ (თარგმანება, 173¹⁻³).

თუ მიწა კონკრეტულ, ხელშესახებ ნაწილს ეწოდებოდა ქვეყნისას, თიხა ამ ნაწილის სითხეში შერევით მიღებულ ანაზელს, ტალახს ეწოდებოდა. „ეესტათი მცხეთელის მარტილობაში“ ვითხულობთ: „მერმე შობითგანი ბრმაჲ პოვა და თიჯა შექმნა ნერწყვთა და თუალთა მისთა დაჰზოვა“ (ეესტ. მცხეთელი; ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, ხელნაწ., 21⁴⁻⁵); ამრიგად, ნერწყვით შექმნილ ტალახს „თიჯა“

„თივის მოქმედათ“ იწოდება (სიბრძნე სოლომონისი, 15). დასა-
 რულ კიდევ ერთი ადგილი „დაბადებებიდან“: „შევგზადე ვითარცა
 თივა მეკეცემან... ნუ რქვას თივამან მეკეცესა რასა ჰუაღნა...“ (45).
 ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია არასწორად მი-
 ვიჩინოთ მოსაზრება, რომლის მიხედვით „სიტყვა „კეცი“-თ ჩვენს
 დროში „თიხა“-ს სახელწოდებით ცნობილი მიწის ჭიში აღინიშნე-
 ბოდა და „თიხა“ კი ჩვეულებრივ ტალახსა და საგანგებო საჭირო-
 ებისათვის ახელილ მიწას ეწოდებოდა. გარკვეული დროიდან მო-
 კიდებული „თიხას“ შინაარსი მისი თანამედროვე მნიშვნელობით
 განისაზღვრა და „კეცი“ კი თიხის ნაწარმთა ზოგად სახელად... გა-
 ნიკუთვნა“². ლ. ბოჭორიშვილისათვის ამომავალს ამ შემთხვევა-
 ში ს. ორბელიანის არაზუსტი განმარტება წარმოადგენს: „კეცი — მი-
 წა საჭურჭლე“. ნამდვილად კი თითქმის ყველგან, სადაც მეკეცეზე
 და თიხაზეა ლაპარაკი, „თივა“ მეკეცის ნედლი მასალის აღმნიშვნელ
 ტერმინად გვევლინება; იგი „ტალახის“ ცნების გამომხატველიც
 იყო. „კეცი“, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გამომწვარი თიხისა და
 მეკეცეთა ყოველგვარი ნაწარმის ზოგად სახელს წარმოადგენდა.
 დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ „კეცი“ არსად მიწის ჭიშის
 მნიშვნელობით არაა ნახმარი. ჩვენი მოსაზრების დასამტკიცებლად
 კიდევ ორიოდ საბუთს მოვიტანთ. ეფრემ მცირე „ფსალმუნთა
 წიგნის თარგმანის“ შესავალში წერდა: „მეცნიერ [იქმნ] და სცნა
 ჩნთს ედ მისივე თივისაგან ვმეკეცეობით და ამათვე წიგნთა მიერ
 მოღებულთა ძალითა“ (ძვ. საქ., III, 251₄₃₋₄₄). აშკარაა, რომ მე-
 კეცე სწორედ „თივისაგან მეკეცეობდა“. როგორც აღვნიშნეთ, „კე-
 ცი“ გამომწვარი ან გამხმარი თიხის (რა სახისაც უნდა ყოფილიყო
 იგი) ზოგად სახელს წარმოადგენდა. რომ „კეცი“ ახელილ თიხას კი
 არა, არამედ სწორედ გამომწვარ, გამხმარ თიხას ნიშნავდა, ამას
 ადასტურებს შემდეგი ამონაწერიც: „განკმა ვითარცა კეცი ძალი
 ჩემი“ (დავითნი, ფსალმ., 21₁₅). „ალათანგელის წარწერაში“ ეცი-
 თხულობთ: „ერმიონ სპილენძი არს, ჰერაკლე კეცი არს და აპოლონ
 ქუა არს“ (X. B., IV, Вып. III, 276₂₇₋₂₉). ძნელი წარმოსადგენია თი-
 ხის, ტალახის ქანდაკება; ცხადია, ამ შემთხვევაში ლაპარაკია გა-
 მომწვარ ან გამხმარ თიხაზე.

როგორც ირკვევა, ძველ ქართულში „თივა“ ერთადერთი სიტ-
 ყვა იყო მიწის ჭიშის აღსანიშნავად. ამჟამად მიწის ერთ-ერთი ჭი-
 შის აღმნიშვნელი „ლამი“ ძველად „შაე ლიად“ ანუ „საფლობ ტა-
 ლახად“ იყო გაგებული (იხ. ს. ორბელიანი, ქართ. ლექსიკ.), მეკე-

² ლ. ბოჭორიშვილი, კახური კერამიკა (თეზისები), გვ. 5.

ცეთა მიერ ხმარებული „ქვიშა“ და „წერნაქი“ კი ძველადვე გვარადვე იყო გააზრებული, როგორც დღეს.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ძველ საქართველოში მეკეცეთა შორის იმგვარი დასპეციალება არ უნდა ყოფილიყო, როგორც შემდეგ ჩანს, ყოველ შემთხვევაში, ორი ძირითადი დარგი განირჩეოდა: ა) „მეჭურჭლეობა“, რომელშიაც ქვევრისა და თონის კეთება ივარაუდებოდა, და ბ) „მეაღიზეობა“ ანუ მეაგურეობა, რომელშიც კრამიტის კეთებაც შედიოდა. არათუ ძველად, არამედ ამჟამადაც, როგორც ამას ეთნოგრაფიული სინამდვილე გვიდასტურებს, მეკეცეთა შორის ღრმა სპეციალიზაცია ყველგან არაა მომხდარი. ლ. ბოჭორიშვილი თავის საკანდიდატო ნაშრომში — „კახური კერამიკა“, წერს: „შიდა კახეთში შესაძლებლად მიჩნეული გარემოება ქიზიყში მტკიცედ დადგენილ წესად ითვლება და „მეაგურეში“ კრამიტის მჭრელი და „მეჭურჭლე“-ში თორნის მკეთებელი ივარაუდება³. ასევე ქსნის ხეობაში, მისივე თქმით, ჭურჭლის, ქვევრის და თორნის ოსტატი... ერთი და იგივე ხელოსანი⁴.

ჭურჭლის მკეთებელ მეკეცეთა ნაწარმს ზოგადად „ჭურჭელნი კეცისანი“ ეწოდებოდა. „იერემიას წინასწარმეტყველებაში“ ნათქვამია: „ჭურჭელნი კეცისანი, საქმენი ჯელთა მეკეცისათანი“ (42). „ვისრამიანშიც“ მეკეცეთა მიერ წარმოებული ჭურჭელი „კეცის ჭურჭლად“ იწოდებოდა: „ვთი ისეთსა ჟამსა, რომელ კეცისა ჭურჭელსა ჰგავს ჩუენი სიყუარული, არ ოქროსა, რომელ, რა გატყდების, ცუდად წაქდების“ (ვისრამ., გვ. 251). კეცის ჭურჭლის შესატყვისად, „თი ხისა გან შენივთებული სხეულის“ (საბინინი, გვ. 112) სახელწოდებად „ჭურჭელი თივისა“-ც გვხვდება. „ჭურჭელი თივისა“, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც, „კეცის ჭურჭელთა“ პარალელურად და იმავე მნიშვნელობით იხმარებოდა. აკად. ნ. მარის აღწერილობით სინას მთის ხელნაწ. № 85-ში ვკითხულობთ: „ტაძარი იგი სლსაჲ წდა ვყოთ ვა ოქროჲ და არა ვა ჭურჭელი თივისაჲ, ად პატიოსანი“ (Н. Марр, Опис., გვ. 244).

„თიხის ჭურჭელთა“ მკეთებელ მეკეცეებს წყლის ჩასასხმელი

³ ლ. ბოჭორიშვილი, კახური კერამიკა (ხელნაწ.), გვ. 28.

⁴ ლ. ბოჭორიშვილი, ქსნის ხეობაში მივლინების ანგარიში, ენმკის შოამბე, IV, 29.

ჭურჭლები უკეთებიან. წყლის ჭურჭელთა საერთო სახელწოდებას
 „სარწყული“ წარმოადგენდა: „აქუნდა სარწყული მკართა მისთა
 ზა და შთაქდა წყაროსა ამას და აღმოივსო“ (მოსე, 1, 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 176; 177; 178; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189; 190; 191; 192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234; 235; 236; 237; 238; 239; 240; 241; 242; 243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 265; 266; 267; 268; 269; 270; 271; 272; 273; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283; 284; 285; 286; 287; 288; 289; 290; 291; 292; 293; 294; 295; 296; 297; 298; 299; 300; 301; 302; 303; 304; 305; 306; 307; 308; 309; 310; 311; 312; 313; 314; 315; 316; 317; 318; 319; 320; 321; 322; 323; 324; 325; 326; 327; 328; 329; 330; 331; 332; 333; 334; 335; 336; 337; 338; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357; 358; 359; 360; 361; 362; 363; 364; 365; 366; 367; 368; 369; 370; 371; 372; 373; 374; 375; 376; 377; 378; 379; 380; 381; 382; 383; 384; 385; 386; 387; 388; 389; 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398; 399; 400; 401; 402; 403; 404; 405; 406; 407; 408; 409; 410; 411; 412; 413; 414; 415; 416; 417; 418; 419; 420; 421; 422; 423; 424; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 431; 432; 433; 434; 435; 436; 437; 438; 439; 440; 441; 442; 443; 444; 445; 446; 447; 448; 449; 450; 451; 452; 453; 454; 455; 456; 457; 458; 459; 460; 461; 462; 463; 464; 465; 466; 467; 468; 469; 470; 471; 472; 473; 474; 475; 476; 477; 478; 479; 480; 481; 482; 483; 484; 485; 486; 487; 488; 489; 490; 491; 492; 493; 494; 495; 496; 497; 498; 499; 500; 501; 502; 503; 504; 505; 506; 507; 508; 509; 510; 511; 512; 513; 514; 515; 516; 517; 518; 519; 520; 521; 522; 523; 524; 525; 526; 527; 528; 529; 530; 531; 532; 533; 534; 535; 536; 537; 538; 539; 540; 541; 542; 543; 544; 545; 546; 547; 548; 549; 550; 551; 552; 553; 554; 555; 556; 557; 558; 559; 560; 561; 562; 563; 564; 565; 566; 567; 568; 569; 570; 571; 572; 573; 574; 575; 576; 577; 578; 579; 580; 581; 582; 583; 584; 585; 586; 587; 588; 589; 590; 591; 592; 593; 594; 595; 596; 597; 598; 599; 600; 601; 602; 603; 604; 605; 606; 607; 608; 609; 610; 611; 612; 613; 614; 615; 616; 617; 618; 619; 620; 621; 622; 623; 624; 625; 626; 627; 628; 629; 630; 631; 632; 633; 634; 635; 636; 637; 638; 639; 640; 641; 642; 643; 644; 645; 646; 647; 648; 649; 650; 651; 652; 653; 654; 655; 656; 657; 658; 659; 660; 661; 662; 663; 664; 665; 666; 667; 668; 669; 670; 671; 672; 673; 674; 675; 676; 677; 678; 679; 680; 681; 682; 683; 684; 685; 686; 687; 688; 689; 690; 691; 692; 693; 694; 695; 696; 697; 698; 699; 700; 701; 702; 703; 704; 705; 706; 707; 708; 709; 710; 711; 712; 713; 714; 715; 716; 717; 718; 719; 720; 721; 722; 723; 724; 725; 726; 727; 728; 729; 730; 731; 732; 733; 734; 735; 736; 737; 738; 739; 740; 741; 742; 743; 744; 745; 746; 747; 748; 749; 750; 751; 752; 753; 754; 755; 756; 757; 758; 759; 760; 761; 762; 763; 764; 765; 766; 767; 768; 769; 770; 771; 772; 773; 774; 775; 776; 777; 778; 779; 780; 781; 782; 783; 784; 785; 786; 787; 788; 789; 790; 791; 792; 793; 794; 795; 796; 797; 798; 799; 800; 801; 802; 803; 804; 805; 806; 807; 808; 809; 810; 811; 812; 813; 814; 815; 816; 817; 818; 819; 820; 821; 822; 823; 824; 825; 826; 827; 828; 829; 830; 831; 832; 833; 834; 835; 836; 837; 838; 839; 840; 841; 842; 843; 844; 845; 846; 847; 848; 849; 850; 851; 852; 853; 854; 855; 856; 857; 858; 859; 860; 861; 862; 863; 864; 865; 866; 867; 868; 869; 870; 871; 872; 873; 874; 875; 876; 877; 878; 879; 880; 881; 882; 883; 884; 885; 886; 887; 888; 889; 890; 891; 892; 893; 894; 895; 896; 897; 898; 899; 900; 901; 902; 903; 904; 905; 906; 907; 908; 909; 910; 911; 912; 913; 914; 915; 916; 917; 918; 919; 920; 921; 922; 923; 924; 925; 926; 927; 928; 929; 930; 931; 932; 933; 934; 935; 936; 937; 938; 939; 940; 941; 942; 943; 944; 945; 946; 947; 948; 949; 950; 951; 952; 953; 954; 955; 956; 957; 958; 959; 960; 961; 962; 963; 964; 965; 966; 967; 968; 969; 970; 971; 972; 973; 974; 975; 976; 977; 978; 979; 980; 981; 982; 983; 984; 985; 986; 987; 988; 989; 990; 991; 992; 993; 994; 995; 996; 997; 998; 999; 1000).
 კის ხელნაწერ.); „ედგა სარწყული მკარსა მისსა“. „შთავეიდა ჭურ-
 ლმულსა მას და აღავსო სარწყული იგი და აღმოქდა“. „ჰქა მას:
 მასუ მე წყალი სარწყულისაგან შენისა“ (იქვე, 24¹⁵, 16, 17). „სარწყუ-
 ლი“ შეიძლება ყოველგვარ ჩასასხმელ ჭურჭელთა ზოგად სახელად
 წარმოვიდგინოთ; რამდენადაც მოსეს I წიგნში (24²⁰) „სარწყული
 წყლისა“ იხსენიება, საფიქრებელია, იყო „სარწყული“ არა-
 წყლისა, ე. ი. სხვა სითხეთა. მეკეცეთა მიერ ნაკეთებ ერთ-ერთ „სარ-
 წყულს“ „კოკაჲ“ წარმოადგენდა. „კოკა“, როგორც ირკვევა, ძირი-
 თადად წყლის ჩასასხმელად იყო გამოყენებული: „ხოლო გული
 მისი მხიარულ იყო და ოდესმე აღიღის კოკაჲ და გავიდის გარე მო-
 ნასტრით და ასუძმ წყალსა უცხოთა მოგზაურთა. და სხუა ჯერ გან-
 ტეხის კოკაჲ ნეფსით“ (კიმენი, 1, 205³⁰⁻³²). „ვისრამიანში“ ნათქვა-
 მია: „კოკა რა ახალი იყო, წყალსა კარგად დაიჭირავს“ (გვ. 232). კო-
 კას ზოგჯერ სხვა დანიშნულებაც გააჩნდა თურმე. შესაძლებელია
 ვიფიქროთ, რომ იმ ჭურჭელს, რომელშიაც მწნილს ამზადებდნენ,
 აგრეთვე „კოკაჲ“ (საბა ასური, 234³⁵) ეწოდებოდა. როგორც ცნო-
 ბილია, კოკას საწყაო ერთეულის ფუნქციაც მიენიჭა დროთა გან-
 მავლობაში.

„სარწყულს“, კეცისაგან ნაკეთებ ჭურჭელს წარმოადგენდა
 აგრეთვე ე. წ. „ლაგვნი“-ც (კიმენი, 1, 177⁷). „ლაგვნი“, როგორც
 ჩანს, კეცისაგან კეთდებოდა და ისიც კოკასავით წყლის მოსატანი
 ჭურჭელი იყო: „აღიღო ლაგვნი კეცისა დიდი ფდ და აღავსო იგი
 წყლითა და მერმე წარვიდა ტყედ“ (ც³ბაჲ სვმ. მესუეტისაჲ,
 269³⁰⁻²¹). „ლაგვნი“ სხვა დანიშნულებაც ჰქონდა, როგორც ქვემოთ
 დავინახავთ.

მეკეცეებს ღვინის ჩასასხმელი ჭურჭლებიც (ჭური და ქვეე-
 რი) უწარმოებიან. ქართულ წერილობით წყაროებში ჭურ-ქვეე-
 რებთან დაკავშირებული ცნობები საკმაოდ მოიპოვება. „ჭური“
 და „ქვეერი“, როგორც ჩანს, ერთნაირი მნიშვნელობით იხმარებო-
 და. სამართლიანად წერს ლ. ბოკორიშვილი, რომ „აღმოსავლეთ
 საქართველოში ამჟამად უკვე დავიწყებული ტერმინი „ჭური“ ძვე-
 ლი ძეგლების მიხედვით — საქართველოს ყველა კუთხის მცხოვ-
 რებთათვის ცნობილ სიტყვად გვევლინება“⁵. „კეცისჭურები“ იხმა-
 რებოდა მტბევიარის პოეზიაში: „სუფევაჲ გამოვთქოვმელ მოვა-

⁵ ლ. ბოკორიშვილი, კახური კერამიკა (თეზისები), გვ. 6.

ქოზნდა, ვითარცა მოციქოულთა კეცის-ჭოვრებითა“ (სახსლოვერი პოეზია, რმბ. 13-14). „ჭური“, როგორც ღვინისათვის განკუთვნილი ჭურჭელი, „იოანე ბოლნელის ქადაგებაშია“ მოხსენიებული (საყოფელი მისი (მემთვრალემან, შ. მ.) საესე ვა თხიერი და ფმო-ვოდეს ვა ჭოვრი“ (ქადაგებანი, გვ. 83). „ჭური“ მეკეცეთა „მონა-კელოვანს“ წარმოადგენდა: „ჰმწყსნე ივინი კუერთხითა რკინისა-ითა და ვითარცა ჭურნი მეკეცეთანი შემესრნე ივინი“ (მ. ჭანა-შვილი, ქართ. მწერლ., I, გვ. 238).

ღვინის ჭურის გარდა იყო აგრეთვე „ჭური შამანისაჲ“, ე. ი. ჭური წყალში ჩალბობილი ნაწნები ჰაჰის გამონაწურისათვის გან-კუთვნილი (ცხბაჲ სვმ. მესუეტისაჲ, 328გვ-გვ).

„ჭურის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოში ამჟამად გაბატონებული „ჭვეერი“-ც. ჭვეერი, იე-ვე როგორც ჭური, ღვინის ჩასახმელი ჭურჭლის სახელწოდება იყო. ღვინის ჭურჭლად გამოყენებული იყო „ლაგვნი“-ც. „ლაგვნი-ბი სავსები ღვინითა“ იხსენიება „იერემიას წინასწარმეტყველება-ში“ (35გ). მეგრულში მისი შესატყვისი „ლაგვანი“ დღესაც არსე-ბობს.

მეჭურჭლეებს, წყლისა და ღვინის ჩასახმელ და შესანახ ჭურჭელთა გარდა, „ჭურჭელნი სასმურნი“-ც უწარმოებიათ. ამ-გვარ „სასმურ ჭურჭელს“ წარმოადგენდა „იოანე და ექვთიმეს ცხბა-ში“ არაერთგან მოხსენიებული „კრასოული“ (სომხური „კარას“-იანი). ივ. ჭავჭავიძის აზრით, კრასოული სასმისი ჭურჭელია — თიხისაგან დამზადებული. თიხის ჭურჭელს წარმოადგენდა „კარა-ბა“-ც. „მოილე კარაბა გამოზეილილი მეკეცისა“ (დაბეჭდილში: მექ-ცისა; იერემია, 191). ს. ორბელიანის განმარტებით, „კარაბა“ ჭი-ქის სალენეს ჰქვან.

ჭურისა და ჭვეერის მეკეთებლებს, როგორც აღვნიშნეთ, „სა-ცხობელი პურისა“ ანუ „თორნე“ („შესწირვიდეს ძლუნსა, შესაწი-რაჲად გამოცხობილსა თორნითა“. ლევიტელთა, 24, ოშკის ხელნა-წერი), და აგრეთვე „ჭურჭელნი სამზარეულოთანი“ უკეთებიათ. სამზარეულოს ჭურჭელი იყო „ქოთანი“ (მეფეთა, 1, 214), „კოჭო-ბი“ და სხვ. ქოთანი „ვისრამიანშიც“ იხსენიება: „შენი შეგონება ასრე უსარგებლოა, ვითა უღონოსათვის ქოთანი“ (გვ. 164). აქვეა მოხსენიებული „კოჭობიც“: „ჭირისა კოჭობსა შიგან მადლუბ“ (იქვე, გვ. 241). „კოჭობი“ „იოანე და ექვთიმეს ცხოვრებაშიც“ გვხვდება, როგორც სამზარეულოს ჭურჭელი (იხ. საბინინი, გვ. 422).

სპილენძისა და ოჭრო-ვერცხლის ჭურჭლეულობით მდიდარ საქართველოში, თიხისაგან ნაკეთებ უბრალო ჭურჭლებთან ერთად,

საკმაო რაოდენობით უმზადებიან მოჭიქული ჭურჭლები. შედეგ-
ლებელია დანამდვილებით ითქვას, თუ რატომ ეწოდებოდა „ჭიქა“
ჭიქვა“ ჭურჭლის დაჭრელებას. ლ. ბოჭორიშვილის აზრით (1934) კა-
ძელად — იმის გამო, რომ „ჭიქა“ ჭურჭლის გასალამაზებელ სა-
შუალებათა ერთ-ერთ სახეობას წარმოადგენდა, თუ იმის გამო, რომ
შედგენის შედეგად ჭურჭელს ჭიქის მსგავსი ბრწყინვალება ეძლეოდა
— მას „მოჭიქული ჭურჭელი“ ეწოდებოდა⁶. ჩვენი აზრით, უფრო
საფიქრებელია შედეგის შედეგად ჭიქასავით მბრწყინავი ჭურ-
ჭლისათვის „მოჭიქული“ ეწოდებინათ.

მოსაჭიქეად მეკეცეებს „წერნაქი“ უხმარიათ, ს. ორბელიანის
განმარტებით, „წერნაქი ესე წითელი სახატავია, კაბადუციას გამო-
ვა. ერთი უწითლესია, მეორე უმჭრალესი, მესამე ცუდია“. ქარ-
თველ მეკეცეებს წერნაქი კაბადუციიდან არ უზიდიან, ის საქართვე-
ლოშიც ბლომად მოიპოვება. „წითელი ჭურჭლის დასაჭრელებლად.
წერს ლ. ბოჭორიშვილი, — ქიზიყშიც და შიგნით კახეთში წერნაქის
სახელწოდებით ცნობილი მიწა იხმარება. ქიზიყელი მეჭურჭლე-
ები წერნაქს კარდანახის მთაში სთხრიან და შიგნით კახეთის ოსტა-
ტები კი — მას გარეკახეთიდან — პირიქითიდან (უმთავრესად
მარტყოფისა და ლილო-პატარაქელის მიდამოებიდან) მოეზიდებიან.
წინათ კი თვით პირიქითელებსაც მოჭიქონებოდათ გასასყიდათ“⁷.
აღსანიშნავია, რომ მოჭიქეებს წერნაქი თეთრი ფერისაც უხმა-
რიათ. თეთრი ფერის წერნაქს, ლ. ბოჭორიშვილის ცნობით, წყალ-
ში ხსნიან და შემდეგ იგი გამოდგება დასაჭრელებლად⁸.

მოჭიქულ ჭურჭლებს“ ხშირად „ქაშანურსა“ და „ჩინურს“
უწოდებდნენ. მაგ., „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია:
„ლარი და ჭურჭელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანურ-
რი უსაღვინო, ყოველ საქურჭლესა ძეს და დგას“ (მ. 71-173). მაგ-
რამ, როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, ეს ცნებები ჩინურისა
და ქაშანურის მიბაძვით საქართველოში დამზადებულ, და არა ჩი-
ნეთიდან და ქ. ქაშანიდან მოზიდულ ჭურჭლებს გულისხმობდნენ.

ჭურჭლები უწერნაქოდაც მოუხატავთ ხოლმე. უბრალოდ მო-

⁶ ლ. ბოჭორიშვილი, კახური კერამიკა (თეზისები), გვ. 6; ხელაწ. გვ. 342.

⁷ იქვე, გვ. 39. შტრ. მისივე, ეთნოგრ. ექსპედიცია თელავის რაიონში, „ენ-
იქის“ მოამბე, გვ. 113, 344.

⁸ ლ. ბოჭორიშვილი, ეთნოგრ. ექსპედიცია თელავის რაიონში, „ენიქის“
მოამბე, გვ. 113, 351.

ნატვას, როგორც ლ. ბოჭორიშვილი წერს, „დაქრელებასა“ და „დენკუს“ უწოდებენ⁹.

ძველ საქართველოში რომ მეკეცეობა ფართოდ გავრცელებული და საკმაოდ დაწინაურებულ საქმეს წარმოადგენდა, ამას ეთნოგრაფიული მონაცემების გარდა ძუნწი ისტორიული ცნობები და არქეოლოგიური მონაპოვრებიც გვიდასტურებენ. არა მარტო აღმოსავლეთ, არამედ დასავლეთ საქართველოშიც V ს. ისეთი ადგილები ყოფილა, სადაც მეკეცეთა ნაწარმის სავაჭროების მეტი არაფერი იყო. „ბესას და იუსტინეს რაზმები, წერს აგათია სქოლასტიკოსი, ერთ დაბლობში იყვნენ დაბანაკებულნი, ტელეფისის მახლობლად, სულ შვიდი სტადიონის მოშორებით. იქ სხვა არაფერი არ არის გარდა ქოთნების სავაჭროებისა; ამითვე აიხსნება ამ ადგილის სახელწოდება: მას ხომ ლათინურად „ოლლარია“ ეწოდება, ელინთა ენაზე ეს „ქიტროპოლია“ იქნება“ (გეორგიკა, III, გვ. 34; იხ. იქვე, შენ. 2). ამ მილამოებში დღესაც ეწოდება ერთ-ერთ უბანს დერგა ... „დერგა“ კი თიხის ჭურჭელს ნიშნავს: „დერგა — ჭურთ უმცირესი“ — განმარტავს საბა¹⁰.

ლ. მუსხელიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, დმანისის ნაქალაქარის გათხრა საშუალებას გვაძლევს შუა საუკუნეების საქართველოში მეკეცეობა არქეოლოგიური მონაცემების სახითაც წარმოვიდგინოთ. დმანისის ნაქალაქარში აღმოჩენილი კერამიკა მრავალფეროვანია როგორც ფორმის, ისე ტექნიკისა და აგრეთვე ორნამენტთა სხვადასხვაობის მხრივაც. „ძირითადად, წერს ლ. მუსხელიშვილი, ორი ჯურის ჭურჭელი უნდა გავარჩიოთ: სადა თიხისა და მოჭიქული. სადა თიხის ჭურჭელი ხშირად ანაგობიანია. ანაგობი ასეთ შემთხვევაში წითელია (წარნაქი). ასეთია, მაგალითად, ნატეხი კრასოულისა, იმ სადგინე ჭურჭლისა, რომელიც ცნობილია ანსიდან“¹¹. გარდა სადა, ანაგობიანი ჭურჭლებისა, როგორც გათხრებმა დაამტკიცეს, უწარმოებიათ მოჭიქული ჭურჭლებიც, რომელნიც იმით არიან საინტერესო, რომ მათ შორის ჭართულწარწერაინი ცალეებიც აღმოჩნდა¹². იქ აღმოჩენილი მოჭიქული ჭურჭლების შესახებ ლ. მუსხელიშვილი წერდა: „გასაოცარია ორნამენტული სახეების სიმრავლე; კონტურები თამამად და მკაფიოდაა გამოყვა-

⁹ შდრ. ლ. ბოჭორიშვილი, იქვე, გვ. 351.

¹⁰ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიური ეპოქის ციხე-სიმაგრეები აფხეთში, გეორგიკა. III, გვ. 314.

¹¹ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 422.

¹² იქვე, გვ. 443; შდრ. აგრეთვე გვ. 403.

ნილი, ფერები დიდი გემოვნებითაა შეხამებული. ამასთან, როგორც ეს უკვე ნ. მარმა აღნიშნა ანისის კერამიკის შესახებ, ქუცატუნა ფერებს გაურბოდნენ¹³. სპეციალისტების აზრით, დმანისის კერამიკაში ნილი მეკეცეთა ნაწარმის მსგავსი ნიმუშები (მტაცებელ ფრინველთა გამოსახვით და სხვ.) ვრცელდებოდა აღმოს. საქართველოში, ჩრდ. უკრაინაში, ყირიმში, დასავლეთ ბიზანტიაში, საბერძნეთში და თარიღდება XII—XIV საუკუნეებით.

გარდა იმისა, რომ მოჭიქულ ჭურჭლებს შორის ქართულ-წარწერებიანი ჭურჭლებია აღმოჩენილი, ამ ნაწარმთა ადგილობრივობას სხვა საბუთებიც ადასტურებს: გათხრისას დმანისში რამდენიმე ნახევარფაბრიკატის ნატეხიც აღმოჩნდა. თიხის ჭურჭელი, თეთრ ანაგობში ამოვლებული და ამოფხაჭნილი ორნამენტით, ე. ი. მოსაჭიქავად უკვე გამზადებული, გამტყდარა და ასე ნახევრად შემზადებული გადაუგდიათ. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ დმანისთან ხუთიოდე კილომეტრით, ფინეზაურის ხეობასთან, კარგი ხარისხის წითელი საჭურჭლე თიხა თურმე ბევრი მოიპოვება.

ადგილობრივ ნაწარმთა გარდა, დმანისში, სპარსული ყაიდის, ზშირად ლუსტრიანი და ზოგჯერ ოქროს ვარაყიანი ფაიანსიც ბევრი ყოფილა აღმოჩენილი. მაგრამ მათგან ზოგიერთი ისეთიც ყოფილა, რომლის ორნამენტი „ორიგინალური სპარსული კი არაა, არამედ საკმაოდ უმწეო მიბაძვას წარმოადგენს“; ეს კი, როგორც ლ. მუსხელიშვილი აღნიშნავდა, გვაძლევს შესაძლებლობას, რომ დავასკვნათ: „ფაიანსიც, ნაწილობრივ მაინც, ადგილობრივი ნაწარმოებია“¹⁴.

დმანისის გარდა მოჭიქული ჭურჭლები და მათი ნამტვრევები მრავლადაა აღმოჩენილი სხალტა შიომღვიმის 1202 წ. აგებული წყალსადენის გათხრის დროსაც. აქ აღმოჩენილი ნივთების შესახებ შ. ხიდაშელი წერდა: „ძველი სხალტის მიდამოებში ნაპოვნი ნივთიერი კულტურის უმთავრესად კერამიკული ნიმუშებიდან ჩანს..., რომ ძველ სხალტაში საკმაოდ მაღალი ხარისხის კერამიკა ყოფილა გავრცელებული. მოუჭიქავი, გამომწვეარი თიხის ჭურჭლებთან ერთად, გათხრის დროს აღმოჩნდა აგრეთვე ფაიანსისა და ქაშანური ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც თავისი მასალით, ფორმითა და სახეობით ძალიან ჰგავს ქ. დმანისში ნაპოვნ კერამიკულ ნივთებს“¹⁵.

¹³ იქვე, გვ. 443.

¹⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 444.

¹⁵ შ. ხიდაშელი, სხალტა-შიომღვიმის წყალსადენი, შ. ჩუხთაველის გამოქის მატ. კულტ. ძეგლები (კრებ.), გვ. 234.

ქართული წერილობითი ძეგლები გვაწვდიან ძუნველად მეკეცეთა ხელსაწყოსა და სხვათა შესახებ. „დაბადების“ ქართული თარგმანის მიხედვით, იმ იარაღს, რითაც მეკეცე ჭურჭელს ჭრიდა, „ბორბალი“ ეწოდებოდა: „ეგრეთვე მეკეცეთა, მჯდომარე საქმესა ზედა თვისა, დამბრუნებელი ფერკითა თვისითა ბორბლისა. რომელი ზრუნვასა ზედა ძეს მარადის საქმესა ზედა თვისა. აღმრიცხველი ყოვლისა საქმისა მისისა. მარჯუენით თვისითა გამოსახოს თიჯა და წინაშე ფერხითა მოდრიკოს ძალი თვისი. გული თვისი მისცეს აღსრულებად ჭურჭლისა და მღვიძარება მისი განწმენად საქმილისა“ (ისუ ზირაქი, 383-386). მეკეცე, როგორც აქედან ჩანს, ჭურჭლის საქრელ „ბორბალს“ ფეხით აბრუნებდა, ხოლო „მარჯუენით თვისითა“ გამოსახავდა თიხას ჭურჭლად, ე. ი. აძლევდა თიხას სასურველ ფორმას. ამრიგად დამზადებული ჭურჭელი „სახმილში“ უნდა გამოიწვარიყო.

მეკეცის სამუშაოდ და მისი ნაწარმის გამოსაწვავად განკუთვნილი ნაგებობა, XVII ს-დან „ქურად“ და „ქარხანად“ წოდებული, როგორც აღვინდელი წერილობითი ძეგლებიდან ირკვევა, „საკმილად“ იწოდებოდა. „საკმილი“ ზოგადი სახელი იყო როგორც გამოსაწვავისა, ასევე გამოსახმობი და გამოსადნობი ღუმელისა. „დაბადების“ თარგმანის ოშკერ ხელნაწერში ვკითხულობთ: „აღვიდოდა ალი ცეცხლისად ქყანით ვა არმური საჯუმილისად“ (მოსე, 1, 192); „და ვა იყო მზე დასლვასა იყო ალი და ავა ესე რა საჯუმილი მკუმოლვარმ და ლამპარნი ცეცხლისანი და შორის განყოფილდა მათ“ (მოსე, 1, 1617, ოშკის ხელნაწ.). ქართული ორიგინალური ძეგლებიდან „სახმილი“ გვხვდება იოვანე ჭონქოზის ძის ნაწარმოებში: „საკჯუმილისა იგი შემწოვლობად“ (სასულიერო პოეზია. მგ); იგი ნახმარი აქვს იოვანე მტბევეარსაც: „საკჯუმილისა შინა დგეს ცეცხლისასა“ (იქვე, მზ). „საკმილი“ არაერთხელ აქვს ნახსენები ლ. მროველს თავის „მეფეთა ცხოვრებაში“. „ცეცხლი დგა თავსა ზედა მისსა შუდ წილად მზისა უბრწყინვალესი... ვითარცა საჯუმილისა ნაბერწყალნი აღვლენ, ეგერე სახედ ანგელოზნი ღთისანი აღვიდოდეს“ (მ. დედ. ქ. ცხბა, გვ. 104; შდრ. იქვე, გვ. 67, 88). „სახმილს“ იხსენიებს შ. რუსთაველიც: „მით გული ჩემი სახმილმან აწ ასრე დაბაბა ღია“ (3042). იგი გვხვდება „ვისრამიანშიც“: „გული თვით მისგანვე დანაგზებსა საჯუმილსა შიგან ეგზებოდა“ (გვ. 112). ნათარგმნ მარტიროლოგიურ ძეგლებშიც არა-

ერთგან გვხვდება სახმილი, მაგრამ აქ მათი დაწვრილებით ჩამოთვლა ზედმეტად მიგვაჩნია. ამრიგად, როგორც ამონაწერებიდან ჩანს, სახმილი ანთებულ, სიმჭურვალთ დამწველი ნაგებობის ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი. სახმილი მისი დანიშნულების მიხედვით სხვადასხვაგვარი უნდა ყოფილიყო, და მართლაც, წყაროების მიხედვით ვგებულობთ, რომ სპილენძის გამოსადნობსა, „საკმილი რვალისაჲ“ ეწოდებოდა: „აღაგზნებს იგი უფსკრულსა, ვითარცა საკმილსა რვალისასა“ (იობ; 41²²). იყო აგრეთვე „საკმილი ალიზისა“ (მეფეთა, II, 12³¹), ე. ი. ავურისა. ამდენად, ცხადია, უნდა ყოფილიყო „საკმილი ჭურჭელთა“ მეკეცის ჭურჭელთა გამოსაცდელად: „ჭურჭელსა მეკეცისასა გამოცდის საკმილი“ (ისო ზირაქი, 27⁵). მაშასადამე, ჭურჭელთა გამოსაწვევად განკუთვნილი ნაგებობა, ე. ი. „საკმილი ჭურჭელთა“ უბრალოდ „საკმილად“ იწოდებოდა.

საჭიროების მიხედვით ხდებოდა სახმილის გათბობა, დანთება. დანთებას „ავზება“ ეწოდებოდა: „შეკრიბეს შეშაჲ იგი და აავზეს საკუმილი დიდი“ (თეკლას მარტვილ., გვ. 105); დანთებულს კი — „ავზებული“: „ავზებოვლი იგი საკოვმილი“ (ქადაგებანი, გვ. 44). სახმილის ზოგჯერ მასზე გაპიროვნებული პირი — „მესაკუმილჲ“ აღაგზნებდა: „მესაკუმილჲთა მათ კაცთა აღაგზეს საკუმილი იგი“ (A. Хаханов, Мат. по груз. агиог. გვ. 9).

როგორც აღვნიშნეთ, მეკეცეობის მეორე მნიშვნელოვან დარგს შეაგურებოდა და მეკრაპიტეობა წარმოადგენდა. ძველ ქართულში „ავურის“ აღსანიშნავად „ალიზი“ იხმარებოდა: „მოიწივნეს მცირესა ქალაქსა ზანგანს, ალიზის ზღუდითა გამაგრებულსა“ (ისტ. და აზმნი, 135¹⁻²). „ალიზი“ ნიშნავდა როგორც გამოუწვევს, ასევე გამომწვარ ავურს. „დაბადების“ მცხეთის ხელნაწერში ვკითხულობთ: „მოვედით, გამოვზილნეთ ალიზნი და გამოვაცხუნეთ იგინი ცეცხლითა, და იყო მათდა ალიზი (იგი) ქუა და აასფალტოასი იყო მათდა თიხაჲ“ (მოსე, 1, 11³). „ელინთა ზღაპრობებში“ გარკვევითაა ნათქვამი: ქალაქს „ას ბჳე ჰქონან... რომელნი ალიშენეს ალიზითა გამოცხობილითა და ნავითთა განდნობილითა“ (გვ. 28). გიორგი მონაზონის „ხრონოგრაფიის“ თარგმანში იკითხება: „აღაშენა (ქ. ბაბილონი, შ. მ.) ალიზითა მცხვრითა და თლილითა ქვითა“ (129¹³⁻¹⁴).

გამომწვარი ალიზის მნიშვნელობით ტერმინ „ავური“-ს ხმა-

რებაში შემოსვლის შემდეგ (XI ს.) „ალიზის“ მნიშვნელობა შეიზღუდა და იგი მხოლოდ გამოუწვავი აგურის მნიშვნელობით გვხვდება. კახელი მეჭურჭლენი დღეს არათუ გამოუწვავ აგურს უწოდებენ ალიზს, არამედ ყოველ გამოუწვავ ჭურჭელს: „დაუწველ ჭურჭელს, — წერს ლ. ბოჭორიშვილი, — ისტატები „ალიზს“ უწოდებენ. ალიზი ეწოდება აგრეთვე დაუწველ ქვევრს, თონეს, მილს, აგურს, კრამიტს“¹⁶.

პირველ თავში უკვე აღვნიშნეთ, რომ საქართველო ქვისბურობით საკმაოდ დაწინაურებული იყო, რომ ქვეითკირით არა მარტო სასახლეები, ტაძრები უშენებიათ, არამედ — სამეურნეო დაწინაშულების ნაგებობანიც. მაგრამ მაშინ მასალად საქართველოში გამოუყენებიათ როგორც რიყის ქვები, ასევე აგურიც. მთლიანად აგურის შენობების არსებობა და ქვეითკირის შენობაში აგურის საშენ მასალად ხმარების შემთხვევები არაერთია დამოწმებული ქართული ხელოვნების ისტორიკოსებისა და არქეოლოგების მიერ. მაგ., გიორგი III-ს მიერ გეგუთში აშენებული სასახლის მშენებლობისათვის გამოყენებული ყოფილა არამარტო თლილი ქვები, არამედ „აგურიც არაჩვეულებრივად მტკიცე ხარისხისა და ღამაში წითელი ფერისა“. იქ გამოყენებული აგურები, დიუბუას სიტყვით, რუსების შემოსვლის შემდეგ ქუთაისის ვასაშენებლადაც უხმარიათ¹⁷. იმგვარ შენობებშიც კი, რომელნიც მთლიანად ქვებით კეთდებოდა, აგურიც იყო გამოყენებული ბუხრებისა და ზოგჯერ თახჩების ამოსაყვანად. როგორც არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაამტკიცა, სამოქალაქო შენობები და საცხოვრებელი ბინები დმანისში (შიდაციხის შენობების გამოკლებით) უკლებლოვ ნაგებია ადგილობრივი ქვით, ხოლო აგური „ინმარებოდა აგრეთვე ბუხრებისა და ზოგჯერ თახჩების ამოსაყვანად“¹⁸. აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით ქართული ხუროთმოძღვრების ძიებისა და გაუბედაობის ხანაში (VIII—IX სს.) „ჩვეულებრივ კახურ საამშენებლო მასალას (რიყის ქვას) შენობის მნიშვნელოვანსა და საპასუხისმგებლო ნაწილებისათვის უმატებდნენ აგურს, როგორც სრულიად თანასწორი ზომის საშენ მასალას“. ხოლო შემდეგ, „საშუალო ხანაში“ (X—XII სს.), მიატოვეს აგური და ტაძრებს აგებდნენ რიყისა და თლილ ქვათა-

¹⁶ ლ. ბოჭორიშვილი, ეთნოგრაფ. ექსპედიცია თელავის რაიონში, ვნიშკის მოამბე, 113, გვ. 350.

¹⁷ იხ. ვ. წილოსანი, გეგუთი, ციხე-დარბაზი, შ. რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტ. ძეგლები, გვ. 462.

¹⁸ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 398.

გან. „ახალი ხანა“ კი (XIV საუკუნიდან) „საშენ მასალად ხმარობს/ მხოლოდ და მხოლოდ წერილი კვადრატული ფილებს აგურს“¹⁹
 მეალიზეთა „კელს“ კრამიტის წარმოებაც შეადგენდა²⁰ კერამიკულ
 ანუ „კეცის ლორფონი“ შენობათა ერთ-ერთი უძველესი და თავი-
 დანვე გამოყენებული საბურავია. ჯერ კიდევ სტრაბონის დროს
 სკოდნიათ იბერიელებს კრამიტის წარმოება და მისი სახურავად
 გამოყენება. ამ მხრივ არსებულ ძუნწი ისტორიულ ცნობას არქეო-
 ლოგიური მონაბოვრები ავსებენ და ნათლად წარმოგვიდგენენ
 აგურ-კრამიტის წარმოების დაწინაურებას ძველ საქართველოში.

როგორც აღვნიშნეთ, არათუ მოჭიქული ჭურჭლები უწარმო-
 ებიათ ქართველ მეკეცებს, არამედ აგური და კრამიტიც კი მოუ-
 ქიქავთ. მოჭიქული აგური, აგრეთვე კრამიტი და შორენკეცები
 არაერთია აღმოჩენილი დმანისის ნაქალაქარში. ლ. მუსხელიშვილი
 დმანისისეულ მოჭიქულ შორენკეცებზე წერდა: „დმანისისეული
 ნატეხები (შორენკეცებისა, შ. მ.) მოყვანილობისა, ტექნიკისა და
 შემკულობის მხრით რეიდან და ვერამინიდან კარგად ცნობილ
 შორენკეცებს ენათესავენბიან, რომლებიც დათარიღებულა XIII ს-
 ით“²⁰. გიორგი III-ს დარბაზი გეგუთში, როგორც ვთქვით, მუქი ზე-
 თისხილისფრად მოჭიქული კრამიტით იყო გადახურული.

საქართველოს ზოგი კუთხის უწყლობა წყლის მილებით წყა-
 როების გაყვანას მოითხოვდა. ეს კი აუცილებელს ხდიდა თიხის
 მილების წარმოებას. „მილს“, ს. ორბელიანის მითითებით, „სო-
 ლინარი“ ეწოდებოდა. „სოლინარი“ მოხსენიებული აქვს თამარის
 ისტორიკოსს: „და იხილებების ვითარ, სოლინარი მცნესა თანა მე-
 დინთა ნაკადისათა“ (ისტ. და აზმანი, 76₁₋₂). თიხის სოლინარები
 მრავლადაა აღმოჩენილი არქეოლოგიური გათხრებისას, განსაკუთ-
 რებით სხალტბაში, სადაც თამარ მეფის ბრძანებით და ანტონ
 ჭყონდიდელის თაოსნობით გამოიყვანეს წყალსადენი მემღვიმე-
 თათვის. სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მილების გარდა, სო-
 ლინარები აღმოჩენილია აგრეთვე მცხეთის მიდამოებში — არმაზის
 ხეეში, ნიჩბისში, სადაც გლეხებმა ორმხრივ გახვრეტილი, მილსა-
 დენში დატანებული ქილებიც (თანჯირები) ნახეს; ველისციხეში,
 ვეძისში (თბილისისა და დილოშს შუა), დმანისისა და გეგუთის ცი-
 ხე-დარბაზების აბანოებთანაც და სხვაგან²¹.

¹⁹ გ. ჩუბინაშვილი, საქ. სერო ხუროთმოძღვ. რამდენიმე ნიმუში, 33. 121.

²⁰ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 399—400.

²¹ შტრ. შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, შ. რუსთა-
 ველის ეპოქის მატერ. კულტ. ძეგლები (კრებ.), გვ. 264.

სოლინარების ანუ წყლის მიღების კეთება, ისევე როგორც დღეს, ძველადაც „მეკეცეთა“, კერძოდ, მეკრამიტეთა კვლას შეადგენდა.

აღსანიშნავია, რომ მეალიზეთ, როგორც განსხვავებული დარგის მეკეცეებს, ალიზის გამოსაწვავი სახმილი გააჩნდათ და იგი სხვა სახმილთაგან განსხვავებით „სახმილი ალიზისად“ (მეფეთა, II, 12ა) იწოდებოდა.

§ 2. ზოგადი და მკვლევარი

ძველი საქართველო სპილენძისა და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭლეულით მდიდარი იყო. ლითონის ჭურჭლეულის კეთება ლითონის მკედელთა საქმეს შეადგენდა. ამდენად, შესაძლებელი იყო „ჭურჭელთა მკედელნი“ მკედელთა და ოქრომკედელთა გვერდით გაგვეხილა, მაგრამ რამდენადაც ჭურჭელთა ჭედვა ცალკე დარგს წარმოადგენდა და უფრო მეჭურჭლე ხელოსანთა საქმეს შეადგენდა, ისინი „მეჭურჭლეებში“ მოვაქციეთ. საქმის არსებითი მხარე ამით მაინც არ იცვლება.

მკედელთა საქმეს ჭურჭლეულის ჭედვაც შეადგენდა, მაგრამ ის მკედელნი, რომელნიც ჭურჭლებს აწარმოებდნენ, ზოგჯერ ცალკე იხსენიებიან და „ჭურჭელთა მკედლებად“ იწოდებიან.

„ჭურჭელთა მკედელი“ მოხსენიებულია ბურნაშეთის ეკლესიის ერთ წარწერაში: „შანალმევესა ესაიასსა იმისცა აღიდნე გიორგი სნი მწყელ მნი ოთხითა შვილითა და თავითა ჩემითა ერთა მკედელი იყო ყოველთა დღეთა ჭურჭელსა...“ (E. Такайшвили, Арх. экск., IV, გვ. 41—42). ჩვენთვის საინტერესო აღვიღს ე. თაყაიშვილი შემდეგნაირად თარგმნის: «Один кователь (кузнец) посуды присутствовал каждый день». ჭურჭლის მკედლის მოხსენიება ამ წარწერაში შესაძლებლობას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მკედელსა და ოქრომკედელს, რომელნიც უფრო ჭურჭლეულს ამზადებდნენ, „ჭურჭელთა მკედელნი“ ეწოდებოდათ ზოგადად.

ჭურჭლის მკედელთა დასპეციალება იქნებოდა საჭირო დასამუშავებელი მასალის სპეციფიკურობის გამო. სპილენძის ჭურჭელთა მკედელს გარკვეულ მასალასთან ჰქონდა საქმე და ამდენად სხვა სახის მუშაობის წარმოება უხდებოდა, ვიდრე ოქრო-ვერცხლის ჭურჭლეულის მკედელს.

„ვერცხლო ჭურჭელს“ წარმოადგენდა „ჭურჭელი ვერცხლისაჲს“ ანუ „ჭურჭელი სპილენძისა“: „ჭურჭერთა რვალისაჲთა შეიგბას“ (ლევიტელთა, 22. ოშკის ხელნაწ.); აკეთებდა ხორცსა „სიავსადიდსა ანუ სპილენძის ჭურჭელსა“ (მეფეთა, 1, 214). რვალის ანუ სპილენძის ჭურჭლის მკეთებელს, როგორც ეს „დაბადების“ თარგმანის ერთი ადგილიდან ჩანს, „ხურო რვალისა“ წარმოადგენდა: „ქუაბნი და სათბობელნი და ლაგვნი და ყოველნი ჭურჭელნი...“ შექმნა „ხურომან რვალისამან“ (მეფეთა, III, 745).

სპილენძისაგან უკეთებიან, როგორც ირკვევა, „ქუაბი“: „მოიღო ქუაბი რვალისაჲ და მით შეიპყრა წა იგი სისხლი მისი“ (Март., Опис., გვ. 75). „ქუაბი რვალისაჲ“ „ქუაბს სპილენძისას“ შეესატყვისებოდა. „ქუაბი სპილენძისაჲ“ მოხსენიებული აქვს ფამთაღმწერელს (მ. დედ. ქ. ცხ^ბა, 751 ²⁰—²¹). „რვალითხუროს“ უწარმოებია არა მარტო „სიავი“, „ქუაბი“, „სათბობელი“, „ლაგვნი“ და სხვ., არამედ აგრეთვე ლანკანებიც უკეთებიან სპილენძისაგან და ბრპენისაგან. სპილენძის ჭურჭელთა შორის „ბრპენის ჭურჭელიც“ იხსენიება: „მოაქუნდა შესაწირავი იგი მათ ლანკანებითა სპილენძისა და ბრპენისაჲთა და ეგრძთვე ლენოჲ იგი შესაწირავისაჲ ბარძიმებითა“ (ცხ^ბა რაფაზისი, Хр. В., II, вып. I, 82¹⁵—¹⁶).

საქართველო განსაკუთრებით ვერცხლის ჭურჭლით იყო მდიდარი. ისინი მრავლად იყო გამოყენებული სამეფო და სხვა ტაბლათა სამსახურისათვის და სხვადასხვა საეკლესიო ცერემონიალის შესასრულებლად.

ვერცხლის ჭურჭელს „ჭურჭელი ვერცხლისაჲ“ ეწოდებოდა. გიორგი მაგისტროსმან „შემდგომად სიკუდილისა მისისა დაუტოვა: განძი, სტავრანი და ჭურჭელი ვერცხლისაჲ და საკედარი“ —ნათქვამია ათონის მონასტრის აღაპებში (ათ. კრებ., გვ. 230, № 56). ვერცხლის ჭურჭლის დამამზადებლები ჭურჭლის კეთებაში დახელოვნებული ოქროსა და ვერცხლის მჭედლები იქნებოდნენ.

ვერცხლის ჭურჭელთა შორის ქართულ საბუთებსა და სხვა წერილობით ძეგლებში იხსენიება: „თასი... ვერცხლისაჲ“ (ათ. კრებ. გვ. 344, № 115), „სამყინვარი ვერცხლისაჲ“ (ქ. კ. ვარ., 10226). „კოეზი ვერცხლისა პირ-დიდი“ (იქვე, 11226). ვერცხლისაგან უკე-

თეზიათ აგრეთვე ბარძიმ-ფეშხუმი. დავით ვაჭარმან „შემოსწირო ბარძიმ-ფეშხუმნი ვერცხლისანი“ (ათ. კრებ., გვ. 245, № 118). მეღვინეულნი კისედეკ კათალიკოსის სიგელში ვკითხულობთ: „დავდგი ვერცხლნი ფეშხუმი ვერცხლისა და კოვზი ვერცხლი“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). მეღვინეულნი შეუწირავს აგრეთვე „ვერცხლისა ტაშტაბარგი დიდი წყვილი :ბ:“ (იქვე, გვ. 289). ამათ გარდა ეკლესიებში ჰქონიათ სამსახურებლად ვერცხლის ტაბაკი, საცეცხლური და სხვ.: „მე შშმან იოსებ ვიყიდე საბაწმიდელთაგან ბარძიმნი, ტაბაკი, საცეცხლური, ხუნი, კოვზი, სათბობი — ყოლა ვერცხლისაჲ“ (ნ. მარი, აღაპნი, გვ. 19, № 79). როგორც „იოანე და ექვთიმეს ცხბიდან“ ჩანს, ვერცხლისაგან აკეთებდნენ აგრეთვე „ძელიცხოვრების ნაწილის შთასასუშნებელ“ ბუდეს, დიდ ბარძიმს კოვზითურთ და ბრწყლით: „კუალად მისცეს ოქრო განძად ათუაღეული ოცდახუთი ლიტრა და ძელი ცხოვრებისა ნაწილი ვერცხლისა ბუდითა და ორნი ბარძიმნი დიდნი ვერცხლისანი და ფეშხუმნი კოვზითურთ და ბრწყლით და ნაწილის შთასასუშნებელი ვერცხლისა და ესე ყოველნივე ოქრო ცურვებულნი“ (ათ. კრებ., გვ. 17; საბინინი, გვ. 409). როგორც დმანისის ნაქალაქარის განათხარი ადასტურებს, ვერცხლის წყლის ჰურჭელიც უწარმოებიათ. „ხშირად გვხვდება აგრეთვე, — წერს ლ. მუსხელიშვილი, — ე. წ. „ვერცხლის წყლის ჰურჭლის“ ნატეხები, რომელთა გავრცელების არე მთელს მუსულმანურ აღმოსავლეთს მოიცავს“²².

ვერცხლის ჰურჭლებს ხშირად ოქროს წყალში „აცურვებდნენ“, ე. ი. მოოქვრავდნენ. მოოქვრა, როგორც ეტყობა, იმათი საქმე იყო, ვინც ოქროსა და ვერცხლის ჰურჭლებს აკეთებდა. ვერცხლის ოქროცურვებული ჰურჭლები თავიანთი ძვირფასეულობით განირჩეოდნენ ვერცხლის ჰურჭლებისაგან და ისინი წერილობით ძეგლებში ცალკე იხსენიებიან კიდევ. მეღვინეულნი კათალიკოსს, გარდა ვერცხლის ტაშტაბრაგებისა, შეუწირავს აგრეთვე „ბერძნული ტაშტაბრაგი ვერცხლისაჲ ოქროთა ცურვებული :ა:“. — (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). „იოანე და ექვთიმეს ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ბარძიმ ფეშხუმი ვერცხლისაჲ ოქრო ცურვებული ხატებითა“ (ათ. კრებ., გვ. 18; საბინინი, გვ. 409). გარდა ოქროს წყალში ცურვებისა, სკოდნით სპილენძის და სხვ. ჰურჭლების მოქედვა ვერცხლით, ან კიდევ ოქროთი. ოქროთი თუ ვერცხლით მოქედვილ ნივთთა ზოგადი სახელი „მნათობნი“ იყო:

²² ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 443.

„ეს ყოველნი მნათობნი, მოქედნი ვერცხლითა და კაპლენიანი“
(ტ. კ. გარ., 10²⁰³⁻²⁰⁴).

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ვერცხლის ოქროცურვებული ჭურჭლებისა და ოქროთი მოქედნი ჭურჭელთა გარდა, თვით ოქროსგანაც უწარმოებიათ მეჭურჭლეებს ნივთები. „ოქროს ჭურჭელნი“ ამგვარადვე იწოდებოდნენ ძველადაც. ილ. ქართუელის ც^ნხაში“ ნათქვამია: „და შესწირა მეფემან ჭურჭელი ოქროსა და ვერცხლისა და სოფელნი და ქულებანი და მეტოქი ქალაქსა შინა“ (ათ. კრებული, გვ. 101). მელქისედეკ კათალიკოსი, ვერცხლს ზემოჩამოთვლილ ნივთებს გარდა, ასახელებს ოქროსაგან კეთებული „ოქროსადა, თუალითა და მარგალიტითა და მინამს ხატებითა შემკობილი, კოვზი ოქროსადა და ხურნი ოქროსანი თუალითა და მარგალიტითა შეკაშულნი“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ „ოქროს ტაბაკია“ ნახსენები (1739), „ვეფხისტყაოსანში“ კი „ოქროს ჯამი“: „ასმათს მივართვი რჩეული თვალი ოქროსა ჯამითა“ (385). სპილენძის ჭურჭლები ზოგჯერ ვერცხლით იქედებოდა, ხოლო ვერცხლისა — ოქროთი იცურებოდა; თვით ოქროს ჭურჭლები ძვირფასი თვლებით იმკობოდა, როგორც ეს მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელის ზემომოყვანილი ადგილიდან ჩანს. ძვირფასი თვლებისაგანაც უწარმოებიათ ჭურჭლები. ძვირფას თვალთაგან კეთებულ ჭურჭელს, როგორც ჩანს, „ჭურჭელი თვალთა“ ეწოდებოდა:

„როსტენისთვის წაატანა საქონით ტურფა ჭუბაჩები,
კვლა ჭურჭელი თვალთა თლილთა, არ კოვზები, არ ჩამჩები“.

(„ვეფხისტყაოსანი“, 1658¹⁻²). ქარულ პოეტურ ნაწარმოებებში არერთგანაა მოხსენიებული „ჭურჭელნი თვალთა თლილთა“. შავთელი „ლალ-ფირუზის ჯამებს“ ასახელებს: „ჯამები იყვის ლალ-ფირუზისა“ (აბდულმესია, გვ. 44, 13-4). ან „ჯამი და და ჭიქა ყველაი ფეროზისა და ლალისა“ (483), ან კიდევ: „იაგუნდისა ჯამები იყვის, ლალისა ჭიქები“ (1551).

თვალთაგან თლილი ჭურჭლები ყველა სხვა მასალისაგან ნაკეთებ ჭურჭლებთან შედარებით უძვირფასესს წარმოადგენდა. ისინი, თუ იხმარებოდნენ, ალბათ მხოლოდ „სამეფო ტაბლათა სამსახურებლად“ იქნებოდნენ განკუთვნილნი. „ამირანდარეჯანიანში“ ამ

მხრივ მეტად საინტერესო ამბავია მოთხრობილი: „სამეფოთა ტახ-
ლათა თვალისა ჭიქათა ჯამთა მეტი არა იხმარებოდა. რომელიმე მეფე
ქა ძოწეულისა, იაგუნდისა და რომელიმე მწევანისა ზურმუხტისა
რომელიმე იაგუნდისა ყვითლისა და რომელიმე ბადახშისა და რასა
ვთვალეიდე... აზნაურთა ტაბლათა ზედა ყველა ჯამი ოჭროსა და ჭი-
ქები ბროლისა ბაღდადური“ (გვ. 85; შდრ. იქვე, გვ. 88). როგორც
თავის დროზე დაეინახავთ, ძვირფასი ქვები საქართველოში მრავ-
ლად იყო ხმარებაში და მისი დამუშავებაც საკმაოდ იყო დაწინაუ-
რებული. ამდენად, არაა გასაკვირი, თუ ჩვენ ამ თვალთა ჭურჭლებად
გათლა-დამუშავებაზე ვილაპარაკებთ.

ძვირფას ლითონთა და თვალთა ჭურჭლებს შორის საპატიო ად-
გილი ეჭირათ მინისა და ბროლის ჭურჭლებსაც. „მინა“ ანუ „ჭიქა“
„კაეთა მიერ გამოდნობილი ჭურჭელი“ — განმარტავს ს. ორბელი-
ანი და დასძენს: „კაეთა მიერ გამოდნობილი ხელოვნება, შიგ შთა-
ბერვით შექნა ჭურჭელთა“. „ჭიქა“ ჯერ კიდევ „შუშანიკის წამე-
ბაში“ გვხვდება და იქიდან მოყოლებული იგი ხშირად იხსენიება
წერილობით ძეგლებში. როგორც ირკვევა, ჭიქა თავდაპირველად
მინისაგან ნაკეთებ გამჭვირვალე საღვინე ჭურჭელს ეწოდებოდა. ამ
შინაარსითაა იგი ნახმარი „შუშანიკის წამებაში“: „ხოლო ცოლმან
ჯოჯიკისამან მიართუა ღუნოა ჭიქითა“ (VI, 9—10) „და განყარა ქე-
ლი და ჭიქა იგი პირსა შეაღწა და ღუნოა იგი დაითხია“ (I, 12—
13). „ჭიქა და სხვა საღვინე ჭურჭელი“ მოხსენებულია „პელ-
მწიფის კარის გარიგებაში“ (11227—228). ჭიქა, როგორც საღვინე ჭურ-
ჭელი, იხსენიება „ვეფხისტყაოსანშიც“:

„თითო ა ი ვ ს ე ს ჭიქები, მივლენ ქვევითა წუნართა“ (592);
„ველა შესვეს და კელა აივსეს სხვა ფარჩნი და სხვა ჭიქანი“ (1166).

„ჭიქას“ ამ მნიშვნელობასთან ერთად უფრო ზოგადი მნიშვნელობაც
მოუპოვებია და არა მარტო შუშა-მინისაგან ნაკეთები საღვინე
ჭურჭლის, არამედ საერთოდ სხვა მასალისაგან ნაკეთებ საღვინე
ჭურჭელთა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. ამ მოსაზრებას „ვეფხის-
ტყაოსანში“ მოხსენიებული „ლალის ჭიქები“ (1551) და „ლალფი-
რუზის ჭიქები“ (483) ადასტურებს.

„მინა“ მეღქისედეკ კათალიკოსის სიგელში იხსენიება. იგი
გვხვდება აგრეთვე დავით აღმაშენებლის ანდერძში, „ვეფხისტყაო-

სანში“ და სხვაგან. „მინა“ გამოყენებული იყო ისეთივე შესაქმნელ ნივთად, როგორც, მაგ., ძვირფასი თვალი. მეღქმისედეგ კათალიკოსის სიგელში, როგორც ვნახეთ, ნათქვამი იყო: „ბარძიმ-ფეშქაშის საბა თუალითა და მარგალიტითა და მინაჲს ხატებითა“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). დავითის ანდერძში კი მინის კანდლებია მოხსენიებული. როგორც ჩანს, მინა სათანადო პატივით სარგებლობდა. შ. რუსთაველი მას პოეტურ შედარებებშიაც იყენებს: „ჯერ უწვეერულო, სადარო ბროლი-მინა საცნობარისა“ (40გ). მინათა შორის საუკეთესოს ბროლი წარმოადგენდა. ბროლის ჭურჭლებიც უკეთებიან და გამოუყენებიან ჩვენს წინაპრებს. „ბროლი“ პოეტურ შედარებებში და ძვირფას თვალთა შორის არაერთხელ გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ (138ჰ, 867ჰ, 889, და სხვ.). „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ კი „ბროლის კოვზია“ მოხსენიებული: „კოვზი ბროლისა ტარმოქედილი, ხალასის თვალი ზედ იყო და ერთი ატლასის ჭილანი ზედ ისხდნენ“ (1739გ-39გ). დავითის ანდერძში ბაზიჯისა და მინის კანდლებს შორის ბროლის კანდელიც იხსენიება: „ბროლისა, ბაზილისა და მინისა კანდლები, რომელი მე მომიცხენებია და რომელი არსენის დაუდგამს, ნუმცა ვის უკადრებია გამოლება“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 16). იმავე ანდერძში სხვა ადგილას „ბროლისა ბარძიმი და ბაზილისა ფეშქაში“ გვხვდება (იქვე), ხოლო „ამირანდარეჯანიანში“, როგორც დავინახეთ, „ჭიქები ბროლისა ბაღდადურია“ (გვ. 85) მოხსენიებული სხვა ძვირფას თვალთა ჭურჭლებს შორის.

დმანისის ნაქალაქარში მინის ჭურჭლებისა და ნივთეულთა (ერთი მთლიანი მინის საყურე) ნამტვრევების აღმოჩენა და აგრეთვე გადმოცემები დმანისთან ახლო, ფინეზაურის ხეობაში ძველი შუშის ქარხნის არსებობის შესახებ იძლევა შესაძლებლობას, რომ ძველ დმანისში მინის წარმოების არსებობაც ვიგულისხმოთ. ლ. მუსხელიშვილი, რომელმაც ეს მოსაზრება გამოთქვა, შენიშნავდა: დმანისიდან „ხუთიოდე კილომეტრით უფრო ზევით, ფინეზაურის ხეობაში ე. წ. „შუშის ქარხანა“, რომელიც ახლა მიტოვებულია. აქ, გადმოცემით, ძველი ქარხანა ყოფილა. წარსული საუკუნის შუა ხანებში იგი განუახლებია ბარონ კუჩენბახს. შუშის ქვა შახნაზარიდან მოქონდათ“²³.

ოქროსა და სხვა ძვირფას ლითონთა ჭურჭლები მრავლად არის საქართველოში შემონახული და ნაპოვნი. გარდა წერილობითი წყაროებისა, ამაზე არქეოლოგიური აღმოჩენებიც მიგვითითებენ. წერილობითი წყაროების მიერ მითითებული და არქეოლოგიური აღ-

²³ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, გვ. 448, შენ. 1.

მოჩენებით მოპოვებული ჭურჭლები, ცხადია, ყველა საქართველოში და ქართველ ხელოსანთა მიერ გაკეთებული როდია. ზოგი ჭურჭლის უცხოურობაზე, წყაროების პირდაპირი მითითების გარდა (სხვათა შორის, „ლიტერატურული ტაშტაბრაჟი“ და სხვ.), მათზე გაკეთებული წარწერების მიხედვით ითვლება.

უცხოეთიდან ჭურჭლები, გარდა იმისა, რომ ის ვაჭრებს შემოჰქონდათ, სხვა გზითაც შემოდიოდა საქართველოში და ამგვარი გზა არაერთი იყო: ა) უცხოური ჭურჭლები შემოდიოდა სამეფო ნიჭის ანუ ძღვენისა და სამონასტრო შესაწირვების სახით და ბ) უმთავრესად — სამხედრო ალაფის სახით. იმ მრავალი დაპყრობითი ომების შედეგად, რომელნიც ძველ საქართველოს უწარმოებია, დიდძალი ალაფი შემოდიოდა და მათ შორის ოქროსა და სხვა ძვირფას ნივთთა ჭურჭელიც. დავითის ისტორიკოსს დავით აღმაშენებელზე ნათქვამი აქვს: „და კჳლად გვირგვინნი მანიაყნი და ფილნი და სასმლნი, რომელნი მოიხუნა მეფეთა არაბეთისათა“ (მ. დედ. ქ. ცნება, 294¹¹⁻¹³). ხშირად ძღვევამოსილი ლაშქრობიდან დაბრუნების შემდეგ, „ვერცხლის ჭურჭელთა არღარა აქუნდა პატივი პალატსა შინა მეფისასა, რამეთუ ყოველი ოქროსა და ბროლისა წინგებულ იყო ინდურთა ქვათაგან შემკობილნი“.

თ ა ვ ი IV

მქსოველნი და მკერძალნი

§ 1. მქსოველნი

„ქსოვა“ ძველად იმ გაგებით იხმარებოდა, როგორც დღეს იხმარება. მისი შემცველი სხვა ტერმინი წერილობით ძეგლებში არ ჩანს. „დაბადების“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მამა მისი კაცი იყო ტურონელი, რომელმაც უწყის... ქსოვა პორფირისა და ზეზისა... ჩამოსხმად ყოვლისა გამოსაქრელისა“ (ნეშტთა, 11, 214). „გ. მთაწმინდელის ცხოვრებაში“ იკითხება: „იგი სამოსელი ჰმოსიან მას, რომელი იგი სიწმინდითა ცხოვრებისა თესითა უქსოვნა თავსა თვსსა“ (ათ. კრებ., გვ. 342; საბინინი, გვ. 482). არაერთგან გვხვდება ძეგლებში „სამოსელი ქსოვილი“: „სამოსელი მოიქსოვების (ქადაგებანი, გვ. 46). მოქსოვილს, როგორც უნდა ყოფილიყო იგი, „ნაქსოვი“ ეწოდებოდა. „ნაქსოვი“ ქსოვილთა ზოგადი სახელი იყო. ლ. მროველი წერდა: „სუმბატ წარავლინა მოციქული და პრქუა, რომელი აღვილია ნატყუენავი სომხითით პირუტყუ, ოქრო და ვერცხლი და ნაქ-

სოვი ყოველი მომინიჭებია თქუნდა“ (მ. დედ. ქ. ცხ^აბა, 332-4). მხო-
ვილთა ზოგადი მნიშვნელობით აქეს ნახმარი ეს სიტყვა მ. როსტა-
ველსაც თავის „ვეფხისტყაოსანში“: „სილბო ჰქონდა ნაქსოვისა და
სიტყვიც ნაქედისა“ (11494). ნაქსოვის ყოველგვარი სახეობის მნიშ-
ვნელობით არაერთგან გვხვდება აგრეთვე „ლარი“ წერილობით ძეგ-
ლებში. „თამარისანი“ იკითხება: „ალივისნენ ტყვითა, ლარ-პირუტყ-
ვითა“ (XII, 711-2). ლარი მართო ძვირფას ქსოვილთა სახელი არ
იყო, ეს „ვეფხისტყაოსნის“ შემდეგი ადგილიდანაც ჩანს:

„დილასა ლარი ყველაი უჩვენა, გაახსნეინა,
ტურფანი სეფედ გარდასხნა, ფასიცა დათვლევინა,
ვაქართა უთხრა: „წაიღეთ“, აკიდა, გააწეინა“ (1079 1-3).

ე. ი. გასინჯულ ლართაგან ძვირფასი სეფედ აურჩევიან, ხოლო არა
ტურფანი, ე. ი. უბრალონი ვაჭრისათვის აღკიდია. რომ ლარი მხო-
ლოდ ძვირფას ქსოვილთა აღმნიშნელი ყოფილიყო, ვაჭართა წასა-
ღებად არაფერი დარჩებოდა. ამგვარივე მნიშვნელობით გვხვდება
„ლარი“ „ვისრამიანშიც“ (გვ. 75). „გელმწიფის კარის გარიგებაში“
იგი აგრეთვე ქსოვილთა ზოგად სახელადაა წარმოდგენილი: „ლარი
და ჭურჭელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსაღ-
ვინო, ყოველი საჭურჭლესა ძეს და დგას“ (მ171-173). „ლარი“ მართო
შეუკერავ ქსოვილთა ზოგადი სახელი როდი იყო; თამარის ისტორი-
კოსი, როცა თამარის პირველი ქორწინების ამბავს მოგვითხრობს,
წერს: იყო „სიმრავლე სახეობათანი... ლართა კერულთა და უკე-
რულთანი“ (ისტ. და აზმნი, 823-4). „ლარი“-დან ნაწარმოებია „სალა-
რო“, ე. ი. ლართა შესანახი, და „მოლარე“, ლარის მცველი, მნე. ასე
ესმოდა ვახუშტი ბატონიშვილსაც, როცა წერდა: „მოლარეთუხუ-
ცესი ამის კელისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თუსთა სა-
კუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უხმდა და მის ქუეშე დაწესე-
ბულნი მოლარენი“ (აღწერა, 176-8).

ქსოვილის ხარისხი, გარდა მოხელის გაწაფულობისა, ძირითა-
დად დამოკიდებული იყო საქსოვ ძაფზე, რისთვისაც იქსოვებოდა
„ნაქსოვი“; მასალის მიხედვით ერქმეოდა ნაქსოვსაც სახელი: სელი-
საგან მოქსოვილი ტანისამოსი „სამოსელი სელისა“-დ (მეფეთა, 1,
219) იწოდებოდა. იოანე ბოლნელის „ქადაგებაში“ ნათქვამია: „მოი-
ღეთ სამოსელი იგი პირველი და რ^ი იქსოების სელისაგან. და შეჰ-
მოსეთ მას“ (გვ. 39). სელის წარმოება და სელის ქსოვილების დამ-
ზადება ჩვენში ადრევე იცოდნენ და იმგვარი ხელოვნებით აკეთებ-
დნენ, რომ საზღვარგარეთაც სახელმწიფოებრილი იყო „კოლხური სე-
ლის“ ნაწარმი.

სელის გარდა იყო აგრეთვე „მატყლი“, რომლისგანაც ჩამოსე-
ლი მატყლისა“ მზადდებოდა. „მატყლი“ დავითის ანდერძშია მოხ-
სენიებული, სადაც ხაზგასმულია აგრეთვე მეცხოველეობის მნიშვნე-
ლობაც: „ხუთი ათასი ცხუარი თუთ სასეფომ მონასტრისა და შათთა
მეცხოვრეთაჲ (sic) უსაბანჯროდ, უბაჲოდ და უწყინელად დგეს და
იარებოდის ჩუენსა ჭამბარისა გუჭრდით და ამისი გამოსავალი ცხუა-
რი ჯორსა იყიდდეს, მატყლი მსახურთა მონასტრისათა და წუჭლად
შათა მიეცემოდის“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 17). როგორც „კელშუი-
ფის კარის ვარიგებიდან“ ჩანს, სამეფო ცხუარი და მატყლი მსახურთ-
უხუცესის განკარგულებაში ყოფილა: „ცხოვარნი ყოველნი და მატყ-
ლნი მსახურთუხუცესისა კელთავე არს“ (6116-117). მატყლის ძაფი-
საგან მოქსოვილ სამოსელს „მატყლისა სამოსელი“ (მრავალთაჲი,
გვ. 101) ეწოდებოდა.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „აბრეშუმის“-ც გვხვდე-
ბა. „გ. შთაწმინდელის ცხ-ბაში“ ვკითხულობთ: „აბრეშუმსა გამო-
იღებს მატყლი უნდო“ (საბინინი, გვ. 487); მაგრამ ძველად მისი შემ-
ცვლელი, როგორც ირკვევა, ჭიჭნეუხტი ანუ „ჭიჭნაური“ იყო.
„დაბადების“ თარგმანში ერთგან იკითხება: „იქმნეს გარემოს ხმელნი
შენნი ბისონისანი და ტრიხაპტანი და ჭრელნი ჭიჭნაურითა შეგას-
ხენ“ (ეზეკიელი, გვ. 13, 14). „ჭიჭნაუხტი“ „შუშანიყის წამებაშია“
მოხსენიებული: „ხოლო წმიდამან შუშანიყ ნაცვლად ჭიჭნაუხ-
ტისა საქმისა დიდითა გულმოდგინებითა კელთა აღიხუნა დავითნი“
(XII, გვ. 1—2). „ჭიჭნაუხტი“ რომ აბრეშუმს უდრიდა, ამას ეფერემ
მციარის ერთი მინაწერიც აღასტურებს: „შეისწავე... რამეთუ დე-
დაკაცი არს მომღებელი ჭიჭნაურისა, ხოლო ჭიჭნაური მამასა ექვ-
თიმის აბრეშუმისა სახელად მოუპოვებია“ (ОКордания, Опис.,
I, გვ. 384); „ვისრამიანში“ კი აბრეშუმის ქსოვილების აღსანიშნა-
ვად არაბული „პარირი“ და თურქული „ხარა“-ც გვხვდება (გვ. 10).

ძაფი, რომლიდანაც იქსოვებოდა ამა თუ იმ სახის ლარი, „მკე-
ლად“ იწოდებოდა. მკედი ზოგადი სახელი იყო ყოველგვარი ღირსე-
ბის (სელის თუ ოქროს) ძაფისა, თუკი იგი ოდნავ მსხვილი იყო. მაგ.,
„ვეფხისტყაოსანში“ იკითხება: „ხმალი რკინისა მოჰკრიან, ვით ბამ-
ბის მკელსა სჭრიდიან“ (1370გ). ასევე ვანმარტაეს მას ს. ორბელია-
ნიც: „მკედი მოსხო ძაფი“, ხოლო თვით „ძაფი“, მისივე მოწმობით,
„არს წურილად დართული აბრეშუმის, ყაჭი, სელი და მისთანანი; ხო-
ლო მკედი — მისთანავე ხოშრად დართული“. „ძაფის“ თუ „მკედის“
დამზადებას საქსოვად, ძველი ქართულით, „სთვა“ ეწოდებოდა.
„ყოველნი დედაკაცინი სიბრძნით სთუდეს თმასა თხისასა“ (მოსე, II,
3521-22). თამარის შესახებ მისი ისტორიკოსი წერდა: „ვითარ განილ-

უძა, ბრძანებად გასცა წინაშე მოყვანებად დიასახლისი იგი, რომელ-
მაც აღიარა ათორმეტისა მლუღელისათვის უფროხად სრულყოფილად
ართ-ფილონისა შესთვად და მლუღელთად მიძღუნა. *მეორე* *მეორე*
იწყო ამანაცა ალექსანდრით ვაჭართაგან მიღებულისა მატყლისაგან
სთვად და კმნად შესამოსლისა, ვიდრემდის ათორმეტად სრულ ყოს“
(ისტ. და აზმნი, 114²³⁻²⁴). როგორც აქედან ჩანს, „მატყლისაგან
„სთვა“ მის ძაფად დაგრეხას ნიშნავს, ხოლო „შესთვად“ — მოქსო-
ვას, ზოგჯერ ორი ძაფის ერთად დაგრეხა ხდებოდა და ამით იქმნე-
ბოდა ჭრელად ნაქსოვი. საქსოვად სმარებული „ზეზი“ წარმოადგენდა
ორ ფერ ძაფს თუ ძაფსა და სირმას, „ერთად შესთულს“, როგორც ს.
ორბელიანი განმარტავს. სხვადასხვა მასალისაგან ნაკეთებ ძაფთა ერ-
თად მოქსოვას „შერთულად ქსოვა“ ეწოდებოდა: „ნუ შეიმოს სა-
მოსელსა რომლისა მატყლი და სელი შერთულად მოქსოვილ იყოს“
(მეორე სჯულისა, გვ. 2211). „შერთულად მოქსოვილი“ ზოგჯერ „ჭრე-
ლად ნაქსოვსაც“ იძლეოდა. „ჭრელად ქსოვაც“ იხსენიება ცალკე:
„საქმედ ქსოვასა და ჭრელსა ქსოვად მეწამულისა მას და ზეზსა ხუ-
როთმოძღვრებდა“ (მოსე, 11, გვ. 35²⁵). იყო აგრეთვე თანაშექსო-
ვაც. ამგვარ ნაქსოვს „თანაშექსულნი“ ეწოდებოდა:

„გვირგვინ სკიპტრანი, ბისონ-პიტრანი,
ძოწვეულთა თანაშექსულნი“ (აბღულმესია, გვ. 38, 21¹).

„ვეფხისტყაოსანში“ ამისაგან განსხვავებით ლარულად და ორხაუ-
ლად ქსოვა იხსენიება:

„ვერა შვეივენ, რა იყო, ანუ ნაქმარი რაულად.
ვისცა ვუჩვენი, უკვირდის, ღმრთისაგან თქვის სასწულად;
არცა ლარულად ჰგებოდა მას ქსელი, არ ორხაულად,
სიმტკიცე ჰგვანდის ნაჭელსა, ვთქვი ცეცხლთა შერართულად“. (გვ. 461¹⁻²)

ქსელის გება ლარულად სულ სხვა იყო, ვიდრე მისი დაგება ორხა-
ულად. „ქსოვა ლარულად“ სხვანაირად უნდა ეწარმოებიათ, ვიდ-
რე ქსლის დაგება ორხოვათა, ე. ი. ნოხთა, ხალიჩათა და მისთანათა
მოსაქსოვად. ამრიგად, ძირითადად ორგვარი სახის ქსოვა განირჩე-
ოდა: „ლარულად“, რომელშიც ყოველგვარ ჩასაცემლთა და მოსა-
ხურავთა და სხვა მისთანათა ქსოვა იგულისხმებოდა, და ორხაულად,
რომელშიც საფენთა და საგებელთა, ნოხთა და სხვათა ქსლეა იყო
ნავარაუდელი.

ორხაულად იქსოვებოდა, ცხადია, თვით „ხაოიანი ქვეშ საფენე-
ლი და საგებელი“ — „ორხოი“ ანუ „ორხოვა“. „ორხო საში ზოლი“
მოხსენებულთა ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში (ათ. კრებ., გვ.
258, № 150). იგი გვხვდება აგრეთვე „ქელმწიფ. კარის გარიგებაში-

აც“: „დიდი შაფრაში, რომელთა შიგან იდევს ერთი მომცროსი ორბოვა“ (6120-121). ორბოვულად იქსოვებოდა აგრეთვე „ნობი“ (ჯ. კ. გარ. 13295, 299; „ვეფხისტყაოსანი“, 1260₃ და სხვ.) სხვადასხვა ფარდაგებიც.

უბრალო ქსოვილთა გვერდით იყო „ქსოვილი ოქრომკერდითა“ (თ. ყორღანია, ქრონიკები, 1, გვ. 132). ქსოვილი ოქრომკერდითა „ოქროქსოვილად“ იწოდებოდა. სხვადასხვა სახის ოქროქსოვილი ტანისამოსი არაერთხელ გვხვდება წერილობით ძეგლებში, მაგრამ ჩვენ აქ მხოლოდ რამდენიმეს მოვიხსენიებთ. მელქისედეკ კათალიკოსის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „შესამოსელი სამღვდელთმოდღუ-არო ოქსინოა, უღლითა ანაფორითა, ხატოვანთა, ოქროვანითა და ყოვლითავე სრული :ე:, სამკლავენი :ა:, მაზარაა ნივანდარი :ა:, მწუ-ანე :ა:, და კვერცხის გული მ'აკნა ბერძნული ოქროითა... შესამოსელი ოქროქსოვილი :ა:, მაზარაა ოქროქსოვილი... ბაგრატ კურაპალატისა ნაბოძვარი დიდი სკარამანგი :ა:“ (ქრონიკები, 11, გვ. 33; 6. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 290). „ოქროქსოვილი“ ტანისამოსი არაერთგანაა მოხსენიებული „ამირანდარეჯანიანში“ (გვ. 19, 83, 87, 105, 146), „ვისრამიანში“ (გვ. 178—179) და სხვაგან. „ვეფხისტყაოსანში“ კი ოქროქსოვილი, ოქრომკერდი. ფარჩეულობის ზოგად სახელად „ზარქაში“ გვხვდება: „ყველასა ტანსა ემოსა ზარქაში განაზიდარი“ (6124). ამავე მნიშვნელობით „ზარქაში“ იხსენიება რკონის XIII ს. სიგელშიც (იხ. თ. ყორღანია, ქრონიკები, 11, გვ. 134).

„სირმის ნაქსოვი“ ფარჩეული „სტავრად“ იწოდებოდა. „სტავრა (იოანე და ექვთ. ც'ზბა; საბინინი, გვ. 409, 422; ათ. კრებ., ალანო, გვ. 230, 239, 248; ნიკორწმინდის სიგელი, ქრონიკები, 11, გვ. 44; აბდულმესია, 49, 3; ვეფხისტყაოსანი 471₂), აგრეთვე ოქროქსოვილით იწოდებოდა. სუმბატ კურაპალატმან „მოსცა ეკლესიასა სტავრაა ერთი კარგი ოქროქსოვილი, სკუტელი ვერცხლისაა დიდი :ა:, ხუცესთა სკუტელი :ა:, სხუა სტავრა შესამოსელი“ (ათ. კრებ. გვ. 246, № 120).

ოქროქსოვილი ხავერდი „ოქსინოდ“ იწოდებოდა. „ოქსინო“ (იოანე და ექვთ. ც'ზბა, გვ. 409; ჯ. კ. გარ. 1227_ა) შესამოსლადაც იყო გამოყენებული: „ოქსინო შესამოსელი სამღვდელთმოდღვრო“ მოხსენიებულია მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში. ხოლო XIII ს. ერთ-ერთ სიგელში „ოქსინო ჭუბაჩაა“ (შიომღვიმ. საბუთ., გვ. 58) იხსენიება.

ქსოვის შემსრულებელ ხელოსანს, როგორც არ უნდა ყოფილიყო ნაქსოვი — „ქრელად“ თუ „შერთულად“, „ლარულად“ თუ „ორ-

ხოულად“, — „მქსოველი“ ეწოდებოდა: „გული შუბისა მისისა იყო ვითარცა ლეილი მქსოველთა“ (მეფეთა, II, 211a); „ხე შუბრეჲჲ წისკლად ვითარცა რვილი მქსოველთა“ (ნეშტა, I, 20a). „მქსოველი“ იწოდებოდა ჯერ „მექსლე“-დაც იწოდებოდნენ. „მექსლე“, ანუ ქსელის დამგები — „მქსელავი“ იგივე მქსოველი იყო. „მექსლე“ მქსოველის მნიშვნელობით გვხვდება „განძთა ქუაბში“ და გ. მონაზონის „ხრონოლორაფში“: „იყო პირველი მეფე ბაბილოვნისა, ამან იხილა გვირგვინი ცათა შინა და მოუწოდა სირის მექსლესა, რათა მოუქსოვოს მას, ვითარცა იგი იხილა და ვითარცა მოუქსოვა, დაიდგა თავსა“ (მ. დედ. ქ. ცხზა, 813₂₂₋₂₅); „ხრონოლორაფში“ ვკითხულობთ: „ელენან ამან მოკლა კაცი ძლიერი ქეტელი, რომლისა იყო ზროა ჰოროლისაჲ, ვითარცა ვლილი მექსლეთაჲ“ (78₂₅₋₂₆). შ. რუსთაველი მექსლეთ პოეტურად „ქსლის მბეჭველსაც“ უწოდებს: „კაცი ჯაბანი რითა სჯობს დიაცსა ქსლისა მბეჭველსა“ (799₃). დასასრულ, მქსოველნი ანუ მექსლენი „მთინარ“-ადაც იწოდებოდნენ: „რკინისა შუბი მისი (გოლიათისა, შ. მ.) ვითარცა ქურქელი მთინართ, ესე იგი არს მაქო“ (მეფეთა, I, 177).

ამრიგად, მქსოველი ხელსანი ანუ, თანამედროვე ენით, ფეიქარი ძველად „მექსლედ“, „მბეჭველად“ და „მთინარად“ იწოდებოდა.

მქსოველთ არა მარტო საკერავი ლარი უქსოვიათ, არამედ — ტანისამოსიც, ისე რომ, ნაქსოვს გამოჭრა და შეეკრვა არ სჭირდებოდა. ამგვარ ნაქსოვს, როგორც ეს „განძთა ქუაბის“ ერთი ადგილიდან ჩანს, „ზეით მოქსოვილი“ ეწოდებოდა: „იყო კუართი მისი ზეით მოქსოვილი, რამეთუ წესი იყო პალესტინელთა. ორი სამოსელი ერთად შეაერთიან და მრგულად მოქსოვიან, რომელთა არა უნდეს ყოველადვე კერვა, და მას ეწოდა ზეითა მოქსოვილი კუართი, რამეთუ უნდო იგი სამოსელი ემოსა ქრისტესა“ (მ. დედ. ქ. ცხზა, 842₉₋₁₃). „მრგულად მოქსოვა“ ორი ტანისამოსისა ერთად იცოდნენ თუ არა ჩვენში, ძნელი სათქმელია, მაგრამ, „ზეით მოქსოვილი“ ტანისამოსი რომ არსებობდა და მისი მოქსოვა რომ შესაძლებლად მიაჩნდათ, ამას თამარის ისტორიკოსის ზემომოყვანილი მოთხრობაც ადასტურებს: თამარმა, „ვითარ, განიღუძა, ბრძანებაჲ გასცა წინაშე მოყვანებად დიასახლისი იგი, რომელმან აღიარა ათორმეტისა მლუდელთათჳს უფრომსად სრულისა კუართ-ფილონისა შესთვა და მლუდელთად მიძლუნაჲ“. „სრულისა კუართ-ფილონისა შესთვა“ იქნებ იმაზე მიგვითითებდეს, რომ აქ ორი ტანისამოსის ერთად (კუართისა და ფილონის) მოქსოვაზეა ლაპარაკი.

„მთინაოთ ჭურჭელთა“ გათვალისწინებაც შესაძლებელია. თვით საქსოვი „მანქანა“ რომელზედაც „ქსელი“ იმართებოდა, როგორც ჩანს, „საქუსალად“ იწოდებოდა. როგორც ს. ორბელიანი შენიშნავს, საქუსალის მაგივრად „სადმე საგუსალი აღუწერიათ, სადმე სავალაი“, ზოგჯერ კიდევ „საგუსასი“ გვხვდება. ეს სხვადასხვა ვარიანტები, რომლებსაც ჩვენ აქ მოვიტანთ, ერთი და იგივე საქსოვი დაზვის სახელწოდებებია. „დაბადების“ თარგმანის ერთ ადგილში იკითხება: „უკეთუ დააქსოვო შუდი ესე კონძოლი თავისა ჩემისა საგუსასა თანა და ღამსჷვალო მანებითა კედელსა და მაშინლა მოუძღურდე მე“ (მსაჭულთა, 1614). როგორც ჩანს, იმას, რაზედაც ქსოვდნენ, „საგუსასი“ ეწოდებოდა. „საგუსასი“ და „საგუსელი“ გვხვდება ამავე მნიშვნელობით „დაბადების“ სხვა ადგილში: „ჰქმნე საგუსასა მას ზედა ფერჯთა შესასხმელთა მათ ქუჭმო კერძო, ვითარცა რაჲ ვარდი ყვავილოვანი... ძაბილისა საგუსელსა მას ფერჯთა შესასხმელსა ქუჭმო კერძო გარემოსა“ (მოსე, 11, 283ა). „თეკლამს მარტვილობაში“ კი ვკითხულობთ: „და უფროასლა თეკლა მოეხუვევის მას, ვითარცა საქუსალი“ (საქ. მუხ. A ფონდის № 643 ხელნაწერით: საქუსუჭლი ქსელვა (ქსელსა)“, „თეკლას მარტვ.“, 9617-19). როგორც აქედან ჩანს, თეკლა ისე მოხვევია მას, როგორც „საქუსალი ქსელსა“ თუ „საქუსუჭლი ქსელთა“, ე. ი. ქსელის საქსოვი ქსელს, ან პირიქით, — ქსელი საქსოვ დაზვას. ამრიგად, ის დაზვა, რომელზედაც საქსოვი იქსოვებოდა, „საქუსალად“ ანუ „საქუსუსალად“ იწოდებოდა¹. ს. ორბელიანის მიხედვით კი „საქუსალი ქსელი საქსოვია“. საქუსალი არაა ქსელი საქსოვი, არამედ — საქსოვი ქსელისა. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა „მარტვილობიდან“ ზემომოყვანილი ამონაწერის შინაარსი: „მოხუვევის მას, ვითარცა საქუსალი ქსელსა“.

საქუსალზე ხდებოდა მექსლეს მიერ „ქსელის დაგება“ ან ლარულად ან ორხაულად: „ლარულად ჰგებოდა მას ქსელი“ — ნათქვამია „ვეფხისტყაოსანში“. ხოლო შემდეგ ქსელი „იბეჭებოდა“ ანუ იქსოვებოდა მქსოველთა მიერ. ქსოვა ქსელისა იმ იარაღით ხდებოდა, რომელიც ძველად „რვილად“ ან „ლვილად“ და „მაქლოდ“ იწოდებოდა. როგორც ზემოთ დავინახეთ, არაერთხელაა შედარებული

¹ ილ. ახულაძის განმარტებით კი „საქუსალი საქსოვი დაზვის ნაწილია“ (იხ. „თეკლას მარტვილობა“, გვ. 86).

მებრძოლთა შუბი „მქსოველთა ლვილს“. „ლვილი“ ანუ „რვილი“ როგორც მქსოველთა ჭურჭელი, ხშირად გვხვდება „დაბადების თარგმანშიც: „ხელსა შინა მეგვპტელისა შუბი ვითარცა რქისა მქსოველთა“ (ნეშტთა, 1, 1123). „ლვილი“ „მაქოდაც“ იწოდებოდა: „რკინისა შუბი მისი, ვითარცა ჭურჭელი მთინართ, ესე იგი არს მაქო“ (მეფეთა, 1, 177). „მაქო“, საბას განმარტებით, არის „საქსოვის საზედაოს გასაელები“. დაახლოებით ამგვარადვე განმარტავს დ. ჩუბინაშვილი ლვილსაც: „ლვილი, ლილვი, ბადის საქსოვი ჩხირი მაქო“. მაქო არა მარტო ბადის საქსოვი, არამედ ყოველგვარი ქსოვილის საქსოვი ჩხირია. ს. ორბელიანს „ლვილი“ რატომღაც „ქსლის ყდათ“ წარმოუდგენია. ამრიგად, საქუსალზე ეგებოდა ქსელი და ქსლის ანუ საქსოვის საზედაოზე მაქოს ანუ ლვილის გავლებით რომელშიაც ძაფი თავსდება, იქსოვებოდა ამა თუ იმ სახის ქსოვილი.

მოქსოვილი ლარი, ანდა ძაფი ნაქსოვის ფერადობისათვის იღებებოდა. ამისათვის სპეციალური ხელოსნები არსებობდნენ, რომლებსაც „მღებვარნი“ ეწოდებოდათ: „მივიდა ძაღლი პირსა ზღვისასა, იხილა ლოფორთქინი, შეიპყრა და შეჭამა იგი და აღევსო პირი სისხლითა. ვითარცა იხილა მწყემსმან, მოილო მატყლი და მოჰბოცა პირი ძაღლისა მის და შექმნა გვრგვნი მატყლისა და დაიდგა თავსა თუსსა... მოიწია საქმე ესე ჭირამისსა და მოიყუანა მწყემსი იგი. ვითარცა იხილა გვრგვნი იგი, უკერდა და მოიყუანნეს ყოველნი მღებვარნი და დააკურნა შუენიერებამან“ (განძთა ქუაბი, მ. დედ. ქ. ცხზა, 828₁₆₋₂₄). მღებვარის მნიშვნელობით „მღებარე“ აქვს ნახმარი ჩახრუხაძეს:

„ვინ ეფრემს თვისობს, სიმხრითა ისობს,
მბრძოლთა სისხლითა ქველთა მღებარე“ (თამარიანი, X₁₃).

ნ. მარი „მღებარე“-ს მართლაც «красильщик»-ად თარგმნის.² შეღებვას „შელებვაჲ“, ან კიდევ „ღება“, „ღებვა“ ეწოდებოდა. მეფემან „ბრძანა კონქკლისაგან შეღებვა მატყლისაჲ და ქმნად მისთვის შესამოსელი და ესრეთ პირველ შეიმოსა რაჲ მან პორფირი შესამოსილი“ (ხრონოღრაფი, 7₂₃₋₂₅). ხრონოღრაფის სიტყვით თავიდანვე არ სცოდნიათ ტანსაცმელის შეღებვა: „პირველ არა უწყოდეს კაცთა

² შტრ. ნ. ბერძენი შვილი, სამღებროთა შესახებ, „მასალები“, გვ. 6, 436.

ლებვაჲ საშოსელთა ფერებისაჲ, რომლისათჳს არცა აღვილალ გამო
 ირჩეოდა მეფე მიმდგომთა თვსთავან“ (7₃₀—₃₁). შეღებულ ტანსაც-
 მელს ან კიდევ ლარს „ღებული“ ეწოდებოდა: „ნატყვენაჲ მისი
 ბულთა თვით ფერთა, ღებულთა ჳრელთა“ (მსაჯულთა, 3₁); „მისი
 იმას, რითაც ტანსაცმელი იღებებოდა, „საღებავი“ ერქვა. „გულის
 ხმა ყო ირავლი, ვითარმედ არა სისხლი, არამედ საღებავი არს იგი“
 (ბრონოლრაფი, 7₂₁; შდრ. იქვე, 7₁₆). იმ შენობას კი, სადაც ღებავ-
 დნენ, მაშინაც ალბათ „სამღებრო“ ეწოდებოდა, როგორც ეს შემ-
 დედგროინდელი ძეგლებიდან ჩანს.³

§ 2. მკერვალი

მოქსოვილ და შეღებულ ლარს ტანსაცმლის ფორმას აძლევდა,
 ე. ი. გამოჳრიდა და კერავდა „მკერვალი“. ისინი დამოუკიდებელ
 ხელოსნებს წარმოადგენდნენ და თავიანთი ხელობით დაკავშირე-
 ბულნი იყვნენ მქსელაგებთან. „მკერვალი“ მოხსენიებულნი არიან
 ათონის ალაპებში და „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“. ჩვენ არავითა-
 რი ცნობა არ მოგვეპოვება, თუ როგორ აწარმოებდნენ მკერვალი
 თავიანთ საქმეს. ათონის ალაპებიდან ჩანს, რომ „მკერვალ თეოფილა-
 ქტეს“, რომელიც ამ მონასტერში შესულა, იმდენი ჳონების შეწირვა
 შესძლებია, რომ მისი ხსენება იმნიირადვე იყო განწესებული, რო-
 გორც ლავრის დამაარსებლისა⁴: „ალაპი განუწყესეთ თეოფილაქტეს
 მკერვალსა. მოსცა ეკლესიასა პროტოხარავი :მ ბ:“ — ნათქვამია
 ათონის ივერთა მონასტრის ალაპებში (ათ. კრებ., გვ. 233, № 64;
 შდრ. იქვე, გვ. 256). მკერვალი იქნებოდნენ მონასტრებშიც. სამეფო
 კარზეც და თავისუფალნიც, მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ზემომოყვანილ
 ალაპში გვყავს მოხსენიებული მკერვალი: „ქელმწიფის კარის გარი-
 გებაში“ კი „მკერვალთ უხუცესია“ (1₆) ნახსენები: „აღრე მკერვალთ
 უხუცესი და ტყის მცველნი დასხდებოდნენ“ (1₉₋₁₆). თუკი, „მკერ-
 ვალთუხუცესი“ იყო, ცხადია, „მკერვალიც“ იქნებოდნენ. სამეფო
 კარზე რომ მკერვალი იყვნენ, ეს უდავოა. სამართლიანად წერდა
 ივ. ჳავახიშვილი, რომ, „რაკი „მკერვალთ-უხუცესი არსებობდა...
 რასაკვირველია, „სამკერვალო“ საფარეშოც იქნებოდა და „მკერ-
 ვალი“-ც უნდა ყოფილიყვნენ“⁵. „მკერვალი“ იხსენიება „ვისრამი-

³ იქვე, გვ. 438 და შემდეგ.
⁴ შდრ. ივ. ჳავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 1907, გვ. 40.
⁵ ივ. ჳავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., 11., გვ. 189.

ანში“: „ომსა შიგან ისარი მკერვალსა ჰგუნდა, მკერვალისაგან მკერვის კორცი უნაგირსა“ (გვ. 24). მკერვალნი უმთავრესად ტანისამოსს კერავდნენ. „შეკერვა“ ძველად ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა. „ვეფხისტყაოსანში“ ნათქვამია: „თუ შეიკერე, რაცა გწადს, ჩვენგან ნულარა გრცხვენინან“ (4867).

ტანისამოსი ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „სამოსად“ იწოდებოდა. „ახალი აღთქმის“ ჰაემეტურ რედაქციაში იკითხება: „არავინ სადგმელი ოუმოურკნველი ახალი დაადგის სამოსელსა ძუელსა“ (მარკოზი, 11, გვ. 21; აკ. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები, უნივერსიტეტის მოამბე, III, გვ. 373). „სამოსელის“ მნიშვნელობით გვხვდება აგრეთვე „შესამოსელი“ (იოანე, XXI, გვ. 7; ივ. ჭავჭავიძე, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართ. ხელნაწ. უნივერსიტეტის მოამბე, 11, გვ. 388) და „საშიშლო“ (ვახუშტი, აღწერა, 119; შდრ. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნა, იქვე, გვ. 260). „საშიშლო“, ივ. ჭავჭავიძის განმარტებით, ეთანაბრება „სამოსს“ ზოგადად და ნაწარმოებია სიტყვისაგან „შიშველი“. იხმარებოდა აგრეთვე „ტანისამოსი“-ც (ვისრამიანი, 10¹²⁻¹³, 15²⁰).

ტანისამოსი იმის მიხედვით, თუ ვისთვის იკერებოდა იგი, სხვადასხვაგვარი იყო. არსებობდა „სადიაცო“ და „სამამაცო“ ტანისამოსი. ქალის ტანსაცმელს „შესამოსელი ქალისა“ ეწოდებოდა. „ვეფხისტყაოსანში“ ნათქვამია: „მოიღეს, ტანსა ჩააცევს შესამოსელი ქალისა“ (11871). „შესამოსელი ქალისა“ ზოგჯერ „სადედო შთასაცმელად“ იწოდებოდა. დავით აღმაშენებელი, როგორც ცნობილია, „ჯაბანთა სადედოთა შთაცმითა“ კიცხავდა (მ. დედ ქ. ც¹ზბა, 328¹³⁻¹⁴). გარდა ამგვარი დანაწილებისა, იყო ტანისამოსი საერო და სასულიერო და თვით ესენიც ნაწილდებოდნენ. მაგ., იყო „სამოსელი სამღვდელო“ (Март, Опис., გვ. 35); ამისგან განსხვავებული იქნებოდა „დიაკონთა სამოსელი“ (წარტყუენვა, იმგ); სულ სხვანაირი იყო „სამღვდელთმთავრო სამოსელი“: „შესამოსელი სამღვდელთ მოძღუაროა ოქსინოა უღლითა, ანაფორითა, ხატოვანითა, ოქროვანითა და ყოველთავე სრული“ მოხსენიებულია მეღმისედეკ კათალიკოსის სიგელში (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 290). განსხვავება იყო საერო ტანისამოსთა შორისაც. განსხვავებული იქნებოდა „სამეფო შესამოსელი“ სხვა ხელისუფალთა და ერისკაცთა სამოსისაგან. ვაჭრებსაც, როგორც ცნობილია, თავიანთი სამოსი ჰქონ-

დათ. სხვათა შორის „საფილოსოფოსო სამოსიკ“ იხსენიება (იხ. ელინთა ზღაპრობანი, გვ. 36). იყო აგრეთვე „სამოსელი სადარბაზო“, „სამოსელი საქორწინე“ (ზაგრატ ტავრომინელი, გვ. 79) და „სამოსელი როგორც „ველმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, განსაკუთრებული იყო, თუ რა მოხელეს რა დროს რა ტანსაცმელი ჩაეცვა. მაგ., მონადირეთუხუცესის შესახებ იქ ნათქვამია: „მონადირეთ უხუცესი ყუთლით ყაბაჩით შეიმოსების, საველ-მოკლით, ტყავიანითა მოყვინთუსლითა, არა და პრტყელად, თავსა და საყელსა კარგისა ყვდიზისა და მალლად აშვერილსა, მქლოდ შეკერილსა ქუდსა დაირქვამს“ (ვ. კ. გარ., 13-7). ამრიგად, მკერვალთ ბევრი სამუშაო გააჩნდათ და ისინი ალბათ მრავლად იყვნენ ძველ საქართველოში.

ტანისამოსის ყოველგვარი სახის, რომელიც კი უკერიათ მკერვალთ, დეტალური განხილვა, მისი ისტორია, ჩვენი საკვლევი საგნის ფარგლებს სცილდება. იგი უფრო ყოფაცხოვრების ისტორიის, კერძოდ ტანისამოსის ისტორიის, საგანია, ვიდრე ხელოსნობის ისტორიისა; ამიტომ ჩვენ მოკლედ შევჩერდებით ტანისამოსის ზოგ სახეზე, რომელნიც მკერვალებს და მქსოველებს შეუქმნიათ და უკერაეთ.

ვახუშტი ზაგრატიონი თავის „აღწერაში“ მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევა ქართველთა ძველ შესამოსელზე. როგორც თვითონ წერს, ყოველივე ეს მას ძველი წყაროებიდან და სურათებიდან აქვს ამოღებული: „ვითარცა იცნობებიან ნახატთა ზედა“-ო. ვახუშტის სიტყვით, „შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთ რიგად:... ტანსა კაბა ლარისა, სკლატისა ანუ ჭოხისა მუხლთ ქვემომდე, მაზედ სარტყელი, შიგნით საგულე ბამბიანი, კაბის უმოკლე, პერანგი აბრეშუმისა ბანბისა ანუ ტილოსაგან, უგრძე კაბისა, და კისერი სრულიად მჩენი; ნიფხავი აბრეშუმისა, ანუ ბამბისაგან, ანუ ტილოსა“. როგორც თვით ვახუშტი წერს, ქართველებს „პირველ ერთ მეფობას შინა სცმით სხვაგვარ:... პერანგი ბერული ტილოსი, საგულე და კაბა გრძელი კოჭამდე უდილოდ, მას ზედა სარტყელი ფოჩაშვებული, ტყავი დიდი სახელეწირო და ფეხთა ზედა მოგვი, ვითარცა იცნობებიან ნახატთა ზედა“ („აღწერა“, 321₂-28). ტანისამოსის ვახუშტისეული აღწერა წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება.

ძველად უშუალოდ სხეულზე ჩასაცმელი იყო, როგორც ჩანს, „პერანგი“ და პერანგითვე იყვნენ: „ავთანდილ ჯდა მარტო საწოლს, ეცვა ოდენ მართ პერანგი“ (120). „ამირანდარეჯანიანში“ ნათქვამია: „პერანგითა კაცი წვა ტახტსა ზედა და გვერდით ქალი უჯდა“ (გვ. 103). მარტო პერანგით საერთოდ არავენ დადიოდა. ისტორიკოსი გაკვირვებით ამბობდა დაეით აღმაშენებელზე, რომ მეფე „ღვა პერანგითა მოსილი ოდენ შუა დღე“ (მ. დედ. ქ. ცხ'ბა, 333₉-16). ვა-

ხუშტის დროს, როგორც ეს ზემომოყვანილი აღწერილობიდან ჩანს, პერანგი ყოფილა „უგრძე კაბისა“ და აბრეშუმის, ბამბის, ან ტილოს ქსოვილისაგან იკერებოდა. „პერანგის“ მნიშვნელობა აღრინდელ ძეგლებში „კვართი“ გვხვდება. „კუართი — ჭუნა, გინა პერანგი“, წერს ს. ორბელიანი. „მცირე კუართი კმა არს სამოსლად მისსა“ — ნათქვამია „ბავრატ ტავრომინელის ცხბაში“ (გვ. 3). „კვართი“ მოხსენიებულია ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში: „ზაზი შემოსწირა ბაღდადური აფი :ა: და შეკერენ კუართი :ა: და სასთაული :ბ: ნუშ (ანუშ?) შემოსწირა კუბასტი ბერძული :ა: და კუართად შეკერეთ“ (ქრონიკები, 11, გვ. 45). უხმარიათ თუ არა ჩვენს უძველეს წინაპრებს პერანგის ამხანავი, არ ჩანს, მაგრამ, თუ მისი მსგავსი ჰქონდათ რაიმე, მას, როგორც „დაბადების“ თარგმანიდან ჩანს, „სამოსელი საწვეე“ უნდა პრქმეოდა: „უქმნე მათ სამოსელი საწვეე სელისაჲ დასაფარველად სარცხუშნელისა სხეულისა მათისა, სარტყელითგან ბარკალ სხულამდე იყოს“ (მოსე, 11, 28ჲ). „სამოსელი საწვეე“ სწორედ იმ ადგილს ფარავდა („სარტყელითგან ბარკალ-სხულამდე“), რასაც დღეს ე. წ. ნიფხავი ფარავს. ვახუშტის დროს კი „სამოსელი საწვიეე“, როგორც ჩანს, სცოდნიათ და მას მისი სიტყვით „ნიფხავი“ ეწოდებოდა; ისიც მსგავსად პერანგისა აბრეშუმისაგან, ბამბისაგან და ტილოსაგან უყვრათ.

პერანგს ზემოთ, როგორც ვახუშტის აღწერილობიდან ჩანს, „საგულე“ ემოსათ. „საგულე“ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „სამკერდედაც“ იწოდებოდა (მოსე, 11, 28ჲ). „სამკერდე“ ანუ „საგულე“ ბანბისა კაბის უმოკლე“ იყო. „საგულეს“ ზემოთ „კაბა“ ემოსათ თურმე. „კაბა“ ვახუშტის დროს პერანგზე უმოკლესი და „საგულეზე“ უგრძესი („მუხლოთ ქვემომდე“) ყოფილა, ხოლო ძველად, მისივე სიტყვით, სცოდნიათ „კაბა გრძელი კოჭამდე უდილოდ“, რომელიც ალბათ როგორც საგულეზე, ასევე პერანგზეც უგრძესი იყო.

„კაბა“ მოხსენიებულია ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში: „მივეც ცხენი ხუადი ორი, სტავრა კაბაი :ა:“ (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, 11, გვ. 48). იგი „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება: „მას ტანსა კაბა ემოსა გარე თმა ვეფხის ტყავისა“ (85); „ომ-გადახთილსა მშვენოდეს მე ენიანნი კაბანი“ (იქვე, 478ჲ). ენის სახეებიანი კაბის გარდა სხვანაირი ჭრელი კაბებიც სცოდნიათ ძველად: „ადგა და კაბა ჩაიციეა, მჯობი ყოელისა ჭრელისა“ (121ჲ). კაბით ცხენზედაც იჭდნენ თურმე: „გამოვიდა იგიცა კაბითა, ცხენსა ჯდა“ („ამირანდარეჯანიანი“, გვ. 110). მაგრამ ცხენზე მჯდომთ „საწმართულიც“ ემოსათ: „ცხენსა ზედა, — წერს ვახუშტი, — მოსიათ საწმართული და მოგენი“ (აღწე-

რა, 32₁₈), ვახუშტის „აღწერის“ აქ მოყვანილ ადგილზე დავით რექტორი შენიშნავდა: „საწმართული არს შარვალი, გინა ნიფხაე-კვაითი“ (ე. თაყაიშვილი. არხ. მოგზ., 1, გვ. 20); ვახუშტის ახლანდელ გამოცემელთა (ნ. ბერძენიშვილი, თ. ლომოური) კი, იგი არის „სამგზავრო სამოსი“ (იხ. აღწერა, გვ. 260, შენიშვნა). კაბის ზემოთ ხშირად „ტყავ-კაბა, კაბისაგან უმოკლე“, სცმიათ, ხოლო ზამთარში — „ტყავ-დიდი“ (აღწერა, 32₂). კაბის ზემოთ მოსასხმელი იყო აგრეთვე ე. წ. „საბეჭდური“ (Mapp, Опис., 2, გვ. 29; შდრ. იოანე და ექვთ. ც¹ხ²ბა, საბინინი, გვ. 421) და „ყაბაჩა“ ანუ „ყაბარჩა“ (ვეფხისტყაოსანი, 1255₂, 505₂; ჯ. კ. გარიგ., 1₃₋₄). „ყაბაჩა ლაბადა, რომელი სპარსთა ქალნი შეიმოსენ მოკლესა გარეგნივ“ (საბა). ყაბაჩა არა მარტო ქალებს, და ისიც ირანელებს სცმიათ, არამედ ქართველ მამაკაცებსაც ჩაუცვამთ, როგორც ეს „ქელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს: „მონადირეთ-უხუცესი ყუთლით ყაბარჩით შეიმოსების, საჯელმოკლით, ტყავიანითა მოყვინთუსლითა, არა დია პრტყელად“ (1₂₋₃). აღსანიშნავია, რომ იყო წვიმის დროს წამოსასხამი ტანისამოსიც, რომელიც „საწმართად“ იწოდებოდა (იხ. იხ. E. Такайшвили, Опис., 2, გვ. 281; ლ. შროველი, მ. დედ. ქ. ც¹ხ²ბა, 46₁₋₂).

ცალკე ხელოსნები იქნებოდნენ ის მკერვალნი, რომლებიც როგორც სალიაცო, ასევე სამამაცო თავსაბურავებს კერავდნენ. „პ. კ. გარიგების“ მიხედვით მონადირეთ უხუცესს „მჭლოდ ნაკერი“ ქუდი ეხურა (1₂₋₃). ვახუშტის სიტყვით კი, მისი დროის ქართველებს „თავს სკლატისაგან (მაული, შ. მ.) ანუ შალისაგან ქუდი გრძელწერილი, ბეწვეული, აფროსანი“ ეხურათ, ხოლო „პირველ ერთს მეფობასა შინა... თავს ქუდი გრძელი, რომლისა კუნჭული ბეჭსა ზედა მცემელი და გრძელ ბეწოსანი“ (აღწერა, გვ. 32). „ქუდი“ ზოგადი სახელი იყო ყოველგვარი თავსაბურავისა, როგორც საეროსი, ასევე სასულიეროსი. მაგ., „ვისრამიანში“ ნათქვამია: რამინს „კაბა და ქუდი უებრად ჰმუენოდა“ (გვ. 53); ხოლო იერუსალიმის „საეკლესიოთა განწესებათა“-ში ვკითხულობთ: „ქუდსა მოვიხდით სახარებასა ზედა“ (Жордания, Опис., I, გვ. 195). ძველად „თმარდატეგებით“ სიარული, „შუშანიკის წამების“ ავტორის სიტყვით, „შეურაცხთა“ საქმედ იყო მიჩნეული: „მოაკვანდა წმიდაა შუშანიკ უჯამური და თმა-გარდატეგებული, ვითარცა ერთი ვინმე შეურაცხთაგანი“ (შუშ. წამება, IX, 6—7). ამიტომ ყოველ შერაცხილ მანდილოსანს თავსაბურავი უნდა ჰქონოდა. ამგვარ თავსაბურავად შუშანიკს „კუბასტი“ ჰქონია. ვარსკენ პიტიახშია შუშანიკის „კუბასტიცა თავსა მისა მოხუტა“ (VI, გვ. 19). „კუბასტი“ მოხსენიებულია ნიკორწმინდის

XI ს. სიგელშიც: „შემოსწირა „კუბასტი“ ბერძული“ (თ. ქორთაძის, ქრონიკები, II, გვ. 45; იქვე, გვ. 44). ვახუშტი ქალთა ფაქტობრივების შესახებ წერდა: „ხოლო თავი ქალწულთა კაენი თუთუხსავე თმითა საღაწეთა ზედა და ქუდი ანუ ლეჩაქი, არამედ ქმროსანთა კაცსა ზედა“ (აღწერა, 32²²⁻²³).

შესაძლებელია „მკერველობის“ ცალკე დარგს წარმოადგენდა იგრეთვე „სადიაცო ჩასაცმელთა“ კერვა და ალბათ ცალკე იყვნენ ქალთა ტანსაცმლის მკერველი ხელოსნები. ვახუშტი ბატონიშვილი „სადიაცო ჩასაცმელთა“ შესახებაც გვაწვდის ცნობებს: „ქალთაცა მსგავსად, გარნა სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი და მის ზეით კაბა ახალუხი ამოჭრილი, და თუთიერ პერანგისაგან კიდე არა რაი ჰფარავს და პერანგი მკვირვალი, ჯორცის მჩენელი, უპაიჭოდ ნიფხავი და ფეკზედ წულა-მაშია“ (აღწერა, 32²⁸⁻²⁹). როგორც აქედან ჩანს, ქალებსაც პერანგი ემოსათ. იგი მამაკაცთა პერანგთაგან მხოლოდ იმით განსხვავდებოდა, რომ იყო „მკვირვალი“, ე. ი. „ჯორცის მჩენელი“. „პერანგისაგან კიდე“ არაფერი ეცვათ მის ქვემოთ. პერანგივით ჩასაცმელს, როგორც ეს „ვეფხისტყაოსნიდან“ ჩანს, წარმოადგენდა ე. წ. „ჭუბა“: „ქვაბისა კარსა გამოდგა ქალი ჭუბითა შავითა“ (221²); „მას მზესა ტანსა ემოსნეს ნარინჯის ფერნი ჭუბანი“ (480¹). „ჭუბა“ სამოსელი პერანგივით — განმარტავს ს. ორბელიანი.

„სამოსელი საწვიმე“ ქალებსაც სცოდნიათ ვახუშტის დროს. ქალებს „ნიფხავი უპაიჭოთ“ ემოსათ თურმე. პერანგს ზემოთ, მსგავსად მამაკაცებისა, ამოჭრილი კაბა ახალუხი სცმიათ და იმაზე — „სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი“. „პალეკარტიც“ ემოსათ ქართველ მანდილოსნებს. პალეკარტით შემოსილი იყო „შუმანიკ დედოფალი“: „რამეთუ შინაგან ძაძა ემოსა და არაფინ იცოდა ჩემს გარეშე, ხოლო გარეგან ანტიოქიისა პალეკარტი ემოსა“ (შუშ. წამება, XV, გვ. 16—17). ნ. შარის განმარტებით პალეკარტის მსგავსი, ფეხებამდე დასული გრძელი ჩასაცმელი, იყო „პოდირი“ (აბდულმესია, 38⁴¹⁻⁴²). „პოლეკარტი—პოდირი“ — განმარტავს ს. ორბელიანი. „პოლეკარტი უსაჯელოა“ - ც (Н. Марр, Опис., გვ. 90) ყოფილა. ეს გვაფიქრებინებს, რომ იგი უფრო მოსასხმელი იყო, ვიდრე კაბის მსგავსი ჩასაცმელი. ზამთარს ქალი და კაცი, ვახუშტის სიტყვით, ერთნაირად იმოსებოან: „ზამთარ კაცთა და ქალთა ქათიბი ტყავი და ტოლმა ბეწულნი; განა ქალთა კაბა და ტყავი ვიდრე მიწამდე“ (აღწერა, 32²⁸⁻²⁹).

ბუნებრივია, რომ ტანსაცმელთა ზემომოყვანილი აღწერილობა

სრული არ იქნება. იმის გამოკვლევა, თუ რომელ ეპოქაში რა და რა სახის ტანისამოსი და თავსაბურავი იხმარებოდა, ტანისამოსის ისტორიის საგანს შეადგენს და ვინე მიზანი არც ყოფილა ამ საკვლევის დაწერილებით განხილვა თუნდაც მოცემულ პერიოდში.

მკვრევალთა საქმეს წარმოადგენდა აგრეთვე ტანისამოსის მოქარგვა და მორთვა. მართალია, ქარგვა და მკობა განსხვავებული საქმე იყო, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ცალკე ხელოსნები ყოფილიყვნენ ისინი, ვინც „ოქრონემსულს“ ანუ „ოქრომკერდს“ აკეთებდნენ, როგორც ფიქრობდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი*.

შეკერილთა მორთულობა მრავალნაირი ყოფილა. ზოგჯერ ტანსაცმელი ბეწვით მოირთვებოდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყვინდიზის ბეწვმოვლებული ყოფილა მონადირეთუხუცესის „ყაბარჩა“. ყვინდიზის ბეწვმოვლებულ ჩასაცმელს „მოყვინთისული“ ანუ „მოყვინდიზული“ (ვ. კ. ვარი. 16) ეწოდებოდა. ერთ გუჯარში „მოყუნტივილი“ თავსაბურავიცაა მოხსენიებული: „თეთრისა ატლასისა ჩაჩი თავსა ებუროს მოყუნტივილი“ (თ. ყორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 45). იყო აგრეთვე ტანისამოსი „თვალმარგალიტითა“ შეკაზმული (ამირანდარეჯან., გვ. 8).

ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ოქროქსოვილი — „ოქრონემსული“ ანუ ოქრომკერდით ნაქარგი ტანსაცმელი. „ოქრონემსული“ (იოანე და ექვთ. ცხბა; ათ. კრებ., გვ. 17; საბინინი, გვ. 409) შესამოსელი მოხსენიებული აქვს შაეთელსაც: „შესამოსელნი, შესამკობელნი, გმოსიან ტანსა ოქრონემსულნი“ (38, 11-4). „ოქრონემსული“ ოქრომკერდით ანუ ოქროს ძაფით მორთულ-მოქარგულს შესატყვისება.

წერილობით ძეგლებში ოქრონემსული ფარჩეულიცაა მოხსენიებული. „ოქროთნაკერი რაიმე“ „სკარამანგად“ იწოდებოდა. „სკარამანგი“ (იოანე და ექვთ. ცხბა, საბინინი, გვ. 409; ვ. კ. ვარიგ., 1636), ს. ორბელიანის განმარტებით, „ესე არს ძვირფასად და ყვაველოვნად ნაკერი ოქროს თმითა და ჩიგინითა“. „სკარამანგი“ გამოყენებული იყო როგორც ადამიანთა შესამოსად, ასევე სხვა დანიშნულებისთვისაც. თამარის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: ჭიაბერსა მისცეს მანდატურთ-უხუცესობა და „შთააცვეს ტანსა მისსა სკარა-

* ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 1907, გვ. 40.

მანგი“ (ისტ. და აზმანი, 78კვ). მეღქისედეკ კათალიკოსის სიგელში კი იკითხება: „ამა სამარტვილოსა შიგან საკურთხეველი ჩემი შევმოსე სკარამანგითა, მოვჭედე ვერცხლითა“ (ქრონიკები, II, გვ. 292). სკარამანგა, ძვირფასი ფარჩეული, ხშირად შედიოდა სამეფო ძღვენში. ჭუნანშერის სიტყვით „უძღუნა გორგასალმან მკეველი ათასი მონა, ხუთასი სტავრა, სკარამანგი ხუთასი“... (მ. დედ. ქ. ც“ხა, 162₁₋₂).

ამრიგად, მქსოველთ და მკერვალთ მრავალნაირი სახის ლარი უქსოვიათ და ტანსაცმელი უკერავთ, უქარგავთ და ურთავთ. უფრო ზუსტა და მრავალმხრივ საბუთებზე დამყარებულ ტანისამოსის ისტორიას ბევრი რამის თქმა შეუძლია მქსოველ და მკერვალ ქართველ ხელოსანთა გაწაფულობისა და დახელოვნების შესახებ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ წყაროების მიხედვით ჩვენ მიერ დასახელებული სხვადასხვა სახის ქსოვილები და ტანისამოსი ყველანი ადგილობრივ, საქართველოში როდი იყო დამზადებული. ზოგი მათგანი უცხოეთიდან შემოჰქონდათ, როგორც შეუკერავი, ისე შეკერილი. უცხოური, კერძოდ ანტიოქური, იყო ის პალეოარტი, რომელიც შემანიქს ემოსა თურმე. ბაღდადიდან და არაბეთის სხვა ქალაქებიდან და ირანიდან შემოჰქონდათ „აფი ბაღდადური“ (ქრონიკები, II, გვ. 45), „მანდილი ბაღდადური“ (ჯ. კ. გარიგ., 7133-134) და მრავალი სხვადასხვა სახის „ლარი“. აქიდანვე შემოდიოდა, წერს ივ. ჯავახიშვილი, „ოქროქსოვილები, რომელთაც ზარქაშს ეძახდნენ“⁷. ბიზანტიიდან შემოუტანიათ „კუბასტი ბერძული“ (ქრონიკები, II, გვ. 45) და „სტავრა ბერძული“ (იქვე) „სკარამანგიც“ ძირითადად ალბათ იქიდან შემოდიოდა. ქსოვილი სომხეთიდანაც შემოჰქონდათ: ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში „ტაბასტა სომხური“ იხსენიება. სამაგიეროდ, „ლარი, კერული და უკერული“ საქართველოდანაც გაუზიდავთ და იგი საზღვარგარეთ საკმაოდ სახელმოხვეჭილიც ყოფილა.

მკერვალის ძირითად ხელსაწყოს „ნემსი“ ეწოდებოდა. ეს თვით ტერმინ „ოქრონემსულის“ არსებობითაც დასტურდება. „ნემსი“ იხმარება „იოანე და ექვთიმეს ც“ხაში“ (საბანინი, გვ. 420). იგი გვხვდება აგრეთვე „ახალი აღთქმის“ ჰაემეტურ რედაქციისაში: „ჰოვადვილჴს არს მანქანისა საბელი გოურელსა ნემსისასა განსვლად, ე“ე მდიდარი შესვლად სასოფეველსა ღ“შასასა“ (მარკოზი, X, გვ. 25; აკ. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები, უნივერსიტეტის მოამბე, III, გვ. 380). ჰქონდათ თუ არა მკერვალთ საკერავი მანქა-

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 1907, გვ. 30.

ნის მსგავსი რაიმე, თუ ისინი მარტო ხელითა და ნემსით კერავდნენ ჩვენთვის უცნობია.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

§ 3. ფეხსაცმელთა მკვირვალნი ანუ „მკაპლენი“

„კამლი“ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ზოგადად ფეხსაცმელის მნიშვნელობით იხმარებოდა. იგი შეიცავდა ყოველგვარ ფეხსაცმელს, როგორი სახისაც უნდა ყოფილიყო იგი. „კამლი“ ფეხსაცმლის მნიშვნელობით იხსენიება პალიმფესტებიდან ამოკითხულ „დაბადების“ ხანმეტურ ნაწყევტებში: „შეხაცუთ ბეჰედი კელსა მისსა და კამლი ფერჯთა მისთა“ (ლუკა, XV, გვ. 22, ივ. ჭავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძვ. ქართ. ხელნაწ., უნივერსიტეტის მოამბე, III, გვ. 384). „დაბადების“ თარგმანის ოშკურ ხელნაწერში იკითხება: „შეჰმოსა მათ სამოსელი და შეარტყა სარტყლები და მათ კამლები და გარდასდვა მათ ზა სამჯრჱ“ (ლევიტელთა, 8,7). „დაბადების“ სხვა ადგილებში იგი არაერთგანაა ნახმარი ამ მნიშვნელობით. თ. ბატონიშვილის ბრძანებით 1800 წ. გადაწერილ „წმიდათა ცხოვრებას“ დართულ „სიტყვათა განმარტებაში“ სხვათა შორის აღნიშნულია: „კამლი არს ფერჯთ საცმელი“. ამგვარადვე განმარტავდა მას ს. ორბელიანიც.

რაკი „კამლი“ ზოგადად ფეხსაცმელს ნიშნავდა, უფეხსაცმლო „უკამურად“ იწოდებოდა ძველად. „დაბადების“ თარგმანში ერთგან იკითხება: „მოიძარცვე ძამა წელთაგან შენთა და სანდალნი შენნი მოიხსნენ ფერჯთაგან შენთა და ქმნა ეგრეთ ესაია მავალმან შიშველმან და უხამლიერომან“ (ესაია, 20, 2). „შუშანიკის წამებაში“ ნათქვამია: „მაშინ წარმოიყვანეს და მოჰყვანდა წმიდაა შუშანიკ უკამური და თმაგარდატევებული, ვითარცა ერთი ვინმე შეურაცხთაგანი“ (IX, 6-7). „ბალაჰვარის სიბრძნეში“ ვკითხულობთ: „თუთ უკამლონი და თავ-შიშველნი ერთითა სამოსლითა მიმოვიდოდეს და აქირებდეს თავთა თუსთა“ (39^{გვ}-27). „მას თოკსა ზედა უკამურითა ფერჯითა გავიდა, ვითა მოშაითი“ (ვისრამ., გვ. 159). როგორც „შუშანიკის წამების“ ზემომოყვანილი ადგილიდან ჩანს „კამლი ქალთა ფეხსამოსსაც ნიშნავდა, როგორც ზოგადი ტერმინი, ფეხსაცმლის აღმნიშვნელი. ამასთან იგი რომელიმე გარკვეული სახის ფეხსაცმელის სახელი კი არ იყო, არამედ ზოგადად ფეხსაცმელს ნიშნავდა — „ფერჯთა შესასხმელი“: „აღვიდა სიმრავლე ერისა დიდძალი მთასა მას საყრველსა და არა ემოსა მათ ფერჯთა შესასხმელი, ად

რამდენადაც კამლი ფეხსაცმელს შეესატყვისებოდა, მეფეხსაც-
მლეობა „მეკამლობად“ უნდა წოდებულიყო. „ევსტათი მცხეთელის
მარტილობაში“ მოხსენიებული „მეკამლობა“ სწორედ მეფეხსაც-
მლეობას შეესატყვისებოდა. „მარტილობის“ ავტორის სიტყვით
„მოვიდა იგი (ევსტათი, შ. მ.) ქალაქად მცხეთად და ისწავლებდა
კელსა მეკამლობისასა“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, ხელნაწ., 2₁₋₂;
ს. კაკაბაძე, გვ. 81; საბინინი, გვ. 313). რამდენიმე ხნის შემდეგ
ევსტათიმ ისწავლა „კელი მეკამლობისაჲ“ და ცოლიც ითხოვა: „ვი-
თარ ისწავლა მეკამლობაჲ, ითხოვა მან ცოლი ქრისტიანჲ და თვთ
ქრისტიანე იქმნა“ (ს. ყუბანეიშვილი, იქვე, 2₁₂₋₁₄; ს. კაკაბაძე,
იქვე; საბინინი, იქვე). „კელი მეკამლობისაჲ“, როგორც აღვნიშნეთ,
ფეხსაცმლების ხელობას ნიშნავდა და სწორად უთარგმნია იგი აკად.
ივ. ჭავჭავაძის გერმანულად ა. პარნაკისათვის შესრულებულ „მარ-
ტილობის“ თარგმანში: «Er kam nach der Stadt Mzchetha und ler-
nte schuhmacherhandwerk»... «Als er das schuhmacherhandwerk
ausgelernt hatte, heiratete er ein christliches weib» («Das Mar-
tyrium des heiligen Eustatius»... (876₁₉₋₂₀; 22-24). «Schuhmacherhan-
dwerk» „მეკამლობის კელი“-ს ზუსტი თარგმანია. მეფეხსაცმლე,
ანუ კამლთა მკერვალი ხელოსანი, ე. ი. ის, ვისაც ჰქონდა „კელი
მეხმლობისაჲ“, „მეკამლედ“ იწოდებოდა. „მეკამლენი“ მოხსენი-
ებულნი არიან აგრეთვე „ევსტათის მარტილობაში: „მას ეამსა
შეკრებეს სპარსნი, რომელნი მცხეთად იყვნეს, მეჭადაგენი და მეკამ-
ლენი, ტოზიკობდეს და მიაველინეს ნეტარისა ევსტათისა და პრჭუეს:
მოვედ და გუერთე შეუბასა ამას ჩუენსა“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვე-
ვი, ხელნაწ., 2₁₈₋₂₀; ს. კაკაბაძე, გვ. 81; საბინინი, გვ. 113). ან კიდევ:
„და ვითარ ტოზიკი იგი ვარდაიხადეს, შეკრბეს იგინივე მეჭადაგენი
და მეკამლენი და ზრახვა ყვეს წინაშე უსტამისა“ (ს. ყუბანეიშვილი,
იქვე, 3₁₋₂; ს. კაკაბაძე, იქვე; საბინინი, იქვე); „შეკრბეს იგივე მე-
ჭადაგენი და მეკამლენი და მოვიდეს უსტამისა და პრჭუეს: „არიან
აქა სხუანიცა ჩუენისა რჩეულისანი და იგინიცა ქრისტიანე არიან“
(ს. ყუბანეიშვილი, იქვე, 6₁₋₂; ს. კაკაბაძე, გვ. 81; საბინინი, გვ. 114).
ამრიგად, „ევსტათი მცხეთელის მარტილობაში“ „მეკამლენი“,
ეპეს გარეშეა, მეფეხსაცმლეთ, ე. ი. საზოგადოდ ფეხსაცმელთა მკე-

რვალ ხელოსნებს აღნიშნავდა და არა რომელიმე სახის ფეხსაცმლის მკერვალებს. აკად. ივ. ჯავახიშვილს, როგორც ვნახეთ „კელი მკეპლობისაჲ“ «Schuhmacherhandwerk»-ად აქვეყნებული ნილი და ამის შესაბამისად მას „მეკამლე“ «Schuhmacher»-ად უნდა ეთარგმნა, მაგრამ თუ ტექსტის ქართულ წყობას მივეყვებით, «Sandalehmacher»-ად ეთარგმნა: «Zu dieser Zeit versammelten sich die Perser, die in Mzchetha waren die Schuhmacher und Sandalenmacher». («Das Martyrium des heiligen Eustatius», 876²⁶⁻²⁷, 877¹). ამგვარადვე ეთარგმნება სხვა ზემოთმოყვანილი ადგილებიც (იხ. იქვე, 877¹⁻¹⁰, 878—879). ზემოთქმულის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, რომ «sandalenmacher» ე. ი. „მეცანდლე“ ანუ კამლის ერთი გარკვეული სახის მკერავი, შეუძლებელია ცნება „მეკამლე“ გამომხატველად ვიგულოთ. ვთქვათ, ქართული ტექსტის წყობა დარღვეულია და მეკამლე «Schuhmacher»-ად არის თარგმნილი, ხოლო „მეჯადაგე“ — «Sandalenmacher»-ად, „მეჯადაგე“, როგორც ტერმინი, მხოლოდ ერთხელ გვხვდება ქართულ წერილობით ძეგლებში. მისი შესატყვისი, ან „ჯადაგ“-ისაგან ნაწარმოები სხვა სიტყვა არ მოიპოვება და, თუ იგი, „ევსტათის მარტილობაში“ მოხსენიებულია, თანამედროვე ქართულით ისევე „მეფეხსაცმლე“-თი გადმოიციემა, ეს მხოლოდ და მხოლოდ ტრადიციის შედეგია. „მეჯადაგე—მეჯლანე“—განმარტავს ს. ორბელიანი, თუმცა ამისათვის მას არავითარი საფუძველი არა აქვს. მაჯადაგე რომ მეჯლანედ ვიგულისხმოთ, მაშინ გამოვიდოდა, რომ „შეიკრიბნენ იგივე მეფეხსაცმელნი და მეჯლანენი“, რაც, ცხადია, უაზრობაა. გ. გამყრელიძის სადისერტაციო ნაშრომიდან („ხელოსნური მრეწველობა და ამქრული წყობილება საქართველოში“), ეყრდნობა რა იგი ს. ორბელიანისა და დ. ჩუბინაშვილის განმარტებებს „მეჯადაგისა“ და „მეკამლისას“, გამოდის, რომ „მეკამლეც“ წაღების მკერავია და „მეჯადაგეც“, რაც ტექსტის გაგების თვალსაზრისით უაზრობამდე მიგვიყვანდა (იხ. ზემოხსენებული შრომის გვ. 75, შენ. 2). „მეჯადაგეში“ რომ „მეცანდლე“ გვეგულისხმავ, არც ეს იქნებოდა სწორი, რადგან „კამლი“ ფეხსაცმელთა ზოგადი სახელი იყო. „მეკამლეებში“ ყოველგვარი სახის ფეხსაცმელის მკერავნი იგულისხმებოდნენ და რა საჭირო იქნებოდა „მეცანდლეთა“ ცალკე მოხსენიება? ამრიგად, არავითარი საფუძველი არ არსებობს „მეჯადაგის“ მეჯლანედ, ან მეცანდლედ და მით უმეტეს «Schuhmacher»-ად გაგებისათვის. მაგრამ მეჯადაგეობა რომ ხელობის რაღაც გარკვეული დარგი იყო და რომ „მარტილობის“ ტექსტში არავითარ შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე, ამას „მარტილობაში“ „მეჯადაგეთა“ რამდენიმეჯერ მოხსენიებაც ადასტურებს. უფრო საფიქ-

რებელია, რომ „მეჯადაგენი“ ხელობის ისეთი დარგის წარმომადგენლები იყვნენ, რომელიც ახლოს იდგა მეფეხსაცმლეობასთან და რას ეწოდებოდა მეჯადაგეობა, არავითარი საბუთი არ მოგვეპოვება ჩვენ, როგორც იმათ, რომელთაც მეჯადაგეობა მეფეხსაცმლეობად ჰქონდათ გაგებული.

„მეკამლის“ მნიშვნელობით შედარებით უფრო გვიან „ხარაზი“-ც იხმარებოდა. „ხარაზი“ მოხსენიებულია როგორც ათონის ივერთა მონასტრის, ასევე ჭვარის მონასტრის აღაპებში. ათონის მონასტრის აღაპებში ვკითხულობთ: „აღაპი გაუწესეთ ძმისა ჩუენსა ოქროპირსა ხარაზსა“ (ათ. კრებ., 256, № 146). ოქროპირი ხარაზი ძმად იხსენიება; ჩანს, ის მონასტერში ასრულებდა თავის ხელობას.

ჭვარის მონასტრის აღაპებში კი „ხარაზი“ რამდენიმეჯერაა მოხსენიებული: „ამავე დღესა წირვამ და აღაპი საუტუნომ ძმისა ჩუენისა გიორგი ხარაზისამ, შეუდევნ ღმერთმან“ (ნ. მარი, აღაპნი, 9, № 32). ხოლო ტექსტის ქვედა ველზე... ძველი, შესწორებული ან უბრალოდ წაშლილი აღაპი 22 აპრილის თარიღით იკითხება: „ამასვე დღესა პანაშვიდი ძმისა ჩუენისა გუის ხარაზისამ, მოგვცა ბუთასი დრამა დიდსა დაჭირვებასა შა. ვინც შეცვალოს“... (იქვე, 54, № 209). ამგვარად, აქაც გიორგი ხარაზია დასახელებული; შეიძლება იგი სხვა გიორგი იყოს და არა ის, რომელზედაც 5 ოქტომბერს იყო აღაპი დაწესებული, რადგან ამ უკანასკნელის აღაპში არაფერია ნათქვამი ბუთასი დრამის შეწირვაზე.

როგორც ზემოხსენებული აღაპიდან ჩანს, გიორგი ხარაზს საკმაოდ დიდი შემოსავალი ჰქონია თავისი ხელობიდან; მას მონასტრისათვის 500 დრამის შეწირვა შესძლებია.

„მეკამლეთა“, „ხარაზთა“ შორის არსებობდა, ცხადია, სპეციალიზაცია. მეკამლეთა ნაწილი ალბათ „ცანდლებს“ კერავდა, ნაწილი კი — „მოგვს“ და სხვ.. იმ მეკამლეს, რომელიც ცანდლის კერვაში იყო გაწაფული, „მოქმედი ცანდალთაჲ“ ანუ „მეცანდლე“ ეწოდებოდა. „მარკოზ მახარობელის წამებაში“ ამ მხრივ მნიშვნელოვანი ცნობაა დაცული: „რუმს შევიდა იგი (მარკოზი, შ. მ.) კართა ქალაქისათა, განუწყდა მას საბელი იგი; მაშინ იხილა მან მუწკეუესვე კაცი ერთი მოქმედი ცანდალთაჲ და მისცა მას ცანდალი თვისი, რა განუგოს იგი. და... იწყო მეცანდლემან მან განკერვად ცანდლისაჲ მის“ (კიმენი, I, 1947-9). „ცანდლის მოქმედთა“ გარდა იყო ალბათ „მოქმედი მოგვთა“, „ქალამანთა“ და სხვ.

საფეხსაცმლე ტყავის დამზადება ზოგჯერ ალბათ თემში „მეტყველების“ საქმე იყო; ზოგჯერ კი დასპეციალებული ხელოსანი ამზადებდა მას. „ტყავის მოქმედს“ „მეპატრაკე“ ეწოდებოდა. „ეპოვეთ მუნ ჰურიამ ვინმე მეპატრაკემ“ (ათ. კრებ., 145.) „მეპატრაკე-ტყავის მოქმედი“, განმარტავს ს. ორბელიანი. „მეპატრაკე“ ზოგჯერ „მეტყავედ“ იწოდებოდა. „მეტყავენი“, როგორც ჩანს, მრავლად იყვნენ სამეფო კარზე და სხვადასხვა საჭიროებისათვის ტყავებს ამზადებდნენ. „ქ. კ. გარიგებაში“ ნათქვამია: „მეტყავენი და მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონსა, სასაპოვნედაცა იგინი მისცემენ და სამამხლედაცა“ (8166-151). „მეტყავენი“ ამუშავებდნენ სხვადასხვა სახის ტყავს. საქალამნედ დამზადებულ ტყავს „ქალამანი შოლტი“ ეწოდებოდა: „ვიყიდე ვენატი და მივეც კარი :ა: საჯნისი :გ: და ქალამანი შოლტი“ (ქრონიკები, II, 48). ტყავისაგან ტანისამოსიც იკერებოდა და მას „ტყავისა სამოსელი“ (გ. მთაწმინდელის ცხზა; ათ. კრებ. 432; სასულიერო პოეზია, 6146) ეწოდებოდა.

„მეკამლენი“ ტყავისაგან ფეხსაცმელებს ამზადებდნენ. ფეხსაცმლის ერთ სახეს „ცანდალი“ (კომენი, I, 170 21—22) ანუ „სანდალი“ (H. Mapp, Опис., გვ. 230; H. Mapp, Агиогр. мат., I, გვ. 28, და სხვ.) წარმოადგენდა. ცანდალი ანუ სანდალი დღესაც იხმარება ამავე მნიშვნელობით.

ვახუშტი ბატონიშვილის სიტყვით, ერისკაცთ მის დროს ფეხზე ეცვათ „ბაიჭი და წულა ტყავისა ანუ სკლატისა, ხოლო მაშია სპარსული; უმცირესთა ჩუსტი და ქალამანი“, ხოლო „ცხენსა ზედა მოსიათ საწმართული და მოგვნი თვნიერ მისსა — არა“ (აღწერა, 3218-21). ძველდაც „ფერჯთა ზედა მოგვი“ სცმიათ, „ვითარცა იცნობებიან ნახატთა ზედა“, ქალებსაც, მამაკაცთა მსგავსად „ფერჯ-ზედ წულა-მამია“ ეცვათ (იქვე, 3232-33). წერილობითი წყაროები გვაწვდიან მასალებს ფეხსამოსთა აქ მოხსენიებული ზოგიერთი სახის შესახებ. „მოგვი“ „ამირანდარეჯანიანში“ არაერთგანაა მოხსენებული: „წესი იყვის ამირან დარეჯანის ძისა, მერე ორი დაშნანი იქით და აქეთ მოგვშივან ესხნიან“⁸ (28). როგორც ჩანს, „მოგვი“ მაღალყელიანი ფეხსაცმელი იყო; და ყელი ისეთი ჰქონდა, რომ დაშნაც კი ეტეოდა შიგ. იგი თავისი ქუსლითაც ძლიერ მოგვავაონებს თანამედროვე ჩექმას. მართლაც, დავით რექტორის შენიშვნით, ვახუშტის „აღწერაში“ (აგრეთვე ს. ორბელიანის განმარტებით)

⁸ იხ. აგრეთვე გვ. 92, 104.

„მოგვი არის ჩეკმა“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ., 1, 90). „მოგვი“
„ვისრამიანშიც“ გვხვდება: „მოგვისაგან კლიტე ამოიღო“ (გვ. 147).
ძველად მოგვზე, მსგავსად დღევანდელი კალოშისა, იყენებდნენ
იყვამდნენ თურმე: „სარმუზა აცვია, ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა“ (კ.
კ. გარ., 7132). „ჩაფლა“ იქვე მეორეგანაც იხსენიება: „ჩაფლად
წახსნის“ (7139; შტრ. იქვე, 15352). „ჩაფლა“, როგორც აქედან ჩანს,
მოგვსზემოთ ჩასაცმელია და ის არ უღრიდა იმ „ჩაფულას“, რო-
მელსაც დღევანდელი მეგრელები ხმარობენ. „ჩაფლა“ და „მოგვი“
მოსხენიებულია აგრეთვე „იოანე და ექვთ. ც“ში: „სხუად კულა
საქმარი იკონომისისაგან ითხოვიან გინა თუ მოგუნი, გინა თუ ჩაფ-
ლანი, გინა თუ ტყავი, გინა თუ საბლები, გინა თუ სელი“ (ათ. კრებ.,
გვ. 51; საბინინი, გვ. 425). მოგვი და ჩაფლა წმინდა მამებსაც
უხმარიათ და მისი განაწილება და საჭიროებისამებრ ვაცემა იკო-
ნომოსის საქმე ყოფილა.

„კამლთა“ ერთ სახეობას „ქალამანი“ (სასულიერო პოეზია-
ტკზ, XXIII) ანუ „ქალამანი“ წარმოადგენდა. „ქალამანი“ ნიკორ-
წმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „ვიყიდე ყანაჲ ა: და მივეც კა-
რი ერთი, რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ და ქალამანი ბ: (თ. ჟორდანიჲ,
ქრონიკები, II, გვ. 46). „ქალამანი“ და „ჩუსტი“, როგორც ვახუშ-
ტი წერს, უმცროსთა ჩასაცმელი ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ პაი-
კი და წულა ვახუშტის დროს უკერავთ არა მარტო ტყავისაგან, არა-
მედ სკლატისა ანუ მაუღისგანაც.

ფეხსაცმელი, ისევე როგორც ტანსაცმელი, ხშირად თვალმარგა-
ლიტით შეუშკიათ. იოანე მალალას სიტყვით, ლაზთა წათეს „წაღე-
ბი, რომელთაც ატარებდა, თავისი საკუთარი ქვეყნიდან ჩამოეტანა
და მარგალიტებით იყო შემკული სპარსულ ყაიდაზე. ამგვარადვე
მისი სარტყელიც მარგალიტებით იყო შემკული“ (გეორგიკა, 111,
გვ. 264—265, იხ. იქვე, გვ. 87, შენ. 2). ეს ცნობა მეორდება როგორც
„Chronicon Paschale“-ში (გეორგიკა, IV₁, გვ. 12—13), ასევე თეოფა-
ნე ეამთა აღწერელის თხზულებაშიც (იქვე, გვ. 18). „ქრონიკა“ მხო-
ლოდ უმატებს, რომ წათეს „წაღები... წითელი ფერისა იყო“.

„მეკამლეთა“ საქმეს არა მარტო შეეკრვა წარმოადგენდა, არა-
მედ დახეულ ფეხსაცმელთა შეკეთებაც. შეკეთებას „განკერვაჲ“ ეწო-
დებოდა: „მისცა მას ცანდილი თუსი, რა განუგოს იგი და... იწყო
მეცანდალემან მან განკერვად ცანდალისაჲ მის“ (კიმენი, I, 194₇₋₉).

სახელოსნოს, სადაც მეკამლენი კამლთა შეკერვას და განკერ-
ვას აწარმოებდნენ, „საწანგრო“ ეწოდებოდა. „საწანგრო“ ბერძნულ-

ლი წარმოშობის სიტყვაა; იგი „იონე და ექეთ. ცხა“-ში იხსენიება: „ხოლო საპარიკონომოსი და საწანგრო და საჯორე და სამკეცლო და ხრონი და კალაფტანი... და მენავენი... იკონომოსისა ვახსენებდეთნი იყუნეს“ (ათ. კრებ., გვ. 50; საბინინი, გვ. 424). „საწანგრო“ შემონახულია აგრეთვე „წანგი“-ს ფორმით ქანურ ენაში, სადაც იგი, ნ. მარის თქმით, არის მალაყელიანი ყვითელი ტყავის ქალის ფესაცემელი (Март, Граммат. Чанского яз., გვ. 218).

პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი „საწანგროს“ და „წანგარის“ ეტიმოლოგიის შესახებ წერდა: „ორივე სიტყვა წყაროვან (წყარო) და წყაროვან შემდეგ უკან დაბრუნება ქართველურ ენებს. პირველი მათგანი იხმარება ქანურ ენაში ფორმით „წანგი“... ხოლო მეორე— „საწანგრო“ შემონახულია „იონე და ექეთიმე მთაწმინდელების ცხოვრებაში“ (გეორგიკა, III, გვ. 265, შენ. 1).

ათონის ივერის მონასტრის საწანგრო, სხვა სახელოსნოებთან ერთად, როგორც ვნახეთ, იკონომოსის სახელოსნო შეადგენდა თურმე.

ზოგი რამის თქმა მეკამლეთა იარაღის შესახებაც შეიძლება. მეკამლეთა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან იარაღს მაშინაც „სადგისი“ (მოსე, II, 216; მეორე სჯულისა, 1517) ეწოდებოდა. „სადგისი“, როგორც მეკამლის იარაღი, „მარკოზ მახარობელის წამებაშია“ მოხსენიებული: „და ეა იწყო მეცანდლემან მან განკერვად ცანდლისაჲ მის, რჳს განუცუმიდა სადგისსა მარჯუენითა კელითა, აქუნდა ცანდალი იგი მარცხენასა კელსა მისსა. დაჰკირა მან ძლიერად და სიმძაფრისა მისგან განკდა ცანდალსა მისაგან და განუტურიტა სასტიკად ნები მარცხენისა კელითა მისისაჲ“ (კიმენი, I, 1949-12). „აქუს თანა პორი და წყალი და სადგისი და ლოდი და, უკუეთუ შეემთხვის მას კცი მშიერი, სცის მას პორი და წყალი... და, თუ ვის განუწყდის ცანდალი, მუნაქუესე ვნგის იგი“ (Март, Опис., გვ. 185). კამლთა „განსაკერვად“ და, შესაძლებელია, შესაკერვადაც ზოგჯერ „ღვედი“ ანუ „ლოდი“ იყო გამოყენებული. „ღვედი“ ანუ დაწნული თასმა „ვეფხისტყაოსანშიც“ იხსენიება: ერთი აბჯარი „ფრიდონის საძღვრობლად შეკრეს ღვედითა“ (1371).

„ევესტათე მცხეთელის მარტვილობიდან“ ჩანს, რომ უკვე VI ს. მცხეთაში მეკამლენი, როგორც გარკვეული დარგის ხელოსნები, არსებობდნენ. ამავე ძეგლის მიხედვით შეიძლება აგრეთვე, დაისვას საკითხი ამ დარგის ხელოსანთა შორის რაიმე ორგანიზაციული კავშირის არსებობის შესახებ. მაგრამ ამაზე სპეციალურ თავში გვექნება საუბარი.

მკედლობა ხელოსნობის მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენს. იგი მოიცავდა და მოიცავს ხელობის რამდენიმე, ურთიერთკავშირში მყოფ დარგს. მკედელს, რომელი დარგის წარმომადგენელიც არ უნდა ყოფილიყო იგი, „კვერით ხურომ“ ეწოდებოდა: „ხოლო... თობელი ესე იყო კვერით ხურომ, მკედელი რვალისა და რკინისა“ (მოსე, I, 422). „ხურომ“, როგორც ხელოსნის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი, „მკედლის“ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა ზოგჯერ: „მეფეთა წიგნში“ (III, 714) „მკედელი რვალისა“-ს მაგივრად „ხურომ რვალისაჲ“ იხსენიება. მაგრამ ხურომ ადრე შეიცვალა თავისი შინაარსი და ამიტომ „კვერითხუროთა“ მაგივრად უმთავრესად „მკედელი“ იხმარებოდა და მასში იგულისხმებოდა არა მარტო რკინისა და რვალის მოქმედი, არამედ ოქრომკედელიც და ძვირფას თვალთა დამმუშაებელიც. მაგ., „ფილეკტიმონის წამებაში“ „ოქროს მოქმედნი“, ოქროს მქანდაკებელნი უბრალოდ „მკედლებად“ იწოდებიან (კიმენი, I, 13524-26). ვერცხლის მქანდაკებელი „დაბადების“ ქართულ თარგმანში აგრეთვე „მკედლად“ იწოდება: „მოილო დედამან მისმან ორასი ვერცხლი და მისცა იგი მკედელსა და შექმნა იგი კერპად გამობერულად და გამოქანდაკებულად“ (მსაჯულთა, 174). „სრპ. ზარზმელის ცხბის“ მიხედვით „თუალთა პატიოსანთა“ გამწმენდნი და „ოქროთხულებით შემწყობნი“ აგრეთვე მკედლები არიან (იხ. სრპ. ცხბა, 15722-26).

„მკედელი“ მოხსენიებულია „იოანე და ექვთ. ცხბაში“ (საბინინი, გვ. 407); ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში კი „მკედელი გიორგი ქართველია“ ნახსენები: „ალაბი განუწყესეთ გიორგი მკედელსა ქართველსა: დიად ემსახურა ეკლესიისად მისა სიცოცხლესა და შემდგომად სიკუდილისა მოსცა ეკლესიისა :მ: პროტოხარაგი“ (ათ. კრებ., გვ. 247, № 123).

მკედელთა ხელობას „ჯელოვნებაჲ მკედლობისაჲ“ (ელინთა ზღაპრობანი, გვ. 41) ეწოდებოდა. მკედელნი, დასამუშაებელი მასალის მიხედვით, ამა თუ იმ დარგში სპეციალდებოდნენ და ამის მიხედვით ნწალდებოდნენ. „მკედლებში“ რკინისა და რვალის მკედელნიც იგულისხმებოდნენ, მაგრამ თავდაპირველად ისინი იმ მასალის მკედლად იწოდებოდნენ, რომელთანაც მათ საქმე ჰქონდათ. „ვერ-

ცხლით დაადგინებდეს... მჭედელს რკინისას და რვალისას" (ნგმტთა, 11, 24₁₂); "ხოლო მჭედელნი რკინისანი არა იპოვნეს ყოველსა შორის ქუცყანასა ისრაელისასა" (მეფეთა, 1, 13₁₉). ოქრომჭედელნი კენთ-კე გამოყოფისა და მათთვის „ოქრომჭედლის“ სახელწოდების მიწოდების შემდეგ „მჭედელი“ ძირითადად რკინისა და რვალის მოქმედთა სახელად იქცა. „თეკლას მარტვილობის“ ერთ ვარიანტში იკითხება: „მირაჲ ვიდოდა პავლე იკონია ქალაქად შემოდგომად დევნულები-სა მისისა თანამოგზაურად შეუდგეს მას დემა და ერმოგინე სპილენძის მჭედელნი“ (Н. Марр, Агиогр., мат., I, გვ. 5). ხოლო ილ. აბულაძის მიერ დაბეჭდილ იმავე „მარტკლობის“ სხვა ვარიანტში დემა და ერმოგინე „სპილენძის“ მოქმედად“ და „მჭედლად“ არიან მოხსენიებულნი: „მირაჲ-ვიდოდა პავლე იკონია ქალაქსა შემდგომად დევნულები-სა მისისა თანამოგზაურად შეუდგეს დემა და ერმოგინე სპილენძის მოქმედნი და მჭედელნი რომელნი საესე იყვნეს. სიღრმითა მანკიერებისაჲთა“ (თეკლას მარტვილ., 91₁₋₉). მარტვილობის ამავე ვარიანტის სხვა ადგილზე „სპილენძის მოქმედნი“ უბრალოდ „მჭედლებად“ იწოდებიან: „ხოლო დემა და ერმოგინე მჭედელნი იგი, რომელნი საესე იყვნეს ზრზინებითა, თანა მიუგდეს თემეროზს“ (იქვე, 100₆₋₁₀).

მჭედელთა შორისაც იყო დასპეციალები: ზოგი სამეურნეო დანიშნულების იარაღებს აკეთებდა, ზოგი საომარს და სხვ. მაგრამ ისინი მაინც ერთ სახელქვეშ — „მჭედელნი“ — ერთიანდებოდნენ. აღსანიშნავია, რომ „ვისრამიანში“ „ზეინკალიც“ იხსენიება: „საწუთროისა ზეინკალმან მისისა გულისაგან მტერობისა ჯანგი აღმოჰყოცა“ (გვ. 82).

„მჭედელნი რკინისა და რვალისანი“ უმთავრესად რკინისა და რვალის ნიეთებს აკეთებდნენ. მჭედელთა მთავარ ნედლ მასალას „რკინა“ წარმოადგენდა. დასამუშავებელი რკინა, ე. ი. მჭედლის ნედლი მასალა „უჭედელ რკინა“-დ (ათ. კრებ., გვ. 264, № 158) იწოდებოდა. „უჭედელი რკინა“ ჭედლითან ერთად ხშირად წარმოადგენდა უშუალო გაცელა-გამოცელის საგანს. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „მუნვე ზნაქუას კეპოჲს ძისგან ვიყიდე ყანაჲ :ა: და მივეც კარი ერთი, რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ და ქალამანი :ბ:“ (თ. ჭორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 46); „ქუმელთანს ვიყიდე სგოჯაჲს ძისგან ყანაჲ :ა: და მივეც რკინაჲ და მატყლი დრამისა :ლ: საჲ (იქვე, გვ. 47). რკინა და სხვა დასამუშავებელი ლითონი საქართველოში საკმაოდ მოიპოვებოდა და დახელოვნებული ოსტატები მის გაწმენდა-დასამუშავებას აწარმოებდნენ. „სარკინეთს, — წერს ვახუშტი,

— ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა, და იპოვებას მათგან
ლავეარდისა“ (აღწერა, 3634-3635; შდრ. იქვე, გვ. 38, 39). ასევე მის-
ხანაში (ტაშირი), ხინწის ხევში და სხვაგან.

მჭედელნი „უჭედელ რკინას“ „ჭედელ რკინად“ აქცევდნენ, ე. ი.
გარკვეული საგნის ფორმას აძლევდნენ. რადგან „ჭედა“ და „გან-
ჭედა“ „კუერიით“ ხდებოდა, „ჭედა“ ზოგჯერ „გამოკუჭრება“-დაც
იწოდებოდა: „გამოკუჭრნე მისთვის ხუთნი ხარისხნი რვალისანი“
(მოსე, II, 23₃₇); „რამეთუ რკინად ქყანით იქმნების და რვალი ვა-
ქეა გამოიკუჭერის“ (იობ, 28₂, ოშკის ხელნ.).

რკინისა და რვალის მჭედელნი, გარდა ჩასასხმელი და ჩასადები
ჭურჭლებისა (იხ. თავი 11), ჭედდნენ სამეურნეო, საომარი და სხვ.
დანიშნულების საგნებს. მჭედელთა ნაწარმი მრავალმხრივი და გა-
სიური მოხმარებისა იყო, განსაკუთრებით ისეთი საგნები, როგორიცაა
სახნისი, ნამგალი და სხვ. მჭედელთა ნაწარმი ხშირად არის დასახე-
ლებული ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, როგორც გაცელის ობიექ-
ტი: „ვიყიდე მიწაჲ აჲ და მისთვის მივეც კარი აჲ; საჯნისი აჲ... ვიყი-
დე კაჩაეთს ყანაჲ აჲ და კეცემელს აჲ; მისთვის მივეც კარი აჲ და
საჯნისი აჲ“ (თ. ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 46); „კიეშს...
ვიყიდე ვენაჲ და მივეც კარი აჲ და ცხოვარი აჲ და საჯ-
ნისი აჲ... მუნვე... ვიყიდე ვენახი აჲ და მივეც კარი აჲ და საჯნისი
აგ; და ქალამანი შოლტი აჲ; (იქვე, გვ. 48; შდრ. იქვე, გვ. 45). ასე-
თივე გაცელის საგნადაა დასახელებული „ქუაბი“ და „საქუაბე“
ნიკორწმინდის იმავე სიგელში: „ვიყიდე აგარასავე თანა ყანაჲ ოტა-
ბოჲს ძისაგან და მივეც კარი აჲ და ქუაბი აჲ და საქუაბე აჲ“ (იქ-
ვე, გვ. 47). მჭედელთა ნაწარმი იყო აგრეთვე „მანგლები“ (ბაგრატ
ტავერომინ., გვ. 80) ანუ ნამგლები, „ცული“, „წერაქვი“ და სხვა
მისთანანი, რომელნიც ყოველი დარგის მუშაკათთვის პირველი მო-
თხოვნილების საგნებს წარმოადგენდნენ.

მჭედელნი ნალებსაც ჭედავდნენ. შესაძლებელია სხვადასხვა
სახის ნალის მჭედლები და ცხოველთა დამჭედავნი ცალკე ხელოსან-
მჭედლები ყოფილიყვნენ. „ცხენის ჭედა“ ძველად აუცილებელ საქ-
მედ იყო მიჩნეული. „უჭედელი ცხენით“ ომში წასვლა უსაჭურველოდ
წასვლას უდრიდა: „წარვიდეს ომითა უსაჭურლონი... უჭედელითა
ცხენითა“— ამბობს თამთააღმწერელი (მ. დედ. ქ. ცხ-ბა, 561₁₅₋₁₆;
შდრ. იქვე, 562₄). ხელნაწერის ერთ მინაწერში „ნალი“-ც იხსენიე-
ბა: „დავითას მიხამარე (sie) ოთხი ყურუში ოცდა ექვსი ჭედა ნალი,
მომებარა ხუთი მარჩილი“ (Джанашвили, Опис., III., გვ. 23).

საომარი იარაღების ჭედა მჭედლებს ალბათ დიდ შემოსავალს
აძლევდა. ვახუშტის სიტყვით, ქართველთ „საომარნი საქურველნი

აქუნდათ: ჯაფშანი, ხვათფანი, პოლიტიკონი, საბარკულნი, მუზარადნი, ჩაბალახნი, ვმალნი, ლახტნი, ჩუგლუგნი, გურზნი, ოროლნი, შუბნი, ხიშტნი, შვილდ-ისარნი, არამედ ისარი ბოძალი დიდთა წყნარათათუს, ქეიბური მკეცათათუს, სარჩა და ქიბორჯი წყრილთა ნადირთათუს, და სამუდამოთ აქუნდათ; კაპარქის ისარი, რომელ არს საყალხო, ომსა — ბრძოლასა შინა “(აღწერა, 14²⁵⁻⁴⁰, 15¹⁻²). აქ დასახელებულ საომარ და სანადირო საჭურველთა დიდ უმრავლესობას მკედლები აკეთებდნენ.

საომარი იარაღი, რომელსაც ძველად „აბჯარი“ ეწოდებოდა, მრავალნაირი იყო. ტანზე, როგორც ჩანს, „თეთრი“ ანუ „ჭაჭვი“ ემოსათ: „ჭაჭვი, ხრმალი, მუზარადი, საბარკული, მათი გვანი“ (ვეფხისტყაოსანი, 1369ა). „ჭაჭვი ქაფითურთ“ ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული და იგი გაცელის საგნადაა იქ წარმოდგენილი: „მეტეხარას (sic) დებორიანის ძისაგან ვიყიდე გლეხი :ა: და მისთუს მივეც ქულოა ახალი ერთი და შემდეგ ქულოა :ა:, ტაბასტაა სომხური :ბ: ჯაჭვ :ა:... და ქაფი ჯაჭუსა“ (ქრონიკები, II, გვ. 45).

მეომრებს თავზე რკინისაგან ან ბასრისაგან (ფოლადი) ნაკეთები „მუზარადი“ ეხურათ: „ჭაჭვი-მუზარადი, აღმასი, ხრმალი ბასრისა, მჭრელიო“ (ვეფხისტყაოსანი 2368გ). თავდასარქმეული სხვადასხვაგვარი იყო. ერთ მათგანს „ჩაფხუტი“ (მეფეთა, I, 17ა) ეწოდებოდა, ხოლო „თხემსა ზედა „დასარქმელს „პოლიტიკი“ ერქვა თურმე. თავსახურავი კი „ლიტონი ჯაჭვით“ ნაკეთები, „ჩაბალახად“ იწოდებოდა. ნიკორწმინდის სიგელში „გუდამაყრული ჩაბალახი“ (ქრონიკები, II, 45) იხსენიება, წვივთა საფარველად ე. წ. „საბარკული“ (ვეფხისტყაოსანი, გვ. 1019) იჭედებოდა. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ შემდეგი საომარი იარაღებია ჩამოთვლილი: „ჭაჭვი, მუზარადი, ხმალი, ქაფა, საბარკული, მშვილდ-კაპანჭი, ლახტი, შუბი, სრულიად ყოველივე უნაგარი მოკედილი და ხამი... და საცხენე ჯაფშანი“ (ჯ. კ. გარ., 9197-200). ამრიგად, „ჯაფშანი“ ანუ „ჭაჭვი“ არა მარტო ადამიანებისათვის იჭედებოდა, არამედ ცხენთათვისაც (შდრ. „ცხენი თორასანი“). თუ საომარი ტანსაცმელი ფოლადისა და რკინისაგან კეთდებოდა, ცხადია, „ხრმალი“ ანუ „ხმალი“, „პოროლნი“, „შუბნი“ და სხვა საბრძოლონი საუკეთესო ფოლადისაგან იქნებოდა ნაკედი.

შ. მ. მესხია

„შემდეგი პროფესია, — წერდა ა. კრემერი, — რომელიც უპირატესობით სარგებლობდა ქრისტიანებსა და ებრაელებს შორის, უფ-

რო გვიან მუშავედღეებს შორის, იყო ოქრომქედლობა და იუდეული რობა¹. ოქრომქედლობა ქრისტიანული კულტურის შექმნაში ანტიურად მონაწილე ქართველებშიაც ხელოსნობის საკმაოდ დასუსტებულ დარგს წარმოადგენდა. ქართული ოქრომქედლობა მხოლოდ რომელნიც თავისი სიმშვენიერით არაფრით ჩამოუვარდებიან ბიზანტიურს, უმთავრესად ქართული ქედური ხელოვნების ისტორიის საგანს შეადგენს. ღვენ ოქრომქედლობაზე შევეჩერდებით, როგორც ხელოსნობის გარკვეულ დარგზე.

ის ხელოსანი მქედელი, რომელიც უმთავრესად ოქროსა და ვერცხლის ნივთებს აკეთებდა და საერთოდ ამ მასალასთან ჰქონდა საქმე, „ოქრომქედლად“ იწოდებოდა. „ოქრომქედელი“ ხშირად იხსენიება „დაბადების“ ქართულ თარგმანში (ესაია, გვ. 39, 19; შდრ. ბარუქი, გვ. 6, 44) და სხვა ნათარგმნ ძეგლებშიც. იგი ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც გვხვდება (იხ. E. Такайшвили, Арх. экск., I, გვ. 72; Brosset, Voyage, ნაკვ. 2, გვ. X, შენშ. 50, 60).

„ოქრომქედელი“ ზოგჯერ „ოქრომოქმედად“ და ზოგჯერ კი „ოქრომქანდაკებლად“ იწოდებოდა. „სოლომონის სიბრძნეში“ ნათქვამია: „ეშურების ოქროს მოქმედთა და ვერცხლის მღნობელთა და რვალის მქედელთა ებარვის, დადებად ჰგონებს, რამეთუ კელოვნებით იქმს“ (გვ. 15, 9). ოქრომქედელი ბექა ოზიზარი ერთ მინაწერში „ოქრომქანდაკებლად“ იწოდება: „სიმდიდრე და სამკაული საყდრისა ხრწნილებასა დაენთქა... და კულად შეკინებულ იყო, ესრეთ, რომ ვიკადრე სახარებისა ამის მოსყიდვა წმიდით უდაბნოთ წყაროსთავით და შემსგავსებულად ძალისა ჩემისა მოვაქედინე ღვისა მიერ კურთხეულს ღირსს ოქროსქანდაკებელსა ბექასა“ (თ. ქორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 293; E. Такайшвили, Арх. экск., III, გვ. 37). სხვა მინაწერებში და ხატებზე შესრულებულ წარწერებში კი ბექა, როგორც ცნობილია, ოქრომქედლად იხსენიება. „ოქრომქედელი“ მოხსენიებულია „ვეფხისტყაოსანშიც“: „სამხრე ვაბია ოქროსა, ოქრომქედლისა დნობილი“ (898).

ოქრომქედელნი არა მარტო ოქროს ნივთებს აკეთებდნენ, არამედ ვერცხლისასაც და ძვირფას ქვებსაც ამუშავებდნენ. აღსანიშნავია, რომ ზოგ წყაროში (არა ქართულში) „ვერცხლის მქედელი“ ცალკეა მოხსენიებული. X ს. ერთ კრებულში მოთავსებულია „ცხება წმ. ანდრონიკე ვერცხლის მქედლისა“. „ცხოვრების“ დასაწყისი ამგვარად იკითხება: „იყო ვინმე ვერცხლის მქედელი ანტიოქიას დიდსა ქალაქსა ჳაბუჯი სახელით ანდრონიკე“ (Жордания, Опис.

¹ A. K r e m e r, Culturgeschichte des Orients, II, с. 185—186.

I, გვ. 113). აქ ვერცხლის მკვდელი ხელოსნის მოღვაწეობაზეა ლაპარაკი. ქართული წყაროებით არ დასტურდება, რომ „ვერცხლის მკვდელი“ ხელოსნები ცალკე ყოფილიყვნენ.

თამარის ისტორიკოსი მოგვითხრობს: იყო „სიმირავლენი სახეობათაგანი, ძლუნობანი და ნიჰებანი თვალთანი და მარგალიტთანი, ოქროთა ჰედელთა და უჰედელთანი, სიმდიდრეთა და ლართა კერულთა და უკერულთანი“ (ისტ. და აზმანი, 821-4). „უჰედელ და ჰედელ“ ოქროსა სიმირავლით განთქმულ საქართველოში ოქრომკვდლობა რომ დაწინაურებული ყოფილიყო, არაა გასაკვირი.

ოქრომკვდლის მიერ დასამუშავებელ ძირითად მასალას „უჰედელი ოქრო“ ანუ „ქვა ოქრო“ წარმოადგენდა. „ქვა ოქრო“ ჰქონდის — ნათქვამია „თამარიანში“ (VI ა მკ). ამგვარსავე მასალას „ზოდი ოქროსა“ წარმოადგენდა. იგი „აბდულმესიაში“ იხსენიება:

„ზევრად ძეს ვორი, ერთა სავორი.

ზოდი ოქროსა მისვან თლილისა“ (44,3 1-4).

ოქრომკვდლები „ქვა ოქროსაგან“ და „ოქროს ზოდთაგან“, ვარდა სხვადასხვა სახის ჭურჭლებისა, მრავალნაირ სამკაულს აკეთებდნენ. ოქროსაგან ოქრომკვდელთა მიერ იკვდებოდა „საყურეები ოქროსაჲ“, ხელთ შესასხმელი „სალტენი ოქროდისანი“ (მოსე, I, 2422), „ბეჰელი“ და სხვა მისთანანი, ზოგადად რომ ვთქვათ, „ოქროდისა სამკაულნი“ (ათ. კრებ., გვ. 209). თუ ოქროსაგან არა, ვერცხლისაგან მაინც აბჭარიც უჰედლიათ; „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია: „ერთსა სეფესა ჭაჰვი აცვია უთეთრესი“ (231-32); „გიორგი მეფეს, თამარის მამას, თვით ვერცხლისა შეუქმნია საღმასურისა სახესა ზედა და მას ჩაიციმიდენ“ (იქვე). როგორც ჩანს, გიორგი III-ს ჩრდ. სპარსეთის ვერცხლისა და ოქროს წარმოებით განთქმულ ქალაქ საღმასურში დამზადებული ჭაჰვის მსგავსი „შეუქმნია თვთ ვერცხლისა“. აღსანიშნავია, რომ XIV საუკუნეშიც „ჭაჰვი აცვიათ უთეთრესი“. საღმასურიელის მიბაძვით ნაკეთები ჭაჰვი, როგორც ჩანს, დიდ განძად ყოფილა მიჩნეული. ჟამთააღმწერელი, როცა მოგვითხრობს სამეფო განძეულობის ორ დავითს შორის (დავით რუსუდანის ძე და დავით გიორგის ძე) გაყოფაზე, წერს: „ხოლო ჭაჰვი იგი სახელდებული საღმასური და თვალი იგი პატივცემული გურდემლი და მარგალიტი იგი დიდი, რომლისა სწორი არავის სადა უხილავს, ესე სამივე რუსუდანის ძესა დავითს“ (მ. დედ. ქ. ც³ზბა, 677,14-17).

ოქრომკვდლები საეკლესიო ცერემონიალის შესასრულებელ ნივთებსაც ამზადებდნენ: აწარმოებდნენ ხატების, ჭვრებისა და სამსახურე-

ბელი წიგნების მოჭედვას. ოქროთი მოჭედვა ოქრომჭედელთა მიერ იყო. ოქრომჭედელნი უმთავრესად დაკვეთით მომუშავე ხელოსნები იყვნენ და ამიტომ სათანადო „ნივთის ბოძების“ შემდეგ მჭედელნი დაკვეთის დავალებებს, როგორც იოანე ანჩელის ერთი წარწერიდან ჩანს, მას თამარ მეფისაგან მიუღია მოსატყედი ნივთი და ამის შემდეგ მოიჭედა „ხატი საშინელი“ „კელითა ბექასათა“: „ბრძანებითა და ნივთის ბოძებითა ღმრთივ გვირგვინოსნისა დედოფალთ დედოფლისა თამარისათა მე იოანე ანჩელმან რკინელმან კელვყავ საშინელისა ამის ხატისა პატივით მოიჭედად... მოიჭედა კელითა ბექასათა“ (Brosset, Voyage, 2, V, გვ. 29—30; თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 293—294; შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, გვ. 8). თუ მომჭედი თვით გაიღებდა მოსატყედად საჭირო ოქრო-ვერცხლს, მაშინ კიდევაც მიუთითებდა წარწერაში: „მოიჭედა ხატი ესე... ჩემითა ოქროათა და ვერცხლითა კელითა ამონა ოქრომჭედლისათა“ (Матер. по арх., X, გვ. 36).

ოქრომჭედელნი, გარდა ხატთა მოჭედვისა, მის შემკობასა და კაზმვას აწარმოებდნენ. ბექა ოპიზარი ერთ მინაწერში როგორც მომჭედელად, ასევე შემამკობლად იხსენიება: „და შემსგავსებულად ძალისა ჩემისა მოვაჭედინე ღისა მიერ კბულს, ღირსსა ოქროს მქანდაკებელსა ბექასა... ამას წინათ ხატი ღისა განაკცებისა კელვყავ და შევამკვე მისივე ბექას კელითა“ (E. Такайшвили, Арх. экск., III, გვ. 37). მოჭედვა სხვადასხვაგვარი იყო. ზოგი ხატი უბრალოდ მოაჭედებოდა, ზოგი კი „მძიმედ“. მაგ., ქაიხოსრო ათაბაგის (XV ს.) მიერ ათონის ივერთა მონასტერში გაგზავნილმა ამბროსიმ „მოჭედა ხატი მძიმედ“ (ათ. კრებ., 267 № 163). მოჭედვა შემკობისაგან განირჩეოდა. თუ მოჭედვა ოქრო-ვერცხლით მოჭედვას გულისხმობდა, შემკობა თვალ-მარგალიტით შემკობას ნიშნავდა. მეღქისედეკ კათალიკოსის სიგელში ნათქვამია: „ხატი ესე დიდი მაცხოვრისა საროთითა და გარეშემო თუალითა შემკობილი...“ „ხატნი ოქროათა და ვერცხლითა შეჭედილნი“, „ხატნი.. საროთითა და ოქროფორტლითა და წყრილნი“ შევსწირეო (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). ხატი ღროთა განმავლობაში რამდენჯერმე შეიმკობოდა. წალენჯიხის ეკლესიის ჭვარცმის ხატი, როგორც მისი წარწერებიდან ჩანს, პირველად მანდატურთუხუცესს დადიან ბედიანს შეუშვია, „მეორედ მკობი“ ყოფილა ძე მისი დადიანი გიორგი, ხოლო მესამედ—შერგილ დადიანი და მისი მეუღლე ნათელა (იხ. ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 227). შემდეგ კი ალბათ სხვა შემამკობელი გამოუჩნდებოდა ჭვარცმის ხატს.

ოქრომჭედელნი წიგნებსაც კაზმავდნენ ხოლმე. ათონის ალა-

პეპში „მოქედლი სხარება“ იხსენიება (ათ. კრებ., 221-222). წყაროსთვის ოთხთავი კი, როგორც მასზე მინაწერიდან ჩანს, ბექა ოპიზარს მოუქედავს. მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში „სათანაო ოთხთავი სხარება“ :ა: — გარე თუალითა და მარგალიტითა შემკობილი, და მოწამეთა წიგნი... გარე ვერცხლითა შეკაზმულნი, ღილოკილოათა ვერცხლისაითა“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289).

ოქრომჭედელნი, გარდა ოქროსა და ვერცხლის ნივთებისა, „ოქროცურვებულ“ და ოქროს „ცვრით“ შემკობილ ნივთებსაც აკეთებდნენ. ოქროს და ვერცხლის „ცვრით“ ამა თუ იმ საგნის მკობას „მოცვარვა“ ეწოდებოდა. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „იადგარი... ყოვლითავე სისრულით შევმოსე და მოვცურე“ (ქრონიკები, II, გვ. 49). „მოცვარვის“ მაგიერად „ცუართა“ ამოქედაც იხმარებოდა: „ხუცეს-ღიაკონთა კურთხევანი, გარე ოქროს ხატითა და ცუართა მოქედილნი“, მოხსენიებულია მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289). მოქედილნი ცუართა იგივე მოცვარული იყო: „საალაპონი ვერცხლითა მოქედილნი :ა: და მატია ნენი... ვერცხლითა მოცურულნი“ (იქვე, გვ. 290). „მოცვარვის“ გვერდით და მისგან განსხვავებით „ოქროცურვებაც“ იხსენიება. ოქროცურვება სულ სხვანაირად ხდებოდა, ვიდრე ოქროს ცვრით მკობა. როგორც „მოცვარვას“, ასევე „ცურვებას“ აწარმოებდნენ არა მარტო ოქროს, არამედ ვერცხლის წყლითაც. მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელით არის „საწიგნენი ოქროათა და ვერცხლითა ცურვებულნი“ და „საკელაპტრენი ვერცხლითა ცურვებულნი“ (იქვე, გვ. 290). ვერცხლის ნივთები მოიცვარებოდა და იცურვებოდა ოქროს წყლით. „სხუაჲ ხატი... ვერცხლისაჲ, ოქროათა ცურვებული“ მოხსენიებულია მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში (იქვე, გვ. 289). ოქროცურვებულნი ნივთი არაერთია დასახელებული აგრეთვე „იოანე და ექეთ. ცხბანი“ (იხ. ათ. კრებ., გვ. 17; საბინინი, გვ. 409).

ოქრომჭედელი ყოველთვის ერისკაცი როდი იყო. ისე როგორც აღმშენებლობაში, ოქრომჭედლობაშიც ზოგი სასულიერო პირი საქმოდ გაწაფული იყო ამ ხელობაში. ერთი ხელნაწერის XVI ს. ხელით შესრულებულ მინაწერში, თაყაიშვილის ცნობით, იკითხება: „ღო შე ფდ ცოდვილი იე მონაზონი ოქროს მჭედელი ან“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 189). მარტვილის ტაძრის ჭვარი (იხ. ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ., II, გვ. 65, 66) შესრულებული ყოფილა, მასზე გაკეთებული წარწერის თანახმად, ბაგრატ IV-ს

დროს, „კელითა ივანე დიაკონისაჲთა“ (შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, გვ. 27).

ოქრომჭედელთა ხელფასის შესახებაც შეგვიძლია ვთქვათ. როგორც აღვნიშნეთ, ოქრომჭედელნი უმთავრესად დაკვეთით მომუშავენი იყვნენ, რამდენადაც ოქრო-ვერცხლის ნივთები არც ისე მასიური მოხმარებისა იქნებოდა. შემკვეთი უმრავლეს შემთხვევაში თვით აძლევდა ოქრომჭედელს საჭირო ოქროს თუ ვერცხლს ამა თუ იმ საგნის გასაკეთებლად და მოსაქვედად და აგრეთვე — საჭირო ხელფასსაც (ე. ი. ოქრომჭედელი გასამრჩელოს მხოლოდ მის მიერ შესრულებული სამუშაოს მიხედვით იღებდა). ამ მხრივ მნიშვნელოვან მასალას გვაწოდის წყაროსთავის სახარების მინაწერი, სადაც ვკითხულობთ: „ამას ოთხთავესა ზედა არს ორასი დრამისა ვერცხლი და ოცი დრამისა ოქროჲ, თვლები და მარგალიტები და ოქრომჭედლისა კელფასი :კგ:“ (შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, გვ. 7). ამრიგად, ოთხთავესი მოჭედვაში, მოცეარვაში და თვალ-მარგალიტებით შემკობაში სულ დახარჯულა: ვერცხლი ორასი დრამისა, ოქრო და თვალმარგალიტი ოცი დრამისა; ოქრომჭედლის ხელფასი კი ოთხთავესი მოჭედვისათვის 23 დრამა ყოფილა. როგორც ჩანს, ხელფასში არ შედის დახარჯული მასალის ღირებულება. ხელფასში რომ მასალის ღირებულებაც შესულიყო, მაშინ ბექა ოპიზარს ერგებოდა არა 23, არამედ 243 დრამა. მოჭედვა ერთი ოთხთავესისა საშუალოდ 243 დრამა ღირებულა, ხოლო „მძიმედ მოჭედვა“, როცა უფრო მეტი ოქრო და ძვირფასი ქვები იყო დახარჯული, გაცილებით მეტი ჯდებოდა და ოქრომჭედელიც მეტ ხელფასს იღებდა.

საქართველოში არაერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი არსებობდა ოქრომჭედლობისა, რომელნიც თავიანთი ნაწარმით საკმაოდ სახელმწიფოებრივად იყვნენ. ხელოვნების ისტორიკოსები უმთავრესად სამ სკოლას არჩევენ: „XII ს. ქართული ხელოვნება ოქრომჭედლობის დარგში არ განისაზღვრებოდა ოპიზისა და ტბეთის სკოლებით: ჩვენში არსებობდა მესამე სკოლაც, რომელიც წმინდა დეკორატიულ მიზანს ისახავდა და რომლის ცენტრი გელათის მონასტერი იყო“², სადაც მოიქცედა ცნობილი ხახულის ხატი. ქართველ ოქრომჭედელთა ნაწარმოებნი (X—XIII სს.), ქართული ხელოვნების ისტორიკოსების აზრით, ბიზანტიის ხელოსნობის ნივთებს არაფრით ჩამოუვარდებოდნენ და ზოგიერთი მათგანი მსოფლიო ხელოვნების საგანძურშიც მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს. აკად. გ. ჩუბინაშვილი თავის

² შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, გვ. 38—39.

დროზე წერდა: „მსოფლიო ხელოვნების კონექსშიაც იშხნისა და მარტვილის ჯვრები დაიჭერენ სრულიად განსაკუთრებულ და ხელსაყრელ მათდ თვალსაჩინო ადგილს, როგორც სხვა მრავალი ძეგლი მსოფლიო კედლითი ხელოსნობისა“³.

§ 3. ძვირფას თვალთა დამზადება

ხელოსნობის ამ დარგისათვის ძველ საქართველოში ცალკე სახელი არ უნდა არსებულებო. ამ დარგის აღმნიშვნელი ტერმინის არარსებობა შეიძლება იმაზე მიგვიჩივებდეს, რომ ამგვარი ხელობა დამოუკიდებლად არც კი იყო. მაგრამ, რომ ძვირფას თვალთა დამზადება წარმოებდა და ის მკვდლის, კერძოდ ოქრომკვდლის, „ქელს“ წარმოადგენდა, ამას „სრპ. ზარზმელის ცხოვრების“ ერთი ადგილიც ადასტურებს: „გონიერად ისმინე, მთავარო, იგავი ესე, რამეთუ მარგალიტნი და თუალნი პატიოსანნი, მიმოგაბნეულ რა იყვნენ თანაღრვეით მიწისა, არა ესრეთ ბრწყინვენ წინაშე თვალესა ხილვის მოყუარეთასა, ვითარ იგი რაჟამს გამოიჭურენ და განწმდენ და ოქროთხზულებით შეიწყვენ კეთილთა მიერ მკვდელთა“ (სრპ., ცხბა, 157გ-გგ). ამრიგად, „მარგალიტთა“ და საერთოდ „თვალთა პატიოსანთა“ გაწმენდა, გამოხურვება, ოქროთხზულებით შეწყობა, როგორც ჩანს, მკვდლის საქმეს წარმოადგენდა. ცხადია, ამ შემთხვევაში ფაქიზი სამუშაოს შემსრულებელი ოქრომკვდელი იგულისხმება და არა მკვდელი რვალისა და რკინისა.

საერთოდ, რომ ძვირფას თვალთა კეთება ოქრომკვდლების საქმეს წარმოადგენდა, ამას ბიზანტიაში კანონის სახით გაფორმებული წესიც ადასტურებს. ედიქტი (რომელიც თ. უსპენსკის აზრით X ს-ისაა და ნიკიფორე ფოკას ეკუთვნის) მტკიცედაა განსაზღვრული, რომ ვერცხლის მოქმედთ შეუძლიათ ივაჭრონ „ოქროთი, ვერცხლით და ძვირფასი ქვებით; მათ ეკრძალებათ აწარმოონ ვაჭრობა სპილენძის ნაწარმით და სელის ქსოვილებით“⁴. ამავე ედიქტით, გარდა ოქრომკვდლებისა და ვერცხლის მკვდლებისა, სხვებს ეკრძალებოდათ ვაჭრობა როგორც ოქროსა და ვერცხლის ნივთებით, ასევე ძვირფასი ქვებით. ოქროსა და ვერცხლის მკვდლები ვალდებული იყვნენ კანონის დარღვევის შემთხვევა ეცნობებოდათ ქალაქის ეპარხისათვის⁵.

³ გ. ჩუბინაშვილი, 973 წ. ჯვარი იშხანიდან, საქ. მუზეუმის მოამბე, VI, გვ. 312.

⁴ Ф. Успенский, Ист. Визант, имп., I, გვ. 246.

⁵ იქვე.

ძვირფასი ქვეები უძველესი დროიდან იყო ცნობილი საქართველოში. ჯერ კიდევ ხანმეტურ ძეგლებში გვხვდება მათზე მითითებები ერთ-ერთ პალიმფსესტში ვკითხულობთ: „ნუ მიხატავთ მარგალიტს ძალღა, ნუცა დახუდებთ მარგალიტსა თქუენსა წინაშე ღოროთა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩ. უძვ. ქართ. ხელნაწ., გვ. 376). „სრპ. ზარზმელის ცხოვრებაში“ კი, როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერიდან ჩანს, იხსენიება „მარგალიტნი“ და ზოგადად „თუალნი პატიოსანნი“. იქვე სხვა ადგილას „ლალიც“ არის ნახსენები (სრპ. ცნება, 160₂). „თუალნი“ და „მარგალიტი“ მეღქმისედეკ კათალიკოსის სიგელშიც იხსენიება რამდენიმეჯერ, ასევე „აბდულუმესიაში“ — „რიყე თვალისა წინ ნათალისა“ (43, 21-2). იქვე ნათქვამია: „ბადახშით კელყვეს შექმნულობანი“ (39, 43-4). „ვისრამიანში“ ძვირფას თვალთა შორის ნახსენებია მარგალიტი, იაგუნდი, წითელი იაგუნდი, ბროლი, ფეროზი, სათი და აღმასი. ხოლო „ამირანდარეჯანიანში“, როგორც ვნახეთ, თვალთაგან თლილი სასმისი ჭურჭლებიცაა დასახელებული.

როგორც ირკვევა, „თუალნი პატიოსანნი“ ანუ „თუალნი“ ძველ ქართულში ძვირფას ქვათა ზოგად სახელს წარმოადგენდა. „ვისრამიანში“ ვკითხულობთ: „პე, საწუთრო მუხთალო, მომპარეა ჩემი თუალი პატიოსანი. შენცა ჩემებრ გიყუარდა იგი თუალი და მისთუის მომპარე“ (გვ. 153). „თუალი“ ნახმარია „ვეფხისტყაოსანშიაც“:

„სამი ათასი აჰკიდეს მარგალიტი და თვალები,
თვალი ყველაი დათლილი, იაგუნდი და ლალები“ (1426₂-2).

ან კიდევ: უძღვნა ფარღული „მრგვალად დათლილისა თვალისა“ (1466₂). აქვე შევნიშნაეთ, რომ ძველი ქართული, როგორც ჩანს, არჩევდა ერთმანეთისაგან მინერალურ თვლებს და თვლებს, ცხოველთა და მცენარეულთაგან მიღებულს. მაგ., აღმასს არჩევდნენ მარგალიტისაგან. მარგალიტი, გიშერი, სათი, ქარეა და სხვ., მართალია, არ იყო მინერალური, მაგრამ ისინი მაინც ძვირფას ნივთებად ითვლებოდნენ და მეტ-ნაკლები მნიშვნელობით მათ გვერდით იხსენიებიან. ბასილ ზარზმელი ამ განსხვავებას ალბათ ხედავდა, როცა წერდა: „მარგალიტნი და თუალნი პატიოსანნი“-ო. ასევე წერს რუსთაველიც: „სამი ათასი აჰკიდეს მარგალიტი და თვალები“ (1426₂). მიუხედავად ამ სხვაობის დანახვისა, ისინი (მარგალიტი, გიშერი, სათი და სხვ.) უფრო ხშირად „პატიოსან თვლებში“ იგულისხმებოდნენ.

„ვეფხისტყაოსანი“ ძვირფას თვალთა დამუშავების შესწავლისათვის მრავალმხრივ მასალას გვაწვდის. პროფ. ნ. ქოიავას მიხედ-

ვით, „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სულ 17 სახელწოდება ძვირფასი ქვებისა, ესენია: „აღმასი, ამარტა, აყიყი, ბადახში (ანუ ბაღდადში) ბროლი, ვიშერი, ზურმუხტი, წითელი იაგუნდი, ყვითელი ჯაშყვი, ლალი, ლაყვარდი, მარგალიტი, სათი, ფაზარი, ფეროზი (ფირუზი), ქარვა, ძოწი“⁶. მასვე აქვს ნაჩვენები ის სტროფები, სადაც ზემოხსენებული ქვებია დასახელებული⁷, და ამიტომ ჩვენ ამჟამად მათ შესახებ ცალ-ცალკე ამონაწერებს არ მოვიყვანთ. ნ. ქოიავას მიერ დადგენილია აგრეთვე, თუ რა სახელწოდება რომელ ქვას გულისხმობდა⁸. ამდენად, ამ საკითხზე შეჩერებაც ზედმეტად მიგვაჩნია.

ძვირფასი ქვების მრავლად მოხსენიება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გვაფიქრებინებს მის ფართოდ გავრცელებას და მიმოქცევაში არსებობას როგორც მთელს აღმოსავლეთში, ასევე საქართველოშიც. ძვირფასი ქვებით ფართოდ სარგებლობა საქართველოში მათი დამუშავების შესაძლებლობასა და დამუშავებულ ხელოსანთა არსებობაზე მიგვიბრუნებს.

ი. სვიატსკის აზრით, „XIII ან XIV საუკუნემდე ძვირფას ქვებს სამკაულად იყენებდნენ მათი ბუნებრივი სახით, როგორც ისინი გვხვდება ბუნებაში. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ლალს, საფირონს, ზურმუხტსა და სხვა ფერად ქვებს სთლიდნენ XIII ან XIV ს-ში, ხოლო გათლა აღმასისა, როგორც ყველაზე მაგარი ქვისა, XV საუკუნემდე ალბათ არ წარმოებდა. ჩვეულებრივ ფიქრობენ, რომ იუველირი ლუდვიკ ბერკენი (1465 წ.) პირველი იყო, რომელმაც მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ გათლა საგრძნობლად ადიდებს შუქის თამაშს აღმასში“⁹. ამავე აზრისა იყო პოლიაევიც აღმასისა და საერთოდ თვალთა დამუშავების შესახებ¹⁰. სამართლიანად შენიშნავს ნ. ქოიავა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ზემოდასახელებულ მეცნიერთა მოსაზრებების წინააღმდეგ ლაპარაკობს, რამდენადაც XII ს. გათლილ პატიოსან ქვებზე გვაქვს საუბარი. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლები ამ მხრივ უფრო მეტ მასალას გვაძლევენ და დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ უკვე X ს. ამ ძვირფას თვალთა გაწმენდა-გათლა წარმოებდა. „სრპ. ზარზმელის ცხოვრებიდან“ ვგებულობთ, რომ უკვე X ს. იცოდნენ ის, რაც ზემომოყვანილ მოსაზრებათა მიხედვით პირველად მხოლოდ XIV ს. შენიშნეს, კერძოდ — გათლის მნიშვნელობა აღმასისა და

⁶ ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები, გვ. 58.
⁷ იქვე, გვ. 87.
⁸ იქვე, გვ. 59—73.
⁹ ციტირებულია ნ. ქოიავას წერილის მიხედვით, იხ. იქვე, გვ. 76.
¹⁰ იქვე, გვ. 17.

საერთოდ ძვირფას თვალათვის. ბასილ ზარზმელის სიტყვით, „*თუ-
აღნი პატიოსანნი*“ და „*მარგალიტნი*“ „*მიმოგაბნეულ რა ფაქეჩუნდუქი*“
 აღრევით მიწისა, არა ესრეთ ბრწყინვენ წინაშე თვალგამს-*ზარზმელისა*
 მოყუარეთასა, ვითარ იგი, რაჟამს გამოიქურვენ და განწმედენ და
 ოქროთხზულებით შეიწყვენ კეთილთა მიერ მკედელთა: მაშინლა გა-
 მოყნდეს ბრწყინვალეზა მათი და იქოს მუშავი და შეუნიერება მათი“.
 (ს^რპ. ც^ხბა, 157²⁵⁻²⁶). ამ მნიშვნელოვანი ამონაწერიდან ნათ-
 ლად ჩანს, რომ საქართველოში, არათუ რუსთაველის დროს, რო-
 გორც ნ. ქოიავა ფიქრობდა, არამედ უფრო ადრეც, X ს. კარგად
 იცოდნენ, რომ მარგალიტისა და საერთოდ ძვირფას თვალთა მშვე-
 ნიერება და მიმზიდველობა ბუნებრივი საბით ისეთი არაა, როგორც
 მათი დამუშავების შემდეგ, და როცა მათ ხელოსნის, მკედლის ხელი
 შეეხება, მხოლოდ მაშინ გამოჩნდება „*ბრწყინვალეზა მათი*“. ამ
 ამონაწერიდან ჩანს აგრეთვე ძვირფას თვალთა დამუშავების საფე-
 ხურებიც. ბასილ ზარზმელის სიტყვით, დამუშავება შეიცავდა „*გა-
მოქურვებას*“, „*გაწმენდას*“ და „*ოქროთხზულებით შეწყობას*“. მარ-
 თალია, აქ გათლანუ პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ტექსტის
 შინაარსიდან ჩანს, რომ ამგვარი დამუშავება გათლის მომენტსაც
 შეიცავდა, რადგან მის გარეშე მაინც არ გამოჩნდებოდა „*ბრწყინ-
ვალეზა მათი*“. ძვირფასი ქვების გათლა რომ X—XI სს. საქართვე-
 ლოში ცნობილი იყო და რომ იგი XII ს. უკვე ჩვეულებრივ საქმეს
 წარმოადგენდა, ამაზე „*ვეფხისტყაოსანიც*“ მიგვითითებს, სადაც
 თლილი ძვირფასი ქვები არაერთგან არის ნახსენები: „*ბროლ-ბადახ-
შისა თლილისა, მით მიჯრით მიწყობილისა*“ (ვეფხისტყაოსანი, 53);

„*მოკერიფეს ჟორი, აქლემი, რაც ვით პოვეს მალევი;
 სამიათასსა აქიდეს მარგალიტი და თვალევი,
 თვალე ყველაი დათლილი, ივეუნდი და ლალები*“, (1426¹⁻²);
 „*კელა უძღვნა თვითო ფარდელი, გადასაყრელი კელისა,
 მრგვლად დათლილისა თვალისა, ივეუნდისა მრთელისა*“. (1466¹⁻²).

„*აბდულმესიაში*“ კი, როგორც ვნახეთ, ნათალ თვალთა გროვაზე,
 რიყეზეა საუბარი. ამრიგად, აქ უკვე გარკვეული მითითებები გვაქვს
 „*თლილ*“ და „*დათლილ*“ ქვებზე. აღსანიშნავია, რომ უბრა-
 ლოდ გათლილი ქვებისაგან განსხვავებით რუსთაველი მიუთითებს
 „*ხელწმინდად განათალზე*“:

„*პოვეს საქურქლე უსახო, კელა უნახავი თვალისა,
 მუნ იღვა რიყე თვალისა, ხელწმინდად განა-
 თალისა*“ (136¹⁻²)

„*ხელწმინდად გათლა*“ გვიდასტურებს ქვების გათლის მაღალი

ტექნიკის არსებობას. ამასთან, მოყვანილ ამონაწერში არა ერთ „ზელ-წმინდად გათლილ“ ქვაზე, არამედ მთელი რიგი ბის გათლაზე. რუსთაველი მიუთითებს არა მარტო ბროლივ მდ აგრეთვე ბადახშის, იაგუნდის, ლალის გათლის შესახებაც. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ იაგუნდი და ლალი წარმოადგენს ყველაზე მაგარ ქვებს ალმასის შემდეგ და მათი გათლა შედარებით რთული საქმეა. „ვეფხისტყაოსნიდან“ ჩანს, რომ გათლა ჩვეულებრივი მოვლენაა და მთელი განძი (ქურჭლეულობა) შეიძლება იყოს „თვალთაგან თლილთა“:

„როსტემისთვის წაატანა საქლნოდ ტურფა ჯაბაჩები,
 ელა ქურჭელი თვალთა თლილთა, ვრ კოვზები, არ ჩაჩები“ (1658₁₋₂)

შ. რუსთაველი გათლის ფორმებზედაც მიუთითებს თავის პოემაში. „ვეფხისტყაოსანში“ „მრგვალად დათლილი თვალია“ (1466₂) მოხსენიებული. „მრგვალად თლის“ გარდა უნდა არსებულიყო გათლის სხვა ფორმაც, ე. წ. „წახნაგებულად გათლაც“, მაგრამ რუსთაველი ამაზე არაფერს გვეუბნება.

როგორც ჩანს, X—XII სს. საქართველოში ალმასის გათლა ჯერ კიდევ არც ისე ცნობილი იყო და ამიტომ, როგორც ნ. ქოიავა შენიშნავს, რუსთაველის პოეზიაში ალმასს არ უჭირავს მაინცდამაინც საპატიო ადგილი. სხვა ძვირფას ქვათა გათლა და გათლის ტექნიკა კი საქართველოში მაღალ საფეხურზე უნდა მდგარიყო. შ. რუსთაველის პოეტურ შედარებებში წარმოდგენილია ძვირფას თვალთაგან გამოთლილი და გაკეთებული სხვადასხვა ქურჭლები და ნივთები (ვეფხისტყაოსანი, 1551₁, 483₃, 1559, 1557₄ და სხვ.).

შ. რუსთაველი არაჩვეულებრივი სიდიდის მარგალიტებისა და სხვ. არსებობაზე მიგვითითებს, რაც საეჭვოდ შეიძლება მოგვეჩვენოს. მსოფლიოში ჯერჯერობით ცნობილი ყველაზე უმსხვილესი მარგალიტი, რომელიც ირანის შაჰს ჰკუთვნებია, სიგრძით 35 მმ და და სიგანით 25 მმ ყოფილა¹¹, რუსთაველი კი იხსენიებს „საბურთალი ბურთის ოდენ“ მარგალიტს (1366₃). „საბურთალი ბურთის“ ოდენი მარგალიტი შავთელსაც აქვს მოხსენიებული:

„სწანს მარგალიტი—ართუა ლიტი“¹¹
 ოდენ ბურთისა საბურთალითა“ (143, 3₁₋₂)

აღსანიშნავია, რომ ჟამთააღმწერელსაც მოხსენიებული აქვს „მარგალიტი დიდი, რომლისა სწორი არავის სადა“ უნახავს. სამეფო გან-

¹¹ იქვე, გვ. 79.

ძეულობის გაყოფის შემდეგ რუსუდანის ძეს დავითს ერგო, გარდა სალმასური ჯაჭვისა, „თუალი იგი პატივცემული გუჩუქი“ მარგალიტი იგი დიდი, რომლისა სწორი არავის სადაც უხელოა (ქ. ც^ნბა, 677). ვინ იცის, ეგების რუსთაველისა და შავთელის პოეტური პიბერბოლები არც ისე გაზვიადებული იყოს და იგი თავის დადსტურებას ისტორიულ ცნობებშიაც პოულობდეს. იქნებ ქართველ მეფეთა სალაროში მოიძიებოდა ირანის მბრძანებლის მარგალიტზე უდიდესი მარგალიტი.

ძვირფასი ქვების გათლა რომ მართლაც წარმოებდა და მაღალ საფეხურზე იდგა საქართველოში და საერთოდ აღმოსავლეთში, ამაზე მიგვიჩივებს, წინააღმდეგ სვიატსკისა და პილიაევის ზემომოყვანილი მოსაზრებებისა, რუსთაველის პოემის ის ადგილი, სადაც ალმასის გამოყენებაზეა ლაბარაკი ძვირფას თვალთა გასათლელად: „გახეთქა ლალი, ვათლილი ანდამატისა კვერითა“¹² (1342). ამრიგად, XII ს. საქართველოში ცნობილი ყოფილა ანდამატის (ალმასის) გამოყენება ლალის და ალბათ აგრეთვე სხვა თვალთა გასათლელად. „ანდამატის კვერი“ ძვირფასი ქვების მთლელის ერთ-ერთი ძირითადი იარაღი იქნებოდა. თუ გავიხსენებთ იმასაც, რომ ლალი წარმოადგენს ყველაზე მაგარ თვალს ალმასის შემდეგ და რომ მისი გათლა შესაძლებელი ყოფილა „ანდამატის კვერით“, ადვილად წარმოსადგენია, რომ სხვა, უფრო რბილ თვალთა გათლა შედარებით იოლ საქმედ უნდა წარმოედგინათ.

ძვირფასი ქვები, როგორც ეს ქართული წერილობითი ძეგლებიდან ჩანს, ფართოდ იყო გამოყენებული ფეოდალურ საქართველოში. ჩვენ აქ არ შევჩერდებით იმაზე, თუ სად ხდებოდა ამ ძვირფასი ქვების მოპოვება¹³; აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ ისინი საქართველოში ირანისა და ბიზანტიის გზებითაც ვრცელდებოდა ზოგჯერ დამუშავებული და ზოგჯერ კი დამუშავებელი სახით. მათი დამუშავება, როგორც აღენიშნეთ, ადგილობრივადაც ხდებოდა.

ძვირფასი ქვების შემოტანისა და დამუშავების აუცილებლობას იწვევდა ფართო მოთხოვნილება მასზე. ისინი, ძვირფასი სამკაულების სახით, იხმარებოდნენ ბეჭდების, საყურეების, ქინძისთავეებისა

¹² აღსანიშნავია, რომ თავის მნიშვნელოვან გამოკვლევაში ნ. ქოიავამ ამ ადგილს ყურადღება რატომღაც არ მიაქცია, და, პირიქით, აღნიშნა, რომ „რუსთაველის პოემაში სრულებით არ გვხვდება „პირდაპირი მითითება ქვების ტექნიკური გამოყენების შესახებ“ (ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები, გვ. 89), რაც, ცხადია, სწორი არ არის.

¹³ ამის შესახებ იხ. ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები, გვ. 80—82.

და სამაჯურებისათვის; აგრეთვე ტანსაცმლის, ავეჯის, კურსულია და სხვ. შესამკობად. ფეოდალურ საქართველოში ძვირფას თვალთმამ სახით გამოყენების შესახებ ჩვენ არაერთი წერილობითი მემკვიდრე გვაქვს. თვით შ. რუსთაველი ამაზე მრავალ მასალას იძლევა. რუსთაველის მიხედვით ძვირფასი ქვები იხმარებოდა ლავამის, აბჯრისა და უნაგირის მოსაკაზმავად: „ხშირად ესხა მარგალიტი ლავამაბჯარ-უნაგირსა“ (843); ტანისამოსის შესამკობად:

„ნესტან-დარეჯანს ყაბაჩა უძღვნა შემკული თვალითა,
იაგუნდითა წითლითა, ბაღახშითა და ლალითა“ (1439 1-2);

საჯდომთა მოსაკაზმავად:

„კუბო დგა იაგუნდისა ლალისა“ (329კ).

შ. რუსთაველის პოეტური თქმანი დადასტურებას ძველ საბუთებშიც პოულობენ. XIII ს. ერთ საბუთში იხსენიება „უნაგირი ოქროთა და ზარხოთა მოჭედილი, ექუსას თეთრად დაფასებული, აღურნი თათრულნი, მარგალიტის ძირისანი, რომელთა პქენ სადაფი“ (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 102; შიომღვ. საბუთ., გვ. 58). „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ კი „ლაგამი ერთობ მოთვალული“ არის ნახსენები (ქ. კ. ვარ., 6119-120). საქართველოში ადრევე იყო გამოყენებული თვალმარგალიტები საკაზმავ-მოსართავად. აგათიას სქოლასტიკოსის სიტყვით, ლაზთა მეფე წათემ „რომაელთა მეფისაგან“ მიიღო ძველითგანვე დაწესებული სამეფო ნიშნები. „ეს ნიშნები: ოქროს გვირგვინი, თვალმარგალიტით შემკული; კოჭებამდე გრძელი ქიტონი, ოქრომკერდით მოქარგული; მიტრა აგრეთვე ოქროთი და თვალებით შემკული, და წითელი წაღები“ (გეორგიკა, III, გვ. 84). ხოლო, იოანე მალალას სიტყვით, წათეს წითელი წაღები, რომელიც მას თავისი ქვეყნიდან ჩამოეტანა, „მარგალიტებით იყო შემკული“. „ამგვარადვე მისი სარტყელიც მარგალიტებით იყო შემკული“ (იხ. იქვე, გვ. 264—265; შდრ. გეორგიკა, IV, გვ. 12—13).

ძვირფასი ქვები მრავლად იყო გამოყენებული ხატების შესამკობადაც. მცხეთის ტაძრის განძთა სიაში „ხატი მძიმედ ნაკერი თვალითა მარგალიტითა“ არის ნახსენები (იხ. Натроев, Свети-Цхове-ლი, прилож, XVIII). მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში კი ნათქვამია: „ხატი ესე დიდი მაცხოვრისაჲ საროთითა და გარეშემო თუალითა შემკობილი“ (ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 289); „ხატი... წმიდისა ღმრთის მშობლისაჲ შემკობილი ოქროთა, თუალითა და მარგალიტითა“ (იქვე, გვ. 288). ძვირფასი თვლები გამოყენებული იყო აგრეთვე წიგნთა შესამკობადაც. მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში თვლით შემკობილი სახარებაა მოხსენიებული:

„სათანაოა ოთხთავი :ა: გარე თუალითა და მარგალიტითა შემკობილი“ (იქვე, გვ. 289).

აღსანიშნავია, რომ ძვირფასი ქვები, მხატვრულ შემოქმედებაში მიხედვით, გამოყენებული ყოფილა იარაღებად და ზოგჯერ მშენებლობისათვისაც. აღმასის გამოყენებაზე ქვების სათლელად უკვე ვილაპარაკეთ. „აღმასი“ „ვეფხისტყაოსანში“ საომარ იარაღთა შორისაც იხსენიება:

„ზედა ეწერა: აქა ძეს აბჯარი საკვირველიო,
 ჯაჭვ-მუზარადი, აღმასი, ხრმალი ბასრისა, მჭრელიო“ (1367 1-2).

ნ. ქოიავას აზრით, „საოცარია, რომ საომარ საქურველთა შორის ეპოულობთ აღმასსაც. შესაძლებელია, აქ აღმასი მოხსენიებულია, როგორც გამარჯვების მომნიჭებელი თილისმა“¹⁴. ზევით ჩვენ ვნახეთ, რომ აღმასი იხმარებოდა ქვების სათლელ იარაღად, კერძოდ „ანდამატის კვერი“ გამოყენებული იყო ლალის სათლელად; ამდენად, საოცარი არ უნდა იყოს აღმასის მოხსენიება საომარ იარაღთა შორისაც. შეიძლება იგი გამოყენებული ყოფილიყო საომარი იარაღის რომელიმე ნაწილისათვის. ეს უფრო საფიქრებელია, რამდენადაც „ვისრამიანში“ გვაქვს მითითება „პირალმას ისარზე“: „შენ მე წამსა ათასსა პირალმასსა ისარსა გორობით მარავს გულსა და სულსა დამასობ“ (21832-34; შდრ. იქვე, 1945); „ვეფხისტყაოსანში“ ნათქვამია: „პირ-აღმასითა ისრითა გულდაკლული“ (იქვე, 30018). მოყვანილ ამონაწერში „პირ-აღმასი“ იმავე მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს, როგორითაც „ვისრამიანში“ (2411) „პირ-ბასრი“ იხმარება, რაც პირფოლადიანს ანუ წვერფოლადიანს ნიშნავს, სრულიად დასაშვებია, რომ „პირალმასი“ წვერალმასიან ისარსა ნიშნავდეს, და ამდენად საფიქრებელია, რომ აღმასის ნატეხი ისრის წვერთათვის გამოუყენებიათ. ასეა თუ ისე, „ვეფხისტყაოსანში“ ზემომოყვანილ ამონაწერში აღმასი საომარ იარაღადაა წარმოდგენილი და არა „გამარჯვების თილისმად“. ამას ისიც ადასტურებს, რომ მიუხედავად აღმოსავლეთში განმტკიცებული ჩვეულებისა (ძვირფასი ქვების თილისმებად გამოყენების) შ. რუსთაველს, როგორც თვით ნ. ქოიავა შენიშნავს, არც ერთხელ არა აქვს ნაჩვენები ძვირფასი ქვის თილისმად გამოყენების შემთხვევა¹⁵. თუკი აღმასი იარაღისათვის იყო გამოყენებული, შეიძლება ისიც ვიფიქ-

¹⁴ ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები, გვ. 84.
¹⁵ შდრ. იქვე, შვ. 84.

როთ, რომ რუსთაველის დროს აღმასის გათლაც და მისი სხვადასხვა დანიშნულებისათვის გამოყენებაც უკვე იწყებოდა.

დასასრულ, აღსანიშნავია მითითებები ძვირფას ქვაფრქველებში ლობისათვის გამოყენების შესახებ:

„მეფემან სახლი აავო, შიგან სამყოფი ქალისა;
ქედ ფაზარი სხდა, კუბო დგა იაგუნდისა, ლალისა,“ (329₁₋₂).

ყველაფერი ეს — ძვირფასი ქვების მრავლად გამოყენება სამკაულების სახით, ტექნიკური და საომარი იარაღების სახით, აღმშენებლობისთვისაც და სხვ. — ნათლად მიგვითითებს საქართველოში ძვირფას ქვათა ფართოდ გავრცელებაზე და მათი დამუშავების ტექნიკის მაღალ დონაზე, საიუველირო ოსტატობის მაღალ ხარისხზე.

როგორც აღვნიშნეთ, იუველირად ძველ საქართველოშიც ოქრომჭედელი გვევლინებოდა. იუველირი ოსტატი, სხვა ხელოსნებთან შედარებით, უფრო სხვისი დაკვეთით მომუშავე ხელოსანი იყო. რაკი ხელოსნის მიერ ძვირფას თვალთა მოპოვება დასამუშავებლად დიდ საფასურს მოითხოვდა, ხელოსანი დასამუშავებელი „ნიეთის ბოძების“ შემდეგ მუშაობდა შემკვეთისათვის. ძვირფასი ქვების ფართო მოხმარების მიზნით წარმოება წარმოუდგენელია. ისინი მეფის, მსხვილი მოხელეებისა და დიდი ვაჭრების ფუფუნების საგანს წარმოადგენდნენ.

§ 4. სამაგლო და მისი მოწარმეობა

იმ ნაგებობას, სადაც მჭედლები და ოქრომჭედლები მუშაობდნენ, „სამჭედლო“ ეწოდებოდა. „სამჭედლო“ „იოანე და ექვთიმეს ცხოვრებაშია“ მოხსენიებული: „გინა თუ სამჭედლოა იყვის, გინა სახუროვნოა, გინა თუ სავენახე მათ დაიურვის სამამოს“ (ათ., კრებ., გვ. 41; საბინინი, გვ. 420). იმავე ძეგლიდან ჩანს, რომ სამჭედლო, ისე როგორც საწანგრო, ხურონი და სხვ., მონასტრის იკონომოსს ემორჩილებოდა: „ხოლო საპარიკონომოსი და საწანგრო და საჯორე და სამჭედლო და ხურონი და კალაფტანი და მდრინნი და მენავენი და ვენახი ესე იკონომოსისა განსაგებელნი იყუნეს“ (იქვე, ათ. კრებ., გვ. 50; საბინინი, გვ. 424).

როგორც რკინისა და რვალის, ისევე ოქრომჭედლის დასამუშავებელი მასალის „გამოდნობა“ და „გამოხურვება“ აუცილებელი იყო. ამიტომ სამჭედლოში „სადნობელი“ და „გამოსახურვებელი“ უნდა ყოფილიყო. რკინისათვის „სადნობელი რკინისა“ (მეფეთა.

111, 8₃₃) არსებობდა, ხოლო ვერცხლისა და ოქროსათვის — „ვერცხლისა და ოქროსათვის“ და „სადნობი ქვისაჲ ოქროსაჲ“ (ელინთა ზღაპრდანი, გვ. 43). „სადნობელი“ „საკმილ“-ადაც იწოდებოდა: „საკმილი მოსკდის რკინასა ფოლადსა შინა“ (ისო ზირაქი, 31₃₀) სახურებელს „საკმილი რკინისა“ (ბრონოლრაფი, 51₂₄; 12₁₂₋₁₃) ეწოდებოდა. იყო აგრეთვე „საკმილი ოქროსი და ვერცხლისა“: „ეთიარცა გამოიყადების ოქრო და ვერცხლი საკმილსა შინა, ეგრეთ გული რჩეულთა უფლისა მიერ“ (იგავნი სოლომონისნი, 17₃). „საკმილი“ ზოგადად „ცეცხლის საგზებელს“ ეწოდებოდა და იგი თიხის ნაწარმთა გამოსაწვავად ხმარებული ნაგებობის აღმნიშვნელად იხმარებოდა. ხოლო ილეკროს სადნობელს („ილეკრო ეწოდების ოქროსა, ვერცხლსა, სპილენძსა, რკინასა, ტყვასა, კალასა და ყოველსავე მისთანათა ერთბაშად“ — ს. ორბელიანი) „ბრძმედი“ ეწოდებოდა. „ბრძმედი“, როგორც ოქრო-ვერცხლის სადნობის აღმნიშვნელი, ხშირად გვხვდება ქართულ წერილობით ძეგლებში. იგი „დაბადების“ თარგმანშიც გვხვდება: „ეთიარ სახედ გამოდნების ვერცხლი შორის ბრძმედსა, ეგრეთ გამოდნეთ შორის მისსა“ (ეზეკიელი, 22₂₂). იგი გვხვდება ორიგინალურ ქართულ ძეგლებშიც: იოანე მტბევარის ნაწარმოებებში (სასულიერო პოეზია, ქე 143—145; ვზ. 326), „გ. მთაწმინდელის ცხ“ბაში, სადაც ნათქვამია: „ოქრო, სიღრმითგან ქუწყანისათა აღმოღებული, ბრწყინვალე ბრძმედისა მიერ გამოცდილი და განწყებდილი, კეთილად შეუნიერ იქმნების“ (ათ. კრებ., გვ. 351). „გ. მთაწმინდელის ცხ“ბის“ ავტორის მიხედვით ბრძმედი განარჩავს ოქროს „ბრპენისაგან და თიხისა“ და ამდენად წარმოაჩენს მის ბრწყინვალებას: „ემსგავსა იგი ოქროსა მომღებელსა მას ჯელოვანსა, ვითარცა იგი ქიმიათათჳს, წერილ არს, რომელნი იგი მრავალ ღონებითა სიღრმითგან ქუწყანისათა გამოიღებენ და ბრძმედისა მიერ და ცეცხლისა ბრწყინვალეებაჲ მისსა წარმოაჩენენ, ეგრეთვე წმიდისა ამის მამისა ჩუშნისა გონებაჲ სიტყვერისა ამის ოქროსა ბრძმედი იქმნა, მდნობელ ცეცხლითა სულისათა წმიდისათა განმატურებელ და განმარჩეველ ოქროსა ბრპენისაგან და თიხისა“ (ათ. კრებ., გვ. 310). „ბრძმედი“ გვხვდება აგრეთვე „აბდულუმესიაში“ (25, 2 ₃₋₄). „ბრძმედი — ГОРНИЛО“ — განმარტავს ნ. მარი. „აბდულუმესიაში“ იგი გვხვდება „გამოსადნობის“ მნიშვნელობით, „სიწმინდის ბრძმედსა თვით განსაწმედსა გამოდნობიხარ ბიწუშეუხებლად“ (42 ₃₁₋₄). ცეცხლის დანთება ბრძმედში „ცეცხლმბერველით“ (Хр. В., IV, вып. I, 68₁₂) ხდებოდა. „ცეცხლმბერველი“ „საბერველადაც“ იწოდებოდა: „ხოლო მუცელი,

ჩემი, ვითარცა თხიერი ტბილისა მდუღარისა შეკრული, ანუ ვითარცა საბერველი მჭედლისა განხეთქილი“ (იობ., 32¹⁹) ან კიდევ: „მოაკლდა საბერველი ცეცხლისაგან, მოაკლდა ბრპენი, ცუდნი საბერვეცხლის მჭედლობას“ (იერემია, 23). საბერველის მბერავი თვით მჭედელი იყო, ან სპეციალურად მისთვის მიჩნეული პირი. „აჰა მე აღვაგე შენ არა ვითარცა მჭედელმან მბერავმან ცეცხლისა მიერ ნაკვერცხალთამან და გამომღებელმან ჭურჭლისა საქმედ“ (ესაია, 54¹³). „ბრძმედზე“ „ნავშირი“ (ათ. კრებ., გვ. 79) იყრებოდა. მჭედლისათვის საჭირო ნახშირი სპეციალურად მზადდებოდა; მის დასამზადებლად განკუთვნილ ლუმელს „სანავშირე ლუმელი“ ეწოდებოდა, ხოლო „ნავშირის“ დამამზადებელს კი „მენავშირე“: „მოგუაქლდა ოდესმე ნავშირი და ძმანი იგი განიზრახვიდეს ერთი-ერთას, რამცა ხუალის დღე შექმნეს სანავშირედ ლუმელი ერთი საქმარად მჭედლისა“ (ც^ნბაჲ სვმ. მესუეტისაჲ, 301¹²⁻¹⁴).

ნავშირდაყრილი ბრძმედი საბერველით ეგზებოდა. აგზებულ ბრძმედში გახურებული ლითონი „მარწყუხითა შეპყრობილი“ (იქვე, 284²⁷⁻²⁸; შდრ. Xp. B., II, вып. III, 334 გ²; სასულიერო პოეზია, ლა²⁸) იყო. „მარწყუხით შეპყრობილი“ ლითონი „გრდემლზე უროთი და კვერით იჭედებოდა მჭედელთა მიერ“. „გრდემლი“ „დაბადების“ ქართულ თარგმანში გვხვდება: „მჭედელი... მახლობელად მჯდომარე გრდემლისა“ (ისო ზირაქი, 38²⁹). იგი იხსენიება „შო მღვიმელის ც^ნბაში“: „იხილა, რამეთუ გურდემლსა ჭედდა, ანუ კუძრსა სცემდა“ (საბინინი, გვ. 229). „გრდემლი“ ნახსენები აქვს ლეონტი მროველს, შოთა რუსთაველს, „ვისრამიანის“ ქართულად გადმომღებელს და სხვ. შ. რუსთაველი „ტყვიის გრდემლს“ იხსენიებს: „გასტეხს ჭვასაცა მაგარსა გრდემლი ტყვიისა ლბილისა“ (5). „ვისრამიანში“ ნათქვამია: „გრძნეულთა უხუცესი იყო. მისითა კელოვნებითა და გრძნეულობითა ეგზომ მაგალითი იყო, რომელ ბასრისა გურდემლისაგან ვარდსა ააყვავებდა“ (გვ. 144). ან კიდევ: კრძალი „ჩემი კულა ჭვასა და გურდემლსა“ სჭრის (იქვე, გვ. 105; შდრ. იქვე, გვ. 181). როგორც აქედან ჩანს, ილუკროს გასაქედი სადგარი ბასრისაგან ანუ ფოლადისაგან კეთდებოდა.

მჭედლის განუყრელ იარაღს „ურო“ და „კუერი“ წარმოადგენდა. უძველეს ხანაში მჭედელთა სახელიც კი ამ იარაღიდან იყო ნაწარმოები („კვერითხურო“). „დაბადების“ სხვა ადგილშიც მჭედელი „კუერის მცემელად“ (ესაია, 41⁷). იწოდება. „ურო“ კი „კუერზე“ უფრო დიდ იარაღს წარმოადგენდა: „მოღებად ჰსცა ურო მჭედლისაგან“ — ნათქვამია „გ. მთაწმინდელის ც^ნბაში“ (ათ. კრებ.,

გვ. 306). ლეონტი მროველი კი მოგვითხრობს: „ოდეს უხეტქნიან ჩუგლუგები იგი საქურველსა ზედა მათსა, ჰგუანდა კმა, იგი კმა, მას უროს მკედლისასა, რომელი ეცემის გურდემლსა“ (სახელწიგნი, 291-2).

თავი VI

მწიგნობრობასთან დაკავშირებული ხელობანი

აკად. ივ. ჯავახიშვილს თავის ცნობილ ნაშრომში „ქართულ დამწერლობათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ დეტალურად აქვს განხილული საკითხი მწერალთა საწერი მასალის და სხვ. შესახებ. ამიტომ ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ საკითხზე შევჩერდებით მოკლედ.

მწერლობას, წერა-კითხვის ცოდნას და განათლებას ძველ საქართველოში „მწიგნობრობა“ ეწოდებოდა. „კელი მწიგნობრობისაჲ“ მწიგნობრობასთან დაკავშირებულ ყოველგვარ ხელობას შეიცავდა. ცალკე, დამოუკიდებელ დარგებად ითვლებოდა „წერაჲ ხუცურისაჲ“, „შეკერვაჲ წიგნისაჲ“, მაგრამ ისინი ერთად მწიგნობრობის ხელობას შეადგენდნენ და ზოგჯერ ერთი პირის ხელში ერთიანდებოდნენ კიდევ.

ბანდაიძის ზემოთყვანილ მინაწერში აღნიშნულია: „წყალობითა ღთისათა მომცა თუნეორ მოძღუარისა კელოვნებაჲ ესე ვითარი: პირველად კელი სწავაჲ ჯუცობისაჲ; კელი მეორე მწიგნობრობისაჲ, კელი მესამე წერაჲ ჯუცურისაჲ; კელი მეოთხე შექმნაჲ ეტრატისაჲ; კელი მეხუთე შეკერვაჲ წიგნისაჲ და სხვ. (Жордания, Опис., II, გვ. 94). მწიგნობრობის ხელობას „წიგნითა მუშაკობაჲც“ (ხრონოლოგია, 237₉) ეწოდებოდა, ხოლო წერით ხელოვნებას— „კელსაქმარი მწერლობისაჲ“ (კიმენი, I, 127₃₇, 128). მწიგნობრობასთან დაკავშირებული ხელობის მცოდნის სახელი „მწიგნელიც“ (იერემია, გვ. 36, 23) უნდა იყოს.

§ 1. მტრების შემოჭრის დრო

როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, წერილობითი ძეგლებისათვის თავდაპირველად ქვა, ლითონი და სხვა მაგარი ნივთიერებები იყო გამოყენებული. წარწერისათვის „ფიცარნი კესანი“ (სასულიერო პოეზია, რ 41), აგრეთვე ხისაც, უხმარიათ. ეგვიპტელების მიერ საწერ მასალად გამოყენებული პაპირუსი, რომელსაც

ქართულად „ჭილი“ (ესაია, 19ა) ეწოდებოდა, იხმარებოდა თუ არა საქართველოში, ჯერჯერობით გამოურკვეველია. ჭილზე ნაწერი დღემდე ცნობილი ძველი ქართული ძეგლები ამას ვერ ატარებენ.

IV—V სს-დან ჭილს პერგამენტი ცვლის და იგი (პერგამენტი) უკვე VIII—XIII სს. გაბატონებულია. პერგამენტს, ანუ საწერად დამუშავებულ ტყავს, ქართულად „ეტრატი“ ეწოდებოდა: „თუ რას მასწერიებდე, მიხარიათ ეტრატი გიზლო“-ო, მიწერილია 982 წ. ტყავის ერთ ხელნაწერზე (მდრ. ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 35). ან კიდევ: „ამის წიგნისა ეტრატი დაიწერა ქკსა: სნე:“ 1035 წ. (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. 177). დღემდე ცნობილი უძველესი ქართული ხელნაწერები (V—VI სს.) ეტრატზეა შესრულებული. როგორც მასალის დაუზოგავად ხმარებიდან ჩანს, V—VI სს. საქართველოში ამგვარი საწერი მასალა მრავლად მოიპოვებოდა და ალბათ მისი გამკეთებლებიც იყვნენ.

დას. ევროპაში ყოველ განთქმულ მონასტერს IX ს-დან თავისი ეტრატის მკეთებელი ხელოსნები ჰყავდა, რომელთაც *pergamensarii* ეწოდებოდათ. ეტრატის მკეთებელი ხელოსნები უნდა ყოფილიყვნენ საქართველოშიც, მაგრამ მათ შესახებ ცნობები ნაკლებად მოგვეპოვება. XIV ს., საქართველოს დაკნინების ხანაში, ეტრატის მკეთებელ ხელოსანთა არსებობაზე ვარკვევით მიგვიითითებს ზემომოყვანილი მინაწერი, სადაც ხელობის ერთ დარგად „შექმნაა ეტრატისაა“ არის დასახელებული. მით უმეტეს, ამგვარი ხელობის მქონეთა მრავლად არსებობა უნდა ვიგულისხმოთ უფრო წინათ, როცა ქართული მწერლობა ჰყვავდა და სამწიგნობრო ხელოვნება უფრო განვითარებული იყო.

ეტრატის დამუშავების პროცესის შესახებ ჩვენ არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ქართველები ეტრატს ალბათ ისევე ამზადებდნენ, როგორც სხვა ქვეყნების ოსტატები¹. ჩვენი აზრით, ეტრატის დამზადებაზე მიგვიითითებს ზოგიერთი მინაწერი. თ. ჟორდანიას მოწმობით XI ს. ერთ-ერთ ხელნაწერზე მიწერილია: „ამის ეტრატისა სიძბილე (იმისაგან წარმოსდგებაო, რომ, თ. ე.) მესხმან უმეცარ უწრფელომან... კვერცხის ცხება მოიგონა და შეკაზმვა... და ვერ კარგად ქმნა უბადრუქმან“ (Жордания, Опис., I, გვ. 215). მესხს, როგორც ეტყობა, ჰქონდა კელი ეტრატის შექმნისა, მაგრამ არც ისე დახელოვნებული ყოფილა და „ვერ კარგად უქმნია“. „შეკაზმვა“ და „კვერცხის ცხება“, ჩვენი აზრით, ეტრატის შექმნის სამუშაოს შესრულების მომენტებია. ეტრატის შექმნელის გოდებად მიგვაჩნია ჩვენ შემდეგი მინაწერიც, რომელიც, მ. ჯანაშვილის

¹ ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 34.

აზრით, XII—XIII სს. მიეკუთვნება: „ფოთათა კუშრცხნი ვსთხოვეს ეტრატისათვის, ვერ მამცნეს. კუშრნათამცა დაურჩებთან ქათაჲნი, თქული ენცა თქვთ, ძმანო საყვარელნო. ანდრია“ (M. Джанаишвиლის III, გვ. 53). კვერცხის ცხება, როგორც ჩანს, ეტრატის შექმნის შემდეგ ხდებოდა გასაპრიალებლად, გასალესავად. მაგრამ უკვერცხოდაც შეიძლებოდა თურმე ეტრატის გაპრიალება და გამოყენება: მესხმა კვერცხის ცხება მოიგონა და ამით გააფუქაო; რომ არ წაეცხო უკეთესი იქნებოდაო, ალბათ; ხოლო მეორე შემთხვევაში მკეთებელს კვერცხი ვერ უშოვნია და ამით აიხსნება ქათამთა წყევლით მოხსენიება.

ეტრატის შემქმნელ ოსტატს ზოგჯერ სხვა, მწიგნობრობასთან დაკავშირებული კელიც გააჩნდა. ბანდაიძეს, გარდა ეტრატის შექმნისა, ჰქონია აგრეთვე ცხრა კელი, მათ შორის — „წერაჲ ჭუცურისაჲ“, „შეკერვაჲ წიგნისაჲ“ და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ზემომოყვანილი XII—XIII სს. მინაწერი, რომელიც ვინმე ანდრიას ეკუთვნის, ტექსტის ხელით არის გაკეთებული; ე. ი. მწერალი და ეტრატის მკეთებელი, რომელსაც კვერცხი ვერ უშოვნია, ერთი და იგივე პირი ყოფილა.

ეტრატს, ისე როგორც ჰილს, მალე უჩნდება შემცველი. XI—XII სს. უკვე პარალელურად ქალაღიცი იხმარებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელიც არაბების სახალიფოს ფარგლებში შედიოდა, ივ. ჭავჭავიძის აზრით, ქალაღდის ხმარება ადრე უნდა დაწყებულიყო, მაგრამ XI ს. ადრე ქალაღდზე დაწერილი ქართული ძეგლი არ ჩანს, თვით სიტყვა „ქალაღდი“ კი პირველად „ვეფხისტყაოსანში“ იხსენიება: „მე გული შენი ქალაღდად გულსავე ჩემსა ვეწები“ (1293). ჰქონდა თუ არა საქართველოს XI—XII სს. საკუთარი ქალაღდი, თუ მას იგი უცხოეთიდან შემოჰქონდა და მით კმაყოფილდებოდა, გამორკვეული არ არის, მაგრამ, რომ ქალაღდის დამამზადებელი ხელოსნები არსებობდნენ, ამას შედარებით მოგვიანო ხანის ზოგი მინაწერიც ცხადყოფს. მაგ., ერთ-ერთ მინაწერში გვითხულობთ: „ან ღო შე სულითა (?) კპეტაძე (?) კერძო დიაკონი, რომლისა კელითა ილესებოდა ქალაღდი ესე“ (Жордания, Опис. I, გვ. 198). როგორც ეტყობა, მოხსენიებული „კერძო დიაკონი“ ყოფილა მღვსავი, გამპრიალებელი ქალაღდისა. ალბათ ქალაღდის კეთებასთან დაკავშირებული სხვა სამუშაოს შემსრულებლებიც იყვნენ.

§ 2. ბ ა ლ ა მ მ ა ნ ი

წერა, გადაწერა, ერთგვარ ხელობას წარმოადგენდა. ის ფასდაღებულიც იყო, რაკი წიგნების გავრცელებისათვის სხვა საშუალება

არ არსებობდა. 1365 წ. ზემომოყვანილ შინაწერში სხვა ხელობათა შორის მესამედ „წერაჲ ხუცუურისაჲ“ იხსენიება. ზოგჯერ ავტორი თვით იყო მწერალი ანუ გადამწერი თავისი თხზულებებისა. უფრო ხშირად ამ სამუშაოს ე. წ. „გადამწერელი“ (თარგმანება ფსალმუნთა, ძვ. საქ., III, 245²²⁻²³) ასრულებდნენ, ამ ხელობაში სპეციალდებოდნენ და საფასურსაც საკმაოდ იღებდნენ. „გადამწერელს“ ზოგჯერ „დამწერელი“, „მწერალი“ და „მწიგნობარი“ ეწოდებოდა.

როგორც წყაროებიდან ირკვევა, იყვნენ სხვადასხვანაირად მწერალნი: მწერალთა ერთ ჯგუფს „კეთილად მწერალნი“ შეადგენდნენ, რომელნიც სუფთად და კარგად წერდნენ, მაგრამ შედარებით მეტ ღროს ანდომებდნენ მას. მათგან განსხვავებით იყვნენ აგრეთვე „მაღლე მწერალნი“, რომელნიც უფრო ჩქარა ასრულებდნენ თავიანთსამუშაოს. „მაღლე მწერალნი უკუე მოუმზადნა მას შუდნი, ხოლო კეთილად მწერალნი უმრავლესნი“ (ხრონოლოგია, 236₁₅₋₁₆). „მაღლე მწერალი“ იხსენიება X IV ს. ერთ-ერთ ხელნაწერში: „ესე მე ათანასე მაღლე მწერალმან აღვწერე (Marr, Opusc., გვ. 258—259). აღსანიშნავია, რომ ათანასე მაღლე მწერალი ყოფილა თვით ავტორი „ეკატერინეს წამებისა“ (იხ. იქვე). „მაღლე მწერლები“ „უცხად მწერლებად“ იწოდებოდნენ: „შრომისთჳს ლც^ე ვყო უცხად მწერლისა და მწარედ ცოდკლისა ბასილისათჳს“ (Marr, Agiogr. mat., I, გვ. 14). ან კიდევ: „ლოცვა ჰყავთ წ^ათა მ^აათა ჩ^თჳს იოვანესა და ეფთჳმისა თარგმნებისათჳს... და ჩ^ნ უცხად მწერალთა და სერაპიონ მმოსელისათჳს... ქრონიკონი იყო სკმ (1088, A. Цагарели, Свеп., I, გვ. 86; შდრ. იქვე, გვ. 82; Marr, Opusc., გვ. 139 და სხვ.). მაღლე მწერალთაგან განსხვავებით იხსენიება „სიმიამთ მწერალი“ (იხ. H. Marr, Acta Iberica, გვ. 303—304. „სიმიამთ რომელ არს წერტილი“—განმარტავს საბა; ამდენად სიმიამთ მწერალი წერტილებით მწერლად (სტენოგრაფისტად) უნდა იქნეს გაგებული. ს. ორბელიანი სწორედ ამგვარად განმარტავს მას: „სიმიამთ მწერალი წარსაგებლის მწერალი, გინა მონასმენის მწერალი“ („პრეუმისი, რაც ესმას წეროს“—უმატებს საბას შემავსებელი). მაგრამ, როგორც ნ. მარი შენიშნავს, „სიმიამთ მწერალი“ სხვა გაგებითაც იხმარებოდა (იხ. Acta Iberica, გვ. 327; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 127—128). აღსანიშნავია, რომ ქართული სიმიამთმწერლობის არსებობის დამადასტურებელი ძეგლები, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა, ჯერჯერობით უცნობია.

გარდა „კეთილად მწერლისა“ და „მაღლე მწერლისა“ გვხვდება „მჩხრეელი“—მწერლის, გადამწერის, მნიშვნელობით („ქ^ე შ^ე მჩხრე-

კელი ამისი ინ-ე ან—Март, Опис., გვ. 26; „ლც“ ვყო ამონა მხრე-
 კელისათვის ცოდვილისა ფ-დ.—იქვე, გვ. 24; შდრ. აგრეთვე 52, 251, 264; Март, ТР, IX, 63) და „ჩხრეკა“—წერის მინაწერში
 ბით („დაეჩხრეკე წ-ა ესე წიგნი წი-სა ამის მონასტრისათვის“—Жор-
 дания, Опис., II., გვ. 58). როგორც ჩანს, მხრეკელისაგან გან-
 სხვადებოდა „უცხად მხრეკელი“. „მაქსიმე აღმსარებელის ცხ-
 ბას“, ე. თაყაიშვილის სიტყვით, მიწერილი აქვს: „ხოლო დაიწერა...
 ჳელითა უღირსისა და უცხად მხრეკელისა ისაკისათა“ (ე. თაყაიშ-
 ვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 79; შდრ. იქვე, გვ. 189—190.
 Жордания, Опис., I, გვ. 196 და სხვ.). ივ. ჯავახიშვილი „ჩხრეკი-
 სა“ და „მხრეკელის“ შესახებ წერდა: „ჩხრეკა“ მეგრულად თხრას,
 გათხრას ეწოდება... ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ ჩხრეკა წე-
 რითი ხელოვნების ძველი, წარწერათა გამოყვანის აღსანიშნავად გან-
 კუთვნილი ტერმინი უნდა იყოს“.² ივ. ჯავახიშვილის ამ მოსაზრებას
 ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლიც ადასტურებს. ბეშენაშენის ეკლესი-
 ის კედლის წარწერის შემსრულებელი მღვდელი ვურგენი ამბობს:
 „გურგენ მღვდელმან დაწერე ცოდვილმან, უცხად დაეჩხრეკე“
 (Э. Такайшвили, Арх. экск., IV, გვ. 16).

„მხრეკელისა“ და „უცხად მხრეკელის“ გვერდით იხსენიება
 „ჰავად“, „უნდოდ“ და „უგუნურად მხრეკელი“ (ე. თაყაიშვილი,
 არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 82). „უნდოდ ჩხრეკა“ ნახსენებია
 983 წ. ხელნაწერზე მინაწერში: „შემინდვეთ უნდოდ დაჩხრეკისათ-
 ვს, ყლ-დ არა ყოფასა ესევე შჯობს“ (Март, Опис., გვ. 76). „უგუნუ-
 რად მხრეკელს“ კი ერთ მინაწერში ნათქვამი აქვს: „მე რ-ი დამეკ-
 ლოს, შემინდვეთ, რ- უგუნურად მხრეკელი ვიყავ და ღ-ნ იცის
 გუამითა ღიად ხაში“ (იქვე, გვ. 110).

ვადამწერის ხელოვნებაზე ვაველენას ახდენდა მისი კულტურული
 დონე, მხატვრული ნიჭი, მოცილობა თუ მოუცელებობა, წლოვა-
 ნება და მრავალი სხვა. ვადამწერნი ხშირად უჩივიან მოხუცებულობას
 და ამ მიზეზით ბოღიშს იხდიან „ფარჩხად“, „მოცლომილად“ წე-
 რისათვის: „ფარჩხად წერისათვის შემინდვეთ, რამეთუ მესამესა წელ-
 სა ბოსტანსა მას (ვიყავ) და დასასრულსა შინა ასაკათასა ვიქცეოდი“
 (Цагарели, Свед., I, გვ. 46). „დაეჩხრეკე წ-ა ესე წიგნ-დ... ჟამსა
 ოდენ ბოროტად მოხუცებულობისათა ჩემისათა... შემინდვეთ, პირ-
 ველ სხვთა დედებითა დამეჩხრეკა მოცლომილად“ და შემდეგ გავას-
 წორეო (Март, Опис., გვ. 58. შდრ. Матер. по арх., XII, გვ. 160).

² ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 51.

ზოგჯერ გადაწერა იმდენ ხანს ვრძელდებოდა, რომ ახალგაზრდას მოხუცებულობა მოუსწრებდა კიდევ: ვადამწერი აევაროზ ბანდიძე აღნიშნავდა: „ოდეს ვიწყე წერად (1348 წ., შ. მ.), ყრმარსებამ და აქა მიმკოცონებულმან სრულეყავ, ქრონოკონსა მივ.“ (Жордания Опис., II, გვ. 93-94).

ძველი ქართული ხელნაწერების სიმრავლე თავისთავად ადასტურებს ვადამწერთა დიდი რაოდენობით არსებობას ძველ საქართველოში. მინაწერებით ირკვევა, რომ ამა თუ იმ წიგნს ორი ან სამი ვადამწერი ერთად წერდა, ერთ სამუშაოს ასრულებდა. „დაბადების“ ათონური ხელნაწერის მინაწერში იკითხება: „დაიწერა წა ესე წიგნი ტელითა სამთა მწერალთათა: მიქელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა... ქს რქმ“ (978 წ., Жордания, Опис., II, გვ. 40. А. Цагарели, свед., I, გვ. 5). გვაქვს შემთხვევები ორი მწერლის თანამშრომლობისაც ერთი წიგნის ვადამწერის დროს: „ესე სახარება დაიწერა მათსა (დავით კურაპალატისა, შ. მ.) ზეობასა ტელითა ორთა მწერალთათა: დავითისითა და არქიპოსითა“ (Цагарели, Свед., I, გვ. 19). ასევე მეორდება იმავე სახარების შემდეგ გვერდებზე. როგორც მინაწერიდან ჩანს, ორი მწერლის მიერაა შესრულებული წყაროსთვის 1195 წ. სახარებაც. „დაიწერა და გასრულდა ტელითა ორთა მწერალთაჲთა: იოვანეს ფუკარალისძისა მნათისაჲთა და გიორგი სუთაჲსძისაჲთა“ (Матер. по арх., XII, გვ. 160; შ. ამირანაშვილი, ბეჟა ოპიზარი, გვ. 7). რამდენიმე პირის ერთად თანამშრომლობაზე მოგვითხრობს აგრეთვე სინას 864 წ. ხელნაწერი: „მე მაკარი ლეთეთელი გრ ვრძელისაჲ ცოდელი ფდ ღირს მყო ღნ შესაქმედ წდისა ამის წიგნისა მრავალთაჲვისა. თანაშეწევნითა ძმისა ჩნისა სლიერითად პიმენ კახისაჲთა და კელთწერითა დედის ძმის წოკლისა ჩემისა ამონა ვახთანგ მოძალოკლისა ძისაჲთა“ (Март, Опис., გვ. 22—23). ზემოხსენებული წიგნის შექმნაში, როგორც ჩანს, მონაწილეობა მიუღიათ მაკარ ლეთეთელს, პიმენ კახს და ამონას. ამონას „კელთწერით“ შეუსრულებია თავისი სამუშაო. ამონა ამავე ხელნაწერის სხვა მინაწერში „მჩხრეკელად“ იხსენიება; მაკარ ლეთეთელი და პიმენ კახი კი ალბათ სხვა სამწიგნობრო სამუშაოს ასრულებდნენ. ამდენად წიგნების შექმნის საქმეში ერთიანდებოდნენ არა მარტო ვადამწერები, არამედ მწიგნობრობის ხელობის სხვადასხვა დარგის წარმომადგენლებიც.

სამი მწერლის, ორი მწერლის და სხვადასხვა მონათესავე ხელობის მქონეთა გაერთიანება ამა თუ იმ სამუშაოს შესრულებისას შემთხვევითი არ იყო. სამეფო კარზე ვადამწერთა მთელი დასი იყო. როგორც „გ. მთაწმინდელის ცხბიდან“ ჩანს, „კურაპალატს შეუქ-

მნია მთელი დასი წიგნების გადამწერთა“ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, მასალები სწავლა-აღზრდის შესახებ, „სწ.-აღზრდის ისტ. საქ.-ში“, კრებ. I, 1937, გვ. 11). როგორც ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნული წიგნი დაამწერთაგან ერთი რომელიმე გადაწერისა და წიგნის გამოწყობის უფროსი და ხელმძღვანელი უნდა ყოფილიყო. მართლაც, როგორც „გ. მთაწმინდელის ც“ხბიდან“ ჩანს, გადამწერთა გარდა კურაპალატის კარზე იყო „მწერალთა ზედა მთავარი“. კურაპალატის (ალბათ ბაგრატ III-ს) „მწერალთა ზედა მთავარი“ ყოფილა გიორგი ათონელის ბიძა, „გიორგი მწერალი“: „გიორგი მწერალი, მწერალთა ზედა მთავარ კურაპალატისათა“ („გ. მთაწმინდელის ც“ხბა“, გვ. 288; იხ. ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 11—12). „მწერალთა ზედა მთავარი“ ალბათ იყო „უპირატესი მწიგნობართა დასისა“ (ხრონოლოგიათი, 14323-24). სამართლიანად შენიშნავდა ივ. ჭავჭავაძის, რომ „გადამწერთა ურთიერთშორის დამოკიდებულება გარკვეული წესებით იქნებოდა მოგვარებული“ და ყოველივე ეს „ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ გადამწერთა ერთნაირი ამხანაგობანი უნდა ყოფილიყო... XI—XII სს., როდესაც საქართველოს კულტურულმა განვითარებამ უაღრეს საფეხურს მიაღწია, გადამწერელთა ამხანაგობათა არსებობა და საზოგადოდ ამ ხელობის ფართოდ, სავაჭრო მიზნით ერთობლივი წარმოება ბუნებრივად უნდა ვიგულისხმოთ“.³ გადამწერთა ამხანაგობას, როგორც XVIII ს. პირველი ნახევრის ერთ-ერთი მინაწერიდან ჩანს, „თაბუნი“ (იხ. Бакрадзе, Арх. путеш., გვ. 274) პრქმევია. „თაბუნი“ და „ასნაფი“ კი თანაბარი მნიშვნელობის სიტყვებია და XVII—XVIII სს. „ამქარის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა.

გადამწერნი, როგორც ხელობის სხვა დარგის წარმომადგენელი, უსასყიდლოდ არ მუშაობდნენ. გასამრჩელოს მიღება ხელნაწერის თუ წიგნის შექმნის სხვა სამუშაოს შესრულების გამო ხელს არ უშლიდა მათ ეთხოვნათ მკითხველისათვის, რომ ისინი ლოცვით მოეხსენიებინათ. ტბეთის სახარების შემომოყვანილ მინაწერში გარკვევითაა ნათქვამი: „ღ-ნ გარწმუნოს, სულისა ჩემისათვის ლოცვა ყავთ. სასყიდლოთ წერა და დასტურა არა მიშლის ლოცვასა“ (Матер. по арх., XII, გვ. 160). გასამრჩელოს აღება ჩვეულებრივ ამბად ითვლებოდა. უსასყიდლოდ, როგორც ერთი მინაწერიდან ირკვევა, XI ს. თითქმის არავინ წერდა: „და მე შემინდევით პირველისათვის, უცბად და უმეცრად ჩხრევისათვის. სხვა და ღონე არა მაქუნდა, საფასისაგან გლახაკად ვიყავი და უსასყიდლოდ არავინ დამიწერდა და ლოცვა ყავთ ჩემ უბადრუკისათვის“ (Джанашвили, Опис., III, გვ. 61).

³ ივ. ჭავჭავაძის, პალეოგრაფია, გვ. 57.

გადამწერნი გადაწერას დაკვეთით ასრულებდნენ. წიგნის დაკვეთით შემქმნელს „მომგებელი“ (იხ. ივ. ჭავჭავაძის, პალეოგრაფია, გვ. 56) ეწოდებოდა. „მომგებელი“ გადამწერს ზოგჯერ ადრე აძლედა მასალას. მაგ., მიქელ დალალისონელს თავის ადრეში ნათქვამი აქვს: ათონის (1074 წ.) კრებული დაწვრე „დეკანოზობასა იაკობ მღვდელისასა, განზრახვითა მისითა... ეტრატი იაკობ დეკანოზმან მოილო“ (იქვე, გვ. 56). ჩვენამდე მოაღწია ცნობილი გადამწერის იოანეს წერილმა, რომელსაც „მომგებელ“ მიქელისათვის 984 წ. სინას მთაში წიგნი გადაუწერია: „რომელი გებრძანა, დამიწერია, — წერს იგი „მომგებელს“, — მარიამ მეგვიპტელისაჲ არა ვპოვე ... სხუად ვერაჲ ვიცოდე, რამეცა დაწვრე რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავეზად დაწვრე... ესე მე აღრე დაწვრე, გარნა არა ვინ ვპოვე ვისამცა მივსცე: აწ კურილესადა წარმომიციმიან. თუ რას მწერიებდე, მიხარიან ეტრატი გიზლო“ (ივ. ჭავჭავაძის, პალეოგრაფია, გვ. 56). როგორც აქედან ჩანს, გადამწერი შემკვეთის ბრძანებით წერდა შერჩეულ მასალას. გადამწერს შეკვეთილი ვერ შეუსრულებია, მარიამ ეგვიპტელის ცხოვრება ვერ უშოვნია და მის მაგიერ მიქელის მიერ გამოგზავნილი ეტრატის დარჩენილ აღგილებზე საკითხავეზი გადაუწერია. თუ შეკვეთი ამაზე არ დათანხმდებოდა, იოანე სიხარულით ჰპირდებოდა ეტრატის ანაზღაურებას. აღსანიშნავია, რომ მნიშვნელობა ჰქონდა შეკვეთილის დროზე შესრულებასაც. იოანე ბოდიშობს: „აღრე დაწვრე“, მაგრამ დროზე ვერ გამოგიგზავნეო.

ზოგი რამის თქმა გადამწერთა შრომის ფასის შესახებაც შეგვიძლია. შრომის ფასი გადამწერლის ღირსებასა გადასაწერის სიდიდეზე იყო დამოკიდებული. ხელფასზე ქვეყნის იმდროინდელი პირობებიც ახდენდა გავლენას. ამდენად, გადამწერთა შრომის ანაზღაურება ყოველთვის ერთნაირად როდი ხდებოდა. ზოგჯერ გადამწერი თავისი ხელობით მხოლოდ კამა-სმისათვის საჭირო თანხის აღებას ახერხებდა. 1066 წ. ერთ ხელნაწერში გადამწერს ნათქვამი აქვს: „სრულ იქმნა ერთ თუე... კელითა გლახაკისა გრიგოლ ხუციასათა ფასად პურისა ჩემისა“ (Цагарели, Свед., II, 16, § 27). ზოგჯერ კი გადამწერის შრომა საკმაოდ ჯილდოვდებოდა. XVIII ს. ერთი გადამწერი ნიკოლოზ ოსეს ძე, ივ. ჭავჭავაძის გამოანგარიშებით (იხ. პალეოგრაფია, გვ. 98), ერთი გვერდის გადაწერაშიორ შაურს იღებდა, როცა ვახტანგ VI-ს „სამართლის წიგნის“ მიხედვით კოდი პური ნორმალურ ფასებში შაურნახევარი იყო, ხოლო ძვირობისას—არაუმეტეს ათი შაურისა და ზოგჯერ სამი აბაზისა.

ნიკორწმინდის XI ს. სიგელიდან ვგებულობთ, რომ ნახევრადდაწერილი იადგარის დასრულებისათვის და მისი შეკავშირისათვის 15

დრაპკანი გადაუხდიათ: „მე დამზულდა იადგარი „ნახევარ წერილი“ და გავასრულე ყოვლითავე სისრულითა შევმოსე და მოვეკურნე და შევებე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათუს მივეცე და დრაპკანი დუკატი იე“ (ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 49). ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდის მიხედვით⁴, ვთქვათ, შეკაზმვაში 3—5 დრაპკანი დუკატი მისცა, მაშინ ნახევარი წიგნის დაწერა 10—12, ხოლო მთელი წიგნისა 20 ან 24 დრაპკანი დუკატი ღირებულა. ასე რომ, წიგნის გადაწერა საკმაოდ ფასობდა. იმავე სიგელიდან ჩანს, რომ წიგნი კარგ ფასში იყიდებოდა და ამდენად მწერლებსთვისაც კარგ შემოსავალს იძლეოდა: „ვიყიდე წიგნი პარაკლიტონი :ა: და მივეც ფასად ცხენისა ნახევარი“ (იქვე). წიგნების გადამწერთა შემოსავალზე წარმოდგენას გვაძლევს „იოანე და ექეთ. ცხების“ ავტორი, როცა იგი თეოფანე ხუცესზე ლაპარაკობს, რომ იგი იყო „სწავლული ფრიად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღმთოთაჲ, უფროჲს ათას ხუთასისა დრაპკნისა უწერიან წიგნი მონასტერთა შინა და გარე“ (ათ. კრებ., გვ. 57; საბინინი, გვ. 427). დახელოვნებულ მწერალს მთელ თავის სიცოცხლეში შეეძლო ამ ხელობით მოეგო 1500 დრაპკანი. ჩვეულებრივ მწერლებს ამაზე ნაკლები შემოსავალი ექნებოდათ⁵.

საკიროდ ვცნობთ გადამწერთა იარაღებზედაც შევივრდეთ. ტერმინით—„აღსაწერელნი წიგნისანი“ საერთოდ საწერი მასალა და იარაღი აღინიშნებოდა. „წმ. ნინოს ცხების“ შატბერდისეულ ვარიანტში ნათქვამია: „მოიხუენით აღსაწერელნი წიგნისანი და დაწერეთ ცხორებაჲ ჩემი“ (E. Такайшвили, Опис., II, გვ. 735). თვით საწერ იარაღს კი „საწერელი“ ეწოდებოდა: „მოიხუენეს საწერელნი საღომე უყარმელმან და სივნიელმან პეროჯავრი და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“—(იქვე, გვ. 435). „საწერელი“, წერდა ივ. ჯავახიშვილი, უმთავრესად ცვილოვან ტაბულებზე საწერ იარაღს ჰნიშნავდა⁶. „საწერელი“ მელან-კალმის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. „იოანე და ექეთ. ცხებაში“ აღნიშნულია: „ყოველსავე იგი მისცემნ საწერლამდე და ნემსადმდე“ (საბინინი, გვ. 410). „საწერლის“ გვერდით სიტყვა „კალამიც“ გვხვდება, X ს. სხვა რამეთი წერა შეუძლებლადაც მიაჩნდათ. დაჩი თავის წერილში ამბობს: „დაწერნა კალამმან ლუთისამან“-ო (თ. ქორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 100). ხოლო „მაქსიმე აღმსარებელის ცხების“ ქართულ თარგმანში იკითხება: „კალამი მიების პელსა მას დაკუეთილსა და

⁴ შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 1907, გვ. 45.

⁵ შტრ. იქვე.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 43.

წერს“ (ციმენი, 1, 94). შ. რუსთაველსაც საწერ იარაღად კალამი უხმარია: „მელნად ვიხმარე გიშრის ტბა და კალმად მე ნა რხეულნი“ (გვ. 43). კალმად იყენებდნენ ფრთასაც და მას ლერწმის კვერთხისაგან განსხვავებით „ფრთის კალამს“ (E. Такаишვილი, Опис. I, გვ. 529) უწოდებდნენ. XVIII ს. ქართულ გუჯარში „კალამნი ფოლადისანი“-ც იხსენიება (ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, გვ. 18). კალმის ხმარების შემოსვლასთან ერთად საღებავებიც შემოდის. ჩვეულებრივ საღებავი შავი იყო, ქვარტლისა, წყლისა და წებოსაგან დამზადებული, რომელსაც „მელანი“ ეწოდებოდა. ერთ X—XI სს. მინაწერში, მაგალითად, ნათქვამია: „აწ რომელ წითლითა წერილ არს მარტოდ... უწყება რიცხუსა განწესებისა... ხოლო რომელ იგი მელნითა არს ქუემოწერილი, არს კათოლიკმ რიცხვ (Жордания, Опис. I, გვ. 332). „რაჲ, წერს იე. ჯავახიშვილი, „წითელი“, ცხადია, წითელი საწერ-საღებავის აღმნიშვნელია, ამიტომ „მელანი“ შავი საწერ-საღებავის აღსანიშნავი ტერმინი უნდა ყოფილიყო“.⁷ აღსანიშნავია, რომ V—VI სს. ქართველებს რკინისაგან შემზადებული მელანიც უხმარიათ.⁸

სათაურებისა და თავი ასოების საწერად ხშირად წითელი საღებავები იყო გამოყენებული. გვხვდება „სინგური“-ც (ქრონიკები, I, გვ. 208), რომელიც, ს. ორბელიანის განმარტებით, „წითელი სახატავია“. მაგრამ „სინგური“ ყოველ წითელ საწერ-საღებავს არ ეწოდებოდა. საბასე თქმით, სინგურს „ვერცხლის წყალთა და გორგთა (sic) გამოადნობენ“ და ისე აკეთებენ. „სინგური“ ჩვეულებრივ წითელ საღებავთაგან თავისი ფერითა და ბრწყინვალეობითაც განირჩეოდა.

ნაწერის სისწორისათვის მწერალნი ეტრატსა და ქალღღებ სწორ ხაზებს ავლებდნენ. იმ იარაღს, რომელსაც სწორი ხაზების გავლებისათვის ხმარობდნენ, „სახაზავი“ (Жордания, Опис., I, გვ. 294) ეწოდებოდა.

§ 3. წიგნის შავკაპანი და მკაზმველი

გადანაწერის დედანთან შეწამების შემდეგ ხდებოდა „შეკერვა წიგნისაჲ“ ანუ შემოსვა. „წიგნის შეკერვა“, „შემოსვა“ აკინძვას შესატყვისება. „ეტრატის მოქმედთა“ და მწერალთა გვერდით გარ-

⁷ იე. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 46.

⁸ იქვე.

კვეული ხელობის მქონედ იხსენიებიან „მმოსველინი“, ხოლო „ეკერვაჲ წიგნისაჲ“ ანუ „შემოსვა“ — გარკვეულ ხელობაზე.

„შეკერვაჲ“ ჩვენ მხოლოდ ერთჯერ გვხვდება ავთენტურ წყაროს მნიშვნელობით: „კელი მეხუთე შეკერვაჲ წიგნისაჲ“ (Жордания, Опис., II, გვ. 94). უფრო გავრცელებული იყო „შემოსვა“: „კსნ. სახელითა ღმრთისაჲთა შეიმოსა მესამედ წლად ესე წიგნი მრავალთაჲ თჳაჲთა ზრობისაჲთა“ (Март, Опис., გვ. 25). „წიგნებად აკინძვას“ „წიგნებად შემოსვა“ შეესატყვისებოდა: „სამ წიგნად ქირითა შეემოსეთ“ (ქრონიკები, I, გვ. 164; შდრ. Цагарели, Свед., I, გვ. 92). „შემოსვა“ სხვაგანაც (ქრონიკები, I, გვ. 190, 191, 192, 193, 167, 106, 201; Цагарели, Свед., I, გვ. 78 და სხვ.) არაერთხელ გვხვდება ხსენებული მნიშვნელობით.

შემოსვის, აკინძვის მნიშვნელობით ზოგჯერ „კახმეჲ“-ც იხმარებოდა: „და ამის წიგნის ესრე მცირედ შეკაზმისთჳს შემინდევით... ერთობ დაშლილი იყო და ვერაჲ მოუგუარე მეტი“ (Март, Опис., გვ. 275; შდრ. იქვე, გვ. 274).

აკინძვის ხელობის მცოდნეს „მმოსელი“ ანუ „შემმოსელი“ ერქვა. ამგვარი ხელობის მქონენი ხშირად იხსენიებიან მინაწერებში: „ქე, აღდე სულითა ეფთიმე ამისი თარგმნი. აწ იყავნ. შეიწყალე საბა მწერალი და იოვანე მმოსელი. აწ“ (ქრონიკები, I, გვ. 122). ასევე იხსენიებიან „ზაქარია მმოსელი“ (იქვე, გვ. 165), „სერაპიონ მმოსელი“ (Цагарели, Свед., I, გვ. 86) და სხვ. „შემოსვა“ ზოგჯერ მწიგნობრობის სხვა ხელობასთან ერთად გადაწერის საქმეს შეადგენდა: „ესე ოთხთაჲ დაიწერა წყაროჲსთაჲს წე ხატისა ღთაებისსა კელითა საბასითა კამარანი და თუნი და შეიმოსა. ჩთაჲვე კლითა იქნა“ (Е. Такайшвили, Арх. экс., V, გვ. 34). ამრიგად, საბას არათუ გადაუწერია ოთხთაჲ, არამედ მისივე ხელით გაკეთებულა კამარანი, თაენი და მისივე ხელით აკინძულა. ამგვარად, მას მწიგნობრობასთან დაკავშირებული რამდენიმე ხელობა ჰქონია.

„მმოსელი“ წიგნებს კინძვინდენ ფურცლების, ანუ „კეფის“ მიხედვით. რვა კეფი ერთ რვეულს ქმნიდა.⁹ მმოსავიც ამ რიგით აკინძვდა ხოლმე წიგნს: „გამიმარჯუა წმდნ ღის მშობელმან, ესე იადგარი შეემოსე მეორედ რუშლბურსაჲვე რიგსა ზედა“ (К. Кекелидзе, Литургические памяти., გვ. XXV). რამდენიმე რვეული ერთ

⁹ შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, პალეოგრაფია, გვ. 63. აღსანიშნავია, რომ „კეფის“ პარალელურად „ფურცელი“-ც იხმარებოდა. ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნით კეფი შეიძლება გრაფიკოსი შემადგენელი ფურცლების აღნიშვნელად ეგვიპტისხმოთ, ხოლო „ფურცელი“ ხელნაწერის რვეულთა ნაწილის სახელი იყოს.

წიგნად იმოსებოდა, ხოლო ერთი ხელნაწერი—რამდენიმე წიგნად. „წმ. მამამან ევთიმე... ოცდა ათი წიგნი დათარგმნა ბერძნულსაგან ქართულად და მერმელა მათეს თავი სახარება დათარგმნა; სხვამდ წიგნად ქირითა შევმოსეთ“ (ქრონიკები, I, გვ. 164; შდრ. Цагарели, Свед., I, გვ. 92). წიგნი დროთა განმავლობაში ფუჭდებოდა და საჭირო ხდებოდა მეორედ, მესამედ შემოსვა. „შეიმოსა წა ესე სახარება საყოფელსა წიწსა ღის მშობელისასა მეორედ კელითა გლახაკისა იოვანესითა... ქრონიკონი იყო მეთათჳამეტედ ქცეული სჳ“-1070 წ. (Жордания, Опис., I, გვ. 117; ქრონიკები, I, გვ. 213). ან კიდევ: „ქწს სახელითა ღმრთისაათა შეიმოსა მესამედ წდაჲ ესე წიგნი მრავალთაჲი“... (Март, Опис., გვ. 25; შდრ. იქვე, გვ. 53).

შემოსვა ქალაქის მაგარი ყლით, ან ძროხისა თუ ცხვრის ტყავით წარმოებდა. როგორც 864 წ. ხელნაწერის ერთ-ერთი მინაწერიდან ჩანს, ტყავი უხმარიათ მრავალთაჲის შესამოსად: „შეიმოსა... წდაჲ ესე წიგნი მრავალთაჲი ტყავითა ზროხისაათა სინა წდაჲს კელითა იოვანე ფდა ცოდვილისა ზოსიმესითა“ (Март, Опис., გვ. 25). ქალაქის ხმარებაში შემოსვლის შემდეგ იგი შესამოსადაც იყო გამოყენებული: „მესამედ შეიკაზმა წაჲ ესე პარაკლიტონი კელითა ყა კაცთა უკოდვილესისა გრგლ ვარძელისაათა დია ჰიცად (sic) დაშლილი და დახეული. ლოცვა ყვთ და ქალაქლითა ელია ილუაწა მისთვის და უცხად კაზმისათჳს შემინდევით. მე რლ ვიცოდი, არაჲ დამიკლია“ (იქვე, გვ. 274, 275). ქალაქი, რომელიც ამ შემთხვევაში ელიას მოუპოვებია, ცხადია, გამოყენებული იყო საკაზმავედ, შესამოსად.

მმოსავის იარაღს, რომლითაც ის უსწორ-მასწორო ეტრატის თუ ქალაქის ფურცლებს ასწორებდა, „საჭრელი მწიგენელისა“ ერქვა: „აღმოიარაიკითხვის იუდი სამი კეფი ანუ ოთხი, მოჰყუჭთდის მათ საჭრელითა მწიგენელისათა“ (იერემია, 36ჲჲ). მწიგენელის საჭრელი უბრალოდ „დანად-აც იწოდებოდა. უსათუოდ მმოსავის დანაზეა ლაპარაკი შემდეგ მინაწერში: „შეიმოსა კელითა კურთხეულისა ძმისა ნისტერონისა... პაელესათჳსცა ლოცვა ყავთ, დიდად ამაშენა დანისა ლესვითა“ (ქრონიკები, I, გვ. 201).

მმოსავნი, ისევე როგორც გადამწერნი, ერთიანდებოდნენ ამა თუ იმ სამუშაოს შესასრულებლად. გვაქვს ზოგჯერ ორი პირის ურთიერთთანამშრომლობის მაგალითები თხზულებათა შემოსვისას: „ესე წიგნი... შეიმოსა კელითა ძმითა სულიერთა მქლ და გრგსათა ქრწნი იყო სგჳ“ (1043 წ., Цагарели, Свед., I, გვ. 76). მაგრამ ვინაიდან შემოსვა შედარებით უფრო ნაკლებ დროსა და შრომას მოითხოვდა,

ვიდრე გადაწერა, ამიტომ მმოსავნი იშვიათად ერთიანდებოდნენ. მათ თუ იმ სამუშაოს შესასრულებლად; სამაგიეროდ ისინი მუშაობდნენ მწიგნობრობის სხვა ხელობის მქონეებთან ერთად: გეგმავდნენ მკაზმავებთან და სხვ. მინაწერები ამ მხრივაც გვაძლევს მასალებს. ვხვდებით ნწერლისა და მმოსავის ერთად მოხსენიების შემთხვევებსაც: „ქე... შეიწყალე საბა მწერალი და იოვანე მმოსელი აწ“ (ქრონიკები, I, გვ. 122). ასევე „მმოსელი“, „უცბად მწერალი“ და „მკაზმავი“ ერთად იხსენიებიან 1008 წ. მინაწერში: „ლოცვა ჰყავთ წთა მმთა ჩთს: იოვანესა და ეფთჳკმისა თარგმანებისათჳს და ჩწ უცბად მწერალთა და სერაპიონ მმოსელისა თს... ქრონიკონი იყო სჳმ... მე ცოდნ თე შეკვაზმე“ (Цагарели, Свед., I, გვ. 86; შდრ. იქვე, გვ. 92). ამრიგად, ამ მინაწერის მიხედვით, ერთიანდებიან „უცბად ნწერალნი“, „მმოსელი“ და „მკაზმავი“—მწიგნობრობის „კელის“ სხვადასხვა დარგის წარმომადგენლები. ეს ერთხელ კიდევ ადასტურებს ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას მონათესავე ხელობის წარმომადგენელთა ორგანიზაციულად გაერთიანების შესახებ „თაბუნის“ სახით.

როგორც აღვნიშნეთ, შემოსვა აკინძვას, ყდის გაკეთებას უღრიდა; ზოგ შემთხვევაში ამავე ვაგებით „კაზმვაც“ იხმარებოდა, მაგრამ მას უფრო სხვა მნიშვნელობა გააჩნდა—იგი მორთვას, მკობას შეესატყვისებოდა. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „შემოსვა“ რვეულებად აკინძვას უღრიდა, ხოლო „კაზმვა“ ყდის გაკეთებას. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ გაუგებარი იქნებოდა ზემომოყვანილი ამონაწერის შინაარსი, სადაც წიგნის ძროხის ტყავით შემოსვაზე ლაპარაკი. „კაზმვა“ რომ „მკობა“-ს უღრიდა, ამას XII ს. ერთ-ერთ ხელნაწერზე მოთავსებული მინაწერიც ადასტურებს: „შეისწავე, ვითარმედ კოზმა მკობასა ეწოდების“... (Xp. B., I, вып. III, გვ. 332).

„კაზმვა“ და „მკაზმავი“ ხშირად მოიხსენიება მმოსავისაგან განსხვავებით ღამის გვერდით. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ის წიგნი, რომელიც სერაპიონს შეუმოსავს, თეოდორეს შეუკაზმავს. ზოგ შემთხვევაში, ისევე როგორც გადამწერი და მმოსავი, გადამწერიც და მკაზმავიც ერთი და იგივე პირია: „მიქელ მწერალსა პაიჭისძესა და მკაზმავსა შს ლწ (А. Хаханов, Грузинския рукописи в европейских книгохран., Древности Восточныя, 1913, IV, გვ. 15). მაგრამ უფრო ხშირად „მკაზმავი“ ცალკე იხსენიება. იგი ხელობის ისეთივე

წარმომადგენელი იყო, როგორც მწერალი, ეტრატის მოქმედი და სტე-
„კასმეა“ კი, ჩემი აზრით, ნიშნავდა კამარითა და ხატებით, სლოვაკი-
ბით შემკობას, ანუ იმას, რასაც ჩვენ დღეს დეკორს ვუწოდებთ. მინაწერი
ლი ხელოვნების ისტორიის სპეციალისტების მიხედვით ქართული ხელ-
ნაწერის დეკორი მხოლოდ IX ს. დასასრულიდან ყალიბდება, წინა
საუკუნეებიდან მოღწეულ ხელნაწერებში კი მისწრაფება დეკორისად-
მი არ მკლავდება.¹⁰

დეკორის შემსრულებელთაგან „კამარათა“ შემსრულებელნი ცალ-
კე იხსენიებიან ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში. ჯრუჭკას ოთხ-
თავის (ვადაწ. 936 წ.) ერთ-ერთ მინაწერში ვკითხულობთ: „ქკი იყო
რე, ქე შე ამთ კამარათა მწერალი თე“ (Brosset, Voyage, 3, გვ.
83; შდრ. რ. შმერლინგი, ქართ. ხელნაწერების მორთულობა, გვ.
41). „კამარათა მწერალი“, ცხადია, უბრალო მწერალთაგან განირ-
ჩეოდა: ის მხატვარი იყო. წიგნი სურათებითაც იმკობოდა. სურათე-
ბით წიგნის შემკობას „მხატვარი“ აწარმოებდნენ. არაერთი მნიშ-
ვნელოვანი ძეგლია ამ მხრივ ჩვენში შემორჩენილი. მართალია, ქარ-
თული ხელნაწერების დეკორს ბიზანტიური გავლენა ეტყობა, მაგრამ,
სპეციალისტების აზრით, ისეთი ხელნაწერები, როგორიცაა A₆₇
(კლარჯეთისა, XI ს. დასასრ.) ან კიდევ H 221, გადაწერილი XI ს.
ორმოცდაათიან წლებში, უსათუოდ სცილდება „ბიზანტიის“ ცნების
ფარგლებს.¹¹

საქართველოს უშუალო სიახლოვემ ბიზანტიის საეკლესიო და
საერო კულტურასთან, შეაპირობა ქართული ხელნაწერის დეკორე-
ბის ბერძენ ოსტატთა მიერ შექმნა. მაგრამ, როგორც რ. შმერლინ-
გი წერს, ბერძენი ოსტატები ქართველებთან ერთად ისე ხელიხელ-
ჩაკიდებულნი მუშაობდნენ, რომ ზოგჯერ შეუძლებელი ხდება ბერ-
ძნის ნაწარმოების გარჩევა ქართველის ნაწარმოებისაგან.

ვანის სახარება, რომელიც შესაძლებელია თამარის პირადი
ეგზეგმლარი ყოფილიყო, როგორც მისი მინაწერებიდან ჩანს (იხ.
E. Такайшвили, Ванское четвероевангелие, Изв. КИАИ; 1927,
II, გვ. 105, ტაბ. XXII), ბერძენი ოსტატის მიქაელ კორესის მიერ
ყოფილა შემკული. ხოლო ტბეთის სახარების შესამკობად ხატი კა-
მარანი, როგორც მინაწერიდანაც ჩანს, კონსტანტინოპოლიდან გამო-
უწერიათ: „მე ვლახაკმან სამოელ (ვიხილე) წიგნი ესე ოთხი სახარება,
და ებოვე აღწერილი და შემკული ყოვლითა განგებულითა, ხოლო

¹⁰ შდრ. რ. შმერლინგი, ქართ. ხელნაწ. მორთულობა, გვ. 17.

¹¹ შდრ. იქვე, გვ. 21.

ნაკლოვან იყო ხატთა და კამარათაგან და გამოვიხვენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეუფოთ და ჩუქურფან ამას წმიდასა სახარებასა“ (Цагарели, Свед., 1, с. 21). გიგლიძე

ხელნაწერის მკობაში ოქრომჭედელი იღებდა მონაწილეობას. შემკობა წიგნის მოცეარვას, მოჭედვასაც გულისხმობდა: „ქ. ოთხთავი ესე წადა... მე ბასილი ა მსმან (მმოსელმან, შ. მ.) შევმოსე და მოვჭედეო“ (თ. ქორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 172) — ვკითხულობთ ყანჩაეთის ეტრატის სახარების მინაწერში. ბასილ მმოსავს შესაძლებელია თვით მოჭედოს ზემოხსენებული ოთხთავი.

ერისთავთერისთავი ბეშქენი კორიდეთის ბერძნული სახარების მინაწერში ამბობს: „ესე ოთხთავი და ერთი სახარებაა განთესული კორიდული დაშლილი ვბოე ქამთა სიგარძოთა. მე ერისთავთ ერისთავმან ბეშქენ შევკაზმე ესე ოთხთავი, მოვჭედე ჭუართა და ცუართა, სახარებაა მათი სადაგად შევმოსე“.

ერისთავთერისთავს კორიდული ოთხთავი შეუკაზმავს, მოუჭედავს და მოუცეარავს, ხოლო „ერთი სახარებაა“ უბრალოდ შეუმოსავს. ასე რომ, შემოსვა, შეკაზმვა და მოჭედვა-მოცეარვა ხელობის სხვადასხვა დარგის წარმომადგენლებს აერთიანებდა.

როგორც გადამწერი, ასევე მმოსავნიც, მკაზმავნიც და მოჭედელნიც თავიანთ ხელობაში გასამრჯელოს იღებდნენ, როგორც ეს ნიკორწმინდის XI ს. სიგელის ზემომოყვანილი ადგილიდანაც ჩანს.

§ 4. მხატვარი

ძველი ქართული ხელოვნებისა და ხელოსნობის ერთ მნიშვნელოვან დარგს მხატვრობაც წარმოადგენდა.

სახის გამოხატვას ანუ „ხატის გამოხატვას“ „ხატვა“ ეწოდებოდა. „ხატვის“ მნიშვნელობით ზოგჯერ „დაწერა“-ც გვხვდება. „ამირანდარეჯანიანში“ თითქმის ყველგან „დახატვის“ მაგივრად „დაწერა“ იხმარება: „მაშინ მოიყვანა მხატვარი და დაწერა თავი თვისი და ჩვენიცა“ (გვ. 96); „ოდეს შევხედენით, ეწერა კედელსა ზედა კაცი შევნიერი ჭაბუკი ვინმე... ოდეს გარე მოვიხედენით, სხვა დაწერილი ვპოვეთ ბერი კაცი“ (გვ. 80; შდრ. აგრეთვე, გვ. 4, 5, 71, 78, 79). ამის შესაბამისად, „ხატის დახატვა“ ზოგჯერ „ხატის დაწერადა“-ც ითქმებოდა. მაგ., „გიორგი მთაწმინდელის ცხაში“ ვკითხულობთ: ბრძანეს „ხატიცა დაწერად სახეს ყოვლად წმიდისა ღუთის მშობლისა და ამიერ და იმიერ ორნივე მამანი... მამა ევთიმი

და მამა გიორგი“ (ათ. კრებ., გვ. 347, საბინინი, გვ. 485). „გამოწერა“ „გამოხატვას“ შეესატყვისებოდა: „გამოწერა ხატებისა ისწავესო“, ნათქვამია „ანდრია მოციქულის ცხ̄ბაში“ (საბინინი, გვ. 349). ან კიდევ: „გამოწერეს იგი ფიცარსა და უჩუენეს ყოველსა ცხ̄ბაში“ (თეკლას მარტვილობა, 110²²). „გამოწერისა“ და „დაწერის“ გარდა ამავ ემნიშვნელობით „გამოხატვა“ (საბინინი, გვ. 27) და „ხატვა“-ც იხმარებოდა. „სერაპიონ ზარზმელის ცხ̄ბაში“ გვითხულობთ: „ვითარ განსრულდა სარკუმლამდე, გამოხატეს თვთ მიქელცა ორთა მათ თანა ვალატოზთა ზედა სარკუმელსა აღმოსავლისასა“ (180¹⁵⁻¹⁷). „გამოწერის“ ანუ „გამოხატვის“ მოქმედი ხელოსანი „მხატვრ“-ად იწოდებოდა. წერილობით ძეგლებში „მხატვარნი“ ხშირად არიან მოხსენიებულნი. „ამირანდარეჯანიანში“, როგორც ვნახეთ, ნათქვამია: მ ხ ა ტ ვ ა რ მ ა „დაწერა თავი თვისი და ჩვეცა“-ო. „იოანე და ექვთ. ცხ̄ბაში“ იხსენიება აგრეთვე „მხატვარი“: „ვითარცა აღდვა, მოექცენა ხატი წმიდისა იოანე მახარობლისაჲ, რომელი მხატვრისადა მიეცა განსაგებლად, და უბრძანა მოწაფესა, რათა წარვიდეს და უთხრას, ვითარმედ „ჟერ არს შეკაზმუაჲ“ (ათ. კრებ., გვ. 57; საბინინი, გვ. 427). იგი გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ და „ვისრამიანშიც“. „ვეფხისტყაოსანში“ ნათქვამია: „აქა, მხატვარო, დახატე, ძმად უმტკიცესად ძმობილნი“ (1373); „მას წინალამით ძალ-ედვის მხატვარსა ხატვა ხატისა“ (იქვე, 1465₄). „ვისრამიანში“ კი იკითხება: „ერთი მისებრი არცა მხატვართაგან დაისახოდა“ (გვ. 9). „მხატვარნი“ ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც არიან მოხსენიებულნი. მთავარანგელოზ გაბრიელის ოქროს ხატზე (სვანეთი) მიწერილია: „აღეშენა ხატი ესე კელითა მხატვრისა მიქელ“ (Матер. по арх., X, გვ. 35). ჭულის ეკლესია, როგორც მასზე მოთავსებული წარწერიდან ჩანს, „მხატვარ არსენ თბილელს“ მოუხატავს: „შეწევნითა ღვთისაჲთა და წმიდისა გიორგი ჭულისაჲთა სრულ იქმნა ეკლესიაჲ ესე ჭულისაჲ ხატებითა, კელითა მხატვრისა არსენ თ(ბილელისა)ჲთა... ქრონიკონსა ჲთა“ (1381 წ., Е. Такайшвили, Арх. экск., I, გვ. 107). მარტვილის სამხრის ზემო მინაწერში, ე. თაყაიშვილის ცნობით, იკითხება: „ყოვლად წმინდაო, შეიწყალე გიორგი მხატვარი, ამინ“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 123). მხატვართა „მონაჯელოვნს“ „ნახატი“ (ვისრამ., გვ. 265) ეწოდებოდა.

შენობათა მოხატვა მისი მორთვა-მოკაზმვის ერთი აუცილებელი მომენტთაგანი იყო. მოხატვა კი მხატვართა საქმეს შეადგენდა და ისინი ამ სამუშაოს სათანადო გასამრჩელოს მიღებით ასრულებდნენ კიდევ. დავით აღმაშენებელი, როგორც აღვნიშნეთ, თავის ანდერძში წერდა: ეკლესიას „კალაპოტი გამოუყარონ, მოლესონ, მო-

ხატონო“. ეკლესიის კედლებზე გამოხატავდნენ ზოგჯერ მკვლელობის
მაშენებელს, წმ. მოწამეებს და სხვადასხვა მომენტებს ქველი და
ახალი სკულიდან“. „ანდრია მოციქულის ცხბაში“¹² მისივე
„ბრძანა მოციქულმან, რათა გამოხატონ კედელსა ზედა ეკლესიისა
ყოველივე უწყება ძუძლისა და ახალისა მსკულისა“ (საბინინი, გვ.
41). ეკლესიის მომხატვეები არაერთგან არიან მოხსენიებულნი ათონის
ივერთა მონასტრის ალაპებში: აღაშენა „ეკლესიაჲ... გებით და
მოხატვით“ (ათ. კრებ. 270, № 13; შდრ. იქვე 270—179, № 21, 27,
30). უბისის ტრიუმფალურ კამარაზე მოთავსებულ ფრესკულ წარ-
წერაში იკითხება: „სახელითა ლთისითა მოიხატა მონსტრი ესე
კელითა ცოდვილისა დამიანეს გაზრდილისა გერასიმისითა“ (შ. აპი-
რანაშვილი, უბისი, გვ. 65).

მხატვრობის დარგში მღვდელ-მონაზვნებიც იყვნენ გაწაფულ-
ნი. ისინი მონაწილეობდნენ მნიშვნელოვან ძეგლთა მოხატვაში.
მაგ., „მღვდელ-მონაზონს მარკოზს, ტომით ქართველს, მოუხატავს
ათონის ქართველთა მონასტერი უნგროვლახელის მიქელ II მთავ-
რის სახსრით 1592—1600 წწ. ათონის კედლის მხატვრობაში დაცუ-
ლია სურათი მხატვრისა და ზემოხსენებული მთავრისა წარწე-
რით“¹². საქართველოში უცხოელი მხატვრებიც მოპყავდათ ხოლმე
ამა თუ იმ სამუშაოს შესასრულებლად, მაგრამ უფრო საქართველოს
დაკნინების ხანაში. წალენჯიხის ეკლესიის მოსახატავად ვამეყ და-
დიანმა XIV ს. მხატვარი კონსტანტინოპოლიდან მოაყვანიდა: „პატ-
რონისა ერისთავთ ერისთავისა და მანდატურთ უბუცესისა დადიან-
ისა ვამეყის ბრძანებითა მოვიყვანე კონსტანტინოვლით მხატვარი
კირ მანოელი ევიენიკოს და დავახატეინე ესე ეკლესია...“ (ე. თაყა-
იშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 211). იმავე ეკლესიის მარ-
ცხენა სვეტზე იკითხება: „წარვეგზავნეთ... კონსტანტინოვლეს და მო-
ვიყვანეთ მხატვარი ესე კირ მანუელ ჩვენ... მახარობელი ქვაბალია
და ანდრონიკე გაბისულავა და ვევედრებით მაცხოვარსა“ (ე. თაყა-
იშვილი, იქვე, გვ. 211—212). აღსანიშნავია, რომ ბროსეს ინტერ-
პრეტაციით მახარობელი ქვაბალია და ანდრონიკე გაბისულავა არა
მარტო წარგზავნილი კაცები იყვნენ, არამედ მხატვარ ივიენიკოსის
თანაშემწეებიც.

მხატვარნი მოხატვისათვის სათანადო გასამრჩელოს იღებდნენ
ალბათ, მაგრამ ჩვენ ამ საკითხზე მსჯელობისათვის არავითარი
მასალა არ მოგვეპოვება, გარდა იმისა, რომ ერთ მხატვარს ქაშოეთის

¹² შ. აპირანაშვილი, ქართ. მხატვრობის ფრაგმენტები, „არილი“,
გვ. 43, შენ. 1.

დახატვისათვის „საახალშენე მიწა“ მიუღია ერისთავისაგან... გავი და გრიგოლ შეიღოთა შენთა... თა ჩნთა მოგუც შენისა საკსენებლად მეჯუღის კევეს (sic) ლომსაურს საახალშენე (აური) შენთეს ერისთავსა ქაშოეთის დახატვისათეს ებოძა შემოწირვისათვის აღაპი გავიჩინეთო ОЖордания, Опис., II, გვ. 94). როგორც აქედან ჩანს, მხატვარს „ქაშოეთის დახატვისათვის“ ერისთავისაგან „მეჯუღის კევეს საახალშენე მიწა“ მიუღია გასამრჯელოდ, მხატვარს კი გასამრჯელოდ მიღებული მიწა „სულის სახსენებლად“ შეუწირავს ეკლესიისათვის. მაგრამ ამ მნიშვნელოვანი მიწაწერიდან არ ჩანს, თუ რა ღირებულებისა იყო ეს მიწა, ე. ი. თუ როგორ იყო შეფასებული მხატვრის შრომა.

თუ ეკლესია (საერთოდ შენობა) დიდი იყო და მოხატვა სერიოზულ სამუშაოებს მოითხოვდა, მოხატვაში ალბათ რამდენიმე მხატვარი იღებდა მონაწილეობას და მათ თავიანთი უხუცესიც — „მხატვართუხუცესი“ გააჩნდათ. „მხატვართუხუცესი“ მხოლოდ ერთხელ გვხვდება ჩვენთვის ცნობილ წერილობით ძეგლებში. ე. თაყაიშვილმა თავისი «Археологические экскурсии»-ს პირველ ნაკვეთში მის მიერ ამოკითხულ სხვა წარწერებთან ერთად მოათავსა ზარზმის მონასტრის კედლის ერთი მეტად საინტერესო წარწერა: „სამცხის სპასალარი სარგის და მხატვართუხუცესი“. ე. თაყაიშვილის სიტყვით, წარწერა გვეთვებოდა სარგის სამცხის სპასალარის გამოსახულებაზე. როგორც ჩანს, თვით ე. თაყაიშვილსაც ეჭვი ეპარებოდა წარწერის ამგვარად ამოკითხვის სისწორეში და ამიტომ მას შემდეგ შენიშვნა დაურთო: „სიტყვა მსახურთუხუცესმა... ჩემში ეჭვი გამოიწვია, უწინ ზომ არ იყო სიტყვა მსახურთუხუცესი... ამიტომ გავასუფთავებინე წარწერა, იგი იყო მხოლოდ ნახშირით შემოვლებული და აღმოჩნდა, რომ მის განახლებას ადგილი არ ჰქონია, ასე რომ აქ შეცდომას აქვს ადგილი. ეს შეცდომა იმთავითვე უნდა ყოფილიყო დაშვებული.“ (Арх. экск., I, გვ. 47 და შენ. 1). მართლაც, ამოკითხვა თითქოს მცდარი უნდა ყოფილიყო, რადგან ა) ამგვარი შინაარსის სხვა წარწერა, ან მასალა უცნობია; ბ) მხატვართუხუცესის მაგივრად იქ შეიძლება ბოდა თავდაპირველად მსახურთუხუცესი ყოფილიყო, და დ) შესაძლებელი იყო იგი წარწერის გამკეთებლის შეცდომად მიგვეჩინა. ჩემი აზრით, შეუძლებელია წარწერის გამკეთებელს ამგვარი შეცდომა დაეშვა და სამცხის სპასალარისათვის თითქოს შეუფერებელი თანამდებობა მიეკუთვნებინა. გარდა ამისა, რამდენადაც ოსტატთა უხუცესად შეიძლება ყოფილიყო კაცი, რომელიც თვით ოსტატი არ იყო, წარწერა მაინცდამაინც საეჭვო არ უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ

შ. ამირანაშვილს, როგორც მისი მითითებიდან ჩანს, სამცხის სპასალარი აგრეთვე მხატვართუხუცესად წარმოუდგენია და ე. წ. *სამცხის სპასალარი* ლის ამოკითხვას უყოყმანოდ იმეორებს¹².

როგორც წარწერიდან ირკვევა, სამცხის სპასალარს სარგის II-ს (1334 წ.), გარდა სპასალარობისა, მეორე თანამდებობა, მხატვართუხუცესობაც ჰქონია. აღსანიშნავია, რომ მხატვართუხუცესობა მაშინ სპასალარობის გვერდით მოხსენიების ღირსად მიუჩნევიდათ. ცხადია, სპასალარი სარგისი თვით მხატვარი კი არ იყო, არამედ მხატვართა უფროსი, „ზედამდგომელი“ და სამხატვროების „ადმინისტრაციული გამგე და მის მოწყობა-შემოსავლიანობაზე“ მზრუნველი. როგორც პროფ. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ოსტატთა უხუცესად შეიძლება მოწვეულ იქნეს არაოსტატი კაცი, რადგან თვით უხუცესობა „ხელოსნობა-ოსტატობის მომენტს არ შეიცავს“. ნ. ბერძენიშვილი, როცა „მღებართუხუცესის“ შესახებ „დასტურლამალას“ ცნობებს ეხება, შენიშნავს: „მღებართუხუცად“ და „მეზაყედ“ სწორედ იმიტომაც შეიძლება მოწვეული იყოს კაცი, რომ ერთიც და მეორეც ხელოსნობა-ოსტატობის მომენტს არ შეიცავდნ. მეღაინე კირაკოზას მოწმობა სავსებით ნათელს ჰფენს „დასტურლამალას“ ცნობებს. აქ „ფუთუაშვილი ელიზბარა“, „მღებართ ხუცათ“ რომ „იყო“, ტფილისის სამღებროს ადმინისტრაციული გამგეა, და მის მოწყობა-შემოსავლიანობაზე ზრუნავს. ის სრულიადაც მღებავი არ არის“¹⁴. როგორც თავის დროზე აღნიშნეთ (თავი I), ოსტატთა უფროსად არაოსტატის მოწვევის მსგავს შემთხვევებზე ცნობები დაცული გვაქვს „სრპ. ზარზმელის ცხბაში“. როგორც იქიდან ჩანს, პირველი ეკლესიის აშენებისას ხუროთმოძღვრად მყოფი გარბანელი, „კაცი სახელოანი და კეთილი“, ხუროს არ ყოფილა: ასევე მეორე დიდი ეკლესიის აშენებისას მიქელის მიერ „გალატოზთა გამგებლად“ დადგენილი პირი იყო „ყოვლად უცნაური“ და ერისკაცობაში ვალატოზი კი არ ყოფილა, არამედ „საქმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“. ამრიგად, როგორც მტკიცდება, ოსტატთა უხუცესობისათვის ხელოსნობის ამა თუ იმ დარგის ცოდნა არ იყო აუცილებელი და იქ ისეთიც შეიძლებოდა დაედგინათ, რომელიც მისთვის დაქვემდებარებულ ოსტატთა ხელობის მცოდნე არ იყო.

ზარზმის ეკლესიის წარწერის შინაარსის მსგავსი ცნობა ჩემთვის ჯერჯერობით უცნობია და იმიტომ არაფრის თქმა შეიძლება

¹² იხ. შ. ამირანაშვილი, ბეჯაოპიზარი, გვ. 9.

¹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ, მასალები, 6, 1937, გვ. 437.

იმის შესახებ, იყო თუ არა სხვა შემთხვევები ამგვარ თანამდებობაზე
თა ერთი და იმავე პირის ხელში გაერთიანებისა. გარდა ამისა, წარ-
წერიდან არ ჩანს, სპასალარი სარგისი სამცხის მხატვართა რეზიზმის
იყო თუ სხვა რომელიმე კუთხის, ან ქალაქისა. შესაძლებელია
ისიც ვიფიქროთ, როგორც პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა შენიშნა, რომ
იგი მხატვართუხუცესად იყო მხოლოდ ამ (ზარზმის) ეკლესიის მო-
ხატვის დროს და არა საერთოდ. ყოველ შემთხვევაში ამგვარი თა-
ნამდებობა რომ არსებობდა და ის ერთ დროს ისეთი დიდი მოხე-
ლის კუთვნილებას შეადგენდა, როგორც სამცხის სპასალარი იყო,
ეს ჩვენი წარწერიდანაც ჩანს.

გარდა ამისა აღსანიშნავია, რომ მხატვართუხუცესობა და სა-
ერთოდ ოსტატთუხუცესობა სათაკილო თანამდებობა არ ყოფილა.
ამას მოყვანილი წარწერა და ზოგი სხვა მასალაც ადასტურებს.
უნებლიედ გვაგონდება ძველ არაბეთში დადასტურებული ერთგვა-
რი წესი: ა. კრემერის მითითებით თვით წერილი ხელოსნობა და
ვაჭრობა არ ამცირებდა დიდი, თავიანთი მოღვაწეობით საკმაოდ
ცნობილი ადამიანების ღირსებას¹⁵. მათ სათაკილოდ არ მიიჩნდათ
თავიანთი ტიტულისათვის მიემატებინათ მეტსახელი მკერავისა,
მღებრისა და სხვ. ა. კრიმსკი წერდა: „სხვადასხვა მაღალი თანამდე-
ბობის პირი, მხედართმთავრები, სწავლულები და სხვა არ თაკი-
ლობდნენ თავიანთი ტიტულებისათვის მიემატებინათ ზედწოდება-
— ათთარი (მეწვრილმანე), ჰეიათი (მკერვალი), ჭაერარი (იუველი-
რი) და სხვ.“¹⁶.

ამგვარ შემთხვევებს, ძველ არაბეთში ასე გავრცელებულს,
ჩვენში, როგორც ჩანს, საკმაო საფუძველი არ ჰქონდათ და მათ ძა-
ლიან იშვიათად ვხვდებით.

ზოგი მხატვარი წიგნების მოხატვაში და შემკობაში იყო გაწა-
ფული. წიგნების სხვადასხვა სურათებით შემამკობელი მხატვრები
აღბათ ცალკე იყვნენ. ამგვარ მხატვრებზე და მათს დახელოვნება-
ზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. თავი V, § 3).

მხატვართ ხატებიც უხატავთ. ამოჭრილი და ნაჭედი ხატების
გარდა იყო გამოტვიფრული ხატებიც, რომელნიც „მელაზმავის

¹⁵ იხ. А. К р е м е р , Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 184.

¹⁶ А. К р ы м с к и й , История арабов и арабской литературы, Труды по востоковедению, в. XV, ч. II, გვ. 153.

ხატებად“ იწოდებოდნენ: „ოთხი თავი სტერითა შემოსილი და ჯიქ-
ცხლისა ღილ-კილოთა და ჟუარითა. ჟუარი სალიტანიე ექცხლისა
ოქროცურვებული ველაზმაგისა ხატებითა“ (იოანე და ექვთ. ც¹ხ²ა, ათ. კრებ., გვ. 17; საბინინი, გვ. 409). გამოტეიფრა „ტეფენს სეკ-
ლით“ (ათ. კრებ., გვ. 270, № 165) ხდებოდა. გარდა „მელაზმაგის
ხატებისა“ იყო „ხატი ცვლოანი“: „ჯუარცმის ხატი ცვლოანი“
(იოანე და ექვთ. ც¹ხ²ა, ათ. კრებ., გვ. 17; საბინინი, გვ. 409). „ხატი
ცვლოანი“ ცვილოვანი წამლებით დაზატული ხატი იყო. „ცვილოვა-
ნი წამლები“ სხვათა შორის მოხსენიებულია „ბაგრატ ტაერომინელის
ც¹ხ²აში“: „მოილო მხატვარმან მან წამლები ცვილოანი და გამოხატა
ხატი უფლისა ჩუენისა“ (გვ. 6). „ცვილოანი წამლებით“ იხატებოდა
არა მარტო ხატი, არამედ ეკლესიებიც. ივ. ჭავჭავაძის სიტყვით,
თბილისის სიონი „ცვილოვანი წამლებით“ ყოფილა მოხატული. აღ-
სანიშნავია, რომ ცვილი იყიდებოდა „საწერლად“, ე. ი. სახატაელ.
მაგ., ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „და კელის საწერ-
ლად მივეც ცვლი ლიტრაჲ :თ:“ (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ.
48).

თავი VII

ხაბაზნი, შხარეულნი, ჭუჭანანი და ხელოვის სხვა დარბთა წარმომადგენელინი

§ 1. ხაბაზნი და შხარეულნი

საჭიროდ ვცნობთ ხელობის იმ დარგებზედაც შევჩერდეთ მოკ-
ლედ, რომელნიც შედარებით უფრო გვიან ჩნდებიან. რამდენადაც
ყოველი ოჯახი საჭირო პურსა და სურსათ-სანოვავეს თვით ამზა-
დებდა, თავდაპირველად მეპურენი და მზარეულნი საჭირონი არ იქ-
ნებოდნენ. სამართლიანად წერდა ა. კრემერი, რომ „ხაბაზებს თავ-
დაპირველად ვერ შეხვდებოდით, ვინაიდან ყოველი ოჯახი თავის
პურს თვითონ იცხოვდა“¹. ეს მით უმეტეს ითქმის მზარეულთა შე-
სახებ.

ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში, X—XI სს. ხელობის ზემოხ-
სენებული დარგების წარმომადგენლები მაინც ჩანან, განსაკუთრე-
ბით მონასტრებში და სამეფო კარზე, სადაც მათი მოქმედება სათა-
ნადო „გარიგებებით“ იყო განსაზღვრული.

¹ A. K r e m e r, Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 186.

პურის მცხობელი ძველი ქართულით „მეპურე“-დ ეწოდებოდა. „დაბადების“ თარგმანში ნათქვამია: „სხვანი იქმნეს მზარეულ და მეპურედ პურისა“ (მეფეთა, 1, 813). როგორც ჩანს, ძველი პურის აცხობდა, „მეპურე“ ეწოდებოდა. ამის შესაბამისად, „დაბადებაში“ არაერთხელ გვხვდება „მეპურეთ მოძღუარი“ (იხ. მოსე, 1, 401, 2; ა, 16; 17; 20; 22; 4110 და სხვ., ოშკის ხელნაწ.). მაგრამ „მეპურე“ მართო პურის მცხობელს როდრ ნიშნავდა. რადგან „პურობა“ ძველი ქართულით „ჰამის“ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, „მეპურე“ ზოგჯერ „პურის დამგებს“, ე. ი. სუფრის გამწეობსაც ეწოდებოდა: „მეპურე... წესიერად დაუგებს პურთა“ — ნათქვამია გ. მონაზონის „ხრონოლოგიაში“ (16722). ამდენად, ძველ ქართულში ადრევე მკვიდრდება „მეპურის“ შემცვლელი ტერმინი „ხაბაზი“. „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია: „ერთ ხაბაზს მაშინაც გაპარსეად გამართავს და ზოგი გაპარსეადაც დაუწერია შეუცოდებელისაცა, მაგრამ, თუ არ შეუცოდებია, ცემა რად არ ეყოფის? თუარ, ნაპარევი გამოჩნდების, განალამე გაპარსავს“ (467—70). „ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ კი „სახაბაზო“ არის მოხსენიებული.

მეპურეთა სამუშაო აღვიღოს, სადაც ისინი პურს აცხობდნენ, „პურის საქმარი“ (Marr, Опис., გვ. 34) ანუ „სახაბაზო“ ეწოდებოდა. „ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ ნათქვამია: „ხოლო მსახურნი:თ რომელნი ყოველსავე ტრაპეზისა და სამზარეულომსა და სახაბაზომსა სამსახურსა აღასრულებდნენ“ (ვაჰანის ქვაბთა განგება, 6469). სახაბაზოში პურის მოსაზელ და გასამზადებელ ჭურჭელთა გარდა „საცხობელი პურისაჲ“ (რიცხეთა, 256) ანუ „თორნე“ იყო მოთავსებული: „და უკუეთუ შესწირვიდეს ძღუენსა შესაწირავად გამოცხობილი თორნითა“ (ლევიტელთა, 24, ოშკის ხელნაწ.). ან კიდევ: „საპურეთა შენთა და თორნეთა შენთა“ შევიდესო (მოსე, 11, 84). „თორნე“ (ქადაგებანი, 22; მათე, 631-33; ვისრამიანი, გვ. 69 და სხვ.), რაკი „კეცისაგან“ ანუ გამომწვარი თიხისაგან კეთდებოდა, ზოგჯერ „საცხობელი კეცისა“ ეწოდებოდა. ქართული „დაბადების“ ხელნაწერში იკითხება: „და შევიდა უკუანა კაცისა მის ისრაიტელისა საცხობელსა კეცისასა და დაგურომნა ორნივე იგი“ (რიცხეთა, 256; ილ. აბულაძე, ქართული ბიბლიის ძველი ხელნაწერი, უნივერსიტეტის შრომები, XVIII, გვ. 155). ამგვარადვე მეორდება „დაბადების“ მცხეთის ხელნაწერში. ხოლო ნაბეჭდში და ბაქარის „ბიბლიაში“ „საცხობელსა კეცისასა“-ს „საცხობელსა პურისასა“ შეესატყვისება. „საცხობელი კეცისაჲ“ პურის გამოსაცხობს წარმოადგენდა. პურის გამოსაცხობად ვანკუთნილ ნაგებობას „ლუმელი“-ც ეწოდებოდა. „ლუმელი არს

ფურნე —ნათქვამია თ. ბატონიშვილის ბრძანებით 1800 წ. ჯერა-
წერილ „წმინდათა ცხოვრების“ ლექსიკონში (Джанашვილი, Опис.,
III, გვ. 129). დავით აღმაშენებლის ანდერძში კი თვითავე მოხსენიებული
მოხსენიებული: „საზრდელი მამათა პური, ხილი ფურნისა და სხვისივე“
საბუთები, გვ. 16). ფურნე, როგორც აქედან ჩანს, არა მარტო პურის
საცხობად იყო გამოყენებული, არამედ აგრეთვე ხილის გამოსახმო-
ბადაც.

ხაბაზობასთან დაახლოებულ ხელობას მზარეულთა საქმე წარ-
მოადგენდა. სურსათ-სანოვანის შემზადების ხელობის მქონე პირს
„მზარეული“ ეწოდებოდა (იხ. იოანე და ექვთ. ცხზა, საბინინი, გვ.
419, 422, 424). „მზარეული“ მოხსენიებული აქვს ლ. მროველსაც.
მროველის სიტყვით, ფარსმან ქველი, მის მიერ შეწყნარებული და
სპარსთა მიერ მოსყიდული, მზარეულის ხელით იქნა მოკლული:
„სპარსთა გება ჰყუეს სიმარჯუე ესე, რამეთუ მოიყუანეს მზარეული
ერთი და აღუთქვეს მას კეთილი დიდი და ჰრქვეს: წარვედ და შე-
ეწყნარე ფარსმან ქველსა და წარიტანე შენთანა წამალი სასიკუდინე
და შეუზავე საკმელსა თანა მისსა და შეაქამე მას. ხოლო წარვიდა
მზარეული იგი და ყო ეგრეთ“ (მ. დედ. ქ. ცხზა, 395-10). მზარეულ-
ნი სამეფო სასახლის გარდა იყვნენ აგრეთვე მოხელეების, ფეოდა-
ლების სასახლეებშიც, მონასტრებში და სხვაგან. ეპიგრაფიკულ
წარწერებში მონასტრის მზარეულნი საყდრის მშენებელთა გვერდით
იხსენიებიან. წალენჯიხის ეკლესიის XVI ს. წარწერაში ვკითხუ-
ლობთ: „მამენებელთა და ხელისუფალთა და მზარეულთა ყოველთა
შეუნდენეს ღმერთმან“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში,
გვ. 211—212).

სამეფო და დიდ ფეოდალთა და მოხელეთა სასახლეებში მყოფი
მზარეულები „მზარეულთა მთავარს“ (ხრონოლოგია, 11921-29)
ანუ „მზარეულთა უხუცესს“ ექვემდებარებოდნენ. „მზარეულთ
უხუცესი“ მოხსენიებულია ეპიგრაფიკულ წარწერებშიც. ე. თაყაი-
შვილის მოწმობით მანუჩარ დადიანის ეკედერში (წალენჯიხა) მარ-
ჯენივ გამოხატულია მზარეული უხუცესი, რომელსაც ტაფა უჭირავს
ხელში; ფრესკას ზემოთ აწერია: „მზარეულთ უხუცესი ქობალია
ქველი“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 220). ქობა-
ლია ქველი აღბათ დადიანთა სასახლის მზარეულთუხუცესი იყო.

როგორც „იოანე და ექვთ. ცხზიდან“ ჩანს, მზარეულნი მონას-

ტრის წინამძღვრის კონტროლის ქვეშ მუშაობდნენ. მონასტრის წინამძღვარი, ზედამხედველობდა რა მათ, უწესობის შემჩნევის შემთხვევაში სათანადოდ სჯიდა ან აფრთხილებდა მზარეულებს. უმგებარი იყვნ ანუ უმარილო, ანუ მარილიანი, ოდეს ტრაპეზით აღდგის (ექვთიმე, შ. მ.), მზარეული დაიუბნის და პრქვს: „შიშითა ღვთისაჲთა იქმოდე, ძმაო, სამსახურებაჲსა შენსა (საბინინი, გვ. 419). მზარეულიც მონასტრის წინამძღვრის კონტროლის ქვეშ ასრულებდა თავის საქმეს. „იოანე და ექვთ. ცხ^ბაში“ ნათქვამია: „რამეთუ შევიდის მამა სამზარეულოსა, უკუეთუ კოჭობნი იხილნის ცეცხლისა კიდესა, იკითხის ზარეულისაგან, თუ ვისნი არნ, და, უკუეთუ უძღურნი არნ, მიუშვს და, უკეთუ კულა ნაყროვნებით ვინმე იქმნ, ზოგჯერ გარე განთხევა უბრძანის და ზოგჯერ საეროსა საქმელს თანა შთასხმა“ (საბინინი, გვ. 422). როგორც ამ ამონაწერიდანაც ჩანს, მზარეულთა სამუშაოდ განკუთვნილ ნაგებობას „სამზარეულო“ (იოანე და ექვთ. ცხ^ბა, საბინინი, გვ. 422, 424; ვაჰანის ქვაბთა განგება, 64_ა) ეწოდებოდა. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში „მუხისაჲ სამზარეულოჲ“ არის მოხსენიებული (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 46). სამზარეულოს მნიშვნელობით ქართულ წერილობით ძეგლებში „საგბოლისი“-ც იხმარებოდა. XI ს. ერთ კრებულში ჩაწერილ ლექსიკურ განმარტებებში „საგბოლისი სამზარეულო“-დ არის განმარტებული (Жрдания, Опис., I, გვ. 215; შდრ. იქვე, გვ. 267).

§ 2. აბანოები და მიწისკვილიანი

საქართველოს ბუნებრივი პირობები ხშირად მოითხოვდა საერო თუ სასულიერო ნაგებობისათვის (აბანოები, სასახლეები, მონასტრები და სხვ.) წყალსადენის სისტემით წყაროების გამოყენებას.

წყალსადენებით წყლის გამოყვან ხელოსანთ, როგორც თამარის 1202 წ. სიგელიდან ჩანს, „წყაროს მკაზმავნი“, ზოგჯერ კი „მეწყაროენი“ ეწოდებოდათ: „ჩუენ დავხედენით ამას, რომელ ესენი ოდენ არა ეყოფოდეს მკაზმავად წყაროსა, მათითავე კითხვითა და ბრძანებითა ერთი მეორეშაფათე გლეხი, სახელით პატარ, და მეორე გლეხი გარეთ მოსული ქაჩაბურაჲს ძე, ესენიცა წყაროსავე მოუყენენით მკაზმავად... და ამით მეწყაროეთა ს^დ უ^{თა} ერთი ევლოგიაჲ ჰქონდეს“ (შიომღვ. საბუთ., 27). „მეწყაროენი“ ანუ „მკაზმავნი“ წყაროსანი“ ქუქქანცხადაც ეწოდებოდნენ. როგორც სიგელის შინაარსიდან ჩანს, „ქუქქანცი“ წყლის მკაზმავ ხელოსანს ეწოდებოდა: „თუთოჲ შვილი მათი (წყაროს მკაზმავთა, შ. მ.) ქუქქანცად

გაისწავლებოდეს და ჰკაზმვიდნ მას წყაროსა. სხუად მსახურად (sic) არცა რაჲ ეკლესიისა ედევას თუნიერ წყაროსა კაზმვისაგან კი-
დე“ (იქვე, გვ. 28). ამრიგად, იმას, ვინც „ქუქანკად გაისწავლებოდეს“
წყაროს კაზმვაჲ ჰქონდა საქმედ, ე. ი. წყაროს მკაზმვერ ხვდეთ „ქუ-
ქანკი“ იყო. „კაზმვა“ ამ შემთხვევაში მიღებით წყლის გამოყვანის
ყველა სამუშაოს შესრულებას და, საჭირო შემთხვევაში, შეკეთე-
ბას გულისხმობს, ხოლო „ქუქანკი“ ყველა ამათი მცოდნე პირი იყო.
ამგვარადვე განმარტავს ს. ორბელიანი „ქუქანკს“ თავის „ლექსიკონ-
ში“: „ქოქონაკი (ქოქონიკი, ქოქანიკი, B) ღრუდოს გამოთხრელი
და ხელოვნებით წყლის გამომყუანებელი“. ამასვე იმეორებს დ. ჩუ-
ბინაშვილი (იხ. მისი „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“). წყაროს
მკაზმვე ხელოსნებად ჰყავდა წარმოდგენილი „ქუქანკები“ აკად. ივ.
ჯავახიშვილსაც, როცა იგი წერდა: „ამრიგად... ერთხელ და სამუდა-
მოდ გადაწყვეტილია, რომ ქოსოსძენი „წყლის მკაზმე“-ებად ანუ
„ქუქანკ“-ებად უნდა ყოფილიყვნენ“².

როგორც შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელიდან
ირკვევა და რასაც არქეოლოგიური გათხრებიც ადასტურებენ, ქუ-
ქანკობა საქმაოდ რთულ და დაწინაურებულ ხელობას წარმოად-
გენდა. მისი სპეციალურად შესწავლა საჭირო იყო, როგორც ხელო-
ბის სხვა რომელიმე დარგისა. „ქუქანკად გაისწავლებოდეს“-ო, ნათ-
ქვამია ანტონ ჭყონდიდელის სიგელში. შიომღვიმისადმი ბოძებული
სიგელი და არქეოლოგიური გათხრების შედეგები (განსაკუთრებით
სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენისა) შესაძლებლობას გვაძლევს
ქუქანკთა სამუშაოს სირთულე და მუშაობის ზოგიერთი სახეც წარ-
მოვიდგინოთ.

ანტონ ჭყონდიდელმა მღვიმელები „ურწყულობის ჰირისა და
იწროთობისათვისაგან“ იხსნა და, ჰიდროლოგ ალ. ლოსაბერიძის მი-
ერ შესრულებული ანგარიშით, მონასტერს წამში 2,82 ლიტრისა და
დღელამეში 243000 ლიტრის გამტარიანობის წყალსადენი გამოუყვა-
ნა. სხალტბის ქუქანკებს რთული სამუშაოები შეუსრულებიათ: ისი-
ნი, როგორც ჩანს, საქმაოდ დახელოვნებულნი ყოფილან ამ საქმეში.
ჰიდრ. ალ. ლოსაბერიძე წერს: „რაც შეეხება სხალტბა-შიომღვიმის
მონასტრის წყალსადენს, ეს ნაგებობა ძველ მშენებლებს ისეთ
რთულ გეოლოგიურ და ტოპოგრაფიულ პირობებში შეუსრულები-
ათ, რომ ამავე ამოცანის განხორციელება ჩვენს ხანაშიც დიდ საგო-
ნებელში ჩააგდებდა თანამედროვე გამოცდილ სპეციალისტებსაც.
განსაკუთრებით სირთულეს წარმოადგენს წყლის მოწოდება წყალ-

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 76.

სადენის ბოლო უბანში სხალტბის ქედიდან, რომელიც 170 მეტრის
ციკაბო კლდით დაპყრებს შიომღვიმის მონასტერს... არანაკლებ
რთულია წყალშესაქრებელი ნაწილი (კობტაეი), რომელზეც
ღებულა მიწის ქვეშ, გვირაბის რთული სისტემის სახით³. ასეთ
რთულ გეოგრაფიულ და ტოპოგრაფიულ პირობებში გამოყვანილი
წყალსადენით მონასტერში მყოფ თითოეულ მონაზონს (თუ ვა-
ხუშტს დაუჭერებთ, „ქველად იდგა ხუთი ათასი მონაზონი ამით ად-
გილთა შინა“) დღელამეში 50 ლიტრა მოუვიდოდა ნორმად, რაც
ფრიად დიდია მაშინდელი დროისათვის, განსაკუთრებით სამონას-
ტრო პირობებში. საფიქრებელია, რომ წყალი წისქვილისთვისაც
იყო გამოყენებული. როგორც გათხრებმა დაადასტურეს, იგი წყალ-
სადენით შეყვანილი იყო მონასტრის სატრაპეზოშიაც.

აღსანიშნავია, რომ ქუქანებს მუშაობის გასაადვილებლად, რო-
გორც ეს გათხრებმა დაადასტურეს, მილსადენის გასწვრივ თიხის
თანგირები (ქილის მავგარი, ორმხრივ მკლავებიანი თიხის ჭურ-
ჭლები), ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, „საკონტროლო ქები“ მო-
უწყებიათ. გათხრამ რამდენიმე ასეთი თანგირი აღმოაჩინა, „რომლე-
ბიკ ერთმანეთიდან 30-დან 80 მეტრამდე არიან დაშორებულნი“⁴.
თანგირების დანიშნულება იყო წყალსადენის შეუფერხებელი მუ-
შაობის შემოწმება და დაზიანების სათანადო უბნის ადვილად მო-
ძებნა.

სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის ნაშთების გარდა არქეოლო-
გიურმა გათხრებმა წყალსადენის ნაკვალევი გამოავლინეს მცხეთის
მიდამოებში (არმაზის ხევში), ნიჩბისში, ველისციხეში, დმანისისა და
გეგუთის ციხე-დარბაზებთან და აბანოებთან და სხვ. არქეოლოგიურ
მონაცემთა სიმრავლე და 1202 წ. სიგელის ცნობები საქართველოში
ქუქანობის, როგორც გარკვეული დარგის ხელობის, საკმაო დაწი-
ნაურებაზე მიგვიჩივებს.

აქვე მოკლედ შევნიშნავთ იმ ხელოსანთა შესახებაც, რომელნიც
სამეურნეო დანიშნულების მეტად აუცილებელ და მნიშვნელოვან
ნაგებობას — წისქვილს აკეთებდნენ. წისქვილის მკეთებელ ხელო-

³ აღ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები,
შ. რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტ. ძეგლები (კრებული), გვ. 194.

⁴ აღ. ლოსაბერიძე, იქვე, გვ. 210.

სანს „წისქვილის მკაზმაე“-ს და ზოგჯერ კიდევ „მეწისქვილე“-ს უწოდებდნენ.

წისქვილი, როგორც აუცილებელი ნაგებობა, ყუბუღა და დალოსა და მონასტერს გააჩნდა. მონასტრის ალაპებში ნშირად არიან მოხსენიებულნი ის პირნი, რომლებმაც მონასტერს წისქვილი განუხლებს, ან აუგეს. ათონის ივერთა მონასტრის ალაპებში იხსენიება თამარ დედოფალი, რომელსაც „მოეცა ევლოგიად... :კ: პერპერამ რუმსა წაჭდომილისა შესაკაზმავად და წისქვილისა და ბოსტნისა შესაქმნელად“ (ათ. კრებ., გვ. 259, № 153). ჯვარის მონასტრის ალაპებში კი ვკითხულობთ: „ვიყიდე მალდრიცა (?) გასყიდული, და მეორედ კიდევ კვისათუი (?) დაარღუევდეს და კიდევ მეორედ ვიყიდე და დავიხსენ და წისქვილი იყო ოჯერი და ახლად აღვაშენე ბორბლითა და ქვითა“ (ნ. მარი, ალაპნი, გვ. 55, № 213). წისქვილის კეთება „წისქვილის მკაზმაე“-თა საქმეს შეადგენდა. ერთი ასეთი მკაზმავთაგანი უყიდიდა გრიგოლ სურამელს და შიომღვიმელთათვის შეუწირავს მეწისქვილედ: „იყიდეთ ჩუენგანვე ციხედიდს გლეხი ქავთარელი მეწისქვილედ“ (შიომღვიმ. საბუთ., გვ. 64). „გლეხი ქავთარელი“, როცა ის იყიდეს, მაშინაც „წისქვილის მკაზმაევი“, ამ საქმეში დახელოვნებული იქნებოდა. მის მოვალეობას სწორედ ეს შეადგენდა: „წისქვილთა რაცა საკაზმაევი უნდოდეს, ესევე ჰკაზმიდეს“ (იქვე, გვ. 64).

მონასტრის წისქვილი, ალბათ, აგრეთვე მეწისქვილედ, როგორც „იოანე და ექვთ. ცხბიდან“ ჩანს, კელარს ექვემდებარებოდა: „ალოთიკი და ბოსტანი და წისქვლნი კელარისა საურავნი იყუნეს და, რაადცა ვინ ეხმარებინ, კელარი ეურვინ იკონომოსსა თანა და მამასახლისისა“ (საბინინი, გვ. 424).

§ 3. ნაშის მამთიბელნი და ხელოაის სხვადასხვა დაკრის წარმომადგენელნი

წყაროებში ხელობის ისეთი დარგიცაა მოხსენიებული, რომელთა შესახებ ჩვენ მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ ისინი არსებობდნენ. იყო მაგ., „სამოსლისა მრეცხელნი“ ანუ „მრეცხავნი“ (Спиральщик, იხ. Марр, Опис., გვ. 6). „მრეცხავნი“ ანუ „მრეცხელნი“, როგორც ეს „ველმწიფის კარის გარიგებიდან“ ირკვევა, იყვნენ მეფის სასახლეში. აქ სხვათა შორის ნათქვამია, რომ გამტვერიანებულ ხელ მანდილს, „საფარემოს მიიღებს მეღვინე“ და იქ „გარეცხენ“-ო (10²²⁰⁻²²¹). ჩანს, რომ სამრეცხაო საფარეშოც ყოფილა; მაშასადამე,

„მრეცხავნი“-ც იყვნენ. „სამრეცხაო საფარემო“ სხვა საფარემოებთან ერთად ფარეშთუხუცესის ხელთ იყო⁵.

გარდა ამისა, იყვნენ აგრეთვე „ნავის მოქმედნი“ (იქვე, 407). „ნავის მოქმედი“, ანუ „კალაფტანი“ (იქვე, 424) ნავის მკეთებელი იყო. „კალაფტანი ნავის მკეთებელი“ — განმარტავს ს. ორბელიანი. „კალაფტანთა“ გარდა იყვნენ „მენავენი“, რომელნიც ნავს მართავდნენ, ე. ი. მეზღვაურები. როგორც „ნავის მოქმედნი“, ასევე „მენავენი“ ათონის ივერთა მონასტერში ჰყოლიათ და ისინი სხვა ხელოსნებთან ერთად იკონომოსის უწყებაში შედიოდნენ: „საწანგრო და საჯორე, სამკედლო და ხურონი და კალაფტანი და... მენავენი და ვენახი იკონომოსისა განსაგებელი იყუნეს“ — ნათქვამია „იოანე და ექვთ. ცხზაში“ (საბინინი, 424). „ნავის მოქმედნი“ ხელობის ისეთ დარგთა წარმომადგენლების გვერდით იხსენიებიან, როგორც იყვნენ მკედელი, გალატოზი, ხურო და სხვ. „ნავის მოქმედნი“ მონასტრისათვის ისევე აუცილებელი ყოფილან, როგორც სხვა შემოხსენებული დარგის ხელოსნები: „თენიერ მკედელთა და ხუროთა და გალატოზთა და მევენახეთა და ნავის მოქმედთა და სხუთა ესევეითართა, ამის ესევეითარისა ვრცელისა ლავრისა დამჭირვა უღონო არს (იქვე, საბინინი, 407).

საომარი იარაღის მკეთებელი ხელოსნებიც იხსენიებიან წყაროებში. „თამარიანში“ „ისართა მთლელზეა“ (VII, 21) ლაპარაკი. ნარინ დავითის დროინდელ სიგელში კი „მემშვილდე“-ზეა ლაპარაკი: „არგუეთს ზენსკანდეს ნასყიდსა მამულსა ზედა მემშვილდე დავასახლე კუამლად :ა:“ (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 129). „ისართა მთლელი“ ალბათ ისრების მკეთებელ ხელოსანს ერქვა, ხოლო „მემშვილდე“ კი — მშვილდისას. ან კიდევ შესაძლებელია როგორც ისარი, ასევე მშვილდიც „ისართა მთლელს“ ეწარმოებინოს, ხოლო „მემშვილდეს“ კი როგორც მშვილდი, ასევე ისარიც ეკეთებინოს. ამრიგად, „ისართა მთლელი“ და „მემშვილდე“ ერთი და იმავე ხელობის წარმომადგენლის სახელწოდებები იყო ალბათ.

იყვნენ აგრეთვე „შეშის მკოდელნი“ ანუ „მეშეშე“, მეწყლე ანუ „წყლის მკრებელი“, „მენაჯშირე“, „ქვს მკოდელი“ და სხვ., რომელთა შესახებ ჩვენ სხვადასხვა ადგილას უკვე გვქონდა საუბარი.

⁵ შდრ. ივ. ჭავჭავაძის, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 188.

§ 1. მენელსაცხებლენი

ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ და უძველეს ხელობას მუს-ლიმანებსა და ქრისტიანებს შორის წარმოადგენდა მენელსაცხებ-ლობა — ნელსურნელოვან ნივთიერებათა დამზადება. სამართლია-ნად წერდა ა. კრემერი: რომ „ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული და უძველესი ხელობა იყო ვაჭრობა გუნდრუკით. ნელსურნელოვა-ნი საცხებლებითა და ზეთებით, რომელთაც ჯერ კიდევ ძველად უდიდესი ფასი ჰქონდა. ასევე მებაყლის თუ მებაფთიაქის პროფესია ... მოიხსენიება 190 წლისათვის“¹.

მენელსაცხებლობა საქართველოშიც ადრე უნდა იყოს შემო-სული. ყოველ შემთხვევაში ცნობები ამ ხელობის გავრცელების შე-სახებ ჩვენში საკმაოდ მოგვეპოვება.

ნელსურნელოვან ნივთიერებათა დამზადების ხელობას „ხე-ლოვნება ნელსაცხებლისაჲ“ ეწოდებოდა: „მოვიდა იგი (იოვანე შ. მ.) დიდად ქალაქად ანტიოქიად მშობელთა მისთა თანა პატრიოსან-თა და აქუნდა მათ ჯელოვნებაჲ საქმედ ნელსაცხებლისაჲ და საკუ-მეველისა და მოიგებდეს საზრდელსა მათსა ხელოვნებითა მით“ (ცხ⁷ ბაჲ სვმ. მესუეტისაჲ, 216, 719; შდრ. Март, Опис., გვ. 46); ხოლო ამ ხელობის მცოდნეს — „ჯელოვანი კეთილად-შემზავებელი სულ-ნელთა მათ საცხებელთა“ (აბოს წამება, 63₂₀₋₂₁), ანუ მოკლედ „მე-ნელსაცხებლე“: „მაშინ სადმე ვიყავ თვთ მენელსაცხებლე, კეთილად შემამზადებელ სულნელთ ამათ საცხებელთა“ (იქვე, 72₇₋₈). კეთილსურ-ნელოვან ნივთიერებათა შეზავებით მიღებულ საგანს „ნელსაცხებე-ლი“ (აბდულმესია, 35₄₃₋₄; 12, 4₄; ცხ⁷ ბაჲ სვმ. მესუეტისაჲ, გვ. 224₇; კიშენი, I, 11₂₃, 160₇ და სხვ.), ან კიდევ „საცხებელი“. (ქებაჲ ქებათაჲ, თ₈₋₁₀, 045—46) ეწოდებოდა. ამავე მნიშვნელობით იხმა-რებოდა „ზეთი“, მაგრამ საკვები ზეთისაგან განსხვავებით მას „ზეთი საცხებელი“ (მოსე, 11, 29₇) ანუ „ზეთი მენელსაცხებელთაჲ“ (თარ-გმანება, 127_{16 19}), „სულნელთა მიერ შემზადებული ზეთი“ (იქვე, 139₈₈) ეწოდებოდა. მენელსაცხებლენი საცხებელ ზეთთა გარდა „სა-კუმეველსაც“ ამზადებდნენ.

¹ A. K r e m e r, Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 184.

ნელსაცხებელი ძველ ქრისტიანულ საქართველოში მოხმარების საგნად ითვლებოდა და სათანადოდ ფასდაღებული იყო, ზოგჯერ ნელსაცხებელი სამეფო ძღვნადაც იყო. სიტყვით სპარსეთის მეფემ „მისცა გორგასალსა ნიჭი ალვა სამი ათასი, მუშკო (ლიტრა) ხუთასი, ტაიქის ცხენი სამი ათასი, სამოსელი ხოსროვანი ათასი, ზაზდი სამი ათასი“ (მ. დედ. ქ. ც¹ზბა, 163²³⁻²⁴ 164¹⁻²). სხვა ქართულ წერილობით ძეგლებში ხშირად იხსენიება ნელსურნელოვანი ნივთიერებები, რაც აგრეთვე მათს ფართოდ გავრცელებასა და გამოყენებაზე მიგვითითებს. ყოველივე ეს კი თავისთავად ადასტურებს მენელსაცხებელთა, ნელსურნელოვანი ნივთიერებათა შემამზადებელ ხელოსანთა დიდი რაოდენობით არსებობას. ამ მხრივ მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდის „აბო თბილელის მარტილობის“ ავტორი. აბო, წარმოშობით არაბი, იყო მენელსაცხებლე, რომელმაც, ავტორის სიტყვით, თავისი ხელობით მოპოვებული „მონაგებნი“ და მამულნი დატოვა და წერს ერისთავს შეეხიზნა: მან „დაუტევა... მონაგებნი და აგარაკები და წარმოვიდა“ (აბოს წამება, 64⁵⁻⁶). თავის ხელობას იგი საქართველოშიც მისდევდა. წერს ერისთავმა სწორედ ნელსაცხებელთა დამზადების ცოდნის გამო წამოიყვანა იგი: „ამან (აბომ, შ. მ.) ინება წარმოსვლა თვისი აქა ერის-მთაფრისა მის წერს¹ს თანა და შეეყო იგი მსახურად მისა“ (იქვე, 63²⁴⁻²⁵). როგორც აქედან ჩანს, მენელსაცხებლენი ჰყოლიათ ერისთავთერისთავებს; ცხადია, ისინი მით უმეტეს ეყოლებოდათ მეფეებს და მონასტრებშიც იქნებოდნენ.

არაბ მენელსაცხებელთა გარდა იყვნენ ქართველნიც. გვაქვს ორიოდე შემთხვევა ქართველ მენელსაცხებელთა მოხსენიებისა. ისინი იხსენიებიან „ჯვარის მონასტრის აღაპებში“: „მენელსაცხებლეს კ¹კესა (კვირიაკესა, ან კვირიკესა, შ. მ.) წირვა აღაპი, იობ ბეთლემის ბიძას შ¹ნ“ (მარი, აღაპნი, XXVII, 35). მენელსაცხებლე კვირიაკეს, როგორც ჩანს, თავისი ხელობით მოგებულის შეწირვით მონასტერში აღაპი გაუჩენია; ან კიდევ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ იგი თვით ამ მონასტერში იყო მენელსაცხებლე. მონასტრებში ზომ დიდი რაოდენობით იყვნენ ამა თუ იმ დარგის ხელოსნები და მით უმეტეს მენელსაცხებლენიც იქნებოდნენ. ამ მოსაზრებას უფრო მეორე აღაპი ადასტურებს, სადაც საერთოდ „მენელსაცხებლენი“ არიან მოხსენებულნი: „სამშაბათსა მენელსაცხებელთა პანაშუდი. შალვა ლაშხაშვილისა შ¹ნს ღ¹ნ“ (ნ. მარი, იქვე XXVII, 37). რაკი რამდენიმე მენელსაცხებლეზეა ლაპარაკი, საუფიქრებელია, რომ აქ იგულისხმებოდნენ მონასტრის მენელსაცხებლენი — სასულიერო პირები ან დაქირავებული ერისკაცნი.

ნელსაცხებელი მრავალგვარი იყო. ერთ მათგანს „ნარდიონი“ („ქებაჲ ქებათაჲ, ლგ, 11ა-4) წარმოადგენდა. „ნარდი“, ს. ორბელიანის განმარტებით, არის „ყვავილთა სუნნელი და მრავალფერი, რომელსა სპარსნი სუმბულს უხმობენ“.

მენელსაცხებლენი სურნელოვან ნივთიერებებს „შტახს“-ისაგანაც აკეთებდნენ: „შტახსად, კასიად, თაფლად, მანანად, სძელ თქვეს სიპოხით“ (აბდულუმესია, 8₂; შდრ. მოსე, 37₂₅; 43₁₁). შტახსი ბერძნულ *σταχτή*-ს შეესატყვისება; ნ. მარის განმარტებით იგი მცენარეა, საამო სურნელოვანი, რომელსაც საყნოსად სწევადნენ (იხ. TP, III, X CI, TP, IV, словарь). შტახსისაგან მენელსაცხებლენი აკეთებდნენ „მურს“ და აგრეთვე „შტახსად“ წოდებულ ნივთიერებას. ამ მხრივ ს. ორბელიანი გვაწვდის საგულისხმო ცნობას: „შტახსი ესეცა ნივთთაგანი არს მურისა უწლოესი, სახე მტუერისა ყუავილთაგან და მწურვალთა მურისა. რა დასწურვენ მას, ავრეზთა განადენი არს შტახსი, ხოლო უზრქესი ავრეზთა შიგან დანარჩომი არის მური“ (იხ. ლექსიკონი). ამრიგად, შტახსისაგან ნაწური, უფრო თხელი, შტახსად იწოდებოდა, ხოლო „მური ესე შტახსისა ნაწურთა უზრქესი სუნნელია“ (საბა). „მური“ (ქებაჲ ქებათაჲ, 26₈₀₋₈₂) „აბდულუმესიაშიც“ იხსენიება: „საკვილი არმური სწევას მათ, არ მური გუნდრუჯად ერთმის ოქროსა რიგად“ (61, 4₁₋₄). მენელსაცხებლეთა ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე „მუშკი“ (ვისრამ., 7₂₆, 143₇ და, 149₂₄, 160₂₁, 35 : 38 და სხვ.), სასუნებელი, მოსაკმევი, შავი ფერის ნივთიერება. მუშკი, როგორც სურნელოვანი ნივთიერება, მოხსენიებული აქვს შავთელს: „ლომს ძლიერება, მზეს ბრწყინვალეება, მუშკს სულნელება შენგან მიეცა“ (58, 1₁₋₄). თეთრ მოსაკმევ ნივთიერებას წარმოადგენდა „გუნდრუჯი“ (იერემია 17₂₆; შდრ. მათე, 2, 11). შავთელი ამ კეთილსურნელოვან ნივთიერებასაც ასახელებას: „მირონ-გუნდრუჯად, შტახსად, კასიად“... (8, 2₁₋₂). გარდა მუშკისა და გუნდრუჯისა, მოსაკმეველა ნივთიერებებია „ალვა“ და „ამბარი“ (ვისრამ., გვ. ნ, შდრ. გვ. 12₁₀, 102₁₈, 142₃, 149₂₂₋₂₄ და სხვ.). „ალვა“ ალიოს ზისაგან მიღებული მოსაკმევია, ხოლო, „ამბარს“ რისგან აკეთებდნენ, უცნობია. ს. ორბელიანის სიტყვით, „ამბარი სუნნელია. ზღვისაგან გამოიღებენ, რომელნიმე ფუტკართა ფიტსა იტყუიან, სხუანი თევზთა შავსა (+ბალახთა რამესა, C), სხუანი სხუასა“ (იხ. ლექსიკონი). ალვა, ამბარი და მუშკი, როგორც დავინახეთ, მოხსენიებული აქვს

ჯუანშერს იმ ძღვენთა შორის, რომელიც სპარსეთის მეფემ ფახრანგს მიართვა. „მუშკი“ და „ამბარი“ წასასმელადაც უხმარიით: „სუბო მუშკი-ამბარი და მრავალფერი სუნნელი“-ო, ნათქვამია „მეფის წიგნი“ მიანში“ (12). მოსაკმეველთა შორის „აპრაში“ ანუ „აპრაში“-ც (თეკლას მარტვილ., 117 10-14; შდრ. ქებაჲ ქებათაჲ, ლდ 137-13) იხსენიება.

ჩვენ არავითარი მასალა არ მოგვეპოვემა მენელსაცხებლუ ოსტატთა იარაღებისა და მათი მუშაობის პროცესის შესასწავლად. იქ, სადაც ს. ორბელიანი შტახსს განმარტავს, შემთხვევით ნელსურნელოვან ნივთიერებათა საწურავე იარაღებზედაც ლაპარაკობს: „რა დასწურევენ სუნნელსა მას, აერეზთა განადენი არს შტახსი, ხოლო უზრქესი აერეზთა შიგან დანარჩომი არს მური“. ამრიგად, საბას ცნობით, ნელსურნელოვან სითხეთა საწურავს აერეზი ეწოდებოდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, აერეზი საწურავთა ზოგადი სახელი ყოფილა: საბას თქმით „აერეზი ღუნის საწურავი“-ა.

მენელსაცხებლეთათვის ცხადი იყო, რომ ნელსაცხებელთა შესანახად განსაკუთრებით დაცული, „დაბეჭდილი ჭურჭელი“ იყო საჭირო, რათა „არა გამოუტევის სულნელებაჲ“. ამიტომ მათ ნელსაცხებელთათვის სპეციალური ჭურჭელი გააჩნდათ, რომელსაც „სანელსაცხებლემ ჭურჭელი“ (ქებაჲ ქებათაჲ, ლგ 125-6; შდრ. იქვე, 121ა-1) ეწოდებოდა. სანელსაცხებლუ ჭურჭლად ზოგჯერ ალაბასტრი იყო გამოყენებული და მას „ალაბასტრი ნელსაცხებლისაჲ“ ერქვა (აბდულუმესია, 12, 4). მენელსაცხებლენი, როგორც ფართო მოხმარების საგანთა მწარმოებელნი, მრავლად უნდა ყოფილიყვნენ საქართველოში და მათი შრომაც სათანადოდ უნდა ყოფილიყო დაფასებული. მათ შორის რაიმე ორგანიზაციის არსებობის შესახებ ჩვენ არავითარი მითითება არ მოგვეპოვემა. ბიზანტიაში, უკვე X ს., ნიკიფორე ფოკას ედიქტით, მენელსაცხებლენი ერთ გარკვეულ ცეხში, ამქარში იყვნენ გაერთიანებულნი². მუსლიმანურ აღმოსავლეთში კი ეს უფრო ადრეა შენიშნული. მიუხედავად მასალების უქონლობისა შესაძლებელია საკმაოდ დაწინაურებული დარგის ოსტატთა ორგანიზაციული კავშირების არსებობა ძველ საქართველოშიც ვიგულოთ.

§ 2. „დაავჰინილინი წვირთანი“ ანუ „კავივარანი“

„მკვეცართა“ შესახებ ჩვენ ამჟამად მცირე მასალა მოგვეპოვება, მაგრამ ამ საკითხზე შეჩერება მაინც საჭიროდ ვცანიოთ.

² Ф. Успенский, Мст. Виз. импер., I, 1912, გვ. 250.

პარიკმახერობა, როგორც გარკვეული ხელობა, უფრო გვიან ჩნდება, ვიდრე სხვა რომელიმე დარგი ხელობისა. იგი პირველად ბოდა ყოფილიყო შემოსავლის ერთადერთი წყარო, შემოსავლისთვის და ამდენად პროფესიონალი პარიკმახერებიც უფრო გვიან ჩნდებიან. სამართლიანად შენიშნავდა ა. კრემერი, რომ „ყველაზე გვიან ჩნდება დალაქის განსაკუთრებული პროფესია“³.

ქართული წყაროები პარიკმახერობის შესახებ უშუალოდ არაფერს გვეუბნება, მაგრამ შემონახული ტერმინების მიხედვით ზოგი რამის გათვალისწინება შესაძლებელი ხდება. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, მოპარსვას „დაყვნაჲ“ ეწოდებოდა, ხოლო მოკრეკვას — „დაკუეცაჲ“. „დაბადების“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „დაყვნა შვიდი იგი კონწილი თმაჲ თავისა მისისაჲ“ (მსაჯულთა, 16, 19); „ერისკაცთა ესე ჩვეულება აქუნდა, რათა წუერები დაეყვნოს ძირითურთ“ (A. Хаханов, Матер. по гуз. агниолог., გვ. 32). „მოყუენა“ ზოგჯერ მოკრის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა: „არცა ფრჩხილნი მოიყუენეს“ — ნათქვამია „განძთა ქუაბში“ (მ. დედ. ქ. ცხ²ბა, 807₂₅). „დაყვენა“ „ვესტათეს მარტვილობაში“ კი მოპარსვის მნიშვნელობით იხმარება: „და უბრძანა: „დაჰყვენეთ მაგათ თავი და წუერი და განუტვირთეთ მაგათ ცხვრნი“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, ხელნაწ., 7₁₅₋₂₀). ან კიდევ: „ბრძანა თავისა და წუერისა დაყუენაჲ“ (იქვე, 9). „დაკუეცაჲ“ კი ძეგლებში უმთავრესად მოკრეკვის მნიშვნელობით იხმარებოდა: „გამოიყვანა იგი საპყრობილისა მისგან, დაუკუეცეს მას თმაჲ და შეუცვალეს სამოსელი“ (მოსე, 1, 41, 14). „ბალაჰვარის სიბრძნეში“ კი ვითხოვლობთ: „აწ აღდეგ ხუალე და დაიკუეცე თმა თავისა შენისაჲ“ (7, 28—29).

ძველი ქართულით მპარსველსა და მკრეკევეს ე. ი. პარიკმახერს „მკუეცარი“ ეწოდებოდა: „მოიყვანა მკუეცარი და დაყვნა შვიდი იგი კონწილი თმაჲ თავისა მისისაჲ“ (მსაჯულთა, 16₁₀); „მახელი ლესული უფროს საყუენეელისა მკუეცარისა“ (ეზეკიელი, 5₁). „მკუეცართ“ „და მ ყ უ ე ნ ე ლ ნ ი წ უ ტ რ თ ა ნ ი“ -საც უწოდებდნენ: „მოვიდეს კაცნი... და მ ყ უ ე ნ ე ლ ნ ი წ უ ტ რ თ ა ნ ი“ (იერემია, 41₅). შედარებით უფრო გვიან კი, საფიქრებელია, იხმარებოდა „მპარსველი“-ც, რამდენადაც „იოვანე ურპაელის ცხ²ბაში“ არაერთგან ვხვდებით „საპარსველს“ „საყუენელის“ მაგივრად (X B. B. II, B. III, 336₄, 9—10; 337₁₅), ხოლო „კელმწიფის კარის გარიგე-

³ A. K r e m e r, Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 186.

ბაში“ „დაყვანის“ მაგივრად „მოპარსვა“-ა ნახმარი: „ერთ ნაბაშა მაშინაც გაპარსვად გამართავს და ზოგი გაპარსვდაც დაუწყევლო“ (უცოდებელისა, მაგრამ თუ არ შეუცოდებია, ცემა რად ატყულებს) (ქ. კ. ვარ., 467-70). „გაპარსვა“ და „მოპარსვა“ გვხვდება აგრეთვე „იოანე და ექვთ. ცხბაში“ (საბინინი, გვ. 422) და „გ. მთაწმინდელის ცხბაში“ (საბინინი, გვ. 287).

ძვ. ქართულ წერილობით ძეგლებში გვაქვს მითითება „მკვეცარის“ იარაღების შესახებაც. საპარსავ დანას, სამართებელს, როგორც ეს ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, „საყუენელი“ ანუ „საყუნელი“ ეწოდებოდა: „დაპყუენეს თმაჲ თავისი მისისაჲ საყუენელითა“ (კიმენი, 1, 122 16-17). „საყუენელის“ პარალელურად, იმავე მნიშვნელობით, გვხვდება „საპარსველი“-ც, რომელსაც აგრეთვე ირანული „დუქარდი“ ცვლიდა ზოგჯერ: „მაშინ ითხოვეა ჰურიამან საპარსველი და მოართუეს იგი და აღდგა ჰურიამა და მიჰმართა და შეეხო წუერსა და უნდა, რმცა მოჰყუეთა ზოგი წუერთა მისთაჲ, და მუნქუესვე შეკმა ჳელი მისი დუქარდთა ზედა და დაშთა საპარსველი იგი ჳელსა შინა მისსა“ (Xp. B., II, вып. III, 336₃₋₁₀). აშკარაა, რომ „საპარსველი“ ამ შემთხვევაში „დუქარდს“ უდრის. ერთი საგნის ორ სხვადასხვა სახელწოდებად აქვს წარმოდგენილი „დუქარდი“ და „საპარსველი“ „იოვანე ურჰაელის ცხბის“ რუსულად მთარგმნელსაც (იხ. იქვე, კეკელიძის თარგმანი, გვ. 336). თავდაპირველად „დუქარდი“ საპარსველს ეწოდებოდა თურმე, მაგრამ როგორც შემდგომრიონდელი ძეგლებიდან ჩანს, „დუქარდი“ მაკრატლის აღმნიშვნელი გახდა. ასე ესმოდა იგი ს. ორბელიანს და მის შემავსებელსაც: „დუქარდი სარისველი (+ მაკრატელი, B)“. ასევე განმარტავს „დუქარდს“ დ. ჩუბინაშვილიც.

რა ეწოდებოდა თმის მოსაყრეჱად ხმარებულ იარაღს, არ ჩანს. როგორც ირკვევა, შედარებით გვიან მას „დუქარდი“ და აგრეთვე „სარისველი“ ერქვა. „მკუეცარის“ მიერ გამოყენებულ იარაღს წარმოადგენდა აგრეთვე „სავარცხელი“ (Xp. B., II, B., III, გვ. 335₂₃₋₂₄).

„მკუეცარის“ მუშაობის პროცესის აღსაწერად ჩვენ არავითარი მასალა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ეს პროცესი ისედაც ადვილი წარმოსადგენია, რამდენადაც იგი, თითქმის უცვლელი სახით, დღესაც მეორდება ყოველ საპარიკმაზეროში.

§ 1. შენიშვნები ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ

აკად. ივ. ჯავახიშვილი, როგორც აღენიშნეთ, ხელოსანთა წოდებრივ მდგომარეობასაც შეეხო გაცვრით. მაგრამ მას გარკვეული შეხედულებები არ მოუცია ამ საკითხზე. იგი ჯერ კიდევ 1907 წ. თავისი „საქ. ეკონომიური ისტორიის“ I წიგნში წერდა: „ამ ხანის (X—XII სს., შ. მ.) ვაჭრებისა და ხელოსნების წოდებრივი მდგომარეობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება... ვაჭრობის წოდებრივ უფლებათა გამორკვევა შეუძლებელია; ეციით მხოლოდ, რომ ზოგიერთი ვაჭრები უმებადაც ითვლებოდნენ, მაგალითად სამონასტრო უმებად“¹. ამგვარივე შეხედულება გაიმეორა ივ. ჯავახიშვილმა „ქართული სამართლის ისტორიაშიც“ (1928 წ.): „ჯერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რომელ წოდებას ეკუთვნოდნენ ხელოსნები; ცალკე წოდებას შეადგენდნენ, თუ რომელსამე, მაგ., ან მსახურთა, ან გლეხთა წოდებაში შედიოდნენ“². საქართველოს ისტორიის სხვა თანამედროვე მკვლევარები სპეციალურად ამ საკითხს არ შეხებიან და ამიტომ საკითხის შესწავლაც წინ არ წაწეულა. გ. გამყრელიძემ კი თავის საკანდიდატო ნაშრომში „ხელოსნური წარმოება და ამქრული წყობილება საქართველოში“ აკად. ივ. ჯავახიშვილის შემომოყვანილი შეხედულება უცვლელად გაიმეორა: „ის საკითხი, თუ რომელ წოდებას მიეკუთვნებოდნენ ხელოსნები ძველ საქართველოში, ან შეადგენდნენ თუ არა ისინი ცალკე წოდებას, სათანადო ცნობების უქონლობისა გამო, გაურკვეველია“³. ჩემი აზრით, ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობის საკითხი სხვანაირად უნდა დაისვას და გაირკვეს. მასალები მიგვიითითებენ, რომ შეუძლებელი ზდება ხელოსანთა ერთ გარკვეულ წოდებაში მოქცევა. ქართულ პატრიონიზმში ხელოსნები (ერთად აღებული) გარკვეულ წოდებას ვერ ქმნიდნენ. ზოგ მათგანს საპატრიონიზმო ურთიერთობაში დაქვემდებარებული საფეხური ეპირა, ხოლო ნაწილი კი თავისუფალ ხელოსნებს წარმოადგენდა. სწორედ ამ თვალსაზრისით უნდა განვიხილოთ და გავსინჯოთ მასალები ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, 1907, I, გვ. 41.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., 11, გვ. 37.

³ გ. გამყრელიძე, ხელოსნობა (ხელნაწ.), გვ. 87.

ჩვენ მიერ აღებულ ეპოქაში ხელოსანთა უმრავლესობა მუშაობდა მწიფე სოფლის მეურნეობის დარგებში. მათ უმეტესად უკავიათ ხელოსნობის ისეთ დარგებს, რომლებიც უკავშირდებათ მწიფე სოფლის მეურნეობის დარგებს. ხელოსნები უმეტესად მუშაობენ ხელოსნობის ისეთ დარგებში, რომლებიც უკავშირდებათ მწიფე სოფლის მეურნეობის დარგებს.

ხელოსნები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აწარმოებდნენ არა მარტო ბაზრისათვის და სათანადო გასამრჩელოს მიღებით, არამედ ზოგჯერ ისინი „საფასის გარეშე“ მუშაობდნენ. ყმური ვალდებულებანი აიძულებდა მათ, რომ გარკვეულ დროში ემუშავათ უსასყიდლოდ თავისი პატრონისათვის. ხელოსნები, „საფასის გარეშე მოქმედნი“, ჰყავდათ მთავრებსა და აზნაურებს, მონასტრებს, როგორც გარკვეულ ფეოდალურ ერთეულებს; ისინი მრავლად იყვნენ აგრეთვე სამეფო კარზე.

ყმა ხელოსანთა მდგომარეობა ერთნაირი როდი იყო. ზოგი მათგანი „შეწირულს“ წარმოადგენდა, ზოგი კიდეც „მსახურს“ და სხვა. ასე რომ, მათ შორის განსხვავება არსებობდა პატრონისა და ხელოსნის დამოკიდებულების თვალსაზრისით. პატრონისა და ხელოსნის დამოკიდებულების განსაზღვრა ზოგჯერ შესაძლებელი ხდება, ზოგჯერ კი ყმა ხელოსნის ვალდებულებებზე არაფრის თქმა არ შეგვიძლია. მაგ., „გრ. ხანძთელის ცხნიდან“ ვგებულობთ, რომ ხელოსნები ჰყოლია გაბრიელ დაფანჩულს, რომელიც, ძველის ავტორის სიტყვით, „დიდებული აზნაური“ იყო: „გაბრიელ დიდებულმან აზნაურმან... მოსცნა კირით-ხურონი და ნივთი ყოველი ქვითკირისა ეკლესიისა საშენებლად“ — ნათქვამია „გრ. ხანძთელის ცხნაში“ (ილ-1). როგორც აქედან ჩანს, გაბრიელს შეეძლო ეკლესიის საშენებლად „კირითხურონი“ იმგვარადვე გაეცა, როგორც მაგ., „ნივთი ყოველი“ იმავე ეკლესიის ასაშენებლად. ამდენად, საფიქრებელია, რომ „კირითხურონი“ ამ „დიდებული აზნაურის“ ყმებს წარმოადგენდნენ და მას შეეძლო საკიროების შემთხვევაში სხვებისათვისაც გადაეცა ისინი დროებით თუ მუდმივად. გაბრიელ დაფანჩულს შესაძლებელია სხვა დარგის ხელოსნებიც ჰყავდა. თუ რა დამოკიდებულებაში იყვნენ ზემოხსენებული „კირითხურონი“ თავის პატრონთან, არ ჩანს.

ფოკათა ეკლესიის XI ს. წარწერაში, როგორც აღვნიშნეთ, ქართლის კათალიკოსის „ველოსანი“ თუ „ველოვანი“ არის მოხსენიებული: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე ბავრელი ღირს ექიმენ შენებისა წმიდაჲსა ამის ეკლესიისა, საფუძველი დაიდგა. მე თანა დაეშუერ. ველოსანი ვიყავ ოქროპირისა ქართლისა კათალიკოზისა“ (ნ.

ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი, გვ. 258). ბაგრატი, როგორც აქედან ჩანს, ოქროპირ კათალიკოსის ხელოსანი ყოფილა და მას დღემდე თა ეკლესიის შენებაში, სხვა ხელოსნებთან ერთად, მონაწილეობდა მიუღია („მე თანა დაეშუერ“). ამ წარწერაშიც, მსგავსად „გრ. ხანძთელის ც“ხბის“ შემომოყვანილი ადგილისა, არ ჩანს, იღებდა ბაგრელი ოსტატი თავისი შრომისათვის რაიმე გასამრჯელოს თუ, როგორც ყმა ხელოსანი, „საფასის გარეშე მოქმედი“ იყო.

ყმა ხელოსნად წარმოგვიდგენია ჩვენ აგრეთვე „ანანია მხატვარი“, რომელიც სახარების XV ს. ერთ მინაწერში შემდეგნაირად იხსენიებს თავის თავს: „პატრონისა ათაბაგ ამირ-სპასალარისა ყუარ-ყუარეს ძეთა და პატრონსა ბაადურს ცოდვანი მისნი შეუნდენეს ღმერთმან და მათსა პატრონსა ქაიხოსროს შეუნდენეს ღმერთმან და მათსა მონასა და ამისსა მხატვარსა ანანიას შეუნდენეს ღმერთმან“ (Джа-нашвили, Опис., III, გვ. 62, იხ. აგრეთ. გვ. 63). „პატრონს“, როგორც ცნობილია, გარკვეული მნიშვნელობები ჰქონდა და იგი სხვათა შორის „მფარველს, მზრუნველს და მეურვესაც“ ნიშნავდა.⁴ ათაბაგის ძეთა „პატრონად“ მოხსენიება და მხატვარ ანანიასი კი მათ „მონად“ შემთხვევითი არ უნდა იყოს და იმაზე უნდა მიგვი-თითებდეს, რომ ანანია მხატვარი ათაბაგთა ყმა ხელოსანი იყო.

ზოგი მემამულე ხელოსანს ასახლებდა ამა თუ იმ მიწის ნაკვეთ-ზე და ალბათ ხელოსან-მოქმედს ყმურ ვალდებულებებს აკისრებდა კიდევ. დავით ნარინის დროინდელი ერთი სიგელი მოგვითხრობს: „არგუეთს ზენსკანდეს ნასყიდსა მამულსა ზედა მემშუილდე დაე-სახლე კუამლად :ა:“ (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 129). „მემ-შუილდე“ ანუ „მშვილდის მოქმედი“ გარკვეული დარგის ხელოსანი იყო.

არათვისუფალ ხელოსანთაგან ყველაზე უკეთეს მდგომარეობა-ში იყვნენ მსახური ხელოსნები. „მსახური“, ივ. ჯავახიშვილის აზ-რით, „ისეთ პირს ეწოდებოდა, რომელიც სხვასთან იყო რომელიმე საქმის ან მინდობილობის გასაკეთებლად და სასყიდლითა, ან სხვა-გვარი გასამრჯელოთი მას ემსახურებოდა“⁵. ნერსე ერისთავის ამ-გვარ მსახურ ხელოსანს წარმოადგენდა აბო თბილელი, რომელმაც, საბანისძის სიტყვით, „ინება წარმოსვლაჲ თუსი აქა ერის-მთავრისა შის ნერსესთანა და შეეყო იგი მსახურად მისა“ (აბოს წამება, 6324-26). აბო თბილელი კი, როგორც აღვნიშნეთ, „იყო... კელოვან, კეთილად შემზავებელ სულნელთა მათ საცხებელთა“ (იქვე, 6326-27).

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 64.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, 35.

სამართლიანად ფიქრობდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ აბო „აღბათ ნერსეის სახლობისათვის საპირფარეშო სურნელოვან საცხებლებს ამზადებდა“⁶. ზემომოყვანილი ამონაწერიდან ჩანს, რომ აბომ ფიქრობდა „ინება წარმოსვლა“ და თავისი სურვილით „შეეყო მსახურად“ ნერსე ერისთავს; მაგრამ, როგორც ჩანს, მსახურს—მენელსაცხებლე აბოს თავისი სურვილითვე არ შეეძლო თავი დაენებებინა პატრონისათვის და სხვაგან წასულიყო. როცა აბომ მოიწადინა ნერსესაგან წასვლა, მან თხოვნით მიმართა პატრონს: „და აწ შენ ნუ დამაყენებ მე, ღმრთის-მსახურო, რამეთუ რაჲ მადლ არს ყოფაჲ ჩემი აქა, სადა არა არს შიში, არცა სიკუდილი ქრისტეს-თვის? აწ გვედრები, განმიტყვე მე, რაჲთა ეუწყოს განცხადებულად ქრისტიანობაჲ ჩემი ქრისტეს-მოძულეთა მათ“ (აბოს წამება, 67₁₅₋₁₈). მსგავსი მსახური ხელოსნები, როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, „მეფესაც ჰყავდა, მთაერებსაც და აზნაურებსაც“⁷.

იყვნენ „ნასყიდი“ ხელოსნებიც. „ზოგჯერ „პატრონი“-სათვის — წერს ივ. ჯავახიშვილი, — ხელოსანი იყო საჭირო და ხელობის მცოდნე კაცი და ისიც საამისო კაცს ყიდულობდა ყმად“⁸. ამგვარ ნასყიდ ხელოსანს წარმოადგენდა მსახურთუხუცესის გრ. სურამელის მიერ „ნასყიდი“ მეწისქვილე (იხ. შიომღვ. საბუთ., გვ. 64). „ნასყიდი მეწისქვილე“, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მალე შეწირულად იქცა.

ხელოსნები მონასტრებშიც იყვნენ. „სრპ. ზარზმელის ც¹ხბაში“ სხვათა შორის „ხურონი საეკლესიონი“ იხსენიებიან: სერაპიონი „იხილვებოდა მდგომარედ ხუროთა თანა საეკლესიოთა“ (170₁₅₋₁₆). მონასტრის ხელოსნების სამსახური სათანადო სამონასტრო წესდებით („განგებით“) იყო განსაზღვრული. მსახური ხელოსნები ჰყოლიათ, როგორც ეს „იოანე და ექვთ. ც¹ხბიდან“ ჩანს, ათონის ივერთა მონასტერშიც. იმ ხელოსანთა შორის „ცხოვრებაში“ მოხსენიებულნი არიან: „მკედელნი“ (საბინინი, გვ. 407), „ხურონი“ (იქვე), „გალატოზნი“ (იქვე), „მზარეულნი“ (იქვე, გვ. 419, 422, 424). რაკი „საწანგრო“, ე. ი. ფეხსაცმელთა სამკერვალო სახელოსნო, იხსენიება (იქვე, გვ. 424), ცხადია, იქ ფეხსაცმელთა მკერავნიც იქნებოდნენ. იყვნენ აგრეთვე „ნავის მოქმედნი“ და სხვ. (იქვე, გვ. 407, 424). ხელობის ამა თუ იმ დარგისათვის განკუთვნილი სახელოსნოები („სამკედლო“, „საწანგრო“ და სხვ.) და იქ მომუშავე ხელოსნებიც,

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., 11, გვ. 35.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე, გვ. 72.

აღბათ, როგორც „იოანე და ექვთ. ცხბდან“ ჩანს, იკონომოსს ექვემდებარებოდნენ: „ხოლო საპარეკონომოსთა და საწარეკონომოსთა და საჯორე და სამკედლო და ხურონი და კალაფტანი და მენავენი, ესე იკონომოსისა განსაგებელნი იყვნენ“ (საბინინი, გვ. 424). თუ რით განისაზღვრებოდა სამონასტრო ხელოსანთა მოვალეობა და უფლება, „ცხოვრებიდან“ არ ჩანს. საინტერესოა, რომ ხელოსნები მონასტრის კელარისაგან იღებდნენ მათთვის „გაკუეთილ“, ე. ი. დაწესებულ ნორმას საქმელ-სასმელისას: „მაშინ წესი ესე იყო, რომელ კელარისადა ემცრო წინამძღუარსა სახმარისა მიცემა ძმათა და კელოვანთა გინა თუ გაკუჭთილი მათი, გინა თუ მეტისა ვინ ითხოვიან და ამისათუხს იკონომოსისა თანა არიან რამსა მივალნ“ („იოანე და ექვთ. ცხბა“, საბინინი, გვ. 424). როგორც აქედან ჩანს, „კელოვანთ“ სახმარს მონასტერი აძლევდა ისევე, როგორც „ძმათა“; სახმარის გაცემა წინამძღუარს კელარისათვის მიუზღვია; იკონომოსთან ამ საქმეზე ნუ მიხვალო, ნათქვამია მოყვანილ ამონაწერში. ამ მხრივ უფრო საინტერესო ცნობას „ვაჰანის ქვაბთა განგება“ გვაწვდის. მსახური ხელოსნები ვაჰანის ქვაბშიაც ჰყოლიათ. მსახური ხელოსნები იყვნენ ისინი, რომელნიც სახაბაზოსა და სამზარეულოში მუშაობდნენ: „ხოლო მსახურნი :ი: რომელნი ყოველსავე ტრაპეზისა და სამზარეულოსა და სახაბაზოსა სამსახურს აღასრულებდნენ“ (ვაჰანის ქვაბთა განგება, 64-ე). ვაჰანის ქვაბში, როგორც ჩანს, სასაიდლოში, სამზარეულოსა და სახაბაზოში სამუშაოდ სულ ათი მსახური ჰყოლიათ. ეს მსახურნი მონაზონთა მოსამსახურებად დაქირავებულ არათავისუფალი წოდების საერო პირებს წარმოადგენდნენ. აღსანიშნავია, რომ გარდა იმ ქირისა, რომელსაც აღბათ სამსახურის შესრულებისათვის აძლევდნენ, მსახურები მონასტერში ტანისამოსის საყიდელ თანხასაც ღებულობდნენ ქვაბში მყოფ მწირთა თანაბრად: „ხოლო მსახურთა სატანისამოსლად მწირთავე სწორად ჰქონდეს ბოტინატი და დოკატი“ (იქვე, 71-ე). შესაძლებელია ვაჰანის ქვაბის მსახურებს საქმელ-სასმელიც „მწირთავე სწორად“ ჰქონდათ.

მონასტერში მომუშავე მსახურ ხელოსანთა ქირის შესახებაც შეგვიძლია ვთქვათ ორიოდ სიტყვა. ხელნაწერში „უქმე ღღეთათვის“, რომელიც თ. ჟორდანიას აზრით, გიორგი მთაწმინდელის კალამს უნდა ეკუთვნოდეს, 597-ე გვერდზე მიწერილია: „საყუარელნო! წელიწადსა შინა მთაწმინდას შეიდი დრაჰკანი უნდა მიცემად მუშაკი-

* შტრ. ლ. მუსხელიშვილის შენიშვნა, იხ., „ვაჰანის ქვაბთა განგება“, გვ. 112.

სა, და ესე რომელ მცირედ არიან საერონი უქმენი, ნუ გიკვირს, რამეთუ
ოთხი მუშაკი შურების ყოვლადვე და ყოველთა წელთა ჩვენსა მონას-
ტერსა“ (Корданиа, Опис., I, გვ. 244). როგორც ამდგინა ჩვენს
„საერონი უქმენი“ ე. ი. ის დღეები, როცა „მუშაკნი“ (უსათუოდ ერის-
კაცნი) ისვენებდნენ, შეუმცირებიათ, რადგან მხოლოდ ოთხი მუშა-
კი „შურებოდა ყოვლადვე“. გარდა ამის, აღსანიშნავია, რომ „მუ-
შაკს“ წინა წადში „შვიდი დრაკანი“ ეძლეოდა; ეს, როგორც ჩანს,
საკმაოდ დიდი ხელფასი ყოფილა მათთვის, რადგან საერო უქმეთა
შემცირების ერთ მიზეზად ესეცაა დასახელებული. ამრიგად, გ. მთა-
წმინდელის დროს მთაწმინდის მონასტერი წელიწადში „საერო მუ-
შაკთა“ გ. ს. მრჩელოდ მხოლოდ 28 დრაკანს ხარჯავდა. ივ. ჯავახი-
შვილის გამოკვლევით, დრაკანი ოქროს ფული იყო და, როგორც ეს
მხითარ ჯოშის ცნობიდან ჩანს, X II ს. იგი 13 ვერცხლის დრამას
ეთანაბრებოდა, ხოლო XIII ს. კი $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის დრამად ფასობდა.¹⁰
ამრიგად, მთონის ივერთა მონასტერში მომუშავე მსახურთ წელიწადში
სამუშაოდ 91 ვერცხლის დრამა ანუ თვეში 7,5 დრამა უნდა მიეღო.

მონასტრებს, მსახურ ხელოსანთა გარდა, ყმა ხელოსნებიც
პყლიათ. ერთ სიგელში მოწმეთა შორის „მემლუიშის ყმა მზარეუ-
ლი იაი“ არის მოხსენიებული: „ამის მოწმენი არიან ანგროვნელი
ჯიბლოასძე მგელაჲ; თემისი კელოსანი კობალასძე შალვა... მემლუ-
იშის ყმანი: მზარეული იაი გორისისძე, დიაკონი ბექენი, გოროვნელი
აბაში, წეროვნელი ცეცხლისძე იაი“ (შოიძლე. საბუთ., გვ. 72).

მონასტრებში „შეწირული“ ხელოსნებიც იყვნენ. „შეწირულ“
ყმებად, როგორც ივ. ჯავახიშვილი განმარტავდა, ეკლესიებისა და
მონასტრებისათვის „სააღაპოდ“ შეწირულნი იგულისხმებოდნენ¹¹.
„შეწირულნი“ სხვა ყმებთან შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში
იყვნენ. „შემწირველნი ცდილობდნენ თავიანთი „შეწირული“ ყმები
რაც შეიძლება კარგსა და ხელსაყრელ პირობებში ჩაეყენებიათ,
რომ მათ თავიანთი ყოფილი „პატრონის“ სახელი დაელოცნათ და
ღმერთს მის ცხონებას შეჰვედრებოდნენ“¹². ამის გამო „იმ შემთხვე-
ვაშიც კი, როდესაც ეკლესიისა და მონასტრისადმი შეწირული ყმა
მიწისმოქმედი არ იყო, არამედ ხელოსანი, ან ვაჭარი, ან რაიმე სხვა
თანამდებობის კაცი, მაშინაც შეწირვის დროს მისი მოვალეობაც
გარკვევით იყო ხოლმე აღნიშნული“¹³. ხელოსნების შეწირვაზე, ან,

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ნუმისმატიკა, გვ. 50; შტრ. მისივე
საქ. ევ. ისტორია, გვ. 96, 97.

¹¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 75.

¹² იქვე, გვ. 15.

¹³ იქვე, გვ. 16.

უფრო სწორად, ყმა გლეხის ხელოსნად შეწირვაზე მოგვითხრობს თამარ მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისადმი 1202 წ. ბოძებულ ცნობილი სიგელი. ამ სიგელის მიხედვით შესაძლებელია შეწირულ ხელოსან-ქუქანკთა მდგომარეობის გათვალისწინება.

ჰყონდიდელის მიერ გაყვანილი სხალტბა-შიომღვიმის რთული ნაგებობის წყალსადენის მოვლა-შენახვის აუცილებლობა ამ საქმეში გაწაფულ პირთა გაპიროვნებას მოითხოვდა. ამიტომ ჰყონდიდელმა სთხოვა თამარს მღვიმელთა შესაწირავად „წყლის მკაზმავები“ ეწყალობებინა. თამარ მეფემაც მწიგნობართუხუცესის თხოვნა შეიწყნარა: „დაგუჯერა ღწ და ვისმინეთ ჰაჰად და მოხსენებაჲ მისი ვაზირისა ჩუენისაჲ ანტონ ჰყონდიდელ მკსისა მწუ უხუცესისა და პროტო-ოპერატიმოსისა და, რომელ სხალტბას მის წყლისა მისგან მოღებულსა სათავესა ზედა გლეხი ზის, მიწად ერთი და კუამლად ორი, ქოსოს ძენი, საუკუნოდ მის წყლისა მკაზმავად მღვიმისა მონასტრისა შესაწირავად მისდა მიგუითავისუფლებია“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 26). ეს გლეხი, „მიწად ერთი და კუამლად ორი“, თამარის მიერ ბოძებულ, ანტონ ჰყონდიდელმა მღვიმის მონასტრის შესწირა და გლეხებს თავიანთი მოვალეობა „შეწირულობის წიგნით“ მტკიცედ განუსაზღვრა: „მე გაუჩინე სამსახური მის წყაროსი... სხუაი სამსახური არცა რაჲ ეკლესიისა ედვას თუნიერ წყაროსს კაზმვისაგან კიდე“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 28). რაკი ზემოხსენებული გლეხები „საუკუნოდ მის წყლისა მკაზმავად“ იყვნენ შეწირულნი, მათ თავიანთი ხელობა მომდევნო თაობისთვისაც უნდა გადაეცათ. მართლაც, სიგელში გარკვევით იყო ნათქვამი: „ორისავე სახლისაგან თუთოი შეილი მათი ქუქანკად გაისწავლებოდეს და ჰკაზმვიდნენ მას წყაროსა“ (იქვე, გვ. 28). ამრიგად, ქოსოსძეთ ყოველ თაობაში წყლის მკაზმავი ხელოსნები, ქუქანკები უნდა მიეცათ მონასტრისათვის და ყოველივე ამით ამოიწურებოდა ამ ორი კომლი ყმის „ყმური მოვალეობა და სამსახური“. აღსანიშნავია, რომ „ქუქანკობა ყველას კი არ უნდა შეესწავლა, წყლის „კაზმვა“ თვითთული სახლის წევრის მოვალეობა კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ თითო კომლთაგან მხოლოდ ერთი უნდა ყოფილიყო ამ ხელობაში განსწავლული“¹⁴.

ანტონ ჰყონდიდელის მიერ შეწირული ხელოსნები—ქუქანკები, როგორც მღვიმელთა სიგელიდან ჩანს, მონასტრის „წყაროს მკაზმავებად“ საკმარისი არ აღმოჩენილან და მათაც თავის მხრივ სხვა ქუქანკებიც დაუყენებიათ: „ჩუენ დახედდენით ამას, რომელ

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 76—77.

ესენი ოდენ არა ეყოფოდეს კაზმავედ წყაროსა. მათივე და ბრძანებითა ერთი მეორეშაფათე გლეხი, სახელით პატარ, და მეორე გლეხი გარეთ მოსული ქაჩაბურაძისძე, ესენიცა წყაროსკენ უყენენით მკაზმავედ“ (იქვე, გვ. 27). ასე რომ, შიომღვ. მონასტერს მარტო „წყაროს მკაზმავედ“ ოთხი ქუქანკი ჰყოლია. ზემომოყვანილი სიგელები მტკიცედ განსაზღვრავდნენ ქუქანკთა მოვალეობასა და უფლებას: „ჰქონდეს იგი წყალი და გლეხნი ქოსოსძენი, მიწად ერთი და კუამლად ორი, სუმონ და გიორგი და იაკობ და შვილნი და შვილიშვილნი მათნი... წმიდასა მამასა შიოს... არას ეამსა შეეცვალოს და არცა რაჲ მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდეს; ყოვლითურთ შეუვალი და თავისუფალი არს, რაიცა ანტონ ჰყონდიდელმან განუჩინოს სამსახური მის წყლისა, მას ჰმსახურებდეს და არავინ გუიბრძანებია მშლელი და მაქცეველი ბბულისა ამის ჩუენისა“ (იქვე, გვ. 26). ასეა ჩაწერილი თამარის სიგელში— „საუფლოფთა კელითა მისითა“. ხოლო შემწირველმა ანტონ ჰყონდიდელმა შეწირულებს, როგორც აღვნიშნეთ, წყალსადენის მუშაობაზე ყურისგდება და, საჭირო შემთხვევაში, შეკეთებაც დაავალა. თუ შეკეთებისათვის საჭირო გახდებოდა „ნივთი რაიმე“, ამაზე თვით მღვიმელებს უნდა ეზრუნათ: „თუ დიდი და ნივთი რაიმე საქმე გამოჩნდეს, რ’ი მათგან არა იქნებოდეს, მონასტერი დაუდებდეს, ანუ თუით მემლუიმე და კრებული ჩამოვიდოდეს და ყოვლითურთ უნაკლოდ ჰკაზმიდენ“ (იქვე, გვ. 28). ამგვარადვე განსაზღვრეს მემღვიმეებმა ვალდებულებანი მათ მიერ დაყენებულ ქუქანკებსაც: „უკეთუ ნივთიერი რაიმე საკაზმავე იყოს, სხალტბურთა და სხუაგნურთა ძალითა ზედა მოვიდოდეთ და მოკირეებით ჩუენ კრებულობით ვკაზმიდეთ“—ო, ნათქვამია მემღვიმეთა სიგელში (იქვე, გვ. 27).

ქუქანკთა მსგავს შეწირულ ზელოსანს წარმოადგენდა გრ. სურამელის მიერ შიომღვიმის მონასტრისთვის შეწირული მეწისქვილე. სახლთუხუცეს გრიგოლ სურამელს მღვიმელთათვის მის მიერ აშენებულ წისქვილის მკაზმავედ გლეხი უყიდი და შიომღვიმის მონასტრისათვის შეუწირავს. „შეწირულობის წიგნით“ მეწისქვილე ქავთარელის მოვალეობა შემდეგნაირად იყო განსაზღვრული: „წისქვილთა რაცა საკაზმავე უნდოდეს, ესევე ჰკაზმიდეს“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 64). ხოლო დანარჩენი ვალდებულებებისაგან, მსგავსად ქუქანკებისა, შემწირველმა „წისქვილისმკაზმავე“ „შეუვალი“ გახადა: „ესე ქავთარული თქუენგან ნასყიდი გლეხი შეუვალი იყოს თქუენისა სახლისაგან... და ვინაითგან თქუენითა ოკროითა თქუე-

ნისა სულისათვის გიყილია, არა რა ამას წაღმა საქმე უნდა მისთვის
 სახლისა შესავლობად არაის თანად არა და არცა რაი სათათროი გა-
 მოჰვიდოდეს: მალი: ყაფჩერი; სალაშქროი“ და სხე. (იქვე, გვ. 64).
 გარდა „წისქვილის კაზმეისა“, ქვეთარელის მოვალეობან წისქვი-
 ლისათვის ყურისგდება, ე. ი. მეწისქვილედ ყოფნაც წარმოადგენდა.
 ამისათვის კი მას სათანადო გასამრჯელოც ჰქონია: „ხრილისა ნახე-
 ვარი ჩუენი იყოს და ნახევარი ამა ჩუენის მეწისქვილისა“-ო, ნათ-
 ქეამია მემღვიმეთა სიგელში (იქვე, გვ. 64). გარდა ხრილისა „მეწის-
 ქვილე... საპატიოსა აიღებდა“ (იქვე), ხოლო მინდის აღება, ივ. ჭა-
 ვახიშვილის აზრით, წელიწადში სამი დღის გარდა აკრძალული
 ჰქონდა: „ეინ გინდა მოფქავი იყოს და ფქვილეს, მინდი ნუ ვისი ნუ
 აიღებინ“¹⁵ (იქვე). მაგრამ „საპატიო“ იმდენი უნდა ყოფილიყო,
 რომ მეწისქვილეს ჰყოფნოდა და „წელიწადისთვის“ მონასტრის
 წინამძღვრისათვის ძღვენიც მიერთმია. სხვა მოვალეობა „წისქვილის
 მკაზმავს“ არ ჰქონია, იგი თავისუფალი იყო „სახრაუბის“, „გენდა-
 გუბის“, „მოწგნორობის“, „საბანჯრის“, „საკმარისა“ და სხვა მსგავ-
 სთაგან (იხ. შიომღვ. საბუთ., გვ. 64—65). „ამ შემთხვევაშიც, ცხა-
 დია, — ასკენის ივ. ჭავახიშვილი, — რომ ამ მეწისქვილე ყმის ჩა-
 მომავლობითგან მეწისქვილედ ყველანი კი არ უნდა გამოსულიყ-
 ენენ, არამედ მხოლოდ თითო-თაობაში ერთი“¹⁶.

წისქვილის კეთება, როგორც ჩანს, მეწისქვილეთათვის ერთად-
 ერთ სარჩენ წყაროს არ წარმოადგენდა. ქვეთარელისთვის, სანამ
 იგი შეიწირებოდა, მთავარი ისევე მიწათმოქმედება იყო, ხოლო წის-
 ქვილის კეთება არამირითადი ხელობა იქნებოდა მისთვის. ამით
 აიხსნება, რომ იგი სიგელში გლეხად იწოდება და არა ხელოსნად:

¹⁵ იხ. ივ. ჭავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტორია, 11, გვ. 77. შეიძლება
 სიგელის ეს ადგილი უფრო სხვანაირად გაგვევო. სიგელში ვკითხულობთ: „ეინ გინ-
 და მოფქავი იყოს და ფქვილეს, მინდი ნუ ვისი ნუ აიღებინ, თქუენისა სულისა
 სალოცავად ფქვილეს და მეწისქვილე ეგ ზომისა საპატიოსა აიღებდეს რქმე (sic)
 ერთსა ეყოფოდეს და ენკენის და წელიწადის თავს მგლეღივს ძღვენსა მირამიღეს
 ამსა სქელსა პურსა“ და სხე. (შიომღვ. საბუთ., გვ. 64). ჩვენი აზრით, თუ თვითონ
 პატრონი იყო საფქვეისა („მოფქავი“) და თვით ფქვეადა, მეწისქვილეს მინდი
 არ უნდა აეღო გარდა „საპატიოსი“, რომელიც მასაც უნდა ჰყოფნოდა და ძღვენადაც
 უნდა მიერთმია. ხოლო სხვა შემთხვევაში, როცა საფქვეის პატრონი ცუთ არ იყო
 და მის საფქვეს მეწისქვილე ფქვეადა, მას მინდიც უნდა აეღო და „საპატიო“-ც,
 წინააღმდეგ შემთხვევაში ვაუგებარი იქნებოდა, თუ რა შემოსავალი ჰქონდა მღვდლის
 მონასტერს წისქვილიდან. ნუთუ „ხ რ ი ლ ი ს“ („წისქვილის გარმოდებული ფქვი-
 ლი“—საბა) ნახევარი და სამიოდ სქელი პური იყო მთელი შემოსავალი?

¹⁶ ივ. ჭავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., გვ. 77

ის თავის ფუძეს არ იყო მოშორებული. მაგრამ „შეწირულობის წიგნით“ ქათარელი უმთავრესად „წისქვილის მკაზმავად“ ექვემდებარებულ და ამით ის და მისი მომდევნო თაობაც თანდათან მოწყობილებოდნენ მიწის მოქმედებას, საგლეხო ფუძეს და გარკვეული დარგის ხელოსნებად, წისქვილის მკეთებლებად იქცეოდნენ. ამას დიდად უწყობდა ხელს ყოფილი თუ ახლანდელი პატრონის მიერ მათთვის მინიჭებული შეუვალობის უფლებები.

მონასტრის ყმა ხელოსნის მდგომარეობის გასათვალისწინებლად საგულისხმო ცნობაა დაცული XIV ს. ერთ-ერთ სიგელში. როგორც სიგელიდან ირკვევა, „მქედელ ჯაუნარს“ მღვიმის ლავრისათვის მიწა უთხოვია. შემდგომ მქედლის თხოვნა შეუწყნარებიათ და მიწა სათანადო პირობებში გაუციათ: „ვისმინეთ ჰაჯაა შენი და მოგეცით სამი დღისა მიწა შოლალრიური უსარჩელი, მოუდევარი და უპატრონო, ვარდანისძეთა საღალოდ რომე ჰქონდის; მათი ღალაა აღარ გუინდოდა და შენ მქედელსა ჯაუნარსა მოგეცით და ბეგარი გაგიჩინეთ წელიწადსა შინა ოთხი ლიტრა ცკლი, რომე შიოობის დღესა მლუიმეს მოიღებდე. ამისაგან მეტი არა ზე გაც ამა სამისა შოლელარაურისა ყანისათვის, გიბედნიეროს ღმერთმან“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 71—72). ყმა ხელოსანი მქედელი ჯაუნარი, როგორც ჩანს, საგლეხო ფუძეს მოშორებული არ ყოფილა. იგი თავის ხელობასთან, მქედლობასთან ერთად მიწის დამუშავებასაც მისდევდა თურმე. მან ლავრისაგან სამი დღის მიწა მიიღო სათანადო ბეგარის გაცემით. საფიქრებელია, რომ მქედელ ჯაუნარს სხვა ვალდებულებებიც უნდა ჰქონოდა, როგორც ყმა ხელოსანს, მაგრამ ამ სიგელში ამაზე არაფერი არ არის ნათქვამი. აღსანიშნავია, რომ ჯაუნარი სიგელში მაინც მქედლად, ე. ი. გარკვეული დარგის ხელოსნად არის მოხსენიებული და არა გლეხად. ჩანს, მქედლობა მის ძირითად საქმეს წარმოადგენდა.

ყმა ხელოსნები, თუკი ისინი აზნაურებს, ერისთავებს, მონასტრებს და სხვ. გააჩნდათ, მით უმეტეს იქნებოდნენ სამეფო კარზედაც. ეს უდავოა, თუმცა ამის დამადასტურებლად მასალები არ მოგვეპოვება. სამეფო მამულზე და მეფის სასახლეში რომ ყმა ხელოსნები ბლომად იყვნენ, ამას ცხადყოფს უფრო მოგვიანო ხანის ძეგლი — „ქელმწიფის კარის გარიგება“, სადაც სხვა მოხელეთა გვერდით სხვადასხვა დარგის ხელოსანთა უხუცესები იხსენიებიან. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ქ. კ. გარიგებაში“ „მკურნალთ-უხუცესი“ (19) არის მოხსენიებული. ამდენად, ცხადია, „მკერვალნიც“ იქნებოდნენ და „სამკერვალნიც“ უნდა ყოფილიყო. „ქ. კ. გარიგების“

ძლიერ ნაკლული სახით მოღწევა ჩვენამდე ხელს გვიშლის ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ იმაზე, თუ რა მოვალეობა ეკისრება და რა უფლება გააჩნდა „მკერვალთუხუცესს“. ყოველ შემთხვევაში იგი მკერვალთა უფროსი, ზედამხედველი და სამკერვალოს საქმეთა გამგებელი იქნებოდა. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, „სამკერვალთა საფარეშო“, ასევე მკერვალთუხუცესიც, ალბათ, სხვა საფარეშოებთან ერთად ფარეშოთუხუცესს ექვემდებარებოდა¹⁷.

მკერვალთა მსგავს მსახურებს წარმოადგენდნენ აგრეთვე „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებული „ხაბაზნი“-ც (4). ხაბაზები, საფიქრებელია, „მეჯამეთუხუცესს“ ექვემდებარებოდნენ. „ქ. კ. გარიგებაში“ „მეჯამეთუხუცესის“ მოვალეობა შემდეგნაირადაა განსაზღვრული: „მეჯამეთ უხუცესისა კელისა არის ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზაფარი, წველა, მკიერი, კმელი თევზი, ტყეშალი, მუხულო, ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი, კარავი სამზარეულოსა და უვერცხლო ჭურ-სპილენძისა და შეშისა“ (566-66). რამდენადაც მეჯამეთუხუცესს ჰბარებია ყოველგვარი სანოვაგე და სამზარეულო მასალა, შესაძლებელია ხაბაზი და სახაბაზეც მას ექვემდებარებოდა, ან მათ ცალკე „მეპურეთმთავარი“ განაგებდა.

რაკი „ქ. კარის გარიგებაში“ „კარავი სამზარეულოსი“ არის მოხსენიებული, ცხადია, „მზარეულნიც“ იქნებოდნენ. რამდენადაც „კარავი სამზარეულო“ აგრეთვე მეჯამეთუხუცესს ექვემდებარებოდა, იქნებ მზარეულნიც მისი „ხელისა“ იყვნენ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „არც ის ვიცით ყველა „მზარეული“... მას (მეჯამეთუხუცესს, შ. მ.) ექვემდებარებოდა, თუ ისინი „კელოსანთა“ რამდენსამე ცალკე ჯგუფს შეადგენდნენ“¹⁸. შესაძლებელია, რომ სამეფო კარზე მკერვალთუხუცესის მსგავსად „მზარეულთუხუცესიც“ (მეფეთა, IV, 52_{a, 15}) იყო. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, „მზარეულთუხუცესი“ არათუ მეფეებს, არამედ მთავრებს, მოხელეებსაც ჰყავდათ. მზარეულთუხუცესის კელისა იყვნენ ალბათ მუდმივი „სამზარეულო მეფისა“ (ქამთაალმწერელი, მ. დედ. ქ. ც¹ზბა, გვ. 670) და ამ სამზარეულოში მომუშავე „მზარეულნი“. ხოლო საერთო „კარავი სამზარეულო“ და მისი მზარეულნი, როგორც ვიცით, მეჯამეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ. ვახუშტის ცნობით კი, „მზარეულთუხუცესნი“ და მზარეულნი და სხვ. ჩუნჩერახს ანუ

¹⁷ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., 1, გვ. 189.

¹⁸ იქვე, 11, გვ. 167.

ჩუხჩარხს ექვემდებარებოდნენ. მაგრამ, როგორც აკად. გ. კვციანი
ქემ შენიშნა, ჩუხჩარხს უფრო სხვა მოვალეობა ეკისრა¹⁹.

მეფის სასახლეში ამგვარ ხელოსანთა გარდა იყვნენ გლეხებიც.
დელნი, ოჭრომჭედელნი, ხურონი, მენელსაცხებლენი და სხვ., რომელნიც მშენებლის, მჭედლის და სხვა სამუშაოებს ასრულებდნენ და გარკვეულ უფროსს, უხუცეს მოხელეს ექვემდებარებოდნენ.

ბ) თავისუფალი ხელოსნები

არათავისუფალ ხელოსანთა გვერდით, ცხადია, იყვნენ თავისუფალი ხელოსნებიც. სამართლიანად წერდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ „საქართველოში XII ს. მაინცდამაინც, ზოლო საფიჭრებელია, რომ კარგა ხნით უწინარესაც, ისეთი ხელოსნები იყვნენ, რომელნიც თავიანთი ხელობით და პირადის შრომით ირჩენდნენ თავს და ინახავდნენ ოჯახსაც“²⁰. თავისი ხელობით, თავისუფალი შრომით ზოგ ხელოსანს იმდენი „მონაგების“ შეძენა შესძლებია, რომ არათუ სხვას ეყმობოდა, არამედ თვით გააჩნდა „მონა და მხევალნი თვისნი“. „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობიდან“ ჩანს, რომ ევსტათი თავისუფალ ხელოსანს წარმოადგენდა და იგი მონა-მხევალთაც ჰყოლობდა: „პრქუა ევსტათი სიდედრსა თუსსა და მხევალსა თუსსა“ (საბინინი, გვ. 315). ს. კაკაბაძის გამოცემაში კი (რომელსაც გამომცემელი X ს. ხელნაწერიდან გადმოღებულად თვლის) ნათქვამია: „პრქუა ევსტათი სიდედრსა თუსსა და ცოლსა და შვილთა თუსთა, მონა მჭევალთა თუსთა“ (საისტორიო კრებული, III, გვ. 84). როგორც ცნობილია, ევსტათი ეროვნებით არაქართველი იყო, მაგრამ ამას გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს ჩვენთვის.

თავისუფალი ქართველი ხელოსნებიც იყვნენ საქართველოში. თავისუფალ ხელოსნად წარმოგვიდგენია ჩვენ გალატოზი ბასილი, რომლის ერთადერთ საქმეს „ქვითხურობა“, ე. ი. გალატოზობა წარმოადგენდა. მას, როგორც თავისუფალ ხელოსანს, შესაძლებლობა აქვს სამუშაოს საშოვნელად უცხო ქვეყანაშიც კი იაროს. აბუხერისძის სიტყვით იგი „წარვიდა ქვეყანას სომხითისასა“. თვით ბასილი აცხადებს, რომ „უცხოებასა მუშაკობაჲ“ მისთვის ერთადერთი სახსარი იყო: „მე ესრეთ გლახაკსა ნუგეშინის საცემლად ჩემდა მატუნდა უცხოებასა შაკობაჲ, რათა მოვირეწო დასარჩენელი სახლე-

¹⁹ იხ. გ. კვციანი ქემ, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 11—17.

²⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., II, გვ. 37.

ულთა ჩემთა“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 57, 34). ბასილი რომ თავისუფალი ხელოსანი არ ყოფილიყო, მას სარჩოს საშოვნელად უცხოეთში სიარული არ შეეძლებოდა. ამგვარი ხელოსნები, რომლებიც სამუშაოდ მიდიოდნენ უცხოეთში, წლობით რჩებოდნენ ხოლმე იქ. მოშორებულნი თავიანთ სამშობლოს. სუმონ მესუეტის ცხბაში“ ამ მხრივ მეტად საინტერესო ცნობაა დაცული: „რვანი ვინმე მუშაკნი მოვიდეს სომხითით დღეთა მარხესა დაწყებისათა წლისა მის... პრქუა ერთმან მათგანმან: ლოცვა ყავ ჩუენ-თუს, წ'დაო! ორი წელი მაქუს ჩ'ნ, ვინაფთგან გამოსულ ვართ ქ'ყნით ჩ'ნით და ვქმთ და შეეკრიბეთ ნამუშავევი იგი ჩ'ნი და ვყავთ აღუთქმად, რა მოვიდეთ და თ'ყნი ვცეთ წ'დათა ფერხთა შენთა და ნამუშავევი ჩ'ნი განუყოთ მყოფთა წ'დისა ამის მონასტრისათა“ (332₁₋₆). როგორც ამონაწერიდან ჩანს, ორი წელი გასულა მას შემდეგ, რაც მუშაკნი წამოსულან თავიანთი ქვეყნიდან, და ამ ხნის განმავლობაში შეკრებილი „ნამუშავევი“ მონასტრისათვის შეუწირავთ. ამრიგად, ისეთ ხელოსანთ, რომელნიც უცხოეთში მიდიოდნენ მოსარეწელად, შესაძლებლობა ჰქონდათ იქ რამდენიმე წელი დაეყოთ და თავიანთი ნამუშავევიც სურვილისამებრ მოეხმარათ, ე.ი. ისინი არსებითად თავისუფალნი იყვნენ და მათი მოქმედებაც საკუთარ სურვილებზე იყო დამოკიდებული.

გალატოზი ბასილი რომ თავისუფალი იყო, ამის საბუთად, გარდა ზემოთქმულისა, შეიძლება ისიც მოვიყვანოთ, რომ მისი შვილიშვილი იოსებ იოვანეს ძე მღვდელი იყო, როგორც ეს თვით ძეგლიდან ჩანს: „და ესე წმიდათა მოციქულთაებრ, სისულელით გამორჩეულთა, ნეშთი ამის სასწაულისაჲ ნეტარისა იოვანეს შვილისა იოსებისათესაც დაუტევა, რამეთუ მღვდლობასა მისსა და მონაზნობასა უპატივა კელთა მისთა მიერ დასუენებაჲ“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 65, 141). ამრიგად, ბასილის შვილიშვილი მღვდლად ჩანს; რადგან მას მღვდლად კურთხევა შეიძლება, ე. ი. თავისუფალი უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, აბუსერისძე ტბელის მიერ ბასილისა და იოვანეს „ნეტარად“ (იხ. გვ. 65, 140, 141) მოხსენიებაც, წინააღმდეგ ლ. მუსხელიშვილის მოსაზრებისა²¹, იმას გვაფიქრებინებს, რომ ისინი (ბასილი და იოვანე) სწორედ აბუსერისძეთა ყმები არ ყოფილან.

²¹ ლ. მუსხელიშვილი წერს: „ღარიბი აჭარელი გლეხი ბოლოკ-ბასილი, მხოლოდ ერთი უღლეელი ხარის პატრონი, რომელსაც ავტორი ახასიათებს როგორც ერისკაცსა და უსწავლელს და რომელიც, ალბათ აბუსერისძეთა ყმა იქნებოდა, ხელოსნობით ირჩენს თავს“ (აბუსერისძე ტბელი, გვ. 12).

ბასილის მსგავსი უცხოეთში მოსიარულე თავისუფალი ხელოსანები, აბუსერიძის სიტყვით, სხვებიც ყოფილან. მას აღნიშნული აქვს, რომ დაბა ცხომორისის მცხოვრებნი „წარვიდეს ნაპირსა მდინარეთასა მოსარეწელად რაასამე, ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“ (აბუსერიძის ტბელი, გვ. 64, 125).

თავისუფალი ხელოსანები საქართველოს ერთი კუთხიდან მეორეში გადადიოდნენ სამუშაოს საძებნელად. მაგ., მიქელ გალატოზი ოპიზიდან მარტვილში წასულა და მარტვილის ეკლესიის ეკვდერი აღუშენებია, რაც ამ ეკვდერზე მოთავსებული წარწერიდან ჩანს: „ქრისტე, შეიწყალე მიქელ გალატოზი ოპიზარი“ (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. სამეგრელოში, გვ. 41). საფიქრებელია, რომ გალატოზი მიქელიც ბასილის მსგავსად ოპიზიდან მარტვილს წასულიყოს „მოსარეწელად რაასამე“.

ზოგ ხელოსანს თავისი ხელობით დიდი მოგებაც ჰქონია. ზოგჯერ ხელობით მოგებული საკმაოდ დიდი რაოდენობით ეკლესიამონასტრებისთვისაც შეუწირავთ. ზემოკრიხის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე იკითხება: „სახელითა ღუთისაითა მე კვირიკე (თუ კირილე) ჩემითა კალატოზობითა შევსწირე ამას ეკლესიასა :კე:დრამაი“ (რაჭის ისტ. ძეგლები, გვ. 236).

„ათონის ალაპიდან“ ჩანს, წერდა ივ. ჯავახიშვილი, რომ ზოგიერთ ხელოსანს, როგორც მაგალითად მკერვალ თეოფილაქტეს (ალაპები, 233^გ), გორგი მჭედელს (*ibid*; 247) და ოქროპირ ხარაზს (*ibid*; 256), რომელნიც ათონის ივერთა მონასტერში შესულან, იმდენი ქონების შეწირვა შეძლებიათ, რომ მათი ხსენება იმნაირადვე იყო განწესებული, როგორც ლავრის დამაარსებლისა (*ibid*; 256). ეს გვიჩვენებს, რომ მათ თავიანთი საქმე ფართოდ დაუყენებიათ და დიდი მოგებაც უნახავთ“²².

ზოგიერთი ხელოსანი „ღირსეულ“ პირად იყო მიჩნეული და შესაძლებელია მას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში საპატიო ადგილიც ეჭირა. განთქმული ხელოვანი ბექა ოპიზარი მინაწერებში ზოგჯერ „ღირს ოქროსმქანდაკებლად“ არის მოხსენიებული. მაგ., წყაროსთავის სახარების მინაწერში იკითხება: „ვიყადრე სახარების ამის მოსყიდვა წმიდით უდაბნოთ წყაროსთავით და შემსგავსებულად ძალისა ჩემისა მოვაჭედინე ღვთისა მიერ კურთხეულს ღირსსა ოქროს მქანდაკებელსა ბექასა“. (თ. ჟორდანია, ქრონიკები, 1, გვ. 293; E. Такайшвили, Арх. экск., 111, გვ. 37). ჩვენი აზრით, შემთხვე-

²² ივ. ჯავახიშვილი, საქ. გვ. ისტორია, 1907, 1, გვ. 40.

ვითი არ უნდა იყოს ბექა ოპიზარის „ღირსად“ მოხსენიება. შეიძლება ეს იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ბექა, როგორც განთქმული ხელოსანი, საპატიო და ღირსეულ პიროვნებად იყო ცნობილი. ამგვარად ხელოსანები ალბათ სხვებიც იყვნენ, მაგრამ წყაროები მათზე არაფერს გვუბნებია.

ცნობილია, რომ „შემოწირულ ვაჭართა“ (შოიძღვ. საბუთ., გვ. 22) და „ყმა ვაჭართა“ (იქვე, გვ. 16) გვერდით იყვნენ „საპატიო ვაჭარნი“ (სამართალი აღბუღასი პირველი, 226, მუხ. № 96) და „ღიდ ვაჭარნი“ (იქვე, 226, მუხ. № 100; ვეფხისტყაოსანი, 1122; 1069; ისტ. და არზნნი, 81²⁰, 108¹³), რომელნიც სათანადო გავლენით სარგებლობდნენ სამეფო დარბაზებშიც კი (მაგ., ზანქან ზორაბაბელი). შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ყმა ხელოსანთა და თავისუფალ ხელოსანთაგანაც განსხვავებით „ღირსი“ ანუ „ღირსეული“ „საპატიო ხელოსანები“ ან კიდევ „ღიდი ხელოსანებიც“ იყვნენ. ერთი ასეთი ხელოსანთაგანი იყო ალბათ ბექა ოპიზარი.

აღსანიშნავია, რომ ძველ სამართლის წიგნებში ხელოსანთა და მათი „სისხლის“ შესახებ არაფერია ნათქვამი. ეს კი შესაძლებელია იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ხელოსანი, თავისუფალი პირი, ან კიდევ „საპატიო ხელოსანი“ საერთოდ „მოკალაქეთა“ (ვეფხისტყაოსანი, 1021², 1460⁴; შდრ. ლ. მროველი — ერი ქალაქისა, მ. დედ. ქ. ც¹ხბა, 96³⁻⁴) ცნებაში იგულისხმებოდნენ და ვაჭართა უფლებებით სარგებლობდნენ.

გორგაძეთა 1392წ. ნატყუარ სასისხლო სიგელში²³, ნათქვამია: „გორგაძეს დაეთს და მისასასა (sic) გუანი კაცი შეაკედეს, ანუ ხუცესი იყოს და ანუ მკედელი, ამდენი სისხლი გადაიხადოს“ (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, 11, გვ. 194). როგორც აქედან ჩანს, მკედლის სისხლი გათანაბრებულია გორგაძეთა გვარისა და ხუცესის სისხლთან. სიგელი რომ ნატყუარი არ იყოს, საგულისხმოა ცნობასთან გვექნებოდა საქმე. მიუხედავად სასისხლო სიგელის ნატყუარობისა ამ ცნობას იმ მხრივაც აქვს მნიშვნელობა, რომ იგი ერთგვარ საზოგადოებრივ აზრს გადმოგვცემს, რომლის მიხედვით დასაშვებად მიაჩნდათ მკედლის სისხლი გვარის მქონეთა (ამ შემთხვევაში გორგაძეთა) და ხუცესის სისხლისათვის გათანაბრებინათ და ამ კანონის მსგავსად ჩაწერილი აზრით ვინმე მოეტყუებინათ (თუ სიგელში აშკარა შეუსაბამობა იქნებოდა, ცხადია, მისი ნატყუარობაც ადვილად მოიძებნებოდა). ამდენად, საფიქრებელია, რომ ძველ საქართველოში

²³ იხ. სიგელის ნატყუარობის შესახებ — ე. წ. ა. ვ. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ქართული დიპლომატიკა, გვ. 160.

ხელოსნობის გარკვეული დარგი და ზოგი ხელოსანი სათანადო უფლებებით სარგებლობდა და ზოგჯერ ხელოსნები გლეხთა წოდებასთან შედარებით მაღლა იდგნენ.

§ 2. ამაჰრული წარმოის შესახებ ძველ საქართველოში

ქართული ხელოსნობის შესწავლელობა უფრო მეტად თავს იჩენს მაშინ, როცა საკითხი ძველ საქართველოში ხელოსანთა ორგანიზაციების არსებობას შეეხება. წყაროების სიმცირის (თითქმის არარსებობის) გამო მკვლევარს მხოლოდ საკითხის დასმა შეუძლია.

საქართველოს ხელოსნობას და მის ისტორიას არაერთი მკვლევარი შეხებია, მაგრამ მათი კვლევის საგანს უმთავრესად XVIII—XIX სს. შეადგენდა და ხელოსანთა ამქრული ორგანიზაციების ისტორიაც ამ საუკუნეებისაა შედარებით შესწავლილი. მაგრამ, რამდენადაც მკვლევარი ამქრულ ორგანიზაციებს იხილავდა, ასე თუ ისე ეხებოდა ამქრების უძველეს ისტორიასაც და ამიტომ ამ საგანზე სათანადო მოსაზრებებიცაა გამოთქმული.

ადრევე გამოითქვა საისტორიო ლიტერატურაში შეხედულება იმის შესახებ, რომ ხელოსნური ორგანიზაციები, ამქრები საერთოდ აღმოსავლეთში და კერძოდ საქართველოში არაბებისა და ირანელების გავლენით ყალიბდება. ამგვარი აზრისა იყვნენ ა. პაქსტაუზენი, ე. ვაიდენბაუმი, ნ. დუნკელ-ველინგი და სხვ.

ა. პაქსტაუზენის აზრით, თბილისში ვხვდებით ხელოსანთა ამქრულ ორგანიზაციებს, საშუალო საუკუნეების გერმანიაში განვითარებული წყობის მსგავსს. მაგრამ, შენიშნავს იგი, ეს წყობა მომდინარეობს არა გერმანიიდან, არამედ სპარსეთიდან. მისი აზრით, სპარსეთის შაჰის ნაცვალმა საქართველოში, ირანელების ბატონობის დროს, შემოიტანა და მოაწყო ცეხები სპარსულ ყაიდაზე.²⁴ მსგავს შეხედულებას გამოთქვამდა ე. ვაიდენბაუმიც, რომლის მიხედვით ამქრული წყობა საქართველოში თვით ქართველების მიერ კი არაა შექმნილი, არამედ იგი ძველი დროიდან იყო გაბატონებული სპარსეთში და ოსმალეთში და ვადმოტანილ იქნა თბილისში იმ სომხების მიერ, რომლებმაც დაუდგეს საწყისი თბილისის ვაჭრულ და ხელოსნურ მოსახლეობას.²⁵ აღსანიშნავია, რომ ე. ვაიდენბაუმი ხაზს უსვამდა ქართული „ამქრის“ სპეციფიკურობას, რომ „ამქარი“ უფრო

²⁴ А. Гакстгаузен, Закавказский край, стр. 104.
²⁵ Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, стр. 113.

მეტს ნიშნავს, ვიდრე „ცეხი“. მისი აზრით, ყოველგვარმა ხელობამ შეიძლება გააერთიანოს აღამიანები ერთ ამქარში გარდაცემისა და თა ამქრებისა; ვაიღუნაუმის აზრით, იყენენ ამქრებს მუხრის ცეხის, მელვინთა, წყლის მზილავეებისა და სხვ²⁶. ნ. დუნკელ-ველინგიც იზიარებდა ქართული ამქრობის უცხოურ, კერძოდ ირანულ წარმოშობას. იგი წერდა: ეს უძველესი დაწესებულება აქ გადმოტანილ იქნა ირანიდან და თვით სახელწოდება ამქარი ანუ გამქარი სპარსული სიტყვაა. ნ. დუნკელ-ველინგი, მიუთითებდა რა ამქარსა და ცეხს შორის განსხვავებაზე, აღნიშნავდა: ამქრებს გააჩნიათ მსგავსება ცეხებთან, მაგრამ ამასთან ერთად აქეთ თავიანთი თავისებურებანი — ბევრი ამქარი შედგება არა ხელოსნებისაგან, არამედ ვაჭრებისა და მუშებისაგან, მაგალითად, მაუდის გამყიდველნი შეადგენენ ამქარს, წყლის დამტარებელნი ანუ მეთულუხჩეებიც შეადგენენ ამქარს.²⁷ ახვერდოვიც იმეორებდა ამ შეხედულებებს და იმასაც აღნიშნავდა, რომ თბილისში არსებული მოქალაქეთა ეს განსაკუთრებული სახის ორგანიზაცია უმთავრესად სომხების მიერ არის გამოქმუნებული.²⁸ ყველა ზემოხსენებულ პირის შეხედულებანი დეტალურად აქვს განხილული ეგიაზაროვს თავის შრომაში — «Городские цехи»²⁹ და ჩვენ აქ მათზე მსჯელობას არ გავაგრძელებთ.

ზემომოყვანილ და მსგავს მოსაზრებებს ტერმინ „ამქარის“ ირანულობა და მისი შემცველი „ასნაფის“ არაბულობა³⁰ ედვა საფუძვლად.

ქართული ამქარის ირანულობის თვალსაზრისზე იდგა ნ. ბერძენიშვილიც: და თვით ამქრობაც, როგორც ჩანს, ძველთაგანვე გადმოვიდა აქ სპარსეთიდან — წერდა იგი³¹.

აკად. მილერი, როგორც რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების ეთნოგრაფიის განყოფილებაში 1912 წ. 27 იანვარს მის მიერ წარმოთქმული სიტყვიდან ჩანს, „ამქარს“ ქართულ ნიადაგზე აღმოცენებულად არ თვლიდა, რადგან, მისი აზრით, ქართულ ამქრებში „ბევრი მუსულმანური ჩვეულებაა დაცული, ბევრია ირანის ლეგენდა და სახელები, სომხური ტერმინოლოგია და სხვანი. მაგალი-

²⁶ შდრ. იქვე, 113.
²⁷ Н. Дункель-Веллинг, Статист. опись. г. Тифлиса, с. 57,
²⁸ М. Ахвердов, Тифлисские амкары, с. 4—10.
²⁹ ЗКОИРГО, кн. XIV, вып. 2, с. XXIII.
³⁰ П. Шаншиев, Два слова об Амкаре, 13-я Шениშე.
³¹ Д. Бакрадзе и Н. Бердзенов, Тифлисс..., с. 139.

თად ბერძნულიც ბევრია³² თანამედროვე ზოგიერთი ქართველი მკვლევარიც შესაძლებლად თვლის ტერმინთა ნასესხობის გამო დაუშვას თვით ორგანიზაციის უცხოეთის გავლენით დასაქმდნენ³³ „ამქარი“ ან „პამქარი“ სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს თანამოსაქმეს, ამხანავს ხელობით, ეს გარემოება შეიძლება რამდენიმედ ადასტურებდეს ლიტერატურაში დიდი ხნის წინათ გამოთქმულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ამქარი შემოვიდა და გავრცელდა საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში ირანიდან³⁴. ამ მოსაზრების ავტორის მიხედვით აგრეთვე შეიძლება „თანაბარი საფუძვლიანობით“ ვამტკიცოთ, რომ „ასნაფი“ საქართველოში „შემოსულა არაბულიდან“³⁴. ამრიგად, შემოხსენებულ ავტორთა შეხედულებების მიხედვით „ამქარი“, როგორც ტერმინი, ისევე, როგორც ორგანიზაცია, საქართველოში უცხოეთის გზითაა შემოსული და დამკვიდრებული.

რუსი მკვლევარი ნ. ს. დერჟავინი თავის მოხსენებაში — „ძველი ქართული ამქრული ორგანიზაციების კვალი თანამედროვე ქართველ ხელოსანთა ცხოვრებაში“, შეეცადა საკითხი სრულიად ახლებურად დაესვა. ნ. დერჟავინის აზრით, „ქართული „ამქარი“ უფრო ძველია და უფრო გრძელი ისტორია აქვს, ვიდრე ევროპისას. ცეხები („ამქრები“), თავისთავად ცხადია, გავრცელებული იქნებოდა მთელ აღმოსავლეთში: ჩინეთში, სპარსეთში, სომხეთში და სხვ., მაგრამ იმის თქმა, რომ ქართული ცეხები სხვა ხალხის ზეგავლენით არის წარმოშობილი, არ შეიძლება“³⁵. ნ. დერჟავინი უფრო შორს მიდის და ქართულ „ამქარ“-ს „კერპთაყვანისმცემლობისდროინდელად“ მიიჩნევს: „ქართული ამქარი კერპთაყვანისმცემლობის დროინდელია, ჯერ, პირველ ხანებში სუსტი იყო და საერთო ხასიათი არ ჰქონია. მხოლოდ მე-12 საუკუნიდან „ამქარი“ თანდათან ვრცელდებოდა მთელს საქართველოში და ბოლოს საერთო მოვლენად იქცევა“³⁶. ნ. დერჟავინი შეიძლება მართალი იყო, როცა ის ქართული „ამქრის“ წარმოშობის მიზეზებს თვით საქართველოში ეძებდა და მას უფრო ძველად თვლიდა, ვიდრე ევროპის „ამქრებს“, მაგრამ მისი დებულებები დაუსაბუთებელი

³² შ. ლ. (აღი) ანი, წერილი პეტერბურგიდან, „სახალხო გაზეთი“, 1912 წ., № 519.

³³ შ. ჩ ხ ე ტ ი ა, ამქრების ისტორიიდან, გვ. 50.

³⁴ იხ. იქვე.

³⁵ შ. და დ ი ა ნ ი, წერილი პეტერბურგიდან, იქვე.

³⁶ იქვე.

ჩანს. ეთნოგრაფიული სინამდვილე, რომელსაც ის ამ შემთხვევაში ეყრდნობოდა, დამადასტურებელი საბუთებით არაა წარმოდგენილი. ამდენად, მართალია, საკითხი ახლებურად დაისვა, მაგრამ მისი გადაწყვეტა მაინც ვერ იქნა მიღწეული³⁷.

ამქრების წარმოშობის საკითხს გაკვირვებით შეეხო აკად. ივ. ჯავახიშვილი, მის შეხედულებებზე დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

თუკი ამქრობის საქართველოში დამკვიდრების გზები სადავო ჩანს, მით უმეტეს ძნელია გადაწყვეტა საკითხისა, თუ როდის წარმოიშვა ამქრული ორგანიზაციები საქართველოში. ამ საკითხებზედაც მხოლოდ მოსაზრებებია წამოყენებული.

შ. ჩხეტია თავის წერილში „ამქრების ისტორიიდან“ წერს: „ტფილისში ხელოსნობისა და ხელოსანთა ორგანიზაციების ისტორია ჯერ შესწავლილი არ არის, მაგრამ ნათქვამის მიხედვით (? შ. მ.) მათი არსებობა ტფილისში ჯერ კიდევ V საუკუნეში, ე. ი. თვით ტფილისის წარმოშობის მომენტში, უდავო ფაქტად უნდა ჩაითვალოს“³⁸. ჩვენთვის გაუგებარია, თუ რომელი „ნათქვამის მიხედვით“ შეიძლება „უდავო ფაქტად ჩაითვალოს“ ამქართა არსებობა ტფილისში V ს. მკვლევართა გამოსაჯალს, როცა ისინი ძველ საქართველოში ხელოსანთა ორგანიზაციების არსებობაზე მიუთითებენ, „ევესტათი მცხეთელის მარტვილობა“ წარმოადგენს. აკად. ს. ჯანაშიამ თავის დროზე აღნიშნა, რომ „ევესტათი მცხეთელის მარტვილობის“ ცნობების მიხედვით შეიძლება დაიბადოს საკითხი ხელოსანთა „რაიმე კორპორაციული კავშირის“ არსებობის შესახებ VI ს. საქართველოში. აკად. ს. ჯანაშია წერდა: „მცხეთაში, როგორც უკვე ვიცით, ბლომად ყოფილან, მაგ., მეხამლეები და მეჭადაგეები. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ბევრი მათგანი უცხოელი ყოფილა ტომით. ის გარემოება, რომ ამ ხელოსნებს ჩვეულება ჰქონიათ ერთად ედღესასწაულათ თავიანთი სარწმუნოებრივი უქმე დღე (ევესტათის მარტვილობა), საკითხს ჰბადებს, ხომ

³⁷ ჩვენ, სამწუხაროდ, დერკაინის მოხსენების მხოლოდ მოკლე შინაარსი იცნობთ. მოხსენება, როგორც ჩანს, არ დაბეჭდილა.

³⁸ შ. ჩხეტია, ამქრობის ისტორიიდან, გვ. 49.

არ აქვთ ამ ხელოსნებს უკვე იმ დროს რაიმე კორპორაციული კავშირი (საერთო დღესასწაულები დამახასიათებელია ამქრული წყობილებისათვის). ასეთსავე ექვს აძლიერებს ამ ხელოსნების საერთო სოლიდარული მოქმედება გარკვეულ შემთხვევის გამო³⁹. მართლაც, „ვესტათი მცხეთელის მარტვილობის“ ცნობები მხოლოდ საკითხის დასმის შესაძლებლობას იძლევა.

გ. გამყრელიძე თავის სადისერტაციო ნაშრომში — „ხელოსნური მრეწველობა და ამქრული წყობილება საქართველოში“ ამტკიცებდა, რომ „ქ. მცხეთაში ამ დროს ხელოსნური მრეწველობა განვითარებული იმდენად, რომ განსაზღვრული დარგის ხელოსნებს კორპორაცია კი აქვთ შექმნილი, რომელიც თავის გავლენას და კონტროლს ხელოსანთა რელიგიაზედაც კი აერცელებს“⁴⁰. ამგვარი მტკიცების საფუძველს ავტორისათვის წარმოადგენს „ვესტათი მცხეთელის მარტვილობაში“ დაცული ცნობა ხელოსანთა ორგანიზაციული გამოსვლის შესახებ გაქრისტიანებული ვესტათის წინააღმდეგ. გ. გამყრელიძე წერს: „მცხეთაში, როდესაც სპარსელი ხელოსანი — მეხამლე მახდვიანურ სარწმუნოებას ღალატობს, — ნაციონალური რელიგიის დამცველად გამოდიან სპარსელი ხელოსნები — „მეჯადაგენი და მეხამლენი“. ექვს გარეშეა, რომ ამ დროს მცხეთაში სხვა სპარსელნიც — არახელოსნები ბლომად იქნებოდნენ... მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მეხამლის მიერ ნაციონალური რელიგიის ღალატის გამო ხმა აღიმალღეს და მისი დაბეზლება იწყეს მხოლოდ მეჯადაგეებმა და მეხამლეებმა, — იმ პირის თანამოსაქმეებმა, რომლის წინააღმდეგაც იყო მიმართული ეს პროტესტი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთი დარგის ხელოსანთა ასეთი ორგანიზაციული გამოსვლა შემთხვევითი არ იყო, — მათ, უეჭველია, საერთოდაც ექნებოდათ ასეთი კავშირი“⁴¹. აი, არგუმენტები გ. გამყრელიძის მტკიცებისა. ერთი შეხედვით ზემოთთქვენილი მტკიცება სწორი ჩანს, მაგრამ თვით წყარო, „ვესტათის მარტვილობა“, ამგვარი დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას არ იძლევა. მაინცდამაინც არ მტკიცდება გ. გამყრელიძის ძირითადი არგუმენტი, რომლის მი-

³⁹ ს. ქ ა ნ ა შ ი ა, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 89.

⁴⁰ გ. გამყრელიძე, ხელოსნობა (ხელნაწ.), გვ. 76; შდრ. აგრეთვე გვ. 124—125. ამ შეხედულებებს იმეორებს გ. გამყრელიძე წერილში „საქართველოში ამქართა წარმოშობის საკითხისათვის“ („საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე“, ტ. 11, № 6, 1941, გვ. 557).

⁴¹ იქვე, გვ. 124—125; შდრ. გ. გამყრელიძე, ამქართა წარმოშობის საკითხისათვის, გვ. 557.

ხედვით „მეჯადაგენი და მეხამლენი“ ორგანიზაციულად გამოდიან მხოლოდ იმიტომ, რომ „მათმა თანამოსაქმემ“ უღალატა ნაციონალურ რელიგიას. ნამდვილად კი, როგორც „ევესტათის მარტილობიდან“ ჩანს, „მეხამლენი და მეჯადაგენი“ გამოდიან საერთოდ „რჩულის“ დამცველებად და აბეზლებდნენ ყველას, ვინც მათს „რჩულს“ უღალატა, თუნდაც ისინი „მათი თანამოსაქმეები“ არ ყოფილიყვნენ: „შეკრბეს იგივე მეჯადაგენი და მეჯამლენი და მოვიდეს უსტამისა და პრჭუეს: „არიან აქა სხუანიცა ჩუენისა რჩულისანი და იგინიცა ქრისტიანე არიან და მათიცა ბრძანე მოწოდება და ტფილისს მათიცა წარყვანებაჲ“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, 64-ე; ს. კაკაბაძე, საისტ. კრებული, III, გვ. 81; საბინინი, გვ. 314). მართლაც, „მცხეთელმა ციხისთავმა“, ევესტათისთან ერთად, გაგზავნა თბილისს რვა კაცი, ირანული „რჩულის“ დამტოვებელი და „მეჯამლეთა და მეჯადაგეთა“ მიერ დასმენილი. ის გარემოება, რომ მათ შორის ყველაზე უწინ ევესტათი დააბეზლეს, არაფრის მთქმელია, რადგან მეხამლეებს ყველაზე ადრე შეეძლოთ გაეგოთ იმ პირის საქმიანობა, რომელიც თავისი ხელობით მათთან ახლო იყო. გარდა ამისა, აღსანიშნავია, რომ ევესტათის მეორედ დააბეზლებენ „სპარსნი... შემასმენელნი“ და არა იგივე „მეჯამლენი და მეჯადაგენი“. ამრიგად, „ევესტათის მარტილობიდან“ არ ჩანს, რომ ხელოსანთა კორპორაციები „თავის ვაგლენასა და კონტროლს ხელოსანთა რელიგიაზედაც კი ავრცელებდნენ“. როგორც აღვნიშნეთ, აქ მხოლოდ ირანული „რჩულის“ დამტოვებელთა წინააღმდეგ ბრძოლაა მოცემული, ვინც უნდა ყოფილიყვნენ ისინი — „ქელოსანი“ თუ „უქელო“, და, თუ ეს პირველად „მეჯამლეებმა და მეჯადაგეებმა“ იწყეს, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ პირველად სწორედ „მათმა თანამოსაქმემ“ უღალატა ირანულ „რჩულს“. უფრო საფუძვლიანი იქნებოდა გ. გამყრელიძეს „ევესტათის მარტილობის“ სხვა ცნობისათვის მიექცია ყურადღება.

როგორც ს. ჯანაშია აღნიშნავდა, ერთი და იმავე დარგის, ან მონათესავე დარგის ხელოსანთა ჩვეულება „ერთად ედღესასწაულათ თავიანთი უქმე დღე“, სამართლიანად ბადებს საკითხს ხელოსანთა შორის რაიმე კორპორაციული კავშირის არსებობის შესახებ. „ევესტათის მარტილობაში“ გარკვევით ჩანს, რომ მეხამლენი და მეჯადაგენი „ტოზიკს“, მათს რელიგიურ დღესასწაულს ერთად იხდიდნენ: „მას ეამსა შეკრბეს სპარსნი, რომელნი მცხეთად იყვნეს, მეჯადაგენი და მეჯამლენი, ტოზიკობდეს და მიავლინეა ნეტარისა ევესტათისა და პრჭუეს: „მოვედ და გუერთე შუებასა ამას

ჩუენსა“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, 218-220; ს. კაკაბაძე, საისტკრებულო, III, გვ. 80; საბინინი, გვ. 313). ხელოსნები, როგორც ჩანს, მხოლოდ იმათ მოუწოდებდნენ, რომელნიც მათი „ველოსნა“ იყვნენ. მეხამლეებმა და მეჭადაგეებმა, როცა ევსტათი დასწმინეს, აღნიშნეს: „ჩუენთანა ტოზიკსა არა მოვიდის და ცეცხლი არა გამოსცის და ჩუენსა რჩულსა ჰგმობს“ (ს. ყუბანეიშვილი, ნარკვევი, გვ. 3). ხოლო როცა „მეჭამლეებმა და მეჭადაგეებმა“ სხვებიც დაასწმინეს, არაფერი უთქვამთ იმის შესახებ, მოვიდნენ თუ არა ისინი ტოზიკზე და „ცეცხლი გამოსცეს“ თუ არა (იხ. იქვე, 6-ა). ეს ცნობა ანგარიშგასაწევია და შეიძლება იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ამ დროის ხელოსნებს მართლაც რაიმე კორპორაციული კავშირი გააჩნდათ. მაგრამ მტკიცება ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით „ამქრული ან ამქრულისდარი“ ორგანიზაციების არსებობის შესახებ შეუძლებლად მიგვაჩნია, რადგან კორპორაციების, კავშირების, ან კიდევ ძმობის არსებობა არ ნიშნავს ამქრობის არსებობას. კორპორაციები, ძმობები, გარდა ვაჭრებისა, ოქრომჭედლებისა და სხვ., ჰქონდათ მათხოვრებსაც, მეძავ ქალებსაც, ქურდებსაც⁴², რომელნიც „ირჩევდნენ მამასახლის უხუცესებს, აღგენდნენ თავიანთ სასამართლოებს, აწყობდნენ რელიგიურ პროცესებს“ (ი. მ. კულიშერი). მაგ., გიორგი მონაზონის „ხრონოლოგიაში“ „უხუცესი მეძავთა“ (250₁₂₋₂₃) იხსენიება. ამგვარ ორგანიზაციებში რომ ამქრული წყობა დაგვენახა, მაშინ ამქრული ორგანიზაციები უნდა ვეძებოთ ფეოდალის ხელოსანთა კორპორაციებშიც, სადაც ისინი ერთი მოძღვრის, უხუცესის ხელქვეით ერთიანდებოდნენ. „ხუროთმოძღვართა“, „მხატვართუხუცესთა“, „გალატოზთუხუცესთა“, „მკერვალთუხუცესთა“ და სხვათა არსებობა „ხელოსანთა ფეოდალური ორგანიზაციების“ არსებობაზე მიგვითითებს, მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ გვაძლევს უფლებას, რომ ამ ორგანიზაციებში ამქრული წყობა ვეძიოთ. ამქრობის თვით მემამულის საბატონო სახლ-კარის ხელოსნებს შორის წარმოშობის თეორიის თვალსაზრისზე მდგომი მეცნიერებიც კი (ნიჩში და გირკე) ამ შეხედულებას არ იზიარებდნენ. ფეოდალის ხელოსანთა კორპორაციების არსებობა, მათი აზრით, შეადგენდა ამოსავალს, საიდანაც ამქრული ორგანიზაციები წარმოიშვნენ. ყოველივე ამის გამო გადაჭარბებულად მიგვაჩნია აკად. კ. კეკელიძის აზრი იმის შესახებ, რომ „ევსტათი მცხეთელის მარტილობაში“ „ყურადღებას იმსახურებს ცნობა ხელოსანთა ამქრების შესა-

⁴² იხ. A. Kremer, Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 187.

ხებ მცხეთაში⁴³. ასევე, ცხადია, არასწორია გ. გამყრელიძის მოსაზრებაც, რომლის მიხედვით „ხელოსანთა ამქრული ანუ ყოველმეტყველთხვევაში, ამქრულისდარი (— შ. მ.) ორგანიზაციის ატყვობის შემდეგ ნებს ვპოულობთ საქართველოში, — კერძოდ ქ. მცხეთაში, VI საუკუნეში (ჩვ. წ. აღ.)“⁴⁴.

შემოგანხილული თეორიები, რომლის მიხედვით საქართველოში ამქრული ორგანიზაცია უცხოეთიდან შემოსულად უნდა ჩაითვალოს, ჩვენ არასწორად მიგვაჩნია. ამქრობის წარმოშობის მიზეზები თვით საქართველოს შინაგან წყობაში უნდა ვეძიოთ.

ზოგადი თეორიების განხილვა ამქრობის წარმოშობის პირობების შესახებ ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება და ამ საკითხებზე აქ შეჩერება ზედმეტად მიგვაჩნია. მხოლოდ მოკლედ შევნიშნავთ იმ ზოგად მოვლენებზე, რომლებიც ხელს უწყობდნენ ამქრული წყობის წარმოშობას, და შევეცდებით ვუჩვენოთ ამ პირობების არსებობა საქართველოში.

ქ. მარქსი და ფ. ენგელსი მოკლედ განსაზღვრავდნენ ამქრობის წარმოშობის მიზეზებს: «Необходимость объединиться против объединенного разбойничьего дворянства, потребность в общих рыночных помещениях в эпоху, когда промышленник был одновременно и купцом, рост конкуренции со стороны стекавшихся в расцветавшие города беглых крепостных, феодальный строй всей страны—все это породило цехи».⁴⁵ ხელოსანთა ამქრების წარმოშობის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს საქალაქო ცხოვრების აყვავება და განვითარება. შეიძლება ვაჭარი და ხელოსანი ჯერ კიდევ ერთი და იგივე პირი იყოს, მაგრამ ამქრული წყობა მაინც არსებობდეს. ამდენად უმაღლეს საფეხურამდე განვითარებული საქალაქო ცხოვრება იმდენად აუცილებელი არაა მისი წარმოშობისათვის, რამდენადაც ქვეყნის ფეოდალური დანაწილება და გამოქცეულ ყმა გლეხთა და სოფლის თავისუფალ ხელოსანთა კონკურენცია ქალაქის ხელოსნების მიმართ. ამქრების წარმოშობას ხელს უწყობდა აგრეთ-

⁴³ К. Кекелидзе. Конспект, курс древне-груз. лит., გვ. 18.

⁴⁴ გ. გამყრელიძე, ხელოსნობა (ხელნაწ.), გვ. 124; შტრ. მისივე, საქართველოში ამქართა წარმოშობის საკითხისათვის, გვ. 557.

⁴⁵ Немецкая идеология, 1934, გვ. 14—15.

ვე ქალაქის სამხედრო ორგანიზაციების არსებობის აუცილებლობის დასაცავად საშინაო და საგარეო მტრებისაგან.⁴⁶

საქართველოში ჯერ კიდევ VI—VII სს., ვაჭრობა-აღებ-მიცემობის საკმაოდ იყო დაწინაურებული. დას. საქართველოში ვაჭრობა დიდი ხნიდან ითვლებოდა კეთილშობილურ საქმედ. ხოსროსთან წასული ლაზები, უკმაყოფილონი ბიზანტიის მიერ კოლხეთში განმტკიცებული სავაჭრო მონოპოლიით, აცხადებდნენ, რომ ყველა ამას, — ვაჭრობის მონოპოლიას, ბიზანტიელები „უწოდებენ... ვაჭრობის კეთილშობილ სახელს“ (პროკ. კესარიელი, გეორგიკა, II, გვ. 51). დას. საქართველოში ამ დროს რამდენიმე დაწინაურებული და განთქმული სავაჭრო ქალაქი იყო. პეტრას გარდა აქ იყო „არქეოპოლისი... მთავარი და უდიდესი ქალაქი ლაზების ქვეყანაში“ (იქვე, გვ. 152). აგათია სქოლასტიკოსი ლაზების შესახებ წერდა: ლაზეთის „ეხლანდელი მცხოვრებლები დასტურავენ კიდევ, რამდენადაც შესაძლებელია, და ვაჭრობაშიაც ნახულობენ დიდ სარგებელს“—ო (გეორგიკა, III, გვ. 51).

იბერია ხომ აღრევე დაწინაურებული იყო აღებ-მიცემაში. იგი პეტრე იბერიელის დროს „განთქმულ იბერთა ქვეყანა“—დ იწოდებოდა. იბერია, პროკოფი კესარიელის სიტყვით, ვაჭრობდა დევთან. დევნში, წერს ის, „მრავალი ვაჭარი ცხოვრობს... და ეწევა თავის საქმიანობას. იქ ხომ საქონელი შემოაქვთ ინდოეთიდან, მეზობელი იბერიიდან და თითქმის ყველა, სპარსეთში მოსახლე ტომთა და რომაელების ქვეშევრდომ ზოგიერთ ხალხთა ქვეყნებიდან და ერთმანეთში აღებ-მიცემობას აწარმოებენ“ (გეორგიკა, II, გვ. 61). აღსანიშნავია, რომ VII ს. დამდეგს ვაჭრობა იმდენად განვითარებულ და აუცილებელ საქმედ ყოფილა მიჩნეული, რომ სომეხ-ქართველთა განხეთქილების შემდეგაც კი, როცა მათ შორის საშინელი მძულვარება ჩამოვარდა, სომხეთის კათალიკოსმა თავის სამწყსოს უბრძანა: „მათთან (ქართველებთან, შ. მ.) სრულებით არავითარი დამოკიდებულება არ ჰქონდეთ... ნებადართულია მათგან მხოლოდ ყიდვა-გაყიდვა, ვითარცა ებრაელთაგან“⁴⁷.

საკმაოდ ფართოა იმ დროის იმპორტი. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შუშანიკს ანტიოქიიდან შემოტანილი პალაკარტი ეცვა. ფართო ვაჭრობა წარმოებდა არაბეთსა, სპარსეთსა და ბიზანტიასთან. ბაღდადიდან და არაბთა სხვა ქალაქებიდან შემოჰქონდათ „აფი ბაღდა-

⁴⁶ შდრ. იქვე, გვ. 41.

⁴⁷ იბ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 87.

დური“ (ქრონიკები, II, გვ. 45), „ჯუბაჩა“, მატყლი, ქსოვილები „ლარი“, ოქროქსოვილები, ე. წ. „ზარქაში“, ნელსაცხებლები, ძვირფასი ქვები და სხვ. ბიზანტიიდან კი — „კუბასტი ბერძენული“ (იქვე, გვ. 45), „სტავრაი ბერძული“ (იქვე, გვ. 44) და მრავალი სხვა.

საისტორიო წყაროებში ამ დროის ქართლის შემდეგი ქალაქებია მოხსენიებული: მცხეთა, თბილისი, უჯარმა, რუსთავი, ბოლნისი, მანგლისი, ჰერამი, ხუნანი და სხვ. ხოლო VIII—XIII სს. საქართველოში ამათ გარდა იყო ოლთისი, არტანუჯი, ახალქალაქი, ოძრკე, ატენი, დმანისი, ჟინვანი და სხვ. ამათგან თბილისი ძალიან მდიდარი და ვრცელი ყოფილა, როგორც ეს მისი იმდროინდელი აღწერილობიდან ჩანს. მაგ., მოსე კალანკატუელის ცნობით, VI—VII სს. მიჯნაზე, როცა ჰერაკლე კეისარის მოკავშირემ ხაზართა ხაკანმა თბილისი აიღო, აქ მათ დიდი ნადავლი უშოვნიათ. ხაზარებმა, ამბობს იგი, „გარემოიცივეს ნებიერი, მოვაჭრე სახელოვანი დიდი ქალაქი თბილისით“⁴⁸. X ს. კი თბილისი ძლიერ გაზრდილა. იმდროინდელი ირანელი ისტორიკოსი ჰოდუდ აღ-ალემის ავტორი თბილისის შესახებ წერდა: „ტფილისი დიდი აყვავებული ქალაქია, მაგარი გაშენებული და მრავალი სიმდიდრის მქონე“ (ე. ფუთურიძე, ირანელი ავტორები, გვ. 15). აგრეთვე X ს. პირველი ნახ. ირანელი ისტორიკოსი ისთაჰრი აღნიშნავდა: „ტფილისი დარუბანდზე ნაკლებია და ორი კედელი აქვს თიხისა. სიმდიდრით სავსე ადგილია, მრავალი ხილიან-ნათესებიათ, მრავალგვარი საქონელი და თაფლი მტკვრით მიაქვთ იქიდან... მთელს არანში ბარდავზე, დარუბანდზე და ტფილისზე უფრო დიდი ქალაქი არ არსებობს“ (იქვე, გვ. 4). XIII ს. ზოგიერთი ქალაქი ისე გაიზარდა, რომ არათუ საკუთარი თვითმმართველობა ჰქონდა, არამედ საკუთარ ფულსაც კი ჭრიდა. მაგ., დმანისში ნარინ დავითის დროს სპილენძის ფული მოუჭრიათ⁴⁹.

X—XII სს. ვაჭრობა საქართველოს შინაური ცხოვრების მნიშვნელოვან მამოძრავებელ ძალას წარმოადგენდა. ამიტომ საქართველოს მეფეები ყოველნაირად ცდილობდნენ ვაჭრობა-წარმოებისათვის ხელი შეეწყოთ. დავით აღმაშენებელმა მგზავრ ვაჭართათვის, არაბი ისტორიკოსის ცნობით, ქარვასლები და სასტუმროები ააგო (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკონ. ისტორია, 1, 1907, გვ. 23). ხოლო დავითის ისტორიკოსის სიტყვით — დავითმა, სადაც საჭირო იყო,

⁴⁸ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 95.

⁴⁹ იხ. თ. ლომოური, ფული შ. რუსთაველის ეპოქაში, შ. რუსთ. ეპოქის მატ. კულტ. ძეგლები (კრებული), გვ. 292.

„აღაშენა კიდენი მდინარეთა სასტიკთა ზედა და გზანი საწყინოდ
სავალნი ქვა-ფენილ ყუნა“. ყველა ეს ღონისძიება ვაჭრობის შემა-
ფერხებელ მიზეზთა მოსპობისაყენ იყო მიმართული. დაეითის შინა
მომავალნიც ვაჭრებსა და მოგზაურებს თავის დახმარებას არ აკლებ-
დნენ ვახუშტის სიტყვით, თამარ მეფემ „ფუნდუეები“ ანუ სასტუმ-
როები ააშენა გზებზე.

დავითი სხვაგვარ ღონისძიებებსაც არ ერიდებოდა ვაჭრობის
წარმატებისათვის. როცა მან თბილისი ხელთ იგდო, მუსლიმან ვაჭ-
რებს, არაბი ისტორიკოსის ცნობით, „სხვადასხვა უზირატესობანი
უბოძა“. დავითმა თავისი პოლიტიკით საქმე ისე წარმართა, რომ მაჰ-
მადიანებმა სრული თავისუფლება იგრძნეს. ისტორიკოსი აღნიშნავს:
„ერთი სიტყვით მაჰმადიანებს ის უფრო მეტს პატივს სცემდა, ვიდ-
რე თვით მუსულმანთა მეფენიო“ (ივ. მაჰავეარიანი, არაბ. და სპარს-
სელ მწერალთა ცნობები, მოამბე, XII, 1897, გვ. 7; შდრ. ივ. ჯავახი-
შივილი, საქ. ეკ. ისტორია, გვ. 29). აღსანიშნავია, რომ არაბი ის-
ტორიკოსის ფარიკის თბილისში ყოფნის დროსაც (1153-54 წ.), რო-
გორც ეს მისივე მონათხრობიდან ჩანს, დავითის მიერ დადგენილი
წესები მაჰმადიანთა შესახებ ძალაში ყოფილა⁵⁰.

ანგარიშგასაწყევია შემდეგი გარემოებაც. ამ ხანისათვის მოქა-
ლაქენი უკვე იმდენად შეკავშირებულ ძალას წარმოადგენდნენ,
რომ „ერთ საზოგადოებრივ წრეს შეადგენდნენ, ჭირში და ლხინში
ერთად მოქმედებდნენ“⁵¹. მაგ., როცა ქართველთა ჯარმა რუენ-აღ-
დინზე გაიმარჯვა, თანამედროვე ისტორიკოსის სიტყვით, გამარ-
ჯებული ჯარის დასახვედრად და ამ გამარჯვების გამო თავიანთი
სიხარულის გამოსახატავად „შეეკაზმა მოქალაქეთა თბილისი“.
„აქ მოქალაქენი, აღნიშნავს ივ. ჯავახიშივილი, ტფილისის პატრო-
ნებად არიან გამოყვანილი და ერთობლივ რთავენ ქალაქს სადღე-
სასწაულოდ, რომ გამარჯვებულ ლაშქართათვის თავიანთი სიხარუ-
ლი ეჩვენებინათ“⁵².

საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებას ქალაქთა თვითმმართვე-
ლობების არსებობაც გვიდასტურებს. როგორც ივ. ჯავახიშივილს აქვს
გამოკვლეული, ქალაქის სათავეში „ამირა“ იდგა. „ქ. ტფილისის
მთავარ გამგეს, წერს ივ. ჯავახიშივილი, ქართველ მეფეების დროსაც

⁵⁰ იხ. ვ. ფუთურაძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, ენოქის მოამბე, თბ., 1943, ტ. XIII, გვ. 139—143.

⁵¹ ივ. ჯავახიშივილი, საქ. ეკ. ისტორია, გვ. 25.

⁵² იქვე.

წინანდებურად ამირას ეძახდნენ, მაგრამ ეხლა „ტფილისისა და ქართლის ამირას“ მეფე ნიშნავდა ქალაქის მცხოვრებთათვის⁸⁸. ერთი ამგვარი ამირათაგანი, „მეფისგან... კელდასხმული“⁸⁹ აბულასანი. თამარის ისტორიკოსი წერს: „გამოვიწმინდა მკედრთაგანი ტფილისისათა, თავადი, და მეფეთ-მეფეთაგან წყალობა-კელდასხმული, ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისაჲ სახელით აბულასან“ (ისტ. და აზმ⁹⁰, 81¹⁰—¹³). თბილისთან შედარებით მცირე ქალაქებში კი, მაგ., მცხეთასა და ატენში, როგორც „ევსტათის მარტვილობიდან“ ჩანს და ატენის საყდრის წარწერიდან ირკვევა, ამირას მაგივრობას „ციხისთავი“ ასრულებდა. ატენის საყდრის ლაპიდარულ წარწერაში ნათქვამია: „მე გრგნ⁹¹ლმან... ატენის ციხისთავიან ავაგენ სახლნი და ჭობავი... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი“ (И. Джавахов, К вопросу о врем. постр. храма в Атене, X р. В. I, в. III, გვ. 289). ატენის ციხისთავს, როგორც ამ წარწერიდან ჩანს, ქულბაგნი ანუ დუქნები, დარბაზები და საერთოდ ქალაქი გაუშენებია.

ამირას ხელქვეით მოხელეს, რომელსაც „ქალაქის ბაზრისა და ბაჟის ზედამხედველობა უნდა ჰბარებოდა“, „შურტა“ (შიომღვ. საბუთ., გვ. 11, 12) ეწოდებოდა. ქალაქში, კერძოდ თბილისში, როგორც ჩანს, „საბჭოს მაგვარი დაწესებულება“ ყოფილა, რომლის წევრებს მაშინ „ქალაქის ბერებს“ ეძახდნენ. „ქართლის მატიანეში“ ნათქვამია: „მოეგებნეს (ბაგრატს, შ. მ.) ქალაქის ბერნი და დარბაზის ყმანი“ (შ. დედ. ქ. ც⁹²ზბა, 261⁷). „ქალაქის ბერნი“ ალბათ იყვნენ „მოხუცებულნი ქალაქისანი“ (მეფეთა, 1, 16¹⁴), რომელთაც ქალაქის გამგებლობა ებარათ. „ქალაქის ბერებს“ იმდენი უფლება ჰქონდათ, რომ მათ მიერ არჩეულ პირს ქალაქის გადაცემას შეჰპირებოდნენ. მემატიანეს სიტყვით, ბაგრატი მეფეს ბერებმა „უქადეს ქალაქი და უხმეს“ (იქვე, გვ. 260).

აღსანიშნავია, რომ თბილისის XII ს. ისტორიაში ისეთი პერიოდებიც კი ყოფილა, როდესაც ქალაქის მმართველობა რამდენიმე წელი მოქალაქეთა ხელში ყოფილა. ამ საკითხზე მეტად მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის არაბი ისტორიკოსი ფარიკი. იგი წერს: „თბილისის ხალხმა ნეჯმ ად-დინ ილ-ლაზისთან (კაცი) გაგზავნა და სთხოვა ჩაებარებინა თბილისი, რომელიც ორმოც წელს, დაახლოებით, თვით ხალხის ხელში იყო. მათი (თბილისელების) ხელმწიფეები იყო ჭგუფი ხალხისა, სახელად „ჩაფარის გვარი“ („ან ჩაფარის სახლი“), რომელსაც ორას წელს ეპყრო ბატონობა და

⁸⁸ იქვე, გვ. 23.

შემდეგ მოისპო და გამგებლობა თვით ხალხს ჩაუვარდა ხელში. ყოველ თვე თვითეული (ამ ხალხიდან) იღებდა ხელში (გამგებლობას) და ასე გაატარეს ორმოცი წელიწადი⁵⁴. ამრიგად, ქალაქი ცხოვრება იმდენად წინ წასულა, რომ ქალაქში „კომუნის-დაგვარი წყობილება“ არსებობდა ათეული წლების მანძილზე. ფარიკის ცნობით, თუ ხელისუფლება ხალხის ხელში იყო, „ქალაქის საბჭო“ იქნებოდა სრული ბატონ-პატრონი ქალაქისა. „საბჭოს“ სათავეში კი ალბათ ის ხალხი იდგა, რომლის შესახებ ფარიკი ამბობს, რომ „ყოველ თვე თვითეული ამ ხალხიდან იღებდა ხელში გამგებლობას“⁵⁵. თუ ამირას ბატონობის დროს ქალაქის საბჭოს წევრებს შეეძლოთ შეჰპირებოდნენ ქალაქს სხვას (იმ შემთხვევაში ბაგრატ IV-ს), მით უმეტეს მათი უფლებები განუსაზღვრელი იქნებოდა მაშინ, როცა ამირა „ბატონი“ არ იყო და ქალაქს თვით განაგებდნენ⁵⁶.

ქალაქში, როგორც ბაგრატ მეფის კანონებიდან ჩანს, მოსამართლეებიც იყვნენ. სამართლის წიგნში იკითხება: „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდ-ვაჭარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს... დასვი ბჭედ“. „დიდ-ვაჭარი“ „ქვეიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“ (სამართალი აღბუღასი პირველი, 226, მუხ. № 100). როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, „დიდ-ვაჭარი შეიძლება მხოლოდ ვაჭრებისა და საზოგადოდ მოქალაქეების მოსამართლედ, ანუ ბჭედ ყოფილიყო“⁵⁷. ამრიგად, მოქალაქეებს თავიანთი უფლება და სამართალიც გააჩნდათ. „მოქალაქეთა“ ცნებაში კი, როგორც აღვნიშნეთ, გარდა მოხელეებისა, ვაჭრები და ხელოსნებიც იგულისხმებოდნენ. „მოქალაქენი ორი უმთავრესი ჯგუფისაგან შედგებოდნენ: ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან“ — წერს ივ. ჯავახიშვილი⁵⁸. პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, როცა XII ს. დასაწყისის საქართველოს სოციალურ წყობას ეხება, აღნიშნავს, „ქალაქთა მოსახლეობა უმთავრესად ვაჭართა, ხელოსანთა და გლახაკთაგან შედგება“-ო⁵⁹.

⁵⁴ ვ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ.

⁵⁵ შტრ. ვ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, იქვე, გვ. 143.

⁵⁶ ეს საკითხები შ. მესხიამ დაწერილებით მიმოიხილა წიგნში — „საქალაქი კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“, თბ., 1962 (რედ.).

⁵⁷ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ვკ. ისტორია, გვ. 26.

⁵⁸ იქვე, გვ. 27.

⁵⁹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ისტ., მე-13-14 სს., გვ. 287.

ხელოსანთაგან ქალაქებში უმთავრესად თავისუფალი ხელოსანები იყვნენ. არათუ ქალაქებში, არამედ დაბებსა და სოფლებშიც იყვნენ თავისუფალი ხელოსნები, რომელთა პროდუქტებიც იყიდნენ ფართო მასები (გლეხობა), წვრილი ფეოდალები — აზნაურები, რომელთაც თავიანთ შედარებით მცირე მამულში ხელოსან-ოსტატები არ ჰყავდათ. მაგრამ თავისუფალი ხელოსნური შრომის გვერდით ქალაქებში და აგრეთვე სოფლადაც იყო ყმა ხელოსანთა შრომაც. ცხადია, ისეთ ქალაქებში, რომელნიც ფეოდალებს, ან მეფეს ეკუთვნოდა (XIII ს. დასაწყისში, როგორც პროფ. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, ერთ-ერთ დიდებულს „ხუთმეტი დიდი ქალაქი“ ჰქონია)⁸⁰, მათი ყმა ხელოსნებიც მრავლად იქნებოდნენ. ხელოსანთა ამქრული ორგანიზაციების წარმოშობის ერთ-ერთ მიზეზად სწორედ ამ ყმური ხელოსნური შრომის კონკურენციაც უნდა ვიგულისხმოთ. ყმა ხელოსნების შრომა შედარებით ორგანიზებული იყო. მათ „ხელოსნობის ფეოდალური ორგანიზაციები“ გააჩნდათ. ხელოსნური შრომის „ფეოდალური ორგანიზაცია“ ხელოსანთა „უხუცესების“, „მოძღვრების“, ან კიდევ „მთავართა“ სახელოში გაერთიანებას გულისხმობდა. საქალაქო ცხოვრების ზრდა და ქალაქებში თავისუფალ ხელოსანთა თავმოყრა, ყმა ხელოსანთა ლტოლვა ქალაქისაკენ აუცილებელს ხდიდა ქალაქის თავისუფალ ხელოსანთა გარკვეულ ორგანიზაციებში გაერთიანებას, რათა ყმური შრომის ორგანიზაციისათვის თავიანთი ორგანიზაციები დაებირისპირებინათ და ყმური ხელოსნური შრომა განედევნათ.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ფეოდალურ საქართველოში განმტკიცებულ ერთგვარ წესს, რომლის მიხედვით „ქელი“, ხელობა გარკვეული „სახლის“ კუთვნილებად იყო მიჩნეული. ამდენად, ფეოდალური ხელოსნური შრომა გარკვეულ ორგანიზაციულ სახეს იღებდა. თუ გავითვალისწინებთ თამარის მიერ შიომღვიმისადმი ბოძებულ ცნობილ სიგელის მიხედვით ქუქანკთა მდგომარეობას, ნათელი გახდება, რომ ქუქანკობა სწორედ იმ „სახლში“ უნდა დამკვიდრებულიყო, რომელსაც ეს სიგელით დაავალეს — ქოსოსძეთა და სხვათა „სახლში“. მათი მოვალეობა სიგელში, როგორც აღვნიშნეთ, იმითაც განისაზღვრება, რომ ისინი ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი კომლიდან ერთი კაცი ქუქანკად აღეზარდათ. ამრიგად, ქუქანკობა სწორედ ქოსოსძეთა საგვარეულოს საქმედ იქცეოდა. აღსანიშნავია, რომ ხელობის ამა

⁸⁰ იქვე.

თუ იმ „სახლში“ დამკვიდრება სიგელისა და ბრძანების გარეშე
 ხდებოდა და, როგორც ჩანს, აღრიდნევე მიღებულ წესს წარმოად-
 გენდა. საინტერესოა, რომ ძველ საქართველოში ამა თუ იმ წეს-
 რის წვერისათვის აუცილებელი იყო ჰქონოდა გარკვეული „ჯელი“,
 შესაფერი „სახლის შვილობისა მისისაჲ“. და ეს აუცილებელი ყო-
 ფილა როგორც მდაბიოთათვის, ასევე სამეფო საგვარეულო წვერ-
 თათვისაც. „ჯელის“ ქონება მართო ხელოსნობის ამა თუ იმ დარგის
 ცოდნას არ გულისხმობდა. „ჯელში“ საერთოდ ხელობა და საქმეც
 იგულისხმებოდა. თამარის ისტორიკოსს ამ მხრივ მეტად საინტე-
 რესო ცნობა აქვს შემონახული. როცა იგი ცდილობს დაახასიათოს
 დემეტრე (დემნა), წერს: „ამას ესე ვითარსა სრულყოფასა ყოვ-
 ლისა სოფლისასა და საწუთროთა გემოთა საწადელთასა მიიწაფა
 მისწული მისი, ძე დავითისაჲ, მისა მისისაჲ უხუცესისაჲ სახე-
 ლით დემეტრე, სახე-კეთილი და ყოვლითა ჯელითა მარჯუ-ნასწავ-
 ლი, მსგავსი სახლის შვილობისა მათისა“ (ისტ. და აზ-შნი, 67გ-ე)⁶¹.
 როგორც აქედან ჩანს, დემეტრე „ყოვლითა ჯელითა მარჯუ-ნას-
 წაველი“ ყოფილა, მაგრამ მთავარი ჩვენთვის ისაა, რომ დემეტრეს
 სწორედ ის „ჯელი“ ჰქონდა შესწავლილი, რომელიც იყო შესაფე-
 რი მისი სახლის შვილობისა ანუ, ისტორიკოსის სიტყვით, „მსგავ-
 სი სახლის შვილობისა მათისა“. ცხადია, სამეფო საგვარეულოს
 წვერისათვის საჭირო იყო არა ისეთი „ჯელის“ შესწავლა, მაგ.,
 როგორც იყო მქედლობა და სხვ., არამედ ისეთ „ჯელთა“,
 რომელნიც სამეფო საგვარეულოს წვერს შეეფერებოდა,
 მაგ., მწიგნობრობის, ჭაბუკობის და სხვ. აქედან ცხადი უნდა იყოს,
 რომ იმ „გვარის (უკეთ:უგვაროთა) შვილისათვისაც, რომელიც
 საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდ როლს არ ასრულებდა, აუცი-
 ლებელი იქნებოდა შესაფერისი „ჯელის“ ცოდნა. ამრიგად, გარ-
 კვეული „ჯელი“ — ხელობა გარკვეული წრის კუთვნილებად იქცე-
 ოდა. მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე ხელოსნობის ამა თუ იმ
 დარგის შესწავლის დროსაც. ხელოსნის „სახლის“ წვერისათვის
 იმ ხელობის ცოდნა იყო აუცილებელი, რომელიც „სახლის შვილო-
 ბისა მათისა“ შესაფერი იყო. ამ მოსაზრების დადასტურებას ისტო-
 რიულ წყაროებშიც ვპოულობთ. აბუსერისძე ტბელის სიტყვით,
 ბასილი იყო „ქვითხუროჲ“ (56, 25). ამდენად მისი შვილიც, ჩვენი
 შეხედულების თანახმად, გალატოზი უნდა ყოფილიყო. და, მარ-

⁶¹ ზემოთყვანილ ცნობაზე მიმითითა და განმარტებები მომცა პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

თლაც, იოვანე იყო უსწავლელი და ერისკაცი, ვითარცა მამის მისი ბოლოკ-ბასილი“ (იქვე, გვ. 60, 74). მამის მსგავსად ალბრდილ შვილს ალბათ მამის ხელობაც ჰქონდა. აღსანიშნავია, რომ მისი დავედ წმ. გიორგის მიერ აკრძალვისა, მშენებლობაში მისი მისი შვილი დაეხმარა: „და ამის დასუმასა შინა შვილი მისი იოვანე შეიწია“ (იქვე). გარდა ამისა ძეგლში აღნიშნულია, რომ „ამან (იოვანემ, შ. მ.) სახლი აღაშენა საყოფელად სახლელთა თუსთა, გამოცხადებითავე წმიდისაათა, დაღაცათუ კაცთა შეწევნად შეუწოდო წმიდამან“ (იქვე, გვ. 60, 75). აქედან კი გარკვევით ჩანს, რომ იოვანეც სწორედ გალატოზი ყოფილა და მას სახლი აუშენებია სახლელთათვის. აეტორი ხაზს უსვამს იმასაც, რომ, თუ ბოლოკ-ბასილი ეკლესიას აშენებდა „თვნიერ კაცთა შეწევნისა“, წმ. გიორგის ბრძანებისამებრ, იოვანეს კი სახლის აშენებაში სხვებიც დაეხმარენ: „დაღაცათუ კაცთა შეწევნად შეუწოდო წმიდამან“ — ნათქვამია ძეგლში. მთავარი აღმაშენებელი კი, ჩანს, იოვანე ყოფილა. გადავიდა თუ არა ხელობა ბასილისა და იოვანესი იოსებზე, პირველის შვილიშვილზე და მეორეს შვილზე, აბუსერისძის თხზულებიდან არ ჩანს. იოსების მღვდლად კურთხევა სრულებით ხელს არ გვიშლის ვიგულისხმობთ, რომ იოსებსაც მამისა და პაპის ხელობა ჰქონდა. ამრიგად, გალატოზობა ამ „სახლში“ მტკიცედ დამკვიდრებულ კელს წარმოადგენდა.

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოებაც. ხელობა არათუ სახლის, არამედ ზოგჯერ გარკვეული კუთხის პრივილეგიას წარმოადგენდა. X ს. დამდეგს, როგორც „სრპ. ზარზმელის ცხბიდან“ ჩანს, გალატოზობა უმთავრესად შუარტყლელთა საქმეს წარმოადგენდა. XIII ს-შიაც შუარტყლელები გალატოზობით არიან განთქმულნი. ბასილიც ხომ შუარტყლელი იყო. „ცნობილია, რა მყარი იყო ხელოსნობის ცენტრები, წერს ლ. მუსხელიშვილი, შუა საუკუნეებში და ამიტომ არ უნდა გვიკვირდეს, რომ X საუკუნეში, ისევე როგორც XIII-ში, ქვითხურობა შუარტყლის პრივილეგიას შეადგენდა“⁶². ასევე XII ს. ოპიზარნი ოქრომჭედლების გარკვეულ ჯგუფს ჰქმნიდნენ.

ადრიდანვე განმტკიცებული თავისუფალი ხელოსნური შრომის ამგვარად ორგანიზება თავისთავად ხელს უწყობდა ხელოსანთა უფრო მტკიცე ორგანიზაციულ კავშირში — ამქრულ ორგანიზაციებში გაერთიანებას.

⁶² ლ. მუსხელიშვილი, აბუსერისძე ტბელი, გვ. 13.

თვით ხელოსნური წარმოების განვითარებაც ბუნებრივად უდებდა მისწრაფებას ხელოსნური ასოციაციებისაკენ, ხეუფისა და კავშირებისაკენ. ა. კრემერი თავის დროზე აღნიშნავდა: „ჩვენს დროს დაც უფრო ვითარდებოდა ხელოსნობა დიდ ქალაქებში, იმდენად უფრო გარკვეულად იქმნებოდა ერთ დარგში მომუშავე ხელოსანთა ამხანაგობების შეუვნებელი მისწრაფება ასოციაციისაკენ“⁶³. როგორც გამოვარკვიეთ, X—XII სს. საქართველოში ხელოსნური წარმოება საკმაოდ დაწინაურებული იყო; იგი ცალკეული დარგების მიხედვით სპეციალდებოდა. იმდროინდელ საქართველოში გვხვდება საშუალო საუკუნეებში ცნობილი თითქმის ყველა ხელობა. მუშაობის პროცესი ხშირად აერთიანებდა სხვადასხვა დარგის ხელოსნებს; მაგ., მშენებლობის პროცესი რამდენიმე გალატოხს, ქვით მთლელს, ხუროს, მქანდაკეებელს, მხატვარს, წამწერელს და სხვ. აერთიანებდა. როგორც აღვნიშნეთ (თავი I, § 5), მშენებლობა ჩვეულებრივ კოოპერაციის საშუალებით მიმდინარეობდა და, აბუსერისძე ტბელის სიტყვით, ამგვარი ურთიერთთანამშრომლობა XIII ს. დიდი ხნიდან განმტკიცებულ ჩვეულებად და წესად მიაჩნდათ. „ერთი ტაძარი სხუად აღაშენა... შენდობითა კაცთა თანაშეწევისადათა, ვითარცა არს ჩვეულებად და წესი სოფლის დასაბამით-განი“ (აბუსერისძე ტბელი, 60, 82). ყოველივე ეს კი ბადებდა შეუვნებელ მისწრაფებას ხელოსნური ორგანიზაციებისაკენ.

წიგნებისადმი გაზრდილი მოთხოვნილებები აერთიანებდა მწიგნობრობასთან დაკავშირებულ ხელობის მქონეთ ერთი უფროსის ხელქვეშ. ვადაშწერთა გარდა ამხანაგობებში მწიგნობრობის სხვა დარგის წარმომადგენლებიც შედიოდნენ (მაგ., ვადაშწერი, მმოსავე, მკაზმავე და სხვ.). როგორც აღვნიშნეთ, ვადაშწერთა ამხანაგობებს ზოგჯერ „მწერალთა ზედა მთავარიც“ ჰყოლიათ. ის ამხანაგობები, რომელნიც ამგვარი ხელობის მქონეთა ჯგუფებს ქმნიდნენ, XVIII ს. „თაბუნად“ იწოდებოდა, რაც „ასნაფის“ თანაბარი მნიშვნელობის სიტყვაა. სამართლიანად შენიშნავდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რომ, „თუ ასეთი რამ („თაბუნი“, შ. მ.) საქართველოს ამ კულტურულ დაქვეითების ხანაში ყოფილა, მით უმეტეს ეს X—XII სს-ში, ჩვენი ქვეყნის კულტურული აყვავების ხანაშია საგულისხმებელი“⁶⁴, მაგრამ ამგვარი ორგანიზაციები, როგორც პროფ. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, შესაძლებელია აგრეთ-

⁶³ A. K r e m e r, Culturgeschichte des Orients, II, c. 186.

⁶⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, პალეოგრაფია, გვ. 57.

თვე „არსებულები“ როგორც მონასტრებში, ისე საერო და საეკლესიო ფეოდალთა კარზე⁶⁵.

ამრიგად, საქალაქო ცხოვრების წინსვლა, თავისუფალი ხელოსნური წარმოების განვითარება და თავისუფალი ხელოსნური წარმოების ზრდა და ამდენად მისწრაფება ასოციაციისაკენ კმნიდნენ იმ პირობებს, რომელნიც ხელს უწყობდნენ ამქრული წყობის წარმოშობას საქართველოში. ამგვარ პირობათა არსებობა IX—X სს. საქართველოში ამქრული წყობის წარმოშობის შესაძლებლობაზე მიგვითითებს, ხოლო მოქალაქეთა ორგანიზებულობა საქალაქო ცხოვრების დაცვაში, ქალაქთა თვითმმართველობებისა და მოქალაქეთა უფლების დამცველ ორგანოთა არსებობა X—XII სს. საქართველოში ამქრული წყობის დიდი ხნის წინათაც არსებობის დამამტკიცებელია.

ქვეყნის საშინაო პირობებზე საგარეო მოვლენების დართვა უზრუნველყოფდა და დააჩქარებდა ხელოსანთა ამქრული ორგანიზაციების წარმოშობის პროცესს. საგარეო პირობებს შორის მნიშვნელოვან როლს ითამაშებდა ამ შემთხვევაში არაბთა გავლენას ვაკუთვნებთ, როგორც ვაპრობა-ხელოსნობის, ასევე საქალაქო წყობილების სფეროში. არაბებს კი, როგორც ეს ა. კრემერმა გამოიკვლია, უკვე VIII ს. დასრულებული ხანის ამქრული წყობილება ჰქონიათ⁶⁶. აღსანიშნავია აგრეთვე საქართველოს სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობა ბიზანტიასთან. ამ საგარეო ფაქტორსაც შეუძლებელია არ ჰქონოდა მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიკური ცხოვრებისათვის. თ. უსპენსკის გამოკვლევით, ხელოსანთა ამქრულ ორგანიზაციებზე ბიზანტიაში გაცილებით ადრე შეიძლება ვილაპარაკოთ, ვიდრე ნიკიფორე ფოკას ედიქტით (X ს.) იგი ორგანიზებულ სახეს მიიღებდა. ნიკიფორე ფოკას ედიქტი კი უკვე არსებული ხელოსნური ორგანიზაციების ვალდებულებებსა და უფლებებს განსაზღვრავს⁶⁷. ხელოსნური წარმოების ყოველი დარგი განსაკუთრებული რეგლამენტაციის ქვეშ ექცევა. ამ ედიქტში 22 ცეხია ჩამოთვლილი, რომელნიც უშუალოდ ქალაქის ეპარხის უწყებაში შედიოდნენ⁶⁸. შ. დილი კი ხაზს უსვამდა საშუალო საუკუნეების კონსტანტინოპოლის ხელო-

⁶⁵ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები XI ს-ის სწავლა-აღზრდის შესახებ, გვ. 11.

⁶⁶ А. Крeмeр, Culturgeschichte des Orients, II, გვ. 187.

⁶⁷ იხ. Ф. Успенский, Ист. Визант. имп., I, გვ. 243.

⁶⁸ იქვე, გვ. 243—255.

სანთა ამქრულ ორგანიზაციებში განმტკიცებული რეგლამენტაციების სისასტიკეს⁶⁹.

ამრიგად, ჩვენ სრულიად სამართლიანად მიგვაჩნია აკად. ივ. ჯავახიშვილის შემდეგი მოსაზრება: „იყო თუ არა ამ დროის საქართველოში (X—XII სს., შ. მ.) ამქრობის წესი და წყობილება, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც მკვლევარს შეუძლიან თქვას, რომ ამქრობა ამ დროს ეცოდინებოდათ, იმიტომ, რომ არაბეთის სახალიფოში ამქრები უკვე VIII საუკუნეში არსებობდნენ... ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს საქალაქო წეს-წყობილებაზე არაბებს გავლენა ჰქონდათ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამქრები ტფილისში მაინც უნდა ყოფილიყვნენ“⁷⁰.

ნ. ბერძენიშვილის დაბეჭდვითი თქმა, რომ XIII ს. დასაწყისში „ხელოსნები ჰამქრებით ცხოვრობენ“⁷¹, სწორედ იმაზე მიგვიჩივებს, რომ ამქრობა უფრო ძველადაც სცოდნიათ და XIII ს. დასაწყისში კი მას დასრულებული და გარკვეული სახე მიუღია. სამართლიანად წერდა აკად. ს. ჯანაშია, რომ X—XII სს. საქართველოში, მართალია, „პირდაპირი მითითება არ არსებობს, მაგრამ საფიქრებელია ამქართა არსებობაც“⁷².

ჩვენ გარკვევით არ ვიცით, თუ რა ეწოდებოდა ამქრულ ორგანიზაციებს ძველად. ტერმინი „ჰამქარი“ ან „ამქარი“ ძველი არ არის. ასევე ამავე შინაარსის მატარებელ და ქართულ წერილობით ძეგლებში XVII—XVIII სს. ხმარებულ „ასანფსა“ და „თაბუნსაც“ ძველი ამქრული წყობის აღმნიშვნელად, თვით ამ ტერმინების სიახლის გამო, ვერ მივიჩნევთ. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ხელოსანთა ორგანიზაციის აღმნიშვნელ ტერმინს, როგორსაც დღეს ჩვენთვის „ამქარი“ წარმოადგენს, XIII ს-დან „ორტალი“ წარმოადგენდა. „ორტალი“ პირველად რკონის ცნობილ სიგელში იხსენიება. თვით „ორტალი თათრული სიტყვაა და ამხანაგს, სევატრო ამხანაგობის მონაწილეს... ნიშნავდა“ — განმარტავს აკად. ივ. ჯავახიშვილი. როგორც თვით რკონის სიგელიდან ჩანს, იგი მართლაც ამგვარი ამხანაგობების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. „ორტალი“ ფართო სევატრო ოპერაციებს აწარმოებდა.

⁶⁹ III. Д и л я, Очерк из культ. ист. Византии, გვ. 41.

⁷⁰ ივ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, გვ. 41.

⁷¹ ივ. ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტ. მე-13—14 სს., გვ. 287, მისივე,

Очерк, გვ. 4.

⁷² ს. ჯანაშია, საქ. ისტ. (კონსპექტი), გვ. 75.

ჯერ ერთი, საფიქრებელია, რომ ორტაღებში ვაჭრებთან ერთად ხელოსნებიც ერთიანდებოდნენ, რამდენადაც „საშუალო საუკუნეებში, კ. მარქსის თქმით, თვით მწარმოებელი არსებობდა“²² მეორე, ქართული და საერთოდ აღმოსავლური ამქრობის მკვლევარები, როცა ამქარსა და ცეხს შორის მსგავსებასა და განსხვავებას არჩევდნენ (ე. ვაიდენბაუმი და ნ. ლუნკელ-ველინგი), ყოველთვის ხაზს უსვამდნენ, რომ ამქრობა აღმოსავლეთში უფრო მეტს ნიშნავდა, ვინემ ცეხი, რომ ამგვარ (ამქრის) სახელს ატარებს ისეთი ორგანიზაციები, სადაც ხელოსანთა მსგავსად მეზორცენი, მეღვინეები, წყლის მზიდაეები, ვაჭრები, მუშები და სხვ. ერთიანდებოდნენ. საფიქრებელია, ყოველივე ეს ძველიდან მომდინარეობდეს და ვაჭართა ორგანიზაციები, ხელოსანთა ორგანიზაციები და სხვ. ხელობის მქონეთა კავშირები ერთსა და იმავე სახელწოდებას, კერძოდ, „ორტაღს“, ატარებდნენ.

ჩვენ არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება იმის შესასწავლად, თუ რა ორგანიზაციულ წესებზე იყო დამყარებული „ორტაღებში“ გაერთიანებულ ხელოსანთა მოქმედება. არაფრის თქმა არ შეგვიძლია იმის შესახებაც, პოულობდა თუ არა თავის გამოხატულებას ქართული სინამდვილე ძველ ამქრულ წყობაში, თუ აქაც არაბეთში და საშუალო საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში დადასტურებული ამქრობის წესები მეორდებოდა. „დიდოსტატ კონსტანტინეს მარჯვენას“ ებოპეა და გორისფერდ-შემოქმედის ეკლესიების მაშენებელთა ქიშპობის შესახებ არსებული თქმულებები ძველი ქართული ამქრული წყობის შესასწავლად ვერ გამოგვადგება და იგი ისევ მომავალი კვლევის საგნად რჩება.

²² კ. მარქსი, კაპიტალი, III, გვ. 293.

საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში

თავი I

წყაროები და ლიტერატურა

ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ისტორიისათვის საერთოდ, კერძოდ კი შუა საუკუნეების ქალაქების სოციალური ურთიერთობის შესახებ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში თითქმის არაერთი უშუალო მასალა, პირდაპირი მითითება არ მოგვეპოვება. ქალაქის მოსახლეობის მიერ წარმოებული სოციალური ბრძოლის, საქალაქო წესწყობილებისა და მმართველობის შესასწავლად უმნიშვნელო ცნობებს გვაწვდის ქართული დოკუმენტური წყაროც.

ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი სიტყვა არ უთქვამს არც ამჟამად უკვე საკმაოდ დაწინაურებულ ფეოდალური ხანის ქართულ არქეოლოგიას. დმანისის, უჯარმის, რუსთავისა და თბილისის არქეოლოგიურმა გათხრებმა არაერთი მეტად საინტერესო მასალა შესძინა ქართულ საისტორიო მეცნიერებას ფეოდალური ხანის ქალაქების ეკონომიკური მდგომარეობის, მოსახლეობის სოციალური ცხოვრებისა და პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად, მაგრამ არაფერი მოგვცა საერთოდ საქალაქო მმართველობისა და კერძოდ კი ჩვენ მიერ საკვლევად აღებული საკითხის შესახებ.

ასეთ ვითარებაში შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო წყობილების შესასწავლ ძირითად წყაროდ ისევ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისა და დოკუმენტური მასალის არაპირდაპირი მითითებანი უნდა მივიჩნიოთ.

საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქთა შორის შედარებით მეტი მასალა, ცხადია, თბილისის შესახებ მოგვეპოვება. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა და დოკუმენტები ბუნებრივია თუკი საქართველოს უდიდეს ქალაქს, ქვეყნის ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ ცენტრს შედარებით მეტ ყურადღებას უთმობდა და, თუ სა-

განგებოდ არა, გაკვრით, სხვადასხვა მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენებთან დაკავშირებით მაინც ახსენებდა მას. ერქონესული

ნარატიულ წყაროებში თბილისის მმართველობის შესახებ მონათხრობები არაპირდაპირ ცნობათა შორის საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს XI ს. უცნობი ქართველი ისტორიკოსის, „ქართლის მატიანეს“ ავტორის მონაცემები ბაგრატ IV-სა და თბილისის შესახებ. „ქართლის მატიანეს“ ავტორი დეტალურად აგვიწერს ბაგრატ IV-ს მიერ თბილისის შემოერთების მიზნით წარმოებულ არაერთ ცდას, და ამასთან დაკავშირებით იხსენიებს „ტფილელ ბერებს“, როგორც გარკვეული, მნიშვნელოვანი ხელისუფლების წარმომადგენლებს თბილისის საქალაქო ცხოვრებაში.

„ქართლის მატიანეს“ ავტორის ამ არაპირდაპირ მითითებას „ტფილელი ბერების“ ხელისუფლების არსებობის შესახებ ვაღამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება XI—XII სს. თბილისის თვითმმართველობისა და საქალაქო კომუნის შესასწავლად. „ქართლის მატიანეს“ ამ და სხვა ცნობათა სისწორეში მკვლევრებს დღემდე ეჭვი არ შეპარვიათ. XI ს. ეს ანონიმი ქართველ მკვლევართა მიერ სანდო ავტორად არის მიჩნეული. აკად. ივ. ჯავახიშვილს „ქართლის მატიანეს“ ავტორის მიერ მოთხრობილი, განსაკუთრებით კი X ს. მიწურულის შემდგომი წლების, კერძოდ, ბაგრატ IV-ს დროის ამბების შესახებ უეჭველ წყაროდ მიაჩნდა¹. თვით ამ ცნობის დეტალური ანალიზი და მისი შედარება უცხო ავტორთა მიერ დაცულ სხვა პარალელურ ცნობებთან ჩვენ ქვემოთ ერთხელ კიდევ დაგვარწმუნებს მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობასა და უეჭველობაში.

ამასთანავე, „ქართლის მატიანეს“ ავტორი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ერთადერთი არ არის, რომელსაც დაუცავს საინტერესო ცნობები შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო წესწყობილების შესახებ. ჩვენი თემისათვის საჭირო მასალის მიგნება შესაძლებელი ხდება აგრეთვე დავითის ისტორიკოსის თხზულებებშიც. თბილისის საქალაქო კომუნის უკანასკნელი დღეების გასათვალისწინებლად მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიკოსის მითითებას დავით IV, აღმაშენებლის ღონისძიებებით შევიწროებულ თბილელთა და დმანელთა მიერ სათანადო დახმარებისა და მფარველობის ძებნის შესახებ საქართველოს ფარგლებს გარეთ. ასევე, განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს დავითის ისტორიკოსის ცნობა საქარ-

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 205, 206.

თველოს მეფის თანმიმდევრულ ბრძოლაზე თბილისის „სრულიად შემოსაყენებლად“ „უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა“. დღემდე მკვლევართა ყურადღების გარეშე დარჩენილ ამ ერთ ფრაგმენტზე შეიძლება ნათლად დავინახოთ მითითება დავით IV-ს ნაწილობრივ ბრძოლაზე თბილისის თავისუფალი მოსახლეობის სრული დამორჩილებისათვის, რაც ამავე ისტორიკოსის, უკვე ოფიციალური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლის მიერ სხვა ადგილას თბილისის „განთავისუფლებისათვის ბრძოლად“ არის გამოცხადებული. დავითის ისტორიკოსის ეს არაპირდაპირი, მაგრამ მეტად საეულისხმო ცნობები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არსებითად აგრძელებენ და ნათელს ხდიან „ქართლის მატთანეს“ მითითებებს. ამას გარდა, ეს ცნობები საეცხებით ეთანხმებიან უცხო ავტორთა მონაცემებს XII ს. 20-იან წლებში თბილისისათვის წარმოებული ბრძოლების შესახებ.

თბილისის მოსახლეობის ზედა ფენის კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის საჭირო მასალას ჩვენ ეპოულობთ თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში. თბილისში კომუნის გაუქმების შემდეგ წარმოებული სოციალური ბრძოლის მეტ-ნაკლებად სწორი სურათის აღსადგენად მნიშვნელობა აქვს თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობებს ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის გამოსვლის, აბულასანის პიროვნებისა და მოღვაწეობის, იური (გიორგი) ბოგოლუბსკის საქართველოში ჩამოყვანისა და სხვა მასთან დაკავშირებულ მოვლენათა შესახებ. მაგრამ ყოველივე ეს არაპირდაპირი მასალაა, რომელიც მხოლოდ სხვა, ქართულ თუ უცხოურ, პარალელურ მასალასთან ერთად იძლევა გარკვეულ სურათს.

ამა თუ იმ საკითხის გასარკვევად ჩვენ მიერ გამოყენებულია აგრეთვე ქართული დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული, ნუმიზმატიკური და სხვა მასალაც. მაგრამ ქართული მასალა მართო მაინც ვერ იქნებოდა საკმარისი შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო კომუნის შესასწავლად. მით უფრო, რომ ქართული წყაროების მონაცემები თბილისის, თუნდაც პოლიტიკური, ისტორიის შესახებ ნაკლებია. მაგ., ქართულ წყაროებში თბილისის პოლიტიკურ ბედზე მოთხრობა წყდება XI ს. 50-იანი წლებიდან; ამ დროიდან მოცილებული თითქმის 20 წლის მანძილზე, ე. ი. XI ს. 70-იან წლებამდე თბილისის პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ქართულ საისტორიო მწერლობაში არაფერია ნათქვამი. თბილისის ისტორიის ეს პერიოდი კი ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა.

ამ დიდი ხარვეზის შევსება ნაწილობრივ მაინც ხერხდება თურ-

ქი ისტორიკოსის აჰმედ იზნ ლუთფულაჰის (მუნეჯიმ-ბაშის) ცნობებით, რომელიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მხოლოდ ამ ბოლო დროს იქნა შემოტანილი.

მუნეჯიმ-ბაში თუმცა XVII ს. ისტორიკოსია (გარდაიცვალა 1702 წ.), მის ცნობებს XI ს. ამიერკავკასიის მდგომარეობის შესახებ მკვლევართა მიერ სამართლიანად აქვს მინიჭებული პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობა. ეს იმიტომ, რომ მუნეჯიმ-ბაშს თავისი თხზულების— „დინ ასტათა კრებული“—მესამე ნაწილის, შედგენილია დინასტიის (951—1075) არანის შტოსადმი მიძღვნილ თავში სათანადო მასალები აქვს მოტანილი XI ს. ისტორიკოსის ფაჰიჰის თხზულებიდან— „დარუბანდისა და შირვანის ისტორია“ („თარის ალბაბ ვა შარვან“),—რომელიც 1075 წ. ყოფილა შედგენილი და რომელიც ამჟამად დაკარგულია და მხოლოდ მუნეჯიმ-ბაშის მონაცემების მიხედვით არის ცნობილი.

მუნეჯიმ-ბაშის თხზულების ეს, ჩვენთვის საინტერესო ნაწილი 1953 წ. თარგმანითა და კომენტარებით გამოსცა ვ. მინორსკიმ, ხოლო ა. მამედოვმა 1957 წ. გამოაქვეყნა ამ ნაწყვეტის რუსული თარგმანი, დამყარებული ვ. მინორსკის პუბლიკაციაზე².

ფაჰიჰის ცნობები მნიშვნელოვნად ავსებს ჩვენს წარმოდგენას თბილისის ისტორიის გარკვეულ პერიოდზე, კერძოდ ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ შექმნილ ვითარებაზე. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ფაჰიჰის ცნობები ნათელს ჰფენს იმ ბრძოლებს, რომელიც თბილისის მოსახლეობას, უკეთ, მის მმართველ ზედა ფენას, დაუწყია ქალაქში ამირის ხელისუფლების მოსასპობად და ახალი მფარველის საძიებლად. აღსანიშნავია, რომ მათ ასეთ მფარველად მიუჩნევიან არა შარტო საქართველოს იმდროინდელი მეფე ბაგრატ IV. ყოველივე ამით ფაჰიჰი არსებითად ავსებს „ქართლის მატიანეს“ ცნობას ბაგრატ IV-სა და „ტფილელ ბერთა“ ურთიერთობის შესახებ და საგულისხმო მასალას გვაწვდის ქალაქის თვითმმართველობისა და საქალაქო კომუნის შექმნის პირობების მომზადების შესახებ.

² V. Minorsky, Studies in Caucasian History, the Oriental series of the University of Cambridge, vol. VI; А. Мамедов, Ахмед ибн Люпфуллах (Мунаджим-баша) «Джами'ад-дувал», Труды Института истории АН Аз. ССР, XII, 1957 г., с. 103-105, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XI—XII სს. თბილისის შესახებ, „ციცქარი“, 1958, № 10; მისივე, XI—XII სს. თბილისის ისტორიიდან (აღმოსავლური წყაროების მიხედვით), ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკ. 1, 1960, გვ. 110—111.

„ქართლის მატიანეს“ ავტორისა და ფაკობის ცნობები XI ს. 70-იან წლებს არ სცილდება. ასე რომ, თბილისის შემდგომი ისტორიის შესახებ ცნობები ამ წყაროებში არ მოიპოვება. XI ს. 80-იან წლებისა და XII ს. 20-იანი წლების თბილისის შესახებ არაერთი საგულისხმო მასალა არ არის დაცული არც სხვა ქართულ ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროში. ეს წლები კი თბილისში საქალაქო კომუნის ბატონობის წლები იყო და ამდენად ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა.

ქართული წყაროების ხარვეზებს ამ შემთხვევაშიც აღმოსავლელი ავტორის, კერძოდ მამაფარიკინელი არაბი ისტორიკოსის იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკის მეტად საინტერესო ცნობები ავსებს. ალ-ფარიკი XII ს. შუა წლებში, კერძოდ 1153 წ. საქართველოში, თბილისში ჩამოსულა და რამდენიმე წელი დაუყვია საქართველოს მეფის დემეტრე I-ის სამსახურში. მართალია, დავითის მეფობის წლებს იგი ვერ შესწრებია, მაგრამ, როგორც მისივე ცნობებიდან ირკვევა, მას ზუსტი ინფორმაცია ჰქონია დავითის დროინდელი თბილისის პოლიტიკური მდგომარეობის, დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის შემოსაერთებლად წარმოებული ღონისძიებების, დიდგორის ომისა და, შემდეგ, თბილისის შემოერთების შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ალ-ფარიკმა თვით დაათვალიერა დიდგორის ველი, იმ ბრძოლის ადგილი, სადაც სასტიკად იქნა დამარცხებული მუსლიმანთა კოალიციური ლაშქარი, რამაც საბოლოოდ გადასწყვიტა თბილისის ბედიც.

ალ-ფარიკის ზოგი ცნობის შედარება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მონაცემებთან, სავსებით გვარწმუნებს მის უეჭველობაში. ამასთანავე, ალ-ფარიკის ცნობები მრავალმხრივია და ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე ერთადერთი. ყოველივე ეს, ცხადია, მას იმდროინდელი თბილისის (და არა მარტო თბილისის) ისტორიისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს.

ალ-ფარიკის საისტორიო თხზულების — „მამაფარიკინის ისტორიის“ ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ჯერ კიდევ XX ს. დამდეგიდან ცნობილი გახდა ბრიტანელი ისტორიკოსის პ. ფ. ამედროზის აღწერილობათა წყალობით*. ამედროზმა, ალ-ფარიკის თხზულების ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ხელნაწერების აღწერილობებთან ერთად, გამოაქვეყნა მისი ცალკეული ადგილების ინგლისური თარ-

* Three Arabic. Mss. on the History of the City of Mayy-afariqin, by H. F. Amédroz, JRAS, 1902, გვ. 783—812.

გმანი და ცნობებიც ავტორის ბიოგრაფიიდან. მიუხედავად ამისა, ალ-ფარიყის ცნობები ქართულ ისტორიოგრაფიაში უკანასკნელ ხელნაწილებამდე, კერძოდ 40-იან წლებამდე, არ ყოფილა გამოყენებული. ვლ. ფუთურიძემ, ალ-ფარიყის თხზულების ნაწყვეტების ზემოხსენებული გამოცემისა და ირანელი ისტორიკოსის ქესრევი თავრინზელის ნაშრომის — «დავიწყებულნი ხელმწიფენის» დამატებებში გამოქვეყნებული სპარსული თარგმანის მიხედვით, პირველად შემოიტანა ეს ცნობები ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში⁴.

აღმოსავლური წყაროების საერთოდ და კერძოდ ალ-ფარიყის ჩვენ მიერ ზემოდასახელებული ცნობების მნიშვნელობას ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის საგანგებო წერილი მიუძღვნა პროფ. გ. წერეთელმა⁵. ხოლო 1949 წ. მანვე «არაბულ ქრესტომათიაში» პირველად გამოაქვეყნა ორიგინალის ენაზე ალ-ფარიყის თხზულების ის ადგილი, რომელიც საქართველოს (თბილისს) შეეხება. არაბული ტექსტი პროფ. გ. წერეთლის მიერ გამოქვეყნებულია ბრიტანეთის მუზეუმის ორი ხელნაწილიდან სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის მიერ გადაღებული ფოტოპირების მიხედვით⁶.

1949 წელსვე, მაშინ, როცა თბილისში ალ-ფარიყის ჩვენთვის საინტერესო ცნობების არაბული ტექსტი გამოქვეყნდა, ლონდონში ვ. მინორსკიმ დაბეჭდა მისი, ბრიტანეთის მუზეუმის იმავე ხელნაწერებზე დამყარებული, თარგმანი, შესავალი წერილითა და სათანადო კომენტარებით⁷.

1957 წელს კი ა. მამედოვმა ამ ტექსტის რუსული თარგმანიც გამოაქვეყნა⁸. მამედოვის შესრულებული თარგმანი და ამავე ტექსტის ფოტოპირები გაკეთებულია გ. წერეთლის მიერ გამოქვეყნებული არაბული ტექსტის მიხედვით.

ამრიგად, ჩვენ უკვე მოგვეპოვება ამ მეტად მნიშვნელოვანი ცნობის როგორც კრიტიკულ-მეცნიერული გამოცემა, ასევე სხვა-

⁴ ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, «ენიმის» მოამბე, ტ. XIII, 1943, გვ. 140—143.

⁵ გ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თსუ სამეცნიერო მოხსენებათა კრებული, № 1, 1947, გვ. 39—41.

⁶ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბილისი, 1949, გვ. 68—75.

⁷ Caucasia in the History of Mayyūḥīriqin, by V. Minor sky, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, V, XIII, 1949, გვ. 27—35.

⁸ Труды Института истории Аз. ССР, т. XII, 1957, гв. 222—225.

ცნობების
შეგვეცნო

დასხვა ენაზე შესრულებული თარგმანიც. ალ-ფარიყის სწორედ ასეთმა პუბლიკაციამ შექმნა შესაძლებლობა თბილისის ისტორიის ეს პერიოდი განსაკუთრებით საინტერესო მასალებითა და გამოთქმულიყო სარწმუნო მოსახლეობის საქალაქო კომუნის შესახებ.

ჩვენ მიერ აღებული საკითხის შესწავლაში დიდ დახმარებას გვიწევს აგრეთვე შუა საუკუნეების სომხური საისტორიო მწერლობა. სომხურ წყაროებს მნიშვნელობა ენიჭებათ არა მარტო ცალკეული ტერმინების შინაარსის დადგენაში, არამედ საქართველოსა და სომხეთის იმდროინდელი ქალაქების მმართველობისა და თვითმმართველობის შესწავლის საქმეშიც. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ქართული წყაროები, ასევე სომხურიც, ამ თვალსაზრისით მხოლოდ არაპირდაპირ ცნობებს გვაწვდიან.

როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო წყობილების შესწავლისას იძულებულნი ვართ ორიგინალური თუ უცხოური ნარატიული წყაროების უმთავრესად არაპირდაპირი მონაცემებით დავემყოფილდეთ. დოკუმენტურმა მასალამ, საქალაქო არქივმა, რომლითაც შუა საუკუნეების ქართულ ქალაქთა შორის თბილისი მაინც უსათუოდ მდიდარი იქნებოდა, ჩვენამდე, როგორც ჩანს, ვერ მოაღწია. დღემდე არ არის მოპოვებული არც ერთი საქალაქო დოკუმენტი, არც ერთი საქალაქო დავთარი, რომელიც თბილისის იმდროინდელი მმართველობის, ან კიდევ, ქალაქის ვაჭრული და ხელოსნური მოსახლეობის ორგანიზაციებსა, სავაჭრო ამხანაგობებს თუ კავშირებს ეკუთვნოდეს. ასეთი უტყუარი დოკუმენტების გარეშე, ცხადია, წარმოუდგენელია საერთოდ რომელიმე ქალაქის ცხოვრების, საქალაქო წესწყობილების — მმართველობის უნაკლოდ შესწავლა.

წყაროების ასეთი მდგომარეობა იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქები, მათ შორის თბილისის საქალაქო ცხოვრებისა და მმართველობის ისტორია დღემდე სათანადო სისრულით შესწავლილი ვერ არის.

ფეოდალური ხანის ქართულ ისტორიოგრაფიას, როგორც ცნობილია, უმთავრესად ქვეყნის პოლიტიკური ისტორია, განსაკუთრებით კი ცალკეულ მეფეთა მოღვაწეობა აინტერესებდა და იგი ნაკლებ (უფრო ხშირად — არავითარ) ყურადღებას უთმობდა სოციალური და ეკონომიკური ისტორიის საკითხებს.

ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას ნაკლებ აინტერესებდა ქალაქებიც და მით უფრო მისი მოსახლეობის, საზოგადოების მწარმოებე-

ლი ფენების ცხოვრება, მათი ბრძოლა დამოუკიდებელი მმართველობის მოპოვებისა და შენარჩუნებისათვის თუ სხვა მსგავსი საკითხები. ამიტომაც იყო, რომ ზოგი ის ცნობაც კი, რომელიც მხოლოდ თულ საისტორიო მწერლობაში იყო დაცული, ყოველთვის არ იყო გამოყენებული და საჭირო სისრულით კომენტირებული. მაგალითად, „ქართლის მატიანეს“ ავტორის საინტერესო ცნობა „ტფილელ ბერთა“ შესახებ სავსებით უყურადღებოდ დატოვა ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის ისეთმა დიდმა წარმომადგენელმა, როგორც იყო ვახუშტი ბაგრატიონი.

ვახუშტიმ, როგორც ჩანს, კარგად ვერ გაიგო ამ ცნობის მნიშვნელობა და ამიტომაც „ქართლის მატიანეს“ „ტფილელ ბერებს“ თავის ნაშრომში იგი უბრალოდ „ტფილისელთ“ უწოდებდა⁹.

ფეოდალური საქართველოს ქალაქების მმართველობის შესწავლა არ უცდია არც XIX ს. ქართულ თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიას. ამით აიხსნება, რომ „ქართლის მატიანეს“ ზემომოტანილმა ცნობამ არ მიიქცია ისეთ ისტორიკოსთა ყურადღება, როგორც იყვნენ: მ. ბროსე, პ. იოსელიანი, ს. ბარათოვი, დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანია, მ. ჯანაშვილი და სხვები.

X—XII სს. თბილისის საქალაქო წესწყობილებას რევოლუციამდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად და საგანგებოდ ივ. ჯავახიშვილი შეეხო. მანვე პირველმა მოგვცა, ამასთან დაკავშირებით, „ქართლის მატიანეს“ „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლების შესწავლის ცდაც.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, XI ს. თბილისში „ქალაქის ამირას გარდა... საბჭოს მაგვარი დაწესებულება ყოფილა, რომლის წევრებს მაშინ ქალაქის ბერებს ეძახდნენ...“ „ისინი ქალაქის ბედ-იღბლის მეურვე მზრუნველნი და გადამწყვეტნი ყოფილან...“ „ქალაქის ნამდვილი ბატონები „ქალაქის ბერები“ ყოფილან, ამირა კიდეც „ბატონი“ იყო. „ქალაქის ბერები“ საქალაქო თვითმმართველობის წევრები ყოფილან“¹⁰. როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილმა ჯერ კიდევ 1907 წ. პირველმა გამოთქვა მოსაზრება XI ს. თბილისში საქალაქო თვითმმართველობის არსებობის შესახებ.

„ტფილელ ბერებსა“ და მათ ხელისუფლებას ივ. ჯავახიშვილი შეეხო „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნსა და საქართვე-

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული დ. ბაქრაძის მიერ, ტფ., 1885, გვ. 156.

¹⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფ. 1907, გვ. 24—25.

ლოს ისტორიის სახელმძღვანელოსათვის დაწერილ XI—XV სს. „საქართველოს ისტორიაში“. ამ უკანასკნელ ნაშრომში ივ. ჯავახიშვილი „ტფილელ ბერებს“ რატომღაც უკვე ქალაქ თბილისს მხრს მართვას დასაბუთებდა¹¹.

ივ. ჯავახიშვილის ზემოდასახელებულ ნაშრომით წყალობით „ქართლის მატრიანეს“ ცნობა „ტფილელ ბერთა“ შესახებ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მკვიდრად შევიდა და ყველა ავტორი, ვინც კი XI ს. თბილისის პოლიტიკურ ისტორიას თუ საქალაქო წესწყობილებას შეხებია, მას ძირითადად ამგვარადვე იმეორებდა.

XII ს. საქართველოს სამეფოში შემავალი სომხური ქალაქების მმართველობისა და აგრეთვე „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლების საკითხს გაკვირვით შეეხო აკად. ნ. მარი.

ქ. ანისისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ნ. მარმა მეტად საინტერესო მოსაზრებები გამოთქვა საქართველოს სამეფოს კუთვნილ სომხურ ქალაქებში დამოუკიდებელი თვითმმართველობის არსებობის თაობაზე. იგი წერდა: „საქართველოს სამეფოს კუთვნილ ქალაქებში, რომლებიც სომეხი მთავრების მფლობელობაში იმყოფებოდა, სომეხი მოქალაქეები თვითონ ახორციელებდნენ მმართველობას ქალაქის ბერების—სომეხი არქიეპისკოპოსის, სომეხი ქალაქის თავის და სხვა სომეხ თანამდებობის პირთა მეშვეობით“¹². ნ. მარმა საყურადღებო მოსაზრება გამოთქვა აგრეთვე საკუთრივ შუა საუკუნეების ანისის საქალაქო მმართველობის შესახებ. ანისში „შეიძლება ყალიბდებოდა ან ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი საქალაქო ცხოვრება, რომელსაც სათავეში ედგნენ ქალაქის ბერები და ჰქონდა ქალაქის ფარგლებში საკანონმდებლო ხელისუფლება“¹³. ქალაქის ფარგლებში ასეთი საკანონმდებლო უფლებებით აღჭურვილ ხელისუფლების წარმომადგენლებად ნ. მარს სომხურ ეპიგრაფიკულ მასალებში მოხსენიებული *სრქვანხ* („ერიცანი“) „ანისის უხუცესნი“ მიაჩნდა¹⁴. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ნ. მარი საჭიროდ მიიჩნევდა *სრქვანხ* დაეპირისპირებინათ, შეედარებინათ სომხური წყაროებისავე „ქა-

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 142. მისივე, საქართველოს ისტორია, XI—XV სს., 1949, გვ. 15.

¹² Н. Я. Марр, Ани, Ер, 1939, გვ. 76.

¹³ იქვე, გვ. 65.

¹⁴ „ე რ ი ც ა ნ ი“ ძმროინდელი სომხური ქალაქების გამგებლად მიჩნეულია თანამედროვე სომეხ მკვლევართა მიერაც (იხ. История армянского народа, I, 1951, გვ. 142).

ლაქის უხუცესთათვის“ (*ძიქუძე ქაყაქიზი*) და „ქართლის მართლმადიდებელი“ ავტორის მიერ მოხსენიებულ „ტფილელ ბერთათვის“¹⁵ თოვორც ჩანს, ნ. მარის ქართულ და სომხურ წყაროებში მოხსენიებული ქალაქი ხელისუფლების ამ ორ წარმომადგენელთა შორის არსებითი, მინაარსობრივი მსგავსების დანახვას შესაძლებლად მიიჩნევა. ნ. მარის ამგვარი ვარაუდი, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, საფუძველს არ იყო მოკლებული.

ნ. მარის ზემომოტანილ და ზოგ სხვა, შუა საუკუნეების სომხური ქალაქების მმართველობის შესახებ ვაქცირთ გამოთქმულ მოსაზრებებს ვარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებათ საერთოდ საქართველოს ქალაქების, კერძოდ კი XI—XII სს. თბილისის თვითმმართველობის თუ კომუნის ისტორიისათვის.

უკანასკნელ წლებში თბილისის შესახებ ზემოდასახელებული აღმოსავლური წყაროების გამოქვეყნებასთან ერთად, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა სათანადო მოსაზრებები XI—XII სს. მიჯნის თბილისის საქალაქო წესწყობილებაზეც.

ვლ. ფუთურიძემ, რომელმაც ჯეროვანი ყურადღება დაუთმო ალ-ფარიყის ცნობებს, პირველმა მოგვცა ამ ცნობათა სათანადო შეფასებაც და გამოთქვა მოსაზრება იმდროინდელი თბილისის საქალაქო მმართველობის შესახებ; ვლ. ფუთურიძე წერდა: „თბილისში არსებობდა დასავლეთ ევროპის ქალაქების კომუნისდაგვარი წყობილება, როცა ქალაქს მართავდა „ქალაქის საბჭო“, ასეთი „საბჭოს“ წევრნი უნდა ყოფილიყვნენ ის ქალაქის ბერები, რომელთაც იხსენიებს ჩვენი მატთანე და, შესაძლებელია, „საბჭოს“ სათავეში მდგომი პირები იყოს ხალხი, რომელთა შესახებ ძარბიკი ამბობს, რიგრიგობით ეჭირათ თითო თვე ზელში ქალაქ თბილისის გამგებლობაო“¹⁶. იმდროინდელ თბილისში არსებულ კომუნისდაგვარ საქალაქო წყობილებაზე მითითებას ხედავს ალ-ფარიყის ცნობებში პროფ. გ. წერეთელიც; იგი, ეხება რა საერთოდ ამ ცნობის მნიშვნელობას, აღნიშნავს: „განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ალ-ფარიყის ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისში ჯერ კიდევ XI საუკუნეში, ჯაფარიანთ გვარის მოსპობის შემდეგ, დიდგორის ბრძოლის წინ, რომოცი წლის განმავლობაში ყოფილა საშუალო საუკუნეების ქალაქ-

¹⁵ Н. Я. Марр, АИИ, გვ. 235, შენიშ. 131.

¹⁶ ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, გვ. 143.

ბის კომუნისდაგვარი წყობილება, როდესაც ქალაქს თვითმცხოვრებლები განაგებდნენ რიგრიგობით“¹⁷.

ასეა გაგებული ალ-ფარიყის ეს ცნობა აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით გამოსულ „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოშიც.

მაგრამ ფარიყის შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ყოველთვის ამგვარად როდია შეფასებული მისი ეს ჩვენთვის საინტერესო ცნობები. მიუხედავად იმისა, რომ პროფ. ვ. მინორსკი, ალ-ფარიყის ცნობების მიხედვით, საკმაოდ ვრცლად შეეხო თბილისისა თუ საერთოდ იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის ცალკეულ მომენტებს, მან თითქმის უყურადღებოდ დატოვა ალ-ფარიყის ჩვენთვის საინტერესო მითითება თბილისში ორმოცი წლის მანძილზე „ხალხის“ მმართველობის ბატონობის შესახებ. კიდევ მეტი, თბილისის ისტორიის ამ მეტად მნიშვნელოვან პერიოდს მან რატომღაც „ანარქიის ხანა“ უწოდა. მისი აზრით, „ორმოცი წლის ანარქია თბილისში, რის შესახებაც ჩვენი ავტორი (ალ-ფარიყი, შ. მ.) ლაპარაკობს, ემთხვევა პერიოდს თბილისში ფადლონის ხანმოკლე, უბადრუკი ბატონობის დროიდან (1068 წლიდან) ვიდრე 1121 წლამდე“¹⁸. როგორც ჩანს, პროფ. ვ. მინორსკიმ ვერ გაითვალისწინა პარალელური ქართული თუ სხვა მასალა და ვერ დაინახა ის ბრძოლა, რომელსაც თბილისის მოსახლეობის მმართველი ზედა ფენა, განსაკუთრებით XI ს. 40-იანი წლებიდან, დიდი ხნის განმავლობაში აწარმოებდა და რომელიც მან გამარჯვებით, ან კიდევ, ალ-ფარიყის სიტყვით რომ ეთქვათ, „ხალხის“ მმართველობის გაბატონებით დააგვირგვინა. ზედმეტია აღნიშვნა იმისა, რომ თბილისში ქალაქის ბატონის, მფლობელის ხელისუფლების მაგიერ ხალხის მმართველობის დამყარებისა და არსებობის წლების „ანარქიის ხანად“ მიჩნევა შეცდომად უნდა ჩაითვალოს.

თბილისის შესახებ ალ-ფარიყის ცნობების ზემოხსენებული პუბლიკაციების შემდეგ იგი ქართველ მკვლევართა მიერ არაერთხელ ყოფილა გამოყენებული და სათანადოდ კომენტირებული. ქართულ ისტორიოგრაფიაში უკვე არაერთხანაა მითითებული ალ-ფარიყის ცნობაში მოხსენიებული თბილისის გამგებელი „ხალხის“ კავშირზე „ქართლის მატიანეს“ „ტფილელ ბერებთან“ და იმდროინდელ თბილისში დამოუკიდებელი თვითმმართველობის ქალაქი-

¹⁷ ვ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 7.

¹⁸ საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1948, გვ. 193.

¹⁹ V. Minorsky, *Caucasia in the History of Mayya* [ქრდი], გვ. 29.

კომუნის არსებობის ნიშნების შესახებ²⁰, ამჟამად სათაყდოდ არის გაგებული და განმარტებული მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებით, დაკულე ალ-ფარიკის სხვა თვალსაზრისით საინტერესო ცნობებზე²¹. მიუხედავად ყოველივე ეს იმას სრულებით არ ნიშნავს, რომ ამით დამთავრებულად მივიჩნით თვით ამ ცნობების გაგება და განმარტება და მით უფრო იმდროინდელი თბილისის საქალაქო წესწყობილებების შესწავლა.

ჩვენ მიერ ზემოგანხილულ და დასახელებულ მოსაზრებათა და ლიტერატურის არსებობის მიუხედავად XI—XII სს. თბილისის თვითმმართველობისა და მით უფრო კომუნის არსებობის საკითხი, ისე როგორც მისი შემდგომი პერიოდი, ისევ საგანგებო შესწავლის საგნად რჩება. ასეთი სამუშაოს ჩატარების საჭიროებასა და მისი შესრულების განზრახვაზე ჩვენ ამ რამდენიმე წლის წინათ მივუთითეთ კიდევ²². წინამდებარე ნაშრომიც ამ განზრახვის განხორციელების ერთ-ერთ ცდას წარმოადგენს*.

²⁰ დ. გვრიტიშვილი, შ. მეხნია, თბილისის ისტორია, თბ., 1952, გვ. 248—249; Ш. А. Месхиа, Из истории грузинского феодального города IX—XIII вв., ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, II, 1956, გვ. 149—150; შ. მეხნია, თბილისი 1500 წლისა, 1957, გვ. 28.—29, შ. მეხნია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 61—62; Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, с. 84—85; ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სპარტის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 60; П. В. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии и Закавказье XIX—XX вв., Тб., 1957, გვ. 29; რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XI—XII სს. თბილისის შესახებ, „ცისკარი“, 1958, № 10; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, 1960, გვ. 119—124.

²¹ იხ. რ. კიკნაძის ზემოდასახელებული ნაშრომები.

²² Ш. А. Месхиа, Из истории грузинского феодального города, გვ. 150, შენიშ. 2.

* ეს ნაშრომი აწუბობილი იყო, როცა გამოქვეყნდა პროფ. ბ. არაქელიანის წერილი—*წითლარქის ქარჯიკიანი სქქინი* (ქარჯიკიანი მქინი) *ქარჯიკიანი ლაქათონი* (იხ. „ქართლ-ქანაქარისი წინააღმდეგ“ 1961, № 3—4, გვ. 58—81). ვინაიდან ამჟამად არ გვაქვს მისი სრულად გამოყენების შესაძლებლობა, შევნიშნავთ, რომ ბ. არაქელიანის მტკიცებანი სომხური ქალაქების მმართველობაში X ს-დან მოქალაქეთა ზედაფენის მონაწილეობის, ხოლო XI ს-დან „უხუცესთა საბჭოს“ არსებობის შესახებ და სხვ., კიდევ უფრო ასახულებენ ჩვენს კვებით გამოთქმულ მსგავს მოსაზრებებს ქართული ქალაქების შესახებ. ასევე სწორი ჩანს ავტორი, როცა ამტკიცებს, რომ „ქალაქის უხუცესებს“ სომხეთში ეწოდებოდათ „*აქსაიარე რაიარქი*“ და არა სქიყსიქ (იხ. გვ. 60—61.).

საქალაქო თვითმმართველობა თბილისში

შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო თვითმმართველობის წარმოშობის დროისა და პირობების შესწავლა შეუძლებელი იქნება თუ გავკრით მაინც არ გავითვალისწინებთ ქალაქის იმდროინდელი პოლიტიკური თავგადასავლის უმთავრეს მომენტებს.

ადრინდელი ფეოდალური ხანის თბილისის პოლიტიკურ ცხოვრებაში დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ჭერ არაბთა ლაშქრობები, ხოლო შემდეგ მათი დამკვიდრება-გაბატონება. საქართველოს ცალკეული კუთხეებისა თუ ქალაქებისათვის არაბთა ბატონობა დროის სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვაგვარი და სხვადასხვა შედეგებისა იყო. ურთიერთისაგან განსხვავდებოდა თავისი შედეგების მიხედვით არაბთა მფლობელობის ესა თუ ის ხანა საქართველოს თბილისისთვისაც.

არაბთა მფლობელობის პირველ პერიოდში, მათი გამოჩენის დროიდან ვიდრე VIII ს. დამდეგამდე, მართალია, თბილისი საგანგებო ლაშქრობისა და აოხრების ობიექტი არ ყოფილა, მაგრამ არაბთა მფლობელობამ საერთოდ და მათ მიერ ჩატარებულმა სხვადასხვა ღონისძიებებმა, კერძოდ, თბილისის მოსახლეობისათვის მიცემულმა „დაცვის სიგელმა“¹, ცხადია, საგრძნობლად შეაფერხა ადრეფეოდალური ქალაქის ნორმალური განვითარება. არაბებისაგან თბილისის მოსახლეობისათვის დაკისრებული გადასახად-ვალდებულებანი თბილისის განვითარების უდავოდ შემაფერხებელ მოვლენას წარმოადგენდა, თუმცა, ამ და სხვა მსგავსმა, დროგამოშვებით გასაახლებელმა ვალდებულებებმა ვერ შესძლო ქალაქის პროგრესული, სასიცოცხლო ძალების განადგურება. კიდევ მეტი, არაბები თანდათან იძულებულნი ხდებოდნენ ანგარიში გაეწიათ ამიერკავკასიაში თბილისის მიერ უკვე მოპოვებული დიდი ეკონომიკური როლისა და ამასთანავე მისი სტრატეგიული მნიშვნელობისათვის. ამიტომ იყო, რომ არაბები თბილისს მათი მფლობელობის პირველ პერიოდშივე განსაკუთრებული ყურადღებით მოეკიდნენ და მის გაძლიერება-გამაგრებას მიჰყევს ხელი.

¹ იხ. ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, არაბთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, № 73. 1959, გვ. 173 და სხვა.

როგორც ცნობილია, არაბები ცდილობდნენ თბილისი ეკონომიკის ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლის მთავარ ფორპოსტად² ყოველგვარ კონტაქტურად, დამპყრობლთა ნება-სურვილისაგან დამოუკიდებლად, ხელს უწყობდა თბილისის ეკონომიკური და პოლიტიკური მნიშვნელობის შემდგომ ზრდას. მაგრამ თბილისის განვითარების გადამწყვეტი ფაქტორი მაინც ადრეფეოდალური საქართველოს საერთო აღმავლობაში უნდა ვეძიოთ.

არაბთა ხანგრძლივ და მძიმე ბატონობას გადარჩენილი საქართველოს ცალკეული კუთხეების განსაკუთრებულმა დაწინაურებამ ხელი შეუწყო ქვეყნის ბუნებრივი ეკონომიკური ცენტრის — თბილისის შემდგომ გაძლიერება-დაწინაურებას. თბილისის ზრდაში მნიშვნელოვან ხელშემწყობ პირობას მისი საგარეო ურთიერთობაც წარმოადგენდა: იმ დროის კვალობაზე ფართოდ გაშლილ საერთაშორისო ვაჭრობაში აქტიურად იყო ჩაბმული თბილისიც. ამას მოწმობს თბილურ-არაბული დირპემების ფართოდ გავრცელება და აღმოჩენა შორეულ ჩრდილოეთსა და დასავლეთშიც³.

თბილისის აღმავლობა დიდად არ შეფერხებულა არაბთა ბატონობის მეორე, კიდევ უფრო მძიმე პერიოდშიც. VIII ს. დამდეგიდან არაბთა მფლობელობის საბოლოოდ დამკვიდრებამ, თბილისის საამიროს შექმნამ, საარაბო ხარკის ზრდამ და სხვა, მართალია, გაამწვავა ქვეყნის, უმთავრესად ქართლის, ეკონომიკური მდგომარეობა და შინაყლასობრივი ურთიერთობანი, მაგრამ ვერ შეაჩერა აღმავლობის გზაზე შემდგარი თბილისის შემდგომი ეკონომიკური და სოციალური განვითარება. საქალაქო წრეებისათვის, მათ შორის თბილისის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილისათვის — ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის არაბთა მფლობელობა შედარებით მისაღები ჩანდა. ამის საფუძველი იყო თბილისისა და საქართველოს სხვა ქალაქების ჩაბმა ომეღლების დროიდან გაშლილ მსოფლიო ვაჭრობაში.

IX ს. დამდეგიდან ქართლში დაიწყო არაბთა მფლობელობის მესამე პერიოდი. ამ დროისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშანი, სახალიფოს ფეოდალიზაციასთან დაკავშირებით, თბილისის არაბი ამირების განცალკევებისაკენ სწრაფვა და ამის შედეგად დამოუკიდებლობისათვის საუკუნოვანი ბრძოლის დაწყება იყო. ხა-

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, с. 196.

³ დ. კ ა ვ ა ნ ი ძ ე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1950, გვ. 40.

ლიფსა და ამირას შორის წარმოებული მძიმე ბრძოლები, ერთი მხრივ, ანადგურებდა თბილისს, დროებით ამცირებდა მის მოსახლეობას, მაგრამ, მეორე მხრივ, ხელს უწყობდა ქალაქის, ეკლესიების, ცალკე ფეოდალური ერთეულის, გამოყოფას სახალიფოსაგან და ამით მას დამოუკიდებელი, თავისუფალი განვითარების მეტი შესაძლებლობა ექმნებოდა.

IX ს. 80-იანი წლებიდან, თბილისში ჯაფარიდ ამირების გაბატონების დროიდან, ერთ დროს ხალიფას მიერ თბილისში გამოგზავნილი „მსაჯული ამირები“ თანდათან თბილისის და მისი მიდამოების ფეოდალ-მეპატრონეებად იქცნენ. თბილისის საამირო არსებითად იმდროინდელ სხვა ქართულ ფეოდალურ ერთეულებს ემსგავსებოდა, ქალაქიც თავის ეროვნულ სახეს იბრუნებდა.

კად. ს. ჯანაშიას სამართლიანი განცხადებით, „თბილისის ამირები მეცხრე საუკუნის დამლევებიდან უკვე ფაქტურად აღარ ემორჩილებიან ხალიფას. მორჩილება გარეგნულად მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ ერთი ხანობა კიდევ თბილისის ამირები ფულს ხალიფას სახელით სჭრიან“⁴. მალე ასეთი ფორმალური მორჩილებაც მოიხსოვ. თუკი ამირები ფულს მომჭრელად ჯერ კიდევ ხალიფებს ასახელებდნენ, 946 წლიდან უკვე მათი ამგვარი ხსენებაც წყდება. ფულს ამიერიდან თვით დამოუკიდებელი ამირები სჭრიან და ხალიფებს მხოლოდ იმიტომ იხსენიებენ, რომ საკუთარი მართლმორწმუნეობა აღიარონ⁵.

მომჭრელ ამირათა სახელებიანი მონეტები თბილისშიც X ს. მეორე ნახევრიდან ჩნდება⁶. ეს კი აბასიდთა სახალიფოს რღვევადსუსტების ის შედეგი იყო, რომელიც თბილისის საამიროს ჯაფარიანთა საგვარეულოს მამულობით სამფლობელოდ გადაქცევას ნიშნავდა. მართალია, თბილისის ჯაფარიდი ამირებიც მათ მიერ მოჭრილ მონეტებზე ჯერ კიდევ იხსენიებდნენ ხალიფას, მაგრამ ეს მხოლოდ ფორმალურად იყო და სრულებით არ გამოხატავდა იმ ურთიერთობას, რომელიც ადრე ხალიფას და თბილისის ამირას შორის არსებობდა⁷.

ჯაფარიდ ამირების დამოუკიდებელი გამგებლობის, თბილისისა

⁴ საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედაქციით, გვ. 148.

⁵ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, X ს. თბილური დრამა აღი ბენ-ჯაფარისა, საქ. მეზეუმის მოამბე, XII B, 1944, გვ. 184.

⁶ იქვე.

⁷ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, „მიომოხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 196—198.

და მის მიდამოებში მათი განუყოფელი ბატონობის შესახებ ზოგი ქართული დოკუმენტიც მიგვითითებს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მელქისედეკ კათალიკოსის 1020 წლის წერილი, სადაც, სხვათა შორის, ნათქვამია: „რომელი ქალაქის გასაგვლი იყო ამის წმიდისა დედაქალაქისაგან: ცხუარი, ცხენი, ღუნოა, ზედანი და რააცა იყო ყოველი ალი ამირამან ამოგვგდო და ავკადე ამას წმიდასა კათოლიკე ეკლესიასა“⁸. როგორც ჩანს, თბილისის იმდროინდელი ამირა იმდენად დამოუკიდებელი მფლობელი იყო, რომ მას შეეძლო თავისი სურვილის მიხედვით „ქალაქის გასაგვლი ამოგვგდო“, ე. ი. საქალაქო გამოსაღებებისაგან გაეთავისუფლებინა ან კიდევ დაებეგრა თბილისსა და მის საამიროსთან დაკავშირებული ფეოდალური ერთეულები, ამ შემთხვევაში სვეტიცხოვლის ეკლესიის ის ყმები თუ ქონება, რომლებიც მას თბილისში ჰყავდა ან ჰქონდა. თბილისის იმდროინდელი ამირების ხელისუფლების სუვერენობაში გვარწმუნებს აგრეთვე მათი დამოუკიდებელი მოქმედებანი პოლიტიკურ ასპარეზზედაც.

ზაგრატ IV-ს (1027—1072) მეფობის პირველ წლებში თბილისის ამირა ჯაფარი, სხვა ქართული ფეოდალური ერთეულების მფლობელებთან ერთად, საქართველოს მეფის მოკავშირედ გამოდის განძის მფლობელის ფადლონის წინააღმდეგ. „ქართლის მათიანე“ მოგვითხრობს: „დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა, და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა. და ვიდრე ყრმაღა იყო ზაგრატ, შეკრბეს ლაშქარნი ამის სამეფოსანი, იპირნეს ლიპარიტ და ივანე აბაზას-ძე; მოვიდა დიდი კვრიკე, რანთა და კახთა მეფე, დავით სომეხთა მეფე, და ჯაფარ ამირა ტფილელი, რამეთუ ესე ყოველნი პირობათა კვრიკესითა შეკრებულ იყვნეს ეკლესს ფადლონს ზედა“⁹.

ფულის საკუთარი სახელით მოკრა, ქართველ საერო თუ სასულიერო ფეოდალთა ქალაქში მოსახლე ყმებისა თუ მათ მიერ შემოტანილი საქონლის განთავისუფლება საქალაქო გადასახად-გამოსაღებებისაგან, ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში დამოუკიდებელი მოქმედება — აი, რა ახასიათებს X ს. მეორე ნახევრისა და XI ს. დამდეგის თბილისის ამირების ხელისუფლებას. ცხადია, ასეთი უფ-

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქ. მუზეუმის შრომებ, ტ. VI, 1931, გვ. 291.

⁹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 296 (ქვემოთ ყველგან, სადაც საგანგებოდ ამაზე არ არის მითითებული ესარგებლობთ ამ გამოცემით).

ლებებით შეიძლება აღჭურვილი ყოფილიყვნენ ქალაქის მხოლოდ დამოუკიდებელი ხელისუფალნი, მისი სრული ბატონ-პატრონები და არა რომელიმე მოხელე, რომელიც ამგვარი საკითხების გადაწყვეტაში მხოლოდ თავისი პატრონის ნება-სურვილის შემსრულებელი იქნებოდა.

ამრიგად, X—XI საუკუნეთა თბილისის ამირები, ხალიფას აღრიხედელი მოხელეები, იოანე საბანისძის დროინდელი „მსაჯული ამირები“ კი არ იყვნენ, არამედ თბილისისა და მისი მიდამოების, ე. წ. „თბილისის საამიროს“ ფეოდალი მფლობელები. ამირათა ოდინდელი მოხელეობა უკვე მფლობელობაში გადაიზარდა და თბილისის საამიროც, ხალიფას მიერ დანიშნული ამირას საგამგეო პროვინციიდან, ერთ-ერთ ფეოდალურ ერთეულად იქცა. „ამირაც“ ამიერიდან ქართლში არაბ მოხელეს კი არ ეწოდება, არამედ თბილისისა და მისი მიდამოების მამულობით მფლობელს.

თბილისის არაბი მოხელის ხელისუფლების ამგვარი ევოლუცია ბუნებრივად იწვევდა საკუთრივ ქალაქის სამოხელეო წყობილების ევოლუციასაც. თბილისის უზენაესი ხელისუფლების, მოხელის მის მფლობელად, ბატონად გადაქცევის შემდეგ საქალაქო საქმეებს, ცხადია, ახალი პატრონი უნდა გასჩენოდა.

თბილისის სამოხელეო წყობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ ამირას ხელისუფლების ევოლუცია დაემთხვა საქართველოში ფეოდალიზმის შემდგომი განვითარების ხანას, განვითარებული ფეოდალიზმის პირველ ნაბიჯებს, ე. ი. ფეოდალური ქალაქების არა მარტო ჩამოყალიბების, არამედ მათი ეკონომიკური და სოციალური აყვავების ხანას.

X ს. დასასრული და XI ს. დამდეგი საქართველოს ისტორიაში ჩვეულებრივ აღინიშნება როგორც ქვეყნის ძირითადი პოლიტიკური ერთეულების გაერთიანების ხანა; მაგრამ საქართველოს გაერთიანება მხოლოდ შედეგი იყო ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებისა, ფეოდალური ურთიერთობის შემდგომი გაფშტიცებისა, ანუ მის ახალ საფეხურზე, განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე შედგომისა. ასე რომ, X—XI სს. მიჯნა საქართველოს ისტორიაში პირველ რიგში იყო განვითარებული ფეოდალიზმის დასაწყისი, ხოლო შემდეგ და ამასთან ერთად, პოლიტიკურად ერთიანი საქართველოს ისტორიის დასაწყისიც.

განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობისა და საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის შექმნა, ანუ ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური გაერთიანება ბუნებრივად

იწვევდა უკვე წარმოქმნილი ადრინდელი ფეოდალური ქალაქების განვითარებასა და ახლების წარმოშობას.

ფეოდალური ურთიერთობის განვითარება სოფლადმცვენი მოლაშქრეთა დაყმევების პროცესის გაძლიერება, რაც ასე დამანა-სიათებელი იყო განვითარებული ფეოდალიზმის საწყისებისათვის, სოფლის თავისუფალი მოსახლეობის ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს აიძულებდა ქალაქში ეპოვნა ადგილსამყოფელი; მაგრამ ქალაქს თავს აფარებდნენ არა მარტო დაყმევების აუცილებლობის წინაშე მდგარი სოფლის თავისუფალი მწარმოებლები, არამედ უკვე დაყმევებულებიც, საერო თუ სასულიერო ფეოდალთა ყმები. განვითარებული ფეოდალიზმის დროინდელი ქალაქი—თავისი სოციალურ-ეკონომიკური ბუნებით თვით ფეოდალიზმს, ბატონყმური ურთიერთობის საწინააღმდეგო მოვლენა — ცხადია, ქალაქს თავმეფარებულ ყმა მოსახლეობას თავისუფლებას ანიჭებდა. ყოველივე ეს კი უფრო ზრდიდა და ამტკიცებდა ქალაქის მოსახლეობაში თავისუფალ მწარმოებელთა რიცხვსა და მნიშვნელობას.

ამასთანავე, ქვეყნის პოლიტიკურმა გაერთიანებამ და ძველი, კარჩაკეტილი სამეფო-სამთავროების ზღუდეების მოსპობამ მნიშვნელოვნად გააფართოვა საქართველოს ქალაქების როლი განსაკუთრებით საშინაო და, ასევე, საგარეო ვაჭრობაში. ეს კიდევ თავის მხრივ ამტკიცებდა არა მარტო თავისუფალ მწარმოებელთა, არამედ, ამასთანავე და კიდევ უფრო, ვაჭართა ფენას. ასეთი მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ტენილები საბოლოო ანგარიშში მნიშვნელოვნად ზრდიდა ქალაქების, როგორც სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენის, როლს ქვეყნის ცხოვრებაში საერთოდ და ქალაქების მოსახლეობისას საქალაქო ცხოვრებასა და მმართველობაში კერძოდ. სწორედ ამგვარ მნიშვნელოვან გარდატეხათა პერიოდში, როცა ქალაქების მოსახლეობის, მოქალაქეთა როლი თანდათან იზრდებოდა და მტკიცდებოდა, ხოლო ქალაქის გამგებელი ამირას ხელისუფლება ევოლუციას განიცდიდა, იგი მის ბატონად იქცეოდა, შესაძლებელი გახდა თბილისის უკვე „ბატონი ამირას“ მფლობელობის უფლების გვერდით ჩამოყალიბებულიყო საქალაქო საქმეების უშუალო გამგებელთა, სათანადო მოხელეთა („ამირა ბატონი“ ხომ ამიერიდან ასეთი მოხელე ვერ იქნებოდა), საქალაქო საქმეების „ნამდვილ პატრონთა“ ხელისუფლება.

„ამირა ბატონის“ მფლობელობის გვერდით თბილისის მოსახლეობის ზედა ფენის დამოუკიდებელი ხელისუფლების ჩამოყალიბ-

ბის ხანგრძლივი პროცესი დასრულებული უნდა იყოს XI ს. 40-იანი წლებისათვის. ამ დროიდან კი, ქართული წყაროების მიხედვით, „ამირა ბატონის“ შემდეგ, საქალაქო საქმეების გამგეობა მხოლოდ და მხოლოდ „ტფილელნი ბერნი“ ჩანან. „ქალაქის ბერნი“ გარდა, საქალაქო საქმეების სხვა პატრონები ან კიდევ ისეთი მოხელეები, რომელნიც ამირას დანიშნული იყვნენ და ქალაქის უზენაეს ხელისუფლად ითვლებოდნენ, XI ს. 40—50-იანი და შემდგომი წლების თბილისში არ ჩანან.

გარდა ამისა, „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლებას XI ს. 40-იანი წლებისათვის ასე გამოკვეთილი, ჩამოყალიბებული სახე რომ მიეღო, მას განვითარების საკმაოდ გრძელი გზა უნდა გაეწეო. ეს ხელისუფლება, ცხადია, იმავე საუკუნეში და იმავე წლებში წარმოშობილად და ჩამოყალიბებულად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს, როდესაც ქართული წყარო მას ყოველგვარი განმარტების გარეშე მოიხსენიებს. საფიქრებელია, რომ „ქალაქის ბერთა“ ხელისუფლების წარმოქმნა თბილისში, X ს. შუა წლებიდან მაინც, ქალაქის ეკონომიკური და სოციალური განვითარებისა და ამირამოხელის ამირა-მფლობელად საბოლოო ჩამოყალიბების დროიდან უნდა დაწყებულიყო¹⁰.

იმ დროიდან მოკიდებული „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლება თანდათან იმგვარად განვითარდა, რომ იგი ქალაქის თვითმმართველად იქცა.

სანამ საგანგებოდ შევჩერდებოდეთ საქალაქო თვითმმართველობის უფლება-მოვალეობაზე, საჭიროდ ვთვლით პირველ რიგში გავარკვიოთ „ტფილელ ბერთა“ ვინაობა და მათი ხელისუფლების შინაარსი.

XI ს. შუა წლებში, თბილისის ამირა ჭაფარის გარდაცვალებისა და ქალაქში საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ს მოწვევის ამბებთან დაკავშირებით, „ქართლის მატიანეში“ სამჯერ არის მოხსენიებული „ტფილელნი ბერნი“, „ბერნი ტფილელნი“, „ქალაქის ბერნი“¹¹. უდავოა, რომ ამ ზემომოტანილი ცნებებით „ქართლის

¹⁰ აღსანიშნავია, რომ არაბული წყაროების (ზალაჰორი, იბნ-ჰეკალი) მიხედვით, უხუცესთა ხელისუფლება ამირაკავკასიის ქალაქებში, კერძოდ ქ. დვინში, ჯერ კიდევ IX ს. დასასრულს არსებულა, ამ დროისათვის ზალაჰორი კიდევაც იხსენიებს დვინის ერთ-ერთ უხუცესს (იხ. Баладзори, Книга завоевания стран, пер. Жузе, 1927, გვ. 11; შტრ. Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, გვ. 231).

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.

მატიანეს“ ავტორს შეუძლებელია აღნიშნა ქალაქის, თბილისის მოსახლეობა საერთოდ — აქ ქალაქის მოსახლეობის მხოლოდ გარკვეულ, იმ მცირე ნაწილზე არის საუბარი, რომელზეც მწიფე იმედი ღა და თბილისის აღება სთხოვა. ცხადია, წარმოდგენილია, რომ თბილისის მოსახლეობა ამავე მიზნით ერთიანად ხლებოდა ანაკოფიაში მყოფ ბაგრატ მეფეს.

ამასთანავე, ქალაქის მოსახლეობის წარმომადგენლებად საქართველოს მეფეს მხოლოდ მისი გავლენიანი ნაწილი შეიძლება ხლებოდა. ამას ადასტურებს „ქართლის მატიანეს“ შემდეგი ცნობაც: მეფე „წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიდმისა ველსა და ყოველი ერი ქუებითი“¹². როგორც ვხედავთ, „ქართლის მატიანეს“ ავტორი „ქალაქის ბერთ“ საგანგებოდ გამოყოფს ქალაქის „ყოველი ერისაგან“, ანუ თბილისის მოქალაქეთაგან, მოსახლეობისაგან. ამის გარდა, ამ ცნობაში „ქალაქის ბერნი“ ცალკე და პირველნი არიან დასახელებულნი მეფის შესახვედრად მოსულ სხვა საქალაქო ფენებს შორის — „დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი...“ ამ ცნობის მიხედვით. როგორც თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა, „ქალაქის ბერები“, „ქალაქის წარმომადგენლები იყვნენ და ამირას დარბაზის მოხელეებზე, ანუ დარბაზის ყმებზე მაღლა იდგნენ“¹³. ამრიგად, „ტფილელნი ბერნი“ ანუ „ქალაქის ბერნი“ ქალაქის „ყოველი ერის“ მხოლოდ პრივილეგირებული წარმომადგენელნი შეიძლება ყოფილიყვნენ.

მაგრამ ყოველივე ეს მხოლოდ ნაწილობრივ არკვევს „ტფილელ ბერთა“ ვინაობის საკითხს.

„ქალაქის ბერთა“ ხელისუფლებისა და ვინაობის შესწავლაში დიდ დახმარებას გაგვიწევს თვით ტერმინ „ბერის“ მნიშვნელობის გარკვევა. „ბერი“ ძველ ქართულში ფართოდ ხმარებული სიტყვაა — იგი გვხვდება როგორც ორიგინალურ, ასევე ნათარგმნ ძეგლებში.

ქართული ოთხთავის ძველ რედაქციაში სხვათა შორის ნათქვამია: „ვითარ კელ-ეწიფების შობად კაცსა ბერსა“¹⁴. აქ მოხსენიებულ

¹² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 24.

¹⁴ იოვანე, 3, 4, იხ. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1954.

ძველ ქართულ „ბერს“ ბერძნული ოთხთავის სათანადო აღდგენის „უჭროვ“, ხოლო სომხურში „ძსრ“ შეესატყვისება, რაცე კორუქსული უხუცესს, უფროსს ნიშნავს.

„ბერი“ ასეთივე მნიშვნელობით იხმარება ჩვენთვის საინტერესო ხანის, X I—X II სს. ქართულ ორიგინალურ ძეგლებშიც. ამ მხრივ დამახასიათებელ მისალას ჩვენ მხოლოდ „ვეფხისტყაოსნიდან“ მოვიტანთ, სადაც „ბერი“ ყველგან „ყმას“, ანუ „ყრმას“ — ჰასაკით ჰაბუკს, ყმაწვილს უპირისპირდება:

„ვერ ვნახე შენი მნახავი ვერცა ყმა, ვერცა ბერია“ (289_ა).
 „იგი მარტო გაპარულა, ყმა არ ახლავს, არცა ბერია“ (828_ა).
 „რაცა მითხრა, სიკვდილამდის არვის ვუთხრა სულიერსა.
 არა ბერსა, არა ყმასა, მოყვარესა არცა მტერსა“ (1154₁₋₂)
 „აქა მოსლვითა ვაყმდების კაციმცა იყო ბერები“ (1066)¹⁵.

მოტანილი ადგილების მიხედვით „ბერი“ ისევე უპირისპირდება ყმას, ყმაწვილს, როგორც მტერი მოყვარეს. „ბერი“ ასაკით უფროსის აღსანიშნავად ნახმარი აქვს XIV ს. ისტორიკოს ეამთაალმწერელსაც; იგი ჭალა-ედდინის მიერ თბილისში დატრო-ალეხელი უბედურების აღწერისას შენიშნავს: „დედანი მოიკვლო-დიან; ბერნი უწყალოდ ფოლოცთა შინა ცხენთა მიერ დაითრგუნ-ვოდეს, ჰაბუკნი დაეკუთებოდეს, სისხლისა მდინარენი დიოდეს, ტუნი კაცთა, დედათა, ბერთა, ჩჩულთა თმა და სისხლი, თავი მჰა-რთაგან ვანშორებული, ნაწლევნი ცხენთა მიერ დათრგუნვილნი ურთიერთას აღრეულ იყო“¹⁶.

ძველი ქართული მწერლობის ამგვარი მონაცემებიდან გამო-დიოდა ივ. ჯავახიშვილი, როცა წერდა: „ჰასაკი სამ უმთავრეს წლოვანებას შეიცავდა, რომელთაც ეძახდნენ ხოლმე „ჰაბუკი“, „შუა-კაცი“ და „ბერი“¹⁷. როგორც ვხედავთ, „ბერი“ ძველ ქართულში ივ. ჯავახიშვილს ჰასაკით ყველაზე უფროსის აღმნიშვნელ ტერმინად ჰქონდა მიჩნეული.

ასეთივე მნიშვნელობა შერჩა ამ ტერმინს გვიანი შუა საუკუ-ნეების ქართულშიც. ამიტომაც ს.-ს. ორბელიანი „ბერს“ „ხანმრავალ კაცად“ განმარტავდა.

¹⁵ იხ. აგრეთვე, სტროფები 57, 562 და სხვ.
¹⁶ ეამთაალმწერელი, ქართლის ცხოვრება, შარიაშისეული ნუსხა, გვ. 576—577; ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 174—176.
¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაგ. 2, გვ. 366.

ამრიგად, ძველქართული „ბერი“ უფროსს, ^{ხანმრავალს,} მოხუცს, ე. ი. პირველშობილ კაცს ეწოდებოდა. მაგარი ^{ქართული} თულში ამავე ცნებების გადმოსაცემად, „ბერს“ გარდა „უხუცესის“ იხმარებოდა. „უხუცესიც“, ბერის მსგავსად, ასაკით უფროსს ეწოდებოდა: „იყო ძმ იგი მისი უხუცესი“ — ნათქვამია ოთხთავის ძველ რედაქციაში¹⁸. საინტერესოა „ვეფხისტყაოსნის“ მონაცემები ამ მხრივაც:

„სამსახურსა მიბრძანებდი უხუცესი ვითა მრწემსა“
 ან კიდევ. (1656_გ)
 „მე უხუცესმან უმცროსთა კაცი დავსთხოვე ჭენებით“
 (206_კ)

ისე, როგორც „ბერი“ უპირისპირდებოდა ყრმას თუ ყმას, ასევე, უხუცესი დაპირისპირებული იყო მრწემისა, უმცროსისაღმი. ს.-ს. ორბელიანიც ამიტომ სიტყვა „უმცროსის“ განმარტებისას სხვათა შორის მიუთითებდა: „პირველ შობილსა უხუცეს უწოდენ და შემდგომად შობილსა მრწემი“, თუკი პირველშობილს, ე. ი. უფროსს „უხუცესი“ ეწოდებოდა, „ბერიც“, როგორც ასაკით ყველაზე უფროსის აღმნიშვნელი ტერმინი, შინაარსობრივად „უხუცესის“ სინონიმი უნდა ყოფილიყო. ამას ადასტურებს „დაბადების“ ქართული თარგმანის ერთი ადგილიც, სადაც „მოხუცებულნი ქალაქისანი“¹⁹ არიან მოხსენიებულნი და რომელსაც სომხურ თარგმანში „ძხრე ვაყაჯჩხ“ შეესატყვისება. სომხურ „ძხრ“, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულ „ბერს“ ნიშნავდა. ამასთანავე, იგივე „ძხრ“, როგორც ვხედავთ, შეესატყვისებოდა აგრეთვე ქართულ „მოხუცებულთ“ ანუ „უხუცესთ“. ასე რომ, ძველი და ახალი აღთქმის თარგმანის ორი ქართული ტერმინი — „ბერი“ და „უხუცესი“ (ისე როგორც ბერძნული *πρεσβυ* და *πρεσβυτερος*) ამ შემთხვევაში ერთი სომხური შესატყვისით — *ძხრ* — გამოიხატებოდა, რადგან ამ ორი ქართული ტერმინით არსებითად ერთი და იგივე ცნება აღინიშნებოდა.

ამრიგად, „ბერი“ ძველ ქართულში არსებითად იმასვე ნიშნავდა, რასაც „უხუცესი. და რაკი ეს ასე იყო, ცხადია, „ქართლის მატრიანეს“ „ტფილელნი ბერნი“ და „ქალაქის ბერნი“ იმასვე აღნიშნავდა, რასაც „ტფილელნი უხუცესნი“ და „ქალაქის უხუცესნი“.

ტერმინი „ქალაქის უხუცესნი“, ან კიდევ „ტფილელნი უხუ-

¹⁸ ლ უ კ ა, 15, 25.
¹⁹ მეფეთა, 1. 16, 4.

ცესნი“ განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, ალბათ, ისევე ხშირად ხმარებული ტერმინი იყო, როგორც „ქალაქის ბერნი“. მაგრამ ჩვენთვის ცნობილმა იმდროინდელმა ორიგინალურმა ნარჩენებმა თუ დოკუმენტურმა წყაროებმა იგი ვერ შემოგვინახა. ეს ცნობები ნება სათანადო წყაროების ჩვენამდე მოუღწევლობით, ნაკლებებითა თუ ჭეროვნად შეუსწავლელობით და არა თვით ამ ტერმინისა და სათანადო ინსტიტუტის არარსებობით.

ამ ვარაუდის სისწორეს სავესებით ადასტურებს ტერმინის — „ქალაქის უხუცესის“ „ქალაქთა უხუცესის“ ფორმით შემონახვა გვიანი შუა საუკუნეების დასავლურ დოკუმენტებში. როსტომ გურიელის XVI ს. ერთ სიგელში მოწმეთა შორის დასახელებულია „ქალაქთ უხუცესი გორჯასპი მახაძე“²⁰. „ქალაქთ უხუცესის“ თანამდებობა არსებობდა აგრეთვე სამეგრელოს სამთავროშიც მის გაუქმებამდე, და იგი სამთავრო ქალაქებში სასამართლო ხელისუფლების წარმომადგენელი იყო²¹. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ გურიისა და სამეგრელოს მთავრების „ქალაქთ უხუცესები“ თავიანთი უფლება-მოვალეობითა და აგრეთვე იმით, რომ ისინი მთავრობის მიერ ინიშნებოდნენ, მნიშვნელოვნად გამსხვავდებოდნენ XI ს. „ქალაქის უხუცესებისაგან“. მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა არა ეს, არამედ თვით ამ სამოხელეო ინსტიტუტისა და ტერმინის — „ქალაქთ უხუცესის“ — შემონახვა დასავლეთ საქართველოში, სადაც, შეიძლება ითქვას, უცხოური გავლენა ამ მხრივ ნაკლები იყო²².

როგორც ვხედავთ, „ტფილენი ბერნი“ თუ ქალაქის ბერნი“ არა მარტო შეესატყვისებოდა „ტფილელ უხუცესთ“ თუ „ქალაქის უხუცესთ“, არამედ ამ ტერმინებით ამავე დროს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს (ამ შემთხვევაში თბილისის) საქალაქო მმართველობისათვის დამახასიათებელი ინსტიტუტი აღინიშნებოდა.

ყოველივე ამის შემდეგ საჭიროა გავარკვიოთ თვით ამ ინსტი-

²⁰ Д. Бақрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, გვ. 283.

²¹ Акты, XII, გვ. 324; შტრ. Ш. А. М е с х и з, Города и городской строй феодальной Грузии, გვ. 304—305.

²² „ქალაქის უხუცესის“ ინსტიტუტი, XI—XII სს. საქართველოს საქალაქო წილობების გაღმონაშთის სახით, შემოგვინახა გვიანი საუკუნეების თბილისშიც. მაგრამ XVI—XVII სს. ამ ინსტიტუტმა იმდენად საგრძნობი ცვლილება განიცადა, რომ იგი არც უფლებითა და არც სახელწოდებით არ ჰგავდა ძველ უხუცესთა ინსტიტუტს — მათ უკვე უცხოურად „ქ ე თ ხ უ დ ე ბ ს“ უწოდებდნენ.

ტუტის რაობა. ამაში დიდ დახმარებას გაგვიწევს პირველი ტერმინი „უხუცესის“ მნიშვნელობის გარკვევა საერთოდ და „ქალაქის უხუცესისა“ კერძოდ. „უხუცესი“ ძველ ქართულ ენაში ხშირად გვხვდება და არა მარტო ასაკით უფროსს ნიშნავდა.

რაკი „უხუცესი“ თავდაპირველად ასაკით უფროსს ნიშნავდა, იგი თანდათან საერთოდ უფროსის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა. ამ გაგებით იხმარებოდა X I—X II სს. „უხუცესი“ როგორც საქალაქო ცხოვრებაში—ვაჭრობა-ხელოსნობაში, ასევე სახელმწიფოებრივ წყობაშიც.

ხელოსანთა შორის „უხუცესი“ ამა თუ იმ დარგის ხელოსანთა ჯგუფის, ორგანიზაციის გამგებელს, უფროსს ეწოდებოდა. ამ გაგებით არის ნახმარი ეს ტერმინი ბედიის საყდრის წარწერაში, სადაც „გალატოზთა უხუცესი სიმონი“ არის დასახელებული²³. „ნიკოლოზ გალატოზთა უხუცესი“ მოხსენიებულია აგრეთვე შორეთის წარწერაში²⁴. „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ მკერვალთ უხუცესი“ არის დასახელებული²⁵, ხოლო ზარზმის მონასტრის ერთ-ერთ წარწერაში — „მხატვართ უხუცესი“²⁶. გალატოზთა, მკერვალთა თუ მხატვარ-ხელოსანთა „უხუცესი“, ცხადია, მათზე ასაკით უფროსი კი არა, მათი გამგებელი, ზედამდგომელი, საქმით, თანამდებობით უფროსი იქნებოდა.

ამავე მნიშვნელობით იხმარება „უხუცესი“ ვაჭართა შორისაც. მაგ., „ვეფხისტყაოსანში“ არაერთხელ არის ნახსენები ვაჭართუხუცესი უსენი:

„მე ვარ მებაღე უსენის ვაჭართა უხუცესისა“ (1066);

ან კიდევ:

„მოასხეს იგი ვაჭარნი და მათი უხუცესი“ (1580).

ამ მოხსენიებული „ვაჭართა უხუცესები“, როგორც ეს თვით „ვეფხისტყაოსანში“ დაცული საინტერესო მასალებიდან ჩანს, ვაჭართა ორგანიზაციის უფროსები, მეთაურები იყვნენ.

სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ცალკეულ დარგთა, უწყებათა გამგებელნი, ხელმძღვანელნი, უფროსნი იყვნენ ის „უხუცესებიც“.

²³ Brosset, Voyage, I, VIII, გვ. 91.

²⁴ Материалы по археологии Кавказа, XII, გვ. 12.

²⁵ ვ. თაყაიშვილი, ველმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. 1.

²⁶ Е. Такайшвили, Археологич. эск., I, გვ. 47, შენიშ. 1.

რომელნიც XII—XIII სს. საქართველოს ცენტრალური სამოხელეო აპარატის წარმომადგენლებად მოიხსენიებანი. ასეთები იყვნენ: მწიგნობართუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი, მწიგნობართუხუცესი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, მწიგნობართუხუცესი, მეჯამეთუხუცესი, მეღვინეთუხუცესი, შენაკეთუხუცესი, საგანმგეოს უხუცესი და სხვ.

„ქალაქის უხუცესის“ რაობის გარკვევაში დახმარებას გავვიწყევს აგრეთვე ამ ქართული ტერმინის დაპირისპირება სხვა ენებში შესაბამის ტერმინებთან და ამით მათი საერთო შინაარსის დადგენა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „ბიბლიის“ ქართულ თარგმანში მოიხსენიებანი „მოხუცებულნი ქალაქისანი“ (მეფეთა, 1, 16, 4). მას სომხური „ბიბლიის“ სათანადო აღვილას „*ძերք քաղաքին*“ შეესატყვისება; ძველ ბერძნულში — „*πρεσβύτεροι της πόλεως*“; სლავურში — „*старейшины града*“, გერმანულში — „*die Ältesten der Stadt*“, ხოლო ინგლისურად — „*elders of the town*“.

ნ. მარი, როგორც უკვე მივუთითეთ, შესაძლებლად თვლიდა მათე ედესელის მიერ მოხსენიებული „*ძერք քաղաքին*“ შეედარებინა სომხური ეპიგრაფიკის „*სერქყანს*“-სა და ქართული წყაროს „ტფილელ ბერთათვის“ და ყველა ესენი რუსული „*старейшины*“-ს (უხუცესი, მამასახლისი) შესაბამის ტერმინად მიეჩნია²⁷. ქალაქის ეს უხუცესები, მამასახლისები კი, ნ. მარისავე მტკიცებით, სომხეთში სათავეში ედგნენ დამოუკიდებელ საქალაქო ცხოვრებას და აღჭურვილნი იყვნენ საკანონმდებლო ხელისუფლებით ქალაქის ფარგლებში.²⁸

მსგავსი შინაარსის მატარებელია ეს ტერმინი ძველ ბერძნულშიც. ქართული „ბერის“, „უხუცესისა“ და სომხური „*ძერქ*“-ის მსგავსად ძველბერძნული „*πρεσβύτερος*“ აღნიშნავდა არა მარტო „მოხუცს“, „წინაპარს“ და სხვა მსგავსს, არამედ „უხუცესსაც“ — თანამდებობით, საქმით უფროსს. ამიტომაც ძველბერძნული „*πρεσβύτερος*“ „უხუცესთა საბჭოს“ აღმნიშვნელი ტერმინი იყო.

„ბიბლიის“ სლავურსა და რუსულ თარგმანებშიც ქართული „ქალაქის მოხუცებულნი“ ქალაქში თანამდებობის პირებად — უხუცესებად, მამასახლისებად არიან მიჩნეულნი — „*Старейшины града (города)*“. ასეთსავე სამოხელეო შინაარს ატარებს ეს ტერმინი გერმანულში. გერმანულ ენაში ხანში შესულის, მოხუცის აღსანიშნავად

²⁷ Н. Я. Марр, Ани, გვ. 235, შენიშ. 131.

²⁸ იქვე, გვ. 65.

სხვა, საგანგებო ტერმინებია—Alte, ältlich—გამოყენებული; ამათ-
გან ნაწარმოები სამოხელეო ტერმინისათვის კი სხვა, *der*
Älteste, რაც აგრეთვე მამასახლისს, უხუცესს შეესატყვისება.
განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს „ქალაქის მოხუცებულთა“,
უხუცესთა ინგლისური შესატყვისი—elders of the town. როგორც
ცნობილია, elder უხუცესს, მამასახლისს შეესატყვისება, და მამასა-
დამე, ამ შემთხვევაშიც „ქალაქის მოხუცებულნი“ იგებულა,
როგორც ქალაქის მამასახლისები. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ ამა-
ვე სიტყვით, ან, უფრო ზუსტად, ამ სიტყვისაგან ნაწარმოები ტერმი-
ნით—ოლდერმენი (alderman)—აღინიშნებოდა შუა საუკუნეების ინ-
გლისის საქალაქო საბჭოს წევრთა სახელიც. როგორც ჩანს, „ქალაქის
უხუცესობა“ შუა საუკუნეებში საქალაქო საბჭოს წევრობას გულის-
ხმობდა.

ამრიგად, როგორც ზემოგანხილული მასალებიდან ჩანს,
„ქალაქის მოხუცებულნი“ ანუ „ქალაქის ბერი“ ქალაქის უხუცე-
სებს, თავკაცებს, მამასახლისებს, საქალაქო საქმეთა გამგებელთ,
„ქალაქის უფროსებს“, საქალაქო საბჭოს წევრებს ეწოდებოდათ.

„ქალაქის უხუცესი“ ან კიდევ „ქალაქის ბერი“ ძველ ქართულ-
ში ერთდერთი ტერმინი არ ყოფილა, რომლითაც ქალაქის გამგებლე-
ბი და უფროსები აღინიშნებოდნენ. ისეთ ტერმინად, რომელიც სა-
ერთოდ თავკაცებს, უფროსებს აღნიშნავდა ძველ ქართულში, „თა-
ვადიც“ უნდა ყოფილიყო. „თავადი“ XI—XII სს. ქართულში ისეთი-
ვე ზოგადი ტერმინი იყო, როგორც „უხუცესი“, „უფროსი“ და სხვა
მსგავსი, ამიტომაც იგი ამა თუ იმ საქმის, უწყების, რაზმის თუ ჯგუ-
ფის უფროსის, ხელმძღვანელის აღმნიშვნელი ტერმინიც იყო. ყო-
ველივე ამის გამო, ბუნებრივია, ძველ ქართულში „ლაშქრის თავა-
დის“, ან კიდევ, „ვაჭართა თავადის“²⁹ და სხვა მსგავს ტერმინთა გვერ-
დით „ქალაქის თავადიც“ ყოფილიყო. მართლაც, „ქართლის მატია-
ნეს“ ავტორს „განძელნი თავადნი“ ჰყავს დასახელებული³⁰, დავი-
თის ისტორიკოსს „ანელნი თავადნი“: „მოვიდეს მწიგნობარნი
ანელთა თავადთანი და მოაკსენეს მოცემა ქალაქისა“ დავითს³¹.
თამარის პირველ ისტორიკოსს კიდევ „თავადნი თავრეცისანი“ ჰყავს
მოხსენიებული.³²

²⁹ იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფ. 1058, 1062, 1222, 1273; ვ. ნოზაძე,
„ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებრივტყველება, სანტ-აიგო, 1958, გვ. 56, 57.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1. გვ. 312.

³¹ იქვე, გვ. 344.

³² ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გამოსცა კ. კეკელიძემ, 1941, გვ.
134.

აღსანიშნავია, რომ ამ ქართულ ტერმინს („თავადი“) ძველ სომხურში *თავად* — უფროსი, უხუცესი, დიდი, გამოჩენილი, პატივცემული — შეესატყვისება. მაგ., დავითის ისტორიკოსის მიერ მოხსენიებული „ანელნი თავადნი“ მისი თხზულების სომხურ თარგმანში „*ქალაქաց Ան[ւ]ոյ*“-დ იწოდებიან³³.

„ანისის თავადები“ „ქალაქის თავადების“ (*ქალაქաց քահագրքն*) ფორმით მოხსენიებული ჰყავს ვარდან დიდსაც³⁴. „ქალაქის თავადნი“ შინაარსობრივადაც საესებით ფარავდა „ქალაქის ბერებს“. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, „ქალაქის თავადები“ ანისში ისეთივე უფლებით ყოფილან აღჭურვილნი, როგორითაც „ქალაქის ბერები“ XI ს. 40—60-იანი წლების თბილისში. საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ ქალაქის გამგებელთა, თავადთა, უფროსთა, „ქალაქის ბერთა“ აღსანიშნავად ძველ სომხურში *քահագრეցი ყქსათორքն* — „ქალაქის მოთავეები“ — „თავაკები“ — იხმარებოდა. არისტაკ ლასტივერტელის სიტყვით, სწორედ ამათ, „ქალაქის თავაკებმა“ (*քահագრეցი ყქსათორքն*), „რომელნიც იხსდნენ ანისში“, შესთავაზეს და გადასცეს კიდევ საქართველოს მეფეს ბაგრატ IV ქ. ანისი,³⁵ ანისის „ქალაქის თავაკები“ (*ყქსათორքნ*) მოხსენიებული ჰყავს აგრეთვე კირაკოზ განძაკელსაც³⁶.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ივ. ჯავახიშვილი არისტაკ ლასტივერტელის მიერ მოხსენიებულ ანელ „ქალაქის თავაკებს“ „ანისის ბერებს“ უწოდებდა³⁷.

„ქალაქის უხუცესები“, „თავადები“, „თავაკები“, ცხადია, ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენიდან, მათ შორის ყველაზე უფრო ნდობით აღჭურვილ, საპატიო და პატივცემულ პირთაგან ირჩეოდნენ. ასეთებად კი პირველ რიგში მდიდარი და გავლენიანი მოქალაქეები, პრივილეგირებული დიდვაჭრები და ფინანსისტები იყვნენ. სწორედ ესენი გამოდიოდნენ თბილისის მოსახლეობის

³³ ქართლის ცხოვრების სომხური თარგმანი, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 251.

³⁴ *Մխիթն վարդապետ Բարձրբերդիցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական. Մուկլա, 1861.* გვ. 158.

³⁵ *Պատմութիւն Արիտասկեսայ վարդապետի Լաստիվերտույ. Թիֆլիս, 1912.* გვ. 61.

³⁶ *Կիսակոյսի վարդապետի Դանմակեւոյ Պատմութիւն Հայոց. Թ., 1909.* გვ. 244.

³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1945, გვ. 142.

(„ხალხის“) სახელით, მათ წარმომადგენლებად. ამიტომაც ბუნებრივია, თუკი უცხოელ ავტორებს. მაგ., არაბ მოგზაურებსა თუ ისტორიკოსებს. თბილისის ეს პრივილეგირებული თავადაც მისი ბერები“ „ქალაქის კეთილშობილთა ჯგუფად“ (ალ-ფარიჯი) კიდევ, „თბილისის ხალხად“ (ალ-ფარიჯი) ჰყავთ მოხსენიებული.

„ქალაქის უხუცესები“, „ქალაქის ბერები“, „თავადები“, საქალაქო საბჭოს წევრები ქალაქის საქმეთა უშუალო გამგებელი იყვნენ. ქალაქის მოსახლეობის ასეთი ხელისუფლება თბილისში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქალაქის მფლობელის, ამირას ხელისუფლების გვერდით არსებობდა. ივ. ჯავახიშვილის სამართლიანი განცხადებით, ასეთ ვითარებაში „ქალაქის ნამდვილი პატრონები „ქალაქის ბერები“ ყოფილან, ამირა კიდევ „ბატონი“ იყო“³⁸ ზოგი საკითხის გადაწყვეტაში „ქალაქის ბერები“ ემორჩილებოდნენ ბატონს. მაგ., „ქალაქის ბერები“, „თავადები“ ქალაქის მფლობელის, ბატონის გარეშე ვერ გადაწყვეტდნენ ისეთ საკითხებს, რომელიც ქალაქის კუთვნილებას, მის ბედ-იღბალს ეხებოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს კირაკოზ განძაკელის ცნობა ანისის მფლობელისა და ქალაქის თავადაცების ურთიერთობის შესახებ. იგი წერს: „ჩარმალანმა გაუგზავნა მათ დესპანები, რათა ისინი დამორჩილებოდნენ მას. ხოლო ქალაქში მყოფმა თავადაცებმა (ყქოსაიყენ) ვერ გაბედეს პასუხი ვაეცათ შემოთვლილზე იშხან შაჰინშაჰისაგან დაუკითხავად, რადგანაც ქალაქი მის მფლობელობაში იყო“³⁹ როგორც ვხედავთ, ჩარმალანი დესპანებს „ქალაქის თავადაცებთან ვზაფის, მათთან, როგორც ქალაქის მნიშვნელოვან ხელისუფლებთან, მართავს მოლაპარაკებას ქალაქის დანებების შესახებ; მაგრამ, რაკი ქალაქს თავისი მფლობელი ჰყავდა, „თავადაცები“, „თავადები“ მისგან დამოუკიდებლად მაინც ვერ გადაწყვეტდნენ ასეთ მნიშვნელოვან საკითხს—ქალაქის მონღოლებისადმი დანებების საკითხის გადაწყვეტაში ისინი, ცხადია, ქალაქის მფლობელის დაუკითხავად ვერ იმოქმედებდნენ. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ამ მხრივ „ქალაქის თავადებს“ არაფერი ეკითხებოდათ და რომ ქალაქის მფლობელი ასეთი საკითხების გადასაწყვეტად არ მიმართავდა თვით „ქალაქის თავადებს“. „ქალაქის თავადთა“ ამგვარი უფლების გასათვალისწინებლად მნიშვნელოვან ცნობას ვარდან დიდი გეოგ-

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 25.

³⁹ ყ ქ ი ა ს ი ს ი ზ ა ნ შ ა ხ ე ზ ი, გვ. 244—245.

⁴⁰ ქ ა რ ა კ ი ა ნ ზ ა ნ დ ა კ ე ლ ი, გვ. 157—158.

დის. ვარდანის ცნობით, ანისის მფლობელის აბულსუარის ერთ-ერთი
მა შვილმა, ქალაქზე თავისი უფლე⁷ის აღსადგენად, თხოვნით მიმართა
თა არა მარტო საქართველოს მეფის მიერ ანისის დროებით მფლობელად
ლად დატოვებულ ქართველ ღიღებულს, არამედ აგრეთვე საქართველოს
თავადებსაც“. იგი წერს: „მაშინ აბულსუარის ერთი შვილი, რომელიც
ხორასანში იყო, ვაეგო თუ არა ის, რაც შეემთხვა თავის მამასა და ძმებს
და აგრეთვე დავითის სიკვდილი, მოვიდა თავისი მამისეული ქალა-
ქი ანისის საძიებლად და თხოვნით მიმართა აბულეთსა და ქალაქის
თავადებს (*ქალაქი კახეთის*)“⁴⁰. ამ მრავალმხრივ საინტერესო
ამონაწერიდან კარგად ჩანს, რომ ანისის ბედ-იღბალი არა მარტო მის
ბატონს, დროებით მფლობელს, აბულეთს ეკითხებოდა, არამედ „ქა-
ლაქის თავადებსაც“. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ქალაქის
აღრინდელი მფლობელის შემკვიდრე ქალაქზე თავისი უფლების აღსად-
გენად თხოვნით მიმართავს თვით „ქალაქის თავადებსაც“. როგორც
ჩანს, მათზე ამ მხრივ ბევრი იყო დამოკიდებული მამინაც კი, როცა
ქალაქს თავისი ბატონი, მფლობელი ჰყავდა.

„ქალაქის თავადები“, „ქალაქის ბერები“ ამგვარი საკითხების
გადაწყვეტაშიც კი სავსებით დამოუკიდებელი იყვნენ, როცა ქა-
ლაქს მფლობელი, ბატონი არ ჰყავდა. ასეთ ვითარებაში მათ თავიანთი
სურვილის მიხედვით შეეძლოთ გადაეწყვიტათ ქალაქის
კუთვნილების საკითხი და მაშინ, როცა გართულებული საშინაო
თუ საგარეო პირობების გამო თვით არ შეეძლოთ ქალაქის სრული
დამოუკიდებლობა გამოეცხადებინათ, მათთვის სასურველ კან-
დიდატს იწვევდნენ „ქალაქის ბატონად“, სიუზერენად, მაგრამ სა-
ქალაქო მმართველობას თვით ინარჩუნებდნენ.

ასე მოიქცნენ „ქალაქის ბერნი“ XI ს. შუა წლების თბილის-
ში „ქართლის მატიანესა“ და არაბული წყაროების მიხედვით. რო-
გორც ცნობილია, თბილისის ამირა ჯაფარის გარდაცვალებისთანა-
ვე „ტფილისის ბერებმა“ „ქალაქის ბატონად“ პირველ რიგში სა-
ქართველოს მეფე მოიწვიეს, ასეთი მიწვევა მათ ორჯერ გააკეთეს.
მაგრამ ბაგრატ IV ქალაქში, სხვადასხვა მიზეზების გამო, რომელ-
საც დეტალურად ჩვენ ქვემოთ განვიხილავთ, ვერ გამაგრდა. ამის
შემდეგ, მუნეჯიმ-ბაშის მიერ დაცული ცნობების მიხედვით, „თბი-
ლისის კეთილშობილთა ჯგუფმა“ (თბილელმა თავაკებმა) განძის
მფლობელს, შედადიანთა დინასტიის წარმომადგენელს აბულ-ას-
ვარს მიმართა. მაგრამ, ბაგრატ IV-ს შიშით, ვერც აბულ-ასვარმა
შეძლო თბილისის თავაკების მოწვევის მიღება. „ქალაქის ბერე-
ბი“ ანუ „ქალაქის კეთილშობილები“ იძულებულნი გახდნენ ახლა

კახეთის მეფის აღსართან გაგიკის ძისათვის მიემართათ და მისთვის გადაეცათ „ქალაქის კლიტენი“ და ციხე⁴¹. ჩვენთვის ამჟამად მნიშვნელობა არა აქვს იმას, რომ თბილისში ბაგრატის მემკვიდრეები აღსართანი გაბატონდა და რომ იგი იძულებული გახდა ქალაქს საქართველოს მეფისათვის მიეყიდა. საინტერესოა მხოლოდ, თუ როგორ მიმართავენ თბილისის ბერები ხან ერთ, ხან მეორე მფლობელს ქალაქის ჩაბარების მიზნით. იმ დროს ქალაქის თავკაცებს ასეთი გზით სურდათ თავიდან აეცილებინათ ჭაფარის შთამომავალთა გაბატონება ქალაქში; ისინი თბილისელთათვის, როგორც ჩანს, ქალაქის არცთუ სასურველი მფლობელნი იქნებოდნენ, ამასთანავე „ქალაქის ბატონის“ თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით შერჩევის შემთხვევაში „ტფილელ ბერებს“, ცხადია, მმართველობაში დამოუკიდებლობის შენარჩუნების მეტი შესაძლებლობაც ექნებოდათ.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ სომხური წყაროების მიხედვით, ამგვარადვე მოიქცნენ XI ს. შუა წლებში ქ. ანისის თავკაცებიც. სწორედ იმ დროს, როცა თბილელი ბერები ბაგრატ I V-ს მიმართავენ თხოვნით თბილისის ჩაბარების შესახებ, ასეთივე თხოვნით წარუდგნენ მის ანისის თავკაცებიც. არისტაკ ლასტივერტელის ცნობით, „ქალაქის თავკაცებმა (კաყოფացի ექსპატირჲს), რომელნიც ისხდნენ ანისში, როდესაც ნახეს, რომ გაგიკი დაკავებულ იქნა საბერძნეთში, დაიწყეს თქირი, რათა ქალაქი გადაეცათ ან დავით დვინელისათვის, რადგან დავითის და მისი (გაგიკის) ცოლი იყო, ან ბაგრატ აფხაზთა მეფისათვის“⁴². როგორც ცნობილია, ანისის თავკაცთა ეს მერყეობა ბაგრატის სასარგებლოდ გადაწყდა და „ქართლის მატიანეს“ სიტყვით, „მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა, რამეთუ მამულად ეყვოდეს სომეხნი“⁴³. „ანისის თავადები“ 80 წლის შემდეგაც თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით ირჩევენ ბატონს. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, დავით აღმაშენებლის წინაშე „მოვიდეს მწვიგნობარნი ანელთა თავადთანი და მოახსენეს მოცემა ქალაქისა“⁴⁴.

⁴¹ V. Minor sky, Studies in Caucasian History, გვ. 19; Ахмед ибн Лютфуллах, გვ. 218; რ. კიკინაძე, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XI—XII სს. თბილისის შესახებ, „ცისკარი“, 1958, № 10, გვ. 164; რ. კიკინაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან (აღმოსავლური წყაროების მიხედვით), ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, 1960, გვ. 112.

⁴² მათნოქიანი, გვ. 61.
⁴³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.
⁴⁴ იქვე, გვ. 344.

ამრიგად, როგორც ქართული, ასევე სომხური და წყაროებიდან ჩანს, „ქალაქის ბერები“, „თავკაცები“, თუ უცხოური წყაროების „კეთილშობილთა ჯგუფი“ ქალაქის ერთადერთი ხელისუფალნი იყვნენ და თავიანთი ნება-სურვილის მიხედვით წვეტდნენ ქალაქის ბედილბალს — ირჩევდნენ ქალაქის სასურველ „ბატონს“. ასეთი უფლებამოსილებით სარგებლობდნენ „ტფილისის ბერები“ XI ს. შუა წლების თბილისში და „ქალაქის თავადები“, „თავკაცები“ ანისში⁴⁵.

წყაროების ძუნწი ცნობების მიხედვით შეიძლება გავითვალისწინოთ აგრეთვე „ქალაქის უხუცესთა“, „თავადთა“ სხვა რიგის უფლება-მოვალეობანიც. მაგ., „ქართლის მატიანესა“ და ალ-ფაიკის ცნობების მიხედვით, როცა ქალაქში მისი მფლობელი ბატონი არ იყო, „ქალაქის კლიტენი“ და „ციხენი ქალაქისანი“ თბილისში „ქალაქის ბერებს“ ეპყრათ და ემორჩილებოდნენ. მაგრამ, როცა ქალაქს ბატონი მოუვიდოდა ან გაუჩნდებოდა, როგორც „კლიტენი ქალაქისანი“, ასევე ციხეც მას „ქალაქის ბერთაგან“ გადაეცემოდა. ერთიცა და მეორეც, როგორც ჩანს, ქალაქის მფლობელის ბატონობის ერთგვარი სიმბოლო იყო. ამიტომაც „ტფილელი ბერნი“ მათ მიერ მოწვეულ „ბატონს“ პირველ რიგში „ქალაქის კლიტეს“ მიაერთმევდნენ, ხოლო შემდეგ ციხეს გადასცემდნენ. „ქართლის მატიანეს“ ცნობით, ქალაქის ბერებმა „მთარ თუნეს კლიტენი ქალაქისანი“ ბაგრატს. ამავე დროს, მეფემ „ალილო ციხე ქალაქისა დარიჯელი და ორნივე კოშკნი...და დაადგინნა შიგან ლაშქარნი თუსნი და ერისთავნი“⁴⁶.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბაგრატი ქალაქში ვერ გამაგრდა და „თბილისელ კეთილშობილთა ჯგუფმა“, ალ-ფაიკის ცნობით, „კლიტენი ქალაქისანი“ აბულ-ასვარს მიაართვა; მაგრამ ამ უკანასკნელმაც, ვეზირის რჩევით, მალე შესცვალა თავისი გადაწყვეტილება და „მისცა უკან (თბილისელებს) ციხე-სიმაგრის კლიტენი“.

⁴⁵ უხუცესთა, თავკაცთა ხელისუფლება, როგორც ჩანს, დამახასიათებელი იყო აგრეთვე ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებისათვის. მაგ., ქ. დვინის უხუცესთაგან ერთ-ერთი, კერძოდ, ბარმაქ იბნ-აბდლაჰი დასახელებული ჰყავს ზალადორი. Книга завоевания стран, пер. Жузе, Баку, 1927, გვ. 11). იბნ-აბუჯალის ცნობითაც, „ქალაქი (დაბილი) იყო მისი მოსახლეობის კეთილშობილთა ნაწილის ხელისუფლების ქვეშ“ (იხ. Сборник материалов, вып. XXXVIII, 1908, გვ. 93—94); შდრ. აგრეთვე, Я. М а н а н д я н, О торговле и городах Армении, გვ. 231.

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.

ამის შემდეგ თბილელმა თავკაცებმა აღსართან გაგიკის ქვის „მისცეს კლიტენი და ციხე-სიმაგრე“⁴⁷.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თბილელ უხუცესმა მცველმა ბოდა და ებარა საკუთრივ ქალაქის, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ციხე და კლიტენი. თბილისის სიმაგრეები ჰქონდა მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც, მაგრამ ის, როგორც ჩანს, საკუთრივ ქალაქს არ ეკუთვნოდა და, ცხადია, არც „ქალაქის ბერებს“ ემორჩილებოდა. იქ, მტკვრის მარცხენა ნაწილის სიმაგრეებში, უმთავრესად, მაჰმადიანური სამხედრო ფეოდალური არისტოკრატია ბატონობდა. ამიტომ იყო, რომ ბაგრატ IV, რომელიც თვით „ქალაქის ბერების“ მიერ იყო მოწვეული თბილისში, იარაღით ფიქრობდა მტკვრის მარცხენა ნაპირის, ისნის დამორჩილებას⁴⁸.

როგორც აღ-ფაკიპის ცნობებიდან ირკვევა, „ქალაქის ბერთა“ მოვალეობას შეადგენდა ზრუნვა ქალაქის დაცვისათვის, ქალაქის მოსახლეობის სურსათ-სანოვაგით უზრუნველყოფისათვის და სხვ. სწორედ ასეთი მოვალეობა აიძულებდა მათ თხოვნით მიემართათ ვერ ბაგრატ IV-სათვის, ხოლო შემდეგ აბულ-ასვარისათვის, რათა გამოეგზავნათ „მათთვის (თბილისელთათვის) მცველთა რაზმი, იარაღი და სურსათ-სანოვაგე“.

ბაგრატ IV-მ, როცა თბილისი აღსართანისაგან შეისყიდა, ქალაქის „კეთილშობილთა ჯგუფის“ თხოვნის შესაბამისად, „სასწრაფოდ მისცა მათ (თბილისელებს) მცველნი და მოამარაგა ციხე ლაშქრით, იარაღითა და სურსათ-სანოვაგით“⁴⁹.

„ქალაქის უხუცესთა“ ერთ უპირველეს მოვალეობას შეადგენდა ქალაქის პრივილეგიების შენარჩუნებისათვის ზრუნვა, ქალაქის მფლობელთან საჭირო ურთიერთობისა და საქალაქო განწყობათა დაცვა, მოქალაქეთა სამართლის წარმოება და სხვა. „ქალაქის უხუცესთა“ სამოსამართლო უფლებებზე ჩვენ XI—XII სს. თბილისის უხუცესთა შემკვიდრებების, გვიანი შუა საუკუნეების „ქალაქთა უხუცესების“ ასეთი ფუნქციებით აღჭურვა გვარწმუნებს. როგორც ჰეგნოთ საგანგებოდ იქნება ნაჩვენები, გვიანდელი „ქალაქთა უხუცესების“ ერთადერთ მოვალეობას სწორედ ქალაქებში სამართლის წარმოება შეადგენდა.

⁴⁷ V. Minorsky, Studies, გვ. 19; Лютфуллах, გვ. 218; რ. კოცნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 113.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1., გვ. 299.

⁴⁹ V. Minorsky, Studies, იქვე; Лютфуллах, იქვე; შდრ. რ. კოცნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 113—114.

„ქალაქის ბერებს“ საქალაქო საქმეების განგებაში ნენ სხვა, მათდამი უშუალოდ დაქვემდებარებული პირები, ქალაქის ასეთ ხელისუფალთაგან წყაროებში მხოლოდ დასახელებული.

დავითის ისტორიკოსის ცნობიდან ირკვევა, რომ „ქალაქის თავადებს“ ანისში საკუთარი „მწიგნობარნი“ ჰყოლიათ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სწორედ ეს „მწიგნობარნი ანელთა თავადთანი“ ეახლნენ დავითს და ქალაქის თავკაცთა მოწვევა გადასცეს⁵⁰. ასეთი „მწიგნობრები“ უნდა ჰყოლოდათ აგრეთვე თბილელ ბერებსაც. „ქალაქის მწიგნობართ“, ალბათ, ქალაქის მოსახლეობის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები თუ საერთოდ ქალაქის სამდივანმწიგნობრო საქმეები ებარათ⁵¹. „მწიგნობართ“, როგორც ჩანს, ზოგჯერ დიპლომატიური მისიის შესრულებაც შეიძლებოდა დაკისრებოდათ.

„ქალაქის ბერების“ ბრძანებათა შემსრულებელნი იყვნენ თბილისში (განსაკუთრებით მაშინ, როცა ქალაქში ამირა არ იყო) ქალაქის „დარბაზის ყმანი“⁵², ანუ, როგორც ივ. ჭავჭავაძის განმარტავდა, ქალაქის ამირას დარბაზის მოხელენი. იმ დროისათვის „ქალაქის ბერთა“ ხელქვეითნი ჩანან აგრეთვე „ქალაქის ცხენოსანნი“ ანუ ქალაქის მცველთა რაზმი. აღსანიშნავია, რომ თბილისის ჩასაბარებლად წამოსულ ბაგრატ IV-ს, „ტფილელ ბერთა“ მოწოდებითა და მათთან ერთად, დიღმის ველთან სწორედ „დარბაზის ყმანი და ცხენოსანნი“ შეეგებნენ⁵³.

როგორც ვხედავთ, „ქალაქის ბერები“, „უხუცესები“, „თავადები“ ქალაქის, ამ შემთხვევაში თბილისის, სრულუფლებიან გამგებლებად ჩანან. ისინი განაგებდნენ ქალაქის ბედ-იღბალს არა მარტო მაშინ, როცა ქალაქს ბატონი არ ჰყავდა; მათ ხელთ იყო ქალაქის სამართალიც; მათვე ეკითხებოდათ ქალაქის დაცვისა და

⁵⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 344.
⁵¹ შდრ. ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I, გვ. 134—135.
⁵² მატჩანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.
⁵³ პროფ. პ. გუგუშვილის ვარაუდით, „ქართლის მატჩანეს“ „ყოველი ქვეითი დაკაშვული“ წვრილ ვაჭრებს და ხელოსნებს უნდა გულისხმობდეს, ხოლო „დარბაზისა ყმანი“ ხელოსანთა და ვაჭართა კორპორაციების თავებს, რომელნიც ამავე დროს იქნებ მოლაშქრეთა რაზმის უფროსები და „უხუცესთა საბჭოს“ წევრებიც იყვნენ (იხ. П. В. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии в XIX—XX вв., გვ. 28—29).

სურსათ-სანოვაგით მომარაგების ღონისძიებანი, ებარათ „ქალაქისი ქალაქისანი“, ციხენი და მათ მცველთა რაზმი და სხვ. *ქალაქისი*

ხედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ „ტფილელნი ბერებნი“ ლაქის უხუცესები“ არ შეიძლებოდა ქალაქის მფლობელის, ბატონის მიერ დანიშნული მოხელეები ყოფილიყვნენ. ამაზე მიუთითებს როგორც მათი უფლება-მოვალეობათა შემომოცემული განხილვა, ასევე ისიც, რომ „ქალაქის უხუცესების“ ხელისუფლება დამოუკიდებლად განაგრძობდა არსებობას ქალაქის ამა თუ იმ ბატონის გადაშენებისა თუ ახლით შეცვლის შემთხვევაშიც. ამის გარდა, ასეთი ხელისუფალნი, რომელნიც „ქალაქის უხუცესებად“ იწოდებოდნენ და ქალაქის ბატონის მიერ იყვნენ დანიშნული, არ იცის არა მარტო ქართულმა, არამედ საერთოდ შუა საუკუნეების საქალაქო წესწყობილებამ.

ამრიგად, „ქალაქის ბერების“ უფლებამოსილება შეუძლებელია ქალაქის მფლობელისაგან ბოძებულად მივიჩნიოთ.

„ქალაქის უხუცესებს“, ქალაქის მოსახლეობის „კეთილშობილთა ჯგუფს“, ასეთი უფლებები მხოლოდ ქალაქის მოსახლეობისაგან, მოქალაქეებისაგან შეიძლებოდა ჰქონოდა მიღებული, ცხადია, თვით ამ წრიდან მათი არჩევის გზით. ამიტომაც, რომ ისინი უცხოურ წყაროებში ზოგჯერ ქალაქის მოსახლეობის „კეთილშობილთა“, „წარჩინებულთა ჯგუფად“, ან კიდევ, თვით „ქალაქის ხალხად“ არიან წოდებულნი. ასეთს, მოქალაქეთა წრიდან მათ მიერვე არჩეულ პირებს ჩვენ თამამად შეგვიძლია, გვიანდელი შუა საუკუნეების თბილური დოკუმენტების გამოთქმით, „აღმორჩეულნი მოქალაქენი“ ვუწოდოთ.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, „ბერი“, „უხუცესი“ თბილისში არაერთი ყოფილა: მაშასადამე, ამ თანამდებობაზე რამდენიმეს ირჩევდნენ. რამდენიმე „აღმორჩეულს“ კი, რომ მათს მუშაობაში შეთანხმება ყოფილიყო, ერთგვარი შესაკრებელი ორგანო — საბჭო ანუ „ქალაქის კრებული“ უნდა შეექმნა. შემთხვევითი არ იყო, ცხადია, რომ „ქალაქის უხუცესობა“ შუა საუკუნეებში საქალაქო საბჭოს წევრობასაც გულისხმობდა.

ქართულმა თუ უცხოურმა წყაროებმა არ შემოგვინახეს პირდაპირი მითითებანი XI ს. თბილისში „ქალაქის ბერთა“ ანუ საქალაქო საბჭოს, კრებულის წევრთა რაოდენობის შესახებ. ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის მატრიანეს“ შემომოტანილ ცნობაზე დაყრდნობით შენიშნა, რომ თუ „ქართველ მეფისათვის დესპანებად ბერები“ ორ სხვადასხვა ყრად შეეძლოთ გაეგზავნათ...

უეპველია, ბლომად უნდა ყოფილიყვნენ: ათ კაცზე მეტი იქნებოდა ხენო“⁵⁴. ამჟამად „ქალაქის კრებულის“ რაოდენობის შესახებ უფრო რო უეპველი ვარაუდის გამოთქმის შესაძლებლობა თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ალ-ფარის ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისს, ჯაფარიდთა ამოწყვეტის შემდეგ, მართავდა თვით „ხალხი“ და რომ ამ „ხალხთაგან“ „ყოველ თვეს ერთი მათგანი განაგებდა“ ქალაქს⁵⁵.

როგორც ზემოთ არაერთგან მივუთითეთ, ალ-ფარის „ხალხი“ სხვას არაფერს აღნიშნავს თუ არა იმ ზედა ფენას, რომელიც ქალაქის ბედ-იღბალს განაგებდა და რომელსაც ქართულ-სომხური წყაროები „ქალაქის ბერებს“ ან კიდევ „თავადებს“, „თავაკებს“ უწოდებდნენ. თუკი ამ „ხალხიდან“ თითოეულს თითო თვით უნდა განეგო ქალაქი, ცხადია, მათი რაოდენობა 12-ზე მეტი მაინც არ უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, სავსებით შესაძლებელია, რომ „ქალაქის ბერთა“ ანუ „ქალაქის უხუცესთა კრებულის“ წევრთა რაოდენობა XI—XII საუკუნეთა მიჯნის თბილისში თორმეტი კაცით განისაზღვრებოდა⁵⁶.

„ქალაქის კრებულის“ წევრთა რაოდენობა შეიძლებოდა შეცვლილიყო მოსახლეობის ცვლილებასთან დაკავშირებით, ისე, რომ თორმეტკაციანი საბჭო შეიძლებოდა ოცდაათკაციანი გამხდარიყო და პირიქით. ამიტომ, ცხადია, თბილისის „ქალაქის კრებულის“ ზემოდასახელებული რაოდენობა არ შეიძლება უცვლელ, ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილ რაოდენობად ჩავთვალოთ. თუმცა ნიშანდობლივია, რომ XVIII ს. თბილისშიც „აღმორჩეულ მოქალაქეთა“, „ქეთხუდთა“ (XI—XII სს. „ქალაქის ბერთა“ ებიგონების) რაოდენ-

⁵⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს გეონომიური ისტორია, 1907, გვ. 25.

⁵⁵ ვ. ფუტურიაძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, გვ. 140; გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 68; V. Minor sky, Caucasia in the History of Mauryanirgin, გვ. 21; Из истории Майяфары князя Ибн ал-Азрака ал-Фарихи, გვ. 222.

⁵⁶ აღსანიშნავია, რომ ვეროპის ზოგ ქალაქშიც ქსნორედ ამგვარად იყო განსაზღვრული ქალაქის საბჭოს წევრთა რაოდენობა. მაგ., XIII ს. ინგლისის ქალაქებიდან მხოლოდ ორ ქალაქში განისაზღვრებოდა წევრთა რაოდენობა 6—6 კაცით, ოთხ ქალაქში—12—12-ით, დანარჩენებში კი 24—24-ით (იხ. А. А. Кирилова, Самоуправление английских городов, Труды МГПИ, т. CIV, Москва № 1957, გვ. 53).

⁵⁷ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, გვ. 301.

ნობაც, ძირითადად, 12 კაცით განისაზღვრებოდა⁵⁷ ესეც კონტაქტულია და არსებული წესის შემონახვის მათწყებელია

XI ს. შუა წლების თბილისში „ქალაქის ბატონის“ მეთაურობით ბელობის გვერდითა და მისგან დამოუკიდებლად ჩამოყალიბებული „ქალაქის ბერთა“ ხელისუფლება, „ქალაქის უხუცესთა კრებული“, რომელიც უმთავრესად საქალაქო საქმეების გადაწყვეტას დამოუკიდებლად წარმოებდა, საქალაქო თვითმმართველობის ორგანო იყო.

ამრიგად, XI ს. 40-იანი წლებისათვის საქალაქო თვითმმართველობას თბილისში საეცებით ჩამოყალიბებული სახე ჰქონდა. ამ მხრივ თბილისმა, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვნად გაუსწრო დასავლეთ ევროპის ბევრ ქალაქს⁵⁸.

საქალაქო საბჭოს ანუ „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლების ჩამოყალიბება, ე. ი. თვითმმართველობის მოპოვება (თუნდაც ქალაქის გამგებლის არჩევის უფლებით), XI ს. შუა წლების თბილისისათვის, ისევე როგორც საერთოდ შუა საუკუნეების ქალაქებისათვის, ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა თავისუფლების, დამოუკიდებლობის მოპოვებას. ქალაქის თვითმმართველობა XI ს. შუა წლების თბილისში, ისევე როგორც შუა საუკუნეების ინგლისის ყველა ქალაქში და გერმანია-საფრანგეთის ქალაქთა უმეტესობაში⁵⁹ არსებობდა მაშინ, როცა ქალაქი საბატონო იყო, ე. ი. როცა ის დამოკიდებულ, არათავისუფალ ქალაქს წარმოადგენდა⁶⁰.

⁵⁷ მაგ., ინგლისის შუა საუკუნეების ქალაქებში საქალაქო საბჭო პირველად ლონდონში და ისიც 1193 წლიდან იწყებს ჩამოყალიბებას. საბოლოოდ კი ლონდონის საქალაქო საბჭო 1206 წლიდან გაფორმდა, როცა მეფე იოანემ ლონდონელებს ოფიციალურად უფლება მისცა აერჩიათ საქალაქო საბჭო. ინგლისის სხვა ქალაქებში კი საბჭოები ყალიბდებოდა XIII ს. 20-იანი წლებიდან ამავე საუკუნის დასასრულამდე. მსგავს სურათს ვხვდებით ევროპის სხვა ქვეყნების ქალაქთა უმეტესობაშიც (მხ. Round, *Commune of London*, 1899, გვ. 235—236; შტრ. A. A. Кирилова, *Самоуправление английских городов*, 53—54).

⁵⁸ Ф. Я. Полянский *Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма*, 1954, გვ. 265.

⁵⁹ პროფ. პ. გუგუშვილის შენიშვნით, მოსაზრება XI—XII სს. თბილისში თვითმმართველობის არსებობის თაობაზე ვერ უთავსდება იმდროინდელ საქართველოში თავისუფალი ქალაქების არსებობის შესახებ ჩვენ მიერ გამოთქმულ შეხედულებას და ამიტომ იგი მოითხოვს ამ უკანასკნელის ვადასინჯვას (იხ. პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება, II, 1956, გვ. 147. შენ. 2). მაგრამ ეს შენიშვნა არ შეიძლება გავიზიაროთ; როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, საქალაქო თვითმმართველობა თბილისში (და საერთოდ შუა საუკუნეების ქალაქებში) მაშინ ჩამოყალიბდა, როცა იგი თავისუფალი იყო; თბილი

ჩვენ ამჟამად გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ რაზე აღმოცენდა, კონკრეტულად რომელ საქალაქო საგან წარმოიქმნა თბილისის საქალაქო საბჭო, თბილეთის ლისუფლება. დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ქალაქების ზოგი მკვლევარის აზრით, მუნიციპალიტეტის ჩანასახი ვაჭართა (სავაჭრო) ორგანიზაციებში უნდა ვეძებოთ (სტეფენსონი), ზოგის მიხედვით კი ქალაქის სასამართლოში (მეტლანდი). ძნელია იმის თქმა, თუ რომელმა ფაქტორმა შეასრულა გადამწყვეტი როლი თბილისის საქალაქო თვითმმართველობის წარმოშობაში. ჩვენი აზრით, ვაჭართა ორგანიზაციების სრულყოფილად განვითარება და, ამასთანავე, დიდვაჭართა განსაკუთრებული როლი შუა საუკუნეების საქართველოში⁶¹ უდავოდ ხელშემწყობი პირობა იქნებოდა საქალაქო მუნიციპალიტეტის წარმოშობისათვის. აღსანიშნავია, რომ პროფ. პ. გუგუშვილის მიხედვით, იმდროინდელ თბილისში „ვაჭართა გილია“ (კავშირი) წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო სწორედ „ტფილელ ბერთა“ კორპორაციის სახით ანდა მათი მეთაურობით⁶². ასე რომ, პ. გუგუშვილსაც შესაძლებლად მიაჩნია საქალაქო თვითმმართველობის საწყისები თბილისში ვაჭართა ორგანიზაციებში დაინახოს, მაგრამ ამავე დროს „ქალაქის უხუცესთა“ სასამართლო ხელისუფლებით აღჭურვა იქნებ იმაზე მიგვიითიუბდეს, რომ ამ ხელისუფლებამ — ქალაქის უხუცესობამ — თავისი დასაბამი სწორედ ქალაქის სასამართლოსაგან მიიღო. ცხადია, მხოლოდ შუა საუკუნის ქალაქის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პირობებში შეიძლებოდა გამხდარიყო ორივე ეს ფაქტორი საქალაქო თვითმმართველობის წარმოქმნის მიზეზი.

როგორც ვხედავთ, თბილისის მოსახლეობის კლასობრივ ბრძოლას მნიშვნელოვანი შედეგისათვის — საქალაქო თვითმმართველობის ჩამოყალიბებისათვის მიუღწევია. მაგრამ ქალაქის ბრძოლა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ამით არ დამთავრებულა. საქალაქო თვითმმართველობის — „ქალაქის უხუცესთა“, ანუ „ქალაქის კრებულის“ ხელისუფლების — ჩამოყალიბებით დამთავრდა ბრძოლის მხოლოდ პირველი ეტაპი.

სი იმ დროს „ამირა ბატონს ეკუთვნოდა. ასე რომ, ქალაქის თვითმმართველობის მოპოვება სრულებით არ გულისხმობს ქალაქის მფლობელისაგან დამოუკიდებლობის, თავისუფლების მოპოვებას და, მამასადავ, ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრება არათავისუფალ ქალაქებში თვითმმართველობის არსებობის შესახებ, როგორც ვხედავთ, გადასინჯვას არ საჭიროებს.

⁶¹ შ. მესხია და სხვ. თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 50—51.

⁶² П. В. Г у г у ш в и л и, Развитие промышленности в Грузии в XIX—XX вв., გვ. 28.

XI ს. 50-იანი წლებიდან დაიწყო ბრძოლა თბილისის დამოუკიდებლობისათვის. ეს იყო ქალაქის მოსახლეობის კლასობრივი ბრძოლის მეორე, დიდმნიშვნელოვანი ეტაპი, როცა იგი არ კმაყოფილდებოდა მიღწეულითა და უფლების შემდგომი გაფართოებისათვის ბრძოლა ახალ, უფრო მაღალ საფეხურზე — თავისუფლების, დამოუკიდებლობის მოპოვებისათვის ბრძოლის საფეხურზე აპყავდა.

კლასობრივი ბრძოლის ეს ახალი საფეხურიც, ბუნებრივია, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქალაქის პოლიტიკურ ისტორიასთან, მის ცალკეულ მომენტებთან, გადახლართული იყო მასთან და, ზოგჯერ კი, ეს უაღრესად დიდი სოციალური ბრძოლა საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობის სამოსელში ეხვეოდა.

XI ს. დამდეგისათვის დაწინაურების გზაზე შემდგარი თბილისი არა მარტო გაერთიანებული საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ს, არამედ აგრეთვე დიდი ფეოდალის, კლდეკარის ძლიერი ერისთავის, ლიპარიტ ლიპარიტის ძის ყურადღებასაც იქცევდა.

თბილისისათვის ბრძოლა მეფემ და ერისთავმაც (რომელიც მეფის დახმარებით ფიქრობდა თბილისისა და მისი მიდამოების ხელში ჩაგდებას) ერთად დაიწყეს. თბილისის ხელში ჩაგდების მიზნით იყო, რომ კლდეკარის ერისთავმა ლიპარიტ ბაღვაშმა და ქართლის ერისთავმა ივანე აბაზას ძემ თბილისის ამირა მუხათვერდს გაიტყუეს, შეიპყრეს და „დიდი ხანი დაყვეს პატიმრობასა შინა“. საქართველოს ახალგაზრდა მეფემ იმჯერად თბილისის შემოერთებაში ძლიერი ერისთავის კიდევ უფრო გაძლიერების ერთი მნიშვნელოვანი პირობა დაინახა და ჯაფარი „შეიწყალა... და გაუტევა ტფილისს ზედა ამირად“¹. მაგრამ ამის შემდეგ არც ბაგრატ IV-ს და არც ლიპარიტს თბილისისათვის ბრძოლაზე ხელი არ აუღლიათ.

რამდენიმე წლის შემდეგ ისევ „ახრახა ლიპარიტ ბაგრატს წაღება ტფილისისა“ და 1037 წ. მეფემ და მისმა მოკავშირეებმა ქალაქს ალყა შემოარტყეს. ალყა ორ წელიწადს გაგრძელდა; ქალაქი მძიმე განსაცდელში აღმოჩნდა: „შეაჭირვეს ტფილელთა...ვერღარა

¹ ქართლის შატაწე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 296—297.

დაუდგმიდეს შიმშილთა და ბრძოლათა ძლიერთა“ — წერს „ქართლის მატრიანე“. ამან კი ქალაქის მფლობელის, ამირას, და ქალაქის გამგებელთა, მემატრიანეს სიტყვით, „ტფილელთა“ ერთიანი ძალით არღვია: მოქალაქეთა წარმომადგენლები მეფისაკენ გადაეცნენ „ტფილელთა განიზრახეს მოცემა ტფილისისა“. ქალაქის მფლობელმა ამირამ კი „შემზადა ტიფები და ნაგები ლამით წარსვლად განძას“². უკვე ამ დროიდან აშკარად ჩანს „ტფილელთა“ ანუ „ტფილელ ბერთა“ დამოუკიდებელი გამოსვლა ქალაქის შემდგომი ბედობლის გადასაწყვეტად ქალაქის ბატონის სურვილის წინააღმდეგ. მაგრამ იმჟამად „ტფილელთა“ სურვილი — ქალაქი უფრო ძლიერი მფლობელისათვის გადაეცათ — განუხორციელებელი დარჩა: „რომელთამე დიდებულთა...გაიზრახეს მეფესა არ განძება ამირასი, და...დაჰკიდეს ზავი ამირასა, გამოაცხადეს და დაამკუდრეს ამირა ტფილისსავე ზედა“³.

ამრიგად, თბილისის ძველ მფლობელთან საქართველოს მეფემ ზავი ჩამოაგდო და იგი ისევ დამკვიდრა ქალაქში. ამის შემდეგ ამირა ჭაფარი ქალაქის მფლობელად დარჩა სიკვდილამდე, ე. ი. 1045 წ. მიწურულამდე თუ 1046 წ. დამდეგამდე.

ჭაფარის გარდაცვალების შემდეგ თბილისში შექმნილი ვითარების შესახებ ჩვენ ქართული წყაროები არაფერს გვუბნება. მაგრამ ამ ნაკლს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერთგვარად ავსებს მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებაში დაცული საინტერესო ცნობები, აღწერილი XI ს. არაბი ისტორიკოსის ალ-ფაკიშის თხზულებიდან. მუნეჯიმ-ბაშის მიერ მოტანილი ცნობებიდან ირკვევა, რომ ამირა ჭაფარს ორი მემკვიდრე — მანსური და აბულ-ჰეიჯა — დარჩენია, რომელთაც მამის გარდაცვალებისთანავე ურთიერთშორის დაუწყიათ ბრძოლა თბილისის დასაკუთრებისათვის⁴. მაგრამ ქალაქის

² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 297; ჩვენ აქ საჭიროდ არ ვთვლით ვრცელი მსჯელობა გაეშართოთ ტერმინ „ტფილელთა“ შინაარსის შესახებ. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ზემოთხსენილ ამონაწერში „ტფილელთა“ ქვეშ ქალაქის მთელი მოსახლეობა კი არ იგულისხმება, არამედ მათი ისეთი უფლებამოსილი წარმომადგენლები, რომელთაც შეეძლოთ ამირასაგან დამოუკიდებლად განევით საქალაქო საქმეები და, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, გადაეწყვიტათ „მოცემა ტფილისისა“. ამას ვარდა, ცხადია, შემთხვევითი არ არის, რომ იგივე მემატრიანე, ქვემოთ, „ტფილელს“ „ტფილელ ბერთა“, „ქალაქის ბერთა“ მნიშვნელობით ხმარობს (იხ. იქვე, გვ. 302).

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I., გვ. 297—298.

⁴ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, გვ. 19; Лютфуллах, გვ. 218; რ. კ ი ე ნ ა ძ ე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 112.

მოსახლეობას, კერძოდ, მის მმართველ ზედა ფენას, ვაბატონება სურდა და არც მეორისა. იქმნებოდა ხელსაყრელი პირობა ქალაქის ბატონისაგან განთავისუფლებისათვის. არც მშვენიერი ლაც ურთიერთშორის მეზობელი ძმები ქალაქის მმართველს წინააღმდეგობილიდან გააძევა. ასეთ ვითარებაში ქალაქის ხელისუფლება მთლიანად და განუყოფლად „ტფილელ ბერთა“ ხელში გადავიდოდა. ქალაქმა თავისუფლება მოიპოვა, მაგრამ „ქალაქის უხუცესებს“, გართულებული საშინაო მდგომარეობისაგან, კერძოდ თბილისისათვის მეზობელ კლდეკარის ერისთავისა და ქალაქის ბატონობის მამიებელ ძველ მებატრონეთა მემკვიდრეების შემოტყვევებისაგან საკუთარი ძალებით თავის დაღწევის შესაძლებლობა არ ჰქონდათ. ამიტომ თბილისის გამგებელნი იმჟამად იძულებულნი ხდებოდნენ ქალაქის ძველი მფლობელის თავიდან მოსაცილებლად ახალი, ძლიერი და მათთვის უფრო მისაღები ბატონის მფარველობა ეძებნათ. ამით იხსნება, რომ „ტფილელმა ბერებმა“ ქალაქის საპატრონოდ მიღება, პირველ რიგში, ვაძლიერების გზაზე განუხრელად შემდგარ საქართველოს მეფეს ბაგრატ IV-ს სთხოვეს. 1046 წ. გაზაფხულზე, როცა ბაგრატ IV ანაკოფიის ციხის ასაღებად იყო გამზადებული, „ქართლის მატთანეს“ სიტყვით, „მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, რამეთუ მის ეამისა პირველ მოკუდარ იყო ტფილელი ამირა ჯაფარ. უქადეს ქალაქი და უკმეს სასწრაფოდ...“ თბილისის უხუცესთა ასეთი მიწვევა საესებით ემთხვეოდა საქართველოს გაერთიანებისათვის მეზობელი მეფის ინტერესებს და ამიტომაც ბაგრატმა სასწრაფოდ იბრუნა პირი თბილისისაკენ: „და ამოიარა მეფემან და მოვიდა ქართლს და მოვიდეს სხუანი მკომბელნი ბერნი ტფილელნი. წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანი დილისა ველსა და ყოველი ერი ქუეითი... შეიყვანეს და მოავლეს ქალაქი... და შოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი და შეიყვანეს საამიროსა დარბაზსა. დაჟდა მეფე ბაგრატ საურავად“.

ეს 1046 წ. მოხდა. მაგრამ ბაგრატი, კლდეკარის ერისთავის მტრობითა და შიშით, თბილისში დიდხანს ვერ გამაგრდა. იგი იმავე წლის დასასრულს თუ არა 1047 წ. დამდევს მაინც იძულებული გახდა თბილისი დაეტოვებინა. პირველი მარცხის მიუხედავად, „ტფილელნი ბერნი“ თავს არ ანებებენ ბაგრატს და განაგრძობენ ბრძოლას ადრე მიღებული გადაწყვეტილების სისრულეში მოსაყ-

* ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 299.

ვანად. 1048 წ., თურქების მიერ ლიპარიტ კლდეკარის ერისთავის
დატყვევების შემდგომ, „კუალად უკმეს ტფილელთა და მოსცენ
ტფილისი ბაგრატს, და შეიყვანეს შინა. და იყო სიხარული მათსა
მშულობა დიდი“⁶. საქართველოს მეფე 1048 წლიდან მოყოლობდა
თბილისის სამი წლის განმავლობაში მაინც ფლობდა, მაგრამ მას
იმ დროს არ მოუხსნია „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლება. ბაგრატ
IV-ს თბილისში მოწვევის ერთ-ერთი და მთავარი პირობა, ცხადია,
მომწვევთა ხელისუფლების შენარჩუნება იქნებოდა. მეფე ქალაქის
მხოლოდ მფარველი, ბატონი იყო, საქალაქო საქმეების გამგებ-
ლად კი ისევ ძველი ხელისუფალნი რჩებოდნენ — მათი შემცვლე-
ლნი, ბაგრატის თბილისში ყოფნის დროს, მეფის მიერ დანიშნული
სხვა ვინმე მოხელე არავინ ჩანს.

1051 წ. ლიპარიტ ბაღვაში ბიზანტიელებმა ტყვეობიდან გა-
მოიხსნეს. გაიგო თუ არა ეს, „დაავდო ბაგრატ ტფილისი ლიპა-
რიტის ვზითა... (ლიპარიტ) მოირთო ბერძენთა მეფისაგან ძალი.
და ვერლარა დაუდგა ბაგრატ“⁷. ასე რომ, ბაგრატმა ხელმეორედ
დაპყარვა ქალაქი.

„ქართლის მატიანე“ ამ ამბების მოთხრობის შემდეგ ვიდრე
XI ს. 70-იან წლებამდე წყვეტს თბილისის შესახებ რაიმე ცნობე-
ბის მოწოდებას. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც მუნეჯიმ-ბაშის საინტე-
რესო ცნობებით შესაძლებელი ხდება არსებული ხარვეზის ნაწი-
ლობრივ შეესება.

ბაგრატის თბილისიდან მეორედ გასვლის შემდეგ, როგორც
ჩანს, თბილელ ბერებს, რაკი ქალაქს ერთგვარი მშვიდობა ჰქონ-
და, მთელი ათი-თერთმეტი წლის მანძილზე ახალი მფარველი არ
უძებნიათ. ამ პერიოდში ისინი თვით განაგებდნენ ქალაქს. მაგრამ
XI ს. სამოციანი წლებისათვის მდგომარეობა ისევ შეიცვალა.
თბილისისათვის მებრძოლი ძმები — მანსურის და აბულ-ჰეიფა,
ისევ გააქტიურებულან: თბილისის დამოუკიდებლობას ახალი
საფრთხე დამუქრებია. ამიტომაც თბილისის უზუცესები 60-იანი
წლებიდან ისევ შედგომიან მათთვის სასურველი მფარველის ძი-
ებას.

რაკი „ტფილელნი ბერნი“ დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ სა-
ქართველოს მეფეს, დიდგვაროვანთა წინააღმდეგობის გამო, თბი-
ლისში გამაგრება არ შეეძლო, ამყამად მათ სხვა მფარველის ძებ-

⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 302.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 303.

ნა დაუწყიათ, ასეთად კი XI ს. 60-იანი წლებისათვის შედარებით აბულ-ასვარი მიუჩნევიათ. ფაკიპის ცნობით: „454 (1062) წელს მასთან (აბულ-ასვართან) მივიდა თბილისის კეთილშობილური წევრი და სთხოვა მას გამოეგზავნა ვინმე, რომელსაც მისი რებდნენ (თბილისის) ციხე-სიმაგრეს... გამოეგზავნა მათთან ლაშქარი, იარაღი და სურსათ-სანოვავე. აბულ-ასვარს სურდა ამ წინადადების მიღება, მაგრამ მისმა ვეზირმა ბახტიარ იბნ სალმანმა შეაჩერა იგი... მაშინ აბულ-ასვარმა თავი შეიკავა ამ წინადადებაზე პასუხის გაცემისაგან და დაუბრუნა მათ კლიტენა ციხისა. ისინი (თბილისელები) მობრუნდნენ და ეს კლიტე და ციხე გადასცეს აღსართან გაგიკის ძეს, შაქის მფლობელს, რომელმაც მიიღო იგი, მისცა მათ ძვირფასი საჩუქრები და გაუშვა ისინი. შემდეგ მან მიყიდა ის (თბილისი) დიდი თანხის ფასად რუმის მფლობელს და რუმის მეფემ დაუყოვნებლივ გააგზავნა იქ შიჰნა და მოამარაგა ის ლაშქრით, იარაღით და სურსათ-სანოვავით. მან გასცა ბრძანება გაეფართოებინათ გზები მთებში, რათა გაადვილებოდათ ურწმუნოებს იქიდან გადასვლა ისლამის ქვეყნებში“⁸.

ზემომოტანილი ცნობა მრავალმხრივ იქცევს არა მარტო თბილისის, არამედ საერთოდ საქართველოს ისტორიის მეცვლევართა ყურადღებას. მაგრამ ამ ცნობის ყოველმხრივ განხილვას ჩვენ აქ არ შევუდგებით (ასეთი სამუშაო ამჟამად ჩატარებულია კიდეც).

ამ ცნობაში, ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესწავლის თვალსაზრისით, პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევს ის, რომ 1062 წელსაც, ისე როგორც 1045—1047 წლებში, თბილისის ბედობლის გადამწყვეტად ისევ „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფი“ გამოდის. როგორც ჩანს, თბილელ ბერებს თავიანთი ხელსუფლება მოქდევნო წლებშიც შეუნარჩუნებიათ და ერთგვარად განუმტკიცებიათ კიდეც. ამ თვალსაზრისით ფაკიპის ცნობა წარმოადგენს „ქართლის მატთანეს“ ზემომოტანილი ცნობების გაგრძელებას.

⁸ V. Minorsky, Studies, გვ. 19; Лютфуллах, გვ. 218; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 113—114; ვ. მინორსკიმ საუბრით სწორად მიუთითა, რომ ფაკიპის მიერ მოხსენიებული „შაქის მფლობელი“ აღსართან გაგიკის ძე კახეთის მეფეა, რომლის სამფლობელოს აღსანიშნავად ჩვენი წყარო „შაქსა“ და „ჯურჯანს“ ხმარობს, ხოლო „რუმის მფლობელი“ კი საქართველოს მეფე ბაგრატ IV, რომლის სამფლობელოსაც იგივე წყარო „ფხაზსა“ და „რუმს“ უწოდებს (მხ. V. Minorsky, Studies, გვ. 65; შტრ. რ. კიკნაძე, დასახელებული წერილი, გვ. 114, შენ. 21).

ამავე ცნობიდან ვგებულობთ აგრეთვე, რომ ბრძოლა თბილისის ძველ მფლობელებსა — ჯაფარიდებსა და მის მოსახლეობას შორის გრძელდებოდა. სწორედ ეს აიძულებდა „თბილელთა“ თილშობილთა ჯგუფს“ ისევ ისეთი დამხმარე ძალა ეძებნა, რომელიც მათ ახალი საფრთხისაგან დაცავდა და ამავე დროს დამოუკიდებლობასაც შეუნარჩუნებდა. ამ მიზნით „თბილელ კეთილშობილებს“ ანუ „თბილელ ბერებს“, ფაკიპის ცნობით, ჯერ აბულასვარისათვის მიუმართავთ, ხოლო შემდეგ აღსართანისათვის. მაგრამ ვერც ერთსა და ვერც მეორეს, ალბათ ბაგრატ IV-ს შიშით, ვერ მოუხერხებია თბილისში გაბატონება. აღსართან გაგიკის ძე, რომელმაც გადაწყვიტა მიეღო „თბილელ კეთილშობილთა“ წინადადება, იძულებული გამხდარა ქალაქი მალე, მართალია, დიდი თანხის საფასურად, დაეთმო საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-სათვის. ბაგრატი, როგორც ჩანს, იმდენად დაინტერესებული უფიქრობდა თბილისში გაბატონებით, რომ იგი საამისოდ დიდი თანხის გაღებასაც არ დარიდებია. მეფე იმავედ თბილისზე უარს იმიტომაც არ იტყოდა, რომ მისი ძლიერი მოწინააღმდეგე, თბილისისათვის მებრძოლი კლდეკარის ერისთავი უკვე დამარცხებული იყო.

ჩვენ არ ვიცი, თუ რამდენ ხანს გასტანა ბაგრატ IV-ს მფლობელობამ თბილისში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგი ორ-სამ წელიწადზე მეტ ხანს არ უნდა გაგრძელებულიყო. ჩვენი აზრით, თურქ-სელჯუკთა საქართველოში პირველი ლაშქრობა (1065 წ.) უნდა ყოფილიყო მიზეზი ბაგრატის მიერ თბილისის დატოვებისა და იქ ისევ ქალაქის მფლობელ ჯაფარიდთა ხელისუფლების — უდავოდ, ალფ-არსლანის ხელშეწყობით — აღდგენისა. უდავოდ, შემთხვევითი არ არის ქართული და აღმოსავლური წყაროების საერთო ჩვენებანი ალფ-არსლანის საქართველოში ლაშქრობის დროს თბილისის ამირას მოკავშირეობისა და მისი თან ხლების შესახებ.

ზემომოტანილი წყარო საინტერესო მასალას იძლევა ქალაქის მოსახლეობის სოციალური ბრძოლის ისტორიისათვისაც. ბრძოლა თბილისის მფლობელსა და ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენას შორის არსებითად იყო კლასობრივი, სოციალური ბრძოლა ქალაქის დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად, სპატრონო ურთიერთობისაგან გასათავისუფლებლად. მაგრამ ქალაქის მოსახლეობის კლასობრივი მისწრაფებანი, სხვადასხვა, საშინაო თუ საგარეო, მიზეზის წყალობით, ხშირად იზღუდებოდა; ამის გამო, ბრძოლის გარკვეულ ეტაპზე ქალაქი იძულებული ხდებოდა უკან დაეხია და უფრო მოსათმენი, სასურველი პატრონი ეძებნა.

ქალაქის „მამულობით მფლობელებისა“ და თბილისის განახლების ზედა ფენის ბრძოლა, რომელიც სავსებით ნაშრომად განდა 1045 წლიდან (თუმცა „ტფილელებმა“ თავიანთი სურვილები უფრო ადრეც, 1039 წ. თბილისის ალყის დროსაც გამოხატეს), 1051 წლისათვის „ტფილელ ბერთა“ გამარჯვებით, ქალაქში მათი დამოუკიდებელი ხელისუფლების გაბატონებით დაგვირგვინდა, მაგრამ ის მხოლოდ 1062 წლამდე გაგრძელდა — ქალაქის უხუცესთა“ ხელისუფლების განმტკიცება და საბოლოოდ დამკვიდრება შეუძლებელი გახდა. გართულებულმა საშინაო და საგარეო პირობებმა — ძველ მფლობელთა მიერ ბრძოლის განახლებამ, თურქ-სელჯუკთა გამოჩენამ — ახალი მფარველის ძიების აუცილებლობა დაბადა, ხოლო ბაგრატ IV-ს ხანმოკლე მფლობელობის შემდეგ თბილისის ძველ მფლობელთა ხელისუფლებაც კი აღდგა.

„ქართლის მატიანეს“ ცნობით, 1068 წ. საქართველოში მეორედ ლაშქრობის დროს, ალფ-არსლანს, სხვებთან ერთად, მოკავშირედ ჰყოლია „ტფილელი ამირა“⁹. ამასვე ადასტურებს აღმოსავლური წყაროც, კერძოდ, „ახბარ აღ-დავლათ ას-სელჯუკიას“ ცნობაც¹⁰. თბილისის ეს ამირა არ შეიძლება ბაგრატ მეფის მიერ თბილისში დანიშნული მოხელე ამირა იყოს, როგორც ამას ზოგი მკვლევარი ფიქრობს. იგი, უდავოდ, თბილისის ძველი მფლობელის ჯაფარის ერთ-ერთი მემკვიდრეა, რომელმაც თავისი მფლობელობა, ხანგრძლივი ურთიერთბრძოლის შემდეგ, ალფ-არსლანის შემწეობით (და არა ბაგრატ IV-სა) 1065 წლისათვის აღიდგინა. ბუნებრივია, ამიტომ ერთგულებდა იგი სულთანს და ამიტომაც გაუწია მას მოკავშირეობა თავისივე ძველი მტრის, საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ს წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელმაც „ტფილელ ბერთა“ ხელშეწყობით, ჯაფარის მემკვიდრეს არაერთხელ გაუცრუა თბილისში გაბატონების იმედები.

თბილისის ამირა, „ქართლის მატიანეს“ ცნობით, ალფ-არსლანის მარტო მოკავშირე კი არ იყო, არამედ აგრეთვე „ქარსა მისსა ზედა“ „ერთგულად დადგომილი“ და კეთილისმყოფელი მსახურიც. ცხადია, ალფ-არსლანთან ასეთი (ვასალური?) დამოკიდებულება არ შეიძლებოდა ჰქონოდა თბილისში საქართველოს მეფის მიერ დანიშნულ მოხელეს.

⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 309.

¹⁰ V. Minorsky, Studies, გვ. 57—58; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 117.

აღფ-არსლანმა შაინც არ დაუფასა თბილისის ამირას არც მკაცრი კავშირებია, არც „ერთგულად დგომა“ „კარსა მისსა ზედა“ და საქართველოდან უკან მიმავალმა სულტანმა „წარულო ტფილისი და რუსთავი, და მისცა ფადლონს, განძის პატრონსა. აზი-თურქეთის ფეთა ჩუენთა მტერობისათუს ოდენ ამოსწყუდა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა, არცა ამისათუს ქმნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დადგომილ იყვენეს კარსა მისსა ზედა, არამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცვლად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა“¹¹. ყოველივე ეს მოხდა ზამთარში, 1068 წ. მიწურულსა თუ 1069 წ. დამდეგს.

როგორც ვხედავთ, თბილისის ბრძოლამ დამოუკიდებლობისათვის იმეამად მარცხი განიცადა. 1065—1068/9 წლებში იქ ისევ „თბილისის მემამულე“ ჯაფარიდების წარმომადგენელი ბატონობდა. მართალია, ჯაფარიდ ამირას ხელახალ მფლობელობას აღფ-არსლანმა ბოლო მოუღო, მაგრამ ქალაქს ამით, აოხრების გარდა, არაფერი მიუღია, პირიქით, თბილისს ახალი და უფრო ძლიერი მფლობელი — განძის პატრონი ფადლონი გაუჩნდა.

არც ფადლონის ბატონობა იყო ხანგრძლივი: 1069 წ. ზაფხულსა თუ შემოდგომის დამდეგს ბაგრატ IV-მ მოახერხა ფადლონის ხელში ჩაგდება. ქალაქის მფლობელი „გასუეს ძელსა და მიუპყრეს ტფილისსა; და აიღეს ჭირვეულად ტფილისი, რამეთუ მუნ შინა მდგომი კაცი თუთ გაამირებასა ლამობდა“¹². საინტერესოა „ქართლის მატიანეს“ მიერ ხაზგასმული დეტალი — თუ არა ის თბილისელი კაცი, რომელიც თვით ფიქრობდა გაამირებას, ქალა-

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 310. „ქართლის მატიანეს“ ამ ცნობაში „ამირათა“ შიკარხობითი რიცხვით („იგი ამირანი“) მოხსენიება ზოგ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ თბილისში ამ დროს ორი ამირა იყო, ბაგრატ მეფის მიერ შეწორიებული და ხელდასმული, ჯაფარის შვილები—მანსური და აბულ-ქეიფა (იხ. რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული წყაროები თბილისის შესახებ, გვ. 164—165; მისივე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 117; შტრ. გვ. 114). მაგრამ ასეთი დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას არ იძლევა „ქართლის მატიანეს“ შემოშტანილი ცნობა, სადაც მარტო თბილისსა და მის ამირაზე კი არ არის ლაპარაკი, არამედ რუსთავსა და მის ამირაზედაც. ამიტომ, საყურებით ზრუნვბრძვიამ იქ, ორ ქალაქთან ერთად, მათ ამირებზეც (ორ ამირაზე) იყოს ლაპარაკი. ამას გარდა, აღფ-არსლანის მეორე ლაშქრობის დროს (1068/9 წ.) თბილისში რომ ერთი ამირა იყო, ადასტურებს იმავე, მემატიანესა და ერთ-ერთი აღმოსავლური წყაროს ჩვენ მიერ შემოშტანილი ცნობები აღფ-არსლანის მოკავშირეთა შესახებ, სადაც „ტფილელი ამირა“ დასახელებული და არა „ტფილელი ამირები“. ცხადია, თუ აღფ-არსლანის მეორე ლაშქრობის დასაწყისს თბილისში ერთი ამირა იყო, ასევე იქნებოდა ლაშქრობის დასასრულსაც.

¹² ქართლის მატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 312.

ქის აღება მეფეს არ გაუჭირდებოდაო. როგორც ჩანს, შინაგანი ბრძოლა ქალაქში უფრო მწვავე ხასიათს იღებდა: ახლა, ჯაფარიძის ნაშეერთა თავიდან მოშორების შემდეგ, სხვა აღმოჩენილი ქალაქზე ვაბატონების მსურველი. მეორე მხრივ კი, ქალაქის ახლომდებარე საქართველოს მეფე იბრძოდა; ამავე დროს ქალაქი ფადლონს ეკუთვნოდა და ამ უკანასკნელის მომხრეები მას ადვილად არ თმობდნენ. ასე რომ, თბილისის მოქალაქეებს სამი მხრივ უხდებოდათ ბრძოლა; ყოველივე ამან კი მათი ძალები დაქსაქსა, დაასუსტა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაც მარცხით დააგვირგვინა.

ბაგრატ IV-მ ქალაქი აიღო, მაგრამ, როგორც ჩანს, მეფეს იმეამდ თბილისის ფადლონისაგან დახსნა სურდა მხოლოდ. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, თუ რამ შეუშალა ხელი ბაგრატს მასინ თბილისის შემოერთებაში; ფაქტი კია, რომ „არა დაიჭირა ბაგრატ თავისად ტფილისი, არამედ დმანისს დატევებული სითლარაბი ძებნა, შემოიყვანა ტფილისად (მემამულედ)“¹³ და მისცა მას ტფილისი. ზოლო თავისად აღიხუნა ციხენი რუსთავეი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლწმიდანი, ქავაზინი და ორმოცდაათი ათასი დრაპკანი, და მძველნი ძმისწული მისი, ძე მანუჩასი, და სამთა თავადთა განძისათა!¹⁴

სითლარაბი, რომელიც ბაგრატ IV-მ დმანისიდან საგანგებოდ „ტფილისად მემამულედ“ შემოიყვანა, ჯაფარიძების ერთ-ერთი, დმანისის შტოს შთამომავალი უნდა იყოს და ამიტომ ალბათ იგი „თბილისის მემამულედაც“ იყო მიჩნეული. თბილისის მფლობელობა მას ბაგრატ IV-მ მოუპოვა და ამის სანაცვლოდ მეფემ მისგან 44000 დრაპკანი მიიღო.

ცხადია, თბილისის „მამულობით“ მფლობელი არ შეიძლება მეფის მოხელე, ანუ თბილისში მეფის მიერ დანიშნული გამგებელი ყოფილიყო, როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა¹⁵.

¹³ ჩვენ მიერ ფრჩხილებში ჩასმული „მემამულედ“ იქითხება „ქართლის ცხოვრების“ როგორც ანასეულ (იხ. გვ. 195), ასევე მარიაშვილ (გვ. 275) ნუსხებში, ამავე დროს ამ ტერმინს, ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც. მეტად საინტერესო შინაარსი გააჩნია (შეადარე თაშარის ისტორიკოსის ცნობა: „უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყუნა თავისა თვისს ყმად. „ისტორიანი და აზმანი“, კ. კვეციანის გამოცემა, გვ. 64). მიუხედავად ამისა, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა იგი „ქართლის ცხოვრების“ მის მიერ დადგენილ ტექსტში რატომღაც არ შეიტანა.

¹⁴ მატანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 312.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 155.

მეფის მიერ ქალაქში დანიშნულ მოხელეს, ქალაქის გამგებელს ცხადია, მეფის ერთდროული თუ ყოველწლიური ხარკვალეობა და მართებოდა. ასევე, ძნელი წარმოსადგენია, რომ მეფეს თავისი მოხელისათვის მიქვეალი ჩამოერთმია. ასე რომ, სითილარაზი ჭაფარიდების „მემამულეა“ და თბილისში ამგვარადვე, მის მფლობელად, „მემამულედ“ დამკვიდრებული. მაგრამ თბილისის ამ ახალ მფლობელს ხელს აღებდა მისი დამსმელი, საქართველოს მეფე და ამით იგი თბილისზე თავის გავლენასაც ახორციელებდა.

ამრიგად, 1069 წლიდან თბილისს, მის გამგებელ უზუცესებს არსებითად ორი ბატონი უჩნდებათ: ერთხელ კიდევ, ამჯერად საქართველოს მეფის დახმარებით, აღსდგა თბილისში ჭაფარიდთა შთამომავლობის მფლობელობა და ამავე დროს თვით მეფის გავლენაც, მაგრამ არა დიდი ხნით — XI ს. 80-იანი წლებიდან ჭაფარიდების ეს უკანასკნელი „მემამულეც“ აღარ ჩანს. ჭაფარიდების მფლობელობის საბოლოოდ მოსპობა თბილისის მოსახლეობის ხანგრძლივი, მრავალწლოვანი ბრძოლის შედეგი იყო.

ჭაფარიდების საგვარეულოს ამოწყვეტის შესახებ საინტერესო ცნობა ისევ აღმოსავლურ წყაროს მოეპოვება.

იბნ-ალ-აზრაყ ალ-ფარიყის თხზულებაში ნათქვამია: „ბუთას თხუთმეტ (1121/22 წ.) წელს თბილისის ხალხმა ნეკემ აღ-დინ ილ-ლაზის მოწვევა გაუგზავნა, რათა (მოსულიყო და) გადაეცათ მისთვის თბილისი. ამაზე წინ კი ორმოცი წლის განმავლობაში იგი (თბილისი) იყო მისი ხალხის ხელში. და მათ (თბილისელების) მფლობელად (მულლაქ) ორასი წლის მანძილზე იყო ჭგუფი ადგილობრივი ხალხისა ჭაფარიანებად წოდებული, რომელიც ამოწყდა. შემდეგ გამგებლობა გადავიდა მისი (თბილისის) ხალხის ხელში და ყოველ თვეს განაგებდა (ქალაქს) ერთი მათგანი.“

მეფე დაეითმა, ქართველთა და აფხაზთა მეფემ, ძლიერ შეავიწროვა (თბილისი). მაშინ მათ (თბილისელებმა) მიმართეს სულთან ტოღრულს, რომელიც იყო განჯასა და არანში. და მან მისცა მათ (თბილისელებს) ნაცვალი (შიჰნა)¹⁶. მაგრამ არ წყდებოდა ქართველთ მეფის მხრით მათი შევიწროება. მაშინ ისინი (მეფე და თბილისელები) შეთანხმდნენ, რომ გაუგზავნონ მას (მეფეს) ათი ათასი დინარი ყოველწლიურად და რომ მათ (თბილისელებს) ეყოლებოდათ ნაცვალი (შიჰნა) მხოლოდ ათი მხედრით. და დარჩნენ ამ პირობით კარგა ხანს. ამის შემდეგ გაუგზავნეს მათ (თბილისე-

¹⁶ ამ ტერმინის შინაარსსა და მნიშვნელობაზე საგანგებოდ შევჩერდებით ქვემოთ.

ლებმა) ნაჯიმ აღ-დინს მოწვევა¹⁷. ამას შემდეგ მოსდევს მაჰმადიანთა კოალიციის შექმნისა და დიდგორის ომის ამბებზე დასრულებულ ეს მეტად ძვირფასი და საინტერესო ცნობა, უკეთ, მისივე წყაროდ ვილი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არაერთხელ ყოფილა კომენტირებული ქართველ ისტორიკოსთა მიერ, მაგრამ იგი დღემდე ყოველმხრივი, სრულყოფილი განხილვის საგნად მაინც არ გამხდარა.

იმ მრავალ საკითხთა შორის, რომელსაც ეს ცნობა აღძრავს, ამჟამად ჩვენ ჯაფარიდების ამოწყვეტის დროის განსაზღვრა უნდა გამოვყოთ.

აღ-ფარიკის ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ ჯაფარიდები 200 წლის მანძილზე ბატონობდნენ და რომ მათი ბატონობა ვაგრძელდა მანამ, სანამ ქალაქის გამგებლობა გადავიდოდა თვით „ხალხის“ ხელში; ეს კი, მისივე ცნობით, დავითის მიერ თბილისის შევიწროების დაწყებიდან და მისი აღებიდან (1121/22 წ.) 40 წლის უკან მოხდა. ამრიგად, ჯაფარიდები ამოწყვეტილან XI ს. 80-იან (1121/22—40=1081/82) წლებში. ამგვარი ანგარიში კი სავსებით უდგება ქართული წყაროების ჩვენ მიერ ზემომოტანილ ცნობებს სითილარაბის, როგორც ჯაფარიდების უკანასკნელი „მემამულის“ შესახებ.

ამ ცნობებიდან ირკვევა ისიც, რომ სითილარაბის და საერთოდ ჯაფარიდების „მემამულეობა“ თბილისში 1069 წლიდან კიდევ 1081/82 წლამდე ვაგრძელდებულა.

სარწმუნო ჩანს სგრეთვე აღ-ფარიკის ცნობა ჯაფარიდების 200 წლის განმავლობაში ბატონობის შესახებ თბილისში. მართლაც, ქართული და სხვა არაბული წყაროების ურთიერთშეჯერებიდან ირკვევა, რომ ჯაფარიდი ამირები თბილისში IX ს. 80—90-იანი წლებიდან ჩნდებიან¹⁸. ასევე გამოდის აღ-ფარიკის ცნობიდანაც (1081/82—200=881/82).

აღ-ფარიკის ცნობიდან სავსებით ნათლად ჩანს, რომ ჯაფარიდ ამირების შემდეგ თბილისს სხვა ამირა არ ჰყოლია, ქალაქი არ

¹⁷ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 68 (თარგმანი ჩვენი თხოვნით შეასრულა დოც. აღ. ლეკიაშვილმა); V. Minorsky, *Caucasica in the History...*, გვ. 31; ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, გვ. 139—140; Из «Истории Майяфарикина» Ибн ал-Азрака ал-Фарики, Труды института истории АН Аз. ССР, XII, 1957, Баку, გვ. 222.

¹⁸ გ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, „მომომხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 196, 198, 200.

ყოფილა არც რომელიმე მეფის თუ მაჰმადიანი მმართველის ბატონობის ქვეშ. ამიტომ ამბობს ალ-ფარიკი, რომ ჯაფარ ქანკელი ამოწყვეტის „შემდეგ გამგებლობა გადავიდა მისი (თბილისის) ხალხის ხელში და ყოველ თვეს ერთი მათგანი განაგებდაო“ ქალაქს.

ჩვენ ამჟამად არ ვთვლით საჭიროდ ისევ განვმარტოთ, თუ ვინ უნდა იყოს ალ-ფარიკის მიერ მოხსენიებული „თბილისის ხალხი“. როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, აქ შეიძლება იგულისხმებოდეს მხოლოდ ქალაქის მმართველი ზედა ფენა, ანუ ქართული წყაროების „თბილელნი ბერნი“, ქალაქის უხუცესნი და არა ქალაქის მთელი მოსახლეობა.

ამრიგად, თბილისისა და მის ხელისუფალთა — „ტფილელ ბერთა“ მრავალწლოვანი ბრძოლა, რომელიც თავის დასაბამს XI ს. 40-იანი წლებიდან იღებს, ბოლოს და ბოლოს მათი გამარჯვებით, ქალაქის მთელი ხელისუფლების მათ ხელში გადასვლით დამთავრებულა. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ქალაქის თვითმმართველობა ამიერიდან ქალაქის დამოუკიდებლობაში გადაიზარდა, თბილისი არსებითად „ქალაქ-კომუნად“ იქცა. ეს XI ს. 80-იან წლებში საქართველოში გიორგი II-ს მეფობის დროს მომხდარა, თვით გიორგი II-ს მეფობა (1072—1089), სამეფო ხელისუფლების დასუსტება მის დროს, გართულებული საშინაო და საგარეო ურთიერთობანი („დიდი თურქობა“) და სხვ. იყო ის ხელშემწყობი საგარეო პირობები, რომლებმაც უზრუნველყვეს „თბილელ ბერთა“ გამარჯვება. გიორგი II-ს თავისი მეფობის მანძილზე ყურადღება არ მიუქცევია თბილისისათვის, საამისოდ მას არც შესაძლებლობა ჰქონდა და არც სურვილი. მისი შემკვიდრე დავით IV აღმაშენებელი კი (1089—1125) თავის მეფობის პირველ ნახევარში არსებითად ნიადაგს ამზადებდა თბილისის შემოსაერთებლად და ამიტომაც იგი სათანადო პირობების მომწიფებამდე ქალაქისა და მის ხელისუფალთა შევიწროებას საჭიროდ არ მიიჩნევდა. პირიქით, დავითის, ერთ-ერთი უძლიერესი ხელისუფალის, მეფობა საქართველოში ობიექტურად ხელს უწყობდა თბილისის დამოუკიდებლობის, „ქალაქის უხუცესთა“ ხელისუფლების განმტკიცებას — საქართველოს ძლიერი მეფის შიშით მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელები ვერ გაბედავდნენ ეცადათ თბილისის დაპყრობა, მით უფრო, რომ დავითი წარმატებით

ერეკებოდა მათ არა მარტო საქართველოდან, არამედ მისი მეზობელი ქვეყნებიდანაც¹⁹.

ამასთანავე, განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ისევე როგორც ეს კარგად ჩანს ევროპის ქალაქების ისტორიის მაგალითზე, ყოველთვის ერთნაირ და მტრულ დამოკიდებულებას კი არ იჩენდა ქალაქ-კომუნებისადმი. პირველ ხანებში, ე. ი. მანამ, სანამ სამეფო ხელისუფლება დაადგებოდა მტკიცე ცენტრალიზაციის გზას, იგი მხარს უჭერდა ქალაქ-კომუნებს, დამოუკიდებელ საქალაქო თვითმმართველობას და იყენებდა კიდევაც მათ მსხვილი ფეოდალების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ქალაქი-კომუნებიც ამ პერიოდში სამეფო ხელისუფლების მოკავშირედ გამოდიოდნენ. სამეფო ხელისუფლებისა და თბილისის საქალაქო თვითმმართველობის ამგვარი დამოკიდებულება ჩვენ შეიძლება დავინახოთ ჭერ კიდევ ბაგრატ IV-სა და „ტფილელ ბერთა“ ურთიერთობის მაგალითზე; სამეფო ხელისუფლებისა და თბილისის, უკვე ქალაქი-კომუნის, ურთიერთობა კიდევ უფრო უნდა განმტკიცებულყო დავით აღმაშენებლის მეფობის პირველ პერიოდში, როცა დავითი დაუნდობელ ბრძოლას აწარმოებდა სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციის წინააღმდეგ მებრძოლ მსხვილ საერო თუ სასულიერო ფეოდალებთან. ამ დროს თბილისი, საქართველოს ეს უძლიერესი ქალაქი, და სხვა ქალაქებიც, სამეფო ხელისუფლებას, ცხადია, განსაკუთრებით სჭირდებოდა. ამიტომ ბუნებრივია, თუკი მეფის ხელისუფლება ამ პერიოდში სრულებით არ ფიქრობდა ქალაქების შევიწროებას, ქალაქი-კომუნების გაუქმებასა და მათ შემოერთებას. დავით აღმაშენებლის ასეთი საშინაო პოლიტიკა, პირიქით, კიდევ უფრო ამტკიცებდა თბილისს, როგორც ქალაქ-კომუნას, და სხვა ქალაქებსა და მათს თვითმმართველობას. ასე რომ, თბილისის დამოუკიდებლობის მოპოვებისათვის, მისი ქალაქ-კომუნის

¹⁹ დავითის ისტორიკოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ სამშვილდის აღებამდე, ე. ი. 1110 წლამდე „ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი და უოველი სამშვილდე და ავარანი თურქთა პქონდეს“ (ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 331), სრულებით არ ნიშნავს რომელიმე მამადაიანი მფლობელის ბატონობას თბილისზე. ისტორიკოსი ამ შემთხვევაში იმაზე მიუთითებს, რომ ქალაქი ჭერ კიდევ მეფის ხელის ფლებს ვარდო იყო. რომ იგი საქართველოს მეფეს ჭერ კიდევ არ ეკუთვნოდა და რომ ამ ქალაქში იმდროინდელი მოსახლეობის (იქნებ მამადაიანური უმეტესობის) წარმომადგენელთა ხელისუფლება ბატონობდა. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, ცხადია, აღფარით ვერ ილაპარაკებდა XI ს. მიწურულსა და XII ს. დამდეგის თბილისში მისი მოსახლეობის, მისი „ხალხის“ ხელისუფლების არსებობის შესახებ და „თბილისის ხალხის“ თავიანთი ნება-სურვილით მოქმედების შესახებ.

მუნად გადაქცევისათვის XI ს. 80-იანი წლებიდან ერთგვარი ხელ-
საყრელი პირობები შეიქმნა. ხოლო დავით აღმაშენებელს, რომელიც
პირველ წლებში კი კიდევ უფრო განმტკიცდა თბილისში, უმეტესად
კიდებლობა და აქ წარმოშობილი საქალაქო კომუნა.

ამრიგად, XI--XII საუკუნეთა მიჯნის თბილისში საქალაქო
კომუნის წარმოშობა შემთხვევითი კი არ იყო, არამედ სავსებით
კანონზომიერი, იმდროინდელ საშინაო და საგარეო ისტორიულ
პროცესთა მიერ გაპირობებული მოვლენა.

თ ა ვ ი I V

თბილისი — ქალაქი კომუნა

XI ს. 80-იანი წლებიდან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თბი-
ლისმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა, ქალაქში დამოუკიდებელი
მმართველობა, კომუნა დამყარდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ქალაქის
გამგებლობა ამიერიდან მთლიანად „ქალაქის ბერების“, „უხუცეს-
თა საქალაქო კრებულის“ ანუ უცხო წყაროების „თბილისის კე-
თილშობილთა ჯგუფის“, „თბილისის ხალხის“ ხელში გადავიდა.

იმდროინდელი თბილისის მმართველობის შესასწავლად არა-
ვითარი კონკრეტული მასალა არ დაუცავს არც ქართულსა და არც
უცხოურ წყაროებს; ამიტომ სათანადო დასკვნების გაკეთება ამ
შემთხვევაშიც უმთავრესად წყაროების არაპირდაპირ მითითებებ-
ზე დამყარებით გვიხდება. მაგ., ალ-ფარიკის ცნობიდან, თბილი-
სის მფლობელების ამოწყვეტისა და ქალაქის გამგებლობის „თბი-
ლისის ხალხის“ ხელში გადასვლის შესახებ, შეიძლება დავასკვნათ,
რომ ყველა ის უფლება-მოვალეობა, რომელიც მანამდე ქალაქის
ბატონს, მფლობელსა და ქალაქის თვითმმართველობას შორის ნა-
წილდებოდა, ამიერიდან კონცენტრირებული იყო „თბილისის
ხალხის“ ანუ თბილისის „უხუცესთა კრებულის“ (საბჭოს) ხელში,
„ტფილელ ბერთა“ ხელში.

თუკი ქალაქის თვითმმართველობის არსებობის დროს „ტფი-
ლელ ბერთა“, „უხუცესთა“ ხელისუფლება ქალაქის ბატონის
მფლობელობის გვერდით, ზოგჯერ მისი ნებართვითაც, არსებობდა
და ზოგ საკითხს მის გარეშე ვერც გადაწყვეტდა, ბატონის ხელი-
სუფლებილ გადაშენების შემდეგ ქალაქის საბჭო საქალაქო მმართ-
ველობის ერთადერთ ორგანოდ იქცეოდა.

ერთადერთი ვაშობთ იმიტომ, რომ, როგორც ირკვევა, თბილისში კომუნის პერიოდში ქალაქის გამგებლის (მერის) ჩვეითი ხელისუფლება არ არსებობდა. თბილისში მმართველობა ამ მხრავ უფრო სხვაგვარად იყო მოწყობილი, ვიდრე შუა საუკუნეების ევროპის ქალაქებში, სადაც საქალაქო საბჭოსაგან დამოუკიდებლად ცალკე ირჩევდნენ აგრეთვე, ერთი წლის ვადით, ქალაქის მერსაც.

თბილისში, როგორც ალ-ფარიყის ცნობიდან ჩანს, ქალაქის გამგებელი (მერი) ცალკე კი არ აირჩეოდა, არამედ საბჭოს წევრთაგან გამოიყოფოდა დროებით და მორიგეობით. ამიტომ ამბობდა ალ-ფარიყი, რომ ქალაქს „ყოველ თვეს ერთი მათგანი განაგებდაო“. ჩანს, საბჭოდან ქალაქის გამგებლად გამოყოფილი პირი ასეთ თანამდებობაზე მხოლოდ ერთი თვით იყო. მაშასადამე, ქალაქის გამგებლის (მერის) თანამდებობა თბილისში დამოუკიდებელი კი არ იყო, არამედ ქალაქის საბჭოს წევრებს თითო თვით ეძლეოდათ.

ჩვენ სამწუხაროდ, დანამდვილებით არ ვიცით, თუ რა ეწოდებოდა თბილისის იმდროინდელ გამგებელს; არც ის ვიცით, თუ რა უფლებით სარგებლობდა ის ამ ერთი თვის მანძილზე, როცა ქალაქის გამგებლობა ჰქონდა ჩაბარებული. მაგრამ, რაკი ქალაქის გამგებელი ძალიან მცირე ხნით და ისიც საბჭოს წევრთაგანი იყო, იგი მთლიანად იმ საბჭოსადმი უნდა ყოფილიყო დაქვემდებარებული, საიდანაც გამოიყოფოდა. ქალაქის გამგებელი მხოლოდ „პირველი იქნებოდა თანასწორთა შორის“ და ისიც ერთი თვით.

ისეთ პიროვნებას კი, რომელიც უპირველესი იყო ქალაქის გამგებელთა, „ქალაქის ბერთა“, „ქალაქის უხუცესთა“, ქალაქის თავადთა“ შორის, თვით შეიძლებოდა „ქალაქის უხუცესი“, ან კიდევ „თავადი ქალაქისა“ რქმეოდა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, როგორც პირველი, ასევე მეორეც არაერთგან გვხვდება ქართულ ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებში, მაგრამ ყოველთვის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში — „თავადნი“, „ბერნი“, აღბათ იმის გამო, რომ ასეთ „თავადად“, ან კიდევ „ბერად“ საბჭოს ყოველი წევრი იყო მიჩნეული. ქალაქის გამგებლის აღმნიშვნელ ტერმინად ძველ ქართულ წყაროებში გვხვდება აგრეთვე „მთავარიც“. „მთავარი ქალაქისა“ გვხვდება პეტრე იბერისა და ილარიონ ქართველის „ცხოვრებებში“, ე. ი. ისეთ ძეგლებში,

† იხ. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, გამოსცა ს. ყუბანეიშვილმა ტ. 1, 1946, გვ. გვ. 173, 260, 269.

რომელნიც X საუკუნესა და მასზე ადრე არიან შედგენილი თუ თარგმნილი და ისიც საქართველოს საზღვრებს გარეთ. ესენი არიან საბუთად შეიძლება გამოდგეს, რომ „მთავარი ქალაქისა“, „ქალაქის თავედთან“ ერთად, უძველესი ქართული ტერმინი იყო, რომელიც წინ უსწრებდა ამავე შინაარსის არაბულ „ამირას“, ქართულ „მოურავს“ თუ სომხურ „ქალაქპეტს“.

მართალია, უკვე XI საუკუნიდან მაინც შემოდის ტერმინი „მოურავიც“, რომელიც „მაურვებლისაგან“ უნდა იყოს ნაწარმოები (მდრ. თამარის ისტორიკოსის „მაურვებელი ქალაქისა“)², მაგრამ „მოურავი“ ქართული წყაროებით ყოველთვის მეფის თუ ქალაქის სხვა მფლობელის მიერ დანიშნულ მოხელედ ჩანს და ამიტომ იგი ქალაქის არჩეული გამგებლის აღმნიშვნელად შეიძლება არც იყო გამოყენებული.

ასე რომ, ქალაქის, უხუცესთა საბჭოსაგან გამოყოფილ, გამგებელს XI—XII სს. მიჯნაზე „ქალაქის თავედი“ ან „ქალაქის უხუცესი“, ან კიდევ, „ქალაქის მთავარი“ უნდა რქმეოდა.

წყაროებს არ დაუცავთ პირდაპირი მითითება იმის შესახებ, თუ რამდენი ხნით იყო არჩეული თბილისის საქალაქო საბჭო, საიდანაც შემდეგ რიგრიგობით ირჩევდნენ „ქალაქის მთავარს“; მაგრამ ის, რომ ქალაქის საბჭო თორმეტი წევრისაგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი და რომ თითოეული მათგანის გამგებლობა თითო თვე გრძელდებოდა, გვაფიქრებინებს, რომ თორმეტივე წევრის რიგრიგობით გამგებლობის შემდეგ თვით ამ საბჭოს უფლება-მოსილებაც უნდა დამთავრებულყო. ამრიგად, საფიქრებელია, რომ საქალაქო საბჭო თბილისში მხოლოდ ერთი წლის ვადით ირჩეოდა.

საბჭოს წევრთა ყოველწლიურად არჩევა, ცხადია, იმას არ ნიშნავდა, რომ ყოველ წელს საბჭოში ახალ-ახალი წევრები აერჩიათ. ისე, როგორც საერთოდ შუა საუკუნეების ევროპის ქალაქებში, ასევე თბილისშიც, საბჭოს წევრებად, არსებითად, ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენის ერთი გარკვეული წრის, დიდვაჟართა გავლენიანი ოჯახების თავკაცებს ირჩევდნენ. ასე რომ, ეს არჩევითი ხელისუფლება ფაქტობრივად ერთი და იმავე პირთა ხელში იყო მოქცეული და ამით ჩვეულებრივ ირღვეოდა შუა საუკუნეების კომუნათა ე. წ. დემოკრატიზმი.

საქალაქო საბჭო და „ქალაქის მთავარი“, კომუნის ბატონო-

² ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი, ე. კვეციანის გამოცემა, გვ. 60.

ბის პერიოდში, ქალაქის სრული ბატონ-პატრონები იყვნენ, საქალაქო საქმეები მთლიანად და განუყოფლად მათ ქვეშევრდომთ, მათ ებარათ „კლიტენი ქალაქისანი“ და ემორჩილებოდნენ „ციხენი ქალაქისანი“ ქალაქის მცველთა რაზმითა და საქალაქო პოლიციით. ადრე ყველა ესენი ქალაქის მფლობელს ებარა თუ ემორჩილებოდა; და ქალაქზე მისი ბატონობის ერთგვარ იარაღსა და სიმბოლოს წარმოადგენდა: ამჟამად კი საქალაქო საბჭოსა თუ მისი მთავრის ბრძანებით ხდებოდა „დაცვამ კართა ქალაქისათამ“ და სხვა საქირო სამხედრო ღონისძიებანი; მათ ხელთ იყო ომის გამოცხადების თუ ზავის ჩამოგდების საქმე, სხვადასხვა მფლობელებთან და ქალაქებთან, მათ უხუცესებთან მოლაპარაკება-შეთანხმება და სხვა მსგავსი.

ქალაქის უხუცესების მოვალეობას ძველიდანვე (და იმჟამად) შეადგენდა ზრუნვა ქალაქის მოსახლეობის სურსათ-სანოვაგით უზრუნველყოფისათვის; ქალაქის მონეტის მომჭრელებად ამიერიდან ქალაქის უხუცესები იყვნენ, მათვე ევალებოდათ საქალაქო გამოსაღებთა განაწილება თუ აკრება, საქალაქო კანონმდებლობის მოწესრიგება, მოქალაქეთა სამართლის წარმოება და სხვა.

ქალაქის უხუცესთა ამგვარ უფლება-მოვალეობაზე ჩვენ მათ მიერ ჩატარებული საქმიანობის შესახებ დაცული ცნობები და მასალები მიგვითითებენ. მაგ., ალ-ფარიკის შემომოტანილი ცნობიდან კარგად ჩანდა, თუ როგორ გზავნიდა „თბილისის ხალხი“ თავის წარმომადგენლებს სხვადასხვა მფლობელებთან — ტოდრულთან, ილ-ლაზისთან და სხვებთან. იმავე ცნობიდან ჩანს, რომ ქალაქის ამ ხელისუფალთ ქალაქის სახელით გაუმართავთ მოლაპარაკება საქართველოს მეფესთან და კიდევაც შეთანხმებულან მასთან გარკვეული პირობებით. მაგრამ როცა დავით IV-სათვის ეს პირობები დამაკმაყოფილებელი არ აღმოჩნდა და როცა მან აშკარად დაიწყო ქალაქის შევიწროება, კიდევ მეტი, ომიც კი გამოუცხადა მას, „თბილისის ხალხმაც“ მეფეს იარაღითვე უპასუხა და რამდენიმე დღის განმავლობაში იგი ალყაშემორტყმულ ქალაქს მდგრად იცავდა. ცეცხლითა და მახვილით ქალაქის აღების შემდეგ დავით აღმაშენებელმა მშვიდობის ჩამოსაგდებად მოლაპარაკება ისევ „თბილისის ხალხთან“ გამართა და, როგორც ქვემოთ დავინახეთ, მათ გარკვეული პირობით, დროებით მაინც შეუნარჩუნა თვითმმართველობა.

უოველ შემოაღნიშნულ შემთხვევაში, როგორც ეს ალ-ფარიკის ცნობებიდან ჩანს, ქალაქის სახელით რომელიმე პირი — მისი

მფლობელი, ბატონი კი არ გამოდიოდა, არამედ თვით „თბილისის ხალხი“ ანუ „თბილელნი ბერნი“, „ქალაქის უხუცესნი“, რომელთა ხელშიც იმჟამად თავმოყრილი იყო ყველა საქალაქო საქმე.

„ქალაქის უხუცესთა“ სამოსამართლო ფუნქციების ძველ წყაროებში არავითარი მითითება არ მოგვეპოვება. მაგრამ ამ ნაკლს ნაწილობრივ აესებს გვიანდელი მასალები, რომელიც ამ საკითხის შესასწავლად შეიძლება მოვიშველიოთ.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ „ქალაქთუხუცესის“ თანამდებობა დასავლეთ საქართველოში მნიშვნელოვანი ცვლილებებით შემონახული იყო ქართული სახელმწიფოებრივი, სამოხელეო წყობილების არსებობის მთელ მანძილზე. ნიშანდობლივია, რომ „ქალაქთუხუცესები“ დასავლეთ საქართველოში მხოლოდ სამოსამართლო ხელისუფლების წარმომადგენლები იყვნენ და ისიც მხოლოდ ქალაქებში.

სამეგრელოს სამთავროს სასამართლო წყობილების შესახებ არსებულ გვიანდელ მასალებში ნათქვამია: «В сих учреждениях заключались две степени суда: низшая, которую составляли в округах Мингрелии местные окружные мдиван-беки, а в городах — калакт-ухуцеси или начальники городов... Окружные мдиван-беки входили в рассмотрение судебных дел на сумму до 150 р. с... Калактухуцеси, или начальники городов в правах своих по решению дел были равные окружным мдиван-беками»².

სამეგრელოს სამთავროს „ქალაქთა უხუცესებს“ („ქალაქის უფროსებს“) თავიანთ სახელწოდებებთან ერთად ასეთი ფუნქციებიც ნაანდერძევი პქონდათ ძველი საქართველოს „ქალაქის უხუცესებისაგან“. მაგრამ ძველსა და ახალს შორის განსხვავება მაინც მნიშვნელოვანი იყო: სამეგრელოს სამთავროს „ქალაქთუხუცესები“ სამთავრო ხელისუფლების წარმომადგენელნი და მის მიერ დანიშნულნი იყვნენ ქალაქში; ამას გარდა ისინი ქალაქში ქვედა სასამართლო ინსტანციას წარმოადგენდნენ. მაშინ როცა XI—XII სს. ქალაქში, კერძოდ კომუნის დროინდელ თბილისში, „უხუცესნი ქალაქისანი“ თვით მოსახლეობის მიერ იყვნენ არჩეულნი და ისეთ ქალაქში, სადაც მთელი ხელისუფლება მათ ეკუთვნოდათ, უმაღლესი მოსამართლეებიც იქნებოდნენ.

„ქალაქის უხუცესები“, ძველი სამოსამართლო უფლებებით, გადმონაშთის, ტრადიციის სახით შემოინახა საკუთრივ გვიანი შუა საუკუნეების თბილისში, სადაც ქალაქის მფლობელის (მეფის) მიერ

² Акты, т. XII, стр. 324.

დანიშნულ მოხელეთა გვერდით მოქალაქეთა არჩევითი ხელისუფლებაც არსებობდა, მაგრამ რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, უკვე აღარ ატარებდა ძველ ქართულ სახელს და უცხოურად „ქეთხუდის“ ქმნილებოდა. მართალია, გვიანი შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების, მათ შორის თბილისის „ქეთხუდნი“ უკვე ისეთი სამოსამართლო უფლებებით არ იყვნენ აღჭურვილნი, რ. გორითაც ძველი „ქალაქის უხუცესები“ ან კიდევ დასავლეთ საქართველოს „ქალაქთუხუცესნი“, მაგრამ „ქეთხუდისაც“ უფლება ჰქონდათ მონაწილეობა მიეღოთ ქალაქის მოურავის თუ მელიქ-მამასახლისის სამართალში, ან კიდევ, ამ უკანასკნელთა ნებართვით, თავდაც გაერჩიათ ქალაქის მცხოვრებთა უმნიშვნელო საქმეები. „ქეთხუდთა“ ასეთი ფუნქციების გამო X VIII ს. საბუთები მათ „აღმორჩეულ მოსამართლეებს“, ხოლო X IX ს. დამდეგისა „აღმორჩეულ სუდიებს“ უწოდებდა.⁴

როგორც ვხედავთ, „ქალაქის უხუცესებს“, მათი ხელისუფლების ხანგრძლივი ევოლუციის შემდეგაც, სამეფო ხელისუფლების მიერ ქალაქების დამორჩილების შემდეგაც, აღმოსავლეთსა თუ დასავლეთ საქართველოში სამოსამართლო უფლებები მეტ-ნაკლები მოცულობით შენარჩუნებული ჰქონდათ. ეს კი იმაზე მიგვითითებს, რომ თავის უფლებათა შეუზღუდველობის, აყვავების პერიოდში „ქალაქის უხუცესების“ ერთ-ერთი უპირველესი მოვალეობა ქალაქის მოსახლეობის სამართლის წარმოება უნდა ყოფილიყო.

საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეებში საკუთარი მონეტის მოჭრასაც აწარმოებდა. მაგრამ თბილისის საქალაქო კომუნის საქმიანობა დღემდე საგანგებო კვლევის საგანი არ ყოფილა. ქართული ნუმიზმატიკური მასალა კი საინტერესო ცნობებს გვაწვდის და ზოგი სარწმუნო მოსაზრების გამოთქმის შესაძლებლობას გვაძლევს.

ქართული ნუმიზმატიკური მასალების მკვლევართ (ე. პახომოვს, დ. კაპანაძეს, დ. ლენგს) შესწავლილი და გამოქვეყნებული აქვთ თბილისის პირების — ომაელების, აბასიდებისა და ჭაფარიდების — მიერ VIII ს. დამდეგიდან ვიდრე XI ს. 30-იან წლებამდე მოჭრილი მონეტები. დღემდე ცნობილი უკანასკნელი მონე-

⁴ საქ. ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 229, დავ. 37, საბ. 278; ფ. 16, საქმე № 497, ფურც. 29, 103, 107; „ქეთხუდთა“ ასეთი ფუნქციების შესახებ იხ. III. A. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, გვ. 309—313; გვ. 304—306.

ტა, რომელიც ეკუთვნის ალი ბენ ჯაფარს, დათარიღებულია 1027/28 წლებით. ამის შემდეგდროინდელი მონეტა, რომელიც თბილისის ჯაფარიდ ამირას შეიძლებაოდა მოეჭრა ქალაქში, ჯერ კიდევ ვერობით არ ჩანს.

საქართველოს ფეოდალური მონარქიის წარმოქმნის შემდეგ თბილურ-არაბული მონეტების პარალელურად იჭრებოდა და ვრცელდებოდა საქართველოს მეფეთა (ბაგრატ III, ბაგრატ VI და სხვ.) მონეტები. მაგრამ ისინი, რაკი თბილისი ჯერ კიდევ არაბებს ეკირათ და თბილისის საამიროც დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, თბილისში ვერ მოიჭრებოდა. ასე რომ, ეს მონეტები სხვაგან, პირველ რიგში, საფიქრებელია, ქუთაისში იჭრებოდა. საქართველოს მეფეებს თბილისში მონეტის მოჭრის შესაძლებლობა მხოლოდ 1122 წლიდან ე. ი. დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის საბოლოოდ შემოერთების დროიდან, ექნებოდათ. ამრიგად, დღემდე ცნობილი ქართული ნუმისმატიკური მასალისა და მის შესახებ გამოქვეყნებული ლიტერატურის მიხედვით, თბილისში ფული არც ამირებს, არც საქართველოს მეფეებს და არც სხვა ვინმეს არ მოუჭრია 1027/28 წლიდან ვიდრე 1122 წლამდე მაინც, ე. ი. თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე, რაც, რა თქმა უნდა, სავსებით წარმოუდგენელია; მით უფრო, რომ ეს ერთი საუკუნე თბილისის ეკონომიკური და სოციალური აღმავლობის საუკუნე იყო.

დაუჭერებელია, რომ თბილისში, სადაც მონეტის მოჭრის ტრადიცია და ზარაფხანაც საუკუნეთა მანძილზე მოუშლელად არსებობდა, ქალაქის დამოუკიდებლობის პერიოდში ფულის მოჭრა შეეწყვიტათ. უეჭველია, რომ თბილისის ზარაფხანა მუშაობას განაგრძობდა. ამ ვარაუდის განსამტკიცებლად ჩვენ ზოგადი, აპრიორული მტკიცების გარდა, სათანადო კონკრეტული მასალაც მოგვეპოვება.

ჩვენს ყურადღებას ამჟამად იქცევენ ჯერ კიდევ 1910 წ. ე. პახომოვის მიერ გამოქვეყნებული მონეტები, რომელნიც, მისი აზრით, წინ უსწრებენ ბაგრატ III-ს მონეტას, წარმოადგენენ მუსლიმანური დირჰემების ქართულ მიბაძვას და ერთგვარ გარდამავალ საფეხურს ქმნიან ჯაფარიდებისა და ბაგრატ III-ს მონეტებს შორის⁵.

⁵ იხ. Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, СПб. 1910, გვ. 60, ტაბულა III, № 39—39; ჩვენ აქ არ შევუდგებით ამ მონეტების აღწერას, რადგან ასეთი სამუშაო შესრულებული აქვთ ე. პახომოვს, დ. კაპანაძესა და დ. ლუნგს ქვემოთ დასახელებულ ნაშრომებში.

ამ მონეტებს გაკვირვებით შეეხო დ. კაპანაძეც, რომელმაც ნიშნა: „ცხრილში შეტანილი არ არის ცნობები ფრიად საინტერესო სამონეტო ტიპის შესახებ, რომელიც ერთი შეხედვით, თოდ ცნობილ არაბულ დირჰემებს მოგვაგონებს, მაგრამ შემოწმების შემდეგ მის ნამდვილ წარმოშობას ამკლავებს, იგი უდავოდ ქართული ნუმიზმატიკური მემკვიდრეობის ნიმუშია. ასეთი მონეტა თავის ქართული წარმოშობას არაბული ზედწერილების დამაბინჯებითა და ამ ზედწერილებში ზოგიერთი ქართული ასომთავრული ნიმუშების ჩართვით ავლენს...“⁶

ამ ტიპის მონეტებს შეეხო აგრეთვე ცნობილი ინგლისელი ქართველოლოგი დ. ლენგი, რომელმაც გამოაქვეყნა ამ მონეტების დღემდე უცნობი მეტად საინტერესო ორი ვარიანტი, დაცული ამერიკის ნუმიზმატიკური საზოგადოების კოლექციაში.

დ. ლენგი ორივე ამ მონეტას ათავსებს ბაგრატ III-ს მონეტასთან, და, როგორც ჩანს, მათ ბაგრატ III-ს დროს გავრცელებულ ვარიანტებად, ან როგორც ის თვით წერს, ისეთ პროტოტიპებად მიიჩნევს, რომლებიც უბრალო მონური ქართული მიბაძვაა აბასიდების დირჰემებისა.⁷

ნუმიზმატთა ზემომოტანილი დასკვნები, შეიძლება ითქვას, არ არის დამყარებული ამ მონეტათა სრულყოფილ ანალიზზე. თვით მონეტის შესწავლა და ასევე თბილისის იმდროინდელი ისტორიის გათვალისწინება შესაძლებლობას გვაძლევს უფრო დამაჯერებლად განვსაზღვროთ მონეტის კუთვნილება და მისი მოჭრის დროც.

ყველა ზემოდასახელებულ მკვლევართათვის უდავოა, რომ დასახელებული მონეტები არ არიან არც აბასიდებისა და არც ჯაფარიდების მიერ მოჭრილნი, ისინი არიან მხოლოდ მიბაძვები საქართველოში მაშინ გავრცელებული მუსლიმანური მონეტებისა. ამავე დროს მკვლევართათვის უდავოა აგრეთვე ისიც, რომ ეს მონეტები ქართული წარმოშობისანი არიან. ე. პაპომოვი ყოველივე ამის შესახებ წერდა: „მუსლიმანური დამწერლობის უცოდინარი ხელოსნების მიერ მიბაძვით მოჭრილი მონეტების წარწერებში უხვადაა ნიშნები, რომელთაც გრავიორები გადააკეთებდნენ ხოლმე ქართულ 740 და სხვა ასოებად, რაც მომჭრელი ხელოსნების ეროვნებაზე მიუთითებდა. ამ მონეტე-

⁶ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1955, გვ. 39, მისივე, Грузинская нумизматика, М., 1955, გვ. 51, ტაბულა III, № 42.

⁷ D. M. Lang, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia, New York, 1955, გვ. 18, ტაბულა I, № 11, 12.

ბის ქართული წარმოშობის დამამტკიცებლად ისიც ითვლება, რომ მათი უმრავლესობა საქართველოშია ნაპოვნი⁸.

ამასვე შენიშნავს დ. კაპანაძეც: «საფიქრებელია, რომ ყველაზე უფრო მისთვის უცნობი არაბული ნიშნები მშობლიური ქართული ნიშნებით შეუცვლია»⁹.

ამ მონეტებზე უწიგნურად შედგენილი და ამოჭრილი არაბული ლეგენდების შესახებ წერს აგრეთვე დ. ლენგიც, რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ მონეტებს აბასიდების ღირებულების ქართულ მონურ მინაბაძად მიიჩნევს¹⁰.

ამრიგად, მკვლევართათვის უდავოა, რომ ეს მონეტები საქართველოში, მის რომელიღაც ქალაქში, თბილურ-არაბული მონეტების მიბაძვით არის მოჭრილი. მაგრამ ვერც ერთი შემოადინიშნული მკვლევარი კონკრეტულად მინც ვერ ამბობს, თუ რომელ ქართველ ხელისუფალს უნდა ეკუთვნოდეს იგი.

განსახილველი მონეტების დღემდე ცნობილ ვარიანტთაგან არც ერთი, სამწუხაროდ, დათარიღებული არ არის; ამიტომ მათი მოჭრის დროის შესახებ გამოთქმული ვარაუდი, რომელიც თავისთავად დაგვეხმარებოდა მისი მომჭრელის ვინაობის გარკვევაშიც, მხოლოდ დაახლოებითი შეიძლება იყოს.

უდავოა, რომ ჩვენთვის საინტერესო მონეტა, როგორც მუსლიმანური ღირებულების მინაბაძი, მოჭრილი უნდა იყოს რომელიღაც სხვა ხელისუფლების მიერ თბილისის ამირების ხელისუფლების გადაშენების შემდეგ. წინააღმდეგ შემთხვევაში აუხსნელი იქნებოდა, თუ რატომ უნდა მოეჭრათ თვით თბილისის არაბ ამირებს თავიანთივე მონეტის მინაბაძები, როცა ისინი სრულიად დაუბრკოლებლად სჭრიდნენ საკუთარ ნამდვილ მონეტებს. ასევე, არაბული მონეტების მინაბაძის მოჭრა არ დასკირდებოდათ არც გაერთიანებული საქართველოს მეფეებს, რაკი მათ საკუთარი ზარაფხანაც ჰქონდათ და საკუთარ მონეტებსაც დაუბრკოლებლად სჭრიდნენ კიდევ. მონეტათა არასაკმარისობის შემთხვევაში როგორც ერთს, ისე მეორე მფლობელსაც, მინაბაძთა მოჭრელადაც, შეუზღუდველად შეეძლოთ ნამდვილ მონეტათა რაოდენობის გადიდება.

⁸ E. A. Пахомов, Монеты Грузии, გვ. 60—61.

⁹ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, გვ. 39; მისივე Грузинская нумизматика, გვ. 51.

¹⁰ D. Lang, Studies in the Numismatic History, გვ. 18—19.

ზემოდასახელებული მინაბაძები რომ მართლაც არ ეკუთვნოდათ თბილისის ამირებს, ამას, მოტიანილ მოსაზრებათა გარდა, განსაკუთრებით ადასტურებს ამ მონეტებზე ამოჭრილი ფრაზები: „ჩვენთვის საინტერესო მონეტებზე, გარდა ამისა, აღნიშნული არაბული რელიგიური მცენარებისა — „არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა...“, „მუჰამედი არის მოციქული ალაჰისა“ — არ არის ამოჭრილი არც ხალიფას (რაც ასე ჩვეულებრივი იყო მუსლიმანური მონეტებისათვის VIII ს. 80-იანი წლებიდან) და არც ამირას სახელები, რომლებიც თბილურ მონეტებზე ჩნდება X ს. მეორე ნახევრიდან¹¹. ამავე დროს აღსანიშნავია ისიც, რომ ნამდვილი არაბული დრამისაგან ეს მონეტები შემცირებული წონითაც განსხვავდებიან¹².

ყველაფერი ეს, ზემოთქმულთან ერთად, ერთხელ კიდევ უდავოს ხდის, რომ აღნიშნული მინაბაძები არ შეიძლება თბილისის რომელიმე ჯაფარიდ ამირას მივაკუთვნოთ. ამაში ეჭვი არ ეპარება არც დ. ლენგს¹³.

შესასწავლი მონეტის მოჭრის დროისა და კუთვნილების განსაზღვრამი ჩვენ დიდ დახმარებას გავგიწევს მისი მოჭრის ადგილის დადგენა. ე. პახომოვის მიერ გამოქვეყნებული მონეტის არც ერთ ცალზე აღნიშნული არ არის მისი მოჭრის ადგილი. მას არც გამოუთქვამს რაიმე საგანგებო ვარაუდი ამ მონეტათა მოჭრის ადგილის შესახებ, რადგან, როგორც ჩანს, ასეთად იგი ამ შემთხვევაში თბილისს გულისხმობდა. ასეთი ვარაუდი კი სავსებით სწორი უნდა იყოს, რადგანაც საქართველოს გაერთიანების შემდეგ ზარაფხანის არსებობა, გარდა თბილისისა (და აგრეთვე, უეკველია, ქუთაისისა), სხვაგან დადასტურებული არ არის.

ამჟამად, დ. ლენგის ზემოდასახელებული ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ მინაბაძი მონეტების მოჭრის ადგილის საკითხი სავსებით ნათელი ხდება: მის მიერ გამოქვეყნებული მონეტების ერთ-ერთი ცალის ზურგზე აღნიშნულია მომჭრელი ზარაფხანის დამახინჯებული სახელი, რომელსაც დ. ლენგი تيفديس Tif(D)is-ად კითხულობს¹⁴.

¹¹ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, X ს. თბილური დრამა ალი ბენ-ჯაფარისა, გვ. 184.

¹² დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმიზმატიკა, გვ. 39.

¹³ D. Lang, Studies..., გვ. 19.

¹⁴ იქვე: ზარაფხანის სახელწოდების გადმოცემაში შეცდომის დაშვება სავსებით მოსალოდნელი იყო ისეთი მომჭრელისაგან, რომელიც, ე. პახომოვისა და დ. ლენგის სიტყვით, სავსებით უწიგნურობას იჩენდა არაბული წარწერების გაკეთებაში.

უდავოა, რომ თბილისში არას მოჭრილი არა მარტო ეს უნიკალური მონეტა, არამედ ყველა დანარჩენი, მინაბაძად მიჩნეული, რომელიც კი ცნობილია და რომლებიც საესეებით იმეორებენ პირველს. ზარაფხანის აღმნიშვნელი წარწერის გარეშე. მონეტის მოჭრის ადგილის ამგვარი განსაზღვრა ნათელს ჰქვინს აგრეთვე მისი კუთვნილების საკითხსაც. ამ ფაქტიდან უდავოდ ირკვევა, რომ ეს, თბილისში მოჭრილი მონეტა არ შეიძლება ეკუთვნოდეს XI ს. საქართველოს რომელიმე მეფეს, კერძოდ კი ბაგრატ III-ს. ვერ ერთი, წარმოუდგენელია, რომ ქართველ მეფეთა მიერ მოჭრილ მონეტაზე არ ყოფილიყო მისი მომჭრელის ვინაობის აღმნიშვნელი ქართული წარწერა, როგორც ეს ახასიათებს იმ დროს თუ მასზე ადრე აღმოსავლეთ საქართველოში მოჭრილ ორიგინალურ მონეტებს. ამას გარდა, ეს მონეტა არ შეიძლება ეკუთვნოდეს ქართველ მეფეს სწორედ იმის გამო, რომ ის თბილისშია მოჭრილი.

თბილისი, როგორც ზემოთ არაერთხელ იყო მითითებული, 1122 წლამდე არ ეკუთვნოდა საქართველოს მეფეებს და, ცხადია, სხვა ხელისუფალთა დამორჩილებულ ქალაქში საკუთარ მონეტებს ვერ მოჭრიდნენ. ამ მონეტის თბილისში მოჭრის ფაქტმა დააეჭვა სწორედ დ. ლენჯი, რომ იგი ბაგრატ III-სად მიეჩნია.

ამრიგად, სრული უეჭველობით შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო მონეტები მოჭრილია თბილისში, მაგრამ არც თბილისის ამირებისა და არც საქართველოს მეფეების მიერ.

მაშ ვინ უნდა იყოს ამ მონეტების მომჭრელი და როდის უნდა იყვნენ ისინი გამოშვებულნი? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ვერცერთობით მხოლოდ თბილისის ზემოთ მოთხრობილ ისტორიას შეუძლია. უეჭველია, რომ მინაბაძად მიჩნეული მონეტები, ძველი ტრადიციების მიხედვით, თბილისში იჭრებოდა, მაშინ, როცა ქალაქში არ იყო არც ამირას ხელისუფლება და არც საქართველოს მეფისა, ე. ი. მაშინ, როდესაც ქალაქი არ აღიარებდა არც ერთი მათგანის ვასალობას. ასეთი პერიოდი კი თბილისს, როგორც აღვნიშნეთ, ჯაფარიდ ამირებისა და მათი შემკვიდრეების ხელისუფლების საბოლოოდ მოსპობისა და საქალაქო დამოუკიდებელი მმართველობის განუყოფლად გაბატონების ხანაში, ანუ XI ს. 80-იანი წლებიდან ვიდრე XII ს. 20-იან წლებამდე ჰქონდა. იმ დროს თბილისში მონეტის მომჭრელი შეიძლებოდა ყოფილიყო არა რომელიმე ამირა ან მეფე თუ ქალაქის სხვა მფლობელი, არამედ მხოლოდ საქალაქო საბჭო, ქალაქის კომუნალური მმართველობა.

ამით აიხსნება ერთი შეხედვით თითქოს უცნაური გარემოება

— მონეტაზე ხალიფას, ამირას, თუ რომელიმე სხვა მაჰმადიანი მფლობელის ან კიდევ საქართველოს მეფის მოუხსენიებლობა; სავსებით ბუნებრივია, თუკი ქალაქი-კომუნა, რომელზეც აღნიშნული მფლობელის ვასალად არ თვლიდა თავს, მის მიერ მოჭრილ მონეტაზე არავის მოხსენიებას არ მიიჩნევდა საჭიროდ.

ბუნებრივად გვეჩვენება აგრეთვე იმ დროის თბილისში გამოშვებულ მონეტებზე მხოლოდ არაბული ფრაზების (ქართული ნიშნებით) ამოჭრა. ეს ნაკარნახევი იყო თბილისის იმდროინდელი ეკონომიკური მდგომარეობით, მისი მჭიდრო ურთიერთობით აღმოსავლურ ქალაქებთან და იმდროინდელი საერთაშორისო ვაჭრობის ობიექტში მოქცევით. ამავე გარემოებით იყო ნაკარნახევი არაბული წარწერების ამოჭრა თვით ერთიანი საქართველოს მეფეთა (ბაგრატ III, დავით აღმაშენებელი, დემეტრე I, გიორგი III და სხვ.) მიერ და ისიც არა მარტო თბილისში მოჭრილ ქართულ ზედწერილიან მონეტებზეც.

ადვილად ასახსნელია ისიც, რომ ზემოხსენებული თბილური მონეტები წარმოადგენენ არაბული დირჰემების ერთგვარ ქართულ მინაბაძს. სავსებით კანონზომიერ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ, ცხადია, თბილისის ზარაფხანაში, ამირების ხელისუფლების გადაშენების შემდეგაც, სამონეტო საქმის გაგრძელება ძველი ტრადიციის მიხედვით, მონეტების მოჭრა მისი გარეგანი სახის შეუცვლელად, ისე, რომ აუცილებელი შესწორებანი მხოლოდ მის ზედწერილებს შეხებოდა. ხოლო შეცდომები არაბულ ფრაზებში და ზოგი ქართული ნიშნის გაკეთება მონეტებზე, ყველაფერი ეს, როგორც მართებულად შენიშნა ჯერ კიდევ ე. პახომოვმა, ამ მონეტათა მომჭრელის ნაციონალურ კუთვნილებაზე, ქართველობაზე მიგვიითხებს. ეს ამავე დროს მიუთითებს იმაზედაც, რომ სამონეტო საქმეს იმდროინდელ თბილისში მაჰმადიანი ხელისუფალი კი არ განაგებდა, არამედ საქალაქო თვითმმართველობაში მონაწილე ქართველობა.

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ჩვენ მიერ განხილული თბილური მონეტების ზემოაღნიშნული ტიპი ორი ვარიანტის სახითაა ცნობილი — ერთი მომჭრელი ზარაფხანის აღმნიშვნელი ზედწერილით, მეორე კი ასეთის გარეშე. ეს კი იმაზე მიგვიითხებს, რომ თბილისის იმდროინდელი ზარაფხანა ხანგრძლივად და სხვადასხვა სახით აწარმოებდა ფულის მოჭრას.

ამრიგად, მკვლევართა მიერ დღემდე თბილურ-არაბული დირჰემების მხოლოდ ქართულ მინაბაძად და XI ს. დამდეგს მოჭ-

რილად მიჩნეული მონეტები, როგორც ირკვევა, თბილისის საქალაქო კომუნის მიერ X I ს. 80-იან და X II ს. 20-იან წლებს შორის უნდა იყოს გამოშვებული¹⁵.

როგორც ვხედავთ, თბილისის კომუნის საქმიანობა მრავალმხრივი იყო. საქალაქო საბჭო ამგვარ მუშაობას პირველ რიგში თავისი წევრების მეშვეობით აწარმოებდა. მათ შორის იქნებოდა განაწილებული საქალაქო მეურნეობის ცალკეული დარგები — ზოგი სამართალს აწარმოებდა, ზოგი სამონეტო საქმეს განაგებდა, ზოგს მეზობელ ქალაქებთან თუ მფლობელებთან ურთიერთობის მოწესრიგება ევალებოდა, ზოგი საქალაქო გამოსაღებთა აკრებას აღევნებდა თვალყურს, ზოგიც ქალაქის დაცვას ხელმძღვანელობდა და ა. შ.

საქალაქო საბჭოსა და „ქალაქის მთავარს“, ე. ი. საქალაქო კომუნის ხელისუფალთ საგანგებო ნაგებობა, „დარბაზი“ ანუ „კარი“ ჰქონდათ. ის „სამირო დარბაზი“¹⁶, სადაც ადრე თბილისის ამირა ჯდებოდა ქალაქის საქმეთა საურაგად და რომელშიც შემდგომ „ქალაქის ბერებმა“ მათ მიერვე მოწვეული ბაგრატ IV შეიყვანეს, ქალაქში კომუნის გაბატონების დროიდან საქალაქო მმართველობის ხელთ იქნებოდა. იქ საქმეთა საურაგად უკვე ამირა კი არ ჯდებოდა ან კიდევ ქალაქის სხვა პატრონი, არამედ თვით „მთავარი ქალაქისა“ ან მთლიანად საქალაქო საბჭო. ამ ნაგებობასაც ამიერიდან „სამირო დარბაზი“ კი არ ერქმეოდა, არამედ, აღბათ, ქალაქის უხუცესთა „კრებულის დარბაზი“ ან კიდევ „კარი მთავრისა მის ქალაქისა“¹⁷.

თბილისის „საკრებულო დარბაზში“ წყდებოდა უმთავრესი

¹⁵ ჩვენ აქამდე შესაძლებლობა არ გვაქვს უფრო დეტალურად თარიღი. ამ მხრივ ვადამწვევტი სიტყვა ამ ტიპის მონეტების შემდგომ გამოვლინებასა და შესწავლას ეკუთვნის, ამის ვარდა, აქამდე არაფერს ვამბობთ იმაზედაც, რომ ეს მონეტები შეიძლება მოეპოვებინათ „ტიფლელ ბერებს“ ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ, მის ახლო დროს ან კიდევ 1051—1065 წლებს შორის, როცა ქალაქის გამგებლობა მათ ხელთ იყო. მაგრამ ასეთი ვარაუდი ნაკლებად სარწმუნო ჩანს იმის გამო, რომ „ტიფლელ ბერებს“ მაშინ ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ თავიანთი ხელისუფლება განმტკიცებული; მაშინ მათ უფრო ბრძოლა უხდებოდათ თვითმმართველობის შენარჩუნებისათვის, ვიდრე საშინაო საქმეების მოწესრიგებისათვის ზრუნვა. ასეთ გართულბულ ვითარებაში „ქალაქის ბერებს“ ნაკლები შესაძლებლობა ექნებოდათ საგანგებოდ მიეხედათ სამონეტო საქმისათვის.

¹⁶ ქართლის მატიაწე, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 299.

¹⁷ ილარიონ ქართველის ცხოვრება, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, გვ. 173.

საქალაქო საქმეები, ქალაქის ბედ-იღბალი, აქ იყო კონცენტრირებული ქალაქის დამოუკიდებელი მმართველობა თავისი მრავალმხრივი საღმრთოებლო თუ საკანონმდებლო ხელშეწყობით, საინტერესო ღონისძიებებით, რომელთა სისრულით შესასწავლად, სამუშაოდ, წყაროები გვაკლია.

თ ა ვ ი V

ბრძოლა კომუნის წინააღმდეგ და მისი დანარცხება

თბილისის გადაქცევა ქალაქ-კომუნად ნიშნავდა ფეოდალური ქვეყნის უმსხვილეს ეკონომიკურ ცენტრში ფეოდალიზმის საწინააღმდეგო ძალების გამარჯვებას. კომუნის დამყარება იმდროინდელ თბილისში, ამასთან ერთად, დაწინაურებული სოციალური ცხოვრების, თავისუფალ შწარმოებელთა ფენის გაძლიერების, განვითარებული, დამოუკიდებელი ვაჭრულ-ხელოსნური ორგანიზაციების არსებობის, ე. ი. არსებითად ანტიფეოდალური სოციალური ძალების განმტკიცების მაუწყებელი იყო.

კომუნის გამარჯვება პოლიტიკური თვალსაზრისით იყო აგრეთვე გაერთიანების გზაზე განუხრელად შემდგარი ფეოდალური მონარქიის შიგნით დამოუკიდებელი ერთეულის — „ქალაქი-რესპუბლიკის“ წარმოქმნა.

სამეფო ხელისუფლება გარკვეულ პერიოდში თავისი ინტერესებისათვის იყენებდა ქალაქებს (მათ შორის ქალაქ-კომუნასაც) — ამ ახალ სოციალურ ეკონომიკურ ძალას, ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაპირისპირებულ დიდგვარიან ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში. ქალაქებიც, თავის მხრივ, გარკვეულ პერიოდში, მხარს უჭერდნენ ერთიანი ხელისუფლების გაძლიერებას, ყოველთვის და ყოველნაირად ცდილობდნენ ფეოდალური დაქუცმაცებულობის მოსპობას და ქვეყნის გაერთიანებას. ყოველივე ეს ქმნიდა პირობებს სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის კავშირის წარმოშობისათვის. ასეთი კავშირის საწყისებს ფ. ენგელსი დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ისტორიის მაგალითზე, ჯერ კიდევ X საუკუნიდან ხედავდა¹.

¹ Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, М., 1951, стр. 445.

შუა საუკუნეების საქართველოში სამეფო ხელისუფლებისა და ქალაქების ამგვარ კავშირზე მიუთითებს ბაგრატ IV-სა და **გატყუფულის** სის ბერების² ურთიერთობა, „ანისის თავადებისა“ და **ბატყუფულის** თუ დავით აღმაშენებლის ურთიერთობა, დავით IV-სა და საქართველოს ქალაქების, განსაკუთრებით კი თვით თბილისის ურთიერთობაც გარკვეულ პერიოდში, კერძოდ, XIII. 20-იან წლებამდე და სხვ.²

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოს ქალაქების შემოერთებისათვის ბრძოლა მხოლოდ მას შემდეგ დაიწყო, როცა დაამარცხა ერთიანი ძლიერი სამეფო ხელისუფლების მოწინააღმდეგე როგორც საერო (კლდეკარის ერისთავი და მსგავსნი მისნი), ასევე საეკლესიო ფეოდალები (1103 წ. საეკლესიო კრების საშუალებით) და როცა ძირითადად დაასრულა ქვეყნის გაერთიანებაც (კახეთ-პერეთის შემოერთება 1104 წ., კლდეკარის საერისთავოს გაუქმება და სხვ.); ამასთანავე დავით IV-ს უკვე მნიშვნელოვანი ბრძოლები ჰქონდა ჩატარებული თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ არა მარტო საქართველოს შიგნით, არამედ მის საზღვრებს იქითაც და ამ მხრივაც მან გარკვეული წარმატებები მოიპოვა (უარისთქმა სათურქო ხარკზე, თურქთა არაერთი მარცხი და სხვ.).

მართალია, ქართული თუ უცხოური წყაროების საამისო პირდაპირი მითითება ჩვენ არ მოგვეპოვება, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ასეთი მძიმე საშინაო თუ საგარეო ბრძოლები დავით აღმაშენებელს საქართველოს ქალაქებთან კავშირის გარეშე ჩატარებისოს და გამარჯვებით დაეგვირგვინებინოს.

საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური განვითარებისათვის ხელის შეწყობით (გზების გაყვანა-გაუმჯობესება და დაცვა, ახალი ქალაქების გაშენება და ძველის გაძლიერებისათვის ზრუნვა და სხვ.), მნიშვნელოვანი ქალაქების თვითმმართველობის ხელშეუხებლობით, ზოგი მათგანის დამოუკიდებლობის (მაგ., თბილისის) შენარჩუნებისათვის ზრუნვით გარკვეულ პერიოდში, საქართველოს მეფე უზრუნველყოფდა როგორც ქალაქებთან კავშირს, ასევე მათი მისწრაფებისა (ფეოდალური დაქუცმაცებულობის დაძლევა) და ძალების გამოყენებას თავისი კლასობრივი ინტერესებისათვის—ცენტრალისტური ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. ასე რომ, ოპოზიციურ ფეოდალურ ძალებზე გამარჯვება

² იხ. III. A. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, 33. 39—41.

დავით IV-მ, ჩვენი აზრით, პირველ რიგში სწორედ ქალაქთა კავშირის შემწეობით შესძლო. მაგრამ დავით აღმაშენებლის მარჯვენა ანტიცენტრალისტურ ფეოდალურ ძალებზე ნიშნავდა ერთიანი ფეოდალური მონარქიის, ძლიერი ცენტრალისტური ხელისუფლების ჩამოყალიბებას და, მაშასადამე, ფეოდალური ქალაქების დამოუკიდებლობის ხელყოფას, ე. ი. სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის მანამდე არსებული კავშირის დარღვევას.

ფ. ენგელსის მოსწრებულა შენიშვნით, როგორც კი უზრუნველყო სამეფო ხელისუფლებამ თავისი გამარჯვება, მადლობის შეხვედრა დაიწყო თავისი ძველი მოკავშირის—ქალაქის დამორჩილება და გაძარცვა.³ მართლაც, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში XIII—XIV სს. მიმდინარე მძაფრი ომები სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის, სწორედ ამით იყო ნაკარნახევი; ამიტომ იყო, რომ XIII საუკუნიდან დასავლეთ ევროპის ქალაქები დამოუკიდებლობას ზედიზედ კარგავდნენ და სამეფო ხელისუფლებისადმი მორჩილებას აღიარებდნენ.

საესებით მსგავსი პროცესი მიმდინარეობდა შუა საუკუნეების საქართველოშიც. ოღონდ ქალაქების დამორჩილებისათვის ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებამ აქ უფრო ადრე დაიწყო, ვიდრე ევროპაში.

თუკი ადრე, გარკვეულ პერიოდში, საქართველოს ქალაქების, განსაკუთრებით კი თბილისის დამოუკიდებლობა სამეფო ხელისუფლებისათვის მოსათმენი და სასურველიც იყო, ხელისუფლების ცენტრალიზაციისა და ქვეყნის გაერთიანების საქმეში დავით აღმაშენებლის მიერ მოპოვებული დიდი გამარჯვებების შემდეგ ვითარება არსებითად შეიცვალა—ერთიანი ფეოდალური მონარქია ამიერიდან ვეღარ შეურიგდებოდა თავის ტერიტორიაზე დამოუკიდებელ ერთეულებს—ქალაქ-კომუნებს.

ამიტომაც, როგორც კი გაიმარჯვა, განსაკუთრებით შინაგან მოწინააღმდეგე ძალებზე, დავით აღმაშენებელმა XII ს. მეორე ათეულიდან დაიწყო თანმიმდევრული ბრძოლა ქალაქების შემოსაერთებლად. ამ დროიდან დავით IV-მ ზედიზედ დაიმორჩილა ქ. ს.მშვილდე (1110 წ.), ქ. რუსთავი (1115 წ.), ქ. გიში (1117 წ.), ლორე (1118 წ.) და სხვ. ამასთანავე, შემოერთებულ ქალაქებს იგი „სამეფოდ“ იტოვებდა. ამრიგად, დავით აღმაშენებლის ის ლო-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стр. 445.

ნისძიებები, რომელიც ქართული ფეოდალური ოფიციალური ტოროიოგრაფიის მიერ საქართველოს „ქალაქების გასანთავისუფლებლად“ არის გამოცხადებული, არსებითად იყო ბრძოლა მორჩილებლად, შემოსაერთებლად.

ზემოდასახელებული ქალაქების შემოერთებით დავით IV-მ მხოლოდ დაიწყო თავისი თანმიმდევრული ღონისძიებანი ამ მიმართულებით. ამას თან სდევდა სათანადო სამზადისი საქართველოს იმდროინდელი, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ქალაქის თბილისის და ასევე დმანისის შემოსაერთებლადაც. მაგრამ ასეთი, უკვე გადამწყვეტი ნაბიჯი მეფემ მხოლოდ მას შემდეგ გადადგა, რაც საშინაო ოპოზიციურ ძალებთან ერთად საბოლოოდ განადგურებულ იქნა საგარეო ძალაც (გამარჯვება დიდგორის ომში 1121 წ.).

ამრიგად, XII ს. მეორე ათეულიდან საქართველოში დაირღვა სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის მანამდე არსებული კავშირი. კიდევ მეტი, ძველ მოკავშირეთა შორის დაიწყო დიდი და საკმაოდ ხანგრძლივი ომი, რომელმაც თავისი მეტ-ნაკლებად სრული ასახვა პპოვა როგორც ქართულ, ასევე უცხოურ წყაროებში.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ალ-ფარიკის ზემომოტანილი ცნობა, რომლის მიხედვითაც კარგად შეიძლება დადგინდეს იქნეს ყველა ის უმთავრესი ნაბიჯი, რომელიც ქართველოს მეფეს თბილისის თანდათან დამორჩილების მიზნით გადაუდგამს.

ალ. ფარიკის ცნობის მიხედვით, 515 წ. (1121/2 წწ.) „თბილისის ხალხმა“ მოიწვია ნეჯმ ედ-დინ ილღაზი⁴ და თხოვა მას ჩაებარებინა თბილისი. ეს მოწვევა, მისივე ცნობით, შედეგი იყო მანამდე, ე. ი. 515 წლამდე, დავით მეფის მიერ თბილისელთა არაერთხელ შევიწროებისა. ალ-ფარიკის ცნობიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ სანამ თბილისელები ილღაზს სთხოვდნენ დახმარებას, მანამდე მათ, დავით IV-ს შიშით, სულთან ტოღრულ მოჰამედის ძეს⁵, მისი არანაირი ყოფნის დროს, მამართეს ამგვარივე თხოვნით. ტოღრულმა, როგორც ჩანს, მიიღო მათი წინადადება და თბილისზე ხელის დადების სიმბოლოდ, ქალაქს ნაცვალი (შიჰნა) გამოუტყ-

⁴ ნ ე გ მ ე დ დ ი ნ ი ლ ღ ა ზ ი, ორთუკიდა დინასტიის წარმომადგენელი სხვადასხვა დროს ბაღდადის, ალექსანდრისა და მაიაფარიკისის გამგებლად დანიშნული; ქვაროსნების წინააღმდეგ ბრძოლების სახელგანთქმული სარდალი (იხ. М. Е. П у л ь, Мусульманския династии, გვ. 140—141).

⁵ ტ ო ღ რ უ ლ ი ი ბ ნ მ ო ჰ ა მ ე დ ი, ვრაცის სელჯუკიანთა დინასტიის წარმომადგენელი (1110—1134).

ზაენა. მაგრამ ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა საქართველოს მეფეს მხრივ თბილისის შევიწროება და ქალაქის მმართველთა მიერ იძულებული გამხდარა გარკვეული პირობით თვით დამცველობით თანხმებოდა. შეთანხმების პირობებზე საგანგებოდ ჩვენ ქვემოთ ვილაპარაკებთ, აქ კი შევნიშნაეთ, რომ იგი არც მეფეს აკმაყოფილებდა და არც თბილისელთათვის ჩანდა სასარგებლო. მეფე ისევ იძულებულად ავიწროებდა ქალაქს და ამიტომ გამხდარან თბილისელები იძულებულნი ახლა დახმარება ზემოხსენებულ ნეჟმ ედდინ ილღაზისათვის ეთხოვათ. მან, ფარიკის სიტყვით, მართლაც მიიღო თბილისელთა მოწვევა და დიდი ლაშქრით საქართველოსაკენ დაიძრა. ყოველივე ამის შემდეგ ალ-ფარიკი მაჰმადიანური კოალიციური ლაშქრის შედგენისა და დიდგორის ომის შესახებ მოგვითხრობს.

მაგრამ, სანამ შემდგომი მოვლენების განხილვაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა დაახლოებით მაინც დავათარილოთ უკვე მოთხრობილი. ალ-ფარიკის მონაცემების თანმიმდევრობიდან ადვილი გასარკვევია, რომ ყველაფერი ეს ოდნავ უსწრებდა დიდგორის ომს და, მაშასადამე, მის ახლო ხანებში ხდებოდა.

ვ. მინორსკიმ ამ ცნობის ანალიზის დროს ყურადღება მიაქცია ალ-ფარიკის მიერ ტოლრულის მოხსენიებას განჯისა და არანის მფლობელად, მის არანში ყოფნას თბილისელთა ელჩობის დროს. მაშასადამე, ვ. მინორსკის აზრით, თბილისელების მიერ ტოლრულის მოწვევა მაშინ უნდა მომხდარიყო, როცა იგი არანში იყო თავის ათაბაგთან და როცა ტოლრული მასთან ერთად დროებით ფლობდა განჯასა და არანს⁶. ეს კი 1120/21 წ. ადრე ვერ იქნებოდა. სწორედ ამ დროს 514 (1120/21 წ.). ტოლრული, უფრო სწორად, მისი ათაბაგი ქენ-თოლდი აუჯანყდა მაჰმუდს, შევიდა აზერბაიჯანში და დაიპყრო განჯა. მაგრამ ათაბაგი ქენ-თოლდი 1121 წ. დეკემბერს გარდაიცვალა და აჯანყებაც მალე იქნა ჩაქრობილი. ასე რომ, ტოლრულის გამგებლობა არანში ამის შემდეგ ვერც გაგრძელდებოდა — 1122 წ. მარტში ის მაჰმუდს დამორჩილდა⁷. ამრიგად, უდავოა, რომ ტოლრულის მოწვევა და მის მიერ თბილისის მფარველობის მიღება 1121 წ. ვერ გასცილდებოდა. ჩვენ არ ვიცით, თუ რომელ თვეს დაიწყო და დამთავრდა მისი მფარველობა თბილისზე, მაგრამ, ცხადია, ეს დიდხანს არ უნდა გაგრძელდებოდა.

⁶ v. Minorsky, *Caucasica in the History...*, გვ. 29-30.

⁷ იქვე, გვ. 30.

თუმცა, რა ხანმოკლეც არ უნდა ყოფილიყო იგი, თბილისელთა ელჩობას, ტოლრულის დათანხმებასა და მის მფარველობას მეტი არა, წლის ნახევარი მაინც მოუნდებოდა. ამგვარად, ტოლრულის მარცხის შემდეგ დავით IV-სთან მოლაპარაკების გამართვას, პირობის დადებას და ამ პირობით „კარგა ხანს“ ყოფნას მართლაც კარგა ხანი დასჭირდებოდა. დიდგორის ომის წინ კიდევ ახალი მფარველის ძებნასა და მოწვევას, მის მიერ დიდი ლაშქრის შედგენასა და ომისათვის თადარიგის დაქერას რამდენიმე თვე მაინც მოუნდებოდა.

ამით ჩვენ იმის თქმა გვიწევს, რომ ყველაფერი, რასაც დიდგორის ომის წინ ჰქონდა აღგილი, წარმოუდგენელია 1121 წ. დამდევიდან მხოლოდ შვიდნახევარი თვის განმავლობაში, ე. ი. 1121 წ. აგვისტოს შუა რიცხვებამდე, ანუ დიდგორის ომის თარიღად მიღებულ დრომდე, მომზდარიყო. ამრიგად, ალ-ფარიყის ზემომოტანილი მონაცემები იძლევიან საკმაო საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ დავით აღმაშენებელს თბილისის შევიწროება 1120 წ. მეორე ნახევრიდან მაინც უნდა დაეწყო.

ამ თარიღს არსებითად მხარს უჭერს ქართული წყაროს, დავითის ისტორიკოსის მონაცემებიც, რომლის მიხედვითაც საქართველოს მეფის მიერ 1120-სა და 1121 წ. დამდევს თურქების წინააღმდეგ წარმატებით წარმოებულ ბრძოლების (ქ. კაბალას აღება, ლაშქრობა აშორნიაში, ხუნანს, ბარდავს და სხვ.)⁸ შემდეგ „მათ ესევეთართა კირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ვაჰარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე, და ყოველსა სპარსეთსა, შეიღებნეს შავად, რომელთამე პირნი, და რომელთამე კელები და რომელნიმე სრულიად; და ესრეთ მოუთხრნეს ყოველნი ჰირნი, მოწვენული მათ ზედა, რომლითა აღძრნეს წყალობად თუსა და იქმნა გლოვა ფრიადი შორის მათსა“⁹. ამის შემდეგ დავითის ისტორიკოსიც, ალ-ფარიყის მსგავსად, მოგვითხრობს მაჰმადიანთა კოალიციური ლაშქრის შედგენისა და დიდგორის ომის ამბებს.

⁸ იხ. დავითის ისტორიკოსი ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 338—340; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 201—202.

⁹ დავითის, ისტორიკოსი ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 340. დმანელთა, ე. ი. ქალაქ დმანისის წარმომადგენლების გავზავნა სულტანთან, მათი მოხსენიება „ტფილელთა“ გვერდით და იმავე მნიშვნელობით, იქნებ იმაზე მიაკვლითობდეს, რომ ქალაქ დამასისშიც იმ დროს ისეთივე საქალაქო თვითმართველობა არსებობდა, როგორც თბილისში. ჩვენი აზრით, „ვაჰარნი დმანელნი“ ისევე აღნიშნავდა თვითმმართველობის ორგანოს წარმომადგენლებს, როგორც „თბილელნი ვაჰარნი“ „თბილისის ხალხს“, „თბილისის უხუცესებს“.

ამ მრავალმხრივ საინტერესო ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ საქართველოს მეფის ღონისძიებებით „ესევეითართა ჭირთაგან შამი იწრებულნი“ იყვნენ არა მარტო თურქ-სელჯუკები, აგრეთვე ქალაქებიც, როგორც საქართველოსი, ასევე მის შემოთავსებად და რომ დასახლებული ქალაქების ასეთი შევიწროება მეფემ დაიწყო მას შემდეგ, რაც მან უკვე შემოიერთა თბილისის ირგვლივ მდებარე ქალაქები და როცა წარმატებით იყო ჩატარებული ბრძოლები თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ ქვეყნის შიგნით და გარეთ. ყველაფერი ეს კი სავსებით ეთანხმება ალ-ფარიყის ზემომოტანილ ცნობებს, ოღონდ ეს უკანასკნელი შედარებით უფრო დეტალურად აგვიწერს იმდროინდელი თბილისის შინაგან მდგომარეობას და „თბილისის ხალხის“ მიერ გაგზავნილ მოწვევას ჯერ სულთან ტოღრულთან, ხოლო შემდეგ ილღაზთან.

ამასთანავე, როგორც ეს უკვე შენიშნულია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში¹⁰, ამ ორ ცნობას შორის მცირეოდენი წინააღმდეგობაც არის. ალ-ფარიყის ცნობით, დიდგორის ომის წინ თბილისელებმა მოწვევა გაუგზავნეს ილღაზს, დავითის ისტორიკოსის მიხედვით კი, „ვაჟარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი“ ეახლნენ სულთანს (იგულისხმება ერაყის სელჯუკიანთა გამგებელი მაჰმუდ მოჰამედის ძე). ეს მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო. ცხადია, უფრო სარწმუნოა, რომ თბილისელებს, დმანელებს, განძელებს უშუალოდ სულთნისათვის მიემართათ, ვიდრე მარანდისა და მაიაფარიყინის პატრონისათვის¹¹, რომელიც, მართალია, სახელგანთქმულ მეომრად იყო მიჩნეული, მაგრამ მაჰმადიან მფლობელებში ისეთი გავლენა ვერ ექნებოდა, როგორც თვით სულთანს.

ამას გარდა, სწორედ სულთანი შეიძლება ყოფილიყო შემდგენელი კოალიციური ლაშქრისა, საამისოდ მომწოდებელი „არაბეთისა მეფისა დურბეზ სადაყას ძისა“, „თურქმანობასა, სადაცა ვინ იყო, დამასკოთ და ჰალაბითგან ამოღმართ, ყოველსა მკედრობად შემძლებელსა“ განძის ათაბაგისა, „ყოვლთა სომხეთისა ამირათა“ და სხვათა, როგორც ამის შესახებ დავითის ისტორიკოსი წერს¹². მასვე შეეძლო აგრეთვე ამ ლაშქრის სათავეში ჩაეყენებინა ილღაზი, რომელსაც თავისი საპატრონო ადგილები (მაიაფარიყინი) სწორედ სულთნისაგან ჰქონდა მიღებული. ასევე,

¹⁰ რ. კიკნაძე, XI—XII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 121.

¹¹ იქვე.

¹² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 340.

ადგილი ასახსნელია აგრეთვე ალ-ფარიკის მცირე უზუსტობა, როგორც ჩანს, ალ-ფარიკმა თბილისელთა ელჩობის შედეგად საქართველოსაკენ დაძრული კოალიციური ლაშქრის საფრთხი ილღაში მიიჩნია იმ პიროვნებად, რომელიც „თბილისის ხალხმა“ აქ დიდგორის ომის წინ თბილისის მფარველად მოიწვია.

როგორც ვხედავთ, დავითის ისტორიკოსს თბილისელთა (დმანელებთან და განძელებთან ერთად) მიერ მხოლოდ უკანასკნელად, დიდგორის ომის წინ გაგზავნილი მოწვევის შესახებ დაუცავს ცნობა, რომელიც უფრო ზუსტია, ვიდრე ალ-ფარიკისა. ამასთანავე, ამ უკანასკნელი მოწვევის დრო (თარიღი) ორივე წყაროს ერთნაირად აქვს მოცემული (1121 წ.).

ამრიგად, ქართული და არაბული წყაროების ერთიანი მითითებით, დავით IV აღმაშენებელს თბილისის შემოერთებისათვის, მის მორჩილებაში მოყვანისათვის სათანადო ზომების მიღება XII ს. 20-იანი, კერძოდ 1120/21 წლებიდან დაუწყია.

თბილისის თანდათანობითი შევიწროებით არსებითად იწყებოდა სოციალური ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქს შორის; ეს იყო დასაწყისი „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლების დასასრულისა. მაგრამ თბილისელები და მათი მმართველი ზედა ფენა, რომელთა გამგებლობა უკვე ამ ორმოცი წლის მანძილზე საკმაოდ გაძლიერებული და განმტკიცებული იყო, არ ფიქრობდნენ ქალაქის დამოუკიდებლობის დათმობას და ყოველ ღონეს ხმარობდნენ მისი შენარჩუნებისათვის.

ამიტომაც „ტფილელნი ბერნი“, რაკი ხედავდნენ, რომ დავით IV მის მიერ ზედიზედ შემოერთებულ ქალაქებს ერთბაშად საკუთარ ქალაქებად აცხადებდა და უშუალოდ უმორჩილებდა თავის ხელისუფლებას, ე. ი. უსაობდა მათ თვითმმართველობას, იწყებენ ისეთი მფარველის ძიებას, რომელსაც შესაძლებლობა ექნებოდა შეეჩერებინა დავითის ღონისძიებანი ამ მხრივ და ამავე დროს ქალაქისათვის მფარველობა გაეწია, მისი დამოუკიდებელი მმართველობის შენარჩუნების პირობით. ასეთ ძლიერ ძალად, საქართველოს სამეფოს გარეთ, ცხადია, ისევ მაჰმადიანი მფლობელები ჩანდნენ. სწორედ ამან, ქალაქის ბრძოლამ თავისი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის, ე. ი. მისი მოსახლეობის კლასობრივმა ინტერესებმა განსაზღვრეს ქალაქის ამგვარი ორიენტაცია და არა ნაციონალურმა მომენტმა — მაჰმადიანთა სიქარბემ ქალაქში, ან კიდევ, თურქ-სელჯუკთა შემოსევების შემდეგ ქართველებსა და მაჰმადიანებს შორის გამწვავებულმა ურთიერთობამ,

როგორც ამას ზოგი მკვლევარი ვარაუდობს¹³. ჭერ კიდევ იმ ვახიშვილი მიუთითებდა იმდროინდელ თბილისში „მოქალაქეთა შორის მაჰმადიანთა“ სიჭარბეზე¹⁴. უდავოა, რომ ჭერ ამდროინდელი ვალსაუკუნოვანი ბატონობის, ხოლო შემდეგ თურქულ-ოსმალურ შემოსევების წყალობით, თბილისში მუსლიმანური მოსახლეობა მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო საერთოდ, კერძოდ კი თბილისელ ვაჭართა შორის, მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავდა თბილისის მოსახლეობის ამ ნაწილის გადამწყვეტ როლს საერთოდ საქალაქო ცხოვრებაში. ქართული დოკუმენტურა, ნუმისმატიკური თუ სხვა არქეოლოგიური მასალა, ასევე უცხოურ წყაროთა მიუთითებაც, ჩვენ სავსებით გვარწმუნებს ქალაქის ქრისტიანული (ქართულ-სომხური, განსაკუთრებით კი ქართული) მოსახლეობის სიძლიერესა და როლში. ამას გარდა, თბილისში საკმაოდ დიდი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო ებრაული მოსახლეობაც. ალბათ, სწორედ იმის გამო, რომ თბილისში მუსლიმანურ მოსახლეობას მნიშვნელოვნად ჭარბობდა ქრისტიანული, დავით აღმაშენებელმა, თბილისის შემოერთების პირველ დღეებშივე, საგანგებოდ გააფრთხილა მოსახლეობის ეს ნაწილი, რომ მათ არ შეევიწროებინათ თბილისელი მუსლიმანები. ამას გარდა, საუკუნეთა მანძილზე თბილისში მეცხოვრები და მოღვაწე მუსლიმანები შეუძლებელია ჩვენ ყოველთვის ადგილობრივი ქართული ქრისტიანული მოსახლეობის საწინააღმდეგო, მისადმი დაპირისპირებულ ძალად მივიჩნიოთ. ივ. ჯავახიშვილის სავსებით მართებული განცხადებით, მუსლიმან „მოქალაქეთა შვილები და შვილისშვილები“ გარკვეულ თაობათა შემდეგ „საქართველოს ძლიერებისა და ბედნიერებისათვის იმნაირადვე ზრუნავდნენ, როგორც ჩვენი ერის ღვიძლი შვილები“¹⁵.

XII ს. 20-იან წლებში დავით IV-ს მიერ შევიწროებულ თბილისელების მიერ მაჰმადიან მფლობელთა შორის მფარველის ძებნის საკითხში გადამწყვეტი როლი რომ მუსლიმან-ქართველთა ურთიერთობის გამწვავებას არ შეიძლება მივაკუთვნოთ, ამაში ჩვენ, ზემოთქმულს გარდა, თბილისელთა მიერ არაერთგზის გადადგმული საწინააღმდეგო ნაბიჯებიც გვარწმუნებს. ჭერ კიდევ XI ს. შუა წლებში „ტფილელმა ბერებმა“, როგორც ზემოთ

¹³ ი. კ. კ. ა. ი. ა. ი., თბილისელთა ორიენტაციის საკითხისათვის 1121—1122 წლებში, კრებ. „თბილისი—1500“, 1958, გვ. 57—63.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 29.

¹⁵ იქვე, გვ. 29—30.

არაერთხელ მიეუთითეთ, თვით მაჰმადიან მფლობელთა (ჯაფარიან მეშვედრეთა) წინააღმდეგ პირველ რიგში საქართველოს მეფე მეფე იწვევის¹⁶. ამგვარადვე, შექმნილი საშინაო და საგარეო ვითარებების შესაბამისად მოქმედებდნენ თბილისელები შემდეგაც. ამიტომ, როგორც რომ, რაკი მათ ტოლრულის მოწვევამ ვერ გაუმართლა იმედები და როგორც კი თბილისელები დაწმუნდნენ, რომ თვით განსაცდელში ჩაყარდნის ტოლრული საჭირო მფარველობას ვერ გაუწევდა, ისინი საქართველოს მეფეს შეუთანხმდნენ და მასთან დადეს მფარველობითი ხელშეკრულება.

ამრიგად, ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, გადამწყვეტი როლი ეკუთვნოდა დამოუკიდებელი თვითმმართველობის შენარჩუნების ინტერესებს და არა ქალაქის მუსლიმანური ან რომელიმე სხვა მოსახლეობის სურვილებს.

დავით IV-სა და თბილისელებს შორის იმ დროს მიღწეული შეთანხმება მრავალმხრივ საინტერესო ჩანს და ამიტომაც საჭიროდ მივიჩნევთ მასზე შედარებით ვრცლად შეჩერებას.

ალ-ფარიყის ცნობით, ტოლრულის მფარველობამ ვერ უშველა თბილისს, „მათი (თბილისელთა) შევიწროება ქართველთა მეფის მხრით არ წყდებოდა. მაშინ ისინი (მეფე და თბილისელები) შეთანხმდნენ იმაზე, რომ გადაუხადონ მას (მეფეს) ყოველწლიურად ათი ათასი დინარი და რომ მათთან (თბილისელებთან) იყოს შიჰნა მხოლოდ ათი მხედრით. და დარჩნენ ამ პირობით კარგა ხანს“¹⁷.

ამ შეთანხმების მთავარი პირობა, ერთი მხრივ, როგორც ჩანს, თბილისის მიერ საქართველოს მეფის მფარველობის აღიარება იყო, ხოლო მეორე მხრივ, ამ მფარველობის ქვეშ „ტფილელ ბერთა“ დამოუკიდებელი მმართველობის ხელშეუხებლობა უნდა ყოფილიყო. ყოველივე ამის სანაცვლოდ „თბილისის ხალხი“ მეფეს ყოველწლიურად ათი ათას დინარს გადაუხდიდა. ასე რომ, თბილისი ფაქტიურად ყიდულობდა თავის დამოუკიდებლობას საქალაქო საქმეების მართვაში; დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას ჯერჯერობით მფარველობის აღიარებითა და სათანადო თანხის გაღებით ატერხებდა. ასეთი მაგალითიც არაერთი იცის დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ქალაქების ისტორიამ...

¹⁶ შდრ. რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 127-128.

¹⁷ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 69; V. Minor sky, Caucasia in the History..., გვ. 32; А. Дж. Мамедов, Из истории Майяфаркина, гв. 222.

საქართველოს მეფე, როგორც ჩანს, მარტოოდენ ვარდაცულო
ლი თანხის მიღებით არ კმაყოფილდებოდა და ქალაქის მიერ
მფარველობის აღიარების ნიშნად მას „შიჰნას“ უგზავნიდა.¹⁸
რამ ამ „შიჰნას“ უკვე, თვით თბილისელთა მოთხოვნის
დარზე მეტი არ უნდა ხლებოდა.

რა არის ეს „შიჰნა“, რომლის ქალაქში გაგზავნით ასე დაინტე-
რესებული იყო მეფე და რომლის მხლებელთა რაოდენობის ასე
მტკიცედ განსაზღვრას მოითხოვდა ქალაქის ხელისუფლებამ?

ჩვენ მიერ შემოშოტანილი აღმოსავლური მასალებიდან კარგად
ჩანდა, რომ „შიჰნა“ ამა თუ იმ ქალაქში რომელიმე მფლობელის (მე-
ფე, სულთანი) მფარველობის აღიარების შემთხვევაში იგზავნებოდა
ამ უკანასკნელთა მიერ. მაგ., ალ.-ფაკიძის ცნობით, ბაგრატ 1V-მ,
როგორც კი შეისყიდა თბილისი აღსართან ვაგიკის ძისაგან, „სას-
წრაფოდ მისცა მას (ქალაქს) შიჰნა და მოამარაგა ის ხალხით, იარაღი-
თა და სურსათ-სანაოვებით“.¹⁸ ასევე მოიქცა XII ს. 20-იან წლებში
ტოღრუღი; როცა მან მიიღო „თბილისის ხალხის“ მიწვევა და ქა-
ლაქს მფარველობის ხელი დაადო, მან გაუგზავნა (მისცა) მათ შიჰნა „—
წერს ალ.-ფაკი. ¹⁹ მისივე ცნობით, ამგვარადვე მოიქცა დავით 1V-ც,
როგორც ეს შემოშოტანილი ამონაწერიდან ჩანდა. ამრიგად, უდავოა,
რომ შიჰნა ამა თუ იმ მფლობელის მიერ იგზავნება იმ შემთხვევაში,
როცა ქალაქი მის მფარველობას აღიარებს; „შიჰნას“ გაგზავნა არ-
სებითად ქალაქის რომელიმე მფლობელისადმი დამოკიდებულების
ერთგვარი სიმბოლოა.

„შიჰნა“ პროფ. გ. წერეთლის მიერ განმარტებულია როგორც
„მცველთა რაზმი, წესრიგის დამცველი რაზმი (ქალაქის პროვინ-
ციის), დანიშნული სულთნის მხრივ; პოლიცია, მცველი, დამცველი
პოლიციის უფროსი“²⁰. ასე რომ, იგი სხვადასხვა კონკრეტულ ვი-
თარებაში შეიძლება ნიშნავდეს როგორც მცველთა რაზმს, ასევე
ცალკეულ პიროვნებას, ამ რაზმის უფროსს. ამასთან იგი იყო რო-
მელიმე მფლობელის მიერ გაგზავნილი როგორც მისდამი დაქ-
ვემდებარებულ ქალაქში, ასევე პროვინციაშიც.

როგორც ჩვენ მიერ შემოდასახელებული კონკრეტული შემთხვე-

¹⁸ V. Minorsky. Studies in Caucasian History, 33. 19; А. Дж. Мамедов, Люфлулах..., Труды, XII, 33. 218.

¹⁹ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, 33. 68; V. Minorsky, Caucasia in the History..., 33. 32.

²⁰ გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, 1951, 33. 106.

ვებიდან ჩანდა, „შიპნა“ მცველთა რაზმის უფროსსა და მფლობელს (მეფის თუ სულთნის) მიერ თბილისში გაგზავნილ პირს (რომელსაც თან ახლავს რამდენიმე კაცისაგან შემდგარი რაზმი) მაგრამ რა უნდა იყოს ამ აღმოსავლური (სპარსულიდან მომდინარე) ტერმინის ქართული შესატყვისი? ვ. მინორსკის მიერ შესრულებულ ინგლისურ თარგმანში ალ-ფარიყის ცნობების „შიპნას“ „პროტექტორი“ (protector) შესატყვისება.²¹ ა. მამედოვი ამ ტერმინს რუსულად ხან «охрана»-დ თარგმნის, ხან კიდევ, კერძოდ ალ-ფარიყის ცნობებში, «наместник»-ად. ²² რ. კიკნაძეს კი არაბული „შიპნა“-ს შესატყვისი ქართულ ტერმინად „ციხისთავი“ მიაჩნია.²³

როგორც შემომოტანილი ცნობებიდან და განმარტებებიდან ვნახეთ, „შიპნა“ პირველ რიგში მეფის, სულთნის, დიდებულის მიერ მისი ხელისუფლების წარმომადგენლად, მის მაგივრად ქალაქში გაგზავნილ პირს ეწოდებოდა. ამასთანავე ამ პირს თან ახლდა სათანადო რაზმი, რომელსაც უმთავრესად წესრიგის დაცვა, საპოლიციო სამსახურის შესრულება ევალებოდა. ისეთი თანამდებობის პირს, რომელიც ქალაქში მისი მფარველის მაგივრობას წევდა, ქალაქზე მის ხალისუფლებას ახორციელებდა და იქ საპოლიციო სამსახურს ასრულებდა, ძველქართულით „მეფის ნაცვალი“, „ბატონის ნაცვალი“, ან, უბრალოდ, „ნაცვალი“ ეწოდებოდა²⁴. თვით ამ ქართული ტერმინის — „ბატონის ნაცვალის“ — შინაარსის შესწავლა გვარწმუნებს მის სიძველეში. ჩვენი აზრით, ეს ტერმინი სწორედ იმდროინდელი უნდა იყოს და ქალაქისა და მისი მფარველის იმდროინდელ ურთიერთობას უნდა გამოხატავდეს, როცა ქალაქი ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა მმართველობის დამოუკიდებლობას და მფარველის ხელისუფლების წარმომადგენლად აქ მხოლოდ ერთი პირი — „მეფის (ბატონის) ნაცვალი“ იყო. ცხადია, მას შემდეგ, რაც სამეფო ხელისუფლებამ ქალაქი მთლიანად დაიმორჩილა და იგი მის მიერ დანიშნულ მოხელეებს (მოურავი და სხვ.) დაუქვემდებარა, „ნაცვალი“, მართალია, ძველებურად „ბატონის ნაცვლად“, ე. ი. „ქალაქის მფლობელის მაგივრად“ იწოდებოდა, მაგრამ არსებითად უკვე ასეთ ხელისუფალს აღარ წარმოადგენდა.

²¹ V. Minorsky, *Caucasica in the History..*, გვ. 32.

²² А. Дж. Мамедов, *Лютфуллах*, გვ. 218; *Из Истории* გვ. 22.

²³ რ. კიკნაძე, XII XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 120.

²⁴ საქართველოს ქალაქების „ნაცვლისა“ და მისი ხელისუფლების შესახებ, იბ. Ш. А. Месхиа, *Города и городской строй*, გვ. 276—284.

ბატონის უპირველესი წარმომადგენელი ქალაქში უკვე მოუტრიავე იყო და „ბატონის ნაცვლად“ წოდებაც მას უფრო შეეფერებოდა. ასე რომ, ქალაქის დამორჩილების შემდეგ „ბატონის“ ადრინდელი მდგომარეობიდან თავდაპირვანდელ შინაარსში შემოსული წოდება-ლა შემორჩა, ადრე კი ეს ქართული ტერმინი იმავე შინაარსის მატარებელი უნდა ყოფილიყო, როგორც არაბული „შიჰნა“, რომლითაც ისეთი ხელისუფალი იწოდებოდა, რომელიც მეფის სამფარველო, ვასალურ ქალაქში იგზავნებოდა.

ქალაქისათვის, როგორც ჩანს, მნიშვნელობა ჰქონდა „ბატონის ნაცვალთან“ ერთად გამოგზავნილ მცველთა რაოდენობის განსაზღვარსაც. თუ რაზმი მრავალრიცხოვანი იქნებოდა, მისი ფუნქციები შეიძლებოდა ქალაქზე მფარველობის ხელის დადების სიმბოლურ ნიშნებსა თუ წესრიგის დაცვის ფუნქციებს გასცილებოდა და იგი ქალაქზე მისი მფარველის გაბატონების იარაღად ქცეულიყო. ამიტომ იყო, რომ „თბილისის ხალხი“, ალ-ფარიყის ცნობით, საგანგებოდ მოითხოვდა დავით მეფის მიერ გამოგზავნილ „შიჰნას“ მხოლოდ ათი მხედარი ხლებოდა.

ამრიგად, დავით IV-სა და თბილისის ურთიერთობა იმემად ქალაქის მიერ მეფის მფარველობის აღიარებასა და ყოველწლიურად 10000 დინარის გადახდას არ სცილდებოდა. ქალაქი ამ პირობით დამოუკიდებელი მმართველობის შენარჩუნებას ჯერ კიდევ ახერხებდა. მაგრამ ეს იყო დავით აღმაშენებლის მხოლოდ პირველი ღონისძიებანი თბილისის დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ. როგორც ჩანს, მეფე ჯერჯერობით ფრთხილად მოქმედებდა, მალე მას აღარ დააკმაყოფილებდა ქალაქისა და სამეფო ხელისუფლების ამგვარი ურთიერთობა და ამიტომ იყო, რომ მიუხედავად მიღწეული შეთანხმებისა, მეფე განაგრძობდა ქალაქის შევიწროებას. ცხადია, დავით IV ქალაქის სრული დამორჩილებისათვის ემზადებოდა. ქალაქის მმართველი ზედა ფენა კი, პირიქით, მეფის მფარველობისა და აქედან გამომდინარე დაკისრებული ვალდებულებებისაგან განთავისუფლებას ცდილობდა. ურთიერთობა ქალაქსა და მეფეს შორის სულ უფრო და უფრო მწვავედებოდა. ქალაქის სოციალური ბრძოლა მოპოვებული დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის ისევ გრძელდებოდა. ქალაქის ხელისუფალნი ძლიერი მეფის წინააღმდეგ დამხმარე ძალის ძიებას ქვეყნის გარეთ იწყებდნენ.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ დავით IV-ს ამგვარი პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოდიოდა არა მარტო თბილისი და სა-

ქართველოს სხვა ქალაქები (დმანისი), არამედ მისი მეზობელი ქალაქებიც (განძა). მიუხედავად იმისა, რომ დმანისისა და განძის დაპყრობის საშიშროება მაშინ ჯერ კიდევ რეალური არ იყო, ქალაქებიც თბილისელთა ჭირ-ვარამის გამზიარებლებად გამოდიან და მათი წარმომადგენლები, თბილისელებთან ერთად, მიდიან საქართველოს მეფისადმი დასაპირისპირებელი ძალის თავმოსაყრელად. ამიტომ იყო, რომ ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, „ესე-ვითართა ჭირთავან შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ვაჭარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე“. ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ დავითის პოლიტიკით შევიწროებულნი იყვნენ არა მარტო თურქმანნი (ე. ი. თურქ-სელჯუკები), არამედ აგრეთვე საქართველოსა და მის მეზობელ ქალაქთა ვაჭარნი (როგორც ვხედავთ, ქართველი ისტორიკოსი საქართველოს ქალაქების მოსახლეობას, ვაჭრებს მარტოოდენ თურქმანებად არ მიიჩნევდა), რომელნიც გაერთიანებული ძალით ცდილობდნენ მეფის წინააღმდეგ გალაშქრებას. ქართველი ისტორიკოსის ამ ცნობაში ჩვენ შეიძლება დავინახოთ მეტად საინტერესო მითითება შუა საუკუნეების საქართველოსა და მისი მეზობელი ქვეყნების ქალაქთა კავშირის შექმნის შესახებ. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ისტორიკოსი დავითის წინააღმდეგ მებრძოლ ორ დიდ ქართულ ქალაქთან (თბილისი, დმანისი) ერთად განძასაც ასახელებს. ამიერკავკასიის ამ სამი დიდი ქალაქის მმართველი ზედა ფენის, მსხვილ ვაჭართა გაერთიანება საქართველოს მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ, ცხადია, ამ ქალაქთა გაერთიანების, მათი კავშირის შექმნის მაუწყებელი უნდა იყოს. ასე რომ, XII ს. 20-იან წლებში დავით აღმაშენებელს, რაკი იგი ქალაქებს უშუალოდ უმორჩილებდა სამეფო ხელისუფლებას, დაუპირისპირდა არა მარტო თბილისი, არამედ „ქალაქთა კავშირი“... ქალაქთა მსგავსი კავშირების შექმნისა და ქალაქების დამოუკიდებლობისათვის მათი ერთიანი ბრძოლის არაერთი მაგალითი იცის აგრეთვე დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ქალაქების ისტორიამ...

როგორც ჩანს, ქალაქების გაერთიანებაც არ აღმოჩნდა საკმარისი ამ ძლიერი ძალის დასამარცხებლად და ამიტომაც ქალაქების მმართველი ზედა ფენა თხოვნით მიმართავდა სულთანს, რათა „აღძრნეს წყალობად“. მართლაც, როგორც აღფარციის, ასევე ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, თბილისელთა და განძელ-დმანელ ვაჭართა მოციქულობამ თავისი შედეგი გამოიღო — შედგა მაჰმადიან მფლობელთა დიდი კოალიციური ლაშქარი, რო-

მელიც 1121 წ. აგვისტოს საქართველოს მეფის წინააღმდეგ დაიძრა. ასე რომ, დიდგორის ომი არსებითად იყო თბილისისა და სხვა ქალაქების წარმომადგენელთა ელჩობის შედეგად. „ქალაქთა კავშირისა“ და მის მიერ დამხმარედ მოწვეული ძალის უკანასკნელი ძლიერი ომი საქართველოს სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ.

როგორც ცნობილია, დიდგორის ომი საქართველოს მეფის ბრწყინვალე გამარჯვებით დამთავრდა. დიდგორის ველზე კი მეფემ დაამარცხა არა მარტო მაჰმადიანთა კოალიციური ლაშქარი, არამედ „ქალაქთა კავშირისა“ და თბილისის დამოუკიდებლობაც — საქალაქო კომუნაც. ყოველივე ეს კარგად ესმოდა საქართველოს მეფეს და ამიტომ იყო, რომ დიდგორის ველზე გამარჯვებისთანავე დამარცხებული ლაშქრის დევნას თავი მიანება და პირდაპირ თბილისისაკენ გამოემართა, ქალაქს გარშემოერტყა და 1122 წ. დამღევისათვის აიღო კიდეც; ალ-ფარიკი წერს: „მას შემდეგ, რაც დამარცხებულ იქნა ლაშქარი, დაბრუნდა აფხაზთა მეფეც და თბილისთან დაბანაკებულმა ალყა შემოარტყა მას, ხოლო შემდეგ დაეუფლა მას მახვილით და შევიდა მასში (ქალაქში) ხუთას თხუთმეტ წელს. მან გაძარცვა იგი და ცეცხლს მისცა მისი დიდი ნაწილი. შემდეგ კი შეიწყალა მცხოვრებნი და კარგად ეპყრობოდა მათ. დაუდგინა მათ ის პირობები, რომელიც თვით ირჩიეს“²⁵. ამის შემდეგ კი ალ-ფარიკი იმ საგადასახადო და სხვა პრივილეგიათა შესახებ მოგვითხრობს, რომელიც მეფემ თბილისის მუსლიმანებს მიანიჭა და რომელზედაც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ ყოფილა მითითებული სხვა მაჰმადიან ისტორიკოსთა (ალ-ჯაუზი, ალ-ყაინი) ცნობების მიხედვით²⁶.

ამრიგად, 1122 წ. დამღევი, თბილისის აღების წელი, ეს არსებითად არის „ტფილელ ბერთა“, ქალაქის უხუცესთა დამოუკიდებელი მმართველობის, თბილისის როგორც ქალაქი-კომუნის დაცემის წელი. აქამდე კი, ალ-ფარიკის სიტყვით, 40 წლის მანძილზე, ე. ი. XI ს. 80-იანი წლებიდან (1122 — 40—1082) ქალაქში „ტფილელ ბერთა“, „თბილისის ხალხის“ ხელისუფლება, ანუ ქალაქის

²⁵ ვ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 71; V. Minorsky, *Caucasica in the History...*, გვ. 33; А. Дж. Мамедов, Из «истории Майяфарихина», გვ. 223.

²⁶ იხ. Brosset, *Histoire... Additions et...*, გვ. 240, 242; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 204—205; ვლ. ფუთურაძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, გვ. 141.

კომუნალური მმართველობა განუყოფლად სუფევდა. მაგრამ თბილისის ალება თუ მისი დამოუკიდებლობის დაცემის მომასწავებელი იყო, იგი ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა საქალაქო თვითმმართველობის მოსპობას. როგორც ეს თავის დროზე სავსებით მართებული მიუთითა ვლ. ფუთურიძემ, დავით IV ქალაქის შემოერთებისთანავე ვერ მოსპობდა იმ წესებსა და კანონებს, „რაც ქალაქის თავისუფლად ცხოვრების ხანაში იყო შემოღებული“²⁷.

ალ-ფარიყის მითითებაც, რომ მეფემ პირველ დღეებშივე თბილისის მცხოვრებთ „დაუდგინა ის პირობები, რომელიც მათ თვით ირჩიეს“ — თბილისის თვითმმართველობის შენარჩუნებას უნდა გულისხმობდეს: თბილისის მმართველი ზედა ფენა, ცხადია, პირველ რიგში საქალაქო საქმეების განგებაში დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას ირჩევდა (სხვაგვარ შელავათებზე კიდევ ალ-ფარიყი ხომ ქვემოთ საგანგებოდ ჩერდება).

თბილისის შემოერთების პირველ წლებში რომ მართლაც უნდა ჰქონოდა შენარჩუნებული თვითმმართველობა, ამაში ჩვენ დავითის ისტორიკოსის ერთი მეტად საინტერესო მითითებაც გვარწმუნებს. იგი წერს: „ქალაქი ტფილისი იყო, ოდეს ჯერეთ არა სრულიად შემოყენებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისას, ვითარცა აწ“²⁸. როგორც ვხედავთ, დავითის ისტორიკოსი თბილისის შემოერთებაში ორ პერიოდს არჩევდა — პირველს, როცა იგი ჯერ კიდევ „არა სრულიად შემოყენებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა“ და მეორეს, როცა იგი „სრულიად შემოყენებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა“. თბილისის შემოერთების პირველი პერიოდი — მისი არასრულად ყოფნა „უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა“ პირველ რიგში ქალაქის თვითმმართველობის შენარჩუნებას უნდა გულისხმობდეს. მაგრამ ეს პერიოდი დიდხანს არ უნდა გაგრძელბულიყო. ჯერ ერთი, დავითის ისტორიკოსი ამას აწერს დიდგორის ომისა და თბილისის შემოერთებიდან არც ისე დიდი ხნის გასვლის შემდეგ. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ თბილისის სრული დამორჩილება უდავოდ დავითის გარდაცვალებამდე (1125 წ. დამდეგი) უნდა მომხდარიყო, პირველი პერიოდი არ შეიძლებოდა 2 წელიწადზე მეტ ხანს გაგრძელბულიყო.

ისტორიკოსის მონათხრობიდან ნათლად ჩანს. აგრეთვე, რომ

²⁷ ვლ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, გვ. 143.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 349.

დავითმა თავისი მეფობის უკანასკნელ წელს თბილისი ^{ასრულად} შემოაყენა“ „უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა“, ე. ი. მთლიანად და-
იმორჩილა.

ამრიგად, ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქს შორის თბილისის იარაღით აღების შემდეგაც გრძელდებოდა. თბილისმა, მართალია, აღიარა მეფის მორჩილება, ე. ი. დაჰკარგა დამოუკიდებლობა, თავისუფლება, მაგრამ მისმა უხუცესებმა ჭერ კიდევ მოახერხეს თვითმმართველობის შენარჩუნება. საქართველოს მეფე იძულებული იყო ერთხანს შერიგებოდა ასეთ მდგომარეობას, მაგრამ არა დიდი ხნით. მალე მან ქალაქი მთლიანად დაიმორჩილა. რაც, ცხადია, უკვე თვითმმართველობის გაუქმებასა და ქალაქში მეფის მოხელეების დანიშვნას მოასწავებდა. ამ დროიდან კი უკვე საბოლოოდ დასრულდა თბილისის არა მარტო ქალაქი-კომუნის, არამედ მისი თვითმმართველობის ისტორიაც. ამიერიდან თბილისი იქცა არა მარტო სამეფო, არამედ მეფის მოხელეებისადმი დამორჩილებულ ქალაქადაც. ქალაქის გამგებლებად უკვე „მეფეთა მიერ წყალობა-კელდასხმული“ მოხელეები იყვნენ და არა „ტფილელნი ბერნი“ ანუ „თბილისის ხალხის“ მიერ არჩეული წარმომადგენლები. თბილისის მმართველობაში მომხდარი ასეთი რადიკალური ცვლილებების შედეგია უდავოდ ის, რომ ქართულ წყაროებში იმდროიდანვე წყდება „ტფილელ ბერთა“ ხსენება. მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ ასეთი ხელისუფლება იმდროინდელ თბილისში საერთოდ არ არსებობდა, რომ იგი სავსებით მოსპობილ იქნა, არამედ იმას, რომ ამიერიდან „ტფილელნი ბერნი“ ქალაქის მმართველობაში დამოუკიდებლობას ვერ ინარჩუნებდნენ და იმდენად უმნიშვნელო როლს ასრულებდნენ, რომ ისინი ქალაქში მეფის მიერ დანიშნულ ძლიერ მოხელეთა გვერდით მოხსენიების ღირსადაც კი არ მიაჩნდა ოფიციალურ ისტორიოგრაფიას.

„ქალაქის უხუცესთა“ ანუ „ქეთხუდთა“ ხელისუფლება, როგორც ეს ზემოთ მიუთითეთ, თბილისში გვიან შუა საუკუნეებშიც შემორჩა, მაგრამ იგი უკვე იმდენად დაკნინებული იყო, რომ მას ძალიან მცირე რამ ჰქონდა საერთო ამავე სახელწოდების მატარებელ ძველ ხელისუფლებასთან.

ამრიგად, დავით აღმაშენებელმა დაასრულა თბილისის, როგორც ქალაქი-კომუნის, ისტორია, რომელიც ნახევარი საუკუნის მანძილზე (კერძოდ, XI ს. 50-იანი წლებიდან 60-იან წლებამდე, ხოლო შემდეგ XI ს. 80-იანი წლებიდან 1122 წლამდე) გრძელდებოდა.

სოციალური ბრძოლა კომუნის დამარცხების

კომუნის არსებობის ნახევარი საუკუნის ისტორიას არ შეიძლება უშედეგოდ ჩაველო თბილისისათვის, განსაკუთრებით კი მისი სოციალური ცხოვრებისათვის. თბილისის მიერ ჯერ თვითმმართველობის მოპოვებას, ხოლო შემდეგ მის გადაქცევას ქალაქ-კომუნად უდიდესი როლი უნდა შეესრულებინა მოქალაქეთა კლასობრივი ინტერესების გამოკვეთის, მისი ზედაფენის გამტკიცებისა და ერთ ძლიერ წოდებად, მოქალაქეთა, ბიურგერთა წოდებად ჩამოყალიბების საქმეში.

ამავე დროს, თბილისის გადაქცევა ქალაქ-კომუნად ნიშნავდა თბილისის არა მარტო სოციალური ცხოვრების დაწინაურებას, არამედ აგრეთვე მოქალაქეთა გამარჯვებას, მათი კლასობრივი მისწრაფებების განხორციელებას. ამიტომ, ბუნებრივია, მოქალაქენი მიღწეულ ამ მეტად მნიშვნელოვან გამარჯვებას არ თმობდნენ და იარაღით იბრძოდნენ მის შესანარჩუნებლად. ეს მწვავე კლასობრივი ბრძოლა ქალაქსა და ფეოდალურ არისტოკრატიას (სამეფო ხელისუფლებას) შორის თბილისის შემოერთების შემდეგაც არ შეწყვეტილა. იგი გრძელდებოდა მას შემდეგაც, რაც დავით აღმაშენებლის არაერთი ღონისძიების შედეგად თბილისი უკვე „სრულიად შემოყენებული იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისა“.

მაგრამ კლასობრივი ბრძოლა ყოველთვის აშკარა ფორმითა და ერთნაირად არ მიმდინარეობდა. ზოგჯერ, როცა სამეფო ხელისუფლება განსაკუთრებულ სიძლიერეს აღწევდა, იგი თითქოს ნელდებოდა, ხოლო ზოგჯერ კი ისევ ჩნდებოდა და სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ აშკარა გამოსვლის სახეს ატარებდა ან კიდევ მის წინააღმდეგ მოწყობილ სხვადასხვა მოძრაობას ამა თუ იმ ფორმით უერთდებოდა.

ქართულ როგორც ნარატიულ, ასევე დოკუმენტურ წყაროებს თითქმის არაფერი მნიშვნელოვანი არ შემოუნახავთ ამ მეტად საინტერესო ისტორიული მოვლენებისათვის თვალის ვასაღვენებლად. მაგ., ჩვენ თითქმის არაფერი ვიცით XII ს. მეორე და მესამე მეოთხედის თბილისში მიმდინარე სოციალური ბრძოლების შესახებ. ეს ნაწილობრივ ქართული ნარატიული წყაროების ნაკლებობით, კერძოდ იმითაც უნდა აიხსნას, რომ დავითის ისტორიკოსის შემდეგ, ვიდრე თამარის ისტორიკოსებამდე იმ ხანის საქართვე-

ლოს შესახებ ჩვენთვის დღემდე ცნობილ ქართველ ისტორიკოსთაგან არავის უწერია. ამიტომაც, რომ თბილისის მუქალეულები კლასობრივი ბრძოლების, მათი გამოსვლების შესახებ კლასობრივი ისტორიკოსის შემდეგ მხოლოდ თამარის ისტორიკოსებს შემოუნახავთ ორიოდ და ისიც არაპირდაპირი ცნობა.

თამარის პირველი ისტორიკოსის ასეთ ცნობად პირველ რიგში მიგვაჩნია მონაცემები ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის გამოსვლის შესახებ. საქართველოს სამეფოს მეჭურჭლეთუხუცესისა და მის თანაშეფიცულთა დასის გამოსვლაში ჩვენ შეიძლება თბილისის მოსახლეობის ზედაფენის კლასობრივი ბრძოლის გამოვლენა დავინახოთ.

ამგვამად არ ვფიქრობთ ყოველმხრივ განვიხილოთ ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის გამოსვლა და მასთან დაკავშირებული ყველა საკითხი. მის შესახებ სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურა უკვე შექმნილია და ამ მოძრაობის ხასიათზე სათანადო მოსაზრებებიცაა გამოთქმული.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, რომელმაც პირველად და სრულყოფილად განიხილა ეს მოძრაობა, იგი საქალაქო წრეების, მსხვილ ვაჭარ-ფინანსისტების, „სიმდიდრით აღზევებულთა“ მოძრაობად მიიჩნია: „ამგვარად, ყუთლუ-არსლანი და მის თანამოაზრეთა ჯგუფი „სიმდიდრით აღზევებულთა“ წრის წარმომადგენლად მოჩანან“ — ასკენიდა ივ. ჯავახიშვილი¹. ამგვარადვე შეაფასეს ყუთლუ-არსლანის გამოსვლა სხვა მკვლევარებმაც. მაგ., პროფ. ა. კიკვიძე წერს: „ამრიგად, სიმდიდრით აღზევებულნი — უგვარო დაბალი სოციალური ფენებიდან წარმომდგარი მოხელეობა, დიდვაჭრები, ვაჭარ-ხელოსანთა წრეები — აი ის ძალები, რომელთაც ეყრდნობოდა ყუთლუ-არსლანის (იგივე სიმდიდრით აღზევებულის) მეთაურობით ფეოდალური მონარქიის წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკური მოძრაობა“². პროფ. ი. პეტრუშევსკის აზრითაც, ყუთლუ-არსლანი ვაჭრებისა და ფინანსისტების ინტერესს იცავდა³. პროფ. ს. მაკალათიას ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა „მესამე წოდების“ ამბობებად მიაჩნია⁴. დავით აღმაშენებლის მიერ საქალა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკ.

² ვვ. 161; იბ. გვ. 155—186.

³ ა. კიკვიძე, საქართველო XII საუკუნეში, თსუ შრომები, IX, 1939, გვ. 167.

⁴ ი. პ. პეტრუშევსკი, Городская знать в государстве хулагуидов, СВ, V, 1948, გვ. 97.

⁵ ს. მაკალათია, თმარ მეფე, 1942, გვ. 15—17.

ქო თვითმმართველობის, „ტფილელ ბერთა“ ხელისუფლების შეზღუდვითა და გაუქმებით შევიწროებულ თბილისელ მოქალაქეთა და მათთან თავისი თანამდებობითა და მდგომარეობით ახლდნენ. მისი პირის გამოსვლად მივიჩნიეთ თავის დროზე ჩვენ ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის მოძრაობა⁵.

ქართულ სამეცნიერო ისტორიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია საწინააღმდეგო მოსაზრებაც. აკად. ს. ჯანაშია ჯერ კიდევ 1936 წ. თავის „საქართველოს ისტორიის კონსპექტში“ აღნიშნავდა: „მოწინააღმდეგე საზოგადოებრივმა ძალებმა სცადეს (1185) დაებრუნებინათ დაკარგული მდგომარეობა და დაეპყრათ ახალი პოზიციებიც, აშკარა აჯანყების გზით. შეამბოხეთა მეთაური და მოძრაობის ბელადი ყუთლუ-არსლანი, თავის დროს თამარის მამის მიერ ფინანსთა მინისტრად (მეჭურჭლეთ-უხუცესად) დანიშნული, დედოფლისაგან მოითხოვეს უმაღლესი ხელისუფლების ახალი ორგანოს, „აჟარაის“, დაწესებას რომელსაც უნდა მიესაკუთრებინა ძირითადი ფეოდალური უფლებანი⁶“. მართალია, ს. ჯანაშიას მიერ გარკვევით არ არის მითითებული თუ რომელმა „მოწინააღმდეგე საზოგადოებრივმა ძალებმა სცადეს“ დაკარგული მდგომარეობის დაბრუნება აჯანყების გზით, მაგრამ მისი თხრობის თანმიმდევრობიდან ჩანს, რომ განსვენებული მეცნიერი ამ შემთხვევაში სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლ დიდგვარიანებს გულისხმობდა. ასე რომ, მას ყუთლუ-არსლანის გამოსვლა თამარის დროს არსებითად დიდგვარიანთა მეორე, უფრო ორგანიზებულ — „აშკარა აჯანყების გზით“ — გამოსვლად მიაჩნდა. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრითაც, „ყუთლუ-არსლანის ეს პოლიტიკური პროგრამა იყო შემდგომი განვითარება, მაღალი საფეხური იმ საუკუნოვანი ბრძოლისა, რომელსაც ფეოდალური ოპოზიცია აწარმოებდა მეფის თვითმპყრობელური მიდრეკილების წინააღმდეგ⁷“.

პროფ. გ. სოსელიამ უკანასკნელ ხანებში საგანგებო წერილი მიუძღვნა ამ საკითხს⁸ და ყუთლუ-არსლანის მოძრაობა, რომელიც

⁵ III. A. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии (Автореферат), М., 1954, გვ. 11—12; III. A. Месхиа, Из истории грузинского феодального города, გვ. 151.

⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, II, 1952, გვ. 428.

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დასხვ., საქართველოს ისტორია, 1, 1958, გვ. 197.

⁸ გ. სოსელია, ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამის შესახებ. შ. გორკის სახელობის სოხუმის სახელმწ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X—XI, 1958, გვ. 67—99.

მისი აზრით, მხოლოდ დიდგვარიანი ფეოდალების მიერ სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილ გამოსვლას წარმოადგენდა, რეაქციულ მოვლენად გამოაცხადა. იგი წერს: „ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამა, რომელიც „ქარავში დასხდომილთა“, მსხვილი ფეოდალების სასარგებლოდ მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას მოითხოვდა, უთუოდ რეაქციული იყო. ყუთლუ-არსლანის დასის მიზანს სამეფო კარზე ფეოდალთა ბატონობის ძველი წესის შენარჩუნება წარმოადგენდა“⁹.

გ. სოსელიას ეს დასკვნა ლოგიკური გაგრძელებაა მისი მოსაზრებებისა — თუ მართლაც ყუთლუ-არსლანი და მისი დასი მხოლოდ დიდგვარიანი ფეოდალების მისწრაფებებს გამოხატავდნენ და ამიტომ იბრძოდნენ სამეფო ხელისუფლების შესაზღუდავად, ცხადია, ასეთი მოძრაობა იმ დროისათვის მართლაც რეაქციული უნდა ყოფილიყო.

ჩვენი თემისა და ინტერესის ფარგლებს სცილდება ამეამად ამ და სხვა მსგავს მოსაზრებათა საგანგებო განხილვა, მათი სისწორე-უსწორობის შესახებ ვრცელი მსჯელობის გამართვა. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ყველა ზემომოტანილი მოსაზრება, მათ შორის უკანასკნელ ხანებში გამოთქმულიც, დამყარებულა არა რაიმე მასალაზე, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ შემოვიდა სამეცნიერო ხმარებაში, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ თამარის ისტორიკოსის ერთადერთი ცნობის სხვადასხვაგვარ ინტერპრეტაციაზე.

ამას გარდა, აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ იმ მოსაზრებათა ავტორები, რომელნიც ყუთლუ-არსლანის მოძრაობაში მხოლოდ დიდგვარიანთა გამოსვლას ხედავენ, მხედველობაში არ იღებენ იმდროინდელი საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას და ამიტომ წინასწარ, აპრიორულად გამორიცხავენ საქალაქო ფენების მონაწილეობას ამ მოძრაობაში. მაგ., პროფ. გ. სოსელია ერთ-ერთ ძირითად საბუთად იმისა, რომ იმდროინდელი საქართველო მზად არ იყო ამგვარი სოციალური მოძრაობისათვის, სხვათა შორის, ასახელებს აქ დამოუკიდებელი ქალაქების არარსებობას და საქალაქო ცხოვრების განუვითარებლობას. იგი წერს: „ქალაქები დამოუკიდებლობით არ სარგებლობენ. თბილისის გამგედ მეფისაგან დანიშნული ამირა არის. დანარჩენ ქალაქებს ციხისთავები თუ სხვა, ფეოდალური წყობილებისათვის ჩვეულებრივი

⁹ გვ. 95

მოხელენი განაგებენ. მრეწველობის შესახებ კი სრულებით არა-
ვითარი ცნობა არ არის. ასეთ პირობებში მესამე წოდების განხრე-
შეუძლებელი იქნებოდა. ასეა თუ ისე, ფაქტი ის აღსანიშნავია,
XI—XII საუკუნეების საქართველოში მეფესა და ფეოდალებს
შორის ან თვით ფეოდალებს შორის ბრძოლაში ვაჭარ-ხელოსანთა
ფენას არ ვხვდებით, ე. წ. მესამე წოდება არ ჩანს¹⁰.

რომ არაფერი ვთქვათ ცალკეულ უზუსტობებზე, პროფ. გ. სო-
სელიას ეს შეხედულება, საერთოდ, მიუხედავად იმისა, რომ იგი
1958 წ. არის გამოთქმული, უკვე მოძველებულად უნდა მივიჩნიოთ.

ამჟამად შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქები, მათი სოცი-
ალურ-ეკონომიკური სახე თუ საქალაქო წესწყობილება შედარე-
ბით უკეთ არის შესწავლილი. ამას გარდა, ჩვენ მიერ უკვე ზემოთ
განხილულმა მასალებმა ნათლად დაგვანახა ის საუკუნოვანი ბრძო-
ლა, რომელსაც ქალაქი (ე. ი. სწორედ ვაჭრები და ხელოსნები)
აწარმოებდა დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად და დამოუკიდებ-
ლობის მიღწევის შემდეგ მის შესანარჩუნებლად.

თბილისის თვითმმართველობის არსებობა X—XI სს., ხოლო
შემდეგ მისი გადაქცევა ქალაქ-კომუნად და ყველაფერი ამის გა-
უქმება დავით აღმაშენებლის მიერ, უნდა გამხდარიყო მიზეზი იმ
ფარული ბრძოლებისა, რომელსაც საქალაქო წრეები აწარმოებდნენ
დავით აღმაშენებლის შემდეგ, მაგრამ რომელმაც თავისი
ასახვა ვერ ჰპოვა ჩვენს საისტორიო მწერლობაში. ამ ფარულმა
კლასობრივმა ბრძოლამ უკვე აშკარა სახე მიიღო იმ საერთო შინა-
ური აშლილობისა და კრიზისის პერიოდში, რასაც ადგილი ჰქონდა
ძლიერი თვითმპყრობელი მეფეების — დავითისა და გიორგი III-ს
შემდეგ, თამარის გამეფების დროიდან. როგორც ჩანს, სწორედ ამ
დროს დაინახა შესაძლებლად ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენამ
დაკარგული დამოუკიდებლობისა და მეტისმეტად შეზღუდული
უფლებრივი მდგომარეობის აღდგენისთვის ბრძოლის დაწყება. თა-
მარის მეფობის პირველ წლებში შექმნილი საშინაო მდგომარეობა
საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. საერო თუ საეკლესიო
ფეოდალების მიერ მოპოვებულმა გამარჯვებებმა, მათ მიერ დაკა-
რგული უფლებების აღდგენამ და სამეფო ხელისუფლების მარცხმა,
ბუნებრივია, ბრძოლის განახლების სტიმული მისცა და გამარჯვე-
ბის რწმენაც ჩაუნერგა მოქალაქეთა ზედა ფენასაც, რომელსაც

¹⁰ გ. სო ს ე ლ ი ა, დასახელებული წერილი, გვ. 91.

ასევე, დავით აღმაშენებლის დროიდან, დაკარგული ჰქონდა საქალაქო უკიდებლობა საქალაქო მმართველობაში.

ასე რომ, დიდგვარიანთა გამოსვლის შემდეგ, 90-იანი წლების თბილისში დაიწყო მეორე, თავისი შინაარსითა და შემადგენლობით განსხვავებული სოციალური მოძრაობა, რომელსაც თამარის ისტორიკოსი, სწორედ ამის გამო, სავსებით ბუნებრივად გამოჰყოფს პირველისაგან და რომელსაც იგი, პირველისაგან განსხვავებულად, „უცხო მოსაგონებელს“ უწოდებს.

რა თქმა უნდა, არ შეიძლება შემთხვევითად მივიჩნიოთ აგრეთვე ისიც, რომ ამ მოძრაობას სათავეში უდგას მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანი, რომელიც ქალაქებთან და საქალაქო წრეებთან დაკავშირებული იყო არა მარტო თავისი თანამდებობით¹¹, არამედ აგრეთვე წარმოშობითაც. ცხადია, ანგარიშგასაწე-ვია შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ მკაფიო და ზოგადი ცნობა — „გვარითა უაზნოთა აღამაღლებს სიმდიდრე“, — რომელიც, როგორც ჩანს, შეეხება ამ მოძრაობის ბელადსა და მისი დასის წევრებსაც. სწორედ ეს მოძრაობა და სწორედ ეს „სიმდიდრით ამალღებულნი“ უნდა იგულისხმებოდნენ აგრეთვე, როგორც ეს თავის დროზე აღნიშნა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, თამარის მეორე ისტორიკოსის „სიმდიდრით აღაღებულთა“ ქვეშ, რომელიც ბასილის სიტყვით, „სხუათა განსაზღვრათა დამოუკიდნენ“ სამეფო ხელისუფლებას და მის წინააღმდეგ „მტრობად და ბრძოლად მოიკა-ლეს“¹².

„სიმდიდრით აღაღებულთა“ და „ამალღებულთა“ შორის პირველ რიგში ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენა, მსხვილი ვაჭრები და ამ წრიდან გამოსულ-დაწინაურებული პირები იგულისხმებიან. ყუთლუ-არსლანიც ამ წრეს ეკუთვნოდა და თავისი საქმიანობით, თანამდებობით ამ წრეს ედგა სათავეში. ამ წრეს კი სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ „მტრობად და ბრძოლად“ გამოსვლის საფუძველი გააჩნდა. ეს წრე, საკმაოდ გაძლიერებული და განმტკი-

¹¹ როგორც ცნობილია მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო იყო: „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო რაი მეთისაი, სადაც წავა ანუ მოვა და სახლისა საქურჭლე..“ (ი. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 8-9; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, V, 33-211).

¹² ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, 1944, გვ. 24; შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი, იქვე, გვ. 8; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაგ. 2, გვ. 160.

ცებული, რომელსაც ერთ დროს ხელთ ჰქონდა მთელი საქალაქო მმართველობა. ამჟამად საქალაქო და სახელმწიფო მართვა-გამგეობაში მონაწილეობის მიღების უფლების მოპოვებისათვის მხოლოდ და მხოლოდ

მაგრამ ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის გამოსვლა თავისი ფართო გეგმით არ შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ მოქალაქეთა ზედა ფენის აჯანყებად, ისეთ გამოსვლად, რომელსაც არავითარი კავშირი არ ჰქონდა სხვა სოციალურ წრეებთან და მათ ინტერესებთან. თვით ყუთლუ-არსლანის პროგრამა სამეფო ხელისუფლების შეზღუდვისა და ახალი, საკანონმდებლო უფლებით აღჭურვილი დარბაზის (საბჭოს) დაარსების შესახებ არ შეიძლებოდა არ დამთხვეოდა აგრეთვე დიდგვარიანთა მისწრაფებებს, მათ ინტერესებს. ამიტომაც ბუნებრივია, თუკი ყუთლუ-არსლანის მოძრაობაში, მის დასში ერთიანდებოდნენ არა მარტო მოქალაქეთა წარმომადგენლები, არამედ ფეოდალური არისტოკრატიისაც, განსაკუთრებით კი დიდებულთა ის ნაწილი, რომელიც თავისი საქმიანობით ახლო იდგა საქალაქო წრეებთან და რომელთა ინტერესებიც, ზოგ შემთხვევაში, მანამდე ერთიანდებოდა მოქალაქეთა ზედა ფენის ინტერესებთან. ყუთლუ-არსლანის ფართო პოლიტიკურმა პროგრამამ განსაზღვრა აგრეთვე მისი დასის შედგენილობაც, ამიტომ იყო, რომ იგი აერთიანებდა „ლაშქართა“ და „დიდებულთა“, მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „ლაშქართა“ და „დიდებულთა“ მონაწილეობა ამ მოძრაობაში არ შეიძლება მივიჩნიოთ მისი სოციალური შინაარსის განმსაზღვრელად. ჯერ ერთი, „დიდებულთა“ და „ლაშქართა“ წრე საერთოდ არ იყო ერთფეროვანი შედგენილობისა. აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „დიდებულნი... ხელისუფალ აზნაურთა და დიდ მოხელეთა წრეს შეადგენდნენ. მაშასადამე, ამ წრის სადაურობა-წარმომობილობა ერთნაირი არ ყოფილა: მათგანი ზოგი გვარიან აზნაურთა წოდების წევრი იყო, ზოგი უაზნოთა წრითგან აღზევებული იყო. ამაზე უფრო ძნელი გამოსარკვევია, რასაკვირველია, ტერმინი „ლაშქართა“ სოციალური შინაარსი. „ლაშქარი“ თუ ჯერ ჯარსა ნიშნავდა, „ლაშქარნი“ კიდევ რაინდობას... ხოლო ჯარშიაც და რაინდობაშიაც მაშინ მარტო ერთი სოციალური წრე არ შედიოდა“¹³.

ამასთანავე, ყველაფერს რომ თავი დაეანებოთ, „ლაშქართა“

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. 2, გვ. 164.

და „დიდებულთა“ მონაწილეობა ყუთლუ-არსლანის თანხმე-
ცულთა შორის თავისთავად სრულებით არ გამოორიციხება იმავე
დასში მოქალაქეთა, „სიმდიდრით ალაღებულთა“ მონაწილეობის
საც. ამრიგად, ყუთლუ-არსლანის დასი არ შეიძლება მხოლოდ
თი სოციალური წრის წარმომადგენელთაგან, მხოლოდ დიდგვარო-
ვან ფეოდალთაგან შედგენილად მივიჩნიოთ, როგორც ეს პროფ.
გ. სოსელიას ჰქონდა წარმოდგენილი.

ყუთლუ-არსლანის მომხრე უნდა ყოფილიყო იმდროინდელი
საზოგადოების ყველა ის სოციალური ფენა, რომელიც კი მისი
პროგრამის განხორციელებაში თავის უფლებათა შემდგომ გაფარ-
თობას ხედავდა. ასეთად კი დიდგვარიანთა გამარჯვების შემდეგ,
პირველ რიგში, მოქალაქეთა ზედაფენა წარმოგვიდგება. მაგრამ ამ
ბრძოლაში ეს ფენა მართო როდი იყო. ყუთლუ-არსლანისა და
„სიმდიდრით ალაღებულთა“ მომხრეებად ფეოდალური არისტოკრა-
ტიის წარმომადგენლებიც ჩანან, რომელნიც სამეფო ხელისუფლე-
ბის მორიგ შეზღუდვაში თავიანთ შემდგომ წარმატებას ხედავენ.

ყუთლუ-არსლანის დროს გამოსვლა უკეთ იყო ორგანიზებუ-
ლი, ვიდრე მის წინ მომხდარი დიდგვარიანთა გამოსვლა. ყუთლუ-
არსლანისა და მისი თანაშემეციულთა დასის მოთხოვნა კატეგორი-
ული იყო და მისი შეუსრულებლობის შემთხვევაში აჯანყებულები
სამეფო სახლს იარაღით ემუქრებოდნენ, „ისნისაცა შემობმად“
გამზადებულნი იყვნენ.

თამარმა, როგორც ცნობილია, ყუთლუ-არსლანი დაიჭირა, ხო-
ლო მის დასთან, აჯანყებულებთან საგანგებო მოლაპარაკება გა-
მართა. მხოლოდ გარკვეული შეთანხმების, ურთიერთდათმობის
შემდეგ იქნებოდა შესაძლებელი აჯანყებულთა დაშოშმინება. ჩვენ-
თვის არცთუ ნათელ პირობებზე შეთანხმების შემდეგ თანაშემე-
ციულნი „მოპყუეს... ბრძანებასა პატრონისა“. ძნელია წარმოვიდგი-
ნოთ, რომ „ისნისაცა შემობმად“, ე. ი. სამეფო სასახლის ასაღებად
გამზადებული აჯანყებულნი ასე უეცრად დაპყლოდნენ „ბრძანე-
ბასა პატრონისასა“ და ასე ერთბაშად დაეყარათ იარაღი, თუკი
თამარიც თავის მხრივ გარკვეულ დათმობაზე არ წავიდოდა¹⁴. ამი-
ტომ ჩვენ სწორად არ მიგვაჩნია ის მოსაზრებანი, რომელთა მიხედ-
ვითაც აჯანყების ამგვარ ფინალში მხოლოდ მის მარცხს გუ-
ლისხმობენ.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. 2.
გ. 175.

აჯანყებას არ შეეძლო უშედეგოდ ჩაეელო, არ შეიძლებოდა მას რაიმე გავლენა არ მოეხდინა იმ ორგანოებზე, კერძოდ საშუალო ხელისუფლებასა და დარბაზზე, რომელთაც სხვადასხვა შემთხვევაში უმიზნებდნენ აჯანყებულნი. მართალია, მათ ვერ შეძლეს საშუალო ხელისუფლების იქამდე შეზღუდვა, რომ მასში „დასასრული კელმ-წიფობისა“ დაენახათ, როგორც ამას ყუთლუ-არსლანის თავდაპირ-ვანდელი გეგმა ითვალისწინებდა. აჯანყების შემდეგ არ შექმნილა აგრეთვე ახალი დარბაზი, სამეფო საბჭო, მაგრამ ყველაფერი ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ არავითარი ცვლილება არ მომხდარა საბ-ჭოს უფლებების გაზრდის თვალსაზრისით ან მის შემადგენლობაში, როგორც ამას პროფ. გ. სოსელია ფიქრობდა¹⁵.

ამეამად არ ვთვლით საჭიროდ ხელახლა გავიმეოროთ ის არ-გუმენტები, რომელიც აკად. ივ. ჯავახიშვილს თავის დროზე და სავსებით მართებულად გამოყენებული ჰქონდა ყუთლუ-არსლანის გამოსვლის შემდეგ დარბაზის უფლების გაფართოების ნათელსაყოფად¹⁶. თვით ის ფაქტი, რომ ამ დროიდან დიდებულები ითვლე-ბოდნენ „თანაზიარ მეფობისა მათისა“, თავისთავად მეტყველებს იმ გამარჯვების შესახებ, რომელიც დიდებულებმა ყუთლუ-არსლა-ნის დასის გამოსვლის შემდეგ მოიპოვეს. მაგრამ ჩვენ ამეამად უფ-რო დარბაზის შემადგენლობის საკითხი გვაინტერესებს და ამ სა-კითხზე ვფიქრობთ შედარებით ვრცლად შევჩერდეთ. რა თქმა უნდა, სათანადო წყაროები საშუალებას არ გვაძლევს კონკრეტუ-ლად განვსაზღვროთ დარბაზის სოციალური შემადგენლობა, მაგ-რამ ზოგი არაპირდაპირი ცნობა და იმდროინდელი საერთო ვითა-რების გათვალისწინება, ჩვენი აზრით, შესაძლებელს ხდის ამ მხრი-ვაც მეტ-ნაკლებად სწორი მოსაზრება წარმოვადგინოთ.

ამ თვალსაზრისით ჩვენს ყურადღებას პირველ რიგში იქცევა აბულასანის პიროვნება. ყუთლუ-არსლანის მოძრაობის დამთავრე-ბის შემდეგ, როცა „შეიყარნეს შემჭირნენი და ზრახვა ყვეს ძებნად წალმართისა და მოყვანად ქმრისა“ თამარისი¹⁷, ჩნდება აბულასანის მეტად საინტერესო პიროვნება.

ბასილი ეზოსმოძღვრის ცნობით, თამარის საქმროს საკითხის განხილვას საქართველოს სამეფოს „სპასალარნი და ერისთავნი“ სა-

¹⁵ გ. სოსელია, დასახელებული წერილი, გვ. 97.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. 2, გვ. 178—183.

¹⁷ ისტორიანი და აზნაი, გვ. 80.

ეკლესიო კრების მონაწილე პირებთან ერთად აწყობენ: „ხილეთ ალიგებოდა რა კრება, შემოვიდეს ყოველნი სპასალარნი და ერისთავნი სამეფოსანი და მოაქსენეს მამათა, რათა ზოგად შემოყუანებად სიძისა თამარისათვის, რომელი ყვესტაბაზე, ანუ სამეფო დარბაზის სხდომაზე (რომელშიც მონაწილეობენ დიდი საეკლესიო მოღვაწენი და „ყოველნი სპასალარნი და ერისთავნი სამეფოსანი“), ზოგად „სალუაწ“, ე. ი. ერთად განსახილველ მეტად დიდ პოლიტიკურ საკითხებზე, თამარის საქმროს შერჩევის საკითხზე, პირველსა და გადამწყვეტ სიტყვას სწორედ აბულსანი ამბობს. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ ამგვარი წინადადებით გამოსვლა ამ სხდომის დარბაზის მხოლოდ სრულუფლებიან წევრს შეეძლო. დარბაზის ეს სხდომა, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, თამარის „საქმროს ძებნა და პირველი ქმრის შერთვა, შეიძლება დაახლოებით 1185 წლის დამლევს მომხდარიყო“¹⁹, ასე რომ, იგი უშუალოდ მოსდევდა ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის დამთავრებასა და შინაური მდგომარეობის ერთგვარ დაწყნარებას. ამრიგად, უდავოა, რომ 1185 წლისათვის თამარის საქმროს ჩამოყვანამდე, აბულსანი უკვე სამეფო დარბაზის წევრი იყო.²⁰

მაგრამ ვინ არის ეს აბულსანი, რა თანამდებობას ფლობდა იგი იმ დროისათვის (1185 წლისათვის)? ცნობა აბულსანის შესახებ, სხვა წყაროებთან ერთად, ხშირად ყოფილა მკვლევართა განხილვის საგანი; აბულსანის პიროვნებას სხვადასხვა დროს საგანგებოდ შეეხნენ ა. ხახანაშვილი, პ. ინგოროყვა, ს. ერემიანი, ი. ცინცაძე და სხვ. მაგრამ მისი ვინაობა დღემდე მაინც სათანადოდ ვერ არის შესწავლილი. პროფ. ი. ცინცაძემ თავის ნაშრომში — „ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან“, საცემბით მართებულად გააკრიტიკა განსაკუთრებით პროფ. ს. ერემიანის მოსაზრებანი, რომლის მიხედვითაც, „ზოგიერთი მონაცემე-

¹⁹ ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 16.

²⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 259.

²¹ არ არის მართალი პროფ. ს. ერემიანი, როცა ფიქრობს, რომ თითქოს აბულსანი დარბაზის წევრად საქართველოში გიორგი რუსის ჩამოყვანის შემდეგ იქცა (იხ. მისი, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, Научные труды АГУ, XXIII, 1946, გვ. 403). აბულსანი, როგორც ზემოთაღვნიხებთ, ჯერ კიდევ თამარის საქმროს შერჩევის დროს აქტიურ მონაწილეობას იღებს დარბაზის სხდომაში.

ბის საფუძველზე დგინდება ამ აბულასანის იდენტურობა ცნობილ სომეხ ფეოდალთან — მახკანაბერდისა და ახპატის მფლობელ ამირ-ქურდ არწრუნთან²¹. პროფ. ი. ცინცაძემ ნათელყო ამ მოსაზრების უსაფუძველობა და ამაზე ამყამად ჩვენ სიტყვას არ გვაგვარებულა²² ყველაფერს რომ თავი დაეანებოთ, ძნელი წარმოსადგენი იქნებოდა „ახპატისა და მანკაბერდის მფლობელი სომეხი ფეოდალი ამირ-ქურდი არწრუნი“ საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას ექცია ქართლის ერისთავად და „რუსთავეისა და შუღთა მთეულეთთა“ პატრონად.

ასევე სათანადო საბუთიანობას მოკლებულია პ. ინგოროყვას ვარაუდიც აბულასანის ვარდანიძეთა საგვარეულოსადმი მიკუთვნების შესახებ: „კარის ვაზირთა მემკვიდრეობის რიგი, წერს პ. ინგოროყვა, და სხვა ცნობები თამარის მეფობის პოლიტიკური ამბებან შესახებ ადასტურებენ, რომ აბულასანი ეკუთვნოდა ამ ეპოქის უძლიერეს ფეოდალთა ვარდანიძეთა სახლს“²³. იქვე მკვლევარი სათანადო საბუთად მიუთითებს „მე-19 სკოლიოს“, სადაც მოცემული იქნებოდა საამისო წყაროების განხილვა, მაგრამ რომელიც სამწუხაროდ, არ დაბეჭდილა. ამიტომაც ჩვენ ამყამად არ გვაქვს შესაძლებლობა გავითვალისწინოთ ყველა ის წყარო, რაზედაც დამყარებული იყო პ. ინგოროყვას მოსაზრება, მაგრამ საგვარაუდებელია, რომ იგი გამოდიოდა თამარის ისტორიკოსის ცნობიდან მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობის ერთხანს ვარდანიძეთა ხელში მოქცევის შესახებ. ალბათ ამ თანამდებობის დაკავებამ აბულასანის მიერ აფიქრებინა მკვლევარს თვით აბულასანის მიკუთვნება ვარდანიძეთა საგვარეულოსადმი. მაგრამ მარტო ეს რომ საკმარისი საბუთი იყოს ასეთი საკითხის გადასაწყვეტად, მაშინ ყუთლუ-არსლანიც (ისიც ზომ ფლობდა ამ თანამდებობას) შეიძლებოდა ვარდანიძეთა საგვარეულოსათვის მიგვეკუთვნებინა და ამით ერთხელ და სამუდამოდ გადაგვეწყვიტა მისი ვინაობის მეტად საინტერესო და სადავო საკითხიც.

აბულასანის ვინაობის საკითხს ვრცლად შეეხო პროფ. ი. ცინცაძე. მისი აზრით, თამარის ისტორიკოსის ზოგი ცნობა აბულასანის, როგორც „თბილისის მკვიდრისა“ და „თავადის“, შესახებ არაფერს გვეუბნება, რადგან ასეთებად ყველა წოდების, ცხადია,

²¹ С. П. Еремьян, Юрий Боголюбовский, გვ. 395, 399 და სხვ.

²² ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 141—170.

²³ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თბ., 1926, გვ. 173.

დიდი აზნაურების წარმომადგენლებიც არიან მოხსენიებული²⁴ პროფ. ი. ცინცაძის აზრით, აბულასანი არსად „ვაქრად არ იხსენიება და არც შეიძლება, რომ ასეთი ყოფილაყფაქი ყველაფერი იზიარებს ალ. ხახანაშვილის მოსაზრებას აბულასანის²⁵ შესახებ. ნუთუ შესაძლებელია, კითხულობს პროფ. ი. ცინცაძე, „რუსთავეისა და შვიდი მთიულეთის პატრონი ვაქარი ყოფილაყფა“²⁶, „აი, ვინ არის აბულასანი — ასევეის პროფ. ი. ცინცაძე — მკვიდრი თბილისისა, თავადი მთელი საგვარეულოსი, რუსთავეისა და შვიდი მთიულეთის პატრონი, ერისთავთერისთავი და არა ვაქარი“²⁷. ამრიგად, პროფ. ი. ცინცაძის აზრით, აბულასანი დიდგვარიანი ფეოდალია, მაგრამ კონკრეტულად თუ რომელ საგვარეულოს ეკუთვნოდა იგი და რომელი საგვარეულოს თავადად შეიძლება წარმოგვედგინა, ამის შესახებ პროფ. ი. ცინცაძე არაფერს ამბობს.

მართალია, პროფ. ი. ცინცაძემ ყველაზე მეტი მასალა მოიშველია აბულასანის ვინაობის გასარკვევად, მაგრამ ეს საკითხი გადაწყვეტილად და აბულასანის დიდგვარიანად გამოცხადება სარწმუნოდ მაინც არ გამოიყურება.

აბულასანის ვინაობის გარკვევისათვის გასაღებს იძლევა თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობა და შემდეგ, იმდროინდელი საშინაო ვითარების გათვალისწინება.

თამარის ისტორიკოსი წერდა: „გამოვინმჩნა მეტყუელი მკვდრთაგან ტფილისისათა, თავადი, და მეფეთა-მეფეთაგან წყალობა-კელდასხმული, ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისისაჲ, სახელით აბულასან“²⁸.

როგორც ვხედავთ, აბულასანი აქ მოხსენიებულია „მკვდრად ტფილისისა“, „თავადად“, „მეფეთა-მეფეთაგან წყალობა კელდასხმულად“, „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“. ყველა აქ დასახელებული თანამდებობისა და წოდების აღმნიშვნელი ტერმინი თავისი გარკვეული შინაარსის შემცველია და ნათლად გვიხსნის აბულასანის ვინაობას. შევხვით მათ ცალკ-ცალკე.

ჩვენი აზრით, არ არის მართალი პროფ. ი. ცინცაძე, როცა

²⁴ ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 152.

²⁵ იქვე, გვ. 151.

²⁶ იქვე, გვ. 151—152.

²⁷ იქვე, გვ. 152.

²⁸ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 81.

ფიქრობს, რომ „მკვიდრი ტფილისისა“ ამ შემთხვევაში ისეთივე შინაარსის გამოთქმა უნდა იყოს, როგორც „მკვიდრნი ქვეყნისანი“ ან „მკვიდრნი სამეფოსანი“, რომელთაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი განგებოდ განიხილავდა. მისი აზრით, „მკვიდრნი სამეფოსანი“ სახელმწიფოს დიდმნიშვნელოვანი საქმეების განგებაში მთავარი მონაწილეები იყვნენ²². თამარის ისტორიკოსის მიერ ხმარებული გამოთქმა — „მკვიდრნი ტფილისისა“, ჯერ ერთი, თავისი მნიშვნელობით არსებითად განსხვავდება გამოთქმისაგან — „მკვიდრნი ქვეყნისანი“ ან „მკვიდრნი სამეფოსანი“. ამიტომაც, „თბილისის მკვიდრთა“ ქვეშ ზოგადად სახელმწიფოში მცხოვრებთა მოწინავე წრე“ კი არა, კერძოდ, თბილისში მცხოვრებთა მოწინავე წრე უნდა ვიგულისხმეთ.

ამას გარდა, თამარის ისტორიკოსის ცნობიდანვე კარგად ჩანს, რომ გამოთქმას „მკვიდრი თბილისისა“ განსაზღვრული მნიშვნელობა ჰქონდა და ის მართლაც ქალაქის „მოწინავეთა წრის“, ე. ი. ქალაქის მოსახლეობის ზედა ფენის წარმომადგენელთა აღსანიშნავად იხმარებოდა. თამარის ისტორიკოსს იქვე, რამდენიმე სტრიქონს ქვემოთ დასახელებული ჰყავს „ერთი მკვდრთაგანი დიდვაჟარი, სახელით ზანქან ზორაბაბელ“²³. ცხადია, ეს შემთხვევითი არ არის. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ ეს დიდვაჟარი სწორედ რომ „თბილისის მკვდრთაგანი“ იყო და მართლაც თბილისის მოსახლეობის „მოწინავე წრის“, ზედაფენის წარმომადგენელი.

მართო ამ ფაქტიდანაც კარგად ჩანს, რომ „მკვიდრობა“, განსაკუთრებით კი „თბილისის მკვიდრობა“, სრულებით არ მიუთითებს აბულასანის დიდგვარიანობაზე. ასეთ მკვიდრებად, როგორც დავინახეთ, დიდვაჟრებიც მოიხსენიებიან.

გამოთქმა „მკვიდრი თბილისისა“ უცვლელად შემონახულ იქნა გვიან შუა საუკუნეებშიც და იგი ყოველთვის თბილისის მოსახლეობის გარკვეული წრის, კერძოდ მოქალაქეთა ზედაფენის, აღსანიშნავად იხმარებოდა.

გვიან შუა საუკუნეების ქართლის მეფეები თუ მმართველი წრის სხვა წარმომადგენლები თბილისელებისადმი ბოძებულ სიგელებში ხშირად მიმართავდნენ „მკვიდრთა თბილისის“ მოქალაქეთა. მაგ., ვახტანგ VI-მ საგანგებო წყალობა უბოძა „მკვიდრთა

²² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. 1. გვ. 50.

²³ ისტორიანი და აზნანი, გვ. 81.

ტფილისის მსახლობელთა მოქალაქეთა კელი ერთ-პირ დიდებულთა ვაჭართა, ქეთხუდთა, სომეხთა და ქართველთა, უფროსთა და მცირეთა³¹. თბილისის „მკვიდრთა და ერთგულთა, ქვეყნის მკვიდრთა მოქალაქეთა ყოველთავე“ — მიმართავდა 1752 წ. სიგელით ანტონ I კათალიკოსი.³²

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ გვიან შუა საუკუნეებში თბილისის მოქალაქედ გახდომის ერთი აუცილებელი პირობა „თბილისის მკვიდრობა“ ანუ ქალაქში „ყოველყამიერ მყოფობა“ იყო³³. ამიტომ თბილისის ვაჭრები თავიანთი „პირველხარისხოვანი მოქალაქეობის“ დასამტკიცებლად სათანადო კომისიაში წარდგენილ განცხადებებში ყოველთვის ხაზს უსვამდნენ „თბილისის მკვიდრობას“, ყოველყამიერ მყოფობას“. მაგ., „თბილისის მკვიდრებს“ და ამდენად პირველხარისხოვან მოქალაქეებს უწოდებდნენ თავიანთ თავს თბილისელი ვაჭრები მესანთლოვები, ფრიდონოვები, კანდურლოვები, ჩხაროვები, უსტაზოვები, აბელ-აბესალომოვი, მირავოზოვები, გულაგოვები, ლილიპაროვი და სხვები³⁴.

როგორც ვხედავთ, „მკვიდრი თბილისისა“ საგანგებო შინაარსის ტერმინი იყო არა მარტო XI—XII სს. საქართველოში, არამედ გვიან შუა საუკუნეებშიაც და იგი როგორც აღრე, ასევე საქართველოს სამეფოს უკანასკნელ პერიოდშიც, თბილისის ძირითადი მოსახლეობის—მოქალაქეების პრივილეგიური ზედაფენის, მოქალაქეთა „მოწინავე წრის“ აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამ წრეში კი პირველ რიგში თბილისის დიდვაჭარნი იგულისხმებოდნენ. ამრიგად, აბულასანის მოხსენიება „თბილისის მკვიდრად“ მის დიდგვარიანობაზე კი არ მიგვითითებს, არამედ, პირიქით, იმაზე რომ იგი თბილისის მოქალაქეთა ზედაფენას, მის „მოწინავე წრეს“ ეკუთვნოდა.

აბულასანი მართლაც რომ მოქალაქეთა ზედაფენას, თბილისის თავკაცებს ეკუთვნოდა, ამას მისი „თავადად“ მოხსენიებაც ადასტურებს. არ უნდა იყოს მართალი პროფ. ი. ცინცაძე მაშინაც, როცა ფიქრობს, რომ „თავადი“ ყოველგან და ყოველთვის „დიდი გვარეულობის თავს და მეთაურს“ ნიშნავდა და ამიტომაც თითქოს აბულასანიც იყო „თავადი მთელი საგვარეულოსი“.

³¹ ზელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Sd: 2938.

³² იქვე, Sd: 2964.

³³ საქ. ცენტრ. საისტორიო არქივი, ფ. 1, საქმე № 193, ფურც. 46.

³⁴ საქ. ცენტრ. საისტორიო არქივი, ფ. 1, საქმე № 193, ფურც. 73, 77—80,

ჩვენ ზემოთ უკვე ვუჩვენეთ, რომ ძველ ქართულ წყაროებში არაერთგან არის მოხსენიებული „ქალაქის თავადნი“, მაგ., „ანელნი თავადნი“³⁵, „განძელნი თავადნი“³⁶, „თავადნი რევისანი“³⁷ და სხვ. ცხადია, ამგვარ შემთხვევებში შეუძლებელია ქალაქის ეს თავკაცები „დიდი გვარეულობის თავებად“ წარმოვიდგინოთ. სწორედ ზემოდასახელებული მაგალითების გამო წერდა ივ. ჯავახიშვილი: „ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ „თავადი“ ქალაქშიც ერთი კი არა, არამედ რამდენიმე ყოფილა...თავადნი სწორედ ის პირნი ყოფილან, რომელთაც ქალაქის ბედ-იღბლის გადაჭრის უფლება ჰქონდათ“³⁸. ასეთი პირები კი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქალაქის მოსახლეობის პრივილეგირებული და ქონებრივად ძლიერი ზედაფენის წარმომადგენლები იყვნენ.

ამას გარდა, უდავოა, რომ ქალაქის გამგებელი „ქალაქის თავადად“ იწოდებოდა. აბულასანიც ხომ თბილისის ამირა იყო და ბუნებრივია თუ იგი ქალაქის თავკაცად, „თავადად“ იყო წოდებული. ამრიგად, აბულასანის „თავადად“ მოხსენიებაც არ მიგვითითებს მის დიდგვარიანობაზე. ის „დიდი გვარეულობის თავი და მეთაური“ კი არა, თბილისის თავკაცთა წრის წევრი, თბილისის გამგებელი, „ქალაქის თავადი“ იყო. ეს თავკაცობა კი მას თავისი წარმოშობით კი არა, ეკონომიკური მდგომარეობით, სიძლიერით ჰქონდა მოპოვებული. ამრიგად, ეპითეტები — „ტფილისის მკვიდრი“ და „თავადი“, რომლითაც აბულასანი ჰყავს მოხსენიებული თამარის ისტორიკოსს, საეკლესიო ნათლად განმარტავენ ერთიმეორეს და უდავოს ზღიან აბულასანის კუთვნილებას თბილისის საქალაქო ზედაფენისადმი.

აბულასანის ვინაობის გასარკვევად გარკვეული მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ვახუშტის ცნობასაც. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, იგი იყო „კაცი ვაჭარი ტფილასელი“.³⁹ როგორც ჩანს, ვახუშ-

³⁵ დავითის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 344.

³⁶ მატიაზე ქართლისა, იქვე, გვ. 312.

³⁷ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 134.

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I, გვ. 55.

³⁹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული დ. ბაქრაძის მიერ, ნ. I, 1885, გვ. 198; ვახუშტის ეს ცნობა, როგორც მართებულად აღნიშნა პროფ. ი. ცინცაძემ, საფუძვლად იქცა ილ. ზახანაშვილის შეცდომისა აბულასანის სომხად გამოცხადების შესახებ, რომელზეც შემდეგ დაეფუძნა პროფ. ს. ერემიანის ზემო-

ტის საეკლესიო სწორად ესმოდა თამარის ისტორიკოსის შემოქმედებით
ცნობა, სათანადო განმარტებებით და ეპითეტებით. ამგვარადვე უნაჩი
გო იგი დავით ბაგრატიონმაც და ამიტომაც, რომ მან, ვასტორიკოსის
სად, აბულასანი „თბილისელ ვაჭარად“ («тбилисский купец») მოიხ-
სენია.⁴⁰

ამას გარდა, აბულასანის ახლო ნაცნობობა ყივჩაღეთში,
ქ. სუნჯაში გადახვეწილ, სუზდალის რუსეთის მთავრის ანდრია
ბოგოლუბსკის შვილთან, გიორგისთან (იურისთან) იქნებ იმაზე
მიგვითითებს, რომ მას ხშირი (საეპრო) მიმოსვლა ჰქონდა სამხრეთ
რუსეთის ქალაქებში. ამ მოსაზრებას კიდევ უფრო აძლიერებს თა-
მარის საქმროს ჩამოსაყვანად, თვით აბულასანის მიერვე, დიდვაქ-
რის ზანქან ზორაბაბელის მოხმობა-გავზავნა და ასე დაახლოება
ამ უკანასკნელთან.

აბულასანის დიდგვარიანობაზე არაფერს ამბობს აგრეთვე
ისიც, რომ იგი იყო „მეფეთა-მეფეთაგან წყალობა-კელდასხმული“
ე. ი. შეწყალებული და დანიშნული „ამირად ქართლისა და ტფი-
ლისისა“. პირიქით, ქალაქის ზედაფენისადმი მისი კუთვნილება,
ჩვენი აზრით, ერთი უმთავრესი პირობა იყო მისთვის ასეთი თა-
ნამდებობის ბოძებისა.

ჩვენ ამჟამად ზედმეტად მიგვაჩნია ვრცლად და საგანგებოდ
შევირდეთ იმაზე, თუ რამდენად შესაძლებელი იყო დიდვაჭრისათ-
ვის, ამ შემთხვევაში აბულასანისათვის თბილისის ამირას თანამდე-
ბობა ებოძებინათ. XII—XIII სს. საქართველოში, როცა დიდვაჭარი,
ვაჭართუხუცესი შეიძლებოდა „მეფის არიფად“, ე. ი. მის უახლოეს
მეგობრად⁴¹, ან კიდევ, „საქართველოს მეფის მამად“ მიეჩნიათ⁴²,
გასაკვირი არაფერია თუკი ასეთ დიდვაჭარს სწორედ იმ ქალაქის გამ-
გებლობა ებოძებოდა, რომლის „მკვიდრიც“ იგი იყო. როგორც სა-
თანადო მასალებიდან ჩანს, XII—XIII სს., მას შემდეგ, რაც თბი-
ლისში საქალაქო კომუნა მოიპოო, საქართველოს მეფეები ქალაქთა

მოტიანი, ასევე მცდარი შეხედულებანი (იხ. ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, ძიებანი, გვ. 151
და შემდეგ).

⁴⁰ Царевич Давид, Грузинская история, აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილება (ლენინგრადი), №: 14, ფურც. 171.

⁴¹ შოთარ უსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სტროფი 1165.

⁴² Қошмақпачи Зайең тауарбақ Қыпшақийи Қаншақсызақ, 1910, გვ.
349—350, История монголов по армянским источникам, вып. II, Спб, 1874,
გვ. 79; შდრ. შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის
ისტორიიდან, „მომოხილველი“, II, გვ. 97 და სხვ.

გამგებლებს თვით ნიშნავდნენ, მაგრამ მოქალაქეთა პრივილეგი-
რებული ზედაფენიდან, დიდგვარებისა და ფინანსისტებისგან
(ე. ი. იმ ფენიდან, რომელსაც ერთ დროს განუყოფლად ეყვანებოდა
ქალაქის მმართველობა) და არა დიდგვარიან ფეოდალთა რიდან,
როგორც ეს გვიან შუასაუკუნეებში ხდებოდა. ეს აყო სამეფო ხელის-
უფლების ერთადერთი დათმობა ამ წრისადმი, საქალაქო კომუნის
გაუქმების შემდეგ.

მოქალაქეთა ზედაფენიდან დანიშნული იყო აბულასანი, ამავე
წრიდან იყო გამოსული, როგორც ჩანს, სომეხი შადინიც, რომელ-
საც XIII ს. 60-იან წლებში მეფისაგან თბილისის გამგებლობა
ჰქონდა მინდობილი. ქამთაღმწერელი წერს: „შევიდეს ტფილისს,
და მუნ მოეგებნეს ყოველნი მთაფარნი და ერისთავნი საქართვე-
ლოსანი, და შადინი ვინმე, ნათესავით სომეხი, რომელსა შევედრა
ტფილისი და თუთ მეფობაცა“⁴³. ჩვენ სხვაგან უკვე გვქონდა შე-
საძლებლობა აღგვენიშნა, რომ აქ მოხსენიებული შადინი, რომელ-
საც ქამთაღმწერელის გარდა არც ქართული და არც სხვა წყარო არ
იციობს, უნდა იყოს სომხური წყაროების (ვარდანის, კირაკოზ
განაძველის, იოანე ერზინკელის) უმეკი, თბილისში სწორედ იმ
დროისათვის გადმოსახლებული დიდგვარი, რომელიც საქართვე-
ლოს მეფის, ულუ დავითის „მამად“ იყო მიჩნეული. იგი ამავე
დროს დიდი გავლენით სარგებლობდა მონღოლ ხელისუფალთა
შორისაც⁴⁴. სწორედ ასეთს, მონღოლთა მიერ შეწყალებულსა და
საქართველოს მეფის მიერაც „მამად“ მიჩნეულ პირს იმ დროისათ-
ვის ყველაზე უფრო შეშვენოდა თბილისის გამგებლობა.

ქამთაღმწერლის მიერ მოხსენიებული შადინი იქნებ არ იყოს
სომხური წყაროების უმეკი, მაგრამ მაინც უდავოა, რომ შადინი არ
შეიძლება მივაკუთვნოთ დიდგვარიან ფეოდალებს.

ქართველი ისტორიკოსის მიერ შადინის მოხსენიება „ვინმედ“,
„ნათესავით სომხად“ — „შადინი ვინმე, ნათესავით სომეხი“ — და
მისი გამოყოფა მეფის შესახებდრად გამოსულ საქართველოს „ყო-

⁴³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 244; ჩვენ სწორად ვერ მივიჩნევთ მოსაზრე-
ბას, რომლის მიხედვითაც შადინი თბილისში მონღოლთა (და არა მეფის) მიერ და-
ნიშნულად მიჩნეული (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია,
III, 1941, გვ. 72, 74). ეს არ ჩანს შემოშტატილი ამონაწერიდან, სხვა ცნობა კი
შადინის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება.

⁴⁴ შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ის-
ტორიიდან, გვ. 98.

ველთა მთავართა და ერისთავთაგან“ და ცალკე დასახელებულია იმ-
ზე მიგვიითიებებს, რომ შადინი მართლაც არ ეკუთვნოდა ამ მართლ-
სოციალურ წრეს, ფეოდალურ არისტოკრატას. მაგრამ მისი მხარე-
ვად ამისა, იგი დიდი პატივით იყო შემოსილი — მას საკუთრების
მეფისაგან ერთხანს თბილისი (და თვით სამეფოც) ჰქონდა შევედ-
რებული, მინდობილი. ასეთი პატივი კი, დიდგვარიან ფეოდალთა
შემდეგ, მოქალაქეთა მხოლოდ პრივილეგირებული ზედაფენის
წარმომადგენელთა ხვედრი შეიძლებოდა ყოფილიყო.

ამრიგად, შადინის დაბალი სოციალური წრიდან წარმოშობა
და მოქალაქეთა ზედაფენისადმი, მსხვილი ვაჭარ-ფინანსისტების
წრისადმი კუთვნილება ეპეს არ უნდა იწვევდეს. უდავოა აგრეთ-
ვე, რომ ასეთ პირს, დაბალი სოციალური წრის წარმომადგენელს,
დიდვაჭარს შეიძლებოდა მინდობოდა არა მარტო თბილისი, არა-
მედ, გარკვეული დროით, თვით სამეფოც კი. ეს, ერთი შეხედვით
თითქოს უცნაური გარემოება, რომელიც თავის პარალელებსა და
ახსნას პოულობს, კარგად წარმოგვიდგენს დიდვაჭართა როლს
XIII სსაქართველოში.

როგორც მოტანილი მასალებიდან ჩანს, თბილისის გამგებლის,
ამირას თანამდებობის მისაღებად იმ დროისათვის დიდგვარიანობა
საკმარის არ ყოფილა, ან, რაც იგივეა, ამა თუ იმ პირისადმი თბი-
ლისის ამირას სახელის ბოძება სრულებით არ გულისხმობს შეწყა-
ლებულის, ამ კერძო შემთხვევაში აბულასანის, დიდგვაროვნობას.

აბულასანის დიდგვარიანობის შესახებ არაფერს ამბობს აგ-
რეთვე მისი მოხსენიება „ამირად ქართლისა“. აღსანიშნავია, რომ
მაშინ, როცა თამარის პირველი ისტორიკოსი აბულასანს ქართლის
ამირად იხსენიებს, იქვე და იმავე დროს მას ქართლის ერისთავად
დასახელებული ჰყავს რატი სურამელი⁴⁵. ასე რომ, ქართლის ამი-
რას თანამდებობა სრულებით არ გულისხმობდა და არ ფარავდა
ქართლის ერისთავის თანამდებობას. ქართლის ამირას, როგორც
მასალებიდან ჩანს, ძველიდანვე განმტკიცებული ტრადიციის მი-
ხედვით, თბილისის მიდამოების (და არა მთელი ქართლის) გამგე-
ბელს უწოდებდნენ. ამასთან დაკავშირებით აკად. ივ. ჯავახიშვილი
წერდა: „სწორედ საამიროს ყოფილ სამფლობელოს შემოერთების
დროს შეიძლება გაჩენილიყო პირველად საქართველოშიც ქართ-
ლის ამირას თანამდებობა. ხოლო როდესაც ტფილისი დაპყრობი-
ლი იყო, მაშინ უკვე გაჩნდა „ამირთამირა ქართლისა და ტფილი-

⁴⁵ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 79.

სისა⁴⁶. ივ. ჯავახიშვილისავე შენიშვნით, ქართლის ამირსა და ქართლის ერისთავთერისთავს, როცა ეს თანამდებობანი სხედასხვა პირთ ებყრათ, თავიანთი საბრძანებელი განაწილებული ნოდათ, მაგრამ თუ როგორ, ეს ჯერ კიდევ გარკვეული ვერ არის⁴⁷.

როგორც ვხედავთ, მაშინ, როცა აბულასანი სამეფო დარბაზის სხდომებს ესწრებოდა და მასში აქტიურად მონაწილეობდა, მას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ქართლის ერისთავთერისთავის თანამდებობა, იგი ჯერ კიდევ არ იყო შესული ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში და ჯერ კიდევ არ იყო აღზევებული ასე მაღალ სოციალურ კიბემდე.

ამრიგად, აბულასანი სამეფო დარბაზში მონაწილეობდა არა როგორც ფეოდალური არისტოკრატის, არამედ მოქალაქეთა პრივილეგირებული ზედაფენის წარმომადგენელი, „თბილისის მკვიდრი“ და როგორც თბილისის „თავადი“, ამირა, გამგებელი. ეს კი, უდავოდ, იმაზე მიგვითითებს, რომ სახელმწიფო დარბაზში, მისი „სოციალური შემადგენლობის“ თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანი ცვლილებები მომხდარა — დარბაზის სხდომებში, ფეოდალთა გარდა, აქტიური მონაწილეობის მიღებას იწყებენ სხვა წოდების, კერძოდ, მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლებიც. სახელმწიფო დარბაზის შემადგენლობაში ასეთი ცვლილებები და მოქალაქეთა პრივილეგირებული ზედაფენის ეს გამარჯვება შეიძლებოდა მხოლოდ ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის გამოსვლის ერთი შედეგი ყოფილიყო. აბულასანის ასეთი აქტიური საქმიანობა თამარის ისტორიკოსს ხომ ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის აღწერის შემდეგ აქვს მოთხრობილი. ყოველივე ამის შემდეგ არასწორად უნდა მივიჩნიოთ მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც „ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდეგაც სახელმწიფო დარბაზი თავისი სოციალური შემადგენლობის მხრივ უცვლელი რჩება. იგი ფეოდალთა ორგანოს წარმომადგენს სამეფო კარზე. სხვა წოდების წარმომადგენელს იქ ადგილი არა აქვს“⁴⁸. როგორც ზემოთ მივუთითეთ, აბულასანის მონაწილეობა სახელმწიფო დარბაზის სხდომებში და არა მარტო მონაწილეობა, არამედ გადამწყვეტი სიტყვის უფლებით სარგებლობა ამ სხდომებზე, ასეთი მტკიცების წინააღმდეგ ლაპარაკობს.

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I, გვ. 215.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ ვ. სოსელია, ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამის შესახებ, გვ. 97.

თბილისის გამგებელს, ამირას, თვით მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლის შეყვანა სახელმწიფო დარბაზში სამეცნიერო-საეკონომიკური სუფლების კიდევ ერთი დათმობისა და სახელმწიფო მართლმადიდებლობაში მოქალაქეთა ფენის, მესამე წოდების მონაწილეობის აუცილებლობის აღიარების, მათი მნიშვნელობისა და ძალისაღმი ანგარიშის გაწევის მალევე დაწყებული იყო.

თბილისის ამირა (მოურავი) დარბაზის შეუცვლელ წევრად ითვლებოდა იმ დროიდან მოკიდებული, ვიდრე საქართველოს სამეფოს არსებობის უკანასკნელ დღეებამდე. დავით ბაგრატიონი წერდა: „საბჭოში დაიშვებიან ტფილისის მდივანბეგი და მოურავი, როგორც ქალაქის უპირველესი მმართველები“⁴⁹.

მაგრამ ამ ხნის მანძილზე თბილისის გამგებლის ხელისუფლებამ მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა. გვიან შუა საუკუნეებში თბილისის მოურავად ინიშნებოდა არა მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენელი, არამედ დიდგვარიანი ფეოდალი⁵⁰. ასე რომ, გვიან შუა საუკუნეებში თბილისის მოურავი — სახელმწიფო საბჭოს (დარბაზის) წევრი და მისი სხდომების მონაწილე — ძველებურად მოქალაქეთა წარმომადგენელი კი არ იყო, არამედ ფეოდალური არისტოკრატისა. თბილისის გამგებლის ხელისუფლების ასეთი ევოლუცია გვიან შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის შედეგი იყო. გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ქალაქები კი თავიანთი, განსაკუთრებით, სოციალური შინაარსით მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებისაგან.

დარბაზის შემადგენლობაში მესამე წოდების წარმომადგენელთა შეყვანასთან ერთად იზრდება თვით ამ წრის როლიც ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ფართოვდება მათი პოლიტიკური მოღვაწეობის ასპარეზი. ამ წრის, მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლებს, დიდგვარებს ამიერიდან უფრო დიდ პოლიტიკურ მისიათა, დიდმნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეთა შესრულება კი ეკისრებათ.

ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდეგ შექმნილი ვითარებისათვის სავსებით შესაბამისი ჩანს სახელმწიფო დარბაზის ერთ-ერთი წევრის, აბულასანის მიერ საქართველოს მეფის მეულ-

⁴⁹ Давид Багратиони, Обзорение Грузии по части прав и законо-
 поведения, под ред. А. А. Рогава, 1959, гл. 237.

⁵⁰ იხ. III. А. Мехиа, Города и городской строй, гл. 248 და შემდეგ.

ლის მის მიერვე დასახლებული კანდიდატის ჩამოყვანის დეკლარაცია თბილისელ დიდვაჭარ ზანქან ზორაბაბელისათვის: „ეროვნული მომსმენართა მისთა უკმეს ერთი მკედრთაგანი დიდ-ვაჭარისაგანაა, რომელით ზანქან ზორაბაბელ; მსწრაფლ მისრულმან ცვალებითა პუნქტთაგანთა, წარმოიყვანა და მოიყვანა უწინარე პაემნისა მოყმე“ — წერს თამარის პირველი ისტორიკოსი²¹. ასეთი დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმის დაკისრება დიდვაჭრისათვის მარტო იმით კი არ აიხსნება, რომ მან კარგად იცოდა რუსი უფლისწულის ადგალსამყოფელთან დამაკავშირებელი გზები. ამ შემთხვევაში ჩვენ მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენელთა, დიდვაჭრების სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში მონაწილეობის მეტად მნიშვნელოვან ფაქტთან გვაქვს საქმე. აღსანიშნავია, რომ ასეთ დიდ სახელმწიფოებრივ საქმეებში დიდვაჭართა მონაწილეობით უკმაყოფილო იყო მისი მოწინააღმდეგე საზოგადოებრივი წრე — ფეოდალური არისტოკრატის არაერთი წარმომადგენელი. უკმაყოფილების ხმები აშკარად გაისმოდა მაშინაც და ეს კარგად აისახა თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაში.

ბასილი ეზოსმოდღარი აღწერთებულისა არა მარტო რუსი უფლისწულის ჩამოყვანით, არამედ იმითაც, რომ მის ჩამოსაყვანად გაგზავნილი იყო არალირსეული პიროვნება: „და შემოკრბეს წინაშე რუსუდან დედოფლისა და განზრახეთა ყოველთათა წარავლინეს კაცი ვინმე რუსთა სამეფოდ... და ესე ვერა კეთილად განაგეს, რამეთუ არცა კაცი იგი ღირსი საქმისა წარავლინეს და არცა მისსა მეცნიერი იყუნეს, რომელსა იგი მოიყუანებდეს“²². როგორც ვხედავთ, ბასილი ეზოსმოდღარის აზრით, თამარის საქმროს ჩამოყვანა ისეთ პიროვნებას დაეკისრა, რომელიც არ იყო ღირსი ასეთი დიდი საქმის მინდობისა. ეს პიროვნება კი, როგორც თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებიდან ვიცით, თბილისელი დიდვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი იყო. ამრიგად, „არალირს“ პიროვნებათა, ამ შემთხვევაში დიდვაჭართა აქტიური მონაწილეობა დიდმნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ საქმეებში ფაქტი იყო; ფეოდალური არისტოკრატია იძულებული ხდებოდა ანგარიში გაეწია ამ ფენისათვის და მის მიერ წარმოებულ საქმიანობისთვისაც. მოქალაქეთა ზედაფენის, დიდვაჭართა როლის ასეთი ზრდა შე-

²¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 81.

²² ბასილი ეზოსმოდღარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი,

სამჩნევი ხდება, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, თამარის გამეფების პირველი წლებიდანვე, კერძოდ კი ყუთლუ-არსლანის გამეფების შემდეგ, და ამიტომაც ყოველივე ეს ჩვენ თვით ამ მოქალაქეთა ერთ მნიშვნელოვან შედეგად მიგვაჩნია.

მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლის, თბილისის გამგებლის შეყვანა სახელმწიფო დარბაზში, დიდვაჟარ-მოქალაქეთა მონაწილეობა სახელმწიფოებრივ საქმეებში და მათი უფლებების გაფართოება საქალაქო წრეების მნიშვნელოვანი გამარჯვება იყო; მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ შეიძლებოდა აღრინდელ, კომუნისდროინდელი მდგომარეობის აღდგენად მიჩნეულიყო და ამიტომაც საქალაქო წრეები დამთავრებულად არ თვლიდნენ ბრძოლას — იგი ისევ გრძელდებოდა და სხვადასხვა ფორმებში ვლინდებოდა. მოქალაქეთა ზედაფენა არა მარტო უფლებათა გაფართოებისათვის, არამედ საქალაქო მმართველობის დამოუკიდებლობისთვისაც იბრძოდა და ამისათვის იყენებდა ყველა საშუალებას, ყველა გამოსვლასა და პოლიტიკურ ბრძოლას.

პრივილეგირებულმა საქალაქო წრეებმა ამ მიზნისათვის გამოიყენეს აგრეთვე მეტად დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური ფაქტი, თამარის საქმროს შერჩევაც. ჩვენ ზემოთ უკვე გაკვირით აღნიშნულიც გვაქვს, რომ თამარის საქმროს შერჩევაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა თბილისის გამგებელმა, თვით მოქალაქეთა ზედაფენის აღზევებულმა წარმომადგენელმა აბულასანმა. მან თქვა ამ მხრივ ერთადერთი და გადამწყვეტი სიტყვა. როგორც თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობიდან ჩანს, აბულასანის წინადადების მომხრე დიდგვარიანები არ იცნობდნენ მის მიერ წამოყენებულ კანდიდატს. ბასილი ეზოსმოძღვარი სინანულით აღნიშნავს: „არცა მისსა მეცნიერ იყუნეს, რომელსა იგი მოიყუანებდესო“⁵³. მაგრამ იმდენად დიდი იყო აბულასანის გავლენა სახელმწიფო დარბაზში, რომ დიდგვაროვანთა უმეტესობა მიჰყვა მის წინადადებას.

რა თქმა უნდა, აბულასანისა და მის მომხრეთა ასეთი თავგამოდება რუსი უფლისწულისათვის არ იყო შემთხვევითი და ყოველივე ამას ღრმა პოლიტიკური საფუძველი ჰქონდა.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ ყოფილა მითითებული რუსი უფლისწულის საქართველოს მეფის მეუღლედ მოწვევის მიზეზების შესახებ; ასევე, აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ ხაზგასმული იყო ისიც, რომ გიორგი რუსის ჩამოყვანის გეგმა

⁵³ ბასილი ეზოსმოძღვარი, იქვე, გვ. 16.

ეთანხმებოდა გარკვეული დასის ინტერესებს და რომ „გიორგი რუსი თავიდანვე საქართველოს სამეფო კარზე გაჩაღებული ბრძოლის არეში მოჰყვა“⁵⁴.

პროფ. ი. ცინცაძე კი საგანგებოდ შეჩერდა ამ საკითხზე და საესეებით სწორად მიუთითა, რომ გიორგი რუსის „საქართველოს სამეფო სასახლეში შეყვანის გეგმა გარკვეულ წრეში ადრე მოფიქრებული და დამუშავებული ჩანს“⁵⁵. ი. ცინცაძეს უურადღების გარეშე არ დარჩენია აგრეთვე ისიც, რომ გიორგი რუსის კანდიდატურას აყენებენ საქალაქო წრეები და ამას მან სათანადო, თავისებური ახსნაც მისცა: „ის ფაქტი, რომ რუსი უფლისწულის კანდიდატურას ქართლისა და თბილისის ამირა აყენებს და ყოჩაყეთიდან მისი მოყვანაც ეაჭარს — „დიდვაჭარს“ მიენდო, იმის მარჯვენებელია, რომ ჩრდილოეთის ამბები, ჩვეულებრივ, აღებშიცემობაში ჩაბმულ საქართველოს მოქალაქეებს უნდა მოჰქონდეთო“⁵⁶. გიორგი რუსის კანდიდატურაზე შეჩერების მიზეზების ახსნისათვის ი. ცინცაძე იშველიებს ფაქტებს იური (გიორგი) ბოგოლიუბსკის, როგორც ნოვგოროდის მთავრის მოღვაწეობიდანაც,⁵⁷ მაგრამ ყოველივე ეს მან ერთ მთლიან ურთიერთდაკავშირებულ ნოვლენად არ განიხილა და ამიტომაც, ჩვენი აზრით, არცთუ საესებით სწორი დასკვნა გამოიტანა; მაგ., არ უნდა იყოს მართებული ი. ცინცაძე, როცა რუს უფლისწულთან „მჭიდრო ურთიერთობაში“ მყოფნი, ე. ი. მისი მომხრეების დასი მთლიანად „რეაქციულ დასად“ გამოაცხადა⁵⁸. ამგვარი დასკვნის წინააღმდეგ ლაპარაკობს სწორედ ის ფაქტი, რომ რუსი უფლისწულის მომხრეებად პირველ რიგში საქალაქო წრეების, „მესამე წოდების“ წარმომადგენლები — აბულასანი, ზანქან ზორაბაბელი, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი — გამოდიან.

ამასთანავე, აქვე გარკვევით უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ისიც, რომ აბულასანის მიერ რუსი უფლისწულის კანდიდატურის წამოყენება და მის ჩამოსაყვანად ზანქან ზორაბაბელის გაგზავნა მარტო იმის მაჩვენებელი კი არ არის, რომ „ჩრდილოეთის ამბები... აღებშიცემობაში ჩაბმულმა საქართველოს მოქალაქეებმა“ იცოდ-

⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასხვ., საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 199.

⁵⁵ ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 101.

⁵⁶ იქვე, გვ. 102.

⁵⁷ ი. ცინცაძე, ძიებანი გვ. 92, 95, 96 და სხვ.

⁵⁸ იქვე, გვ. 128, 130.

ნენ. აბულასანის ასეთი კატეგორიული გამოსვლა გარკვეულ პირობებში იყო ნაყარნახევი და არა მარტო მისი და სხვა დიდებულთა პირადი ნაცნობობით გიორგი რუსთან.

გიორგი რუსის წარმოშობა, მისი იმდროინდელი მდგომარეობა და განსაკუთრებით მისი მოღვაწეობა, როგორც ნოვგოროდის მთავრისა, სხვადასხვა თვალსაზრისით, მისაღებ კანდიდატად ზღიდა მას იმდროინდელი საქართველოს ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა ფენებში. გიორგი რუსის ვინაობისა და მდგომარეობის შესახებ დაწერილებითი ცნობებია, როგორც ჩანს, მხოლოდ აბულასანს მოეპოვებოდა, ის იყო, ასე ვთქვათ, „მეცნიერი მისი“. იგი აცხადებდა: „მე ვიცი შეილი კელმწიფისაჲ, ანდრია დიდისა რუსთ მთავრისაჲ, რომელსა ჰმონებენ სამასნი მთავარნი რუსთანი, და იგი მცირე დარჩომილი მამისაგან, ექსორია-ქმნით დევნული, გარდამოახუეწა ბიძისა, სავალათად სახელ-წოდებულისაგან, და არს იგი ყიფჩაყთა მეფისა სუნჯისა ქალაქსა“⁸⁹. როგორც ვხედავთ, თბილისის ამირამ მართლაც კარგად იცოდა, რომ ანდრია, „დიდი რუსთ მთავარი“ რუსულ სამთავროთა მსხვილ გაერთიანებას ედგა სათავეში, რომ მისი დაღუპვის შემდეგ მისი მცირეწლოვანი შეილი ბიძამ ვსევოლოდმა თავის სამფლობელოდან გამოდევნა და რომ იმეამად იგი, დევნილი ყიფჩაღთა მთავრის კარს, ქ. სვინჯში აფარებდა თავს. სახელმწიფო დარბაზის წევრთა დიდი უშეტესობა, ბასილი ეზოსმოძღვრის სიტყვით, თუმცა „არცა მისსა მეცნიერ იყუნეს, რომელსა იგი მოიყუანებდეს“, მაინც აბულასანის წინადადებას მიემხრო, მაგრამ ყველა კი არ იყო ასეთი გადაწყვეტილების მომხრე — დიდებულთაგან „ვიეთნიმე დაღონებულნიც“ იყვნენ ამის გამო. რა უნდა ყოფილიყო ასეთი დიდმნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების საფუძველი? ასეთი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი, ანუ, ბასილის სიტყვით, „ესოდენ მძიმე საქმე“, ი. ცინცაძის მართებული განცხადებისა არ იყოს, არ შეიძლებოდა ყურმოკრული ამბებობით გადაწყვეტათ. თამარის საქმროდ გიორგი რუსის ჩამოყვანა იმდროინდელი საზოგადოების მმართველ ზედაფენას, მის ცალკეულ დასს თავისი ინტერესების მიხედვით ჰქონდა განსჯილი, აწონ-დაწონილი.

დიდებულთა ერთი ნაწილის თვალში „ესოდენ მძიმე საქმე“ გიორგი რუსის სასარგებლოდ გადაწყვეტა მისმა ჩამომავლობამ, დიდმა გვარიშვილობამ, მართლმადიდებლობამ. მეორე ნაწილისათ-

⁸⁹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 81.

ვის, კერძოდ, ძლიერი სამეფო ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდებულებისათვის კი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსი უფლისწულის როგორც მფლობელის, ფეოდალის განსაკუთრებულ მდგომარეობას, კერძოდ იმას, რომ იგი დევნილი და გამოგდებულ ვივის მამის ძლიერი სამფლობელოდან⁶⁰, რომ მას არ გააჩნდა ამათუ მტკიცე, ძლიერი ზურგი, არამედ საერთოდ არავითარი დამხმარე, გარეშე ძალა. ასეთი პიროვნება კი ყოველთვის ადვილობრივ მომხრეთა ძალის ხელისშემყურე იქნებოდა. შემთხვევითი არ იყო, რომ აბულასანი გიორგი რუსის დახასიათებისას სწორედ მის ასეთ მდგომარეობას, „ექსორია-ქმნით დევნილობას“ განსაკუთრებით უსვამდა ხაზს. ეს მას დიდგვარიან ფეოდალთა მისამჩრობად სჭირდებოდა; თვით აბულასანისა და მის მომხრეთა დასისათვის კი — საქალაქო წრეთა ზედაფენის წარმომადგენელთათვის — გადამწყვეტი იყო არა ეს, არამედ გიორგი რუსის, როგორც ნოვგოროდის ყოფილი მთავრის მოღვაწეობა. თბილისის საქალაქო ცხოვრების მმართველი ზედაფენისათვის უდავოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს მეფის მეუღლედ სახელგანთქმული ქალაქის — ნოვგოროდის ყოფილი მთავრის, ერთ დროს თვით მოქალაქეთა მიერ შეზღუდული ხელისუფალის, ჩამოყვანას.

რუსი უფლისწულის ნოვგოროდში მოღვაწეობის შესახებ ჩვენ ძალიან მცირე ცნობები მოგვეპოვება. ნოვგოროდელ მემატიანეს შენიშნული აქვს: «В лето 6680 (-1172 წ.) Приде Новгороду князь Юрий Андреевич»⁶¹. ამავე მემატიანეს ცნობიდან ირკვევა, რომ ნოვგოროდელებს 1171 წ. თვით უთხოვიათ ანდრია ბოგოლუმბსკისათვის თავისი შვილის ნოვგოროდის მთავრად გამოგზავნა, მაგრამ 1171 წ. ეს ვერ მოხერხებულა. ამგვარსავე ცნობას იძლევა გიორგი უფლისწულის ნოვგოროდში მისვლის შესახებ მატიანეს იმატის მონასტრის ნუსხაც: «В ту же зиму выиде Рюрик из Новгорода: потомъ же Новгородин послашася ко Андрею князю в Суждаль, и вда им дѣтя свое Юрья и прияша и с честию»⁶². როგორც მასალებიდან ირკვევა, გიორგი (იური) ნოვგოროდში მამის, ანდრის მოკვლის შემდეგაც ერთხანს, 1175 წლამდე, დარჩენილა. ამ წელს

⁶⁰ ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 106; Ш. А. Месхиа, Я. З. Цицицадзе, Из истории русско-грузинских взаимоотношений, გვ. 19.

⁶¹ Новгородская летопись, 1888, გვ. 151; შდრ. ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 90; Ш. А. Месхиа, Я. З. Цицицадзе, Из истории..., გვ. 20.

⁶² Летопись по Ипатскому списку, 1871, გვ. 386; ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 90.

კი «Выведаша из Новгорода князя Гюргия».⁶³ რუსულ მატრიანეებს სხვა რაიმე მნიშვნელოვანი ცნობა არ დაუცავთ ნოვეგოროდში გიორგის მოღვაწეობის შესახებ, თუ არ მივიღებთ მხედველობის ორიოდ მითითებას ნოვეგოროდში მისი სააღმშენებლო საქმიანობისა და ერთ-ერთი ომის დროს ლაშქრის მეთაურობის შესახებ. ეს ცნობები დეტალურად განხილული აქვს ი. ცინცაძეს⁶⁴, და მათზე ამჟამად ჩვენ შეჩერებას საჭიროდ არ მივიჩნევთ. მით უფრო, რომ ის ჩვენთვის საგულისხმოს არაფერს შეიცავს; აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ი. ცინცაძის დაკვირვებით, ნოვეგოროდში «გიორგის მოღვაწეობა საერთოდ... შეზღუდული უნდა ყოფილიყო».

გიორგის ნოვეგოროდში მოღვაწეობის შესახებ თავის დროზე გაცილებით მეტი იცოდა, ალბათ, აბულასანმა და სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო უმთავრესი მიზეზი მისი ასე დაინტერესებისა ამ პიროვნების საქართველოში ჩამოყვანით.

პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს შემატრიანეთა მითითება გიორგის (იურის) მოწვევის შესახებ თვით ნოვეგოროდელთა მიერ. როგორც მასალებიდან ირკვევა, ნოვეგოროდელები მთავრებს თვით იწვევდნენ არა მარტო X11 ს. 70-იან წლებში, არამედ უფრო ადრეც, X11 სს. დამდეგს, მის 20-იან წლებშიც. ეს კი, როგორც სავსებით მართებულად აღნიშნავს აკად. მ. ტიხომიროვი, მიუთითებს «თვით მოქალაქეთა მიერ მთავართა თავისუფალი არჩევის შესახებ».⁶⁵

მოქალაქეთა უფლება კიდევ უფრო გაიზარდა ნოვეგოროდში 1136 წ. შემდეგ, როცა იქ საბოლოოდ გაიმარჯვა «ვეჩემ», რომელიც თანდათან ვითარდებოდა და ბოლოს «ნოვეგოროდის ფეოდალური რესპუბლიკის» ჩამოყალიბებით დაგვირგვინდა.⁶⁶ ნოვეგოროდის «ვეჩემში», მის «ფეოდალურ რესპუბლიკაში», როგორც ეს არაერთხელ აღუნიშნავთ რუს მკვლევარებს, გადამწყვეტ ძალას წარმოადგენდა «людие»,⁶⁷ მოქალაქენი, მისი ზედაფენა, მსხვილი ვაჭრები. თვით ნოვეგოროდელ მოქალაქეთა მიერ შერჩეული მთავარი, რომლის ხელისუფლებაც დაქვემდებარებული იყო «ვეჩესადში», სადაც მსხვილი ვაჭრები და ბოიარები ბატონობდნენ, სავსებით მისაღებას კანდიდატი ჩანდა, პირველ რიგში, საქალაქო წრეებისათვის და ამავე დროს

⁶³ Новгородская летопись, 1888, 152; ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 95.

⁶⁴ ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 90—96.

⁶⁵ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, გვ. 205.

⁶⁶ იქვე, გვ. 206—207.

⁶⁷ იქვე, გვ. 219 და სხვ.

ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდგამ
როვანთათვისაც.

თბილისის მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლები უფლისწულში ზედაფენენ იარაღს, რომლის შემჭვრობითაც შეძლებდნენ დაკარგული დამოუკიდებლობის ნაწილობრივ მაინც აღდგენას. როგორც ჩანს, საქალაქო კომუნის გაუქმების შემდეგ, XII ს. მიწურულის თბილისის მოსახლეობის ზედაფენისათვის ნოვეტოროდის საქალაქო წყობის, მისი „ფეოდალური რესპუბლიკის“ მსგავსი საქალაქო მმართველობის შემოღება უფრო მისაღები ჩანდა, ვიდრე მეფის მოხელეთა ბატონობა თბილისის მართვა-გამგეობაში.

ყოველივე ამით აიხსნება თბილისის მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენლის, ქალაქის ამირას აბულასანის მიერ გიორგი რუსის კანდიდატურის არა მართო დასახელება. არამედ თავგამოდებული ზრუნვა მისი ჩამოყვანისათვის. ამიტომ ჩქარობდა თბილისელი დიდებუარი ზანქან ზორაბაბელიც, რომელმაც, თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, „ცვლებითა ბუნეთათა“ დანიშნულ ვადაზე ადრე ჩამოიყვანა გიორგი რუსი“⁶⁷.

ამრიგად, გიორგი რუსის საქართველოში ჩამოყვანა ქვეყნის მმართველი სოციალური წრეების გარკვეული ჯგუფის გეგმებს შეესაბამებოდა და გაპირობებული იყო მათი კლასობრივი ინტერესებით. სხვადასხვა სოციალური წრე სხვადასხვაგვარად ფიქრობდა ამ ახალი იარაღის თავისი კლასობრივი ინტერესებისათვის გამოყენებას; ზოგს კიდევ მისი ჩამოყვანა მხოლოდ საზიანოდ მიაჩნდა.

გიორგი რუსის საქართველოში ჩამოყვანა მის მომხრეთა დასის დიდი გამარჯვება იყო. გიორგის მომხრეთა დასი ჩქარობდა და ამიტომაც იყო, რომ გამარჯვებულებმა თამარისაგან „ნება-დაურთავი განამზადეს ქორწილი“⁶⁸.

ყველაფერი ამის სულისჩამდგმელი და მომწყობი იყვნენ, როგორც ეს არაერთხელ შევნიშნეთ, აბულასანი და ზანქან ზორაბაბელი, ფეოდალური არისტოკრატის ზოგი წარმომადგენლის აზრით, პიროვნებანი „არა ღირსი საქმისა“. ბუნებრივია, თუ გიორგი რუსიც თავის ხანმოკლე მოღვაწეობის პერიოდში პირველ რიგში ყურადღებას სწორედ მათ, განსაკუთრებით კი აბულასანს მიაქცევდა და შეეცდებოდა თავის ამ თავდადებული მომხრის შემდგომ დაწინაურებასა და გაძლიერებას. ეს მართლაც ასე მოხდა, მაგრამ სანამ ამ საკითხის შესწავლას შევუდგებოდეთ, საჭიროა

⁶⁷ ისტორიანი და აზნანი, გვ. 81.

ვიცოდეთ, რომ გიორგი რუსის ჩამოყვანა და დაქორწინება ი. ჯავახიშვილის ანგარიშით, 1185 წ. დამლევს უნდა მომხდარიყო. ⁶⁹ ბოლო თამარის ამ პირველი ქმრის საქართველოდან განდევნა იქვე 1187—1188 წლებში⁶⁹. გ. ბ. ლ. ი. მ. მ. მ.

აბულასანის დაწინაურებაც სწორედ ამ დროს, უკეთ, გიორგის საქართველოში ჩამოყვანის პირველი წლიდანვე, ე. ი. 1185—86 წლებშივე უნდა დაწყებულიყო. მკვლევართა ერთი ნაწილი — ს. ერემიანი, ი. ცინცაძე, ვ. ბერიძე და სხვები — აბულასანის თანდათან დაწინაურებას სავსებით მართებულად უკავშირებენ გიორგი რუსის საქართველოში ჩამოყვანას, მაგრამ თვით დაწინაურების პროცესი და დრო მათ სხვადასხვაგვარად აქვთ წარმოდგენილი.

მაგ., პროფ. ს. ერემიანის აზრით, თამარმა გიორგის რჩევით კიდევ უფრო დააწინაურა აბულასანი, ის გახდა სახელმწიფო დარბაზის წევრი, მეჭურჭლეთუხუცესი და ამ თანამდებობას ასრულებდა 1186—1191 წლებში, მის სამფლობელოს მიემატა ახალი ტერიტორიები და სხვ⁷⁰. ს. ერემიანი სავსებით მართალია, როცა აბულასანის დაწინაურებას გიორგის ჩამოყვანას უკავშირებს, მაგრამ არ არის სწორი, როცა ფიქრობს, რომ აბულასანი სახელმწიფო საბჭოს წევრად თითქოს გიორგის ჩამოყვანის შემდეგ იქცა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ და დავინახეთ, აბულასანი სახელმწიფო დარბაზში აქტიურად მონაწილეობდა ჯერ კიდევ გიორგის ჩამოყვანამდე. სწორედ მან მიაღებინა დარბაზს გადაწყვეტილება გიორგის თამარის საქმროდ ჩამოყვანის შესახებ. ასევე დაზუსტებას მოითხოვს მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობაზე აბულასანის ყოფნის წლების მის მიერ მოცემული განსაზღვრაც.

პროფ. ი. ცინცაძესაც საეჭვოდ არ მიაჩნია, რომ აბულასანი რუსი უფლისწულის საქართველოში ყოფნის დროს დაწინაურდა, რომ ამ დროს, კახაბერ ვარდანის ძის შემდეგ მეჭურჭლეთუხუცესობა აბულასანს მიეცა, რომ მან „ერისთავთ-ერისთავობაც რუსი უფლისწულის დროს მიიღო“⁷². აღსანიშნავია ოლონდ, რომ პროფ. ი. ცინცაძეს „ლურჯი მონასტრის“ ცნობილი წარწერა მას შემდეგ გაკეთებულად მიაჩნია, რაც აბულასანმა მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა დაკარგა; ეს კი, მისი აზრით, ანტონ გლონისთავის

⁶⁹ იქვე, გვ. 81; შტრ. ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ლ ვ ა რ ი, ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი, გვ. 16.

⁷⁰ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 259.

⁷¹ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский, გვ. 404.

⁷² ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 126, 147.

ძის გავაზირების შემდეგ, ანუ 1190 წ. უნდა მომხდარიყო⁷³, ასე რომ, პროფ. ი. ცინცაძის აზრით, მეკუთრქლეთუხუცესობაც და სხვა თანამდებობანიც — ერისთავთერისთავობა და სხვ., *მარტყოფნის* ერთდროულად ჰქონია მიღებული.

აბულასანის განსაკუთრებით ამაღლების დროდ 1189—1190 წწ. მიაჩნია პ. ინგოროყვასაც⁷⁴.

ზემოვანხილული მოსაზრებანი უმთავრესად „ლურჯი მონასტრისა“ და ანდრია მოციქულის ხატის წარწერაზეა დამყარებული. მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთი ეს წარწერა დათარიღებული არ არის, მათი სხვა მასალებთან ერთად განხილვა შესაძლებლობას მოგვცემს დაახლოებით სწორად წარმოვიდგინოთ აბულასანის კარიერის თანდათანობითი განვითარება.

როგორც „ისტორიანი და აზმანის“ ავტორის მოთხრობიდან ჩანს, ყუთლუ-არსლანის დამარცხების შემდეგ მეკუთრქლეთუხუცესობა ებოძა კახაბერ ვარდანის ძეს⁷⁵. ყველაფერი ეს, „ისტორიანი და აზმანის“ ავტორის ცნობით, თამარის გამეფების პირველსავე წელს, ე. ი. 1184 წ. მიწურულსა თუ 1185 წ. დამდევს, გიორგი რუსის ჩამოყვანამდე მომხდარა. ასე რომ, რუსი უფლისწულის საქართველოში ჩამოყვანის დროისათვის მეკუთრქლეთუხუცესის თანამდებობა დაკავებული იყო და, ბუნებრივია, გიორგის არ შეეძლო ეს თანამდებობა გადაეცა თავისი თავდადებული მომხრისათვის. მაგრამ გიორგი უფლისწულს აბულასანი არც უყურადღებოდ დაუტოვებია და „ამირა ქართლისა და ტფილისისა“ თანდათან ქართლის ერისთავთერისთავად და რუსთავისა და „შვილთა მთეულეთთა“ პატრონად უქცევია. აბულასანის მიერ ამ თანამდებობათა მიღების შემდეგ არის გაკეთებული „ლურჯი მონასტრის“ ცნობილი წარწერაც, რაც, ჩვენი აზრით, გიორგის ჩამოყვანის შემდეგ აბულასანის მიერ დაკავებული კარიერის პირველ საფეხურებზე უნდა მოგვითხრობდეს და, ამდენად, უფრო ადრე უნდა იყოს გაკეთებული, ვიდრე ანდრია მოციქულის ხატის წარწერა.

„ლურჯი მონასტრის“ წარწერაში ნათქვამია: „ღმრთისა ბრძანებითაჲ, უღირსი ბასილი ქართლისა მთავარებისკობოს ყოფილი ძე კეთილნი []სა იობისი უნდოთა ამათ მცირეთა ნივთთა მიერ გულისმოდგინებით მსასოებელი შენი ცეებრსა ამას გიმკობ საყდარ

⁷³ იქვე, გვ. 148; შდრ. იქვე, გვ. 137.

⁷⁴ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანი, თბ., 1926, გვ. 169—170.

⁷⁵ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 79.

სართულს...ნაცვალსაგებლად ჩემთვის და საყუარელისა მისა ერისთავთ ერისთავისა ქართლისა ამირათ ამირისა და პატრონისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანი უპირმშოვისისა ძმისა; ჩემისა შვილისა დავითისათუს ვიდრემდის დაუდგრომელსა ამას და წარმდინარესა სოფელსა შინა...⁷⁶. ეს წარწერა არაერთხელ ყოფილა განხილვის საგანი და არც ერთ მკვლევარს ეპვი არ შეპარვია, რომ აქ მოხსენიებული აბულასანი და თამარის ისტორიკოსის მიერ დასახელებული ქართლისა და თბილისის ამირა აბულასანი ერთი და იგივე პირია. ჩვენ არ ვაპირებთ ამ წარწერის ყოველმხრივ განხილვას. მასზე, როგორც შევნიშნეთ, საკმაოდ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს⁷⁷. ამჟამად ჩვენ ამ წარწერის მხოლოდ ხაზგასმული ადგილი და მისი სწორად წაკითხვა გვაინტერესებს.

ივ. ჯავახიშვილი, XI—XII სს. ქართულის სინტაქსის მიხედვით, როცა, მისი აზრით, განმარტება წინ უძლოდა გასამარტავ სიტყვას (მაგ. „ქართლის ერისთავი“) და არა პირიქით, როგორც ეს ადრე, XI ს-მდე იყო („ერისთავი ქართლისა“), ხაზგასმულ ტექსტში მძიმეებს ერისთავთერისთავისა და ამირთამირის შემდეგ სვამდა. ასე რომ, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, წარწერაში მოხსენიებული აბულასანი იყო ერსთავთერისთავი, ქართლის ამირთამირა, რუსთავისა და შვიდთა მთეულეთთა პატრონი.⁷⁸ მაგრამ ასეთ წაკითხვას გარკვეული დაბრკოლებანიც ახლავს. ჯერ ერთი, ტექსტის ასეთი წაკითხვიდან არ ჩანს, თუ რომელი კუთხის ერისთავთერისთავი იყო აბულასანი. წარმოუდგენელია, რომ მას მხოლოდ ასეთი წოდება ჰქონოდა და ფაქტიურად არც ერთი კუთხის ერისთავად არ ყოფილიყო. ამას გარდა, წყაროებში მართალია გვხვდება ტერმინი „ქართლის ამირა“, მაგრამ არსად

⁷⁶ ვ. ბ ე რ ი ძ ე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, Ars Georgica, II, 1948, გვ. 96—97.

⁷⁷ Brosset, Voyage, Rapp. V, გვ. 4—6; П. Иоселиани, Описание древностей гор. Тифлиса, გვ. 35; Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 91—92; Е. Такайшвили, Археологич. эск., IV, გვ. 149—150; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I, გვ. 179, 231; პ. ინგოროყვა, რუსთველიანი, გვ. 168—169; ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 137 და შემდეგ.

⁷⁸ ამგვარად კითხულობდა ამ წარწერას აგრეთვე პ. იოსელიანი (იხ. Описание древностей, გვ. 34), პ. ინგოროყვა, (იხ. რუსთველიანი, გვ. 169), ი. ცინცაძე (იხ. ძიებანი, გვ. 137), ვ. ბერიძე (იხ. „ლურჯი მონასტერი“, გვ. 96—97), ე. თაყაიშვილი (იხ. Арх. эск., IV, გვ. 149).

გვხვდება „ქართლის ამირათამირა“. „ამირათამირა“ ძირითადად თბილისისა და აგრეთვე ზოგიერთი სხვა დიდი ქალაქის გამგებელთა ეწოდებოდათ და თვით ეს ტერმინიც ამ დროისათვის მხოლოდ ქალაქის გამგებლობას გულისხმობდა და არა ქვეყნისა თუ მისი კუთხისა.

რაც მთავარია, XI—XII სს. ქართულის სინტაქსი არც ისე ემიჯნებოდა მისი წინაღობინდელი ქართულის სინტაქსს, რომ ამის მიხედვით რაიმე კატეგორიული დასკვნა გაგვეკეთებინა. ამიტომაც ბუნებრივია, თუკი XII ს. ქართულში ხშირად შეგვხვდება ძველი ქართლისათვის დამახასიათებელი სინტაქსური მოვლენები—კერძოდ წინადადებები, სადაც „განმარტება გასანმარტებად სიტყვას“ მოსდევს. სხვაგან რომ ბევრი არ ვეძებოთ, თვით თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში არაერთგან გვხვდება ასეთი ადგილები: „ამირა ქართლისა და ტფილისისა“⁷⁹, „სათავადო და სამთავრო სომხითსა შინა“⁸⁰, „პატრონი კლარჯეთის და შავშეთისა“⁸¹, „პატრონი ორბუთის და კენისა“⁸² და სხვა მსგავსი.

ამრიგად, XIII ს. ქართულის სინტაქსი სრულებით არ გვიშლის ხელს „ლურჯი მონასტრის“ წარწერის ხაზგასმულ ტექსტში მძიმეები დავსვათ „ქართლისა“ და „ამირთ ამირას“ შემდეგ, ამით ჩვენ ამ ტექსტის მართებულსა და სავსებით გასაგებ წაკითხვასაც წარმოვადგენდით; მძიმეების ამგვარი დასმის შემდეგ ტექსტის ჩვენთვის საინტერესო ადგილი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: „ძმისა ჩემისა ერისთავთ ერისთავისა ქართლისა, ამირთ ამირისა, რუმსთავისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათს“...

როგორც ვხედავთ, ქართლისა და თბილისის ამირა აბულასანი გიორგი რუსის საქართველოში ჩამოყვანის შემდეგ ქართლის ერისთავთერისთავად დაწინაურებულა. მისთვის უბოძებიათ აგრეთვე რუსთავისა და „შვიდთა მთეულეთთა“ პატრონობაც. ამასთანავე აბულასანი ისევ რჩებოდა ამირთამირად, ე. ი. თბილისის გამგებლად. ეს იყო მისი კარიერის თანდათანობითი განვითარების პირველი, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი შედეგები.

როგორც ვხედავთ, აბულასანი ამ წარწერაში არ იხსენიება როგორც მეჭურქლეთოხუცესი. ეს შემთხვევითი არ არის და იმით კი არ აიხსნება, რომ ასეთი თანამდებობა მას წარწერის ვაკეთების

⁷⁹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 81.

⁸⁰ იქვე, გვ. 79.

⁸¹ იქვე, გვ. 90.

⁸² იქვე, გვ. 91.

დროს დაკარგული ჰქონდა, არამედ იმით, რომ აბულასანი მეტურტლეთუხუცესის თანამდებობაზე ჯერ კიდევ არ იყურებულა. თუკი აბულასანი იმგვარად დაემცრობოდა, რომ შესაძლებლობა გახდებოდა მისთვის მეტურტლეთუხუცესის თანამდებობა წაერთმიათ, ცხადია, მას არ შეუნარჩუნებდნენ არც ქართლის ერისთავთ-ერისთავობასა და არც რუსთავისა და „შვიდთა მთეულეთთა“ პატრონობას.

ამრიგად, „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა მანამდე უნდა იყოს გაკეთებული, სანამ აბულასანი მეტურტლეთუხუცესის თანამდებობას მიიღებდა, ვიორგი უფლისწულის ჩამოყვანის პირველ წლებში, კერძოდ, 1186/87 წწ.

აბულასანის დაწინაურება ერისთავთერისთავის თანამდებობის ბოძებით არ დამთავრებულა. მის კიდევ უფრო ამაღლებას ყოველნაირად ხელს შეუწყობდა რუსი უფლისწული და როგორც კი შესაძლებლობა შეიქმნა (ასეთი შესაძლებლობა, ალბათ, კახაბერ ვარდანის ძის გარდაცვალება იყო) აბულასანი მეტურტლეთუხუცესად იქნა აღზევებული. ამ თანამდებობით მოიხსენიება იგი, როგორც ცნობილია, ანდრია მოციქულის ხატის წარწერაზე: „ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღვთისაო ანდრია, შეიწირე მცირედი ესე მსახურებაი ჩემგან ერისთავთ ერისთავისა და მეტურტლეთუხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“⁸³. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ ეს აბულასანი არის თამარის ისტორიკოსისა და „ლურჯი მონასტრის“ წარწერის მიერ მოხსენიებული აბულასანი იობის ძე, რომელსაც, ე. თაყაიშვილის სამართლიანი განცხადებით, მეტურტლეთუხუცესობა შეეძლო მიეღო უფრო გვიან⁸⁴. მაგრამ მაინც როდის უნდა მომხდარიყო ეს? პ. ინგოროყვას აზრით, აბულასანს „ვაზირის თანამდებობა, მეტურტლეთუხუცესობა“ 1189—1190 წწ.⁸⁵ მიუღია. მაგრამ ეს თარიღი არ შეიძლება სარწმუნოდ მივიჩნიოთ იმის გამო, რომ ამ დროს რუსი უფლისწული საქართველოდან უკვე გაძევებული იყო და წარმოუდგენელია, რომ მისი ყველაზე უპირველესი და თავდადებული მომხრისათვის მფარველი უფლისწულის განდევნის შემდეგ ასეთი უმაღლესი თანამდებობა ებოძებინათ.

როგორც თავის დროზე ლ. მუსხელიშვილმა შენიშნა, აბულ-

⁸³ E. Такайшвили, Археологич. эжск., II, 1905, გვ. 70.

⁸⁴ იქვე, გვ. 71.

⁸⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 169—170.

ასანი მეჭურჭლეთუხუცესად კახაბერ ვარდანის ძის შემდეგ დაუღ-
გენიათ⁸⁶. მაგრამ დაზუსტებას მოითხოვს ლ. მუსხელიშვილიც, რომელიც
ერ მოცემული თარიღიც — 1187 წ., — კახაბერ ვარდანის ძის შემდეგ
ჭურჭლეთუხუცესად მოხსენიებისა; როგორც ზემოთ შევნიშნეთ,
მეჭურჭლეთუხუცესად კახაბერ ვარდანის ძის დანიშვნა, „ისტო-
რიანი და აზმანის“ ავტორის მიხედვით, თამარის საქმროს ძიება-
ჩამოყვანამდე, ე. ი. 1185 წ. დამლევამდე უნდა მომხდარიყო და
არა 1187 წ. თამარის ისტორიკოსიც მას ამ თანამდებობაზე 1187
წელზე აღრიხნდელ, კერძოდ 1184-85 წწ. ამბებთან დაკავშირებით
იხსენიებს. კახაბერ ვარდანისძე ამ თანამდებობაზე, როგორც ჩანს,
დიღხანს არ ყოფილა. ეს ადგილი გიორგის საქართველოში ყოფნის
დროს უნდა განთავისუფლებულიყო და აბულასანსაც იგი რუსი
უფლისწულის საქართველოდან განდევნამდე, ე. ი. 1187-88 წწ.
უნდა დაეკავებინა⁸⁷.

ასე იქცა ერთ დროს მეჭურჭლეთუხუცესისადმი დაქვემდებარებული სახელის მატარებელი აბულასანი, მის მიერვე ჩამოყვანილი გიორგი რუსის ხელშეწყობით, თვით მეჭურჭლეთუხუცესად. ეს უკვე მისი კარიერის განვითარების უმაღლესი საფეხური იყო.

ამრიგად, თბილისის ამირა იმდენად დაწინაურდა, რომ იგი არა მარტო სახელმწიფო დარბაზის, არამედ სავაზიროს ერთ-ერთ წამყვან წევრადაც კი იქცა.

წარმომართ თბილისის მოქალაქეთა ზედაფენის წარმომადგენელი, თვით „თბილისის მკვიდრი“, თავკაცი („თავადი“) და ქალაქის გამგებელი როგორც სახელმწიფო დარბაზში, ასევე სავაზიროშიც თავისი წარმომართი ფენის წარმომადგენელი და მისი ინტერესების დამცველი იქნებოდა. ყველაფერი ეს კი აბულასანისა და მისი მომხრეების დასის — დიდვაჰარ-ფინანსისტების მიერ წარმოებული ბრძოლისა და ამ ბრძოლაში ახალი იარაღის, ნოველორდის ყოფილი მთავრის, რუსი უფლისწულის გამოყენების შედეგი იყო.

⁸⁶ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, 1941, გვ. 66, შენ. 3. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია საწინააღმდეგო მოსაზრებაც — მეჭურჭლეთუხუცესად ყუთლუ-არსლანის შემდეგ, კახაბერ ვარდანისძეზე აღრე, აბულასანის დანიშვნის შესახებ (იხ. თ. კოპლატაძე, XII—XIII სს. ვაზირების ქრონოლოგიისათვის საქართველოში, ასპირანტთა სამეცნ. შრომების კრებული, 1950, გვ. 74). მაგრამ ასეთი შტაკიება ეწინააღმდეგება თამარის პირველი ისტორიკოსის მონაცემებსა და თხრობის ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას.

⁸⁷ ამ თარიღს ასახელებს, სხვა მოსაზრებებიდან გამოძინარე, პროფ. ი. ცინცაძეც (იხ. ძიებანი, გვ. 147—148).

მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობის მიღების შემდეგ აბულასანი, როგორც დიდი ხელისუფალი და ვაზირი, მკაცრად განთავისუფლდებოდა თბილისის ამირათამირას თანამდებობისთვის. ასევე, რაკი მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო არ ყოფილა „რუსთავისა და შუდთა მთეულეთთა“ პატრონობა, მისი ეს მიწეებიც, როგორც ჩანს, სხვებს გადაეცათ⁸⁹. სწორედ ყოველივე ამის გამო არ იხსენიება აბულასანი ანდრიას ხატის წარწერაში თბილისის ამირად და რუსთავისა და „შუდთა მთეულეთთა პატრონად“. იგი უკვე ორ დიდ თანამდებობას აერთებდა — აბულასანი, როგორც მეჭურჭლეთუხუცესი, დარბაზის რიგის მოხელე იყო, ხოლო როგორც ქართლის ერისთავთერისთავი, საქვეყნოდ გამრიგე.

მაგრამ საკითხავია, შეეძლო თუ არა მოქალაქეთა ზედაფენიდან გამოსულს, თბილისის მკვიდრს ასეთი თანამდებობისათვის მიღწეა? ამ კითხვაზე პასუხს „ძლევა თვით აბულასანის ზემომოთხრობილი ისტორია, მისი თანდათან დაწინაურება, სიასლოვე რუს უფლისწულთან და ძირითადად კი იმდროინდელ საქართველოში შექმნილი საშინაო ვითარება. XII—XIII სს. საშინაო ვითარება ფართო გასაქანს აძლევდა აბულასანის მსგავს პიროვნებებს; ბელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მათ დასაწინაურებლად. აბულასანის მსგავსად დაწინაურებულნი ჩანან XII—XIII სს. საქართველოში ტიკრან პონენცი, ყუთლუ-არსლანი, უმეკი და მისი შთამომავალნი, შადინი, ხოჯა აზიზი, სადუნ მანკაბერდელი და სხვა მსგავსნი. მათ შესახებ ჩვენ სხვა დროს შესაძლებლობა გვქონდა უფრო ფართოდ გველაპარაკა და ამჟამად სიტყვის გაგრძელებას საჭიროდ არ მივიჩნევთ.“⁹⁰ ამრიგად, აბულასანი შემთხვევითი მოვლენა კი არა, ეპოქის ნამდვილი შვილი იყო, რომელიც მარჯვედ იყენებდა პირადი და თავისი დასის ინტერესებისათვის ყველგან და თამარის საქმროდ ჩამოყვანილ რუს უფლისწულთან დაახლოებასა და ამ უკანასკნელის გველენას.

⁸⁹ თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, ზაქარია შარგრძელს უბოძეს ამირსპასალაობა და „მოუმატეს ქალაქიცა რუსთავი“; ხოლო „ქიანბერსპანდატურთ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ვინჯანი ქალაქი და ციხე მრავლითა მთიულეთითა“ (ისტორიანი და აზმანი, კ. კეკელიძის გამოც., გვ. 951). ამ ამონაწერიდან კარგად ჩანს, რომ რუსთავი არ იყო მეჭურჭლეთუხუცესის ისეთივე საპატრონო, როგორც ღორე იყო ამირსპასალარისათვის. რუსთავი შეიძლება ვიდაცემოდა ამირსპასალარსაც; ამასთანავე, მოტიანილი ამონაწერი იმავე გვიჩვენებს, რომ რუსთავის მფლობელობა არ გულისხმობდა „მთეულეთთა“ პატრონობასაც, ასეთად, როგორც ჩანს, შეიძლება ვიწინას მფლობელი ყოფილიყო.

⁹⁰ იხ. შ. მუსხიბია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 91—101.

ამრიგად, აბულასანის ასეთი დაწინაურება რუსი უფლისწულის საქართველოში ხანმოკლე მოღვაწეობის ერთი შედეგად მხრივ მან უღაფოდ გაამართლა თავისი თავდადებული ჩამომყვანის, თბილისის ამირას იმედები. მაგრამ, თუ როგორი იყო სხვა სფეროში მისი მოღვაწეობა, მოუტანა თუ არა მისმა საქართველოში ყოფნამ რაიმე ცვლილება საქალაქო მმართველობას, ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან არ ჩანს. ძნელი წარმოსადგენია, რომ უმეტესად სხვა, არასახელმწიფოებრივი საქმეებით გართულ უფლისწულს ამ მხრივ რაიმე საგულისხმო გაეკეთებინოს, მით უფრო, რომ ძლიერ ხანმოკლე იყო მისი ყოფნაც საქართველოს მეფის მეუღლედ.

რუსი უფლისწულის ასეთი დიდება, როგორც ცნობილია, სულ, ორნახევარი წელიწადი გაგრძელდა, უკეთურ პიროვნულ თვისებებთან ერთად რუს უფლისწულს თამარის საწინააღმდეგო განზრახვებიც აღმოაჩნდა. ამიტომ ამბობს ისტორიკოსიც, რომ იგი „სიტყვით აღძრა წყენად თამარისაო“⁹⁰. ყოველივე ამის გამო, გიორგის მოწინააღმდეგე და თამარის მომხრეთა დასმა, რუსუდან დედოფლის მეთაურობით, „საწყალობლად განაძეს იგი“ და „მეფობისაგან დაამკეს“⁹¹. ეს კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1188 წ. უნდა მომხდარიყო.

რუსი უფლისწულის საქართველოდან გაძევება მისი მომხრეებისა და პირველ რიგში მისი ჩამომყვანის ინიციატორის უდიდესი მარცხი იყო. წარმოდგენელია, რომ გიორგის „მეფობისაგან დამკობის“ შემდეგ აბულასანი თავის მაღალ თანამდებობაზე დაეტოვებინათ — გიორგის დამხობას, ცხადია, პირველ რიგში აბულასანის დამხობა უნდა მოჰყოლოდა. ამიტომაც არ გამოიყურება სარწმუნოდ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებები აბულასანის მხოლოდ 1191 წლიდან, ე. ი. გიორგი რუსის აჯანყების დროიდან დაცემის შესახებ.

პ. ინგოროყვას აზრით, „აბულასანის დაცემა დაკავშირებული იყო გიორგი რუსის აჯანყებასთან“. მასმასაღამე, ამ აჯანყების შემდეგ, ე. ი. 1190-91 წწ. შემდეგ, უნდა დაეკარგა მას ყველა ზემოსხენებული თანამდებობაცა და ადგილიც; ამ დრომდე კი, როგორც ეს ბუნებრივად გამომდინარეობს პ. ინგოროყვას ზემომოტანილი განცხადებიდან და მისი ნაშრომის სხვა ადგილებიდანაც, აბულასანს პქონდა როგორც მეკუთრკლეთუხუცესობა, ასევე ერის-

⁹⁰ ისტორიანი და აზნანი, გვ. 84.

⁹¹ ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, ცხორება თამარისი, გვ. 17.

თავთერისთავობაც და საპატრონო მიწა-წყალიც. მაგრამ პ. ინგოროყვასევე განცხადებით, „ამ აჯანყების მეთაურიც იგივეა“⁹¹ ასანი ყოფილა. თამარის პირველი ისტორიკოსი მოგვეთხზება „მეჭურჭლეთა უხუცესისა ნაცვალი“, ე. ი. აბულასანი წარგზავნილ იყო ელჩად კარნუ-ქალაქის და ეზინკის სამფლობელოში“, სადაც იგი შეხვედრია გიორგის და „ამ შეხვედრის დროს გადაუწყვეტიათ აჯანყების მოწყობა“⁹². ამრიგად, პ. ინგოროყვას მიხედვით, აჯანყების წინ აბულასანს მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის (მოადგილის) თანამდებობა ჰქონია და არა თვით მეჭურჭლეთუხუცესისა. მის მოსაზრებათა შორის ამგვარი წინააღმდეგობანი უმთავრესად იმით აიხსნება, რომ თამარის ისტორიკოსის მიერ მოხსენიებულ „მეჭურჭლეთა უხუცესისა ნაცვალს“ არავითარი საერთო არა აქვს აბულასანთან. არსაიდან არ ჩანს, რომ აბულასანი მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი ყოფილიყო, ან კიდევ, ამართამირობა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლობას უდრიდეს, როგორც ამას პ. ინგოროყვა ფიქრობს⁹³. პ. ინგოროყვას მიერ საამისოდ მოშველიებული ვარაუდი დამაჯერებლად არ გამოიყურება⁹⁴. ასევე საფუძველს მოკლებულია პროფ. ს. ერემიანის ამგვარი კტკიცებაც⁹⁵, რომელიც, როგორც ჩანს, საცხებით დამყარებულია პ. ინგოროყვას ზემომოტანილ მოსაზრებებზე. დაუჭერებელია აგრეთვე, რომ აბულასანს გიორგი რუსის საქართველოდან გაძევების შემდეგაც 2—3 წლის მანძილზე შეენარჩუნებინა რუსი უფლისწულის ხელშეწყობით მოპოვებული თანამდებობანი. ჩვენი აზრით, ყველა ეს თანამდებობა აბულასანს გიორგის განდევნისთანავე, აჯანყებამდე 2—3 წლით ადრე უნდა დაეკარგა. ამიტომ, ცხადია, თამარის ისტორიკოსის მიერ მოხსენიებული და კარნუ-ქალაქს მისული „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“ არათუ აბულასანი, არამედ იმ დროს ვერც მისი მოადგილე იქნებოდა, როგორც ამას გ. ბერიძე ვარაუდობს⁹⁶. მაგრამ უდავოა, რომ ეს ნაცვალი აბულასანთან დაახლოებული პირი და მისი დასის ერთ-ერთი აქტიური წევრი უნდა ყოფილიყო.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ გიორგი რუსის საქართველოდან განდევნისა და აბულასანის ასეთი მარცხის შემდეგაც, სა-

⁹¹ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანი, გვ. 170; შდრ. 169.

⁹² იქვე, გვ. 169.

⁹³ იბ. ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 155—156.

⁹⁴ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский, გვ. 413.

⁹⁵ ე. ბერძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, გვ. 100.

ქალაქო ზედაფენის წარმომადგენლები — სავაჭრო-საფინანსო
წრეები, საქმეს წაგებულად არ მიიჩნევენ და ისევ იწყებენ
ლას დაკარგული მდგომარეობის აღდგენისათვის.

სავსებით სწორია პროფ. ი. ცინცაძე, როცა ყუთლუ-არსლანის
განდგომასა და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის საქმიანობას შო-
რის ერთგვარ კავშირს ზედაეს და მას „მხედველობაში მაინც მი-
საღებ გარემოებად“ მიიჩნევს. პროფ. ი. ცინცაძეს არც ის გამოჩე-
ნია მხედველობიდან, რომ განდგომილი ვაჭირისა და აჯანყებული
ნაცვლის ზურგს უკან მსხვილი ვაჭარ-ფინანსისტები იდგნენ, რო-
მელნიც მათ „სავაჭრო უწყებაში შედიოდნენ“⁹⁷. მაგრამ საზოგა-
დოებრივი მოძრაობის ამ საერთო ურთიერთდაკავშირებული მოვ-
ლენებიდან არ უნდა გამოირიცხოს აბულასანის ჩვენ მიერ ზემო-
დასახელებული მოღვაწეობაც, მისი ბრძოლა გიორგი რუსის ჩა-
მოსაყვანად და მაღალ სახელმწიფოებრივ თანამდებობათა მოსაპო-
ვებლად. ასე რომ, გიორგი რუსის აჯანყების მოწყობის ორგანი-
ზატორის, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის საქმიანობა არა მარტო
ყუთლუ-არსლანის, არამედ, პირველ რიგში, აბულასანის მიერ
დაწყებული, მაგრამ გიორგი რუსისა და თვით აბულასანის მარცხით
შეფერხებული, ბრძოლის გაგრძელებად უნდა მივიჩნიოთ.

საფიქრებელია, რომ მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი თუ
თვით, უკვე თანამდებობიდან გადაყენებული, აბულასანის უშუალო
დავალეებით არა, ალბათ მისი პირდაპირი უფროსის, იმდროინდელი,
ჩვენთვის უცნობი მეჭურჭლეთუხუცესის დავალებით მიდის კარ-
ნუ-ქალაქს „მოციქულად საქმისა რამსათსმე“. განსაკუთრებით
საინტერესოა, რომ ნაცვლის მოციქულობა კარნუ-ქალაქს, თამარის
ისტორიკოსის სიტყვით, სწორედ მაშინ მოეწყო, „ოდესმე მოესმა,
ვითარმედ რუსი იგი ძნელ-ბედი და სუე-უსუეო, წამოსრულა
კონსტანტინოპოლით და მოსრულა ქუეყანად ეზინკისად, კარნუ-
ქალაქისად“⁹⁸. როგორც ჩანს, ნაცვლის შეხვედრა რუს უფლისწულ-
თან სათანადო წრეებში, ცხადია, აბულასანის დასში, წინასწარ
მოფიქრებული და დაგეგმილი იყო. ნაცვლის მოციქულობის ძირი-
თადი დანიშნულებაც გიორგი რუსთან შეხვედრა იყო და არა
სხვა რაიმე დავალების შესრულება. ამიტომაც „შეიყარნეს რუ-
სი და იგი ერთად“ და ამ დროს გადაწყდა აჯანყების მოწყო-
ბაც, „რათა რუსი სასახლესა შინა შეყვანილ ყონ“⁹⁹. როგორც

⁹⁷ ი. ცინცაძე, ძიებანი, გვ. 78—79.

⁹⁸ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 90.

⁹⁹ იქვე.

ვხედავთ, აჯანყების ორგანიზატორებად და „რუსის სასახლეში შეყვანის“ ინიციატორებად ისევ იმ წრეთა წარმომადგენლები: კამოდინ, რომლებმაც გიორგი რუსი ჩამოიყვანეს თანამშრომლებთან, მაგრამ ეს დასი, გიორგის განდევნითა და აბულსაანის გადაყენებით წელში გატეხილი, ასეთი დიდი აჯანყების მოწყობისათვის საჭირო ძალას ვერ შექმნიდა. ეს მოძრაობა, ამ შემთხვევაშიც, ისე როგორც ყუთლუ-არსლანის გამოსვლისა თუ გიორგი რუსის ჩამოყვანის დროს, ძლიერი ცენტრალისტური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდგვარიანთა ინტერესებს დაემთხვა, მათ შეუერთდა და სამეფო სახლის წინააღმდეგ მოწყობილ ერთიან მრისხანე აჯანყებად იქცა. ამიტომ იყო, რომ ამ აჯანყების ძირითად ძალად უფრო დიდგვარიანი ფეოდალები — გუზანი, ბოცო, სხვა მესხი დიდებულები, ვარდან დადიანი და სხვები ჩანან, ვიდრე მოქალაქეთა წარმომადგენლები. როგორც პირველი, ასევე მეორე სოციალური წრისათვის რუსი უფლისწული არც ისე ადვილად დასათმობი იყო. ამ მოძრაობის ფართო მასშტაბისა და შედარებით ორგანიზებულობის მიუხედავად, იგი დამარცხდა და ამის ერთი ძირითადი მიზეზი, ჩვენი აზრით, ამ აჯანყებაში მონაწილე სხვადასხვა სოციალურ ფენათა კლასობრივი ინტერესებისა და მისწრაფებების ურთიერთ შეუთავსებლობა-შეუთანხმებლობა იყო.

ამ აჯანყების დამარცხებით, შეიძლება ითქვას, დამთავრდა თბილისის მოქალაქეთა, მათი ზედაფენის წარმომადგენელთა კლასობრივი ბრძოლის კიდევ ერთი დიდი ეტაპი.

ქართულ საისტორიო წყაროებს საგულისხმო არაფერი დაუცავთ თბილისში XII ს. 80-იანი წლების შემდეგ შექმნილი ვითარების შესახებ, მაგრამ, ცხადია, რომ მოქალაქეთა კლასობრივი ბრძოლა, სხვადასხვა ფორმით, ამის შემდეგაც გრძელდებოდა. ქალაქების მდგომარეობა კიდევ უფრო რთულდებოდა — ამიერიდან ბრძოლა უნდა წარმართულიყო არა მარტო სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ, რომელიც უკვე დიდი ხანია ქალაქებს იმორჩილებდა, არამედ აგრეთვე იმ დიდებულთა წინააღმდეგაც, რომელთაც, განსაკუთრებით თამარ მეფის დროიდან, ხელთ უვარდებოდათ საქართველოს მნიშვნელოვანი ქალაქები.

როგორც არაერთგან აღნიშნული გვაქვს¹⁰⁰, თამარ მეფის დროიდან, კერძოდ მას შემდეგ, რაც დიდგვარიანებმა არაერთ პო-

¹⁰⁰ იხ. შ. მესხია, საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 88—90; III. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, гв. 72—74.

ლიტიკურ გამარჯვებას მიიღწიეს, სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია გამარჯვებულ ფეოდალთა ინტერესებისათვის და მათთვის დაეთმო საქართველოს მნიშვნელოვანი ქალაქები, საკუთრებისა თუ მფლობელობის სხვადასხვა პრეტენზიები დიდგვარიანები მათზე გადაცემულ ქალაქებში არა მარტო პოლიტიკურად, არამედ ზოგჯერ ეკონომიკურადაც აღწევდნენ გაბატონებას. ასე რომ, ქალაქების საუკუნოვანი სოციალური ბრძოლა არსებითად მარცხით დამთავრდა. საქართველოშიც „ფეოდალიზმი ვერ იქნა გატეხილი ქალაქების განსაკუთრებული განვითარებით“. ამის გამო ქალაქები აღმოჩნდა განაწილებული სამეფო ხელისუფლებასა და მსხვილ ფეოდალებს შორის. XII ს. მეორე მეოთხედიდან საქართველოში უკვე არ არსებობდა ე. წ. „თავისუფალი ქალაქი“.

მეფესა და დიდებულებს შორის ქალაქების განაწილებით დაირღვა არა მარტო სამეფო ხელისუფლებისა და ქალაქების კავშირი, არამედ თვით ქალაქთა კავშირებიც, კიდევ უფრო გაითიშა მათი ძალები, რომელიც ერთ დროს, როგორც ვნახეთ, ხშირად ერთიანდებოდა ქალაქთა დამოუკიდებლობის დასაცავად.

ამრიგად, ქალაქების დამოუკიდებლობის დაკარგვამ და მორჩილებამ დავით აღმაშენებლის დროიდან, ხოლო შემდეგ ქალაქების განაწილებამ მეფესა და დიდებულებს შორის თამარის მეფობის დროს, დაარღვია ქალაქთა ერთიანი, ზოგჯერ თბილისის მეთაურობით შეკრული ფრონტი და შეასუსტა უფლებათა შემდგომი გაფართოებისა თუ დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი საქალაქო ძალები.

მაგრამ ყოველივე ეს XIII ს. საქართველოს ქალაქების სოციალურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარ დიდ გარდატეხათა მხოლოდ დასაწყისი იყო. ასეთ გარდატეხას დასაბამი საქართველოში მონღოლთა გაბატონებამ მისცა. მონღოლების ბატონობის პერიოდში საქართველოს ზოგმა ქალაქმა სავსებით დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და დაეცა; ზოგი მათგანი კიდევ ხელოსნებისა და ვაჭრებისაგან დაცარიელდა და უმნიშვნელო დასახლებულ პუნქტად იქცა. ქალაქების მხოლოდ ერთმა ნაწილმა, მათ შორის თბილისმა, მოახერხა თავისი მდგომარეობისა და მნიშვნელობის ძირითადად შენარჩუნება; მაგრამ მონღოლთა ლაშქრობებმა და შემდეგ გაბატონებამ ასეთი ქალაქებიც მნიშვნელოვნად დაზიანა. მაგ., თბილისის ზოგი უბანი განადგურდა და სავსებით დაცარიელდა:

საგრძობლად დაზიანდა მისი არა მარტო ეკონომიკური, არამედ სოციალური ცხოვრებაც.

იმდროინდელი საქართველოს ქალაქების, კერძოდ ქალაქ თბილისის, სოციალურ ცხოვრებაზე მომავდინებელ გავლენას იმდროინდელი ქალაქის არა მარტო თავისუფალი მწარმოებელი ფენის განადგურება, არამედ აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მონღოლთა გაბატონების დროიდან ქალაქის მოსახლეობის გავლენიანი ზედაფენა, მსხვილი ვაჭრები და ფინანსისტები, დამპყრობთა მიერ მნარდაჟერილნი და ათასგვარი შეღავათ-პრივილეგიებით უხვად შემკობილნი, მონღოლთა მხარეზე აღმოჩნდნენ. ამასთანავე, ეს ზედაფენა, ამჟამად მონღოლთა ხელშეწყობით, კიდევ უფრო ამკლავნებდა ტენდენციას ფეოდალური არისტოკრატის რიგებში გადასვლისა და მასთან გაერთიანებისა. ყოველივე ამის შედეგად კი ძველი მოკავშირე საბოლოოდ დაკარგა არა მარტო სამეფო ხელისუფლებამ, არამედ საქალაქო ფენამაც — „მესამე წოდებას“ თანდათან ხელიდან ეცლებოდა ფეოდალური აზნაურობის წინააღმდეგ ქალაქის მოსახლეობის ბრძოლის ორგანიზატორი.

თავისუფალ მწარმოებელთა თანდათან შემცირება, მოქალაქეთა გავლენიანი ზედაფენის ევოლუცია — მისი გადახრა ფეოდალური აზნაურობისაკენ და მოქალაქეთა ზოგი გავლენიანი წარმომადგენლის კიდევაც გადასვლა დიდებულთა რიგებში, თბილისს აღრიდანვე აღებული გეზით განვითარების შესაძლებლობას უსპობდა, მის სოციალურ ცხოვრებასა და საქალაქო წესწყობილებას სხვა შინაარსსა და მიმდინარეობას აძლევდა.

ამრიგად, მონღოლთა გაბატონების დროიდან არსებითად დასრულდა თბილისის, როგორც სოციალურად ზრდადასრულებული, განვითარების მაღალ საფეხურზე ასული ქალაქის ისტორია და დასაბამი მიეცა სოციალურ ცხოვრებასა თუ საქალაქო წესწყობილებაში ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებასა და ფეოდალური აზნაურობის გაბატონებას.

დასკვნები

1. შუა საუკუნეების თბილისის სოციალური ცხოვრებისა და საერთოდ მისი ისტორიის შემომოტანილი მიმოხილვა გვარწმუნებს, რომ საქართველოს ამ უდიდესი ქალაქის საქალაქო წესწყობილების, მმართველობისა და თვითმმართველობის განვითარება ძირითადად იმავე გზით წარიმართა, როგორითაც შუა საუკუნე-

ბის ევროპის ქალაქთა უმეტესობისა. მაგრამ ამასთანავე თბილისის განვითარებას თან დაჰყვა თავისებურებანიც, რომლებიც ქალაქული ფეოდალიზმის საერთო თავისებურებებით იყო გაპიჯებული — საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის წარმომადგენელი განვითარების განსხვავებულმა პირობებმა და დრომ, ცხადია, ფეოდალური ქალაქების წარმოშობასა და განვითარებას თავისებური სახე მისცა.

თბილისის სოციალური განვითარების თავისებურება პირველ რიგში განაპირობა ქალაქის წარმოშობამ ადრეფეოდალური ხანის პირველ პერიოდში. V—VI სს. წარმოქმნილმა ქალაქმა, არაერთი ხელშემშლელი გარემოების მიუხედავად, უკვე განვითარებული ფეოდალიზმის პირველი ნაბიჯების ხანაში, X საუკუნეში, მაღალ სოციალურ და ეკონომიკურ განვითარებას მიაღწია. ამიტომ იყო, რომ სწორედ მაშინ, როცა ევროპაში ფეოდალური ქალაქები ყალიბდებოდა, თბილისში უკვე საქალაქო თვითმმართველობა ისახებოდა.

2. საქალაქო თვითმმართველობის ჩასახვა და ჩამოყალიბება თბილისში გარკვეულ თავისებურ პირობებში მიმდინარეობდა. იგი, ერთი მხრივ, ფეოდალიზმის განვითარებისა და ამის შედეგად ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ჩამოყალიბების, ხოლო მეორე მხრივ, ე. წ. „თბილისის საამიროს“ ერთგვარი ევოლუციის პერიოდს დაემთხვა. ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებამ განაპირობა თბილისის მოსახლეობის სოციალური ზრდა, თბილისის საამიროს „მსაჯული ამირას“ გადაქცევა ქალაქისა და მისი მიდამოების ფეოდალურ „მფლობელ ამირად“ და მისი სამფლობელო ხელისუფლების გვერდით საქალაქო თვითმმართველობის ჩამოყალიბება.

საქალაქო თვითმმართველობის წარმომადგენლებად მოქალაქეთა ზედაფენიდან გამოყოფილი „ტფილეღნი ბერნი“ ანუ „ქალაქის ბერნი“ იყვნენ, რომელთა ხელისუფლება XI ს. 40-იანი წლები-სათვის უკვე სავსებით გამოკვეთილი ჩანს.

ძველქართული ტერმინის — „ბერის“ — შესწავლით ცხადი ხდება, რომ იგი მოხუცს, უხუცესს, უფროსს შეესატყვისებოდა, ხოლო „ქალაქის ბერი“ „ქალაქის უხუცესს“. ამ ტერმინით კი განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის თბილისის საქალაქო თვითმმართველობისათვის დამახასიათებელი ინსტიტუტი, საქალაქო საქმეების გამგებელთა „კრებული“ აღინიშნებოდა.

„ქალაქის უხუცესნი“ განაგებდნენ საქალაქო საქმეებს ქალაქის მფლობელ ამირასთან ერთად, მაგრამ ამ უკანასკნელის ქალაქში არყოფნის შემთხვევაში ქალაქის ერთადერთი გამგებელი სწო-

რედ „ქალაქის უხუცესნი“ იყვნენ. ასეთი უფლება მათ ქალაქის სახლეობისაგან, „ქალაქის კრებულის“ (საბჭოს) წევრებად აღიქმის/გზით, კქონდათ მიღებული. „ქალაქის უხუცესთა“ ე. ფრანკოვსკი/კრებულის“ წევრთა რიცხვი მაშინდელ თბილისში შემადგენელი/თორმეტით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული.

3. საქალაქო თვითმმართველობის ჩამოყალიბება და საქმიანობა თბილისში მწვავე კლასობრივი ბრძოლის ვითარებაში, ქალაქში ფეოდალური მფლობელის (ამირას) ბატონობის პირობებში მიმდინარეობდა. ამიტომ ქალაქის ისტორიის ეს პერიოდი არსებითად იყო თბილისის მოქალაქეთა დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დასაწყისი, მისი პირველი ეტაპი.

XI ს. 50-იანი წლებიდან კი ქალაქის სოციალური ბრძოლა ახალ საფეხურზე ავიდა. ამ დროიდან „ტფილელნი“ შეეცადნენ თავიდან მოეშორებინათ ამირას მფლობელობა და პირველ ხანებში უფრო სასურველი მფარველი ეძებნათ, ზოლო შემდეგ სრული დამოუკიდებლობისათვის მიეღწიათ. ამ მხრივ პირველი გამარჯვება ქალაქმა 1051 წლიდან მოიპოვა, მაგრამ არა დიდი ხნით. XI ს. 80-იანი წლებიდან კი ქალაქის მართვა-გამგებლობა განუყოფლად „თბილისის ხალხის“ ანუ „ქალაქის უხუცესთა“ ხელში გადავიდა. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ქალაქის თვითმმართველობა ამიერიდან ქალაქის დამოუკიდებლობაში გადაიზარდა, თბილისი ქალაქ-კომუნად იქცა. იმდროინდელი მსოფლიოს ქალაქთა შორის თბილისი ამ მხრივაც ერთი პირველთაგანი იყო.

საქართველოში გიორგი II-ს მეფობა (1072—1089) და მისი მემკვიდრის დავით აღმაშენებლის მეფობის ერთი პერიოდი (XII ს. მეორე ათეულამდე) ერთგვარ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა თბილისში. კომუნის მმართველობის განმტკიცებისათვის — ცენტრალიზაციის გზაზე შემდგარ სამეფო ხელისუფლებას ძლიერი ქალაქის მოკავშირეობა ერთხანს სჭირდებოდა.

4. კომუნის დროს ქალაქის გამგებლობა თბილისში „ქალაქის უხუცესთა კრებულის“ (საბჭოს) ხელთ იყო. საბჭოს წევრთაგან კი, რომელნიც, როგორც ჩანს, ერთი წლის ვადით ირჩეოდნენ, თითო თვით, რიგრიგობით აირჩეოდა „ქალაქის თავადი“ ან „ქალაქის მთავარი“. ამ უკანასკნელის ხელისუფლება მთლიანად „უხუცესთა საბჭოს“ ეჭვემდებარებოდა.

„ქალაქის უხუცესებს“ და „თავადს“ ეკითხებოდათ ყოველი საქალაქო საქმე. ისინი განაგებდნენ ომისა თუ ზავის ჩამოგდებას, „ქალაქის სამართალს“, საქალაქო გამოსალგებთა აკრებებს; მათვე

ემორჩილებოდათ „ქალაქის ციხენი“ და „მეციხოვნენი“, ეყრატა „კლიტენი ქალაქისანი“ და სხვ. თბილისის კომუნა, როგორც ირვევა, საკუთარი მონეტის მოჭრასაც აწარმოებდა. მის მიერ მოჭრილი იყო მოჭრილი ის მონეტები, რომლებზედაც არც თბილისშია, არც საქართველოს მეფე და არც ხალიფა არ არიან მოხსენიებული და რომელნიც მკვლევართა (ე. პახომოვი, დ. კაპანაძე, დ. ლუნგი) მიერ აქამდე თბილისურ-არაბული ღირებულების მხოლოდ ქართულ, XI ს. დამდეგს გამოშვებულ მინაბაძეებად იყო მიჩნეული.

5. თბილისის გადაქცევა ქალაქ-კომუნად სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით ნიშნავდა ფეოდალური ქვეყნის უმსხვილეს ცენტრში ფეოდალიზმის საწინააღმდეგო ძალების გამარჯვებას. პოლიტიკური თვალსაზრისით კი იგი იყო გაერთიანების გზაზე განუხრელად შემდგარი ფეოდალური მონარქიის შიგნით დამოუკიდებელი ერთეულის — „ქალაქი-რესპუბლიკის“ წარმოქმნა, რაც მონარქიისათვის თანდათან მიუღებელი ხდებოდა. ამიტომაც დაიწყო დავით IV აღმაშენებელმა თანმიმდევრული ბრძოლა საქართველოს ქალაქების შემოსაერთებლად, რაც არსებითად ნიშნავდა სამეფო ხელისუფლების ბატონობისაგან თავისუფალი ქალაქების დამორჩილებისათვის ბრძოლის წამოწყებას.

საკუთრივ თბილისის დამორჩილებისათვის ბრძოლა მეფემ XII ს. მხოლოდ 20-იან წლებიდან და ისიც მოქალაქეთა თანდათან შევიწროებით დაიწყო. პირველ ხანებში ქალაქი საფასის გაღებით და მეფის ვასალობის აღიარებით („მეფის ნაცვლის“ — შიჰნას — მიღება ქალაქში) ახერხებს მმართველობაში დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას. ამასთანავე, თბილისი სხვა ქალაქებთან (დმანისი, განდა) კავშირით („ქალაქთა კავშირის“ შექმნით) ცდილობს მეფის ვასალობას დააღწიოს თავი. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ დროებითი ღონისძიება იყო — „ქალაქთა კავშირის“ მიერ დამხმარედ მოწვეული ძალების დამარცხებით დიდგორის ველზე 1121 წ., დავით IV-მ მხოლოდ დაამარცხა არა მარტო მაჰმადიანთა კოალიცია და „ქალაქთა კავშირი“, არამედ თბილისის დამოუკიდებლობაც, საქალაქო კომუნაც.

1122 წ., თბილისის იარაღით აღების შემდეგ თუმცა ერთხანს იგი „არასრულად შემოყენებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილები-სასა“, არსებითად დასრულდა თბილისის კომუნისა და თვითმმართველობის ისტორიაც. ამიერიდან იგი იქცა არა მარტო სამეფო, არამედ მეფის მოხელეებისადმი დაქვემდებარებულ ქალაქადაც.

6. ნახევარი საუკუნის მანძილზე კომუნის არსებობაში თბილისში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მოქალაქეთა კლასობრივი ინტერესების გამოკვეთის, მისი ზედაფენის განმტკიცების და ქალაქეთა ერთი, ძლიერი წოდების ჩამოყალიბების საქმეში. კომუნის გამარჯვება არსებითად იყო აგრეთვე მოქალაქეთა გამარჯვება, მათი კლასობრივი მისწრაფებების განხორციელება. ამიტომაც ადრე მიღწეული გამარჯვებების დათმობა თბილისის შემოერთებისა და დამორჩილების შემდეგაც ერთბაშად არ მომხდარა, მწვავე კლასობრივი ბრძოლა ამის შემდეგაც მიმდინარეობდა. მოქალაქეთა კლასობრივი გამოსვლები სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილ სხვადასხვა მოძრაობას ზოგჯერ ამა თუ იმ ფორმით უერთდებოდა და აშკარა სახეს იღებდა, ზოგჯერ კიდევ სხვა სამოსში ეხვეოდა და „უჩინარდებოდა“.

თბილისის მსხვილ ვაჭართა და ფინანსისტთა, „სიმდიდრით აღაღებულთა“ კლასობრივმა ბრძოლამ შედარებით აშკარა სახე თამარის გამეფების დროიდან მიიღო. მოქალაქეთა სოციალურმა მოძრაობამ თავისი ასახვა ჰპოვა სამეფოს მეჭურჭლეთუხუცესის ყუთლუ-არსლანის გამოსვლაში. მის „თანაშეფიცულთა დასში“ ერთ-ერთ უმთავრეს წამყვან ძალას საქალაქო წრეები, „სიმდიდრით აღზევებულნი“ შეადგენდნენ და სწორედ ესენი აძლევდნენ პროგრესულ ხასიათს ამ მოძრაობას.

„სიმდიდრით აღზევებულთა“ გამოსვლის ერთი მნიშვნელოვანი შედეგი იყო სახელმწიფო დარბაზის სოციალურ შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილებები — დიდგვარიანთა გვერდით დარბაზში ადგილის დაკავება „თბილისის მკვიდრისა“ და ქალაქის გამგებელი დიდვაჭრის (აბულასანის) მიერ; ამ მოძრაობის შედეგი იყო აგრეთვე სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში დიდვაჭართა როლის საგრძნობი ზრდა.

მაგრამ არც ეს ჩანდა საკმარისი: დიდვაჭრები ცდილობდნენ თავიანთი კლასობრივი ინტერესების შესაბამისად ემოქმედათ ისეთი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი საკითხის გადაწყვეტის დროსაც კი, როგორც იყო საქართველოს მეფის, თამარის მეუღლეობის კანდიდატის შერჩევა. ამ შემთხვევაშიც, გიორგი ბოგოლუბსკის საქართველოში ჩამოყვანით, მათ, მართალია, მოკლე ჩნით, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვანი წარმატება ზედათ წილად — თბილისელი ყოფილი დიდვაჭარი არა მარტო დარბაზის, არამედ სავაზიროს წევრადაც კი იქცა.

7. ამრიგად, XI—XII საუკუნეების თბილისის ისტორია არის

ფეოდალების, საერთოდ ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებისა და გაბატონების წინააღმდეგ მებრძოლი, ეკონომიკურად ძლიერი, სოციალურად მოწიფული ქალაქის ისტორია. 1919 წელს

XII ს. თბილისში შექმნილი და ჩვენ მიერ შემოგანაწილებული ვითარება ერთხელ კიდევ ცხადყოფს ამ საუკუნის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიაში, ამჟღავნებს ფეოდალური ურთიერთობის ახალი ხარისხის ნიშნებს, ანტიფეოდალური ძალების განმტკიცებისა და გამარჯვების შესაძლებლობის ნიშნებს.

ფეოდალური საქართველოს ცხოვრებაში კიდევ უფრო ახალსა და მნიშვნელოვან სიტყვას იტყვოდა მომდევნო ხანის თბილისი, რომ XIII ს. 30-იან — 40-იანი წლებიდან მისი ნორმალური, იმთავითვე აღებული გეზით განვითარება არ შეფერხებულიყო და ქალაქის სოციალურ ცხოვრებაში მომხდარ არსებით ცვლილებებს ახალი მოვლენების წარმოქმნის პროცესისათვის დიდი ხნით არ გადაეღობა გზა.

XI—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან

(„საკარგავის“ მნიშვნელობისათვის)*

„საკარგავი“, როგორც XI—XIII სს. ქართული სახელმწიფოებრივი წყობისათვის დამახასიათებელი ინსტიტუტი, დღემდე სავსებით შეუსწავლელია, მაგრამ ამ ტერმინმა ადრევე მიიქცია ქართველ მკვლევართა ყურადღება და ეს იმიტომ, რომ „საკარგავი“ როგორც გარკვეული მნიშვნელობის ცნება, ნახმარია ქართული მწერლობის ისეთ ძეგლში, როგორცაა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“.

ბუნებრივია, რომ „საკარგავის“ პირველი განმარტებლები იყვნენ „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი გამომცემლები და პირველი ლექსიკოგრაფები — კერძოდ ვახტანგ VI, ს.-ს. ორბელიანი და სხვები.

ჩვენთვის ამჟამად გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს, თუ რამდენად დამოკიდებულია ვახტანგ VI-ს „თარგმანი“ (განმარტებანი) „ვეფხისტყაოსნისა“ ს.-ს. ორბელიანის „ლექსიკონზე“, მაგრამ ფაქტია, რომ „თარგმანშიც“ და „ლექსიკონშიც“ „საკარგავი“ ერთნაირად არის გაგებული: „კარგი რიგსა ჰქვიან და საკარგავი—ყოველს გასარიგებელს“ — ნათქვამია ვახტანგ VI-ს „თარგმანში“¹. „საკარგავი“ — „გასარიგებელი“ — განმარტავდა ს.-ს. ორბელიანიც².

„ვეფხისტყაოსანში“ ხმარებული ტერმინ „საკარგავის“ ამგვარი მნიშვნელობა სადავო არ ყოფილა „ვეფხისტყაოსნის“ შემდეგდროინდელ გამომცემელთათვისაც და ამიტომ XIX—XX სს. თითქმის ყველა გამოცემაში „საკარგავი“ ამგვარადვე იყო განმარტებული. დავისახელებთ მხოლოდ უმთავრესს: „საკარგავი — გასარიგები“ — განმარტებულია „ვეფხისტყაოსნის“ 1841 წ. გამოცემაში³. „საკარგავი“

* წაითხულია მოხსენებად საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო სესიაზე 1966 წ. ოქტომბერს.

¹ ვახტანგისეული „ვეფხისტყაოსანი“, აღდგენილია შანიძის მიერ, 1937, გვ. 381; შდრ. ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თბზ., II, გვ. 33.

² ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, 1949, გვ. 292.

³ ვეფხისტყაოსანი, ახლად დაბეჭდილი შეერთებული ლეაწლითა უფალთა ბროსეტ, ზ. ფალავანდიშვილისა და დავ. ჩუბინოვისათა, სპბ, 1841, გვ. 234.

გ ა ვ ი — სამართავი, გასამგებლო“ — განმარტავდა დ. კ ა რ ი ჯ ა შ ვ ი ლ ი⁶. ასევე ესმოდა ეს ტერმინი თავის დროზე ს. კ ა კ ე ჯ რ ტ ჯ მ ე ლ ი ს ა ც — „საკარგავი — საგამგებლო“ — ნათქვამია მისი რედაქტორობით გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის“ მეორე გამოცემაში⁷. „საკარგავი — სამართავად და საუფროსოდ“ ესმოდა აგრეთვე იუსტ. აბულაძე-საძ⁸. კ. კიჭინაძემ კიდევ სავსებით გაიმეორა დ. კარიჭაშვილის მიერ მოცემული განმარტება — „საკარგავი — სამართავი, გასამგებლო“⁷.

ამრიგად, „ვეფხისტყაოსნის“ ზემოხსენებულ გამომცემელთათვის საკარგავი გასარიგებელს, სამართავს, გასამგებლოს (საგამგებლოს), საუფროსოს ნიშნავს.

მაგრამ ყველაფერი ზემოთქმული მხოლოდ „ვეფხისტყაოსანში“ ხმარებული, ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის განმარტების, ან უკეთ, განმარტების ისტორიას წარმოგვიდგენს და არა თვით ამ ტერმინის შესწავლის ისტორიას.

ტერმინ „საკარგავის“ შინაარსის გახსნასა და შესწავლას თავისი ისტორია აქვს და ამასაც ორიოდ სიტყვით უნდა შევუბოთ.

მეცნიერული თვალსაზრისით „საკარგავს“ და მისგან ნაწარმოებ „მოსაკარგავს“ პირველად ივ. ჯავახიშვილი შეეხო ჯერ კიდევ 1907 წ. ამ შემთხვევაში მკვლევარს გიორგი II-ს სიგელში მოხსენიებული „აზნაურნი მოსაკარგავენი“ და დავითის ისტორიკოსის მიერ ნახსენები „მოსაკარგავე მაჭირვებელნი“ აინტერესებდა. ამ ორი ცნების ანალიზის მიხედვით, ივ. ჯავახიშვილი ასკენიდა: „აზნაურო მოსაკარგავე“ მოხელე აზნაურს, ანუ მეფის მსახურაზნაურსა ნიშნავს“⁸. საკუთრივ „საკარგავის“ შესახებ კი ივ. ჯავახიშვილი მაშინ წერდა: „ამ სიტყვის ახსნა ძალიან ძნელია და ჯერჯერობით მხოლოდ

⁶ ვეფხისტყაოსანი, დ. კარიჭაშვილის გამოც., 1903, გვ. 336, შდრ. მისივე, 1920 წ. გამოც., გვ. 462.

⁷ ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის რედაქტორობით, გამოცემა მეორე, 1926, გვ. 203; შდრ. აგრეთვე 1927 წ. გამოც., გვ. 462.

⁸ ვეფხისტყაოსანი, 26-ე გამოცემა იუსტ. აბულაძის რედაქტორობით, 1926 წ., გვ. 276; იუსტ. აბულაძის მიერ შედგენილი ლექსიკონი დაერთო „ვეფხისტყაოსნის“ 1937 წ. საბუბილეო და შემდგომ გამოცემებს და „საკარგავი“ ვეულგან, უკანასკნელ წლების გამოცემაზე, განმარტებულია როგორც „სამართავი, საუფროსო“ (იხ. ვეფხისტყაოსნი“ 1973 წ. გამოც., გვ. 361; 1941 წ. გამოცემა, გვ. 385; 1951 წ. გამოც., გვ. 378 და სხვ.).

⁷ შ ო თ ა რ უ ს თ ა ვ ე ლ ი, ვეფხისტყაოსანი, კ. კიჭინაძის რედაქციით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით, 1934, გვ. 326.

⁸ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 7.

დაახლოებით შეიძლება მისი მნიშვნელობის გამოკვეცვა. საბა ორბელიანი საყარგავს განსაგებლად ხსნის, ალბათ „განკარგველად“ აწარმოებსო⁹.

არსებითად იგივე გაიმეორა ივ. ჯავახიშვილმა „საკარგავისა“ და „მოსაკარგავე აზნაურის“ შესახებ 1919 წ. გამოქვეყნებულ „ქართულ სამართლის ისტორიაშიც“, ოღონდ აქ უფრო გამოკვეთით გამოთქვა თავისი აზრი მოსაკარგავეობის, როგორც მსახურეულობის ინსტიტუტის და თვით „საკარგავის“ შესახებ. „აზნაურნი მოსაკარგავენ“ მაინცდამაინც „მემამულეთა“ ანუ ჩამომავლობით აზნაურთა ჯგუფს არ ეკუთვნოდნენ... ცხადია „აზნაურთა მოსაკარგავეთა“ რაღაც საქმე უნდა ჰქონოდათ „საკარგავ“-თან, მაგრამ მხოლოდ ამის ამკრები მოხელეები იყვნენ, თუ მათაც ეძლეოდათ „საკარგავი“, ვითარც სამოკელეო სარგო, ამის თქმა შეუძლებელია¹⁰.

ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, უდავო იყო, რომ „მოსაკარგავე აზნაური მსახურეული აზნაურია, რომ მას რაღაც საქმე აქვს „საკარგავთან“; „საკარგავი“ კიდევ, მისივე აზრით, „თითქოს მოკელეთა სარგოს უნდა უდრიდეს“¹¹. საამისოდ ივ. ჯავახიშვილმა „ქართული სამართლის ისტორიაში“ პირველად მოიშველია „ვისრამიანის“ სათანადო ადგილი, რომელიც მისთვის თავის დროზე ი. ყიფშიძეს მოუწოდებია. ასე რომ, ივ. ჯავახიშვილისათვის ყოველივე ამის შემდეგ გასარკვევი რჩებოდა მხოლოდ ერთი საკითხი — „მოსაკარგავე აზნაურები“ „საკარგავის“ ამკრები მოხელეები იყვნენ თუ მათაც ეძლეოდათ „საკარგავი“, ვითარცა სამოხელეო სარგო?¹²

ეს უკანასკნელი საკითხი ივ. ჯავახიშვილმა ასევე გაუხსნელად დატოვა თავის შემდგომ ნაშრომებშიც; როგორც ჩანს, სახელოვან მეცნიერს ამ მიმართულებით საგანგებო კვლევა-ძიება შემდეგ წლებში არ უწარმოებია¹³. მაგრამ ის, რაც ამ მზრივ მიღწეული იყო, ისე უეჭველად მიაჩნდა, რომ საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოშიც კი შექჷონდა¹³.

აღსანიშნავია, რომ „მოსაკარგავს“ და „საკარგავს“ საგანგე-

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 6.
¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ქუთაისი, 1919, გვ. 32.
¹¹ იქვე.
¹² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკ. I, 1928, გვ. 33, 32—33.
¹³ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I. 1948, გვ. 178.

ბო წერილი უძღვნა მ. ჯანაშვილმა. ამ საკითხის შესასწავლად მის მოიშველია გიორგი II-ს სიგელი, „ვეფხისტყაოსნის“ სათანადო აღგილი და ასევე დავითის ისტორიკოსის ცნობაც. თუ მართლაც ასეა, მაშინ მისი წიგნები მხედველობაში ზოგ არასწორ დასკვნასა და ვარაუდს, მ. ჯანაშვილმა ძირითადად სწორად გახსნა ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის მნიშვნელობა. იგი წერდა: „მოსაქარგავე ანუ მოსაქარგავი წარმომდგარა საქარგავიდან, ხოლო საბას განმარტებით „საქარგავი“ არის „გასარიგებელი“. და მართლაც კარგი-რიგი (გამოსვლ. 39, 10). კარგ-კარგად — რიგ-რიგად, მაშასადამე, საქარგი — საქარგავი — მოსაქარგავი — არის იგივე სარიგი, სარგო, სარიგებელი, მოსარიგებელი, მოსაწესრიგებელი, გასარიგებელი... როგორც ჩანს, ჩვენ მიერ შემოკრებილი მასალიდან, საქარგავი ნიშნავდა საზოგადოდ თანამდებობასა და საურავს და საქარგავის მქონებელი რომ აღესრულებოდა, მისეული „სრული საქარგავი“ მის შვილს ეძლეოდა“¹⁴. მ. ჯანაშვილი უფრო შორსაც მიდიოდა და არცთუ სწორ ანალოგიებსაც მიმართავდა; მაგ., საერო მოსაქარგავე, მისი აზრით, იმავე ფუნქციებს ფლობდა, „რაც აბარია დღევანდელს შემამულე შუამავალ მომრიგებელს“, ასევე, მ. ჯანაშვილის აზრით, ცალკე იყო სასულიერო წოდების მოხელე მოსაქარგავე, რომელიც უნდა უდრიდეს რუსულ „ბლადოჩინს“ და სხვ. მსგავსი უსწორობა სხვაც არის ამ არცთუ ისე ვრცელ წერილში, მაგრამ მთავარია არა ეს, არამედ ის, რომ მ. ჯანაშვილსაც „მოსაქარგავეობა“ მოხელეობად, თანამდებობად, ხოლო „საქარგავი“ სარგოდ და გასარიგებლად მიაჩნდა.

მართალია, შემდეგი დროის ქართულ ისტორიკოსებს ტერმინები — „საქარგავი“ და „მოსაქარგავე“ — საგანგებოდ არ განუხილავთ, მაგრამ ქართულ ისტორიოგრაფიაში სათანადო მოსაზრებები მაინც გამოითქვა ამ ტერმინების შინაარსისა და მნიშვნელობის შესახებ.

ს. კაკაბაძე „საქარგავსა“ და „მოსაქარგავეს“, როგორც ისტორიკოსი (და არა როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ გამომცემელი), საგანგებოდ შეეხო თავის ნაშრომში — „Краткий обзор истории Грузии“, სადაც „საქარგავი“ ბენეფიციუმად არის მიჩნეული, ხოლო „მოსაქარგავენი“ — „ფეოდალური სამართლის საფუძველზე მფლობელებად“ და სამხედრო მსახურებად. ს. კაკაბაძის სიტყვით, საქარგავეების სისტემა ფართოდ დანერგა დავით აღმაშენებელმა სამხედრო საქმეში და ამით ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობის რეორგანიზაციას და კვა-

¹⁴ მ. ჯანაშვილი, მოსაქარგავე, „საქართველო“, 1918, 22/ X, გვ. 4.

ლიფიციური ფეოდალური ლაშქრის შექმნას¹⁵. ყველაფერი ეს კი
დეე, ავტორის აზრით, დავით აღმაშენებელმა გააკეთა „по об-
разцу тюрко-сельджукского государства“.

ს. კაკაბაძეს თავის ამ უკანასკნელი მოსაზრების დასაბუთებ-
ელი რაიმე საბუთი არა აქვს მოტანილი. ასევე, არააიდან ჩანს, თუ
რატომ მიიჩნია ს. კაკაბაძემ ადრე მის მიერვე „საგამგებლოდ“ მიჩ-
ნეული საკარგავი ბენეფიციუმად, ხოლო „მოსაკარგავე“ — სამ-
ხედრო მსახურად.

აღსანიშნავია, რომ ს. კაკაბაძე „საკარგავის სისტემის“ შემო-
ღების საკითხს ერთხელ კიდევ დაუბრუნდა თავის ერთ-ერთ უკა-
ნასკნელ ნაშრომში — „ვახტანგ გორგასალი“, რომელიც 1959 წ.
გამოქვეყნდა. ამ შემთხვევაში „საკარგავის შემოღება“ და ამასთან
ერთად სამხედრო რეფორმაც ავტორმა ვახტანგ გორგასლის სა-
ხელს დაუკავშირა. მან წლებიც კი განსაზღვრა ამ სისტემის შემო-
ღებისა ვახტანგის მიერ (460—480 წწ.). ს. კაკაბაძე წერს: „სიტყვა
„კარგ“ არის სომხურში, ნიშნავს რიგს. ქართულშიც დაბადების
თარგმანის დროს ეს სიტყვა ამავე მნიშვნელობით იმარებოდა. აქე-
დან კარგვა სამხედრო თვალსაზრისითაც უნდა ყოფილიყო რიგში ან
მწყობრში გასვლა და მყოფობა. ირანში კი, არაბი მწერლების და
ებრაული თალმუდის დამოწმებით, კარგა იყო მამაკაცებზე დაწე-
სებული სათავო სახელმწიფო გადასახადი. ამიტომ ქართული კარ-
გვა ნიშნავდა იმავე დროს მეომრის უფლებას აედო თავისს სარ-
გოდ რამდენიმე კარავი ან სათავო გადასახადი. აქედან მწყობრში
სამსახურისათვის დაწესებულ სარგოს ეწოდებოდა საკარგავი“¹⁶.
ამრიგად, თუ ავტორის მსჯელობა სწორად გვესმის, რაკი მწყობრში
გასვლა, სამხედრო სამსახურში ყოფნა კარგ-ვას, განწესებას, გან-
კარგვას ნიშნავდა, საამისო საზღაური, სარგო „საკარგავად“ აღი-
ნიშნებოდა. ასე რომ, ს. კაკაბაძის ამ უკანასკნელი მოსაზრების მი-
ხედვითაც, „საკარგავი“ სამხედრო სამსახურთან დაკავშირებული
სარგოა, ჯამაგირია. „საკარგავიც, წერს ავტორი, ასევე სარგოს ან

¹⁵ «Широкое внедрение в первые же годы правления Давида военной системы в виде бенефициев (по грузински «сакаргави»), по образцу тюрко-сельджукского государства, содействовало реорганизации пошатнувшегося сельского хозяйства на базе феодального права владельцев и военных пленников («мосакаргаве») и вместе с тем содействовало созданию квалифицированного феодального войска» (С. К а к а б а д з е, Кр. обзор истории Грузии, Сух., 1941, გვ. 23).

¹⁶ ს. კაკაბაძე, ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959, გვ. 44.

ჯამაგირს ნიშნავს¹⁷. ამ მხრივ ს. კაკაბაძის მოსაზრება ნათელია ოღონდ ჩვენთვის გაუგებარია, რა ურთიერთობაშია ამასთან ირანული „კარავა“ — „მამაკაცებზე, დაწესებულ სახელმწიფო გადასახადი“. აქი თვით ს. კაკაბაძემ ქართული „კარავი“ (რიგი, წესი), ისე როგორც თავის დროზე ს.-ს. ორბელიანმა, თ. ბატონიშვილმა და სხვებმა, სომხურ „კარავს“ დაუკავშირა, ხოლო „საკარავი“ „კარავისაგან“ ნაწარმოებად მიიჩნია. ასე რომ, ირანული „კარავა“ - სათვის ამ შემთხვევაში აღვლი აღარ რჩება.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ს. კაკაბაძე, ისე როგორც ზოგი სხვა მკვლევარი, არავითარ ანგარიშს არ უწევს იმ უაღრესად მნიშვნელოვან ფაქტს, რომ „საკარავი“, როგორც ტერმინი, გაცილებით უფრო გვიანდელი ხანისაა, ვიდრე ვახტანგ გორგასალის დროა, რომ აღრეფეოდალური თუ მისი ახლო დროის არც ერთ ორიგინალურ თუ ნათარგმნ ძეგლში ეს ტერმინი დადასტურებული არ არის და რომ ეს შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს.

ს. კაკაბაძის ზემომოტანილ, სხვადასხვა დროს გამოთქმულ მოსაზრებათა მიხედვით „საკარავი“ არის განსაგებელი, ბენეფიციუმი და სარგო, ჯამაგირი; მოსაკარავე კი, განმგებელი, ბენეფიციუმის მფლობელი და სარგოზე დამოკიდებული სამხედრო მსახური, ჯარისკაცი. ალბათ საკარავის სწორედ ამ სხვადასხვა ფორმებს გულისხმობდა ს. კაკაბაძე, როცა წერდა: „საკმარისია ითქვას, რომ საკარავის სისტემამ ამა თუ იმ სახით ჩვენში გაძლო თითქმის 9 საუკუნე, ვიდრე XIX ს-ის პირველ ნახევრამდის“¹⁸. ს. კაკაბაძის ამ და ზოგ სხვა მოსაზრებათა შესახებ ჩვენ ქვემოთაც ვილაპარაკებთ.

„საკარავისა“ და „მოსაკარავეობის“ ინსტიტუტის შესახებ თავისი მოსაზრებები გაკვრით გამოთქმული აქვს ნ. ბერძენიშვილს საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოს იმ თავებში, რომლებიც მის მიერ არის შედგენილი.

¹⁷ ს. კაკაბაძე. ვახტანგ გორგასალი, თბ., 1959, გვ. 45.

¹⁸ იქვე, გვ. 46. ეს წერილი უკვე მოხსენებდა წაითხული და გადაცემულიც იყო დასაბუქდად, როცა გამოქვეყნდა ს. კაკაბაძის ნაშრომი — „რუსთაველი და მისი ვეფხისტკაისანი“, სადაც ერთ-ერთი პარაგრაფი სავანეებოდ მიძღვნილია საკარავი-სადმი. ჩვენ ამჟამად შესაძლებლობას მოკლებული ვართ ვრცლად შევხვით ს. კაკაბაძის მიერ ამ შემთხვევაში გამოთქმულ მოსაზრებებს. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ უაწასკნელ ნაშრომში ავტორმა „საკარავი“ ფეოდალურ რენტად მიიჩნია: „უქვს გარეშეა, რომ საკარავი XI ს.-შიც წარმოადგენდა ფეოდალურ რენტას, გაცემულს ვარკვეულ პირებზე სათანადო სახელმწიფო ვალდებულებათა და ზმირად

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით, „საკარგავეები“ სამხედრო სამსახურის პირობით მფლობელობაში გაცემული მფლობელობა დაბა-სოფლებია და ასეთი მფლობელობის გაჩენას განაპირობებდა ლია არჩილის ლონისძიებებთან¹⁹. ამგვარი ფორმით „საკარგავეების“ სისტემა განაგრძობდა არსებობას დავით აღმაშენებლის დროსაც: „სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ მეფე (დავითი, შ. მ.) ამ თავის „ტაძრულებს“ უწყალობებდა მიწა-ადგილს, „საკარგავს“, რომლითაც ეს „მოსაკარგავენი“ მანამდე სარგებლობდნენ, ვიდრე მეფის ამ განსაკუთრებულ ლაშქარში რჩებოდნენ“, — წერდა ნ. ბერძენიშვილი²⁰. მაგრამ, ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, „საკარგავე“ მარტოოდენ სამხედრო სამსახურისათვის, მეფის ლაშქარში ყოფნისათვის გაცემული მიწა-ადგილი კი არ იყო, არამედ სამოხელეოდ, ე. ი. საკარგავად, განსაგებლად გაცემულიც: „საქართველოს მეფის განკარგულებაში აღმოჩნდა უზარმაზარი ფონდი, რომელსაც დავით მეფე სამეგვიდროდ კი არა, არამედ — საკარგავად (ე. ი. სამოხელეოდ, დროებით) უწყალობებდა ხოლმე თავის ერთგულსა და მორჩილ მოხელე-მოლაშქრეებს“²¹. მოსაკარგავე, მოლაშქრე-მოსაკარგავე წერილ აზნაურ-მოსაკარგავენი არაერთხელ არიან მოხსენიებული ნ. ბერძენიშვილის მიერ იმაზე აღრეც, 1949 წ. გამოქვეყნებულ წერილში²². განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ნ. ბერძენიშვილი ამავე წერილში დავით აღმაშენებლის დროინდელ ერისთავებს „მოხელე-მოსაკარგავეებად“ მიიჩნევს და არსებითად განასხვავებს მის წინა თუ შემდეგდროინდელი ერისთავებისაგან²³. ეს ნიშანდობლივია და იმაზე მიგვითითებს, რომ ნ. ბერძენიშვილის

კიდევ სამხედრო სამსახურის შესრულების პირობით“ (გვ. 199). ამ შინაშენლობითაა ნახშირი „საკარგავე“, მისი აზრით, „ქართლის მატეანესა“ და დავითის ისტორიკოსის შიერ (იხ. გვ. 198). ამასთანავე ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ ზოგ შემთხვევაში მოსაკარგავენი ვადლიოდნენ „რენტის მაგივრად მამულის მიღებაზე“. მაგრამ „მოსაკარგავეთ მამულები და გლეხები ეძლეოდათ მხოლოდ სიცოცხლის სიგრძეზე ანდა სანამდე მათ საკარგავით განსაზღვრულ ვადლებულებათა შესრულება შეეძლოთ“ (გვ 199). ასე რომ, ს. კაკაბაძეს ამ უკანასკნელ ნაშრომში შესაძლებლად მიიჩნია საკარგავე გავებულ იქნეს როგორც აგრეთვე პირობით მფლობელობაში გაცემული მამული.

¹⁹ საქართველოს ისტორია I, ზელნაწერის უფლებით, თბ., 1956, გვ. 114.

²⁰ იქვე, გვ. 147.

²¹ იქვე, გვ. 156.

²² ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, 1965, გვ. 30.

²³ იქვე, გვ. 42.

მიხედვით, „საკარგავი“ და „მოსაკარგავეობა“ მარტოოდენ სამხედრო სამსახურისათვის გაცემული მიწა-ადგილი და მისი მფლობელობა კი არ იყო, არამედ სამოხელეოდ გაცემული ქვეყნის მთლიან მონღელობაც. სამწუხაროდ, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრების სწორედ ეს, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ნაწილი, სათანადოდ არ იყო ყურადღებამიქცეული და ალბათ ამიტომ „საკარგავის“ მხოლოდ ერთმა გაგებამ დაიმკვიდრა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ადგილი — მომდევნო თაობის ქართველი ისტორიკოსების მიერ „საკარგავი“ კატეგორიულად მიჩნეულ იქნა სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ დროებით მფლობელობაში გაცემული მიწის, ხოლო „მოსაკარგავე“ — ასეთი მიწის მფლობელის აღმნიშვნელ ტერმინად. შევეხოთ ამ მკვლევართა მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებსაც.

„საკარგავის“ ასეთი გაგების გაბატონებასა და განმტკიცებას თავის მხრივ ხელი შეუწყო ქართველი იურისტების, კერძოდ, ი. დოლიძის მიერ ამ მიმართულებით წარმოებულმა კვლევა-ძიებამ და ამავე დროს ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ორი ძირითადი ვარიანტის გამოქვეყნებამ.

„საკარგავი“, „მოსაკარგავი“ და „სასაკარგავი“, როგორც ცნობილია, მოხსენიებულია ბექას სამართლის ვახტანგისეული ნუსხის 45-ე და 55-ე მუხლებში. ამ მუხლების შედარებამ ბექას სამართლის 1672 წ. ნუსხის სათანადო ადგილთან გაარკვია, რომ „საკარგავს“ 1672 წ. ნუსხაში „მამული“ შეესატყვისება. ყოველივე ამან შესაძლებლობა მისცა ი. დოლიძეს სავსებით მართებულად გაეკრიტიკებინა დ. ბაქრაძე, რომელიც „საკარგავს“ „დაკარგულ“ ან „ნაქურდალ“ ნივთად მიიჩნევდა და ასევე თარგმნიდა ბექას კანონის ხსენებული მუხლის ამ ადგილს²⁴; ცხადია, როგორც ი. დოლიძემ უჩვენა, ყველაფერ ამას არაფერი ჰქონდა საერთო ტექსტის მართებულ გაგებასთან და გაუგებრობაზე იყო აღმოცენებული²⁵. ასევე, ი. დოლიძის მართებული შენიშვნით, არასწორი იყო ნ. ურბნელიც, რომელსაც „საკარგავი“, დ. ბაქრაძის მსგავსად, „დაკარგულად“ ჰქონდა გაგებული — „მოსაკარგავი სხვისი დაკარგული საქონელია“ — წერდა იგი²⁶. გაუგებრობაზე იყო აღმოცენებული აგ-

²⁴ Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тбилиси, 1887, გვ. 105, 107.

²⁵ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 153.

²⁶ ნ. ურბნელი, ათაბაგნი ბექა და ალბულა და მათი სამართალი, თბ., 1890, გვ. 214.

რთვე ი. კარსტის შენიშვნაც, რომლის მიხედვითაც „მოსაკარგა-
ვი“ არის ბნელი, მიგდებული, უფლებო და გაძევებული მფლობე-
ნება, რომელიც ცხოვრობს ხან მონობასა და ხან ტყვეობაში.²⁷

ი. დოლიძის საფუძვლით თანმიმდევრული დასკვნით, რაკი „აღ-
ნიშნულ ნუსხაში „საკარგავის გასყიდვის“ ნაცვლად წერია „მამუ-
ლისა გასყიდვა“, „საკარგავი“ ნიშნავს „მამულს“ და არა დაკარგულ
ნივთს ან გაძევებულ მოხეტიალე პირს²⁸.

„საკარგავისა“ და „მოსაკარგავის“ გასაგებად ი. დოლიძე იშველიებს
აგრეთვე სხვა ავტორთა (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი) მოსა-
ზრებებს და დასკვნის: „საკარგავი“ საადგილმამულო მფლობელო-
ბის ისეთი სახეა, რომელიც დასავლეთ ევროპის «beneficium»-სა და
რუსეთის «поместье»-ს შეესაბამება. იგი მეფის ან პატრონისაგან ნა-
წყალობევი მამულია, რომლის მფლობელობა დაკავშირებულია ყო-
ველგვარი ხასიათის სამსახურთან (სალაშქროს, კარის, პირადის და
სხვ.). „აზნაურნი მოსაკარგავენი“ ის აზნაურები იყვნენ, რომლე-
ბსაც მეფის მიერ ბოძებული ჰქონდათ „საკარგავი“ სამსახურის
პირადად შესრულების პირობით. „საკარგავი“ პირობითი და ჯალიანი
ან მთელ სიცოცხლიევი მფლობელობა იყო, ხოლო „მამული“—მე-
მკვიდრეობითი მფლობელობა. „საკარგავის“ ფლობის უფლება...
უმთავრესად აზნაურის კვლეაფენას—სახურ-აზნაურებს აქვთ. „საკარ-
გავი“ პირადი და პირობითი მფლობელობაა, ამიტომ მისი გასხვისება
არ შეიძლება²⁹. ასეთია ი. დოლიძის მოსაზრებანი „საკარგავისა“
და „მოსაკარგავის“ შესახებ, დამყარებული უმთავრესად ბექას სამ-
ართლის ერთადერთ მუხლზე. დასკვნა საფუძვლით ლოგიკურია, მაგ-
რამ არცთუ ყოველმხრივ დასაბუთებული. ჩვენი აზრით, ასეთი
კატეგორიული დასკვნის გაკეთებისას გათვალისწინებული და საფ-
უძვლიანად გარკვეული უნდა ყოფილიყო ზოგი ამასთან დაკავში-
რებული საკითხი. ჯერ ერთი, რა მიმართებაშია ურთიერთშორის
ვახტანგისეული და 1672 წ. ხელნაწერის ჩვენთვის საინტერესო
ადგილები? რომელია უფრო ძველი ნუსხიდან მომდინარე, 1672 წ.
ნუსხაში რატომ არ არის მოხსენიებული „მოსაკარგავე“ და „სა-
საკარგავე“, რამდენად სწორად განმარტა 1672 წ. ნუსხამ „საკარ-
გავი“, როცა მას „მამული“ უწოდა? მამულის უნებართვოდ გას-
ყიდვის შესახებ შექმნილი სხვა მუხლები რატომ არ ითვალისწინებს

²⁷ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, კვ. 154.

²⁸ იქვე, გვ. 155.

²⁹ იქვე, გვ. 155—156.

„სარეგენოს“? რას ნიშნავს მიწის „სასყიდლად“ და „სახსარკვეოდ“³⁰ გამოთხოვა და სხვ. აი, ეს კითხვები, რომელთა საფუძვლიანი გარკვევის გარეშე, ჩვენი აზრით, ბექას სამართლის „საკარგავი“³¹ თი გაგება უყოყმანოდ არ შეიძლება გავიზიაროთ. ჩვენ შევეცდებით შეძლებისდაგვარად გავცეთ პასუხი ზოგ ზემოთ დასმულ კითხვაზე, როცა შევეხებით თვით ამ წყაროს, ბექას სამართალს და იქ ხმარებულ ჩვენთვის საინტერესო ტერმინებს.

ტერმინ „საკარგავის“ მნიშვნელობის გარკვევაში თავიანთი წვლილი შეიტანეს ქართული ლიტერატურის ისტორიის მკვლევარებმაც. ალ. ბარამიძე, შეიძლება ითქვას, ივ. ჭავჭავაძის შემდეგ ერთადერთი მკვლევარია, რომელიც საგანგებოდ შეეხო „საკარგავს“, როგორც „ვეფხისტყაოსანში“ ხმარებულ ტერმინს. ალ. ბარამიძემ მისი მნიშვნელობის გასარკვევად მოიშველია ყველა ძირითადი წყარო, რაც კი მაშინ ჩვენ მოგვეპოვებოდა „საკარგავისა“ და „მოსაკარგავის“ შესახებ, კერძოდ, „ვისრამიანის“ სათანადო ადგილი, გიორგი II-ს ცნობილი სიგელი, დავითის ისტორიკოსის ცნობა და სხვ. ასევე, ალ. ბარამიძეს ვრცლად აქვს განხილული ივ. ჭავჭავაძის მოსაზრებებიც ამ საკითხთან დაკავშირებით. მის მიერ გათვალისწინებულია აგრეთვე მ. ჭანაშვილის ჩვენ მიერ ზემოდასახელებული წერილიც.

ძირითად წყაროს მკვლევრისათვის მაინც „ვეფხისტყაოსნის“ 336-ე სტროფი შეადგენს, რომელიც, მისი სიტყვით, „გასაგებს ხდის 316-ე სტროფის შინაარსს. ნაწყალობევე მამულს აქ საკარგავი ჰქვია, ამიტომაც 316-ე სტროფშიც თავდაპირველად, ალბათ, „საკარგავად“ („საკარგუმოს“ მაგიერ, შ. მ.) იკითხებოდა“³⁰.

ჩვენ ქვემოთ საგანგებოდ შევეხებით „საკარგუმოსა“ და „საკარგავის“ ურთიერთდამოკიდებულების საკითხსა და ალ. ბარამიძის ზოგ სხვა მოსაზრებას, ამჟამად კი შევჩერდებით მხოლოდ იმ დასკვნებზე, რომლებიც ალ. ბარამიძემ გააკეთა ზემომოტანილ მასალათა ანალიზის საფუძველზე: „საკარგავი ეწოდებოდა ისეთ სამფლობელო მიწა-წყალს, რომელსაც მეფე უბოძებდა ხოლმე მის სამსახურში (უპირატესად სამხედრო სამსახურში) მყოფ ერთგულსა და მისანდო პირს“³¹. „საკარგავი „საკარგუმო“ სამფლო-

³⁰ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, თბ., 1958, გვ. 119; შდრ. მისივე, შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966, გვ. 166—167.

³¹ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, გვ. 122.

³² იქვე.

ასეთი კატეგორიული მტკიცების საფუძველი ავტორისათვის თუ
მე ის ყოფილა, რომ ეს ტერმინი „ქართულ ისტორიოგრაფიაში“
(და არა წყაროებში, შ. მ.) იხმარება სამსახურისათვის გაცემულ
მიწის აღსანიშნავად³⁶. „ქართულ ისტორიოგრაფიაში“
სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული სამფლობელოს, ხოლო „მო-
საკარგავე“ მსახურეული აზნაურის მნიშვნელობით იხმარება. „აზ-
ნაურნი იყვნენ ან მემამულენი, ე. ი. მემკვიდრეობით მქონებელნი
ანდა მოსაკარგავენი, რომელთაც ეს წოდება სამსახურით ჰქონდათ
მოპოვებული, ვკითხულობთ საქართველოს ისტორიის ს. ჭანაშიას
რედაქტორობით შედგენილ სახელმძღვანელოში“, — წერს
მ. ლორთქიფანიძე³⁷. მართლაც, საქართველოს ისტორიის ხსენებულ
სახელმძღვანელოში ეს ასე წერია, მაგრამ განა იქვე სადმე ნათქვა-
მია, რომ „საკარგავეი“ სამსახურის სანაცვლოდ მიღებულ სამფლო-
ბელოს ეწოდებო?

მ. ლორთქიფანიძის მიერ სახელმძღვანელოდან მოტანილი ად-
გილი ეკუთვნის აკად. ივ. ჭავჭავაძის და მას, როგორც ზემოთ
ვნახეთ, არც ადრე სხვა ნაშრომებში და არც დასახელებულ სა-
ხელმძღვანელოში „საკარგავეი“ არ მიუჩნევია „სამსახურის სა-
ნაცვლოდ მიღებული სამფლობელოს“ აღსანიშნავ ტერმინად; მარ-
თალია, ივ. ჭავჭავაძის „მოსაკარგავე აზნაურები“ მსახურეულ
აზნაურებად მიაჩნდა, მაგრამ ეს იმიტომ, რომ ივ. ჭავჭავაძის
აზრით მოსაკარგავეობა თვით ნიშნავდა სამსახურს და არა სამსახუ-
რის სანაცვლოდ მიღებულ მიწა-ადგილის მფლობელობას.

ასე რომ, საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოდან ზე-
მომოტანილი ამონაწერი თვით ტერმინ „საკარგავეის“ შინაარსის
შესახებ არაფერს გვეუბნება და იმიტომ ის საგანგებო შესწავლის
საგანი უნდა ყოფილიყო წორედ იმ მკვლევართათვის, რომელნიც
ამ ტერმინის მიხედვით ასე შორს მიმდინარე დასკვნებს აკეთებდნენ.

მ. ლორთქიფანიძე შეეხო თვით ტერმინ „საკარგავესაც“. იგი
წერს: „ასეთი სამსახურისათვის გაცემული მიწის აღსანიშნავად ქარ-
თულ ისტორიოგრაფიაში იხმარება ტერმინი „საკარგავეი“. ამ ტერ-
მინის უადრესი ხმარება XI ს. მეფე გიორგი II-ს სიგელშია დადას-
ტურებული“³⁸. უდავოდ მართალია მ. ლორთქიფანიძე, როცა „სა-
კარგავეს“ XI ს-დან შემოსულ ტერმინად მიიჩნევს (ამაზე ქვემოთ

³⁶ მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 51.

³⁷ იქვე, გვ. 52—53.

³⁸ იქვე, გვ. 51.

ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით კიდევ), მაგრამ მოტანილ ამონაწერს მაინც სიზუსტე აქვია: ჭერ ერთი, საესებით ნათელი არ არის, განა ვიორგი II-ს სიგელი ამ ტერმინის ქართულ ისტორიოგრაფიაში მოხსენიებული ლიდანვე (XI ს-დან) ხმარების დადასტურების მოწმობაა? მას ვადა, არც ისაა ნათელი — ქართულ ისტორიოგრაფიაში იხმარება ეს ტერმინი „სამსახურისათვის გაცემული მიწის აღსანიშნავად“, თუ იქ ქართულ წყაროში, სადაც თურმე იგი ყველაზე ადრეა მოხსენიებული. ამასთანავე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ვიორგი II-ს აქ დასახელებულ სიგელში დადასტურებულია არა ტერმინი „საკარგავი“, არამედ მისგან ნაწარმოები „მოსაკარგავი“.

თვით ამ ტერმინის (საკარგავი) შინაარსის გასახსნელად მ. ლორთქიფანიძე იშველიებს მხოლოდ ერთადერთ საბუთს — „ქართლის მატთანეს“ ცნობას, მაინცდამაინც სწორედ ისეთს, რომელიც თვით მის მოსაზრებათა წინააღმდეგ უფრო გამოდგება, ვიდრე სასარგებლოდ³⁹. ამ ცნობის შესახებ ჩვენ ჭვემით ვილაპარაკებთ, აქ კი შევნიშნავთ: მიუხედავად იმისა, რომ მ. ლორთქიფანიძემ ვერ დაიმოწმა ვერც ერთი ძველი ქართული წყარო, სადაც „საკარგავი“ დროებით მფლობელობაში გაცემული მიწა-ადგილის აღმნიშვნელ ტერმინად ჩნდება, იგი მაინც ფიქრობს ამგვარად, სწორად იმის გამო, რომ ამ აზრისა არიან სხვა მკვლევრები, რომელთა მოსაზრებების შესახებ ჩვენ ნაწილობრივ უკვე ვილაპარაკეთ.

იმ ავტორთა შორის, რომელთა გამონათქვამებზე დამყარებულია მ. ლორთქიფანიძის ზემომოტანილი მოსაზრება, მას დასახელებული ჰყავს ვ. გაბაშვილიც. მართლაც, ვ. გაბაშვილსაც ეჭვი არ ეპარება, რომ „XI—XII სს. სამსახურის (უპირატესად სამხედრო) პირობით მოცემულ ჭვეყანას (მოსახლეობითურთ) „საკარგავი“ ეწოდებოდა“⁴⁰. საამისო საბუთად მასაც ისევ ვიორგი II-ს სიგელი აქვს მითითებული, სადაც, როგორც აღვნიშნეთ, „საკარგავი“ სავერთოდ არ არის მოხსენიებული და არც „მოსაკარგავის“ შინაარსია ისე ნათლად გახსნილი, რომ ეს დოკუმენტი ასეთი პრინციპული მნიშვნელობის საკითხის გადასაწყვეტად უყოყმანოდ მოვიშველიოთ. სხვა მასალა კი „საკარგავის“ შინაარსის გასახსნელად ვ. გაბა-

³⁹ იქვე, გვ. 53.

⁴⁰ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს-ში, თბ., 1958. გვ. 138; შტრ. მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53—56.

შვილს თავის ნაშრომში, სამწუხაროდ, მოტანილი არა მისი დასკვნები საკარგავის შესახებ ასე უძვეველი მომდინარე მოსაზრებად მიგვეჩნია.

„საკარგავს“ და მასთან დაკავშირებულ ჩვენთვის საკითხებს საფუძვლიანად შეეხო ა. ბოგვერაძე თავის საკვლითი-კაციო ნაშრომში. მისი აზრით, მიწის საკუთრების იმ ფორმებთან — „მამული“, „შეწირული“, „ნაწყალობევი“⁴¹, რომლებიც ნ. ბერძენიშვილს შენიშნული აქვს როგორც VI—VII სს. ქართული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი, უნდა არსებულებოდა აგრეთვე „საკარგავიც“. იგი წერს: „ვფიქრობთ, რომ მამულის გვერდით ამ დროს „საკარგავიც“ არსებობდა... ვახტანგ გორგასალის მიერ მხედრობის „წარჩინებულ ქმნა“ თუ უფრო გვიან, არჩილის მიერ ტაძრეულობის „აზნაურ ყოფა“, ვფიქრობთ, სამიწო საკუთრების ამ ფორმას (ე. ი. საკარგავეს, შ. მ.) ემყარებოდა“⁴². ან კიდევ, „პატრონყმური ურთიერთობის ხანაში მიწისმფლობელობის მთავარ ფორმას მაინც პირობითი მიწის მფლობელობა წარმოადგენს, რომელსაც საკარგავი ერქვა“⁴³.

ამ საინტერესო მოსაზრებებს, ამ შემთხვევაშიც, საბუთიანობა აკლია. ამას გარდა, ჩვენთვის გაუგებარია, თუ რატომ მიაჩნია ავტორს „საკარგავი“ პირობითი მიწისმფლობელობის უფრო უკეთ გამოხატველ ტერმინად, ვიდრე „ნაწყალობევი“, რომელიც ამ, ადრეფეოდალურ ხანაში არსებობდა როგორც მიწისმფლობელობის გარკვეული (პირობითი) ფორმის აღმნიშვნელი. მით უფრო, რომ „საკარგავი“, როგორც ტერმინი, ზემოდასახელებული საუკუნეების თუ შემდეგდროინდელ ძეგლებში ვიდრე XI ს-მდე საერთოდ დადასტურებული არ არის. განა დამაფიქრებელი არ უნდა იყოს შველევართათვის, რომ მიწისმფლობელობის „მთავარი ფორმის“ აღმნიშვნელი ტერმინი, სწორედ იმ დროს, როცა ის „მთავარი ფორმა“ (VI—VII—IX—X სს.), ამ სახით („საკარგავი“) წყაროებში საერთოდ არაა მოხსენიებული. ამას გარდა, ასევე გაუგებარია, თუ რატომ არ შეიძლებოდა ვახტანგ გორგასალის მიერ მხედრობის „წარჩინებულ ქმნა“ ან არჩილის მიერ ტაძრეულების „აზნაურყოფა“ შეწყალებისა და სამიწო მფლობელობის ამ („ნაწყალობევი“) ფორმაზე დამყარებით? გაუგებარია, რატომ არის ამ

⁴¹ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, „მომხილველი“, III, 1953, გვ. 303.

⁴² ა. ბოგვერაძე, ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, 1961, გვ. 65.

⁴³ იქვე, გვ. 68.

შემთხვევაში აუცილებელი ყველაფერ ამის აღსანიშნავად დაშინც სწორედ იმ ტერმინის (საკარგავი) მოშველიება, რომელიც იმდროინდელ ქართულ წყაროებში საერთოდ არც კი გვხვდება.

მაგრამ ამ ტერმინის მოუხსენებლობა, როგორც ვხედავთ, არც ა. ბოგვერაძეს არ უშლის ხელს „საკარგავი“ ადრეფეოდალური ხანის მიწისმფლობელობის „მთავარი ფორმის“ აღმნიშვნელად მიიჩნიოს და ამტკიცოს: „საკარგავები სამხედრო სამსახურის პირობით ან სამოხელეოდ გაიცემოდნენ: ორივე შემთხვევაში ეს მიწათმფლობელობა პირობითი და დროებითი ხასიათისა იყო... საკარგავებს უმთავრესად წვრილი აზნაურები და თავისუფალი მოლაშქრეები ლეზულობდნენ. ასეთი მსახურეული აზნაურები „მოსაკარგავე აზნაურებად“ იწოდებოდნენ, განსხვავებით მეშვეიდრე აზნაურებისაგან („აზნაურნი მემამულენი“)⁴⁴. და ეს ყველაფერი, ა. ბოგვერაძის აზრით, — „მოსაკარგავე აზნაურების“ ჩამოყალიბება, „საკარგავების სისტემა“ — ადრეფეოდალური ქართლისათვის იყო დამახასიათებელი.

აღსანიშნავია, რომ ა. ბოგვერაძე ცდილობს უჩვენოს „საკარგავის“ ერთგვარი ევოლუცია განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში. ამ შემთხვევაში იგი იძულებულია ანგარიში გაუწიოს წყაროების ჩვენებას და აღნიშნოს, მართალია, „საკარგავი ფეოდალურ საქართველოში უმთავრესად მიწის სახით გაიცემოდა“ (იგულისხმება, ალბათ, ძირითადად ადრეფეოდალური ხანა, შ. მ.), მაგრამ არ შეიძლება უარყოფა იმისა, რომ „განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, სასაქონლო და ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგად, საკარგავი ზოგჯერ ფულად სარგო-გასამრჩელოს წარმოადგენს“⁴⁵.

ამ მნიშვნელობით ნახმარად მიიჩნია „საკარგავი“ ა. ბოგვერაძეს ნიკორწმინდის „დაწერილში“, „ამირანდარეჯანიანში“ (ზოგჯერ), „ქართლის მატრიანეში“⁴⁶ და სხვ. ა. ბოგვერაძემ უდავოდ სწორად შენიშნა „საკარგავის“ ამგვარი მნიშვნელობა, ასევე სწორია იგი მაშინაც, როცა წერს: „საკარგავების სისტემა ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების საქმეს ემსახურებოდა“, რომ „საკარგავების“ სისტემამ „განსაკუთრებული მნიშვნელობა და გავრცელება განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში, მონარქიის ძლიერების პირობებში მიიღო“⁴⁷.

⁴⁴ ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

⁴⁵ იქვე, გვ. 69.

⁴⁶ იქვე, გვ. 69, შენ. 76.

⁴⁷ იქვე, გვ. 69—70.

საკარგავების ინსტიტუტმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა და გავრცელება მართლაც განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში მიიღო და ამ დროს ემსახურებოდა იგი მონარქიის გაძლიერებას. მაგრამ არა როგორც მიწისმფლობელობის ფორმა, არამედ როგორც სამეფო ხელისუფლების სიძლიერეზე სავსებით დამოკიდებული სამოხელეო ინსტიტუტი.

„საკარგავს“, როგორც მიწისმფლობელობის ფორმას, განიზილავს აგრეთვე ა. ვაჩეიშვილიც. მისი აზრით, განსაკუთრებით ი. დოლიძის მიერ ბექა-ალბულას სამართლის ზემოდასახელებულ ნუსხათა გამოქვეყნების შემდეგ, „დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ საკარგავი ნიშნავს მამულს. მაგრამ ეს... არ კმარა. საჭიროა კიდევ ამ ცნების შინაარსის გარკვევა“⁴⁷. და სწორედ ამ საკითხებს მიეძღვნა მისი „ნარკვევების“ მესამე წიგნის არაერთი გვერდი. ალ. ვაჩეიშვილის მტკიცებით, „ბექა-ალბულას სამართლის წიგნში... შეიძლება დავინახოთ... იმდროინდელი მიწათმფლობელობის შემდეგი ფორმები: 1. სამკვიდრო მამული (მემკვიდრეობითი) 2. შეძენილი მამული (ნამდვილი კერძოსაკუთრება), 3. ნაწყალობევი მამული—„ერთგულებისა და სამსახურის პირობით გაცემული. „ნაწყალობევი მამული“ მემკვიდრეობითი მფლობელობაა, მაგრამ ამ მფლობელობას აქვს პირობითი, დამოკიდებული ხასიათი, და 4. „საკარგავი“—უძრავი ქონება, რომელსაც მესაკუთრე ვასცემდა მეორე პირს დროებით სარგებლობისათვის (დასავლეთ ევროპის «beneficium» და ფეოდალური რუსეთის «поместье»)“⁴⁸.

როგორც ვხედავთ, ა. ვაჩეიშვილის აზრით, ფეოდალურ საქართველოში პირობით მიწისმფლობელობის აღსანიშნავად ორი ტერმინი — „ნაწყალობევი“ და „საკარგავი“ იხმარებოდა. მაგრამ მის მიერ არ არის მითითებული, თუ რამ გამოიწვია ორი ასეთი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ტერმინის შემოტანა ერთი და იგივე ცნების გამოსახატავად. ამას გარდა, ალ. ვაჩეიშვილი არ იძლევა პასუხს იმაზედაც, თუ რატომ მაინცდამაინც „საკარგავი“ შეესატყვისება „ბენეფიციუმსა“ და „პომესტიეს“ და არა ნაწყალობევი, მაშინ, როცა ივ. ჭავჭავაძის აზრით (თვით ალ. ვაჩეიშვილი იმოწმებს), „ბენეფიციუმი“ მნიშვნელობითაცა და არსებითადაც

⁴⁷ ალ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, III, 1963, გვ. 83.

⁴⁸ ალ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, III, 1963, გვ. 92—93.

ქართულ „წიგნობას“ უდრის⁵⁰. ერთადერთი ვარაუდითაა, რომ ეს უნდა იყოს ალ. ვაჩიშვილის სურს ერთმანეთისაგან განასხვავებული „წიგნობები“ და „საკარგავი“, მისი აზრით, ის არის, რომ ნაწილობრივ, მართალია, სამსახურის პირობითაა გაცემული, მაგრამ მაინც „მემკვიდრეობითი მფლობელობაა“, ხოლო „საკარგავი“ მამულის დროებით მფლობელობას გულისხმობს⁵¹. მაგრამ ეს ვარაუდი, რაც თავისთავად საეჭვოა და ამას გარდა, ვერ არის შემავრცელებული სათანადო დოკუმენტებით, არ შეიძლება საბუთად გამოგვადგეს, მით უფრო, რომ, როგორც ჰეგელმა დადგინა, ასეთი, მემკვიდრეობითად გადაქცევის (ისე როგორც ყველა მფლობელობისა და სახელის ფეოდალური ქვეყანაში) ტენდენცია „საკარგავსა“ გააჩნდა.

ამას გარდა, განსაკუთრებით ყურადღებამისაქცევია შემდეგი გარემოება. ალ. ვაჩიშვილი შეეხო მიწისმფლობელობის ფორმებს გვიან შუა საუკუნეების საქართველოშიც და საგნებით ნათლად უჩვენა, რომ მიწის პირობითი მფლობელობა, თუმცა შეზღუდული სახით, მაგრამ მაინც იმ დროისათვის არსებობდა. მისი აზრით, ვახტანგის „სამართლის წიგნი ლაპარაკობს „ნაბოძებ“ და „ნასყიდ“ მამულზე, ზოგჯერ ითვალისწინებს „სამკვდრო“ მამულს და, საფიქრებელია, რომ ამ უკანასკნელი ტერმინით იგი გულისხმობს მიწისმფლობელობის იმ ფორმას, რომელიც მემკვიდრეობით მიღებულია მამისაგან“⁵². ამრიგად, ალ. ვაჩიშვილის ვარაუდით, XI—XII სს. „ნაწილობრივ მამულს“ XVII—XVIII სს. „ნაბოძები მამულა“ შეესატყვისება, „შეძენილ მამულს“ — „ნასყიდი“, ხოლო „სამკვდრო მამულს“ — „სამკვდრო“.

ასე რომ, გვიან შუა საუკუნეებში შენარჩუნებული იქნა განვითარებული ფეოდალური ხანის მიწისმფლობელობის ყველა ძირითადი ფორმა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინებიც, გარდა ერთისა — „საკარგავისა“. რით უნდა აიხსნას ყოველივე ეს? რამ გამოიწვია „საკარგავის“ გაქრობა გვიან შუა საუკუნეებში? ეს კითხვა არ არის დასმული ალ. ვაჩიშვილის ნაშრომში და ცხადია, არც მისი პასუხი შეიძლება იყოს. როგორც ვხედავთ, XVII — XVIII სს. ტერმინ „საკარგავის“ გაქრობა არ შეიძლება აიხსნას იმ დროისათვის მიწის პირობითი მფლობელო-

⁵⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაწ. I, გვ. 96; ალ. ვაჩიშვილი, იქვე, გვ. 136.
⁵¹ ალ. ვაჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.
⁵² იქვე, გვ. 114.

ბის არარსებობით. საქმე ისაა, რომ „საკარგავი“, როგორც ტერმინი თავიდანვე არ აღნიშნავდა მიწის ფეოდალური მფლობელობის რაიმე ფორმას და, ცხადია, ის არც გვიან შუა საუკუნეებში იქნებოდა მფლობელის ნარჩუნებული, როგორც მიწის პირობითი მფლობელობის ტერმინი.

სწორედ ეს გარემოებანი — პირობით გაცემული მიწის აღსანიშნავად „ნაწყალობეთან“ ერთად „საკარგავის“ ხმარება, გვიან შუა საუკუნეებში კი ამავე კატეგორიის მფლობელობის აღსანიშნავად „ნაწყალობე“ — „ნაბოძების“ შენარჩუნება, ხოლო „საკარგავის“ გაქრობა — გვაიძულებს საეკვოდ მივიჩნიოთ ის, რაც ალ. ვაჩიშვილის აზრით, „დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს“ — კერძოდ, „საკარგავისა“ და „მამულის“ იგივეობა.

ცხადია, მით უფრო არ იყო მართალი ალ. ვაჩიშვილი, როცა წერდა: „მოსაკარგავი“ ნიშნავს მამულს და თავისი შინაარსით უდრის... ბენეფიციუმს⁵³. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ მოსაკარგავი ანუ მოსაკარგავე შეიძლება იყოს მხოლოდ ამ საკარგავის მფლობელ-მქონებელი და არა თვით საკარგავი.

„საკარგავის“ შესახებ ჯერ კიდევ 1959 წ. თავისი მოსაზრება გამოთქვა ნ. ასათიანმა. მისი აზრითაც, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში, „დოკუმენტალურად დამოწმებული გვაქვს... ფეოდალური მიწათმფლობელობის ორი ძირითადი სახე: „მამული“ და „საკარგავი“⁵⁴. მკვლევარი, სამწუხაროდ, არ იშველიებს არც ერთ იმ დოკუმენტს, სადაც ასე კატეგორიულად გვქონდეს დამოწმებული განსაკუთრებით ეს მეორე სახე — „საკარგავი“ — ფეოდალური მიწათმფლობელობისა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ნ. ასათიანისთვისაც უდავოა, რომ „საკარგავი — ეს მეფის ან პატრონისაგან თავის ყმა-ვასალისადმი პირობითა და გარკვეული ვადით ან მთელს სიცოცხლეში სამფლობელოდ მიცემული მიწა-ადგილია... „საკარგავის“... ფლობის უფლება... უმთავრესად აზნაურთა ქვედაფენას — მსახურ-აზნაურებს აქვთ. „საკარგავი“ მეფის ან პატრონის საკუთარი ქონებიდან გამოყოფილ მამულს შეადგენს.“⁵⁵ აღსანიშნავია, რომ ნ. ასათიანს, უკვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მანამდე გამოთქმული მოსაზრებების გვერდით აქვს

⁵³ ალ. ვაჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

⁵⁴ ნ. ასათიანი, სადგელმამულო ურთიერთობისა და სათავადოების არსებობის საკითხისათვის XVI—XVII სს. კახეთის სამეფოში, თსუ „შრომები“, ტ. 77, 1959, გვ. 30.

⁵⁵ იქვე, გვ. 30—31.

თავისი საკუთარიც, რომელიც ამჟამად ჩვენს გარკვეულ რესურსს იწვევს, კერძოდ, მისი აზრით, მართალია, მსგავსია დასავლეთ ევროპის «beneficium»-ისა, თუმცა ლოგია აქ არ შეიძლება იქნეს გატარებული“. ეს იმიტომ, რომ ბენეფიციუმში ევროპაში წინ უსწრებდა ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ხანას, იგი „არსებობდა აგრეთვე მაშინ, როდესაც ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული მიწათმოქმედ-მწარმოებელთა დაყმევება, „საკარგავი“ კი საქართველოში განსაკუთრებით გავრცელებულია განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის პირველ ეტაპზე, როდესაც ფეოდალურმა დაქუცმაცებულობამ ადგილი დაუთმო ერთიან ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს“⁵⁶. ასე რომ, ნ. ასათიანისათვის „საკარგავი“ განვითარებული ხანისათვის დამახასიათებელი ინსტიტუტია და არა ადრეფეოდალურისათვის. და ეს არის ერთ-ერთი მისი განმასხვავებელი ნიშანი ევროპული ბენეფიციუმისაგან. მაგრამ „საკარგავები“, ნ. ასათიანის აზრით, მალე ადგილს უთმობენ მამულს, გადაიზრდებიან „მამულში“ და ამიტომაც, რომ ბექა-ალბულას სამართლის წიგნში, „XIV საუკუნის საგანონმდებლო ძეგლში „საკარგავი“ და „მამული“ ერთნაირი მნიშვნელობითაა ნახმარი“⁵⁷.

ამრიგად, ნ. ასათიანის აზრით, ქართული „საკარგავი“ არ შეიძლება სრულად ფარავდეს ევროპის „ბენეფიციუმს“, ხოლო ბექას სამართლის „საკარგავი“ სამემკვიდრეოდ გადაცემული მიწა-ადგილის, მამულის აღმნიშვნელი ტერმინია და არა პირობითი მფლობელობისა.

დასასრულ, არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ აგრეთვე ამ ბოლო დროს მ. ღუმბაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრებაც „საკარგავის“ შესახებ. მ. ღუმბაძის აზრითაც, უდავოა, რომ „საკარგავის სისტემა“ მიწის პირობითი მფლობელობაა, და, მაშასადამე, გავრცელებული იყო ადრეფეოდალურ ხანაში. ასე, რომ XII ს., მ. ღუმბაძის სიტყვით, „უკვე საკმაო ხანი გასულიყო, რაც სამამულო სისტემამ ე. წ. საკარგავების სისტემა... ძირითადად გამოდევნა. XII საუკუნეში საკარგავი, რომელიც რუსთაველთან იხსენიება („სრული საკარგავი“, სტროფი 336), გადმონაშთის სახით არსებობს“⁵⁸. ჩვენ მიერ ზემოაღნიშნულის

⁵⁶ ნ. ასათიანი, დასახ. წერალი, გვ. 31.

⁵⁷ იქვე, გვ. 32.

⁵⁸ მ. ღუმბაძე, საქართველოს ისტორიული სინამდვილე და შოთა რუსთაველი, კრ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. 20.

შემდეგაც, ცხადია, შეუძლებელია გავიზიაროთ მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც საკარგავების სისტემა განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში მხოლოდ გადმონაშთის სახით არსებობდა. როგორც უკვე ვთქვამდეთ, მოთაე დაეინახავთ, „საკარგავი“ და „მოსაკარგავეობა“ ყველაზე უფრო სწორედ XI—XIII სს. იყო გავრცელებული. ამას ცხადყოფენ როგორც დოკუმენტური, ასევე ნარატიული წყაროები. ამას გარდა, ჩვენთვის გაუგებარია, რას ემყარება მ. დუმბაძე (ისე როგორც ზოგი სხვა შემოდასახელებული მკვლევარი), როცა „საკარგავების სისტემას“ ადრეფეოდალურ ხანაში გაბატონებულად, ხოლო განვითარებული ფეოდალიზმის დროისათვის სამამულო სისტემის მიერ გამოდევნილად მიიჩნევს. ავტორს, სამწუხაროდ, საამისო რაიმე მასალა დამოწმებული არა აქვს და ამიტომ მისი მოსაზრებაც, ცხადია, დამაჯერებლად არ შეიძლება მივიჩნიოთ.

ჩვენ მიერ უკვე აღნიშნული იყო, რომ ის მკვლევრებიც კი, რომელნიც „საკარგავებს“ ადრეფეოდალურ ხანაში წარმოქმნილ ინსტიტუტად მიიჩნევენ, იძულებულნი არიან აღნიშნონ, რომ ყველაზე ფართო გავრცელება ამ სისტემამ სწორედ განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში პოვა (ა. ბოგვერაძე). ასეთი დასკვნა მათ ჩვენს განკარგულებაში მყოფი მასალებიდან გამოჰყავთ. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ ის, რაც ამა თუ იმ ეპოქაში ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო, არ შეიძლება იმ ეპოქისათვის გადმონაშთად მივიჩნიოთ.

ასეთია ის ძირითადი შეხედულებანი, რაც „საკარგავის“ შესახებ გამოთქმულა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. როგორც ვხედავთ, შემოდასახელებულ მკვლევართა უმეტესობის მიერ „საკარგავი“ მიჩნეულია ფეოდალური მიწისმფლობელობის გარკვეული (პირობითი) ფორმის აღმნიშვნელ ტერმინად, ხოლო „მოსაკარგავი“ — ასეთ მიწის მფლობელისად. ამ ტერმინების ასეთი გაგება იმდენად განმტკიცებულია, რომ „საკარგავი“ და „მოსაკარგავი“ ამავე მნიშვნელობით იხმარება საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებშიცა და ბევრ სამეცნიერო-პოპულარულ ნარკვევშიც.

როგორც მკითხველი შენიშნავდა, „საკარგავისა“ და „მოსაკარგავის“ ასეთი გაგება უმეტეს შემთხვევაში არ არის დამყარებული თვით ამ ტერმინების შინაარსის საგანგებო შესწავლაზე; ან კიდევ, მკვლევართა მიერ ყოველთვის არ არის მოტანილი ყველა მასალა, რომელიც კი ხელს შეუწყობდა მათი შინაარსის გახსნას.

„კარგი“ ძველ ქართულში აღრიდანვე ხმარებულ სიტყვაა. ის გვხვდება „ბიბლიის“ თარგმანში „რიგის“ მნიშვნელობით. ისრაელთა მღვდელმთავრის სამკერდის პატროსანი თვლებით შემკობასთან დაკავშირებით „ბიბლიაში“ ნათქვამია: „ჰქმენ იგი და ოთხ-კუთხედ იყოს იგი, ორკეც მტკაველი სივრძე და სივრცე და აქუსო მას ქსოვით ანთრაკად ოთხ კარგად: კარგი ერთი იყოს ანთრაკთა სარდიონი, პაზიონი და სამარგლონი; და კარგი მეორე ანთრაკი და საფირონი და იასპი; და კარგი მესამე ლიგურიონი და აქატე და ამეთვსტონი; და კარგი იგი მეოთხე, ოქროს ანთრაკი და ბირკლიონი და ანუქიონი, გარე მოთხზული ოქროთა, შეტკეცილ ოქროთა იყუნედ კარგად კარგადი იგი მათი“ (გამოსულათა, მი.სე, ბ. 28₁₆₋₂₁). როგორც ვხედავთ, „კარგი“ რიგის, მწკრივს მნიშვნელობითაა ნახმარი და ამ შემთხვევაში მას ამავე შინაარსის ბერძნ. ἡ σελήνη და სომხური կարգի შესატყვისება.

„კარგი“ რიგის, წესის მნიშვნელობით გვხვდება შემდეგდროინდელ ქართულ, ორიგინალურ თუ ნათარგმნ ძეგლებშიც. მაგ., ეფრემ ასურის თხზულებათა IX—X სს. ერთ-ერთ თარგმანში ვკითხულობთ: „ნუ წარგუაელინებ ჩუენ, წინ:სწარმეტყველო, გვტევენ ჩუენცა მისლვად ქუეყანად ისრაელისა, რაათა ვისწაოთ მისგან სათნობა და წესი, საქმე კეთილი და სამართალი, სახმ, სიტყუაჲ და კარგი, შევადეთ და ვიხილოთ ქალაქი“⁵⁹. ტექსტის გამომცემელსა და ლექსიკონის შემდგენელს ივ. იმნაიშვილს ამ შემთხვევაში ხმარებული კარგი განმარტებული აქვს, როგორც „წესი, რივი, წესრიგი, წესიერება“⁶⁰.

როგორც ირკვევა, „კარგი“ ზემომოტანილი მნიშვნელობით დიდხანს იხმარებოდა ქართულ ძეგლებში. ამის დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ მისი შემონახვა „ვეფხისტყაოსანში“.

ამგვარად ესმოდათ „კარგი“ ვახტანგ VI-ს, ს.-ს. ორბელიანს. თეიმურაზ ბატონიშვილსა და სხვ. მკვლევარებს. „კარგი რიგსა ჰქვიან“ — განმარტავდა ვახტანგ VI: „კარგი — რიგი“ — წერდა საბა. საამისოდ იმოწმებდა ბიბლიის სათანადო, ჩვენ მიერ უკვე ზემომო-

⁵⁹ ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, გამოსაცემად მოამზადა ივ. იმნაიშვილმა, 1963, გვ. 4.

⁶⁰ იქვე, გვ. 137.

ტანილ ადვილს (ვამოსვლათა, 28, 17)⁶¹. „კარგი“ საგანგებოდ განმარტებული აქვს თეიმურაზ ბატონიშვილსაც: „კარგი ქართულში ორ სახედ განიმარტება. კარგი კეთილს რასმე ნიშნავს. კარგი კეთილი სიერად... კარგი ანუ კარქი რიგსა ნიშნავს და რაც რომელიმე საგანგებულად ანუ განწესებული საქმე არის... კარგი საეშმაკო — ეშმაკის მიერ გარიგებული, ანუ რიგ მიცემული“⁶².

„ვეფხისტყაოსნის“ ზემომოტანილი ტაეპის განმარტებლებმა, როგორც ვნახეთ, უკვე იცოდნენ, რომ „კარგი“ ქართულში რიგის, წესის აღმნიშვნელად ხმარებული, სომხურიდან მომდინარეობდა, სადაც „კარგი“, (ან კარქი) ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა. მართლაც, ქართული „კარგი“-ს სომხურიდან მომდინარეობა ამჟამად ეპყვს არ იწვევს. „*კარგი*“ — რიგის, წესის, კანონის მნიშვნელობით გვხვდება მთელს ძველ სომხურ მწერლობაში. პროფ. აპარიანის აზრით, ქართულში „კარგი“ სომხურიდან უნდა იყოს შემოსული: მისი ნასესხობის ფორმებია ქართული კარგი, მკარგავი, საკარგავი, განკარგულება, განკარგვა⁶³.

ქართულ წერილობით წყაროებში გვხვდება „კარგთან“ ერთად მისგან ნაწარმოები და აქედან მომდინარე ტერმინებიც — „კარგვა“, „განკარგვა“ „დაკარგვა“, „საკარგავი“ და სხვ. და ყველა ესენი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, განწესება, გარიგება, გასარიგებელთან, ე. ი. წესთან და რიგთან არიან დაკავშირებულნი. „კარგვა“ თავის ლექსიკონში შეუტანია საბას და მის ერთ-ერთ მნიშვნელობად მოცემული აქვს „გარიგებაც“. „კარგვა — გარიგება, რიგის მიცემა“ — განმარტებულია ნ. ჩუბინაშვილის მიერაც.

ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველ (X—XI სს.) ქართულში, როგორც ჩანს, „დაკარგვა“ და „განკარგვა“. როგორც ერთი, ისე მეორე ტერმინის შესახებ ჩვენ საინტერესო მასალები მოგვეპოვება და საჭიროდ ვთვლით მათ აქ მოტანას.

„განკარგვა“ „განწესების“ მნიშვნელობით ნახმარია, როგორც ეს თავის დროზე ს. კაკაბაძემ შენიშნა, „წმიდა ნინოს ცხოვ-

⁶¹ საბას ლექსიკონის ზოგ ნუსხაში (კერძოდ, I ნუსხაში) ვკითხულობთ: „კარგი რიგია სომხურად და ჩვენს მწერლებს ზოგან ვაუხსენებთ კარქის ნაცვლად კარგი დაუწერია. კარგი კეთილს ქვეიან, ხოლო კარქი რიგსა“ (იხ. ლექსიკონი ქართული, I, 1966, გვ. 353). ეს განმარტება, ჩვენი აზრით, საბას არ უნდა ეკუთვნოდეს. საბა თვით იქვე განმარტავს კარგს როგორც რიგს, სხვაგან კილევ ანგელოზთა ჩამოთვლის დროს თვით ხმარობს კარგს (და არა კარქს) რიგის მნიშვნელობით: „ხოლო ზეცისა ძალთა ცხრა დასობითა კარგნი ესრეთ ვანიყოფებიან...“ და სხვ.

⁶² თეიმურაზ ბატონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა, 1960, გვ. 144;

რების“ შატბერდულ ვარიანტში: „და განუტევა მღვდელნი და
განჰკარგა ყოველი წესი ქრისტიანობისა“. ამ ადგილს ჰელიშურ
ტექსტში შეესატყვისება: „და დაუტევნა მღვდელნი და
ყოველივე წესი საეკლესიოა“⁶⁴.

განწესება-დადგენის მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე „და-
კარგავც“. ნიკორწმინდის „დაწერილში“ ნათქვამია: „ქართველნი
ზუცესნი მოვიყვანენით და დაკარგენით. მათ ზედა გაგვიცემია
დრაჰკანი კონსტანტინატი: ნბ: (52) საალესებოდ“⁶⁵. „დაკარგვის“
მნიშვნელობის ნათელსაყოფად არაერთი მასალაა პეტრიწონის მო-
ნასტრის ტიპიკონში, აქ სამჯერ არის ნახმარი „დაკარგვა“ და სამ-
ჯერვე განწესების, დანიშნვის მნიშვნელობით: „რამთა არა ოდეს
დაიკარგოს მონასტერსა შიგნით ბერძენი ზუცესი ანუ მონაზონი“⁶⁶.
ან კიდევ: „ეგრეთვე ეგუტერსა შინა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემ-
ლისასა მღვდელი ერთი დაიკარგოს, რამთა მარადის დაუცხრომლად
ვსენებასა ჰყოფდეს შესვენებულთა“⁶⁷, „დაიკარგოს მას შინა (სოხას-

⁶⁴ ლ. მ. ხ ა ი ა ნ, ლავრის მონასტრის წიგნები, III, სრ., 1926.

⁶⁵ Е. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности.», т. II, 1906, გვ. 739; შდრ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ვახტანგ გორგასალი, გვ. 44.

⁶⁶ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, 49; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, ნიკორწმინდის „დაწერილი“, „მასალები“, ნაქ. 34, გვ. 37.

აღსანიშნავია, რომ ა. ბოვერაძეს „საკარგავის“ „ზოგჯერ ფულად სარ-
გო-გასამრჯელოს“ მნიშვნელობის საჩვენებლად ნიკორწმინდის სიველის სწორედ
ეს ადგილი აქვს დამოწმებული (იხ. მისი, ქართლის აღრეფოდალური საზოგადოებ-
რივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 69), როგორც ჩანს, „დაკარგვა“ ა. ბო-
ვერაძეს ამ შემთხვევაში „ფულადი სარგო-გასამრჯელოს“ აღმნიშვნელად მიუჩი-
ნევიან. ნამდვილად კი სიველის ამ ადგილში ნათქვამია: „ქართველი ზუცესები მო-
ვიყვანეთ და განაწესეთ“, მათ მიუეციით ამდენი და ამდენო. „დაკარგვას“ ამ შემ-
თხვევაში გასამრჯელოსთან არაფერი საერთო არა აქვს.

აღსანიშნავია, რომ ნიკორწმინდის სიველის ხელახლა გამოცემულს, ს. ბერ-
ძენიშვილს ლექსიკონში „და ვ ა კ ა რ გ ე ნ ი თ“ განმარტებული აქვს როგორც
„ს ა კ ა რ გ ა ე ი“ ვ ა უ ჩ ი ნ ე თ“.

⁶⁷ Typicon Gregorii Pacuriani, edidit M. Tarchnisvili, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 143. Scriptores Iberici, t. 3, 1954, გვ. 61. აღსანიშნავია, რომ ტიპიკონის ბერძნულ ტექსტში ქართულ „დაიკარგოს“ შეესატყვისება „καταρτισθη“, რასაც ს. ყაუხჩიშვილი ასე თარგმნის — „იქნეს თანამდებობაზე დაყენებული“. საერთოდ ამ თავის სათაურის ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ასეა თარგმნილი: „შესახებ იმისა, რომ არ იქნეს თანამდებობაზე დაყენებული ბერძენი ზუცესი ან მონაზონი ამ ჩვენს მონასტერში“ (იხ. გეორგაძე, 5, 1963, გვ. 219).

⁶⁸ Mich. Tarchnisvili, op. cit., გვ. 65; შდრ. ტიპიკონის ჭიოსის (ქვემოთ—Ch) ნუსხის გვ. 117.

ტერში, შ. მ.) მღვდელი ერთი წმინდა და მოღუაწე მოხსენებულ
თავანი⁶⁸. ზედმეტია ლაპარაკი, რომ ყველა ზემომოტანილ შემთხვე-
ვაში „დაკარგვა“ დანიშნავს, განწესებას, თანამდებობაზე დაკარგვას
ნებას ნიშნავს.

სიტყვა „კარგისაგან“, დანიშნულების პრეფიქსი „სა“-ს საშუ-
ალებით, ნაწარმოებია აგრეთვე „სა-კარგ-ავი“. თვით ამ სიტყვის
ეტიმოლოგია, მისი დაკავშირება კარგ-თან, რიგთან, წესთან, და-
კარგ-ვასთან და გან-კარგ-ვასთან თავისთავად მიუთითებს მის ძირი-
თად შინაარსზე — განსაგებელზე, გასარიგებელზე. მაგრამ ყვე-
ლფერი ეს ჩვენ შეიძლება გავსინჯოთ და შევამოწმოთ თვით ქარ-
თული წერილობითი წყაროების მიხედვით. ცალკ-ცალკე შევე-
ხოთ ყველა იმ წყაროს, სადაც კი ეს ტერმინი — „საკარგავი“,
არის მოხსენიებული.

პირველ რიგში თვით ამ ტერმინის გავრცელების დროის შესახებ.
„საკარგავი“, როგორც ტერმინი, მოხსენიებულია „ქართლის მა-
ტიანეში“, პეტრიწონის ტიპიკონის ქართულ ვარიანტში (XI ს.),
„ამირანდარეჯანიანში“, ქართულ „ვისრამიანში“, „ვეფხისტყაო-
სანში“ (XII სს.) და ბექას სამართალში (XIII ს. მიწურული).

სწორედ ამავ საუკუნეების წყაროებში გვხვდება აგრეთვე „სა-
კარგავისაგან“ ნაწარმოები ტერმინებიც — „მოსაკარგავე“ (გიორგი
II-ს სიგელი, დავითის ისტორიკოსი, თამარის სიგელი, რკონის სიგელი,
ბექას სამართალი), „საკარგაო“ (ბექას სამართალი). ამრიგად, დაბე-
ჯებით შეიძლება ითქვას, რომ „საკარგავი“, როგორც ტერმინი,
მხოლოდ XI—XIII სს. წყაროებში ჩანს. მართალია, XI ს. აღრე გვ-
ხვდება „კარგისაგან“ ნაწარმოები სხვა ტერმინები — „განკარგვა“,
„დაკარგვა“, მაგრამ არა „საკარგავი“. ეს უკანასკნელი XI ს.-დან-
გავრცელებულ ტერმინად უნდა მივიჩნიოთ. ამ დროიდანვე ჩნდებ-
და აგრეთვე მისგან ნაწარმოები „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაოც“.
ასე რომ, „საკარგავი“ აღრეფეოდალურ ხანაში შემოტანილ ტერმი-
ნად არ შეიძლება ჩაითვალოს. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ,
თუნდაც მარტო ამ გარემოების გამო „საკარგავის“ ხმარება უფრო
აღრინდელი პერიოდისათვის დამახასიათებელი მიწისმფლობელობის
ფორმების გადმოსაცემად გამოირიცხებულად უნდა მიგვეჩნია. ასევე,
შეთქვამელია XI ს. შემოსულ ტერმინს — „საკარგავს“ დაკისრებო-
და ფეოდალურ წყობილებაში ძველიდანვე, მთელი ხუთი-ექვსი სა-

⁶⁸ იქვე, გვ. 70; ლექსიკონში შ. თარხნიშვილს განმარტებული აქვს: „დაკარგვა (ex-კარგა—ordo), collocare, instituere“.

უკუნის წინ. განმტკიცებული მიწისმფლობელობის ფორმების აღ-
ნიშვნა.

ყველაფერ ამასთან ერთად, არც ერთი ზემოხსენებული წყარო
როს მიხედვით „საკარგავი“ არც შინაარსობრივად არ განსაზღვრავს
მიწა-ადგილს, თუნდაც პირობით მფლობელობაში, სამსახური-
სათვის გაცემულს.

აქვე წინასწარ უნდა შევნიშნოთ, რომ „საკარგავი“ დასახელებულ
ქართულ წყაროებში არსებითად ორგვარი მნიშვნელობით
იხმარება — განსაგებლისა და გასამრჯელისი. პირველ რიგში
განვიხილოთ ის მასალები, რომელნიც „საკარგავის“ როგორც
განსაგებლის შესახებ მიგვითითებენ.

გადმოქართულებულ „ვისრამიანში“ „საკარგავი“ მხოლოდ
ერთხელ იხსენიება და აი, ასეთ კონტექსტში: „ნება აღსრულებულ
რამინი“ მივიდა „მოაბადის ლაშქართა შიგან“, „შინშაობასა
ზედა დალოცეს“... „კუირა ერთი ამულს დაჰყო ლაშქართა გუერ-
დით. ყოველთა დღეთა დიდებასა ემატებოდა, იხარებდა, გას-
ცემდა, სუმიდა, კელმწიფეთა და დიდებულთა საკარგავი მოუმატა
და მათგან სათავისო ერთგულება და სამსახური მოიმატა. რომელი
დიდი და გუარიანი კაცი იყო, როსტომის ტომი, ტაბარისტანი მას
უბოძა, ბასთნელსა როჰამს; და რე ქალაქი ბეჰროზს უბოძა... გუ-
რგანი აღინას უბოძა და გაადიდა... ამირსპასალარობა ვიროს
უბოძა და მსახურთუხუცესობა — შეროს... თუითო ქვეყანა თუი-
თოს აზნაურსა მისცა და თუითო ქალაქი — თუითოსა ყმასა“⁶⁹.
როგორც ვხედავთ, ხელმწიფეთა და დიდებულთათვის „საკარგავის“
მომატება მოტანილი ტექსტის მიხედვით ნიშნავდა: როჰამისათვის
ტაბარისტანის მიცემას, ბეჰროზისათვის — რე ქალაქისა, აღი-
ნასთვის გურგანისა, ვიროსათვის — ამირსპასალარობისა, შეროსა-
თვის მსახურთუხუცესობისა, ყველა აზნაურისათვის თითო ქვეყ-
ნისა, სხვა ყმათათვის (ვასალთათვის) თითო ქალაქისა.

⁶⁹ „ვისრამიანი“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი
დაურთეს ილ. გვახარიამ და მ. თოდუამ, თბ., 1962, გვ. 294; შტრ. ვისრამიანი“,
1938 წ. გამოც., გვ. 320; 1960 წ. გამოცემა, გვ. 276; 1964 წ. გამოც., გვ. 366; „ვის-
რამიანი“ ეარიანტთაგან „საკარგავის“ წაკითხვაში განსხვავებას იძლევა L ხელნა-
წერი — „საბოძქარი“ და C ხელნაწერი — საერამანგო — მაგრამ ამით არ შეიძლება
ჩვენთვის გადამწვევტი მნიშვნელობა აქონდეთ. ორივე ხელნაწერი გვიანდელია —
C 1729 წ. ეკუთვნის, ხოლო L — XIX სს და თანაც ფრიად „შერყენილი და შეცვლი-
ლია“, მაგრამ მაინც ჩვენთვის საინტერესოა; როგორც ჩანს, XVIII და XIX სს. გადამ-
წერებისათვის საყვებით ნათელი არ ყოფილა „საკარგავის“ მნიშვნელობა და ერთ
შემთხვევაში ის „საბოძქართ“ შეუცვლიათ, ხოლო მეორე შემთხვევაში — „საერამანგო“.

ამრიგად, „ვისრამიანის“ ქართული ვარიანტის მიხედვით „საკარგავად“ გაცემოდა ქვეყნები (ტაბარისტანი, გურგანძე, ახლანდღეს თო ქვეყანა“), ქალაქები (რე ქალაქი, „თითო ქალაქი“) ტემპისგამაჩვენებელი (მსახურთუხუცესობა, ამირსპასალარობა); საესებით ნათელია, რომ ამ შემთხვევაში საკარგავი დროებით (სამსახურის პირობით) მფლობელობაში გაცემულ მიწა-ადგილს, „ბენეფიციუმსა“ და „პომესტიეს“⁷⁰ კი არ აღნიშნავს, არამედ განსაგებლად, სამართავად მიცემულ ქვეყანას, ქალაქსა თუ სახელოს. ჩვენთვის მნიშვნელოვანია აგრეთვე ისიც, რომ „საკარგავი“ „ვისრამიანში“, მის ქართულ ვარიანტში, რომელიმე აღმოსავლური სამოხელეო თუ სხვა სახის ტერმინის თარგმანს არ წარმოადგენს. ეს ტერმინი თვით ქართველი ავტორის მიერ არის შემოტანილი, როგორც ჩანს, ქართული სინამდვილიდან და ამიტომაც მას „ვისრამიანის“ დღემდე ცნობილ სპარსულ ორიგინალებში, როგორც ეს თავის დროზე ალ. ბარამიძემაც შენიშნა, შესატყვისი არ მოეპოვება⁷¹.

⁷⁰ „ვისრამიანის“ რუსულ თარგმანში ჩვენთვის საინტერესო ადგილი შემდეგნაირად არის გადმოცემული: «Каждый день он увеличивая свою славу, веселился, раздавал подарки, устраивал пиры и дарил поместья царям и вельможам» («Висрамиани», перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии С. Иорданишвили, 1949, გვ. 361).

⁷¹ ახ. აღ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, გვ. 120; შემომოტანილი ამონაწერი ქართული „ვისრამიანიდან“ მის სპარსულ შესატყვისში ასე იკითხება: რამინი „ერთ კვირას ამულში იყო მხიარული, განუწყვეტლივ ცლიდა და ცლიდა სასმისს. ამის შემდეგ ტაბარისტანი რომამს მისცა... ასევე ქალაქი რეი მისცა ბუპარუნს... ამის შემდეგ გორგანი აღინს მისცა... მის სასახლეში სუფაბადი (-სპასპეტი, ამირსპასალარი) ვირო იყო, მისი ჰამფეო კარის საჩანავი (-უფროსი, მსახურთუხუცესი) შირო იყო... როცა ყოველი ქალაქი მართლმსაჯულ მეფეებს ჩაახარა, (და) ყოველ მხარეს დამცველი მიუჩინა, (თავად) მეჩვის ვხას დაადგა... (ვის-ო რამინ, მ. მამჭურის გამოცემა, გვ. 375; ეს ადგილი ჩვენი თხოვნით თარგმანში მოღუდა, რისთვისაც მას მადლობას მოვასხენებთ).

ყოველივე ამის შემდეგ, სარწმუნოდ ვერ მივიჩნევთ ს. კაკაბაძის კატეგორიულ განცხადებას: „საკარგავი ვისრამიანის ქართულ-სპარსული ტექსტების შედარებით უდავოდ არის სპარსული, რომელიც იხმარებოდა ბიზანტიაშიც (ტიმარ)“ (იხ. მისი, ვახტანგ გორგასალი, გვ. 44). ს. კაკაბაძემ ახლახან გამოქვეყნებულ ნაშრომში თავისი ეს აღრინდელი მოსაზრება ერთგვარად შეცვალა და ქართული ვისრამიანის „საკარგავი“ „სპარსულ ტექსტთან შეუფერებლად“ ნახმარ ტერმინად მიიჩნია, „მაგრამ სპარსული თიმარის შესატყვისად. თიმარი კი (სიტყვა ბერძნული წარმოშობისაა) უფრო ვეიან ოსმალეთში დადასტურებულია, როგორც სამხედრო ღენის აღმნიშვნელი“ (ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, გვ. 200). ასე რომ, ს. კაკაბაძის აზრით, „საკარგავი“ „ვისრამიანში“ ნახმარია როგორც სამხედრო სამსახურისათვის გაცემული მამული, სამფლობელო, რაც, როგორც ვნახეთ, სრულებით არ გამოიმდინარეობს „ვისრამიანის“ შემომოტანილი ტექსტიდან.

ამრიგად, „საკარგავი“ XI—XIII სს. ქართული სახელმწიფოებრივი წყობილებისათვის დამახასიათებელი მოხელეობის ფორმის აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინად უნდა იქნეს მეჩხეულე

„ვისრამიანის“ ზემომოტიანილი ადგილ-ს მონაცემები — ცერძოდ, რამინის მიერ ხელმწიფეთა და დიდებულთადმი „საკარგავის“ ბოძება ერთგვარად ესიტყვება (ეხმაურება) შოთა რუსთველის „ვეფხისტყაოსნის“ შესაბამის ადგილს, ფარსადანის მოქმედებას, როცა ამ უკანასკნელმა ჯერ სარიდანს, ხოლო შემდეგ ტარიელს „საკარგავი“ უბოძა.

ინდოეთის ექვსი სამეფოს მფლობელს ფარსადანს შეეწყნარა (ეყმო) მეშვიდე სამეფოს მეფე სარიდანი (გაეიხსენოთ რამინის შაჰინშაჰობა): ვასალი აწ ველარ იქნებოდა კეისარი. თვითხელმწიფე — „სხვად პატრონია, მართ ოდენ არა აქვს კეისარობა“ (311)⁷². მაგრამ ის შინაც ფრიად შეწყნარებული და განდიდებული იყო ფარსადანის მიერ; „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი ხელნაწერის მიხედვით, ფარსადანმა სარიდანს:

„ერთი სამეფო საკარგავოდ, უბოძა ამირბარობა, თვით ამირბარსა ინდოეთს აქვს ამირსპასალარობა“ (311)

აღ. ბარამიძის აზრით, „საკარგავოდ“ სავსებით შეესატყვისება „საკარგავს“ და როგორც ერთი, ისე მეორეც „კარგი, ერთგული ყმისათვის ნაწყალობევი სამფლობელოს“ ეწოდებოდა. ასე რომ, საკარგავიცა და საკარგავმაც ერთი ძირისაგან (კარგი, ერთგული, კეთილი) არის ნაწარმოები. ჩვენ ზემოთ უკვე ვნახეთ, რომ „საკარგავი“ მართლაც „კარგი“-საგან წარმოდგება, მაგრამ მას „კარგის“ დღევანდელ, ჩვეულებრივ გაგებასთან ბევრი არა აქვს საერთო⁷³, მით უფრო კარგ, ერთგულ ყმასთან და, მაშასადამე, „საკარგავოსთან“. „საკარგავოდ“, როგორც თავის დროზე ნ. შარმა გარკვევით მიუთითა, თითქოს უნდა იყოს „ღირსეული საჩუქარი შესანიშნავი რაინდისა“ და არა „შესანიშნავი ვასალური ნაღელი“⁷⁴. ცხადია,

⁷² „ვეფხისტყაოსნის“ სთიანდო ტაბეები ყველგან მითითებულია შოთა რუსთველის დაბადების 800 წლისთავთან დაკავშირებით საიუბილეო კომიტეტის დადგენილებით 1966 წ. დაბეჭდილი ტექსტის მიხედვით.

⁷³ ჩვენ საეჭვოდ არ მიგვაჩნია, რომ ქართულში ჩვეულებრივი მნიშვნელობით ნახშირი კარგი—წესიერი, რიგიანი—მომდინარეობს „კარგის“ ძველებური გაგებიდან—წესი, რიგი.

⁷⁴ საკარგავო Sa—karg—kto следует понять не как «прекрасный васальный надел», а как «(дар) достойный прекрасного витязя...» (Н. Я. Марр)

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, „საკარგუმოსა“, და „საკარგავის“ ამგვარი დაკავშირება და მით უფრო „საკარგუმოს“ გამოყენება „საკარგავის“ გასამართლად და პირიქით, როგორც ალ. ბარამიძის ცნობის მიხედვით, რობს, ჩვენ შეუძლებლად მიგვაჩნია.

კიდევ მეტი, „ვეფხისტყაოსნის“ ზემომოტანილ ტაეპში ერთგვარად უადგილოდ გამოიყურება „საკარგუმო“. ყველაფერი ის, რაც სარიდანს მიეცა, შოთა რუსთველის სიტყვით, უნაკლოდ ებოძა მამის შემდეგ მის მემკვიდრეს ტარიელს, და ყველაფერ ამას, როგორც ცნობილია, ავტორი „საკარგავს“ უწოდებს:

„ასი ეზოა საქურკლე, ეზრძანა ახლა შავისა,
ზოძება მისეულისა, ს რ უ ლ ი ს ა საკარგავისა:
„შენ გქონდეს ამირბარობა, ქმნა მისვე საურავისა“
(329).

ცხადია, „მისეულის“ ქვეშ „მამისეული“, სარიდანისეული იგულისხმება და, მამასადამე, აქ მამისეული „საკარგავის“ ტარიელზე სრულად გადაცემის შესახებ არის საუბარი. თუ ეს ასეა, და ამაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია, „ვეფხისტყაოსნის“ ზემომოტანილ 311-ე სტროფშიც სარიდანის „საკარგავის“, ე. ი. სწორედ იმის შესახებ უნდა ყოფილიყო საუბარი, რომელიც ასე სრულად გადაეცა მისი სიკვდილის შემდეგ თავისივე მემკვიდრე ტარიელს. ასე რომ, 311-ე სტროფშიც თავდაპირველად საკარგავის გადაცემის შესახებ უნდა ყოფილიყო საუბარი და იქ, თავის დროზე „საკარგუმოდ“-ის მაგიერ „საკარგავად“ უნდა წერებულყო.

ეს ადრევე (1958 წ.) სავსებით სწორად შენიშნა ალ. ბარამიძემ — „316-ე სტროფშიც (იგულისხმება ახლანდელი 311-ე, შ. მ.) თავდაპირველად ალბათ „საკარგავად“ იკითხებოდა“. — შენიშნავდა იგი და, სრულიად სამართლიანად, აღდგენილ ტექსტში მის შეტანას მოითხოვდა. ალ. ბარამიძემ ისიც მიუთითა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგ ხელნაწერში „საკარგუმოს“ ნაცვლად იკითხება „საკარგავად“⁷⁵.

ალ. ბარამიძის სისწორეში ეჭვის შეტანა შეუძლებელი იყო და ალბათ ამით აიხსნება, რომ შოთა რუსთველის დაბადების 800 წლისთავის საიუბილეო კომიტეტის დადგენილებით დაბეჭდილ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში ჩვენთვის ასე საინტერესო 311-ე სტროფი ამჟამად ამგვარად იკითხება:

Вступительные заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава, Тр. кн. XII, СПб, 1910, гл. XI, №6. 4).

⁷⁵ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთველი, გვ. 119; შტრ., „ვეფხისტყაოსანი“, ჩანართი და დანართი ტექსტებით, თბილისი, 1956, სტრ. 420.

„ერთი სამეფო საკარგვად, უბოძა ამირბარობა.
თვით ამირბარსა ინდოეთს აქვს ამირ-სპასალარობა.
მეფედ რა დაქდა, არა სკირს ზელისა მიუმწედარობა;
სხვად პატრონია, მართ ოდენ არა აქვს კვისარობა“.

მარკინული
ბიბლიოთეკა

ამრიგად, „ვეფხისტყაოსნის“ მოტანილი ადგილების მიხედვით, ფარსადანთან შეწყნარებულ სარიდანს, ყოფილ მეფეს, თავისი ახალი სუზერენისაგან ინდოეთის 7 სამეფოდან ერთ-ერთი (არა მაინცდამაინც თავისი) მიეცა „საკარგვად“ (საკარგავად). მართო ამ ადგილიდანაც სავსებით ნათელია, რომ „საკარგავი“ არ არის არც სამეფო და არც დროებით მფლობელობაში გაცემული ქვეყანა თუ მიწა-ადგილი, იგი არც საერისთავოა, — „საკარგავი“ ამ შემთხვევაში სამოხელეოდ (მაგრამ არა საერისთავოდ) გაცემული ქვეყანაა. სამეფოს საკარგავად გაცემას, შოთა რუსთაველის სიტყვით, თან სდევდა სხვა სამოხელეო თანამდებობათა ბოძებაც — ამირბარობისა⁷⁶, რომელსაც ინდოეთში ამირსპასალარობაც ჰქონდა. ასე რომ, შეწყალებული სარიდანი ყოველმხრივ (სხვა მხრივ) დიდი პატრონი იყო („სხვად პატრონია“), მას არაფერი აკლდა, ოღონდ არ ჰქონდა მეფობა („მართოდენ არა აქვს კვისარობა“). როგორც ჩანს, „საკარგავი“ შეიძლებოდა მიეცათ (და, მაშასადამე, „მოსაკარგავდაც“ ყოფილიყო) არა მართო შედარებით წვრილი (მცირე) მსახურეული აზნაურისათვის, არამედ, აგრეთვე დიდი პატრონისათვის, ყოფილი მეფისათვისაც კი⁷⁷. ასევე, „სხვად პატრონი“ იყო, რუსთაველის მიხედვით, სარიდანის შემკვიდრე ტარიელიც, რომელსაც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „სრულად ებოძა“⁷⁸ მამი-

⁷⁶ „ამირბარი“ ნ. მარის მიერ განმარტებული იყო როგორც «Мир дшора», «мир гофмейстер» (იხ. Н. Я. Марр, დასახელებული გამოკვლევა, გვ. XI, შენ, 4.). ე. ი. როგორც მსახურთუხუცესი (სახლთუხუცესი), აკ. შანიძის მიხედვით კიდევ „ამირბარი“ წარმოადგარი უნდა იყოს ამირ-ულბაპრისაგან, რაც „ზღვათა ვაზირს“, ანუ საზღვაო ძალთა უფროსს ნიშნავს (იხ. ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, გვ. 179).

⁷⁷ მსგავსი მოსაზრება გამოთქმული აქვს ალ. ბარამიძეს: „საკარგავი (და შესაფერისად მოსაკარგავე) პატარაც შეიძლებოდა ყოფილიყო და დიდიც“ (იხ. მისი შოთა რუსთაველი, გვ. 122. შდრ. აგრეთვე მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55).

⁷⁸ ბოძება „სრულთა საკარგავისა“ სრულებით არ გულისხმობს „სრული და არასრული საკარგავის არსებობას, როგორც ზოგს ჰგონია. „ბოძება მისეულთა სრულისა საკარგავისა“, ცხადია, მამის საკარგავის სრულად ბოძებას გულისხმობს მხოლოდ.

სეული „საკარგავი“, ე. ი. ერთი სამეფო „საკარგავად“ და ამირბარობა; ცხადია, მას ეანდერძა აგრეთვე „ქმნა მისივე საურავისა“, ამ სახელოთა განგება, საკარგავის და ამირბარობის „ხელის სუფრავისა“ ქმნა. ტარიელიც, მამამისის მსგავსად, ფარსადანის სამეფო-კარგავად დიდმოხელე-მოსაკარგავეა.

„ვისრამიანსა“ და „ვეფხისტყაოსანში“ „საკარგავის“ ხმარების შემომოტანილი მაგალითებიდან სრულებით არ ჩანს, რომ „საკარგავი“ იყოს „ისეთი სამფლობელო მიწა-წყალი, რომელსაც მეფე უბოძებდა ხოლმე მის სამსახურში (უპირატესად სამხედრო სამსახურში) მყოფ ერთგულსა და მისანდო პირს“⁷⁹. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „საკარგავი“, მართალია, ნაბოძები, გაცემული ქვეყანაა, მაგრამ არა „სამფლობელო სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული“, არამედ მხოლოდ სამოხელეოდ, განსაგებლად, საგამგეოდ და სამართავად გაცემული.

შემთხვევითი არ არის, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი უკანასკნელი გამოცემის (1960 წ.) ლექსიკონში, რომელიც ა. შანიძის მიერ არის შედგენილი, „საკარგავი“ განმარტებულია როგორც „საგამგეო“ და არა როგორც პირობითი სამფლობელო⁸⁰.

ამავე მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს, ჩვენი აზრით, „საკარგავი“ ბექას სამართლის პირვანდელ ნუსხებშიც.

ბექა-აღბულას სამართალი ერთადერთი, შედარებით გვიანდელი ძეგლია, სადაც მოხსენიებულია ჩვენთვის საინტერესო სამივე ტერმინი—„საკარგავი“, „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“. ყოელა ეს ტერმინი გვხვდება ბექას სამართლის წიგნში, ე. ი. XIII ს. მიწურულის ქართულ ძეგლში. და სწორედ ეს X 111 ს. მიწურული მიჩნეული უნდა

⁷⁹ იხ. ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, გვ. 122; შდრ. მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს გაერთიანება, გვ. 51, 52, 53.

⁸⁰ იხ. ჩვენი სუენჯე, ტ. 3, 1960, გვ. 319.

„საკარგავის“, როგორც ტერმინის, შემონახვა ბექას სამართალში და ამ უკანასკნელის შეტანა „ბექა-აღბულას სამართლის“ სახელით ცნობილ XIV ს. კრებულში თითქოს შესაძლებლობას უნდა იძლეოდეს იმის სამტკიცებლად, რომ „საკარგავი“ XIV საუკუნეშიც გავრცელებული ტერმინი იყო. მაგრამ ამას მხარს არ უჭერს სხვა მასალა. ჩვენ არ მოგვეპოვება XIV ს. და შემდეგდროინდელი რაიმე სახის წყარო, სადაც „საკარგავი“ იყოს დადასტურებული. ამას გრდა, XIII ს. სამართლის წიგნის შეტანა XIV ს. კრებულში „საკარგავის“, როგორც ტერმინის, გავრცელების დროის გასასაზღვრავად ვერ გამოგვადგებოდა, როგორც ცნობილია, ბექას სამართალი მისთვის დამახასიათებელი ტერმინით—„საკარგავით“ უფრო გვიანდელ (XVIII ს. დამდეგის) კრებულებშიც იყო შეტანილი, მაგრამ ფაქტია, რომ ამ დროს ეს ტერმინი უკვე აღარ იხმარებოდა.

იქნეს ქართულ წყაროებში „საკარგავის“ ხმარების ზედა თარიღად ამის შემდეგ, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, „საკარგავი“ და მისგან ნაწარმოები ზემომოტანილი ტერმინები გამჭრალაია შემცირდა, რომ XVII—XVIII სს. იგი არცთუ სავესებით სწორად და მზუსტად სწავლა მოღაით. აღსანიშნავია, რომ საკუთრივ ვახტანგის კანონებში მიწის მფლობელობისა თუ მოხელეობის რაიმე სახის აღსანიშნავად ეს ტერმინი არ იხმარება და ის მხოლოდ ლექსიკონებსა და განმარტებებში შეაქვთ თვით ვახტანგ VI, საბასა და სხვ.

ამასვე ადასტურებს ისიც, რომ ბექას სამართლის დღემდე უძველესად მიჩნეულ 1672 წ. ხელნაწერში ეს ტერმინი („საკარგავი“) არსად არ არის ნახმარი და რომ არ გვექონოდა ბექას სამართლის ვახტანგისეული ნუსხა, არც ის გვეცოდინებოდა, რომ „საკარგავი“ ბექას სამართლის ძეგლში იხსენიებოდა. აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ ბექას სამართლის 1672 წ. ნუსხაში მხოლოდ ერთგან (მუხ. 45), ერთ შემთხვევაში ცვლის „საკარგავს“ „მამული“, ხოლო სხვა შემთხვევაში (ამავე 45-ე მუხლის დასასრული და 55-ე მუხლი) მოხსენიებული „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“ კი 1672 წ. ნუსხაში საერთოდ არ არის. როგორც ჩანს, XVII ს. გადამწერს უკვე კარგად აღარ ესმოდა არც „საკარგავი“ (მაგრამ მას მაინც მოუძებნია თითქოს მისი შესატყვისი — „მამული“) და მით უფრო „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“. ეტყობა, XVII ს. გადამწერ-რედაქტორს ვერ მოუხერხებია „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაოს“ განმარტება. თუ „საკარგავის“ შესატყვისი „მამული“ იქნებოდა, ამის შესაბამისად „მოსაკარგავის“ შესატყვისი — „მემამულე“, ხოლო „სასაკარგაოსი“ კი „სამამულე“ უნდა ყოფილიყო და ბექას სამართლის ჩვენთვის საინტერესო მუხლები 1672 წ. ხელნაწერში ამგვარ სახეს მიიღებდა: „მამულისა ვასყიდვა ცუდია ბატონისა დაუმოწმებლად და ნახევარი ფასი მსყიდველსა სარეგულენოდ დაუშავდეს... მაგრამ ნუ ვინ დაეზმის მემამულისაგან სყიდვასა“... „და თუ ადგილი მემამულისა გამოითხოოს, არა ემართლების არც სასყიდლად, არცა სამამულოდ პატრონისაგან“. ეს კი უაზრობა იქნებოდა და ამიტომაც 1672 წ. გადამწერს საქმე უფრო მარტივად გადაუწყვეტია — ასეთი უხერხულობის გამომწვევი და მისთვის არცთუ ნათელი ტერმინები — „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“ ყოველგვარი შესატყვისების მოძებნის ცდის გარეშე, სამართლის მუხლების სათანადო ადგილების შეკვეციით, საერთოდ ამოუგდია.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, „საკარგავი“, „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“ გვხვდება ბექას სამართლის მხოლოდ ვახტანგი-

სეულ რედაქციაში. ჩვენ აქ ზედმეტად მიგვაჩნია მტკიცება იმისა, რომ ეს ტერმინები არ შეიძლება ბექას სამართლის ამ ნუსხაში სწავლული მეფე-რედაქტორის მიერ თვითნებურად შემოტანაში მივიჩნიოთ; ამ ტერმინების შემონახვა ბექას სამართლის ვახტანგისეულ რედაქციაში შემდეგზე უნდა მიგვითითებდეს: ა) ბექას სამართლის თავდაპირველ ნუსხებში (XIII ს. მიწურულსა და მის ახლო დროს) ეს ტერმინები უდავოდ იყო. ბ) მაგრამ გვიანდელ გადამწერებს, მათ შორის 1672 წ. ხელნაწერის გადამწერსაც, ამ ტერმინების შენარჩუნება შეუცვლელად, ან კიდევ, საერთოდაც საჭიროდ არ მიუჩნევიათ, და გ) რაც მთავარია ბექას სამართლის ვახტანგისეული რედაქცია, უკეთ, კრებული-ხელნაწერი S—3683 უფრო ძველი ნუსხიდან მომდინარეობს, ვიდრე 1672 წლისა. ამას გვიდასტურებს ბექას სამართლის ვახტანგისეულ ნუსხაში ისეთი ძველი ტერმინების შემონახვა, როგორცაა „საკარგაე“, „მოსაკარგაე“, „სასაკარგაო“, „პატრონი“⁸¹ და სხვ. ვახტანგის ნუსხაში რომ ძეგლის თავდაპირველი ტექსტი უკეთაა შემონახული, ეს შენიშნული აქვს ბექა-ალბუღას სამართლის გამომცემელს ი. დოლიძესაც. იგი წერს: „1672 წ. ხელნაწერის გაცნობამ და ვახტანგის კრებულის S 3683 ხელნაწერთან შედარებამ ცხადყო, რომ 1672 წ. ხელნაწერშიც ძეგლის თავდაპირველი ტექსტი ყველგან დაცული არ არის და საკმაოდ დაზიანებულია. აღმოჩნდა, რომ მუხლების ზოგი ნაწილი უკეთესად იკითხება ვახტანგის კრებულის ხელნაწერებში“⁸². ამის საუცხოო მაგალითია თვით 45-ე და 55-ე მუხლები, სადაც ჩვენთვის საინტერესო ტერმინებია შემონახული. ამგვამდ არაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ ვახტანგისეულ რედაქციას, ცხადია, კომენტარის სახით ბევრი, ალბათ, ახალი (რედაქტორისეული) განმარტებები ახლავს და წინადადებები აქვს დართული. მაგრამ ეს ამ კონკრეტულ შემთხვევაში საქმის ვითარებას არ ცვლის. ფაქტია, რომ ამ შემთხვევაში და საერთოდაც, ჩვენი აზრით, ბექას სამართლის ვახტანგისეულმა რედაქციამ უკეთ შემოგვინახა პირვანდელი ტექსტი, ვიდრე 1672 წ. ხელნაწერმა⁸³.

⁸¹ იხ. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, ბექას სამართალი, მუხ. 42, 44, 45. და სხვ.

⁸² ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 72.

⁸³ შეკლევრების მიერ კი სწორედ ეს (1672 წ.) ხელნაწერი არის მიჩნეული ძირითადად და ალბათ ამით აიხსნება, რომ ი. დოლიძემ ბექას სამართლის რუსული თარგმანის გამოცემისას XVIII ს. ხელნაწერის ეს ჩვენთვის საინტერესო ადგილი და ტერმინი საერთოდ არც მოიხსენია და თარგმანიც მთლიანად 1672 წ. ხელნაწერის მიხედვით შეასრულა (იხ. მისი, Судебник Бека и Агбуга, 1960).

ამაში ჩვენ ბექას სამართლის ამ ორი რედაქციის სათანადო აღგილების ურთიერთშედარებაც დაგვარწმუნებს:

ვახტანგისეული რედაქციით

სათანადო
ეროვნული
ბიბლიოქოლი

„საკარგავისა ვასილდა ცუდი იქნება პატრონისა უმოწყებლად და ვისაცა ვეილოს, ნახეარი ფასი სარვევენოდ მას დაუშავდეს და ნახეარი გამსუიდევისა, ამას შივა ერთობ რამე აკლია, მაგრამ ნუ ვინ დაეზმის მოსაკარგავისაგან სუიდეასა“ (მუხ. 45).

„არცა უმტერო კაცი კაცისა მამულისა გამოთხოვნას ემართლების, არცა სასუილად, არცა სასაკარგოდ პატრონისაგან“ (მუხ. 55).

1672 წ. ხელნაწერის მიხედვით

„მამულისა ვასილდა ცუდია პატონისა დაუმოწყებლად და ნახეარი ფასი მსუიდევლსა სარვევენოდ დაუშავდეს. ამაშივან მართლობა რამე აკლია, მაგრამ ნუ ვინ დაეზმის სუიდეასა“.

„და(თუ) ადგილი მემამულისა გამოთხოვოს, არა ემართლების არცა სასუილად პატონისაგან“.

როგორც ვხედავთ, ვახტანგისეული რედაქციის „საკარგავი“ 1672 წ. ხელნაწერის მიერ შეცვლილია „მამულად“, ხოლო „მოსაკარგავე“ და „სასაკარგაო“ კი საერთოდ ამოგდებულია.

სწორედ ამ გარემოებამ — „საკარგავის“ განმარტებამ „მამულით“ — მისცა საფუძველი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ი. დოლიძეს, რომ „საკარგავი“ პირობით მფლობელობაში გაცემული მიწა-ადგილის (მამულის) აღმნიშვნელად მიეჩნია. მაგრამ შეიძლება „საკარგავის“ შესატყვისად „მამული“ გვეხმარა? „მამული“ თვით ბექას სამართლის მიხედვით, როგორც ი. დოლიძე სავესებით მართებულად მიუთითებს, „მემკვიდრეობითი მფლობელობა“⁸⁵ და არა პირობითი. სავესებით ნათელია, მემკვიდრეობით მფლობელობის აღმნიშვნელი „მამული“ „საკარგავის“ გასამარტავად 1672 წ. გადამწერის მიერ არასწორად იყო გამოყენებული; მაგრამ იქნებ უკვე ბექა-ალბულას დროს „საკარგავი“ „მამულად“, ე. ი. მემკვიდრეობით მფლობელობადაა ქცეული, როგორც ამას ნ. ასათიანი ვარაუდობს⁸⁶. თუ ეს ასეა, რაც ჩვენ სარწმუნოდ არ მიგვაჩნია⁸⁷, მაშინაც, ცხადია, ბექას სამართალში ნახსენები „საკარგავი“

⁸⁴ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 305—306, 311.

⁸⁵ იქვე, გვ. 155.

⁸⁶ იხ. ნ. ასათიანი, სათავადოების არსებობის საკითხისათვის, გვ. 31—

32.

⁸⁷ ასეთი მოსაზრების წინააღმდეგ ლაპარაკობს თუნდაც ის ფაქტი, რომ ბექას სამართალში „საკარგავთან“ ერთად ჯერ კიდევ გვხვდება „მოსაკარგავე“, რომელიც

ჩვენ არც ამ შემთხვევაში გამოგვადგებოდა XI—XII სს. საქართველოში არსებული საკარგავების სისტემის შესასწავლად, 1672 წ. ხელნაწერის „მამული“ არ შეიძლება დამდგის ნუსხის „საკარგავის“ შესატყვისად, მის სრულფასოვან განმარტებად მივიჩნით.

როგორც ჩანს, ბექას სამართლის 1672 წ. გადაწერისა თუ რედაქტორისათვის უკვე გაუტებარმა ტერმინმა „საკარგავმა“ მის ხელში „მამულის“ სახე მიიღო და ბექას სამართლის ეს ადგილიც თანამედროვეთათვის უფრო გასაგები გახადა.

მაგრამ ბექას სამართლის „საკარგავში“ „მამული“ რომ არ შეიძლება იგულისხმებოდეს, რომ „მამული“ და „საკარგავი“ ამ შემთხვევაში სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა, ამას ზემოთქმულს გარდა შემდეგი გარემოებაც ადასტურებს.

მართალია, ნ. ურბნელმა არცთუ სწორად განმარტა „საკარგავის“ მნიშვნელობა, მაგრამ ყურადღება მიაქცია ამასთან დაკავშირებით ერთ მნიშვნელოვან გარემოებას, კერძოდ იმას, რომ ბექას კანონი საკარგავის გასყიდვისათვის აკანონებდა ე. წ. სარეგვენოს, რაც, ნ. ურბნელის საესებით სწორი შენიშვნით, სხვა შემთხვევაში დადასტურებული არ არის: „სამამულო (ე. ი. მიწის გაყიდვასთან დაკავშირებული) სარეგვენო მოხსენებული არაა“ ბექა-აღბულას სამართალში⁸⁸, — წერდა ნ. ურბნელი. ეს იმიტომ, რომ „მამულის პარვა არ შეიძლებოდა“ და, ცხადია, „არც სამამულო სარეგვენო იყო საჭირო“⁸⁹. სარეგვენო მხოლოდ „საკარგავზე“, ე. ი. ნ. ურბნელის აზრით, ნაპარავი, დაკარგული საქონლის გაყიდვაზე იყო დაკანონებული. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ნ. ურბნელი ცდებოდა, როცა საკარგავს ნაპარავ ან კიდევ დაკარგულ საქონლად მიიჩნევდა, მაგრამ ფაქტია, რომ მამულის (მიწის) უნებართვო თუ სხვა სახის გაყიდვაზე კანონი არავითარ სარეგვენოს საერთოდ არ აწესებდა. მაგ., ბექას სამართლის 55-ე მუხლის მეორე ნაწილში ნათქვამია: „თუ იყიდოს, ოდესცალა მემამულემან მოიკითხოს, მიწა, დაუდვას უმიზნოდ და ფასი ამღებელს სთხოოს“⁹⁰, ან კიდევ: „თუ გლეხმან მისისა პატრონისა კელჩაურთავად გაყიდოს რამე, ანუ დაწინდოს

შეძლებულია მემამულის შესატყვისად მივიჩნით. ამას გარდა, XI ს. ძველში კი არ ცვლიან ერთმანეთს „საკარგავი“ და „მამული“, როგორც ნ. ასათიანი წერს, არამედ ამ ძველის გვიანდელ გადაწერებში.

⁸⁸ ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი, ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, გვ. 215. იქვე.

⁹⁰ ი. დ. ო. ლ. ი. ძ. ძველი ქართული სამართალი, გვ. 311.

სამამულო, მართალი არ არის; ადგილი პატრონისა არის მან კაც-
მან ფასი ამღებსა თხოოს“²¹. როგორც ვხედავთ, ორივე შემთხვევაში
მიწის, პატრონის ნებართვის გარეშე გაყიდვის შესახებ სასაქარგოსო
და ორივე შემთხვევაში პატრონისა და მიწის მყიდველის წინაშე პა-
სუხისმგებელია მხოლოდ გამყიდველი; მან უნდა „დაუდკას უმიზე-
ზოდ მიწა“, „ადგილი პატრონისა არის“; მყიდველმაც მასვე უნდა
მოსთხოვოს ფასი გაღებული და, რაც მთავარია, ნ. ურბნელის არ
იყოს, ასეთი გაყიდვისათვის არავითარი სარეგვენო არ იყო დაწესე-
ბული არც გამყიდველისა და არც მყიდველისათვის. ასე რომ, „სა-
რეგვენო“ მხოლოდ „საკარგავის“ უნებართვო გაყიდვის გამო წეს-
დებოდა. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მართო ეს გარემოებაც
საკმარისი იქნებოდა იმის სამტკიცებლად, რომ ბექას სამართლის
„საკარგავი“ არ შეიძლება ნიშნავდეს „მამულს“, თუნდაც პირობით
მფლობელობაში გაცემულ მიწა-ადგილს, კერძოდ კი, 1672 წ. ხელ-
ნაწერის მიერ მოცემულ განმარტებას. ამრიგად, მოტანილი მასალები
ნათელყოფენ, რომ 1672 წ. ხელნაწერის მონაცემი „საკარგავის“
განმარტავად ვერ გამოდგება და, მაშასადამე, ამ ხელნაწერის
მიერ მოცემულ შესატყვისზე („მამული“) დამყარება იმის სამტკი-
ცებლად, რომ საკარგავი იგივეა, რაც „ბენეფიციუმი“ და „პომეს-
ტიე“, მაინცდამაინც მართებული ვერ იქნებოდა.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „საკარგავისადმი“ მიძღვნილი მუხ-
ლი (45) არც ვახტანგისა და მისი კრებულის შემდგენელთათვის
ყოფილა მთლად ნათელი. ალბათ ამიტომაც, რომ აქ სხვათა შორის
ნათქვამია, „ამას შიგან ერთობ რამე აკლია“, ყველაფერი ნათელი
ვერ არისო, მაგრამ ის კი საჭიროა ვიცოდეთ, რომ „მოსაკარგავისა-
გან სყიდვას“ „ნუ ვინ დაებმისო“.

ის გარემოება, რომ 1672 წ. გადამწერმა თავი აარიდა „მოსა-
კარგავისა“ და „სასაკარგავოს“ განმარტებას, ისიც, რომ ამ (45) მუხლს
რალაც აკლია და, რომ აქ ყველაფერი ნათელი არც XVIII ს. ყოფი-
ლა, ჩვენ არ გვაძლევს უფლებას ბექა-ალბუღას სამართლის ზემომო-
ტანილი მუხლებიდან კატეგორიული, უეჭველი დასკვნები გავაკეთოთ
და აქ მოხსენიებული „საკარგავი“ მაინცდამაინც „პირობით მფლობე-

²¹ ი. დ. ლ. ი. ძ., ძველი ქართული სამართალი, გვ. 322, მუხ. 76.

ლობაში“ მყოფ „მამულის“ აღსანიშნავად მივიჩნით; მით უფრო, რომ, როგორც ვნახეთ, 45-ე მუხლი, სადაც „საკარგავის“ ცხელგანთქაზეა საუბარი, არც ერთი ფორმით გაცემული მამულის ვასაქცევეს უნდა გულისხმობდეს.

მაინც რა შეიძლება იგულისხმებოდეს ბექას სამართლის „საკარგავის“ ქვეშ? ცხადია, ის, რაც ამ ტერმინით აღინიშნებოდა XII—XIII სს. საქართველოში—სამოხელეოდ გაცემული ქვეყანა, ის, რასაც გულისხმობდა ბექა-აღბუღას სამართლის პირველი „გამომცემელი“ —ვახტანგ VI — „გასარიგებელი“ და არა პირობით მფლობელობაში გაცემული მამული.

სამოხელეოდ, გასარიგებლად გაცემული ქვეყნის გაყიდვა კი, როგორც ჩანს, კანონის მიერ „სირეგვენედ“ იყო მიჩნეული. მაგრამ ფაქტია, რომ ასეთ „სირეგვენეს“ მაინც ჰქონდა ადგილი. ყველაფერი ეს კი გვიანი ხანისათვის დამახასიათებელი და ამავე დროს საკარგავის, როგორც სამოხელეო სისტემის, თანდათანობით გადაგვარების მაუწყებელი უნდა იყოს.

„საკარგავის“, როგორც სამოხელეო ტერმინის, შინაარსის გახსნაში ჩვენ დაგვეხმარება თვით ამ ტერმინის მეორეგვარი მნიშვნელობაც, კერძოდ, საკარგავის ხმარება ფულადი სარგოს, გასამრჯელოს და სხვ. მსგავსთა აღსანიშნავად. ამ მხრივ ჩვენთვის საინტერესო მასალას ისევ XI—XII სს. ქართული ძეგლები იძლევა.

როგორც ა. ბოგვერაძემ მიუთითა, „საკარგავი“ ფულადი გასამრჯელოს მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი „ქართლის მატჩანეში“. როგორც ცნობილია, გაქცეული ფადლონი მის „მეცნიერ კაცს“ ემუდარებოდა: „მიიღე ჩემგან ოქრო და ვერცხლი დიდძალი და საკარგავნი მრავალნი, და ნუ შემიწამებ; გარდამიყვანე მინდორად და წამომყევ თანაო“⁹². ძნელი წარმოსადგენია, რომ განსაცდელში მყოფი ფადლონი ასეთ მომენტში მის დასატყვევებლად გამზადებულ ქართველ კაცს, თავდახსნის მიზნით, თავის ქვეყანაში პირობით სამფლობელო ადგილ-მამულებს შეჰპირდებოდა. ცხადია, ამ შემთხვევაში საუბარი უნდა ყოფილიყო სახელდახელო გასამრჯელოზე — ოქრო-ვერცხლსა და ფულზე; როგორც მ. ლორთქიფანიძეც წერდა, XI ს. ავტორისათვის ამ შემთხვევაში

⁹² მატჩანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 311, შტრ., ბ. ბოგვერაძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 69, შ.ნ. 76.

„საკარგავი“ გარკვეული სამსახურის სანუქფოდ გაცემული საბა-
გიერო⁹⁵, უფრო სწორად, გასამრჩელოა.

ამავე მნიშვნელობით იხმარება, ჩვენი აზრით, ^{ეროვნულ} ^{საქართველოში}
„ამირანდარეჯანიანშიც“. ერთ-ერთი ჭაბუკი, „არაბთა მეფის“ გო-
ლიათის შესაბამელად გამზადებული, ბასრელ ამირას ეუბნება: „მე
თქვენი საკარგავი და ოქრო მიჭამია, ჩემი ჳელი ომი არის. აწ გავალ
ომად მისად“⁹⁴. ეს ჭაბუკი ბასრელი ამირას სამსახურშია და ამი-
ტომ უჭამია მას მისი საკარგავი და ოქროც. სხვა ბასრელ ამირას
არც შეუძლია ვასცეს თავის რაინდ ჭაბუკებზე. არაბთა მეფის გო-
ლიათზე გამარჯვებულს ომად მადის ძეს, მობალდადე ჭაბუკს, ბას-
რელმა ამირამ კაცი მიუგზავნა და სთხოვა: „დადეგ ჩემთანა და სა-
ჭურჭლეთა სამად გავყოფ და მესამედსა შენ მოგცემო“⁹⁵. როგორც
ჩანს, ბასრელი ამირა საჭურჭლეთა გაყოფით, ე. ი. საჭურჭლიდან
სარგოსა და გასამრჩელოს გაცემით აკმაყოფილებდა თავის რაინდებს.
ან რა წარმოსადგენია „ჭაბუკობისა ძალისა ცნობად“ მოხეტიალე რა-
ინდებისათვის ბასრელ ამირას პირობით მფლობელობაში მიწები
დაერიგებინა.

„საკარგავი“ „ამირანდარეჯანიანში“ მეორეჯერაც გვხვდება:
მზეჭაბუკსა და მის მსლებლებს ექვსმა ჭაბუკმა მოციქული ვაუგ-
ზავნა: „ჩვენ ლარიბნი ვინმე კაცნი ვართ, ამხანაგნი ერთმანეთისანი
და ცოტანი ერთგან დაზრდილნი ვართ და ვისაცა შევწყწარები-
ვართ, პატრონი ვერვინ მოგვწონებია. აწ გვასმია ჭაბუკობა და სი-
კეთე შენი. მოვსულვართ წინაშე შენსა... ან დაგვიჭირენ ყმად და
როცა ჩვენს გვარსა კაცსა სხვისათვის არა ემსახუროს, ისე თქვენ
გვიმსახურეთ და თუ საჭაბუკო საქმე დაგივარდეს, ესე ბრძანოთ.
თუ: ისი კაცი ჭაბუკად კმა არიანო“. მზეჭაბუკი დათანხმდა, მო-
საწონი ჭაბუკები ხართ და „აწ ვითარცა ძმანი ხართ ჩემნი და
არა ყმანი, ეგრე დაგიჭირნეო. მოვიდეს და თაყვანისცეს ყმად. სა-
ბომძვარი და საკარგავი უბოძა კიდის-კიდე ყოველთა. იყვენს და მსა-
ხურებდეს ერთგულად“⁹⁶. როგორც ჩანს, ზემოხსენებული ჭაბუკე-
ბიც მსახურეული რაინდები არიან, სარგო-საბომძვარსა და გასამრჩე-
ლოზე მინდობილნი და არა მემამულე-მეპატრონენი. ყოველ შემთხვე-
ვაში ასეთი სამსახურის პირობით იყვენენ შეკრულნი მზეჭაბუკთან.

⁹⁵ შდრ. მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს გავრთიანება, გვ. 53.

⁹⁴ მოსე ხონელი, ამირანდარეჯანიანი, ჩვენი საუნჯე, 2. 1960, გვ. 376.

⁹⁵ იქვე, გვ. 378.

⁹⁶ იქვე, გვ. 432. 433.

აღსანიშნავია, რომ „ამირანდარეჯანიანის“ დამატებებში, როგორც ამაზე ა. ბოგვერაძემ მიუთითა, „საკარგავი“ პირდაპირ ხარგოს, გასამრჯელოს მნიშვნელობით არის ნახმარი: „საკარგავი“ ასულს“ მეციხოვნენი ეუბნებიან ჩვენ შენი საკარგავი ოქრო მისთვის გვიქამიაო“⁹⁷. ცხადია, „საკარგავი ოქრო“ იგივეა, რაც „სარგო ოქრო“, „გასამრჯელო ოქრო“, ე. ი. ფულადი გასამრჯელო.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ს. კაკაბაძეს „ამირანდარეჯანიანის“ 1939 წ. გამოცემისადმი დართულ მისსავე ლექსიკონში „საკარგავი“ განმარტებული აქვს როგორც სარგო⁹⁸. მართლაც, „ამირანდარეჯანიანის“ ტექსტიდან მოტანილი მასალები „საკარგავის“ სხვაგვარად განმარტების შესაძლებლობას არ იძლევა⁹⁹.

„საკარგავის“ შესახებ ფრიად საინტერესო მასალებია პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის ძველ ქართულ ნუსხაში. აღსანიშნავია, რომ პეტრიწონის ტიპიკონში საგანგებო თავია (32-ე) საკარგავისადმი მიძღვნილი. ამ თავის დასათაურება წესდების ზანდუკას მიხედვით ასეთია: „საკარგავისა არა მიცემისათჳს წინამძღვრისაგან ძმთაგანსა ანუ თუ სხუასა ვისმე რაათა არა აქუნდეს კელმწიფებაა არცა განუიდად მონაგებთაგანი რაჲ ეკლესიისათა“¹⁰⁰. მართალია, ბერძნულ შესაბამის ტექსტში ქართული „საკარგავი“ ზუსტად არ არის ვაღმარეცემული, მაგრამ მის შესატყვისად ამ შემთხვევაში ნახმარი უნდა იყოს ბერძნული მიჯაჭურჳ (მე), რაც მონაგებს, ვაჭრობიდან მიღებულ შემოსავალს, მოძრავ ქონებას ნიშნავს. ასე რომ, აქ საუბარია იმ აკრძალვის შესახებ, რაც ჩვეულებრივი იყო მონასტრებში — არ მისცემოდა ძმობის წევრთაგან გინმეს რაიმე საზღაური მონასტრის მონაგებიდან, შემოსავლიდან. ამრიგად, „საკარგავი“ ამ შემთხვევაშიც მონასტრის მოძრავი ქონებიდან, შემოსავლიდან გაცემული საზღაურის აღსანიშნავად არის ნახმარი.

⁹⁷ ს. ყ უ ზ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია II, გვ. 130. შდრ. ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69, შგვ. 76.

⁹⁸ ამირანდარეჯანიანი, ს. კაკაბაძის რედაქციით, 1939, გვ. 132.

⁹⁹ მიუხედავად ამისა „ამირანდარეჯანიანის“ რუსულ თარგმანში „საკარგავი поместье-დ არის გადმოცემული. ალბათ, ალ. ბარამიძის ზემოთხაზილი განმარტების გავლენით (იხ. Мосе Хонели, Амيران-Дареджаниანი, пер. с грузинского Б. Абуладзе, Тб., 1965, გვ. 126, შდრ. იქვე, გვ. 185).

¹⁰⁰ M. Tarchnisiwili, op. cit., გვ. 7; შდრ. Ch. გვ. 12; შესატყვის ბერძნული ტექსტი შემდეგნაირად იკითხება: „Περὶ τοῦ διακογιῶν καὶ κατὰστασιν τὸν καθεστῶσμενον μὴ παρασχεῖν τῶν ἀμειψῶν τινι ἢ ἐτήρῳ ἐκ τῆς τοῦ τῶν ἡ ἐκποικῆσασθῆαι τινὰ τῶν τῆς μονῆς παραγμάτων“ (გეორგიკა, 5, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა; 1963, გვ. 112).

ტიპიკონის სარჩევის 32-ე თავის ზემომოტანილ დასათაურებას საკუთრივ ტექსტში შეესაბამება „საკარგავისა არავისდა მტრემდნთჲც, არცა განსყიდვისა“¹⁰¹ როგორც ჩანს, თვით ტექსტში საბასტიკონო მოკლეა, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც საკარგავის არგაციებისა და ასევე მონასტრის ქონების გაუსყიდველობის შესახებ არის საუბარი. ეს უფრო ნათლად ჩანს ამ თავის დასათაურების ბერძნული შესატყვისიდან: „Περὶ ἐκδόσεως ἧ δὲ ἀπαρξέως ἀγρῶν καὶ ἄλλων εἰς πρῶτον ἀπὸ τῆς μισθῆς“¹⁰², რაც ჩვენი აზრით, შემდეგნაირად უნდა ითარგმნოს: „შესახებ გაციებისა ან გაყიდვისა მიწებისა და ქონებისა მონასტრიდან ცალკე პირობებზე“. ამ შემთხვევაშიც მონასტრის წესდება შეეხება, ერთი მხრივ, მონასტრის მიწების გასყიდვას, ხოლო, მეორე მხრივ, მონასტრის ქონების გაცემას, უკეთ იმას, თუ ვას შეიძლება მიეყიდოს ან ვისზე გაიცეს მიწები და მონასტრის მონაგები ქონება. „საკარგავის“ (stipendium-ის, ჯამაგირის, სარგოს) შესატყვისად ბერძნულ ტექსტში ამჯერად ნახმარია *καταρχαί*, რაც ასევე შეძენილს, მოხვეჭილს, სიმდიდრეს, ქონებას, საფასურს ნიშნავს.

მაგრამ ყველაფერი ეს კიდევ უფრო ნათლად ჩანს თვით ამ თავის შინაარსიდან. გრიგოლ ბაკურიანის ბრძანებით შედგენილი ტიპიკონის 32-ე თავში ნათქვამია: „განვაყენებ ამისგანაცა და რაითურთით არ მივცეთ მიწულშბასა ვითარმცა აღმოსავლეთისა გინა დასავლეთისა მონასტერთა წესისაებრ წინამძღუარმან საკარგავი მისცა ვის ძმათაგანსა მონაგებთაგან მონასტრისათა ანუ გლეხი ანუ მიწამ ანუ ვენაკი ანუ ბოსტანი გინა თუ სხუამ რამცა რამ ესე ვითარი რამთა არა დაიქსნას ერთობამ ძმათამ“. საესებით

¹⁰¹ მიხ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71; გვ. 123; ეს დასათაურება ლათინურ ტექსტში ასე იკითხება: «De stipendio nulla dando neque ex venundatis» (იქვე, გვ. 43).

¹⁰² ს ყ ა უ ბ ჩ ი შ ვ ი ლ ს ეს სათაური შემდეგნაირად აქვს თარგმნილი: „შესახებ ყანების ან მამულების გაცემისა ან გაყიდვისა მონასტრიდან ცალკე პირობებზე“ (გეორგიკა, 5, გვ. 237; ბერძნული ტექსტი, იქვე, გვ. 236).

მიხ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი, იქვე, გვ. 71; Ch., 123; ქართულ „საკარგავს“ ბერძნულ ტექსტში ამ შემთხვევაშიც *καταρχαί* შესატყვისება და იგი ასევე გამოყოფილია საგლეხო ადგილისაგან, „სხვა მიწისაგან“, ბაღისაგან და ვენახისაგან. ს. ყაუბჩიშვილი ბერძნულ ტექსტს ასე თარგმნის: „ამასაც ვერძალავთ და ვაწესებთ, რომ სრულად არავითარ შემთხვევაში უფლება არ ქონდეს ჩვენი მონასტრის წინამძღუარს... მისცეს რომელიმე ძმას ჩვენი მონასტრის ქონებები და ნ, არც საგლეხო ადგილთაგან, არც სხვა მიწა, არც ბაღი ან ვენახი, არც სხვა ამგვარი რამ ხსენებული მონასტრის კუთვნილთაგან, რათა არ დაირღვეს საუკეთესო ერთობა და თანხმობა ძმებისა“ (გეორგიკა, 5, გვ. 237; ბერძნ. ტექსტი, იქვე, გვ. 236).

ნათელია, მონასტრის წესდება კრძალავს, ერთი მხრივ, მონასტრის ძმებზე გაიყოს გასამრჯელო, საკარგავი „მონაგებთაგან მონასტრისათა“ და, მეორე მხრივ, გლეხი ან მიწა, ან ვენახი, ან ბოსტანი ან კიდეც სხვა რაიმე, რათა არ დაირღვეს ძმობის შიგნით არსებული თანასწორობა. სავსებით აშკარაა, რომ ტიპიკონის ქართული ტექსტის შემდგენლისათვის „საკარგავი“ სულ სხვა შინაარსის ცნებაა, ვიდრე მიწა, ვენახი, ბოსტანი და სხვა; ცხადია, რომ საკარგავი ამ შემთხვევაში დროებით სარგებლობაში გადაცემულ მიწას, ვენახს, ბოსტანს თუ სხვა მსგავსს კი არ ნიშნავს, არამედ გარკვეული სამსახურისათვის მონასტრის მოძრავი ქონებიდან გაცემულ გასამრჯელოს, სარგოს.

პეტრიწონის მონასტერი, ისე როგორც სხვა მონასტრები, მართალია, მონასტრის ძმობის წევრებზე საკარგავის გაცემას კრძალავდა, მაგრამ სათანადო გასამრჯელოს გაცემას სავსებით დასაშვებად მიიჩნევდა არა ძმობის წევრებზე, გლეხებზე, მონასტრის მსახურებზე, რომელნიც „თანა ნადებსა თუსსა“, მათზე დაკისრებულ მოვალეობას, სამსახურს შეასრულებდნენ, „გარდაიხდიდნენ“. წესდებაში საამისო მუხლიც იყო შეტანილი, რომელიც კიდეც უფრო ნათელს ხდის „საკარგავის“ მნიშვნელობას: „გარნა გლეხთა ხოლო მიეცემოდეს საკარგავი, რომელნი ეკლესიასა მსახურებდნენ და თანა ნადებსა თუსსა გარდაიხდიდნენ“¹⁰³. როგორც ჩანს, საკარგავი ამ

¹⁰³ მის. თ ა რ ხ ი შ ვ ი ლ ი, იქვე, გვ. 71—72; აღსანიშნავია, რომ ტიპიკონის თარხნიშვილისეულ ლათინურ ტექსტში ეს ადგილი შემდგენიარად არის გადმოცემული: *Agricolis tantum qui ecclesiae serviant ac debita sua perolunt, stipendium detur* (იქვე, გვ. 44). ამ და სხვა შემთხვევაშიც ყველგან მ. თარხნიშვილთან „საკარგავს“ *stipendium* შეესატყვისება.

32-ე თავის მეორე მუხლის ჩვენთვის საინტერესო ნაწილი ბერძნული ტექსტიდან შემდგენიარად აქვს თარგმნილი ს. ყაუხჩიშვილს: „ფიქრშიც არ იქნეს გატარებული, რომ რამენაირად გაიფილოს (გაიყოს?) რაიმე წმინდა მონასტრის ეკლესიებიდან (ქონებიდან?) რომელსამე პირზე, გარდა გლეხებისა, რომელნიც ჩვეულებისამებრ, მას (ე. ი. მონასტრს) ემსახურებიან“ (გეორგიკა, 5, გვ. 237).

ამან და ამავე თავის პირველმა მუხლმა, რომელიც ზემოთ იყო მოტანილი, შესაძლებლობა მისცა გ. ლიტაურის ემტკიცებინა: „Бакуриани запрещает монахам отчуждать как земли, занятые париками (*παροιχομένηα*), так и другие земли, которые разрешается отдавать в держание лишь парикам, обычно работающим для монастыря... следовательно, среди земель, на которых работали парики, были и не розданные им в держания“ (Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI—XII вв., М., 1960, გვ. 160).

მართალია, მონასტერს (უკეთ მონასტრებს) ჰქონდათ როგორც „სავლეხო აუგილი“ (ე. ი. გლეხებზე განაწილებული მიწები), ასევე „სხვა მიწაც“, მაგრამ

შემთხვევაში გლეხის მიერ მონასტრისათვის გაწეული სამსახურის/ასანაზღაურებლად გაცემული გასამრჩელოა და არა პირუბითი (ქუმი, თავერესად სამხედრო მსახურის) მფლობელობაში გაცემული ქუმი¹⁰⁴ ლი.

პეტრიწონის მონასტერი გამონაკლისი არ ყოფილა. ასევე იყო აკრძალული მონასტრის ძმებზე მიწების (აგარაკების), ვენახების და მსგავსთა გაცემა სხვა ქართულ მონასტრებშიც. „ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ ნათქვამია: „ვინამთვან იპოვნეს მას შინა ვიეთნიმე მონაზონთაგანნი, რომელთა მიეცა მონასტრისაგან ორნატნა, აგარაენი და ვენახნი, რაითა აქუნდეს... ამათ საფასითაგან ჩემთა მოვეც სრულიადი თითოეულსა რაოდენიცა ენება და ითხოვა და ყოველი იგი ტრაპეზსა მიუდგინე“... „მოვსპე... ქონება აგარაკთა, ვენახთა და თუნდა ორნატთაო“, — მოგვითხრობს ძეგლის დამდებ¹⁰⁴.

სხვა მონასტრის წესდება კრძალავდა აგრეთვე ძმების მუშაობას მოგების (შემოსავლის დაგროვების) მიზნით: „ყოველსავე ხორციელსა საკმრისაგან უზრუნველ ეყვნეს ძმანი და ყოველსავე იგი (ეჭეთიმე, შ. მ.) მისცემნ ვიდრე საცვლადმდმ და ნემსადმდე და მიზეზი გარდაყვეთა, რაითა არას ვინ ზრუნვიდეს და არცა გაპყიდდეს და არცა იყიდდეს და არცა რას მოიჩრწოდეს და არცა რას მოიგებდეს თუნიერ მისისა ბრძანებისა“¹⁰⁵. ასე რომ, მონასტერთა წესდებები, ისე როგორც პეტრიწონის ტიპიკონი, კრძალავდა, ერთი მხრივ, მიწის, ვენახის, ბოსტნისა და სხვათა გაცემას მონასტრის

არსიდან ჩანს, რომ ეს „სხვა მიწები“ ვადაცემულიყოს ასევე გლეხებზე, ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი ამავე თავის მეორე მუხლში, სადაც მხოლოდ ზოგადადა საუბარი მონასტრის ქონების გაცემის (ვაყიდვის) შესახებ და არა მაინცდამაინც „სხვა მიწებისა“. ამას გარდა, ეს „სხვა მიწები“, რომელიც შართლაც არ იყო განაწილებული გლეხებზე სამფლობელოდ (в держаниа), როგორც პეტრიწონის ტიპიკონის ქართული ტექსტიდან და ასევე სხვა მონასტრების მავალითებიდან ჩანს, თვით მონასტრის მიერ მუშავდებოდა უმთავრესად დაქირავებული შრომით, „საკარგავის“ გაღებით, სამეურნეო სამუშაოთა შემსრულებლების „გაროქვით“ და არა ის ვ საგლეხოდ გადანაწილებით. აი, ამის შესახებ არის საუბარი ტიპიკონის 32-ე მუხლის მეორე ნაწილში და არა მონასტრის „სხვა მიწების“ გლეხებზე გადანაწილების (გაცემის) შესახებ.

¹⁰⁴ ვაჰანის განგება, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, გვ. 61—62; გვ. 81; შდრ. შ. მ. ვ. ს. ი. ა., ზელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისათვის X—XII სს. ქართულ მონასტრებში, „მიმოიხილველი“, I, 1949, გვ. 67.

¹⁰⁵ გიორგი მთაწმინდელი, ცხორებად ოვანესი და ვეთემესი, გამოცემად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, 1946, გვ. 38—39.

მშებზე, ხოლო მეორე მხრივ, სარგოს, გასამრჯელოს, მონაგვებისა ანუ როგორც პეტრიწონის წესდებაშია ნათქვამი, „საკარგავის“ მიღებას არა მარტო მონასტრის ქონებიდან, არამედ საეროებისგანაც იღებენ თი დაგროვების მიზნით.

მაგრამ ისე როგორც პეტრიწონში, ასევე სხვა მონასტრებშიც საეკლესიო დაწესებულებული იყო მონასტრისათვის საკუთრივ ერისკაც-მსახურისათვის, გლეხისათვის ამა თუ იმ სამსახურის, სამუშაოს შესრულებისათვის, ანუ „თანამდებობისა თვისისა გარდახდისათვის“ გასამრჯელოს, საკარგავის გაცემა. ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებში ნათქვამია: „შემოწირული ოქროდ ესრე წარეგო: პირველად მიეცა მამათ მისგან ეელოგიაჲ და გაიროქნეს მუშანი მონასტრისანი სამსა ჯერსა, რომელთა დავასხმევინეთ ვენახი კე (25) მოღისაჲ“¹⁰⁶. ცნობილია, რომ ათონის ივერთა მონასტერს, ყმა გლეხებს გარდა, ყოველწლიურად ასეთი, დაქირავებული 30—40 „მუშა“ (გლეხი), მსახური ჰყავდა¹⁰⁷, ვაჰანის ქვაბს კი — 10 მსახური¹⁰⁸. აღსანიშნავია, რომ საერო მუშაკთა გასამრჯელოდ, გასაროქეად, „საკარგავად“ ათონის ივერთა მონასტერი, გიორგი მთაწმინდელის წინამძღვრობის დროს, ყოველწლიურად 140 დრაჰკანს ხარჯავდა¹⁰⁹.

ამრიგად, მონასტერთა წესდებები, ერთი მხრივ, კრძალავდა მონასტრის ძმობის წევრებზე გაეცათ მიწა, ვენახი, ბოსტანი და ასევე გასამრჯელო, სარგო, საკარგავი მონასტრის ქონებიდან; ხოლო მეორე მხრივ, საკარგავებისა და მიწის გაცემას დასამუშავებლად, სათანადო სარგოს გაღებით, დასაშვებად მიიჩნევდა გლეხებზე, მსახურებზე. ასე რომ, პეტრიწონის ტიპიკონის 32-ე თავის ზემოგანმარტებულ მუხლებში საუბარია როგორც მიწის, ვენახის, ბოსტნის, ასევე საკარგავის გაცემაზე, რაც ერთხელ კიდევ იმაზე მიუთითებს, რომ „საკარგავი“ სულ სხვაა, და რომ მისი გაცემა მიწის, ვენახის, ბოსტნისა და სხვა მსგავსის გაცემას არ გულისხმობდა.

„საკარგავის“ შესახებ ზემომოტანილი მასალების მიხედვით შეიძლება შემდეგი დასკვნა გაეკეთოს: „საკარგავი“ XI—XIII სს. ქართულში ორგვარი მნიშვნელობით იხმარებოდა — „საკარგავი“ ნიშნავდა როგორც სამოხელეოდ, საგამგეოდ, სამართავად გაცე-

¹⁰⁶ ათონის კრებული აღაპებით, გვ. 255; შტრ. შ. მესხია, დასახ. წერილი, გვ. 63.
¹⁰⁷ შ. მესხია, დასახ. წერილი, გვ. 63.
¹⁰⁸ იქვე, გვ. 64.
¹⁰⁹ იქვე, გვ. 74 და შემდეგ.

მულ გარკვეულ ტერიტორიას, ქალაქს, ასევე სარგოს, ფულად გა-
სამრჩელოს; „საკარგავის“ ასეთი ორგვარი მნიშვნელობა შემთხვე-
ვით არ შეიძლება წარმოშობილიყო და იმაზე უნდა მხატვრობა და
დეს, რომ საკარგავად მიღებული ტერიტორიის, ქალაქის¹¹⁰ მნიშვნე-
ბელოს გამგებლობა, ე. ი. მოხელეობის ეს სახე, სარგოთი, რენ-
ტით, ძირითადად ფულადი სარგოთი ნაზღაურდებოდა.

„საკარგავი“ XI ს-დან დამოწმებული ტერმინია, ამ დროი-
დანვე ჩნდება აგრეთვე მისგანვე ნაწარმოები მო-სა-კარგ-ავე. „მო-
საკარგავე“, ცხადია, იმას ეწოდებოდა, ვისაც მიენდო „საკარგავის“
გამგებლობა, ან კიდევ, მიეცა „საკარგავი“, გასამრჩელო რაიმე სამ-
სახურის შესრულების გამო. თვით „საკარგავის“ ორგვარი ზემო-
აღნიშნული მნიშვნელობა ასევე ორგვარ შინაარსს აძლევდა მო-
საკარგავესაც. ეს იმიტომ, რომ მოსაკარგავეობაც თავისთავად
ორბუნება იყო — იგი, ერთი მხრივ, მოხელეობას ნიშნავდა,
ხოლო მეორე მხრივ, ისეთ მოხელეობას, რომელიც უმთავრესად
სარგოთი ნაზღაურდებოდა.

„მოსაკარგავე“ პირველად დამოწმებულია გიორგი II-ს მიერ
1072 წ. შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებულ სიგელში: „აწ
ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი: შემდგომად ჩუენ-
სა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, აზნაურთა
მემამულეთა და მოსაკარგავეთა, ციხისთავთა, კვეისუფალთა, მანდა-
ტურთა, შურტათა, ჩინებულთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა და-
უმტყიკეთ“¹¹⁰.

ამ სიგელიდან კარგად ჩანს: ა) მოსაკარგავე უკვე იმ დროი-
სათვის ისევ ცნობილი და გავრცელებული ტერმინია, როგორც
ერისთავთერისთავი, ციხისთავი, ხვეისუფალი, მანდატური და სხვა;
ბ) მოსაკარგავე, თავისი სოციალური კუთვნილებით, აზნაურია, მაგ-
რამ იგი განსხვავდება „მემამულე აზნაურებისაგან“, ე. ი. ამ წო-
დების მამულობით (მემკვიდრეობით) მფლობელებისაგან¹¹¹. გ) მო-
საკარგავე“ ისეთივე სამეფო მოხელეა, როგორც აქვე მოხსენიებუ-
ლი ერისთავთერისთავი, ერისთავი, ციხისთავი, ხვეისუფალი, მან-
დატური, შურტა და სხვ.; დ) იერარქიულად მოსაკარგავენი დაბ-
ლა დგანან ერისთავეებსა, ერისთავთერისთავეებსა და მემამულე აზ-
ნაურებზე; მაგრამ უფრო მაღლა არიან, ვიდრე ციხისთავეები, ხე-

¹¹⁰ თ. შ ო რ დ ა ნ ი ა, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული საბუთები, გვ. 12;
ი. დ ო ლ ი ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 11.

¹¹¹ ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ „აზნაურთა“ განმარტებაა „და“ კავშირით
შეერთებულ როგორც „მემამულეთა“, ასევე „მოსაკარგავეთა“.

ვისუფალნი, მანდატურნი, შურტანი, სხვა „ჩინებულნი და საქმის მოქმედნი“ (მოხელენი).

„მოსაკარგავენი“, როგორც მეფის მოხელენი, მოხსენიებული არიან XII ს. პირველი ნახევრის ძეგლში, დავითის ისტორიის თხზულებაში: მეფემ, წერს ისტორიკოსი, „განათავისუფლნა არ მონასტერნი ოდენ დ ლავრანი მოსაკარგავეთა მაჭირებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოველსა ჭირისა და ბეგარისაგან“¹¹². როგორც ჩანს, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში დასახელებულ მოსაკარგავეთ ეკლესია-მონასტრებისაგან სახელმწიფო გამოსაღებთა აკრება ჰქონიათ მინდობილი. მაგრამ ეს იმას როდინიშნავს, რომ „მოსაკარგავენი“ საერთოდ გადასახადების ამკრები მოხელენი ყოფილიყვნენ მხოლოდ, როგორც ეს ნათქვამია „ქართლის ცხოვრების“ I წიგნის ლექსიკონში¹¹³. დავითის ისტორიკოსის ეს ცნობა ერთხელ კიდევ ცხადყოფს მოსაკარგავეობის, როგორც სამოხელეო ინსტიტუტის, შინაარსს.

„მოსაკარგავე“ მოხსენიებულია აგრეთვე 1201 წ. თამარ მეფის მიერ შიომღვიმისადმი ბოძებულ შეწირულების წიგნში. ამ ფრიად საინტერესო სიგელის მხოლოდ პირია (და ისიც XIX ს-ისა) შემონახული და ამით აიხსნება, ალბათ, ის შეუსაბამობა ამ სიგელის ჩვენთვის საინტერესო ადგილს რომ ახასიათებს: „ვინცა და რამანცა გუარმან კაცმან, დიდმან ანუ მცირემან, აზნაურმან გინა ერისაგან მან(!), კელისუფალმან ანუ უკელისუფლომან, მონაზონმან ანუ მოსაკარგავემან(!) ვარეთამან და თუნდა შინამყოფმან, წინამძღვარმან, მოძღვარმან და ანუ კრებულმან დააკლოს“... ღმერთმა დასწყველოსო¹¹⁴. აშკარაა, რომ სიგელის გადამწერებს ზოგი გამოტოვებულიცა აქვთ და ზოგი სავსებით უაზრო დაპირისპირებებიც, ალბათ, ცალკეული ტერმინების არამართებული გადასმა-გადმოსმის შედეგად. აბა, რით აიხსნება ასეთი შეუსაბამო დაპირისპირება — „აზნაურმან გინა ერისგანმან“, ან კიდევ, „მონაზონმან ანუ მოსაკარგავემან“, მაშინ როცა იქვე საბუთში სხვა სავსებით შეუსაბამისი დაპირისპირებებია მოცემული: „კელისუფალმან ანუ უკელისუფლომან“, „დიდმან ანუ მცირემან“, „ვარეთამან და თუნდა შინამყოფმან“, და სხვა. ცხადია, ზემოდასახელებულ ორ შემ-

¹¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.

¹¹³ იხ. ქართლის ცხოვრება, I, ლექსიკონი.

¹¹⁴ თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 82; ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 34.

თხვევაში („აზნაურმან გინა ერისაგან მან“; „მონაზონმან ანუ მოსაკარგავემან“) დასაპირისპირებელ ცნებებს დროთა ერთობაში გადამწერთაგან აღგილები აქვთ შენაცვლებული ველად კი სიგელში იწერებოდა: „აზნაურმან ანუ მოსაკარგავემან“, „მონაზონმან გინა ერისაგანმან“. ამას გარდა, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ „მოსაკარგავენი“ საბუთებში ყოველთვის უპირისპირდებიან „მემამულეებს“ (იხ. გიორგი II-სა და რკონის სიგელი) და ამ წესს ამ შემთხვევაშიც გამოვიყენებდით, თამარის სიგელის ჩვენთვის საინტერესო აღგილი ამგვარ სახეს მიიღებდა: „და ვინცა და რამანცა გუარმან კაცმან დიდმან ანუ მცირემან, აზნაურმან (მემამულემან) ანუ მოსაკარგავემან, ჯელისუფალმან ანუ უკელისუფლომან, მონაზონმან გინა ერისაგანმან, გარეთამან და თუნდა შინამყოფმან...“ და ა. შ.

თუ ეს ასეა (და ამაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია), ამ შემთხვევაშიც „აზნაურნი მოსაკარგავენი“ „მემამულე აზნაურებთან“ არიან დაპირისპირებულნი და მათგან განსხვავებულნი. ასევე ასხვავებდა „მემამულეებისაგან“ (აზნაურებისაგან) „მოსაკარგავეებს“ (აზნაურებს) რკონის 1259 წ. სიგელიც, სადაც ნათქვამია: „და უკეთუ ვინმე ესე ჩემგან გაგებული და შენს სამკუდრებელსა შემოწირული შეცვალოს და შლად ჯელყოს და შენსა სამკუდრებელსა გამოაჯუას ანუ მემამულემან ვინ, ანუ მოსაკარგავემან, რამან გინდა გუარმან კაცმან — შენ... ღმრთისმშობელო რკონისაო, რისხვით აღიძარ მასხედაო¹¹⁵. „აზნაურთა მემამულეთა“ და „აზნაურთა მოსაკარგავეთა“ საბუთებში ასე ერთად და ამავე დროს განსხვავებული შინაარსის მატარებელ ცნებად მოხსენიება შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს. როგორც ჩანს, „მოსაკარგავე აზნაურები“, XI ს. მეორე ნახევრიდან მაინც, ქართულ სამოხელეო წყობილებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ.

დასასრულ, „მოსაკარგავე“ მოხსენიებულია, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ბექას სამართალში, ე. ი. დაახლოებით XIII ს. მიწურული-სათვის—„ნუ ვინ დაებმის მოსაკარგავისაგან სყიდვასაო“,—ნათქვამია ბექას სამართლის ვახტანგისეულ ნუსხაში.¹¹⁶ ჩვენ არ მოგვეპოვე-

¹¹⁵ თ. ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 140; შდრ. ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 64; აღსანიშნავია, რომ თ. ქორდანის აზრითაც, „მოსაკარგავე უნდა იყოს მეფის მოხელე“ (იხ. ქრონიკები, II, გვ. 141).

¹¹⁶ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 306.

პოვება შემდეგდროინდელი დოკუმენტური თუ სხვა სახის წყარო, სადაც „საკარგავი“ და „მოსაკარგავე“ იყოს დადასტურებული. ამრიგად, ისე როგორც „საკარგავი“, ასევე „მოსაკარგავეც“ XI-XIII საუკუნეებში ხმარებული ტერმინია, რაც იმაზე უნდა მიგვითხროს, რომ „საკარგავი“ და „მოსაკარგავეობა“, როგორც სამოხელეო ინსტიტუტი, სწორედ მხოლოდ იმ პერიოდში არსებობდა და იმ დროისათვის არის დამახასიათებელი. შეიძლება დაბეჭითებით ითქვას, რომ „მოსაკარგავე“, არა როგორც მიწის მფლობელი, არამედ როგორც ხელისუფლების მფლობელი (მჭონებელი), X ს. დასასრულისა და XI ს. დამდეგისათვის წარმოქმნილი ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის პირშობა.

„საკარგავეების“ — მცირე და დიდ განსაგებლის, გაჩენა ერთიანი სამეფო ხელისუფლების ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის აპარატის თანდათან ჩამოყალიბებასთან იყო დაკავშირებული. ახლად წარმოშობილი ფეოდალური მონარქია ხელისუფლების ახალი ორგანოების დანერგვას ფიქრობდა უკვე მოძველებულისა და გადაგვარებულის მაგიერ. ასეთი კი ამ დროისათვის არაერთი ჩანდა. განსაკუთრებით იგრძნობოდა ერისთავობის ინსტიტუტის კრიზისი, კიდევ მეტი, ამ ხელისუფლების გადაგვარება.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ზანია შენიშნულია, რომ ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნის დროიდანვე მეფის მოხელე ერისთავი საერისთავო ქვეყნის საშვილიშვილოდ დაშკვიდრებისა და საერისთავოს საქმეებში მეფის ცენტრალური აპარატის ჩაურევლობისათვის იბრძოდა. მეფის ხელისუფლების დაუძღურება თუ გაუქმება კიდევ უფრო ზრდიდა ერისთავთა და საერისთავო ქვეყნის განცალკევების ტენდენციასა და ერისთავთა თანდათან გახელმწიფების შესაძლებლობას.

ასეთ წარმატებებს ერისთავებმა, როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ ადრე, VI საუკუნისათვის, ქართლში მეფობის გაუქმების დროიდან მიაღწიეს; ჯერ სპარსელთა, ხოლო შემდეგ ბიზანტიელთაგან მათ უკვე „ჰქონდეს სიგელნი მკვიდრობისანი საერისთავოთა მათთა“¹¹⁷... ასე რომ „იყუნენ ერისთავნი იგი თვისთვისა საერისთავოთა შეუცვალებლად“¹¹⁸. რა თქმა უნდა, ქართლის ერისმთავარმა, რომელიც მხოლოდ პირველი იყო თანასწორთა შორის, ვერ

¹¹⁷ ქ უ ა ნ შ ე რ ი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 221.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 217.

შედლო ერისთავთა ისევე მოხელეებად გადაქცევა. ქართლის ერისთავებს კიდევ უფრო მეტი შესაძლებლობა შეექმნათ IX ს. დასაწყისიდან, ქართლის ერისთავის ხელისუფლების გაუმჯობესების მიზნით დროიდან ქართლის ერისთავები თავიანთი საერისთავოების ფაქტურ ხელმწიფებად იქცნენ. ცხადია, ყოველივე ამის შემდეგ გასაგებია უნდა იყოს, თუ რამდენად მიუღებელი იქნებოდა საქართველოს ერთიანი სამეფო ხელისუფლების წარმოქმნა განსაკუთრებით ქართლის ერისთავებისათვის და ასევე თუ რამდენად მოუთმენელი იქნებოდა ერისთავთა ხელმწიფობა თვით საქართველოს პირველი მონარქისათვის. მსგავს (ოლონდ სხვაგვარი ფორმით) მოვლენებს ადგილი ჰქონდა ტაო-კლარჯეთშიც. საქართველოს პირველ მეფეს ბრძოლა უხდებოდა არა მარტო ქართლის ერისთავებთან, არამედ აგრეთვე „კლარჯ ხელმწიფეებთან“. ბაგრატ III-ს, ამ ძლიერი ხელისუფლის, ღონისძიებანი ამ მხრივ საეკლესიო რადიკალური იყო — მისი ბრძოლა, ერთი მხრივ, კლდეკარის ერისთავის რატიის წინააღმდეგ, ხოლო, მეორე მხრივ „კლარჯ ხელმწიფეთა“ დაუნდობელი ამოხოცვა ამ ღონისძიებების მხოლოდ ერთი მხარეა. ამასთანავე, ბაგრატ III ხელმწიფებად ქცეულ ერისთავების ისევე მოხელეებად გადაქცევისათვის და ახლად შემოერთებულ ადგილებზე (მაგ., კახეთში) ახალ ხელისუფალთა დანიშვნისათვის იბრძოდა.

„ქართლის მატიანეს“ ავტორის სიტყვით, ბაგრატ III-მ არაერთხელ და ორჯერ „ურჩინი თესნი შეცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“¹¹⁹.

აი, სწორედ ამ პერიოდში, ახლად წარმოქმნილ ერთიან სამეფო ხელისუფლებასა და დრომოკმულ, გადაგვარებულ სამოხელეო ინსტიტუტებს შორის ბრძოლის პერიოდში უნდა იყოს წარმოქმნილი ახალი სამოხელეო ინსტიტუტი — საკარგავი, სამართავი, განსაგებელი და მოსაკარგავე — ამ საკარგავის, ქვეყნის გარკვეული ტერიტორიის თუ სხვ. მართვის, განგების ხელისუფლებით აღჭურვილი მოხელე. პირველი მოსაკარგავენი, ცხადია, ახლად აღზევებულნი წვრილი, მსახურეული აზნაურები უნდა ყოფილიყვნენ¹²⁰. სწორედ ესენი უპირისპირდებოდნენ ერისთავებსა და „მემამულე აზნაურებს“. შემთხვევითად არ შეძლება მივიჩნიოთ,

¹¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 278.

¹²⁰ შტრ. მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს პოლიტიკური გავითარება, გვ. 55.

რომ ჩვენ მიერ ზემომოტანილ დოკუმენტებში „აზნაურთა მემამულეთა“ ან კიდევ „მემამულეთა“ საპირისპიროდ „აზნაურთა მემამულეთა“ კარგავენ“ თუ „მოსაკარგავენი“ მოიხსენებიან.

დავით აღმაშენებლის დროიდან, ჩვენი აზრით, აზნაურ-მოსაკარგავეთა გვერდით უნდა გაჩენილიყვნენ აგრეთვე დიდმოხელე-მოსაკარგავენი. ეს დავით IV-ს მრავალმხრივი რეფორმების ერთ-ერთი შედეგი უნდა ყოფილიყო.

როგორც ცნობილია, ბაგრატ III-ს ღონისძიებებმა — მოხელეებად ექცია გახელმწიფებული ერისთავები, დიდი შედეგი ვერ გამოიღო. ბაგრატ III-ს მიერ დამორჩილებულმა რატის მემკვიდრეებმა დიდი ბრძოლა გაუმართეს მეფის ხელისუფლებას ბაგრატ IV, გიორგი II-სა და თვით დავით აღმაშენებლის მეფობის წლებში. ამკარად ჩანდა, რომ ერისთავთა მართოდენ წრთვნა სასურველ შედეგს ვერ გამოიღებდა. საჭირო იყო კიდევ უფრო რადიკალური ზომების მიღება.

როგორც ირკვევა, დავით აღმაშენებელი ერისთავობის ინსტიტუტს საერთოდ, ერთიანი ფეოდალური მონარქიისათვის შეუფერებლად მიიჩნევდა, მას ახალ სამოხელეო ინსტიტუტებს უპირისპირებდა, ძველს კი ავიწროებდა და აღქმებდა კიდევ.

კლდეკარის საერისთავოსა და სამეფო ხელისუფლების ბრძოლა დავით აღმაშენებელმა, როგორც ცნობილია, კლდეკარის საერისთავოს გაუქმებით დაამთავრა. მაგრამ ერისთავთა ინსტიტუტის წინააღმდეგ ბრძოლა, ცხადია, ამით არ დამთავრებულა. საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთ-ერისთავებს მეფე ერთიანი ფეოდალური მონარქიის მიერ შექმნილ სამეფო კარის ცენტრალურ სამოხელეო აპარატს უქვემდებარებდა. ამას დავით აღმაშენებელი, ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით, იმით ახერხებდა, რომ „საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს“ თანდათან „დარბაზით გამოსულ“ მოხელეებად აქცევდა და უპირატესობასაც ამ უკანასკნელთ ანიჭებდა: „ფეოდალური საქართველოს ერთ მონარქიად ქცევის დღიდან, შენიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი, ერისთავობას კრიზისი დაუდგა. დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო პოლიტიკა ამ მხრივ ყოველად ნიშანდობლივია. გაძლიერებულმა სამეფისკარო სამოხელეო ინსტიტუტმა უპირისპირამ გასაჭრობად შეუტია ძველს (პატრონყმობის ხანის) ინსტიტუტს ერისთავობისას. მეფის კარის მანდატურთუხუცესა, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და ათაბაგი ამავდ დროს ყველა ერისთავთ-ერისთავთა, მაგრამ საქარის-მოხელეო პატივით და არა ერისთავთ-ერისთავობით მათი მოხსენიება

ნიშანდობლივი დამოწმებაა იმ უპირატესობისა, რომელიც ენიჭებოდა ამ დროს სამეფო დარბაზით გამოსულ მოხელეებს. ნოდ გამრიგე მოხელესთან შედარებით¹²¹.
 გ. ბ. ლ. ი. მ. ე. კ.

ზემოაღნიშნულ ღონისძიებებს გარდა, ერისთავობის ინსტიტუტის წინააღმდეგ ბრძოლაში მნიშვნელოვანი როლი სწორედ მოსაკარგავეთა ინსტიტუტის შემდგომ გაძლიერებას უნდა შეესრულებინა. ჩვენ, სამწუხაროდ, არა გვაქვს სათანადო მასალა ამ ფრიად საინტერესო მოვლენისათვის თვალყურის მისადევნებლად. განსაკუთრებით დავით აღმაშენებლის დროს და მის მიერ გატარებული ღონისძიებები გვაფიქრებინებს, რომ თვითმპყრობელური სამეფო ხელისუფლება ერისთავთა გადაგვარებული სამოხელეო ინსტიტუტის გაქრობას, ერთი მხრივ, ერისთავთა მოხელე-მოსაკარგავედ გადაქცევითა, ხოლო მეორე მხრივ, ქვეყნების საკარგავებად, განსაგებელ (და არა პირობით სამფლობელო) ერთეულებად გაცემის გზით, ახალ, სამეფო ხელისუფლებაზე მთლიანად დამოკიდებულ, სარგოზე მინდობილ მოხელეთა — მოსაკარგავეთა — ჩამოყალიბებით ფიქრობდა. სამეფო ხელისუფლებას დავით აღმაშენებლის დროს ამ მხრივ გარკვეული წარმატებებისთვისაც უნდა მიეღწია — გაძლიერდნენ „აზნაურნი მოსაკარგავნი“, რომელნიც დაუპირისპირდნენ „მემამულე აზნაურებს“ და ამას გარდა, საერისთავოთა მნიშვნელოვანი ნაწილიც საკარგავებად, სამოხელეო განსაგებლებად, ხოლო თვით ერისთავები „მოხელე-მოსაკარგავებად“ იქცნენ. ჩვენი აზრით, შემთხვევით არ უწოდებდა დავითის დროინდელ ერისთავს ნ. ბერძენიშვილი „მოხელე-მოსაკარგავეს“¹²².

ამას გარდა, საკარგავის ინსტიტუტს, როგორც უმთავრესად ფულად სარგოზე დამოკიდებულ მოხელეობას, მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულ სამხედრო რეფორმებშიც. სავარაუდებელია, რომ იმ დროისათვის ჯამაგირსა და სარგოზე უნდა გადაეყვანათ არა მარტო საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების ერთი ნაწილი, არამედ აგრეთვე სამხედრო ხელისუფალნიც. ჩვენი აზრით, სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს დავითის ის ღონისძიება, რომელსაც ასე საგანგებოდ ხაზს უსვამს ვახუშტი ბატონიშვილი. მისი სიტყვით, გამუდმებული ბრძოლა — ლაშქრობებით მოპოვებული დიდძალი „საქურჭლე“ (ალაფი, ნადავლი), ფეოდალურ ქვეყანაში ლაშქრის გასტუმრების

¹²¹ ნ. ბ. ბ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 233—234.
¹²² იქვე, გვ. 42.

ერთ-ერთი წყარო, რომელიც ძირითადად მოლაშქრეთა შორის ნაწილდებოდა, ვახუშტის სიტყვით, დავით აღმაშენებლის „არღარა განიყოფოდა...სპათა ზედა“; ის, როგორც ნად სამეფო ხაზინაში მიდიოდა. სამაგიეროდ, ვახუშტისავე სიტყვით, მოლაშქრეთა „პატივი სხვა იყო“¹²³. რა უნდა ყოფილიყო, ალაფიდან აღებული ნაწილის სამაგიეროდ გაცემული გასამრჯელო, თუ არა ფულადი სარგო, რომელსაც ამიერიდან მოლაშქრენი უშუალოდ სამეფო ხაზინიდან მიიღებდნენ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ XI—XIII სს. სამეფო მოხელეთა ერთი ნაწილის (საქვეყნოდ გამრიგენი, სამხედრო ხელისუფალნი) ფულად გასამრჯელოზე (სარგო, ჯამაგირი) გადაყვანის ეს მნიშვნელოვანი ცდები კიდევ ერთი იმ სიახლის მაუწყებელია, რითაც საერთოდ აღინიშნება ეს საუკუნეები ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში.

„საკარგავი“, როგორც სამოხელეო განსაგებელი, არსებითად განსხვავდებოდა მოხელეობისა და მფლობელობის ისეთი ფორმებისაგან, როგორიც იყო „სამთავრო-საერისთავო“, „საპატიო სამფლობელო“, „სახარაჯო“ და სხვ. მოსაკარგავეობის გაძლიერება-გაფართოება, ცხადია, სამეფო ზელისუფლების ეკონომიკური, პოლიტიკური ძლიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო იყო. ამიტომაც სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა საკარგავეები მიეცა არა მარტო წვრილ აზნაურ-მსახურთათვის, არამედ მოსაკარგავეებად ექცია ერისთავეებიც, „მემამულე აზნაურებიც“. შეიძლება ამის ანარეკლი იყოს, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშიც შენიშნულია, ჯერ სარიდანის, ხოლო შემდეგ ტარიელის მოსაკარგავეობა ფარსადან მეფის წინაშე.

მაგრამ „მემამულე აზნაურთა“ მოსაკარგავეობა, ფეოდალური მონარქიის ძლიერების ხანაში საკარგავეების სისტემის გადაგვარების მაუწყებელი კი არ არის, პირიქით, მეტად მნიშვნელოვანი ლონისძიებაა „მემამულე აზნაურთა“, ერისთავთა მოსაკარგავეებად — სამეფო ხელისუფლების მიერ განწესებულ სარგოზე დამოკიდებულ მოხელეებად გადაქცევის თვალსაზრისით. მაგრამ, ცხადია, სამეფო ხელისუფლებამ, თვით დავით IV-სა და გიორგი III-ს დროსაც, როცა ყველაზე უფრო იგრძნობა თვითმპყრობელური სამეფო

¹²³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 14; შტრ. შ. მ ე ს ხ ი ა, საქართველო რუსთაველის ეპოქაში, თსუ საიუბილეო კრებული, გვ. 16.

ხელისუფლების საშინაო შემტევი გეზი, კერ შესძლო ერისთავობის
უძველეს ინსტიტუტზე გამარჯვება. მართალია, სამეფო ხელისუფლებამ
საკარგავეებისა და მოსაკარგავეობის ინსტიტუტების მოპირავე
ლებით მოამრავლა არა მიწისმფლობელთა, არამედ ჭაბაგირსა და
სარგოზე გადაყვანილ, ე. ი. სამეფო ხელისუფლებაზე უშუალოდ
დამოკიდებულ მოხელეთა რიცხვი, მაგრამ ერისთავთა ინსტიტუტი
მაინც ძირითადად ხელუხლებელი დარჩა.

ეს ახალი სამოხელეო ინსტიტუტი, ცხადია, მნიშვნელოვნად
უწყობდა ზელს ფეოდალური მონარქიის გაძლიერებას, ემსახურე-
ბოდა მისი განმტკიცების საქმეს, მაგრამ არა როგორც ფეოდალურ-
რი, პირობითი მიწისმფლობელობის ფორმა, არამედ როგორც პი-
როვნული მოხელეობა, რომელიც მთლიანად იყო დამოკიდებული
სამეფო ხელისუფლების სიძლიერეზე. სწორედ ამიტომ სამეფო
ხელისუფლების დასუსტებასთან ერთად თავის მნიშვნელობას
კარგავდა ეს სამოხელეო ინსტიტუტიც.

შეიძლება დაბეჭითებით ითქვას, რომ დიდაზნაურთა, „მემამუ-
ლე აზნაურთა“ გამარჯვებამ, განსაკუთრებით თამარის დროიდან,
მოსაკარგავეობის ინსტიტუტს შემდგომი გაძლიერების შესაძლებ-
ლობა მოუხსო; კიდევ მეტი, იგი თანდათან დაქვეითების, დაცემის
გზაზე დააყენა. ამას თან დაერთო მოსაკარგავეობის როგორც პი-
როვნული მოხელეობის, გადაგვარების ნიშნებიც (საკარგავეებისა და
მოსაკარგავეობის მამიდან შვილზე მემკვიდრეობით გადაცემა სა-
კარგავეების გაყიდვის შესაძლებლობანი და სხვ.); XIII ს. მეო-
რე ნახევრიდან კი, როცა თანდათან ეცემა მეფის თვითმპყრო-
ბელური ხელისუფლება, ერისთავობა-მოსაკარგავეობას შორის გა-
მართულ ბრძოლაში გამარჯვების სასწორიც საბოლოოდ ისევ
ერისთავობისაკენ გადაიხარა. სულ მალე (XVI ს. დამდეგიდან)
კიდევ საერთოდ გაქრა საკარგავი და მოსაკარგავეობა და ისედაც
დაუძლეურებულ სამეფო ხელისუფლებას ერთ-ერთი მნიშვნელოვა-
ნი დასაყრდენიც გამოეცალა.

კლასობრივი ბრძოლა XVII—XVIII საუკუნეების საქართველოში

კლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ ქალაქებში, ისე როგორც საერთოდ ფეოდალურ საქართველოში, დღემდე სრულად შესწავლილი არ არის. ფეოდალური ხანის ქართული ისტორიოგრაფია კლასთა ბრძოლის საკითხებს დუმილით უვლიდა გვერდს. XIX ს. თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიული ქართული ისტორიოგრაფია კლასთა ბრძოლის ისტორიის საკითხებს არც კი შეხებია; პირიქით, იმდროინდელი ქართული ისტორიოგრაფიის ზოგიერთი წარმომადგენელი (აღ. ხახანაშვილი, თ. ჟორდანიას და სხვ.) ცდილობდა დამტკიცებინა, რომ საქართველოში ბატონყმობა არასოდეს არ განვითარებულა ისეთ საფეხურამდე, როგორც ეს სხვა ფეოდალურ ქვეყნებში მოხდა, რომ ბატონისა და ყმის ურთიერთობა საქართველოში დაჩაგრულისა და გაბატონებულის, ექსპლოატირებულისა და ექსპლოატატორის ურთიერთობა კი არ იყო, არამედ „მამისა და შვილის“, პატრონის, მფარველის, მზრუნველისა და მისდამი მინდობილი პირის აუცილებელი, ურთიერთობატივისცემაზე დამყარებული დამოკიდებულება. ცხადია, ასეთ საზოგადოებაში, სადაც დაპირისპირებული კლასები არ არსებობენ, თავადაზნაურული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლების მიხედვით, კლასობრივი ბრძოლის არსებობაც გამორიცხული იყო.

კლასთა ბრძოლის ისტორია ფეოდალურ საქართველოში არც ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლებს უკვლევიათ. მათი ყურადღება ამ თვალსაზრისით მხოლოდ XIX ს. გლეხთა აჯანყებაზე იყო მიქცეული.

ფეოდალური საქართველოს ისტორიის ასეთ ყალბ გაგებას ბოლო მოუღეს ქართული მარქსისტული ისტორიოგრაფიის ფუძემდებლების — ი. სტალინის, ა. წულუკიძისა და სხვების შრომებმა. ქართველმა მარქსისტებმა ნათლად უჩვენეს, რომ ისე როგორც ყოველი კლასობრივი საზოგადოების, ასევე ფეოდალური და ბურჟუაზიული საქართველოს ისტორია არის „კლასთა ბრძოლის

ისტორია“. აღ. წულუკიძე, 1899 წ. წერდა: „ჩვენ თვითონ გვწამს და გვჯერა ის შეურყეველი ქეშმარიტება, რომ ყველა ერთგვარად გადობათა ისტორია (რასაკვირველია, არა პირვანდევნიან სხვადასხვა ფორმის კლასთა ბრძოლის ისტორიას წარმოადგენს და ამ საზოგადო კანონისათვის ვერც ჩვენ დაგვიღწევიან თავი“¹.

მნიშვნელოვანი გარდატეხა ამ მხრივ მხოლოდ ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ხდება. ივ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ნ. ბერძენიშვილმა და სხვებმა, თავიანთ შრომებში სათანადო მასალების ანალიზის საფუძველზე, ფეოდალურ საქართველოში კლასობრივი ბრძოლის ცალკეული მომენტები აგვისახეს. მაგრამ მონოგრაფიულად ეს საკითხი ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში დღემდე შეუსწავლელი რჩება. მონოგრაფია, რომელიც საგანგებოდ სოციალური მოძრაობის ისტორიას შეეხება, ივ. ჯავახიშვილს ეკუთვნის. მის ნაშრომში — „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში“ (თბ., 1934 წ.), ერთ-ერთი თავი სპეციალურად მიეძღვნა სოციალურ ბრძოლას XIII ს. ფეოდალურ ქალაქში ეპიფანე კათალიკოსის 1218 წ. წარწერის მიხედვით².

საკითხი კლასობრივი ბრძოლის შესახებ XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე სავსებით შეუსწავლელია³. კლასთა ბრძოლა კი ფეოდალური წყობილებისათვის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია.

ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავება და სასაქონლო წარმოების განვითარება XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში იწვევდა ქალაქების მოსახლეობის დაბალი ფენების ექსპლოატაციის ზრდას. ეს კი თავის მხრივ აღრმავებდა იმ წინააღმდეგობას, რომელიც არსებობდა მწარმოებელსა და გაბატონებულ ფენებს შორის. კლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოს ქალაქებში უმთავრესად ორი ძირითადი მიმართულებით წარმოებდა: ა) ფეოდალ-ექსპლოატატო-

¹ აღ. წულუკიძე, თხზულებათა კრებული, თბ., 1927, გვ. 73.

² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9—21.

³ სოციალურ ბრძოლას XVII—XVIII სს. ქალაქებში გაეკრით შეეხო ს. კაჯაბაძე თავის წერილში «Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII в.» (см. сб.: «История классовой борьбы в Закавказье», Тиф., 1930).

რების წინააღმდეგ, ანტიფეოდალური ბრძოლა და ბ) ბრძოლა თვით ქალაქის მოსახლეობას შორის—ერთი მხრივ ქალაქის ყმა ხელოსანთა და ვაჭართა და მეორე მხრივ მოსახლეობის პრივილეგიული ვაჭართა და მევენაშეთა, ფენებს შორის.

ანტიფეოდალური ბრძოლა XVII—XVIII სს. ქალაქებში უმთავრესად ცალკეულ მებატონეთა თუ ფეოდალური ხელისუფლების ცალკეულ წარმომადგენელთა ძალმომრეობის წინააღმდეგ ბრძოლის სახეს ატარებდა. ამ ბრძოლის ინიციატორები უმთავრესად ქალაქების ყმა ვაჭრები და ხელოსნები იყვნენ. ამით გარდა, ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგ, უფლებათა გაფართოებისათვის, ბრძოლას აწარმოებდნენ ქალაქის მოსახლეობის ზედა, პრივილეგიური ფენის წარმომადგენლებიც.

პირველ რიგში ჩვენ ანტიფეოდალური ბრძოლის ფორმებს შევვხებით. XVII—XVIII სს. ქალაქებში მწარმოებელი ფენის ექსპლოატაცია მებატონეთა მიერ, „ყრმობის პირობის წიგნებით“ თუ სხვა ფეოდალური დებულებებით, განსაზღვრულ ნორმებს ჩვეულებრივ სცილდებოდა და ყმა ხელოსნის თუ ვაჭრის მფლობელი მებატონე მისგან ხშირად ახალ სხვადასხვა სამსახურს, ან კიდევ უფასო შრომას ითვითებდა.

როგორც თვით ქ. გორის ვაჭრებისა და ხელოსნების მიერ ერეკლე II-სადმი მირთმეული არზიდან ჩანს, გორის მოურავი იასე ამილახვარი გორელი ხელოსნებისაგან ხშირად მოითხოვდა ნუქთად (უხელფასოდ) „ბამბის დაროვას“, მოქსოვას („უფეჭრების ნართის შეყრა და მუქთათ მოქსოვა“) და ქსოვილების „მუქთათ შეღებვას“⁴. მებატონეთათვის უკანონოდ, „მუქთად სამსახური“ უარყოფითად მოქმედებდა სასაქონლო წარმოების განვითარებაზე და ამას გარდა, წვრილ მწარმოებელ ხელოსანს გალატაკებას უქადდა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს თიხის ქუერკლის მკეთებელი თბილისელი ხელოსნის 1787 წ. არზათვისი ბატონისადმი. ხელოსანი გოგია დედოფალ დარეჯანს მოახსენებდა: „ათის წლისა ჩინური მოგართმევითა ოცდათორმეტი თუმნისა და ერთი ფული არ მომცემია; ვაკეთებ და თქვენსა და თქვენი შვილების ქარხანაში მოტანას ანგარიში არა აქვს. ვალს

⁴ ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი (ქვემოთ სსმ); შდრ. შ. მ. ვ. ს. ხ. ი. ა., მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის მე-18 საუკუნე. ქალაქებში — „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 219.

ვილებ, წამალს ვყიდულობ და წამლის ფასიც არ მეძლევა. სამოცო/ თუმანი ვალი დამედო, მე ერთი ფული არ მომცემია. ეხლა, უკვე, მა შვილმა სამის თუმნისა წაიღო (ჭურჭელი), თქვენი ცალ-ცალკე მართმევენ...ნუ დამკარგავ, შემაძლებინე თქვენი სამ-სახურიცა და ვალის პასუხის მიცემაცა და თუ თქვენგან შებრალება არ მეღირსა, დაკარგვის მეტი ილაჯი არა მაქვსო»⁶

როგორც ვხედავთ, მებატონეთა მიერ უკანონო, უხელფასო სამსახურით უკიდურეს მდგომარეობამდე მიყვანილი ხელოსანი იძულებულია თავისი შრომის ანაზღაურება ითხოვოს, თუ არა და „დაკარგვის მეტი“ სხვა გზა აღარ დარჩენია.

მებატონე არა მარტო თავისი ყმის უფასო შრომას ითვისებდა, არამედ ზოგჯერ მას მის მიერ გამართულ სარეწავებსაც, სხვადასხვა-გვარ სამაგიერო წყალობათა დაპირებით, ზოგჯერ სავსებით უფა-სოდ, ზოგჯერ კიდევ „ცოტას ფასით“ ართმევდა და თავისთვის იჭერდა. საინტერესოა, რომ მოქალაქე ვაჭრის ისარა თაყუაშვილის მიერ მეფის ბრძანებითა და თანხმობით თბილისში გამართული „გვარჯილისა და თოფის წამლის ქარხანა“ მეფემ, მამულის ბოძე-ბის შეპირებით, „თხოვით ჩამოართვა“ და „სამეფო თოფხანისა და ციხეებისათვის“ თავისთვის დაიჭირა⁷. ამგვარადვე, სხვადასხვა სა-ჭიროებისათვის, „ურუშობის (ოსმალთა ბატონობის) დროს“ თბი-ლისში „ცოტას ფასით და უსამართლოთ“ გამოურთმევიან სახლკა-რი და ადგილები „ნამსახურ მოქალაქე“ ბაღდასარაშვილ შაქრუ-ასათვის⁷.

სასაქონლო მეურნეობის განვითარება თანდათან ზრდიდა მე-ბატონეთა მოთხოვნილებებს განსაკუთრებით ფულისადმი და რო-ცა ვაჭართა თუ ხელოსანთა მიერ გაღებული ფულადი გადასახა-დები საკმარისი არ ჩანდა, გაზრდილ მოთხოვნილებათა დასაკმა-ყოფილებლად მებატონე თავის ყმა ხელოსანთაგან თუ ვაჭართაგან სხვადასხვა გზით გამოძალვას მიმართავდა. ამ მხრივ ჩვენს ყუ-რადღებას იქცევს ფეოდალურ საქართველოში გავრცელებული ე. წ. სესხი, რომელიც ზოგ შემთხვევაში „ძალით სესხების“ სახეს ატარებდა. მებატონეები ზოგჯერ მუქარით აიძულებდნენ თავიანთ ყმებს, ვაჭრებს, რომ მათთვის სესხად ფული მიეცათ. მაგ., გიორ-

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის, III, 1955, გვ. 83.

⁷ საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი (ქვემოთ — სცსა), ფ. 229, დავთ. 18, საბ. 15.

⁷ იქვე, დავთ. II, საბ. 157.

გი XII, ჯერ კიდევ უფლისწულობის დროს, 1790 წ. ქალაქში მოსახლე თავის ყმას წერდა: 20 თუმანი „რომ არ გვასესხო არც გზით არ იქნება, ვერც უარს გვეტყვი, სესხად გთხოვთო“.

და, უფლისწული სხვათა შორის ხაზს უსვამდა, „ასე არ გვეგონოს, რომ ისე გვინდოდეს, სესხად აგვიღია შენგან ეს 20 თუმანი თეთრი... თუ ეს შეიტყო ვინმე, ჩვენს მეტმა, შენს მეტმა და ფეტვის-შვილის მეტმა, ასე უნდა იცოდეს, რომ ჩვენი მოსახლე იქნებიო... ნუ შეწუხდები, რომ ეხლა ფული გამოგართვი, ის ჩემი ვალი არის ასე იქნება, ხომ იცი რომ ბატონს დასჭირდება ყმამ უნდა მისცეს, ყმას დასჭირდება — ბატონმა უნდა უბოძოს... სხვისიც მართებს ქალაქში, ასე ვთქვით შენიც გვემართოს, მაგაზე წყრომა იქნებაო?“

როგორც მოტანილი საბუთიდან ჩანს, გამსესხებელი 20 თუმნის ასეთ ძალად გასესხებისა გამო „წერდა, წყრებოდა“, მას ამ წუხილის სადმე გაცხადების უფლებაც არ ჰქონდა. ამგვარ შემთხვევაში ის მომავალ მეფეს მტრად გაიხდიდა. მოძალე მსესხებლის, უფლისწულის სიტყვიერ დაპირებაში გამსესხებელს სამართლიანად ეჭვი ეპარებოდა. მან კარგად იცოდა, რომ, „როცა ბატონს დასჭირდება, ყმამ უნდა მისცეს“, მაგრამ პირიქით, — „ყმას დასჭირდება ბატონმა უნდა უბოძოს“ — არასოდეს მოხდებოდა. ამავე დოკუმენტიდან ჩანს, რომ გიორგი ბატონიშვილს მსგავსი მოვალეები ქალაქში სხვაც ჰყოლია. მოძალე მებატონე ვაჭრისაგან ფულის გარდა, ზოგჯერ სესხად, სათანადო ზღწერილით საქონელსაც იღებდა. 1795 წ., გიორგი ბატონიშვილს თბილისელი ვაჭრისაგან 1097 მან. და 50 კაპ. სხვადასხვა სახის აბრეშუმის საქონელი წაუღია და სათანადო ზღწერილიც მიუცია. მაგრამ აღებული ვალი გიორგის გამეფების შემდეგაც არ გადაუხდია და დაზარალებული ვაჭარი 1802 წ. რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენელთაგან მოითხოვდა უკვე გარდაცვლილი მეფის ვალის დაფარვას*. მსგავსი მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ ესეც საკმარისია იმის საჩვენებლად, თუ როგორ იყო გამოყენებული „ძალით სესხება“ ძლიერი მებატონეების მიერ ქალაქის მოსახლეობის გასაძარცვავად.

ქალაქის მოსახლეობას, მის მწარმოებელ ფენას, მძიმე ტვირთად აწვა აგრეთვე ქალაქის ფეოდალური აპარატი. ქალაქის მმართველობა მეფეთა მიერ დანიშნულ პირებს ეპყრათ, რომელთა გა-

* იქვე, ფ. 229, დავთ. 11, საბ. 49—50.

* იქვე, ფ. 2, მ. 19, ფ. 10.

სამრჩელო თვით ქალაქს უნდა გაეღო. ქალაქის მოურავებს, მელიქ-მამასახლისებს, ნაცვლებს და სხვა, როგორც ეს ჩვენ მიერ აღრე საგანგებოდ იქნა შესწავლილნი, ხელისუფლებისაგან ჯამაგირი კი არ ეძლეოდათ, არამედ ქალაქების სხვადასხვა სახის შემოსავლიდან განსაზღვრული ნაწილი, ასე რომ, ქალაქი ფაქტიურად თვით კვებავდა ფეოდალურ აპარატს. ქალაქის მოხელეთა ვასტუმრების ამგვარი სისტემა ფართო ასპარეზს აძლევდა მეფის მოხელეებს თვითნებობისა და მოსახლეობის განუკითხავი ექსპლოატაციისათვის. რაც უფრო მეტი იყო ქალაქიდან ესა თუ ის შემოსავალი (გამოსაღებები, ჯარიმა, ბაყები), მით უფრო მეტი იყო ქალაქის ამა თუ იმ მოხელის სარგოც, გასამრჩელოც. ამიტომაც, ბუნებრივია, თუკი ქალაქის შემოსავალზე მინდობილი მოხელეები ყოველნაირად ცდილობდნენ უნაკლოდ და დაუნდობლად აეკრიბათ ქალაქის მოსახლეობისაგან მათზე გაწერილი სხვადასხვა სახის გამოსაღებები: მაგრამ ისინი ამითაც არ კმაყოფილდებოდნენ და, თავიანთი შემოსავლის გაზრდის მიზნით, ხელოვნურად უქმნიდნენ ქალაქის მოსახლეობას ისეთ პირობებს, რომ მათ მეტი ჯარიმა, მეტი ბაყი და სხვა გადაეხადათ. ზოგჯერ კიდევ ქალაქის მოხელეები საკუთარ გასამრჩელოდ აშკარად მოითხოვდნენ მოსახლეობისაგან გაცილებით მეტს, ვიდრე ეს ამა თუ იმ დებულებით იყო დაწესებული. ასე რომ, მეფეთა მიერ ქალაქებზე გამოსაკვებად მიჩენილი პირები, ქალაქის მოურავით სათავეში, ფეოდალურ ქალაქებს უყურებდნენ, როგორც საკუთარი გამდიდრების წყაროს, ქალაქის მოსახლეობას კი, როგორც ძარცვის ობიექტს.

ჩვენ არაერთი საბუთი მოგვეპოვება, რომელიც ქალაქის მოხელეთა ძალმომრეობაზე, მათ მიერ უკანონოდ წართმეულ ჯარიმებზე თუ გამოსაღებებზე მოგვითხრობს. მაგ., 1784 წ. ცხინვალელები ერეკლე II-ს მოახსენებდნენ: ჩვენ ჩვენი შეძლებით თქვენ პირნათლად გემსახურებით, მაგრამ მოხელეები „უმეტესად უსამართლობას გვიშვრებიან“ და ზედმეტსაც გვახდევინებენ¹⁰. ცხინვალის მოხელეების, კერძოდ, ცხინვალის მამასახლისის არაქანონიერ მოქმედებაზე ჩიოდა აგრეთვე ცხინვალელი ვაჭარი გიორგი ბა-

¹⁰ იხ. შ. მე ს ხ ი ა, მასალები ქართლ-კახეთის სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 26, გვ. 019—024.

¹¹ სცხა, ფ. 229, დავთ. 14, ს.ზ. 110.

ტონიშვილის წინაშე 1778 წ.: „მამასახლისისაგან ილაკო ალიო
მაქეს... ოქმი მიწყალობეთ, რომ მამასახლისი დამეხსნასო“¹². ასე-
ვე, თბილისის მოხელეებს შეუვიწროებიათ, როგორც მკრეჭმელი
ბრძანებიდან ჩანს, გიორგი ბატონიშვილის ყმა ხელისანი, შესანი-
სტულე ზაზა; ბატონიშვილი იძულებული გამხდარა ქალაქის მოხელე-
ებისათვის ებრძანებინა: „რა დაგეშართათ, მაგ მამაძაღლებსა (ქა-
ლაქის გამოსაღებთა მკრებლებს, შ. მ.) უთხარი, რომ ხელი აიღონ
და დაეხსნან“ ამ ჩემ ყმასაო¹³.

ქალაქის მოხელეების თვითნებური მოქმედება, როგორც ჩანს, იქამდე მიდიოდა, რომ მეფე ხშირად იძულებული ხდებოდა გა-
ეფრთხილებინა ისინი, ქალაქის მოსახლეობას „ძალას ნუ დამარ-
თებთ“, ძლივს მოგვიგროვებია და ისევ არ გააქციოთო. ერეკლე II-მ
1768 წ. სიგელით თელავის მოურავს უფლება, მოვალეობა და
სარგო განუსაზღვრა, მაგრამ რაკი მეფეთა მიერ დაწესებულ ამგვარ
დებულებებს მოხელეები ადგილებზე ჩვეულებრივ არღვევდნენ,
მეფემ საჭიროდ დაინახა იქვე, ბოლოს მიეწერა: „ასე გაგვირიგე-
ბია და გარდაგვიწყვეტია, მაგრამ თელავში ესენი ახალნი მოყვა-
ნილნი არიან და აქეთ-იქიდან მოგროვებულნი, ამათ ძალა არ და-
ეშართოსთ რა, შელავათით მოექცნენ...თვარემ ჩვენი საწყენი იქნე-
ბაო“¹⁴.

XVII—XVIII სს. ქალაქის მოსახლეობის დაუნდობელი
ძარცვით განსაკუთრებით თავი გამოუჩენიათ გორის მოურავებს,
ქართლის ერთ-ერთ უძლიერეს თავადებს, ამილახვარებს. ჭერ კი-
დევ ერეკლე I-ის ქართლში მეფობის დროს (1688—1703), რაკი
გორის მოურავი ქალაქს ისე ექცეოდა როგორც პირად საკუთრებას
და მოსახლეობას უკანონო გამოსაღებებით აწუხებდა, სამეფო ხე-
ლისუფლებას ხელახლა განუსაზღვრავს გორის მოურავის უფლე-
ბა-მოვალეობა და სარგო¹⁵. მაგრამ ქალაქის ძარცვას შეჩვეულ
მოურავებს მეფის მიერ განწესებული ისევ დაურღვევიათ და
XVIII ს. 90-იან წლებში ქალაქის მოსახლეობის ძარცვისათვის
ძველებურად ხელი მიუყვიათ. გორის მოურავის იასე ამილახვარის
ძალმომრებობის შესახებ შესანიშნავ მასალას გვაძლევს XVIII ს.
90-იანი წლების ერთი დაუთარილებელი დოკუმენტი. დოკუმენტის

¹² სცა, ფ. 229, დავთ. 13, საბ. 143.

¹³ იქვე, დავთ. 32, საბ. 4.

¹⁴ იქვე, დავთ. 34, საბ. 14.

¹⁵ იქვე, ფ. 227, № 758.

მიხედვით, გორის მოურავს იასეს ქალაქში მანამდე არასცნობულად
 გამოსაღებები დაუწესებია, ზოგი ხელოვნურად გაუჭრდია. მაგ.,
 თუკი გასამყრელო გორის მოსახლეობაზე ხუთი მინალტუნის
 დოკუმენტის მიხედვით: „ამან ჭერ 12 მინალტუნი ჭმალაქს
 თორმეტ თუმნათა გახადა“; ამას გარდა, ყოველ კომლს თითო ურე-
 ში შეშა ბეგარად დაადვა, რომელსაც მოურავი გორელებს თურმე
 იასაულის შემწეობით ძალით აზიდვინებდა. გორის მოურავს, თა-
 ვისი შემოსავალი რომ გაეზარდა, სხვადასხვაგვარი შარის მოღე-
 ბით, მოქალაქეებს უსამართლოდ აჯარიმებდა, სამ, ზოგჯერ ხუთ
 თუმანს ართმევდა. ამითაც არ დაკმაყოფილებულა და ქალაქის სა-
 გადასახადო დავთარი, რომელიც ქალაქის მიერ სახელმწიფო გადა-
 სახადების გამწერად ამორჩეულ პირებს უნდა ჰქონოდათ, გორის
 მოურავს მათთვის წაურთმევია, რომ ქრთამის მომტანისათვის გა-
 დასახადი შეემციოებინა, ხოლო მტრებისათვის მოემატებინა. მო-
 ურავი ითვისებდა ქალაქის მოსახლეობის უფასო შრომასაც: ქალა-
 ქის ხელოსნებს უფასოდ „ართვეინებდა“ ბამბას, ფეიქრებს
 უფასოდ აქსოვინებდა და მღებრებს კიდევ შეაღებინებდა.
 ქალაქის მოსახლეობას მისთვის აგრეთვე უფასოდ უნდა
 ეთიბა თივა და მოთიბული თავიანთი ურმებით მიეტანა; ქალაქს
 მოსახლეობას კალოებზე უკანონოდ ბზეს ართმევდა, მათ ცხენებს
 სტაცებდა და იმდენ ხანს ჰყავდა (ხედნიდა), რომ ზოგჯერ მოურა-
 ვისა და მისი დამქაშების ხელში გორელების ცხენები „კვიცებს
 იგებდნენ“. ასევე, მოურავისაგან მოსვენება არ ჰქონდა ქალაქის
 მეურმეებს. თავისი სასარგებლო გამოსაღები დაუწესებია მოურავს
 აგრეთვე ქალაქის მოსახლეობის ვენახზე, ბაღებზე, ბოსტანზე,
 ისე რომ, არც ვენახი, არც ბაღი და არც ჭირნახული, საბუთის მი-
 ხედვით, გორელებისა აღარ იყო და ფაქტიურად მოურავს ეკუთვ-
 ნოდა. მოურავის თვითნებობა იქამდე მისულა, რომ მას ქალაქის
 მოედანიც კი, სადაც ვაჭრებსა და ხელოსნებს თავიანთი საქონელი
 გაჰქონდათ, მოუხნავეს და თავისთვის ბოსტანად დაუჭერია. ამიტო-
 მაც აცხადებენ გორელები: „ჩვენი საქონელი მეიდანზე ველარ გა-
 დისო“. ასეთი მრავალგვარი უსამართლო გამოსაღებებიც აღარ
 აკმაყოფილებდა მადაგახსნილ მოურავს და, გორელების განცხა-
 დებით, მათ „ყოველ ჳირსა და ლხინზე ძღვენის“ მართმევაც და-
 აკისრია. გორელებს აწუხებდათ განსაკუთრებით ის, რომ მოძალადე
 მოურავი თვით გორში იჭდა. მათი სიტყვით, არც ერთი „მოურავი
 აქამდე გორში არ მჭდარა“, ეს კი „თავს დაგვედომია“, მთელი ეს
 უბედურება, ანუ, როგორც საბუთშია ნათქვამი, „ჭირი“ მოურავის

„იქ (გორში — შ. მ.) დღომით დაგვემართაო“, ხოლო „როდესაც ქალას მდგარა ამილახვარი, ამდენს მოსახსენებელში არც ერთი არ გვეკირვებიაო“. როგორც ჩანს, მეფის მიერ ქალაქის დამცველნიშნული მოხელის მუდმივად ქალაქში დგომა, მოსახლეობის უზედღურების, ახალ-ახალი უკანონო სათხოვრების და ბეგარას მომტანი იყო. გორის მოსახლეობის ძარცვაში, როგორც იმავე საბუთიდან ჩანს, მოურავს თანამზრახველებიც ჰყავდა, კერძოდ, გორის მამასახლისი და მოურავის „ბიჭები“; საბუთის მიხედვით ქალაქის ასე უკანონო ძარცვაში „მამასახლისი შეჰყრია მოურავს ამხანაქათ“, „მოურავი თავს დაგვეჯდომია, მამასახლისი კი ბოლოსო“, ხოლო მოურავის სხვა ხელქვეითნი — „ბიჭები“ კიდევ „დუქნებს ამტვრევენ“, იქ მოსაქმე კაცს „იტაცებენ ტყუილად და ჯარიმისთვინ თავს ასყიდვანებნო“. ერთი სიტყვით, მოურავმა, მამასახლისმა და მათმა თანაშემწეებმა გორში ხალხი ისე ააწიოკეს, რომ „მაგათი შიშით მაზრაში ასნაფებიც (ხელოსანთა და ეაქართა ამქრები, შ. მ.) ვეღარ დამდგარან“¹⁶. მსგავსი მაგალითები ქალაქის მოხელეების თვითნებობისა, მათდამი დაქვემდებარებული მოსახლეობის მიმართ, არაერთი იყო გვიანდელი დროის საქართველოს სხვა ქალაქებში. კლასობრივ ბრძოლას ქალაქის ძირითად მოსახლეობასა და ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებს შორის ამწვევებდა აგრეთვე ქალაქის გავლენიანი მოხელეების ჩარევა საქალაქო ვაჭრობაში; იმის თავეთან სასარგებლოდ იყენებდნენ ყველა იმ უფლებას და გავლენას, რაც მათ სამეფო ხელისუფლებისაგან ჰქონდათ მინიჭებული. ქალაქის ფეოდალური არისტოკრატია კი, ფეოდალური ქალაქის ეკონომიკურ ცხოვრებაში, სხვადასხვა გზითა და ხერხებით, აქტიურად მონაწილეობდა.

ყველაფერი ეს, — ქალაქის მოსახლეობის მძიმე სახელმწიფო და კერძო საბატონო ვალდებულებანი, ცალკეულ მებატონეთა მიერ ისედაც მძიმე საბატონყმო ნორმების დარღვევა და ყმა ხელოსანთა და ეაქართა ორმაგი ექსპლოატაცია, სამეფო მოხელეთა მიერ ქალაქის მოსახლეობის დაუნდობელი ძარცვა, ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელთა პრივილეგიური მდგომარეობა ქალაქის ვაჭრობაში და სხვათაოდ საქალაქო ცხოვრებაში — იწვევდა ქალაქის ძირითადი მოსახლეობის ყველა ფენის ანტი-ფეოდალურ გამოსვლებს.

ქალაქის მოსახლეობის ექსპლოატირებული ფენების გამო-

¹⁶ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი (ქვემოთ სსმ), ფ. 7120.

სვლები, პროტესტები ცალკეულ მებატონეთა, მეფის მოხელეთა, თუ თვით მეფის წინააღმდეგ სხვადასხვაგვარი იყო.

პროტესტების ერთ-ერთ, შედარებით „მორიდებულ“ საჩივრები წარმოადგენდა, რომლითაც ფეოდალური უფლებების წარმომადგენელთა თუ საქალაქო მოხელეების მოქმედების შესახებ უმა თავის ძლიერ ბატონს (უფლისწული, დედოფალი) ან კიდევ თვით მეფეს აცნობებდა. ანტიფეოდალური პროტესტების ასეთი ფორმა შედარებით გავრცელებული იყო XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში. ზემოთ მოტანილი საბუთებიდან ჩანს, რომ თბილისელი თუ ცხინვალელი ხელოსანი და ვაჭარი თხოვნით მიმართავენ თავიანთ ბატონს გიორგი ბატონიშვილს, რათა ისინი დაიხსნას ქალაქის მოხელეების მძალავრობისაგან. ასევე ქალაქის ხელისუფალთა უსამართლობის შესახებ ჩიოდნენ ცხინვალელები თვით მეფის წინაშე და სხვ.

დამახასიათებელია, რომ XVIII ს. მეორე ნახევარი, ერთი ფეოდალის განცხადებით, „ასეთი დრო იყო, ერთი აბაზის საჩივარ-ზედ ქართველ ბატონს (მეფეს, შ. მ.) სამს არზას მიართმევენ ზოლმე¹⁷“. მაგრამ იყო შემთხვევები, როცა მებატონეთა წინააღმდეგ ბრძოლის ეს შედარებით „მორიდებული ფორმა“ უფრო მრისხანე ხასიათს ღებულობდა და იგი ქალაქის მოსახლეობის ერთგვარ ანტიფეოდალურ დემონსტრაციად იქცეოდა. მაგ., როგორც 1795 წ. საბუთიდან ჩანს, XVII ს. მიწურულს, ქალაქში ერეკლე I-ის მეფობის დროს, გორის მოსახლეობის დიდი ნაწილი, გორის მოურავის თვითნებობით შევიწროებული, თბილისში „მეფე ერეკლესთან ჩასულან (და) უჩივლიათ“. თბილისში ჩასულ გორელთა მოთხოვნა იმდენად კატეგორიული ყოფილა, რომ მეფე იძულებული გამხდარა, ყველა ძველი დებულება, რომლის ძალითაც გორის მოურავი მოქმედებდა, „დაეყენებინა“ (გაეუქმებინა)“ და სხვა ახალი განჩინება მიეცა. ერეკლე I-ის მიერ გორის მოურავისადმი მიცემული ახალი განჩინება შედარებით ხელსაყრელი ყოფილა ქალაქის მოსახლეობისათვის, და ამიტომაც გორელები XVII ს. 90-იანი წლებშიც მის ისევ განახლებას მოითხოვდნენ. მაგრამ ერეკლე I-ის მიერ დადგენილი ახალი დებულება გორის შემდგენლობისადმი მოურავებს, რაკი მათ უფლებებსა და გაზრდილ მადას შესამჩნევად ზღუდავდა, გადაუმალავთ და ერეკლე II-ს მეფობის დროს, მეფის მოთხოვნის წინააღმდეგ, არ გამოუჩენიათ¹⁸.

¹⁷ იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, გამოსცა ა. იოსელიანმა, 1950, გვ. 13.

¹⁸ სცსა, ფ. 227, № 758.

ბრძოლა გორის მოსახლეობასა და მის მოურავებს შორის ამით არ დამთავრებულა. როგორც მასალებიდან ირკვევა, მოურავებმა ერეკლე I-ის მიერ მიცემული განწყობა ვიწყეს და ქალაქის მოსახლეობის ძარცვა კიდევ უფრო გააძლიერეს. ამ მხრივ განსაკუთრებით მადაგახსნილი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იასე ამილახვარი აღმოჩნდა. გორის მოსახლეობა იძულებული გახდა მოურავის წინააღმდეგ ერთიანი ძალით გამოსულიყო და ვრცელი საჩივარი, გორის მოურავის მიმართ სათანადო ბრალდებების წაყენებით, XVIII ს. 90-იანი წლებში ერეკლე II-სათვის მიერთშია. აღსანიშნავია, რომ აქამდეც, როგორც იმავე საჩივრიდან ჩანს, გორელებს არაერთხელ მიუმართავთ ერეკლე II-სათვის, მაგრამ მეფეს, თითქოს მოუცვლელით, პასუხი არ მიუცია და სათანადო ღონისძიებები არ მიუღია. ალბათ, ამან გამოიწვია გორელების ხელახალი ერთიანი პროტესტი. ისინი ამ შემთხვევაშიც მეფეს თბილისში ხლებიან, როგორც საბუთშია ნათქვამი, ისინი თბილისში „ქვეყნის გაფუჭების მოსახსენებლად ჩასულან და სამართლისათვის ჩივიან“. გორელები თავიანთ საჩივარში მეფეს სხვათა შორის მოახსენებდნენ: ნუ გაგიკვირდებათ და ჩვენი საჩივრისათვის ნუ გაგვიწყრებით, ჩვენ მოურავისაგან ისეთი დიდი უსამართლობა გვქირს, იძულებული ვართ მოგმართოთ. სხვა ქვეყნებში არათუ ასეთ დიდ, არამედ უბრალო საქმეებზედაც ჩივიანო. „პეტრე ხელმწიფის (პეტრე I, შ. მ.) ერთმა ბაყალმა სამს შერამზედა უჩივლოა“¹⁹. იმდენად დასაბუთებული და კატეგორიული იყო გორის მოსახლეობის საჩივარი, რომ მეფე იძულებული გახდა მისთვის ყურადღება მიექცია და 1795 წ. უკვე ახალი მოურავისათვის, ოთარ ამილახვარისათვის მტკიცედ განესაზღვრა უფლება, მოვალეობა და სარგო. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ 1795 წ. გორის მოურავის დებულება, თვით გორელების მიითებით, მათი საჩივრის საფუძველზე, მათ მიერვე იყო შედგენილი. გორის მოსახლეობის მიერ წარდგენილ დებულებაზე, ოთარ ამილახვარის განცხადებით, ერეკლე II-ს შემდეგი მინაწერი გაუკეთებია: „ბატონო ამილახვარო, რაც გორელებს ამ არზით ამილახვარის სარგო განწყობა თითოეულათ მოუხსენებიათ ამას უნდა დასჯერდეო“. ამილახვარიც თავის მხრივ უმატებდა: „ჩვენ მის უმაღლესობის ოქმი რომ

¹⁹ სსმ, ფ. 7120; შდრ. შ. მესხია, მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის, გვ. 220.

ენახეთ მის (ბრძა)ნებას დაემორჩილდით და რაც იმაში ვაწყე-
 სება სწერია, იმას დაეჯერდით“. ამ მინაწერს მოსდევს კვლევიანის
 მიერ შედგენილი ახალი დებულება, რომელიც ქვემოთ მოცემულია
 ისეა დაზიანებული (ტექსტის ერთი ნახევარი მოხეულია), რომ
 მისი სისრულით აღდგენა შეუძლებელი ხდება. ამას გარდა მოხე-
 ლეებმა ახალ მოურავს პირობა დაადებინეს, სადაც სხვათა შორის
 ნათქვამი იყო: „იმის გარდა, რაც ეს წერილი დაგვიდგია, ამის მე-
 ტი ჩემი სამოურავო გორში არა მოვი/მო/ქმედო რა, ჩვენი ოჯახი-
 სა და თქვენი ოჯახების მშვიდობისათვის მოგეცით ეს წერილი;
 დღეს და დღეის იქით არა ჩვენ და არა თქვენ ამაზედ შეტნაკლებო-
 ბა არა მოვიწოდოთ რა. თუ რომელმაც ამაზე ნაკლები მოვიწოდო-
 მოთ, ღვთისაჲ და ხელმწიფისაჲა წინააღმდეგი იქნება“²⁰.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ გორის მოსახლეობის ეს მოძრა-
 ობა ქალაქის მოსახლეობის გავლენიანი ზედაფენის, ე. წ. ქეთხუ-
 დების მეთაურობით ხდებოდა. თვით ვრცელი საჩივრის ტექსტი,
 როგორც მისი ერთი ადგილიდან ჩანს, ქეთხუდების მიერ იყო შედ-
 გენილი. ტექსტში სხვათა შორის ნათქვამია: „ამილახორს (გორის)
 ნიხრთან საქმე არა აქვს, ქეთხუდებისა არის“, მაგრამ მოურავი
 „ჩვენს (ე. ი. ქეთხუდების, შ. მ.) ნიხრმოცემულს ჯარიმას“ ართ-
 მევსო²¹. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში ქალაქის მსხვილ ეაქართა
 წარმომადგენლები მოსახლეობის ყველა ფენის სახელით და მას-
 თან ერთად გამოდიოდნენ საერთო ექსპლოატატორის წინააღმდეგ.
 როგორც მოტანილი მასალებიდან ჩანს, ქალაქის მოსახლეობის
 ანტიფეოდალური, თითქოსდა „მორიდებელი“, გამოსვლა საჩივ-
 რებითა და პროტესტით ზოგჯერ ისეთ მწვავე ხასიათს იღებდა, რომ
 სამეფო ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა მისთვის განსაკუთ-
 რებული ყურადღება მიექცია; გორელების ერთიანი გამოსვლა,
 როგორც ჩანს, გამარჯვებით დამთავრდა. მეფემ თავისი თავგასული
 მოხელე, ძლიერი ფეოდალი თვით მოქალაქეთა მიერ შედგენილი გა-
 რიგების წიგნს დაუმორჩილა. მოურავიც იძულებული გახდა მის
 წინააღმდეგ მებრძოლ ქალაქის მოსახლეობის ნება-სურვილს მიჰ-
 ყოლოდა.

ქალაქის მოსახლეობის ერთიანი ანტიფეოდალური გამოსვლა
 ფეოდალურ საქართველოს ქალაქებში, როგორც ჩანს, ისე ხშირ და-
 საშიშ სახეს იღებდა, რომ თვით მეფეც ზოგ შემთხვევაში ვერ ბე-

²⁰ სესა, ფ. 227, № 758.

²¹ სსმ, ფ. Qd: № 7120.

დავდა „ქვეყნის დაუკითხავად“ ქალაქზე ახალი გადასახადები გაეწერა. გორელები ერთეულე II-ს სხვათა შორის წერდნენ: *ქვეყნის* ცა გადასწყვიტეთ ქვეყნის შესამატი და მტრის დასაწყმბრუსაქმსა სალეკო გამოსაღები გაგეწერათ, „რამდენი ხანი ამისი მასლაათი ქართლისა და კახეთის ბერთან და დარბაისელთან გქონდათ... რომ თითქმის ვერც კი ბედავდით, რომ ერთი რამ არაფერი შესაწყხარნი ჩვენ არ შეგვემთხვეოდა და ეს ამილახვარი ვინღა არის ამდენი უღები რომ დაგვღვაო“²².

XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში საჩივრები არ ყოფილა ანტიფეოდალური გამოსვლების ერთადერთი ფორმა. ცალკეულ ყმა ვაქართა და ხელოსანთა საჩივარი ყოველთვის მათთვის სასურველ შედეგს როდი აღწევდა. პირიქით, უმრავლეს შემთხვევაში საჩივარი უპასუხოდ რჩებოდა და ქალაქის მოსახლეობის განუკითხავი ექსპლოატაცია ჩვეულებრივ გრძელდებოდა. ამას გარდა, ქალაქის მოსახლეობას ვისთვის მიემართა საჩივრით, თუკი თვით შეფე ან დედოფალი, ფეოდალური ქვეყნის უმაღლესი ხელისუფალნი, ეწეოდნენ მსგავს ძალმომრეობას. რადგანაც ქალაქის მოსახლეთა საჩივრები ხშირად განუკითხავი რჩებოდა, მის ცალკეულ წარმომადგენლებს, როგორც აცხადებდნენ, სხვა გზა აღარ რჩებოდათ, გარდა „დაკარგვისა“, ე. ი. იძულებული ხდებოდნენ პროტესტის კიდევ ერთი ფორმისათვის, ბრძოლის შეღარებით მაღალი სახისათვის—ბატონყმობაზე უარის თქმისა და გაქცევისათვის მიემართათ.

აღსანიშნავია, რომ ყმობისაგან განთავისუფლების მიზნით ხელოსნები და ვაჭრები ზოგჯერ ფეოდალურ სასამართლოს მიმართავდნენ და საამისოდ სხვადასხვა საბუთებსა და საჩივრებს ადგენდნენ. მაგ., სტეფანა კალატოზმა ერასტის ყმობაზე უარი განაცხადა და ამის დასასაბუთებლად „ისეთი რამ მოიგონა, რომ ლეთისაცა საწყენი იყო და კაცისაცა“. მართლაც, ყმა კალატოზი იმდენად ყოფილა გატაცებული ყმობისაგან თავის დახსნის სურვილით, რომ საკუთარი დედისთვისაც კი შეურაცხყოფა მიუყენებია. კალატოზმა სასამართლოზე თურმე განაცხადა: მართალია, ერასტი გოსტამაზაშვილის ყმა მარტირუზა შიხუაშვილი დედაჩემას კანონიერი მეუღლე იყო, „მარა იმ დედაჩემს განდუაშვილი დასწოლოდა და (მე) იმ განდუაშვილის შევიქენიო“²³, ე. ი. მე ერასტის ყმის, დედაჩემის მეუღლის შვილი კი არა ვარ, არამედ განდუაშვილისა

²² სმ, ფ. Qd; № 7120.
²³ საქ. სიძველენი, I, გვ. 151—152.

და მაშასადამე ერასტი ჩემზე უფლებას ვერ განახორციელებს... ამ საბუთით ყმა კალატოზმა ერასტი გოსტაშაბიშვილს უჩივლა; მათი საქმე ერთხელ ვახტანგ ბატონიშვილმა თვით გაართია, ორჯერ კიდევ მდივანბეგმა და ყმობის მემობელმა კალატოზმა იმდენი მოახერხა, რომ ვახტანგ ბატონიშვილისაგან განთავისუფლების ბრძანება აიღო. მაგრამ ერასტიმ თავისი ყმა ასე აღვილად როდი დათმო, იგი „დაიჭირა და ავით მოეპყრო“...ბოლოს მაინც ფეოდალურმა სამართალმა „დედისა და ყმობის მემობელი“ კალატოზი გაამტყუნა და 1790 წ. განაჩენით იგი ისევ ერასტის „ყმად მიანება“²⁴.

მარცხით დამთავრდა აგრეთვე თბილისელი ყმა ვაჭრების — გოდერძა და კიკოლა მოსესაშვილების ცდა თავი გაეთავისუფლებინათ სოლომონ ბეგთაბეგიშვილის ყმობისაგან. მოსესაშვილებმა სასამართლოში სხვაგვარი მტკიცება წარმოადგინეს: ჩვენ ვახუშტი ბატონიშვილის ყმები ვართ და ბეგთაბეგიშვილებს ჩვენთან ხელი არა აქვთო. ამას მოსესაშვილები 1779 წ. აცხადებენ, როცა ვახუშტი ბატონიშვილი უკვე გარდაცვლილია. ყმა ვაჭრებმაც, ცხადია, ვახუშტი ბატონიშვილის ყმობა საერთოდ ყმობისაგან თავის დახსნის მიზნით მოიგონეს. ნამდვილად კი, როგორც „ქალაქის ძველის დაეთრებითაც და ახლის დაეთრებითაც“ ჩანდა, მოსესაშვილები ბეგთაბეგიშვილების ყმები იყვნენ. ფეოდალურმა სამართალმა ამჟამადაც მოსესაშვილებს ისევ ბეგთაბეგიშვილების საუკუნო ყმობა გადაუწყვიტა²⁵.

ასე რომ, ბატონყმობისაგან თავდახსნის ასეთი გზა, სასამართლოში დავა, თავისი ბატონის წინააღმდეგ მებრძოლი ყმისათვის სასურველი შედეგით არ შეიძლებოდა დამთავრებულიყო. ფეოდალური სამართალი ამის შესაძლებლობას სპობდა. მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა არა ეს, არამედ ყმა ხელოსანთა და ვაჭართა ცდები უარი ეთქვათ ყმობაზე.

რაკი უმაღლეს ხელისუფალთა წინაშე თუ სასამართლოში ხელოსანებისა და ვაჭრების საჩივარი და დავა ფეოდალური სახელმწიფოს მიერ მხარდაჭერილ მებატონეთა სასარგებლოდ მთავრდებოდა, ყმას ბატონის ძალმომრეობისაგან თავის დახსნის ერთ-ერთ შედეგიან გზად გაქცევა მიაჩნდა. ყმობისაგან გაქცევით მეფის თუ კერძო მებატონის „ყმობის გმობა“ XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში კლასობრივი ბრძოლის ერთი, შედარებით აქტიური ფორმა იყო.

²⁴ საქ. სიძველენი, I, გვ. 159—160.

²⁵ სცსა, ფ. 229, დავთ. 1, საბ. 129.

ჩვენ ისეთი დოკუმენტები მოგვეპოვება, რომლებიც ყმა ვაქანთა და ხელოსანთა ყმობისაგან თავის დახსნის მიზნით ქალაქიდან ვაქანეთის შესახებ მოგვითხრობენ. აქ მხოლოდ რამდენიმეს ქვეყნისაგან როგორც გორის მოსამართლეთა 1697 წ. განაჩენიდან თუმანიშვილს თავისი ყმა, გორელი ვაჭარი „ნატურაშვილი გაპაროდა და ინდოეთს მიჰაღებულებოდა“. მაგრამ თუმანიშვილმა მოახერხა გაქცეული ყმა ვაჭრის ხელში ჩაგდება, იგი დაიპირა, ერთხანს, როგორც ჩანს, პატრონობაშიც ამყოფა, მერე კი, ალბათ გარკვეული შეთანხმებით, გაანთავისუფლა; ყმა ვაჭარი „აშვების უკან კიდევ გაპაროდა და ინდოეთს წასულიყო“. ამიერიდან ის თავის ბატონს თვალთ ალარ უნახავს. გაქცეულმა ყმა ვაჭარმა ისიც მოახერხა, რომ გორში დარჩენილი უძრავი ქონებაც ვზახე, ქ. ვანჯაში გორელ კაქკაშიშვილისათვის მიეყიდა. საინტერესოა, რომ საბუთის მიხედვით ნატურაშვილი ერთადერთი არ იყო, მას გარდა „მრავალი... მოქალაქე და გორელი კაცი“²⁶ გაქცეულა ქალაქიდან. ასე რომ, გაქცევით ბატონყმობაზე უარის თქმა XVII ს. ქალაქებში არც ისე გასაკვირი და იშვიათი მოვლენა ყოფილა. ქალაქიდან გარბოდნენ და ყმობაზე უარს ამბობდნენ არა მარტო კერძო მებატონეთა ყმა ვაჭრები და ხელოსნები, არამედ სამეფო ყმებიც. როგორც 1784 წ. საბუთშია ნათქვამი: „მეფის ყმა დაღაშანთ გასპარა... ქალაქიდან გაქცეულა“ და უცხო ქვეყანაში გახიზნულა.²⁷ სამეფო კაცის გაქცევა „მეფის ყმობის ვმობად“ იყო მიჩნეული. 1789 წ. საბუთის მიხედვით, 1764 წ. ვაჭრები „სტეფანე და იმის ძმა ნასყიდაშვილი გასპარა... ქალაქიდან გაქცეულიყო... სტეფანა მომკვდარიყო და გასპარაც ამჟამად რუსის ქვეყანაში დასახლებულიყო“. და რაკი თბილისელმა მოქალაქეებმა „ბედნიერის ქელმწიფის ყმობა ვმეგსა და ჩვენი (ქალაქის მოხელეთა, შ. მ.) „ძმობა“, იმათი „მამული და ან ქონება, დარჩეს კელმწიფისათვისო“.²⁸

იყო შემთხვევები, როცა სამეფო მოქალაქეებიც კი, ქალაქის მოსახლეობის შედარებით პრივილეგირებული წრის წარმომადგენლები მეფის წინაშე ურჩობდნენ, დანაშაულს ჩაიდენდნენ, მეფე ასეთ ურჩ მოქალაქეებს ქალაქიდან გაგდებით სჯიდა. 1767 წ. საბუთის მიხედვით მოქალაქე ბაღდასარაშვილ ფარსადანს „ღმერთი გასწყრომიოდა ხელმწიფეც (ერეკლე II, შ. მ.) გაუწყრა (და) ქალაქიდან გაგდებული იყო.“²⁹ საბუთი, სამწუხაროდ, არაფერს

²⁶ იქვე, დავთ. 3, საბ. 59.

²⁷ სცსა, ფ. 229, დავთ, 5, საბ. 180.

²⁸ იქვე, დავთ. 6, საბ. 114.

²⁹ იქვე.

ამბობს, თუ რაში გამოიხატებოდა მოქალაქე ბაღდასარაშვილის ახალი დანაშაული.

კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთ ფორმას XVII—XVIII სს. ქართველოს ქალაქებში სამეფო, საეკლესიო თუ კერძო გამოსაღებებზე უარის თქმა, მისი გადაუხდელობაც წარმოადგენდა. 1753 წ. საბუთით, თბილისის ყმა ხელოსნები, ყანდუანთ ზალინას შვილები—არუთინა და ისაია თავის ბატონს ნაცვლიშვილს იოსებს არაწესიერად ემსახურებოდნენ, „დანაშაულიც ბევრი პქონიათ“, ოთხი წლის სახელმწიფო გამოსაღები მალი და სამოურავოც არ გადაუხდიათ. ბატონიც გაუწყრა; ყმებს ურჩობა ვერ გაუვიდათ: ნაცვლიშვილის ყმები იძულებულნი გახდნენ, ახალი „პირობის წიგნის“ საფუძველზე „გასულის ოთხის წლის მალი“ 12—12 აბაზი და სამოურავო 4 წლისა, წელიწადში 5—5 შაური მიეცათ³⁰. მსგავსი მაგალითი ყმათა ურჩობისა და სახელმწიფო გამოსაღებთა გადაუხდელობისა საქართველოს ფეოდალურ ქალაქებში არაერთი იყო.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ საეკლესიო ყმები, რომელნიც თითქოს შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ (ისინი მარტო ეკლესიას ემსახურებოდნენ), თავიანთი ბატონის წინაშე, თვით კათალიკოსის წინაშე ურჩობდნენ და მათზე დაკისრებულ სამსახურს არ ასრულებდნენ. „ქალაქის დებულების“ მიხედვით, დღესასწაულის დღეს ყმები ვალდებული იყვნენ თავიანთი ბატონი „ენახათ და ძღვენი მიერთმიათ“. ამგვარი „ძღვენი“, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ყოველწლიურ ფულად გამოსაღებს წარმოადგენდა. ბუნებრივია, რომ ქალაქის ყმა ხელოსნებსა და ვაჭრებს „ბედნიერ (სადღესასწაულო) დღეებში“ ბატონის ნახვა, რაც ძღვენის მირთმევას გულისხმობდა, დიდად არ სიამოვნებდათ, პირიქით, ამგვარ ვალდებულებას ქალაქის მოსახლეობა ხშირად თავს არიდებდა.

როგორც ანტონ I კათალიკოსის 1777 წ. ბრძანებიდან ჩანს, მის მოქალაქეებსა და „ისე მსახლობელ“, ე. ი. არამოქალაქე ყმებს, ხელოსნებსა და ვაჭრებს თბილისში, „ბედნიერ დღეს“, თავისი ბატონი (კათალიკოსი) „არ უნახიათ“, ე. ი. ძღვენი არ მიუერთმევიათ, ეს კი, კათალიკოსის სიტყვით, „უმართებულო მოქცევა“ იყო, ამიტომაც თავის ბოქაულთუხუცესს უბრძანა: „ვიცა ვის ჩვენი ყმები იყვნენ ქალაქში მსახლობელნი კომლზე ხუთი აბაზი ახლავ დაადე და გამოართვი. ...რადგან უმართლებლოდ მოიქცნენ, იმას

³⁰ სქსა, ფ. 229, დავთ. 5, საბ. 116.

ჯარიმად მოქალაქესაც გამოართვი და ისე მსახლობელსაც. ეს ნა-
 ლავ გაარიგე თორემ შენ მოგიკითხაეთ და შენ გადაგაძღვენი-
 თო“²¹. როგორც ჩანს, „ბედნიერ დღეს“ „ძღვენი“ კაფაღოთსელი
 არც ერთი თბილისელი ყმა არ მისვლია, არც მოქალაქე²² „ისე მსახლობელი“, კათალიკოსს კი ყმები თბილისში საკმაო რა-
 ოდენობით ჰყავდა. ასე რომ, „საბატონო ძღვენის“ გადაუხდელო-
 ბას მის ყმებში 1777 წ. თბილისში მასიური ხასიათი მიუღია. ეს კი
 საკათალიკოსოს ყმათა ამბოხების მათწყებელი იყო, ალბათ ამიტო-
 შაც ჩარია მან ამ საქმეში სათანადო რაზმები ბოქაულთუხუცესის
 ზღმძღვეანლობით. აღსანიშნავია, რომ დავით ბატონიშვილის სა-
 მართლის პროექტის მიხედვით, „დაკლება როჭიკთა (სამეფო თუ
 საბატონო გამოსაღებია, შ. მ.) და ულუფათა (სარგო ნატურით, შ. მ.)
 ნამდვილი სახე არს ამბოხისა, რომლისა მიერცა წარმოიშეების
 შფოთი, მაგრამ არა შეურჩინის უმცროსთა (ყმათა, შ. მ.) ესეგათა-
 რისა საქმისათვის ამბოხებად, არამედ შესაბამისა ადგილსა გამო-
 ცხადებად, რათა არა დასჯილ იქმნას წკებლითა“²². როგორც ვხე-
 დავთ, ფეოდალური სამართალი გადასახადთა გადაუხდელობას ამ-
 ბოხებად, აჯანყებად მიიჩნევდა, ზოლო გადასახადზე უარის
 მთქმელს კი მეთამბოხედ, რომელიც წკებლით უნდა დასჯილიყო. ჭა-
 ლაქში მოსახლენი ზოგჯერ არათუ ცალკე გამოსაღებებზე აცხა-
 დებდნენ უარს, არამედ საერთოდ ბატონყმურ სამსახურზედაც, რაც
 უკვე ნამდვილი აჯანყება იყო. მაგალითად, XIX ს. დამდეგს დავით
 ორბელიანის ყმობაზე უარი განუცხადებიათ ქ. დუშეთის მოსახლე-
 ებს: „დუშეთს ჩემა კაცები (ყმები) მჩაგრავენ, არას მემსახურებიან
 რაც მამაჩემი მოკვდაო“, — წერდა დავით ორბელიანი ციცი-
 ანოვს²³. მსგავსი მოვლენა სხვაც ალბათ არაერთი იყო XVIII ს.
 მიწურულის საქართველოს ქალაქებში.

XVII—XVIII სს. წყაროებს არავითარი ცნობა არ დაუცავთ
 ბატონყმური დამოკიდებულებიდან განთავსუფლებიანა და თვით-
 მმართველობის მიზნით ქალაქების მასიური აჯანყების შესახებ ქალა-
 ქის მფლობელთა წინააღმდეგ. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს და იმ-
 დროინდელი საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური
 თვალსაზრისით განუვითარებლობაზე, მათ სისუსტეზე უნდა მიგვათი-
 თებდეს. XVII—XVIII სს. ქალაქებში საშინაო და ასევე საგარეო პი-

²¹ სსმ, ფ. Ad: 1941.

²² სამართალი ბატონიშვილისა დავითისა, სსმფ. H: 980, მუხ. 244.

²³ სცსა, ფ. 226, საბ. 9110.

რობათა უჭონლობის გამო საქალაქო ცხოვრება წარმატებით ვითარდებოდა. სამეფო ხელისუფლების ღონისძიებანი საქალაქო ცხოვრების განვითარების თვალსაზრისით საკმარისი არ იყო. ამას გარდა, ქალაქის ძირითად მოსახლეობას სხვადასხვა კატეგორიისა და სხვადასხვა მფლობელთა ყმები შეადგენდნენ, რომელთა გაერთიანება და დარაზმვა შეუძლებელი ხდებოდა, მათ იშვიათად ჰქონდათ საერთო ინტერესები. ამრიგად, ქართული ქალაქების ეკონომიკური, სოციალური სისუსტითა და თავისებურებებით უნდა აიხსნას, რომ მათ იმ დროისათვის ერთიანი ფრონტით არ უწარმოებიათ ბრძოლა ბატონყმობის წინააღმდეგ. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ქალაქების მოსახლეობა საერთოდ არ აწარმოებდა ბრძოლას ქალაქის მფლობელთა, მოხელეთა თუ ცალკეულ მებატონეთა წინააღმდეგ. ჩვენ მიერ შემომოტანილი მასალები — ქალაქის მოსახლეობის გაძლიერებული ექსპლოატაციის, მოხელეთა თვითნებობის, მოსახლეობის ძირითადი მასის უუფლებობის და სხვ. შესახებ, თავისთავად კმნიდნენ პირობებს ქალაქის მოსახლეობის ანტიფეოდალური გამოსვლებისათვის. XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში ცალკეული ანტიფეოდალური გამოსვლები ნაციონალური ან კიდევ რელიგიური კონფლიქტებისა და ურთიერთბრძოლის სამოსელში ეხვეოდა. მაგრამ რელიგიურ თუ ნაციონალურ შეუღლში კლასობრივ ინტერესთა დაპირისპირების დანახვა შესაძლებელი ხდება. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ქ. თბილისის ხელოსნებისა და ვაჭრების აჯანყება 1698 წ. რომის კათოლიკური ეკლესიის პოლიტიკური და ეკონომიკური აგენტების, კათოლიკე მისიონერების წინააღმდეგ. ეს აჯანყება, რომელიც პატრ ამადიო ბრემელს აქვს აღწერილი, აღმწერის მიხედვით, თითქოს წმინდა რელიგიურ ხასიათს ატარებდა და იმით იყო გამოწვეული, რომ თბილისში კათოლიკები თანდათან მრავლდებოდნენ, რაც „კათოლიკური სარწმუნოების მტერმა სომხებმა ველარ მოითმინეს“. ნამდვილად კი აჯანყებას კლასობრივი საფუძვლები ჰქონდა.

XVII ს. მეორე ნახევრიდან სავაჭრო ურთიერთობა საქართველოსა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს შორის თანდათან გაცხოველდა. ერევენელ ვაჭრებთან ერთად საქართველოში გამოჩნდნენ ევროპის სავაჭრო კაპიტალის აგენტებიც — კათოლიკე მისიონერებიც, რომელნიც საქართველოს იმდროინდელ მეფეთა ხელშეწყობით აქტიურად ჩაებნენ ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში. რომის პაპის აგენტების მრავალმხრი-

ვი საქმიანობით ევროპის კაპიტალი ცდილობდა საქართველოში მოემზადებინა ნიადაგი კათოლიკური ევროპის ეკონომიკური და პოლიტიკური გაბატონებისათვის. აღსანიშნავია, რომ ქვეყნის მეფეები და მისი მომხრე დიდებულები, რაკი რომის პაპის აგენტებისა და მათთან პოლიტიკური კავშირი თავიანთი ინტერესებისათვის — მაქსიმალური ქვეყნების აგრესიის წინააღმდეგ — შეეძლოთ გამოეყენებიათ, ფართო გასაქანს აძლევდნენ კათოლიკე მისიონერების საქმიანობას და ევროპის კაპიტალს საქართველოში. მაგრამ ევროპის სავაჭრო კაპიტალის გაბატონება გადატაკებას უქადდა გვიანფეოდალური საქართველოს ქალაქების ფართო, ვაჭრულ-ხელოსნურ მოსახლეობას. ამიტომაც რომის პაპის აგენტების საქმიანობა, რომელიც ყოველნაირად ზელს უწყობდა ევროპის ეკონომიკურ და, შესაძლებელ შემთხვევაში, პოლიტიკურ ბატონობასაც, მათთვის საეცებით მიუღებელი ჩანდა. ამით აიხსნება, რომ რომის პაპის პოლიტიკურ აგენტებს საქართველოში გაცილებით მეტი და ძლიერი მოწინააღმდეგეები აღმოაჩნდა, ვიდრე მომხრეები. ამით აიხსნება აგრეთვე ისიც, რომ ფეოდალური საქართველოს ქალაქების მოსახლეობა არაერთხელ აჯანყებულა მათ წინააღმდეგ და არაერთხელ უცდიათ მათი განდევნა ქალაქებიდან. ერთ-ერთი ასეთი აჯანყება კათოლიკე-მისიონერთა წინააღმდეგ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თბილისში XVII ს. მიწურულს მომხდარა.

პატრი ამალიო ბრემელი 1698 წ. რომში იწერებოდა: „ვინაიდან (თბილისში) კათოლიკეები შესამჩნევად გამრავლდნენ და დაიწყეს ხშირად მოსვლა ჩვენს ეკლესიაში, კათოლიკე სარწმუნოების მტერმა სომხებმა ვეღარ მოითმინეს... ფულის (გამოსაღების) მოსაკრებლად პატრიარქისაგან გამოგზავნილმა ვართაპეტმა, ყველა მღვდლებთან და ქალაქის ხუთ-ექვს მოწინავე (წარჩინებულ მოქალაქეებთან, შ. მ.) ერთად გადასწყვიტეს ჩვენი ეკლესიის დანგრევა და ჩვენი ამ ქალაქიდან განდევნა... მატყუარა ყულარაღასი (სამეფო სასახლის გვარდიის მეთაური, შ. მ.) ლაპარაკში განგებ მუდამ ჩვენ (მისიონერებს, შ. მ.) გვესარჩლებოდა და მათ (მოწინააღმდეგეებს, შ. მ.) აყვედრიდა; ვართაპეტმა რა ნახა ეს, თუმცა მოჩვენებით იყო, მაგრამ მაინც კი პატრების წინაშე ეს ყვედრება ვეღარ აიტანა, გაბრაზებული გავიდა... და დაიწყო შეჩვენება და წყევლა ყველა იმათი, ვინც არ დაკეტავდა დუქნებს და ჩვენს ეკლესიის და სახლის დასაქცევად არ მოვიდოდა... ვაჭრებმა და მუდუქნებმა ყველამ დაკეტეს დუქნები საშინელი ყვირილით, შეიარაღებულნი

კეტებით და ცულებით, შემოვიდნენ ჩვენი სახლისაკენ ამ ვაჭარ-
 ზებული ეშმაკის მონების ყვირილი ისეთი იყო, რომ ქუჩებში ყვე-
 ლა დედაკაცი სახლებიდან გარეთ გამოცვივდა და ზოგჯერ მძვინვარე
 სახლების ბანზე ავიდა, რათა იქიდან ეცქირათ ამ წაძირღვენი
 ვის, რომელიც მართლა მეორეთ მოსვლის დღეს ჰგავდა. რა მოვიდ-
 ნენ დიდრონის ქვებით, კეტებით და ცულებით კარის შემტვრევა
 სცადეს. . . უმეტესობა ავიდა ბანზე. და იქიდან დაუწყეს სეტყვა-
 სავით ქვების სროლა ეკლესიასა და ყორეს (გალაფანს, შ. მ.). . . ამ
 დროს, როცა ეს გაცოფებული ხალხი თავის ჯავრს ქვების სრო-
 ლით იყრიდა, ჩვენი ბაღის ქვეითა გზით გაიარა ცხენით მდივან-
 ბეგმა (სამეფოს უმაღლესი მსაჯული, შ. მ.), რომელსაც თან ახლდა
 მრავალი თავისი კაცი: ამ ბატონმა რა დაინახა (ეს) . . . სასწრაფოდ
 გამოგზავნა შეიარაღებული კაცები, რომ დაეცვათ ჩვენი ეკლესია,
 სახლი და ჩვენ ყველანი. . . მდივანბეგის კაცები ხალხს მისცივდნენ
 ჯოხებით და შეაჩერეს. . . ეს ამბავი რა გაიგონა. . . ყულარაღასმა გაბ-
 რახებული წამოდგა ფეხზე და უთბრა (ქალაქის) მამასახლისს: „დი-
 დი ცეცხლი მოვიდა შენს სახლს წადი ჩქარა შე ძაღლო და მოა-
 შორე იქიდან ხალხიო“. ესეც საჩქაროთ წამოვიდა ჩვენი სახლისა-
 კენ, ჯოხით ვაფანტა მომეტებული ხალხი, რომელიც უკვე
 დამცბრალიყო მდივანბეგის კაცების შიშით. ყულარაღასმა შემდ-
 ვომ პატრებს ჩვენს სახლამდე თავისი მეკარე გამოაყოლა. . . ეს
 ხალხი ორ საათამდე დარჩა ჩვენი სახლის წინ. . .“, ხოლო შემდეგ
 მეფის ბრძანება გამოიცა და ხალხი დაშოშმინდაო³⁴.

როგორც მოტანილი ტექსტით ირკვევა, ქალაქის მოსახლეობის
 აჯანყება წინასწარ მოფიქრებული და მომზადებული ყოფილა:
 აჯანყების ინიციატორებად სომხურ-ქართული ეკლესიის წარმო-
 ნადგენლებს გარდა (ვართაპეტი, მღვდლები) „ქალაქის 5—8 მოწი-
 ნავე პირიც“, ე. ი. მოქალაქეებიც ყოფილან. მთავარ ძალას კი თბი-
 ლისის „ვაჭრები და მღვდლები“ შეადგენდნენ, რომლებმაც ვარ-
 თაპეტის მოწოდებისთანავე დაკეტეს დუქნები და ერთბაშად პატ-
 რების სახლებსა და ეკლესიებს შეუტეეს. ქალაქის ვაჭრულ-ხელო-
 სნური მოსახლეობა კეტებით, ქვებითა და ცულებით ყოფილა
 შეიარაღებული. რომის პაპის აგენტების წინააღმდეგ ამხედრებუ-
 ლი მოსახლეობის დაშოშმინება სამეფო ხელისუფლების წარმო-
 მადგენლების (მდივანბეგი, მამასახლისი) და მათ მიერ გამოგზავნო-

³⁴ შ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 291—293, იტალიური ტექსტი, იხ. იქვე, გვ. 708—719.

ლი რაზმის საშუალებით მოხერხდა. მაგრამ ამის შედეგად აჯანყებულებს დიდხანს არ დაუტოვებიათ პატრების ეკლესია, სანამ მეფის საგანგებო ბრძანება არ გამოიცა. კერძოდ, ამ ბრძანებში როგორც თვით პატრი ამადიოს მითითებიდან ჩანს, საგანგებოდ შეზღუდა კათოლიკე მისიონერების მოქმედების ასპარეზი²⁵. ამგვარი ბრძანება იმიტომ გამოიცაო, წერს ამადიო ბრეშელი, რომ ამბოხების მეთაურებმა (ვართაპეტმა, მოქალაქეებმა) წინასწარ მოქრთამეს მეფეცა და ყულარალასიცო. ამ მითითებიდანაც კარგად ჩანს, რომ აჯანყება უშედეგოდ არ დამთავრებულა. სამეფო ხელისუფლება იძულებული გამხდარა ანგარიში გაეწია ქალაქის ვაჭართა და მედუქნეთა მოთხოვნისათვის.

ქალაქის მოსახლეობის გამოსვლა მიმართული იყო არა მარტო რომის პაპის აგენტების, არამედ მის დამცველთა და ხელშემწყობთა (მეფე, ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლები) წინააღმდეგაც. ამით აიხსნება, რომ აჯანყება სწორედ ერთ-ერთი უმაღლესი სამეფო მოხელის რაზმმა ჩააქრო. ამრიგად, თბილისის ვაჭარ-ხელოსანთა, მედუქნეთა 1698 წ. გამოსვლა, გარეგნულად რელიგიური კონფლიქტის ფორმის მქონე, არსებითად კლასობრივ შინაარსს ატარებდა და ევროპის სივრცით კაპიტალის აგენტებისა და მათი ხელშემწყობი ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლების წინააღმდეგ იყო მიმართული.

XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში იყო შემთხვევები, როცა კლასობრივი ბრძოლა ქალაქის მოსახლეობასა და ფეოდალურ არისტოკრატებს შორის ერთგვარი ნაციონალური წინააღმდეგობისა და შუღლის სახეს ღებულობდა. კლასთა ბრძოლის ამგვარ გამოვლინებას განსაკუთრებით ხელს უწყობდა ისიც, რომ ფეოდალური საქართველოს ქალაქებში ვაჭრებსა და ხელოსნებს, განსაკუთრებით კი ვაჭრებს, ე. წ. მოქალაქეებს სხვა ეროვნების წარმომადგენლები, უმთავრესად სომხები შეადგენდნენ, რომელთა ნაწილი დიდი ხნიდან იყო გადმოსახლებული საქართველოში და ენობრივად და კულტურულად ფაქტიურად ქართველობას ეკუთვნოდა, ნაწილი კიდევ XVII—XVIII სს. გადმოდიოდა. ყველა ამათ ქართველი თავდაზნაურობა მაინც სომხებად თვლიდა.

დამახასიათებელია, რომ ქართველი ფეოდალის გავებით, „ვაჭარი“ და „სომეხი“ თანაბარი მნიშვნელობის ცნება იყო და

²⁵ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 293.

ქართველს, რომელიც ვაჭრობას მისდევდა, ქართველი ფეოდალი „გასომხებულს“ უწოდებდა. ამიტომაც კლასობრივი დაპირისპირება ფეოდალურ არისტოკრატისა და ქალაქის ვაჭრულ-ხელოსნურ მოსახლეობას შორის ფეოდალურ საქართველოში ზრდიდა. ამ უკიდურესობაში ნაციონალური (ქართველი და სომეხი) დაპირისპირების სახეს იღებდა.

ქართველი ფეოდალები, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით უკმაყოფილონი იყვნენ იმით, რომ ქალაქის მოსახლეობის ნაწილს, მსხვილ ვაჭრებს საერთოდ და ე. წ. მოქალაქეებს, თბილისში სამეფო ხელისუფლება გარკვეულ პრივილეგიურ ფენად ხდიდა და მათ გამრავლებას ხელს უწყობდა. ქართული ფეოდალური არისტოკრატია ამ, სამეფო ხელისუფლების მიერ პატივდებულ, ვაჭრებში თავის მოწინააღმდეგეებს ხედავდა და ყოველგვარი შემთხვევით სარგებლობდა, რათა მათთვის ზიანი მიეყენებინა. ფეოდალური არისტოკრატის მტრული დამოკიდებულება მსხვილი ვაჭრებისადმი, მოქალაქეებისადმი და საერთოდ ქალაქის ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობისადმი კარგად აისახა ერთ-ერთი თავადის, იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება-ანდერძში“, ოღონდ ბარათაშვილმა ეს მტრობა სომეხთა მიმართ მტრობად გამოაცხადა. იესე ბარათაშვილი XVIII ს. 70-იანი წლებში წერდა: „უღმთონი სომეხნი... ვაჭარნი ვაჭრულად და ცოდვისათვის ჩვენისა მეფისა პალატსა შემოცვენნილნი... მთავრობა და მეფობა აღძარცვილნი და ყოველსა პირსა ქუეყანისასა ლუთის მიერ მონად მიცემულნი, საქართველოში უფლად და გამგედ და აზნაურათ დაუდგენიათ, წინააღმდეგ ლუთის ბრძანებისა... რომელნიც იყვნენ უმსახურო მეფენი, მათ უქმნეს, თორემ ნახეთ აღმოსავალი, დასავალი, ზღვარი და ჩრდილო, სადაც აქვს სომეხსა აზნაურება. ღმერთმა განხეთქა, კაცმა ვით აღადგინოს“³⁶. როგორც ვხედავთ, იესე ბარათაშვილი სასტიკად ილაშქრებს არა მარტო სომეხი ვაჭრების მიმართ, არამედ იმ ქართველ მეფეთა პოლიტიკის წინააღმდეგ, რომელთაც ხელი შეუწყვეს მათ გადმოყვანასა და დაწინაურებას.

ქართველ ფეოდალს განსაკუთრებით აწუხებს, რომ ისინი აქ, „საქართველოში უფლად, და გამგეთ და აზნაურათ“ გაუხდიათ, ე. ი. რომ მათ შესაძლებლობა აქვთ ყმები იყოლიონ, საქალაქო მართვა-გამგეობაში მონაწილეობა მიიღონ და აზნაურის წოდებაც დაიძა-

³⁶ იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება-ანდერძი“, გამოსცა ა. ოსელიანი, თბილისი, 1950, გვ. 67.

ხურონ. ქართველი ფეოდალის ამგვარი დამოკიდებულება საქართველოში მყოფი სომეხი ვაჭრებისადმი, სომეხ-ქართველთა მრავალრიცხოვანი ნაციონალურ ურთიერთობაზე კი არ მიგვივითებს, არამედ ფეოდალური არისტოკრატისა და ქალაქის მოსახლეობის კლასობრივ დაპირისპირებაზე, ანტაგონიზმზე.

ფეოდალური საქართველოს ქალაქების მოსახლეობაც თავის მხრივ ასევე მტრულად უყურებდა ქართველ ფეოდალებს და ზოგიერთ მათ წარმომადგენელთა წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტით გამოდიოდა. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ზემოხსენებული იესე ბარათაშვილს დასწამეს მეფის (ერეკლე II-ს) ორგულ ზაალ ორბელიანისადმი დახმარების აღმოჩენა. მეფის მოლაღატე ფეოდალისა და მისი დამხმარე იესე ბარათაშვილის წინააღმდეგ ქალაქის მთელი მოსახლეობა აღიმართა. თვით იესეს განცხადებით, „დაიწყეს ქვეყანაზე ზახილი: — ზაალ ჩაეკროთო და ესეც მის გვერდით ჩაეკროთო. აღდგეს სომეხნი მოქალაქენი, იძახდნენ ჭონები, მკუპრავებნი: — მოგვეციო, მოგვეციო!“ მეფის მოლაღატე დიდგვარიანთა წინააღმდეგ ამხედრებული თბილისის ვაჭრები და ხელოსნები, როგორც თვით იასე მოგვითხრობს, მეფემ და კათალიკოსმა ძლივს დაშალეს³⁷. როგორც ვხედავთ, დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ გამოსულან არა მარტო „სომეხნი მოქალაქენი“, რომელთაც ასე ძალიან მტრობდა ბარათაშვილი, არამედ ქალაქის მთელი მოსახლეობა. ცხადია, ისე როგორც იესე ბარათაშვილის გალაშქრებას სომეხი ვაჭრების (და საერთოდ ვაჭრების) წინააღმდეგ, ასევე ვაჭარ-ხელოსანთა გამოლაშქრებას ორბელიანისა, ბარათაშვილისა და მსგავსთა წინააღმდეგ ღრმა კლასობრივი საფუძველი ჰქონდა.

იესე ბარათაშვილი მარტო არ ყოფილა, და ქართველ თავადაზნაურობის მტრული განწყობილება ქალაქის მოსახლეობისადმი, რომელიც გარეგნულად სომეხთა მიმართ მტრობის სახეს ატარებდა, XVIII ს. არ დაწყებულა, მას უფრო დიდი ხნის ისტორია ჰქონდა.

ქართველი თავადაზნაურობის მტრული დამოკიდებულება სომხური (ე. ი. ქალაქის ვაჭრული) მოსახლეობისადმი, როგორც

³⁷ იქვე, გვ. 68.

ეს აღრე ს. კაკაბაძემ შენიშნა, აშკარად გამოიხატა როსტომ მეფის შეიღობილის ლეარსაბ ბატონიშვილის მკვლელობის ფაქტზე ქართულ ველმა თავადაზნაურებმა, სიძოშ ბარათაშვილის მეთაურობით არსაბ ბატონიშვილის მუხანათური მკვლელობა წარმოშობით სომეხს ბაინდურ თუმანიშვილს, ანუ ამ ამბების თანამედროვე ისტორიკოსის, ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, სომეხებს დააბრალეს: „ქართველთ (ქართველ თავადაზნაურებს, შ. მ.) უნდოდათ ის სისხლი სომეხთზედა დაეტეხა“³⁸.

ქართველ ფეოდალებს, ცხადია, სურდათ სომეხები მეფის მოლაღატეებად გამოეყვანათ და ამით სამეფო ხელისუფლება ქართლის ვაჭრულ-ხელოსნური მოსახლეობისათვის დაეპირისპირებინათ. ვანსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ისტორიკოსის სიტყვით, „მეფე და თათარნი (თბილისის მაჰმადიანური მოსახლეობა, შ. მ.) სომეხთკენ მოდგნენ“³⁹. როგორც ჩანს, ქართულ ფეოდალურ არისტოკრატიას დაპირისპირებულ ქალაქის მოსახლეობას (სომეხებს, მაჰმადიანებს) თვით მეფემაც დაუჭირა მხარი. ყველაფერი ეს კი კარგად გვიჩვენებს, ერთი მხრივ, ქართველ-სომეხთა ამ და მსგავს დაპირისპირებათა კლასობრივ არსსა და, მეორე მხრივ, მეფის პოლიტიკას იმდროინდელი ქალაქების მოსახლეობის მიმართ.

აღსანიშნავია, რომ სომეხ-ქართველთა ამგვარი დაპირისპირება არაერთხელ შეუნიშნავთ უცხოელ მოგზაურებსაც (მაგ., შარდენს), მაგრამ უცხო დამკვირვებელი ყოველთვის ვერ ხედავდა იმ კლასობრივ არსს, რომელიც ამ დაპირისპირებას ედვა საფუძვლად.

კლასობრივმა ბრძოლამ ფეოდალურ არისტოკრატისა და ქალაქის მოსახლეობას შორის თავისი გამოძახილი ჰპოვა აგრეთვე ფეოდალურ სამართალშიც. სახელმწიფოებრივი სამართლის მიხედვით, „საზოგადოებრივი“ მაღალი თანამდებობები სახელმწიფოში არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ვაჭარს, მოქალაქეს, რა პატივშიც არ უნდა ყოფილიყო ის. ამგვარი თანამდებობანი (მაგ., მოურაუის) მხოლოდ უპირველეს ქართველ თავადებსა და აზნაურებს შეიძლებოდა მიეღოთ, მაგრამ, ამ შემთხვევაშიც, ფეოდალური სახელმწიფოებრივი სამართალი ამ არსებითად კლასობრივ განსაზღვრას ისევე ნაციონალური მომენტით ხსნიდა. დავით ბატონიშვილი თავის «Обзорение»-ში წერდა: «В звание муравов всегда избираются из первейших князей и дворян гру-

³⁸ Э. К а к а б а д з е, Крестьянский вопрос и крестьянское движение в Восточной Грузии XVIII в., История классово-й борьбы в Закавказ., с. 127.

³⁹ ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე, ისტორია, გვ. 264.

ზინских, фамилии же армянские, каково бы они достоинства не были, в сем чиновниками места иметь не могут, поскольку нация их, от самой отдаленнейшей древности почитается не более как только торгового и по вкоренившемся мнению в народе не должна участвовать в отправлении должностей общественных»⁴⁰.

ამგვარად, ფეოდალური სამართლის განსაზღვრით, თითქოს მხოლოდ სომხებს არ შეეძლოთ მიეღოთ მაღალი „საზოგადოებრივი თანამდებობანი“, მაგრამ, როგორც თვით სამართლის განმარტებიდან ჩანს, სომხები ამგვარ „პატივს“ მხოლოდ იმის გამო იყვნენ მოკლებულნი, რომ ისინი ცნობილნი იყვნენ საქართველოში, როგორც „მოვაჰრე ნაცია“ ე. ი. როგორც ვაჰრები. მაშასადამე, თუ ლოგიკურად მივყვებით თვით ბატონიშვილის მსჯელობას, ვაჰრები, რა პატივშიც და ხარისხშიც არ უნდა ყოფილიყვნენ აყვანილი, მაღალ სახელმწიფოებრივ თანამდებობებს ვერ მიიღებდნენ. ამრიგად, ამ შემთხვევაშიც ნაციონალური მომენტი კი არ არის განსაზღვრელი, არამედ სოციალური, კლასობრივი. უფლებრივად გაბატონებული ფეოდალური არისტოკრატია ეკონომიკურად ძლიერ ვაჰართა ფენას არ უთმობდა თავის ადგილს და ნაციონალური მომენტის მომიზეზებით, მსხვილ ვაჰრებს, მოქალაქეებს სახელმწიფოებრივ მმართველობაში მონაწილეობის შესაძლებლობას უსპობდა.

მაგრამ მსხვილი ვაჰრები, მოქალაქეები ადვილად როდი ურიგდებოდნენ ფეოდალური არისტოკრატის ამგვარ დამოკიდებულებას სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში მათი უფლებისა და როლისადმი.

XVIII ს. დასასრულს და XIX ს. დამდეგს, როცა სასაქონლო წარმოების შემდგომი განვითარებისა და მომხდარ პოლიტიკურ ცვლილებათა შედეგად, ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობას წყალი შეუდგა, ქალაქის მოსახლეობამ, განსაკუთრებით მისმა ზედაფენამ, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში პოლიტიკური უფლების მოპოვებისათვის უფრო აქტიური ბრძოლა დაიწყო, რაც, ცხადია, ქალაქის მოსახლეობასა და ფეოდალურ არისტოკრატას შორის კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების მათწიველი იყო. XIX ს. დამდეგს რუსეთის ხელისუფლებამ გადაწყვიტა შეექმნა ე. წ. „სამოქალაქო მმართველობა“, საამისოდ შემუშავდა სათანადო პროექტი, რომელიც განსახილველად,

⁴⁰ Царевич Давид. Обзорение Грузии, отдел рукописей Института Востоковедения, Н: 11, § 678.

ერთი მხრივ, თბილისის თავადაზნაურობის წარმომადგენლებს, ხოლო მეორე მხრივ, ცნობილ მოქალაქეებს, მსხვილ ფაქტებს უყენებდათ. მართალია, პროექტიმ ხანად ცხოვრებაში არც მხარეც და მავრამ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა არა ეს, არამედ ის დავა, რომელიც ქართველ თავადაზნაურებსა და მოქალაქეებს შორის წარმოშვა „პროექტის“ ცალკეულმა პარაგრაფებმა.

როგორც თავადაზნაურთა, ასევე მოქალაქეთა განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია პროექტის მეორე პარაგრაფმა, სადაც ნათქვამი იყო: «Городское Правление составляют председатель из дворян, четыре из почетнейших граждан и четыре члена из городских жителей»⁴¹.

როგორც ვხედავთ, საქალაქო მმართველობა, მართალია, ძირითადად ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენის წარმომადგენლებისაგან უნდა შემდგარიყო, მაგრამ თავმჯდომარედ აზნაური უნდა ყოფილიყო, როგორც ჩანს, ფეოდალური არისტოკრატია თავის ძველ უფლებებს ჯერ კიდევ სავსებით არ თმობდა. დამახასიათებელია აგრეთვე, რომ თბილისის თავადებმა მოიწონეს ეს პარაგრაფი და თავიანთი აზრი ამის შესახებ შემდეგნაირად გამოთქვეს: „როგორც მეორეს პარაგრაფში წერია, უთუოდ საჭირო არის წინამძღომი ანუ პრედსედატელი კეთილშობილთაგანი, მცოდნე რიგისა და ღირსი პატივისა და ყურადღებისა, მთავრობის დამტკიცებისა, რადგანაც, რაოდენიც უნდა მიიღონ მოქალაქეთა თავის თავზე ეს თანამდებობა, არა როგორმე არ შეუძლიანთ მმართველობაში რიგის დაცვა და ვერც თუ გამართვენ სასამართლოსა, არა მქონებელთა ერთმანეთის ჯეროვანის პატივცემისა და დამორჩილება მიბარებულის თანამდებობის აღსრულებისა“. მაგრამ ქართველ თავადებს არ მოსწონდათ განსაკუთრებით ის, რომ საქალაქო მმართველობაში „ყოველნი ჩლენნი, აგრეთვე პრედსედატელიცა აღმორჩევით ხალხისაგან“ უნდა იყვნენ და „არა მისცენ ნება მთავრობასა ერთის დანიშნისა საკუთარისა თავის განზილვითა“⁴².

როგორც ჩანს, ქართველი თავადების აზრით, მოქალაქეებს არ შეუძლიათ თვით გაუძღვენ თავიანთ საქმეებს, რომ მათ უსათუოდ კეთილშობილთაგანი უნდა მეთაურობდეს. ამას გარდა, სასურველი არ არის, რომ მმართველობის წევრებისა და თვით თავმჯდომარის არჩევა ხალხს მიეზღოს, აქ უსათუოდ მთავრობა უნდა ჩაერიოსო. აღსა-

⁴¹ სსსა, ფ. 2, აღწ 1, საქმე 268, გ 2.

⁴² სსსა, ფ. 2, მ. 268, ფურც. 31, 32.

ნიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ თბილისელმა თავადებმა მოითხოვეს თბილისის თავადაზნაურთა მარშალს უფლება ჰქონოდა სქალაქო მმართველობაში, საჭიროების მიხედვით, ერთი თუ ორი დეპუტატის წარგზავნა, რომ ამით თავისი გავლენა განხორციელებინებდა დასასრულ, თავადები მოითხოვდნენ პროექტში საგანგებოდ აღნიშნულიყო: „მოქალაქეთა, გარდაერთისა ანუ ორის მოსამსახურისა და მოახლისა, არა ჰქონდეთ ნება კომლუელის გლეხისა ანუ სოფლის სყიდვისა“⁴⁴. როგორც ვხედავთ, ქართველი თავადები გულმოდგინედ იბრძოდნენ, რათა არ გაფართოებულიყო მოქალაქეთა პოლიტიკური უფლებები, რომ ისინი ისევ ფეოდალური არისტოკრატის პოლიტიკური ბატონობის ქვეშ ყოფილიყვნენ. მაგრამ სულ სხვა შეხედულება ჰქონდა თავის უფლებებზე თბილისის მოქალაქეებს. მოქალაქეები თანახმა იყვნენ, რომ „პრედსედატელი დამტკიცდეს მთავარმართებლისაგან კეთილშობილთაგანი“⁴⁵. მაგრამ მათი აზრით, ეს სრულებით არ ნიშნავდა იმას, რომ მმართველობის თავმჯდომარედ არ შეიძლებოდა მოქალაქე ყოფილიყო. ისინი თავიანთ „პაზრში“ საგანგებოდ აღნიშნავდნენ: „როდესაც საჭიროებამ მოითხოვოს, პრედსედატელი აღმოერჩიოს მოქალაქეთაგანი საზოგადოების აღმორჩევით და დამტკიცებითა მთავარმართებლისათა“⁴⁶. მოქალაქენი, უპირისპირდებოდნენ რა თავადების მოთხოვნას, მოითხოვდნენ „პროექტში“ შეტანილი ყოფილიყო ერთ-ერთ მუხლად: „მოქალაქეთ თავიანთის ჩვეულებისამებრ შეიძლოს სყიდვა ყმისა და მამულისა, რადგანაც თვით ესე ძველთაგანვე ნებათთელი ქონიათ“⁴⁷. მოქალაქეებმა მოითხოვეს აგრეთვე, რომ ზოგიერთი იჯარიდან მიღებული შემოსავალი, ყაფნის (სასწორი) შემოსავალი და სხვა ზოგი გამოსაღები, რომელთა დიდ ნაწილს აქამდე ფეოდალური ბიუროკრატიული აპარატი ითვისებდა, ყოფილიყო „მოუშლელად ქალაქის სასარგებლოდ“ და „სამოქალაქოს შკოლის სასარგებლოდ“⁴⁷. დასასრულ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეებმა მოითხოვეს სამოქალაქო მმართველობის წევრები და მოსამსახურეები (ე. ი. მოქალაქეებისა და საერთოდ, ქალაქის მოსახლეობის წარმომადგენელი) თავიანთი პრივილეგიებით გათანაბრებული ყოფილიყვნენ საქართველოს მმართველობის მოსამსახურეებთან: „სამოქალაქო მმართველობის ჩვენთა და მოსამსახურეთა სამსახურისათვის წილდოს მიღებისა ჰქონ-

⁴⁴ სსსა, ფ. 2, მ. 268 ფურც. 30.

⁴⁵ იქვე, ფურც. 31.

⁴⁶ იქვე, ფურც. 33.

⁴⁷ იქვე, ფურც. 36.

⁴⁸ იქვე, ფურც. 36—37.

დესთ თანასწორი სამართალი სხვათა მალალ საქართველოს მშენებლობის მოსამსახურეთა თანასწორ⁴⁸. როგორც ვხედავთ, XIX ს. დამდეგს ფეოდალური ქალაქების ორი სოციალური სფერო სობრივი ინტერესები აშკარად დაუპირისპირდა ერთმანეთს: ერთი მხრივ, ფეოდალური არისტოკრატია ძველ, პრივილეგიურ უფლებათა შენარჩუნებისათვის იბრძოდა და ყოველნაირად ცდილობდა გასაქანი არ მისცემოდა მისადმი დაპირისპირებულ ძალას, რომლის ხელშიც, ფ. ენგელსის სიტყვით, «ныло могучее оружие против Феодализма—деньги⁴⁹». მეორე მხრივ კი, ქალაქის მოსახლეობა იდგა, რომელიც თანდათან ძალას იკრებდა, ფეოდალური არისტოკრატის მძლავრობისაგან განთავისუფლებისათვის იბრძოდა და ცდილობდა არა მარტო ცხოვრების უფლება მოეპოვებინა, არამედ საბოლოოდ გაფორმებულიყო უფლებრივად და პოლიტიკურად ძლიერ „მოქალაქეთა კლასად“, საქართველოს ქალაქების ბიურგერთა კლასად. ასეთ ღრმა კლასობრივ შინაარსს ატარებდა ის ყრუ და ზოგ შემთხვევაში ნაციონალური ქიშპობის სამოსელში გახვეული აშკარა ბრძოლა, რომელიც საუკუნეების მანძილზე წარმოებდა ქალაქის მოსახლეობასა და ფეოდალურ არისტოკრატიას შორის გვიანფეოდალურ საქართველოს ქალაქებში; მომავალი, რა თქმა უნდა, ქალაქის მოსახლეობის მხარეზე იყო, რომელმაც მოახერხა დიდი ხნით ადრე, ფულის შემწეობით, საფუძველი გამოეთხარა ფეოდალური წყობისათვის და მოემზადებინა ნიადაგი მისი დამხობისათვის⁵⁰. ყველაფერი ეს აშკარა გახდა XIX ს., განსაკუთრებით კი მისი 30-იანი წლებიდან.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გვიანფეოდალური ქალაქების მოსახლეობა ეკონომიკურადაც უფლებრივად ერთფეროვანი როდი იყო. ერთი, ქონებრივად შეძლებული, ნაწილი ქალაქის მოსახლეობის პრივილეგიურებულ ზედაფენას ქმნიდა, რომელიც აგრეთვე მონაწილეობდა საქალაქო მმართველობაში სხვადასხვა თანამდებობის (მამასახლისი, ნაცვალი, გადასახადთა ამკრები, მოქალაქეთა „გამორჩეული მოსამართლეება“ და სხვა) მიღებით. მეორე და ძირითად ნაწილს კი უუფლებონი, ეკონომიკურად სუსტი ყმა ხელოსნები და ვაჭრები შეადგენდნენ. ქალაქის მოსახლეობის ამ ორ ფენას ყოველთვის ერთნაირი ინტერესები არ შეიძლებოდა

⁴⁸ იქვე, ფურც. 37.

⁴⁹ Ф. Энгельс, О разложении феодализма, ч. I, с. 441, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XVI, ч. I.

⁵⁰ შარ. იქვე, გვ. 442.

ჰქონოდა. როცა ქალაქის მოსახლეობა ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგ გამოდიოდა, მაშინ მათი ინტერესები, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ერთიანდებოდა. მაგრამ ინტერესთა ამგვარი ერთიანება სრულებით არ გამოიხატებოდა მათ შორის შინაპირდაპირ ბრძოლას. ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენის წარმომადგენლები ზოგჯერ ექსპლოატატორებად, მეფის მიერ დანიშნულ მოხელეებად ევლინებოდნენ ქალაქის მოსახლეობის დაბალ, ძირითად ფენას. უკანასკნელს, ამიტომაც, ბრძოლა უხდებოდა არა მარტო ფეოდალთა მძლავრობის, არამედ საკუთარ თანამოქალაქეთა წინააღმდეგაც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქალაქის მცხოვრებთა ზედაფენიდან ირჩეოდა ქალაქზე სახელმწიფო გამოსაღების — მახტის გამწერი და ამკრები „მოქალაქენი“, რომელნიც, სარგებლობდნენ რა მათდამი მინიჭებული უფლებებით, არაერთ ბოროტებას ჩადიდნენ. მახტას, რომელიც შემოსავლის, ქონების მიხედვით უნდა განაწილებულიყო, ხშირ შემთხვევაში, მახტის გამწერები, თვით შექმნილი მოქალაქეები ისეთ პირებს ახდევინებდნენ დიდი რაოდენობით, რომელთაც მცირე შემოსავალი ჰქონდათ ან კიდევ, რომელნიც „ქალაქის განწესების“ მიხედვით სავსებით თავისუფალნი უნდა ყოფილიყვნენ ამგვარი გამოსაღებისაგან. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ მოქალაქეთა შორის მოკრებილი მახტის ერთ ნაწილს „მახტის ამკრეფად გამორჩეულნი მოქალაქენი“ თვით ითვისებდნენ და თავიანთი ბოროტმოქმედების კვალის დასაფარავად სათანადო დოკუმენტებს სპობდნენ კიდევ. ყველაფერი ეს განსაკუთრებით ნათელი გახდა რუსეთის ხელისუფლების საქართველოში დამკვიდრების პირველ წლებში, როცა რუსეთის ხელისუფლებამ განიზრახა შეემოწმებინა „აღმორჩეულ მოქალაქეთა“ საქმიანობა ამ მხრივ. როგორც შემოწმებამ გამოარკვია, „აღმორჩეული მოქალაქეები“ არა მარტო არღვევდნენ მახტისა და, საერთოდ, სახელმწიფოებრივ გამოსაღებთა გაწერისა და აკრების წესებს, არამედ მის დიდ ნაწილსაც თვით ითვისებდნენ. მაგ., XIX ს. პირველ წლებში, მახტის ამკრებმა მოქალაქეებმა — მიკირტუმ მუნთიეევმა და სტეფანე გურგინბეგოვმა მიითვისეს 1805 მან. და 30 კაპ., ხოლო შემდეგ წლებში ამკრებებად გამოყოფილებმა — მირიან მირიანოვმა, სოლომონ ბიმელიქოვმა და კაკალო იფრემოვმა — 15000 მან. ბეიან ხატისოვმა და სოლომონ ხაზარბეგოვმა კი 2586 მან. და 60 კაპ.²¹. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ საუფლისწულო ყმებისაგან გადასახადის ამკრებ-

²¹ სცხა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 466, ფურც. 101.

მა იოსებ ყორღანაშვილმა აკრებილი 1070 მანეთიდან 520 მან. მი-
ითვისა⁵². „აღმორჩეულ მოქალაქეებმა“, მიკირტუმ მუხთივემა და
სტეფანე გორგინბეგოვმა მოსპეს რამდენიმე წლის მატყვსა-
საღებო დაეთარი, რათა თავიანთი ბოროტმოქმედების კვალი დაე-
ფარათ⁵³. მსგავსი მოქმედებანი „აღმორჩეული მოქალაქეებისა“ მით
უფრო ხშირი იყო ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის დროს, როცა
იმდროინდელი აპარატი ქალაქის მოსახლეობის დაბალი ფენის განუ-
კითხავი ძარცვის კიდევ უფრო მეტ შესაძლებლობას იძლეოდა. მაგ.,
ერეკლე II-მ ქალაქში დუქნებისა და ადგილების ჩამორთმევით სა-
განგებოდ დასაჯა მოქალაქე პენტელაშვილი, რომელსაც მეფის სარჭ-
რის ფული მიუთვისებია და მსგავსი მოქმედებით თურმე არაერთბ-
ელ მოუტყუებია ქართლ-კახეთის მეფე⁵⁴.

ქალაქის მოსახლეობა ილაშქრებდა მსგავს მტაცებელ პირთა
წინააღმდეგ, რომელნიც თავიანთ უფლებებს ქალაქის მოსახლე-
ობის წინააღმდეგ და საკუთარი გამდიდრებისათვის იყენებდნენ, რო-
გორც 1802 წ. საბუთიდან ჩანს, თბილისის მოსახლეობის ერთიანი
მოთხოვნით რუსეთის ხელისუფლება იძულებული გახდა ქალაქის
ნაცვალი, „ფარული მტაცებლობის გამო“, გადაეყენებინა,⁵⁵ მაგრამ
რუსეთის ხელისუფლებამ, იმავე წლის თებერვალს, ქალაქის ნაცე-
ლად ისაია თაყუაშვილი დანიშნა⁵⁶, რომელიც ქალაქის მოსახლეობის
განცხადებით „ცხადად მტაცებელი იყო“ და „რომელიც არა იყო
ლირსად აღყვანილ ხარისხს ზედა და მზევექელ, მტაცებლობა მისი
(ჯარვად ახსოვდა) ტფილისელთა საზოგადოებასა და აწ აღსრული
ხარისხსა ზედა“⁵⁷, „ამისთანასა რაოდენ ბოროტს მოქმედებასა
შესძენს ჩვეულებასა თვისსაო“⁵⁸. ქალაქის მოსახლეობამ „ფარული
მტაცებლის“ მაგიერ „ცრუ და მტაცებლის“ დანიშვნის გამო პრო-
ტესტი განაცხადა და კნორინგს კატეგორიულად აცნობა: „ისაიას
ნაცვლობა არას გზით არ გვინდა და ნურც თქუშნ ინებებთო“⁵⁹.

⁵² იქვე, ფურც. 100.

⁵³ იქვე, ფურც. 57.

⁵⁴ სცსა, ფ. 229, დაეთ. 6, საბ. 129.

⁵⁵ იქვე, ფ. 226, № 9179.

⁵⁶ იქვე, საბ. № 9181.

⁵⁷ იქვე, საბ. № 9179.

⁵⁸ იქვე, საბ. № 9178, 9180.

⁵⁹ იქვე.

ისაია თაყუაშვილი ჩვენთვის სხვა დოკუმენტებითაც არის ცნობილი. იგი ერეკლე II-ს 1796 წ. ერთ-ერთ სიგელშიც მოხსენიებულია ერთგულად და ქალაქში თოფისწამლის სარეწაოს მფლობელი ქალაქედ არის მოხსენიებული⁶⁰. ასე რომ, სამეფო ხელისუფლების „ერთგულ მოქალაქეს“ მისი თანამომხეების, ქალაქის მოსახლეობის ძარცვაში განსაკუთრებით გამოუჩენია თავი. ქალაქის მოსახლეობაც მსგავს ფარვით თუ აშკარად მტაცებელ მოქალაქეთა წინააღმდეგ ფარულ თუ აშკარა ბრძოლას აწარმოებდა.

1792 წ. საბუთიდან ირკვევა, რომ გორის მოსახლეობამ მეფეს „მრავალჯერ მოახსენა საჩივარი“ მამასახლისის არაკანონიერი მოქმედების შესახებ, რომ მას არ შეუძლია ქალაქის „მოსახლეობის მოვლა“; მიუხედავად ამისა, მეფემ ის ერთხანს ისევ შეინარჩუნა, შემდეგ კი 1792 წ. იძულებული გახდა გორის მამასახლისი ბაბუა გადაეყენებინა და მის მაგიერ ზურაბა ხითარიშვილი დაენიშნა⁶¹. გორის მამასახლისის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ გორელები XVIII ს. მიწურულსაც. როგორც ზემომოტანილი მასალებიდან ჩანდა, გორის მოსახლეობის ძარცვაში მოურავს, იესე ამილახვარს „მამასახლისიც გაუხდა ამხანაგათ“⁶². მამასახლისი კი გორში ქალაქის მოსახლეობისაგან ინიშნებოდა. ასე რომ, თავადთან (მოურავთან) ერთად გორის მოსახლეობას დაუნდობლად ძარცვავდა მათი თანამოქალაქეც, მამასახლისიც. ამიტომაც გორის მოსახლეობა მოურავის წინააღმდეგ ისევე იბრძოდა, როგორც თავისი წრიდან გამოსული მამასახლისის წინააღმდეგ.

როგორც ჩვენ მიერ ზემომოტანილი მასალებიდან ჩანს, მამასახლისები თვითნებობდნენ ქალაქის მოსახლეობის მიმართ თბილისშიც. XVIII ს. ერთ-ერთი დაუთარიღებელი საბუთიდან ჩანს, რომ კათალიკოსის მამასახლისი მის ყმა ხელოსანთა და ვაჭართაგან თბილისში ზოგს მეტს ახდევინებდა, ზოგს კიდევ სავსებით ათავისუფლებდა გამოსაღებისაგან. მამასახლისისაგან შევიწროებული ყმები, ხელოსნები და ვაჭრები კათალიკოსს მოახსენებდნენ: „არას ქვეყნის თარხანი აღარავინ არის საქართველოში, აქ კი ზოგ(ს) ჩვენი მამასახლისი ათარხნებს, ზოგს სხვანი და ჩვენი ძალა დაგვემართაო“. კათალიკოსი იძულებული გახდა მამასახლისისათვის ებრძანებინა:

⁶⁰ იქვე, ფ. 229, დავთ. 18, საბ. 15.

⁶¹ სმ, ფ. Sd: 389.

⁶² იქვე, ფ. Qd: 7120.

⁶³ იქვე, ფ. Ad: 1772.

„მამასახლისო გაბრიელ, თუ ძალა და უსამართლობა დაეშრომა კის-
შე, შენ გარდაგახდევინებო“⁶³.

ქართული
საზოგადოებრივი

როგორც ამ საბუთებიდან ჩანს, და ჩვენ მიერ წინააღმდეგობა
ნიშნული იყო, ქალაქებში მოსახლე ცალკეულ ყმათა განთავისუფ-
ლება (გათარხნება) სახელმწიფო გამოსაღებთაგან შინაკლასობ-
რივ ბრძოლას ამწვავებდა ქალაქის მოსახლეობის, ასე ვთქვათ, შე-
დარებით პრივილეგირებულ ნაწილსა და იმ ფენას შორის, რო-
მელსაც მრავალგვარი სახელმწიფოებრივი და კერძო საბატონო
ვალდებულებათა გასტუმრება უხდებოდა. ამიტომაც მოსახლეობის
ეს უკანასკნელი ფენა იბრძოდა, რათა ე. წ. „პრივილეგირებულნი“,
სახელმწიფოებრივი გამოსაღებებისაგან განთავისუფლებული ყმა
ხელოსნებიცა და ვაჭრებიც საერთო სახელმწიფოებრივ სამსახურ-
ში თანაბრად ჩაებთ. მაგ., გორელებს მთავარ ეპისკოპოსის ყმა
გრიგოლა ალადათაშვილი „ყოლისფერს ხარჯსა და სათხოვარში“,
სხვა გორელების თანაბრად გაურევიათ. მხოლოდ სასამართლოს
განაჩენით გახდა შესაძლებელი ალადათაშვილი, როგორც საეკლე-
სიო ყმა, სახელმწიფოებრივი სათხოვრისაგან განთავისუფლები-
ნათ⁶⁴. მსგავსი დავა და ბრძოლა ქალაქის მოსახლეობის შიგნით
ფეოდალურ საქართველოში ხშირი იყო. ასე რომ, ფეოდალური სა-
ქართველოს ქალაქების მოსახლეობის დაბალ ფენებს ბრძოლა უხ-
დებოდათ არა მარტო საკუთარი მებატონეებისა და მეფის მიერ და-
ნიშნულ ფეოდალ მოხელეთა წინააღმდეგ, არამედ ქალაქის მოსახ-
ლეობისაგან გამოყოფილ ზედაფენასთანაც, მსხვილ ვაჭრებთან და
მევახშეებთან, რომელნიც თავიანთი საქმიანობით ხშირად გვერდში
უდგებოდნენ ფეოდალებს ქალაქის მოსახლეობის ძარცვაში.

ზემოთ მოტანილი მასალების მიხედვით შეიძლება შემდეგი
დასკვნები გავაკეთოთ:

1. კლასობრივი ბრძოლა XVII—XVIII სს. საქართველოს ქა-
ლაქებში უმთავრესად ანტიფეოდალურ ხასიათს ატარებდა. ქალა-
ქის არაერთფეროვანი მოსახლეობა ხშირ შემთხვევაში ერთიანი
ძალით გამოდიოდა ფეოდალურ ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ.
ანტიფეოდალური კლასობრივი ბრძოლა, ქალაქის მოსახლეობის
ცალკეულ წარმომადგენელთა თუ კოლექტიურ საჩივრებში ვლინ-
დებოდა. ცალკეული თუ კოლექტიური საჩივრები თავისთავად
მნიშვნელოვანი ანტიფეოდალური გამოსვლები იყო.

2. ფეოდალურ საქართველოს ქალაქებში კლასობრივი ბრძო-

⁶⁴ სცსა, ფ. 290, დავთ. II, ნაწ. 15, საბ. 25.

ქვემოთაა
ქვემოთაა

ლის ერთ ფორმას ბატონყმობაზე უარის თქმა, „ყმობის

ყმობის გაქცევა წარმოადგენდა.
3. ანტიფეოდალური ბრძოლის შედარებით მაღალ ტონო გამოსაღებებზე უარის თქმა იყო, რომელიც ხშირ შემთხვევაში მასობრივ ზასიათს იღებდა და ფეოდალური სამართლის მიერ ამბოხებასთან (აჯანყებასთან) იყო გათანაბრებული. ანტიფეოდალური ბრძოლები ზოგჯერ აშკარა გამოსვლის სახესაც იღებდა, ოღონდ ამგვარი გამოსვლები ხშირად რელიგიური კონფლიქტებისა თუ ნაციონალური დაპირისპირების სამოსელში ვლინდებოდა.

4. ქალაქის მოსახლეობა იბრძოდა არა მარტო ფეოდალური ექსპლოატაციის წინააღმდეგ, არამედ თავისი პოლიტიკური უფლებების გაფართოებისთვისაც. ამგვარად ბრძოლას უმთავრესად ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენა, მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები აწარმოებდნენ.

5. ქალაქის მოსახლეობის როგორც ქონებრივი, ასევე უფლებრივი სხვადასხვაობა შინაკლასობრივი ბრძოლის საფუძველი იყო, რაც უმთავრესად ქალაქის მოსახლეობის დაბალი, უმთავრესად ყმური ნაწილის, ქალაქის მოხელეთა და მსხვილ ვაჭარ-მეცაზშეთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოიხატებოდა.

6. ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი, ქალაქებში მოსახლე ყმა-ხელოსანთა და ვაჭართა სხვადასხვა კატეგორიების სიმრავლე და მათი დაქსაქსულობა, ინტერესის სხვადასხვაობა იყო ის ძირითადი მიზეზი, რაც ხელს უშლიდა ქალაქების მოსახლეობის ერთიანი ფრონტით გამოსვლას ბატონყმური ურთიერთობისაგან გასანთავისუფლებლად.

გამოკვლევა ძველი კოლხეთის ქალაქების შესახებ

(მ. ინაძე, ძველი კოლხეთის შავიზღვისპირა ქალაქები)

ძველი საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების შესწავლას კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მონოგრაფია მიეძღვნა მ. პ. ინაძის ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომის — „ძველი კოლხეთის შავიზღვისპირა ქალაქების“ («Причерноморские города древней Колхиды») — სახით. სარეცენზიო ნაშრომი ავტორის მიერ ჩატარებული მრავალი წლის ნაყოფიერი მუშაობის შედეგების შეჯამებას წარმოადგენს. ამ პრობლემისადმი მიძღვნილი პირველი წერილები მ. ინაძემ ჯერ კიდევ ამ ათიოდე წლის წინათ გამოაქვეყნა. თუკი პირველ ნაშრომებში ავტორი მხოლოდ საკითხებს სვამდა ძველი კოლხეთის ქალაქების განვითარების ხასიათისა და თავისებურებათა შესახებ, წინამდებარე ნაშრომში უკვე საფუძვლიანად შესწავლილია ძველი კოლხეთის ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების უმთავრესი პრობლემები — ქალაქების წარმოშობის საკითხი, საქალაქო მეურნეობა, გარე სამყაროსთან ურთიერთობა, ზღვისპირა ქალაქების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრება, განვითარების ძირითადი პერიოდები, საქალაქო ორგანიზაციის ფორმები და სხვა კარდინალური საკითხები.

წარმოდგენილი მკვლევარული ნაშრომი ეჭვსი თავისაგან შედგება. პირველი თავის სახით მას წამძღვარებული აქვს ვრცელი ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა, სადაც მოცემულია კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების შესწავლის ისტორიის დეტალური და თანმიმდევრული სურათი. აქვე ნაჩვენებია ჩატარებულ არქეოლოგიურ ძიებათა მნიშვნელობა ქალაქების შესწავლის საქმეში.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მეორე, სავსოდ ვრცელი თავი — „წერილობითი წყაროების მიმოხილვა“ («Исторические письменные источники»), რომელიც ავტორის მიერ ჩატარებული ხან-

გრძლივი და სერიოზული კვლევითი მუშაობის შედეგს წარმოადგენს.

კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების ისტორიის შესახებ ჩვენი აზრით, უპირველეს მნიშვნელობას მაინც ჯერ კიდევ წერილობითი წყაროები ინარჩუნებს და ბუნებრივია, თუკი ამ წყაროების კრიტიკულ-მეცნიერულ შესწავლას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ზოგი კარდინალური საკითხის გასარკვევად. ამიტომ სავსებით სწორად მოიქცა დისერტანტი, როცა წყაროების კრიტიკა-მომოხილვას ასე მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო.

როგორც ცნობილია, ძველი ბერძენი და რომაელი ავტორების ცნობები საქართველოსა და კერძოდ, კოლხეთის ქალაქების შესახებ ხშირად შემონახულია ფრაგმენტალური და ნაკლები სახით. ამასთანავე, წყაროში ზოგჯერ მოცემულია სხვადასხვა დროის ამსახველი სხვადასხვა ღირსების ცნობა, რაც ამ წყაროებით სარგებლობას აძნელებს მისი კრიტიკული შესწავლის, მეცნიერული ღირებულებისა და ქრონოლოგიის გარკვევის გარეშე. ამიტომ დასკვირდა მ. ინაძეს სხვადასხვა წყაროთა ურთიერთშედარება და მათი ღირსების გასარკვევად ასე საჭირო სამუშაოს ჩატარება.

რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში მ. ინაძე პირველი არ ყოფილა. ამ მხრივ ჩვენში დიდი და ნაყოფიერი მუშაობაა ჩატარებული ს. ყაუხჩიშვილის, თ. ყაუხჩიშვილის, ალ. გამყრელიძის და სხვების მიერ. ყველაფერ ამან, ბუნებრივია, მყარი ნიადაგი შეუქმნა დღევანდელ დისერტანტს უფრო კონკრეტული კვლევა ჩატარებისა საკუთრივ კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების ისტორიის წყაროების მეცნიერული ღირებულების გამოსაგლეხად. წინასწარვე შეიძლება ითქვას, რომ ავტორის მიერ მიღწეული წარმატებები ამ მხრივ უსათუოდ საგულისხმოა.

მაგალითად, ჩვენი აზრით, სავსებით სარწმუნოა დისერტანტის დასკვნები ძვ. წ. VI ს. ავტორის ჰეკატეს ფრაგმენტებში და ჰეროდოტეს კოლხეთის აღწერილობებში ზღვისპირა ქალაქების შესახებ სათანადო ცნობათა დაუცველობის შესახებ.

ასევე უურადლებას იქცევს დისერტანტის მიერ გაწეული შრომა ფსევდო სკილაქსის „პერიპლუსში“ დაცული ცნობების კრიტიკული შესწავლის თვალსაზრისით. მ. ინაძემ ფსევდო სკილაქსის ცნობები ერთი მხრივ შეუდარა ჰეკატე მილეტელის ფრაგმენტების მონაცემებს, ხოლო მეორე მხრივ ქსენოფონტეს „ანაბაზისს“. ასეთმა შედარებამ ავტორი მიიყვანა დასკვნამდე, რომ ფსევდო სკილაქსის ცნობები მეტ საერთოს პოულობს VI ს. ავტორთან, ვიდრე მაგ.

ქსენოფონტეს ცნობებთან (იხ. გვ. 51—52). მ. ინაძე ვარაუდის საფუძველზე გამოთქვამს საინტერესო მოსაზრებას ფსევდო სკილაქსის, დამოუკიდებელი ბულების შესახებ ჰეკატე მილეთელისაგან და ამავე დროს აღნიშნავს ავტორის მიერ ერთი საერთო წყაროს, საკუთრივ, სკილაქსის ცნობების გამოყენების შესახებ.

ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ მ. ინაძე ცდილობს, ზოგი დეტალის გათვალისწინებით, VI ს. 20-იანი წლებამდელი დროით დაათარილოს ჰეკატე მილეთელისა და ფსევდო სკილაქსის ეს საერთო წყარო (გვ. 53).

მ. ინაძის მიერ ჩატარებულ წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოებიდან ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მის მიერ წარმოებული დაკვირვება პერაკლიდეს ექსცერპტებზე და, ამასთან დაკავშირებით, ფასიანელთა პოლიტიის მნიშვნელობის წინ წამოწევა ქ. ფაზისის ისტორიის კვლევისას (გვ. 62. და სხვ.).

ასეთი და სხვა სახის წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოს ჩატარების შემდეგ დისერტანტი გადადის საკუთრივ ზღვისპირა ქალაქების ისტორიის, კერძოდ, მათი წარმოქმნის დროისა და პირობების გარკვევაზე. ამ საკითხს ეძღვნება სადისერტაციო ნაშრომის შესაბამის თავი („კოლხეთის შავიზღვისპირა ქალაქების აღმოცენება“, გვ. 97—128).

ასეთი კარდინალური პრობლემის შესწავლისას დისერტანტის მიერ უხვადაა გამოყენებული არსებული არქეოლოგიური მასალა. ქალაქების წარმოქმნის პროცესი მ. ინაძეს არსებითად ორ ძირითად ეტაპად აქვს წარმოდგენილი: ერთი არის ერთგვარი მოსამზადებელი პერიოდი II და I ათასწლეულის მიჯნა, ხოლო მეორე საკუთრივ ქალაქთა წარმოშობის პერიოდი — VI ს.-დან. ავტორის აზრით, თუკი გვიანბრინჯაოს ხანის და რკინის ათვისების პერიოდის კულტურამ მოამზადა ნიადაგი შრომის დანაწილების გაღრმავებისა და მსხვილ დასახლებათა წარმოქმნისათვის მათი სახელოსნო უბნებით, ამ უკანასკნელთა სახელოსნო-საევაქრო ცენტრებად ანუ ქალაქებად გადაქცევის პროცესი უკვე დაკავშირებული იყო საშინაო და საგარეო რეგულარული ვაჭრობის განვითარებასთან, რასაც ძვ. წ. VI ს. პქონდა ადგილი (გვ. 106).

შავიზღვისპირა ქალაქების წარმოქმნის პერიოდის ამგვარად დათარიღება შეიძლება ახალი არ იყოს, მაგრამ სიახლეა ავტორის მასალები და მისი მოსაზრებანი ამ მასალების ანალიზის თვალსაზრისით. ამ შემთხვევაში დისერტანტის მიერ გათვალისწინებულია როგორც შინაგანი პროცესი, ასევე ურთიერთობაც გარე სამყაროსთან, რომელსაც, მართლაც, ამ პერიოდში არ შეიძლებოდა არ შეესრულე-

ბინა ერთ-ერთი წამყვანი როლი; ავტორის აზრით, კოლხეთის ერთ-ერთ რევამ საზღვაო ვაჭრობაში, ურთიერთობამ მიღეთთანე, როდასთან, სამოსთან და სხვ. ხელი შეუწყო ეკონომიკურ განვითარებას. ნაურებულ რაიონებში მოხერხებული მდგომარეობის მქონე დასახლებათა ქალაქებად გადაქცევის (იხ. გვ. 108—109). მის შიდარაიონებში — ქუთაისი, ვანი, დაბლაგომი, ითხვისი და სხვ., ამ პუნქტებს ზვეულებრივი სამოსახლო ტერიტორიებისაგან, ავტორის აზრით, განასხვავებს იმპორტული კერამიკის დიდი რაოდენობა, ადგილობრივი და უცხოური მონეტების გამოყენება და გარეგანი, ქალაქური სახე.

ზემოაღნიშნულ საშინაო და საგარეო პირობებს უკავშირებს მ. ინაძე ზღვისპირა სამოსახლოთა შემდგომ განვითარებას და მათთანდათან გადაქცევას ქალაქებად, ეს პროცესი დაემთხვა ბერძნული სამოსახლოების გაჩენას, რამაც განაპირობა კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების თავისებურებანი. ამასთან დაკავშირებით დისერტანტი დეტალურად განიხილავს ბერძნულ სამოსახლოთა კოლონიზაციას სხვადასხვა ქვეყნებში და ამის შესაბამისად აღგენს ამათუ იმ სამოსახლოთა გაჩენის დროსა და კონკრეტულ პირობებს, რაც, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება საერთო იყოს ყველა ქვეყნისათვის.

შავიზღვისპირეთის ბერძნულ კოლონიზაციაში ავტორი არსებითად ორ ეტაპს არჩევს: ემპორიების გაჩენა — ფიჭვნარი, ბათუმის ციხე, ფოთის მიდამოები, რომლის შექმნაშიც მიღეთის გარდა მონაწილეობდა აგრეთვე ქიასი (VII—VI სს.), რომელსაც შემდეგ მოსდევს ზოგ მათგანში ბერძნული ახალშენების წარმოქმნა—VI ს. პირველ ნახევარში ფაზისში და VI ს. 40-იანი წლებისათვის დიოსკურიაში (გვ. 118—122). ავტორის მტკიცებით, ყველა ემპორია, ცხადია, არ გამზდარა ახალშენად და ამიტომაც ისინი წყაროებშიც არ მოიხსენიებიან.

აქვე დისერტანტი საგანგებოდ ეხება თვით ბერძნულ ახალშენთა ბუნებას, მის ხასიათს. ავტორი განიხილავს ამ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულ მოსაზრებებს, იყენებს სათანადო არქეოლოგიურ მონაპოვრებს და დაასკვნის: ადგილობრივი მოსახლეობისა და ბერძნული ელემენტის ხანგრძლივ თანაარსებობას და ელინისტურ სამყაროსთან მჭიდრო კონტაქტს, არ შეეძლო თავისი დიდი არ დაესვა აქაური ქალაქების ცხოვრებისათვის, კერძოდ არ მიეცა თავისებური სახე მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის, საქალაქო ორგანიზაციის, სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებისათვის (გვ. 128).

სადისერტაციო ნაშრომის მეორე თავი — „კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების განვითარების ხასიათისა და თავისებურებების შესახებ, «К вопросу о характере и своеобразии развития прибрежных городов Колхиды», — სწორედ ამ თავისებურებათა შესწავლას მიუძღვნა დისერტანტმა (გვ. 128—188). ამ თავში, რომელიც სადისერტაციო ნაშრომის ერთ-ერთ ძირითად ნაწილს შეადგენს, დისერტანტმა წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე შესძლო განეხილა ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორცაა — მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობა, ადგილობრივი და ბერძნული ელემენტის როლი საქალაქო ცხოვრებაში, საქალაქო ორგანიზაციის ფორმა და ხასიათი, კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების ურთიერთობა სამეფო ხელისუფლებასთან, ზღვისპირა ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების თავისებურებანი და სხვ.

ყველა ამ კარდინალურ საკითხზე ავტორს თავისი საკუთარი, არქეოლოგიურ და წერილობით წყაროებზე დამყარებული, საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული. მაგ., ავტორის აზრით, ძირითადად ქალაქის ეთნიკურ შემადგენლობაში შეადგენდა ადგილობრივი ელემენტი არა მარტო ფიჭვნარსა და ოჩამჩირეში, არამედ ფოთშიც და დიოსკურიაშიც, სადაც მებრძოლი ელემენტი ადრინდნეუ მნიშვნელოვანი იყო, მაგრამ დროთა ვითარებაში აქაც ადგილობრივმა მოსახლეობამ მოიპოვა უპირატესობა და ამით აიხსნება მათი მოხსენიება წყაროებში უკვე არა ბერძნულ პოლისებად, არამედ ადგილობრივ ცენტრებად (გვ. 140—141). მართალია, არც ეს არის ახალი მოსაზრება, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ მ. ინაძე ახალი მასალებით ასაბუთებს მას.

ეს სიახლე განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ამ თავის მეორე პარაგრაფში წამოჭრილი საკითხების განხილვის დროს. ავტორის დასკვნით, სხვადასხვა პირობებში წარმოქმნილი ბერძნული სამოსახლოები ვერ თავსდებიან ვერც ტიპური კლასიკური ფორმის ბერძნული კოლონიების და ვერც ემპორიების ცნებაში (გვ. 135). ასევე უნდა იქნეს განხილული კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებიც, სადაც, მართალია, ასევე სავარაუდებელია საქალაქო ორგანიზაციის გარკვეული, გადმონერგული ფორმის არსებობა, მაგრამ ადგილობრივი თავისებური შინაარსითა და ხასიათით, რომლის შესწავლაც მხოლოდ სათანადო წყაროების აღმოჩენის შემდეგ გახდება შესაძლებელი.

ზღვისპირა ქალაქების ორგანიზაციაში ადგილობრივი, თავის
ბერი ფორმების შექმნაში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა
რეთვე იმას, რომ ქალაქების წარმოქმნის პროცესი კოლხეთში
ემთხვა სახელმწიფოს წარმოქმნის პროცესს. გიგლოძე

საინტერესო მოსაზრებებს შეიცავს აგრეთვე ამავე თავის მომ-
დენო პარაგრაფიც, რომელიც ზღვისპირა ქალაქებისა და სამეფო
ხელისუფლების ურთიერთობის საკითხისადრე მიძღვნილი. ამ
შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს მ. ინაძის მოსაზრებანი კოლხეთის
სამეფოს წარმოქმნის პროცესისა და მისი დასრულების VI ს.
მიწურულით დათარიღების შესახებ (გვ. 160—163). ამ ფრიად სა-
ინტერესო მოსაზრების განსამტკიცებლად მ. ინაძე იშველიებს
უდავოდ ანგარიშგასაწევ მასალას, ნუმისმატიკის მონაცემებს, კერ-
ძოდ, კოლხური მონეტის სტაბილიზაციას V ს. დამდეგიდან, რაც
დისერტანტის აზრით, უკვე ჩამოყალიბებული კოლხეთის სამეფო
ხელისუფლების ჩარევით უნდა იყოს გამოწვეული. ეს კი თავის-
თავად მნიშვნელოვანი საბუთია ზღვისპირა ქალაქების უფლების
შეზღუდვაში კოლხეთის სამეფო ხელისუფლების აქტიურად ჩარე-
ვისა (იხ. გვ. 170). მაგრამ, ცხადია, ეს არ ნიშნავს სამეფო ხელი-
სუფლების ჩარევას ქალაქების შინაგან მმართველობაში. ამ მხრივ
დამოუკიდებლობას ისინი ისევ ინარჩუნებდნენ (იხ. 172 გვ.).
ყველაფერი ეს კი, ცხადია, თავისებურ სახეს აძლევდა კოლხეთის
ზღვისპირა ქალაქების შინაგან წყობას და ამიტომაც, დისერტან-
ტის აზრით, ისინი უფრო წააგავდნენ ელინისტური ხანის ქალაქებს,
ვიდრე კლასიკურ ბერძნულ ქალაქ-სახელმწიფოებს (იქვე).

კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების სოციალური ურთიერთობის
მნიშვნელოვანი საკითხებია აღძრული მეოთხე თავის უკანასკნელ
პარაგრაფში. სათანადო მასალების მოშველიებით დისერტანტი
ამ შემთხვევაშიც საინტერესო მოსაზრებებს აყენებს. მისი აზრით,
აღრეული ხანიდან (V—IV სს.) კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში,
ბერძნული პოლისებისაგან განსხვავებით, ვიდრე III—II სს-მდე
თავისუფალ მწარმოებელთა ფენა ძლიერად იყო წარმოდგენილი,
ამ დროიდან კი კოლხეთის ქალაქებშიც იჭრება მონობა-მონათ-
მფლობელობა, თუმცა იგი აქაც არ იყო ყოვლისმომცველი (გვ.174).

ამავე ქვეთავში დისერტანტი საგანგებოდ ეხება აგრეთვე ქა-
ლაქთა ცხოვრებას, კერძოდ ბერძნულის გავლენის თვალსაზრისით,
როგორც ეკონომიკაში, ქალაქმშენებლობის ტექნიკაში, ასევე

კულტურაში, — ბერძნული ენის გაბატონებული მდგომარეობა და სხვ. (იხ. გვ. 176—178; 179—180; 182—183 და სხვ.).

სადისერტაციო ნაშრომის მეხუთე თავი ეძღვნება ეკონომიკური ცხოვრების — ხელოსნობის, ვაჭრობის მედების — შესწავლას. ავტორის ამოსავალს ამ შემთხვევაში წარმოადგენს საეკონომიკური მართებული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ზღვისპირა ქალაქები, ისე როგორც საერთოდ სხვა ქალაქებიც, წარმოადგენენ ვაჭრობისა და ხელოსნობის ცენტრებს (სხვა მხრივ მართლაც წარმოუდგენელი იქნებოდა მათი ქალაქობა); ეს უკანასკნელი კიდევ დამყარებულნი იყვნენ ინტენსიურ მიწათმოქმედებაზე (გვ. 188).

აქვე დისერტანტის მიერ პირველ რიგში დახასიათებულია ხელოსნური წარმოების ცალკეული დარგებიც — მჭედლობა, იარაღის კეთება, ქსოვილების დამზადება, თვით ხომალდთა მშენებლობა და სხვ. (გვ. 194—196). ვრცლად აქვს მიმოხილული დისერტანტს ზღვისპირა ქალაქების საგარეო ვაჭრობა. ამ საკითხს მ. ინაძემ ჭერ კიდევ ადრე (1962 წ.) უძღვნა საგანგებო წერილი. კოლხეთის ქალაქების საგარეო ვაჭრობაში დისერტანტი სამ ძირითად ეტაპს გამოიყოფს და დეტალურად ახასიათებს თითოეული ეტაპის გარკვეულ თავისებურებებს, გაპირობებულს ქვეყნის საშინაო ეკონომიკური და საგარეო ბაზრის მდგომარეობით. ეს მოსაზრებანი ძალაშია დატოვებული საკვალიფიკაციო ნაშრომში და გამდიდრებულია ახალი მასალებითაც. ჩვენ არ შევეუდგებით მის მიერ ამ შემთხვევაშიც გამოთქმულ მოსაზრებათა დეტალურ განხილვას და აგრეთვე იმ საკამათო, სადავო საკითხების წამოჭრას, რომელიც ასე უხვადაა სადისერტაციო ნაშრომში. არ შეიძლება ეს დღეს ჩვენი ამოცანა იყოს. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ ფრიადმნიშვნელოვანი საკითხების განხილვა დისერტანტს დამყარებული აქვს არსებული მასალების (წერილობითი, არქეოლოგიური) და სათანადო ლიტერატურის ღრმა მეცნიერულ-კრიტიკულ შესწავლასა და განზოგადოებაზე.

აღსანიშნავია დისერტანტის მოსაზრება ელინისტურ ხანაში ვაჭრობის განსაკუთრებული გამოცოცხლების წყალობით კოლხეთში ახალი ცენტრების, ქალაქების წარმოქმნის შესახებ. ასეთად მიაჩნია მას აფსაროსი, პიტაუნტი, არქეოპოლისი და სხვ.

დისერტანტს ყურადღების გარეშე არ დაუტოვებია კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების მდგომარეობა და ისტორია გვიანანტი-

კურ ხანაში. ამ საკითხისადმი მიძღვნილი სადისერტაციო ნაშრომის უკანასკნელი მეექვსე თავი.

ავტორის დაკვირვებით, II—I სს. იწყება ზღვისპირეთში მის ერთგვარი დაცემა, რაც ელინისტურ ხანაში მომხატვრული დეგი იყო ქვეყნის შინაგან ცხოვრებაში მიმდინარე სოციალური და ეკონომიკური მოვლენების; ცვლილებები ქალაქის ეკონომიკაში, სოციალური კრიზისის გამწვავება და საგარეო ფაქტორები — რომის ექსპანსია და რომისა და პონტოს დაპირისპირება, რომაელების გამარჯვება — იყო ის მიზეზები, რამაც დასცა ვაჭრობა და საერთოდ საქალაქო ცხოვრება (გვ. 234—235).

დისერტანტის აზრით, ზღვისპირა ქალაქებში ერთგვარი ახალი აღმავლობა აბ. წ. I—II სს.-დან იწყება. მაგრამ ეს ახალი ქალაქები უმთავრესად ციხე-ქალაქები იყო (გვ. 239—240 და სხვ.).

ქალაქთა აღორძინების შემდგომ პერიოდად დისერტანტი მიიჩნევს III—IV სს. ლაზიკის სამეფოს წარმოშობის ხანას; მაგრამ ამას არსებითად, როგორც ჩანს, არც შეიძლება ეწოდოს ქალაქების აღმავლობის ხანა; ფეოდალიზაციის პროცესი და ნატურალური მეურნეობის თანდათან გაბატონება ამის შესაძლებლობას სპობდა.

ასეთია სადისერტაციო ნაშრომის ძირითადი მიღწევები. როგორც დავინახეთ, მ. ინაძის საკვალიფიკაციო ნაშრომში დასმულია და გაშუქებულია შავიზღვისპირა კოლხეთის ქალაქების ისტორიის საკითხების ფართო წრე, ავტორი, როგორც ეს მისი შრომის ყოველი ადგილიდან ჩანს, კარგად იცნობს მთელ შავიზღვისპირეთში და საერთოდ იმდროინდელ კულტურულ სამყაროში მიმდინარე ისტორიულ პროცესებს და, რაც მთავარია, ამ პროცესებთან მჭიდრო კავშირში განიხილავს თვით კოლხეთის ქალაქების ისტორიას და საქალაქო ცხოვრებას.

ამასთანავე, არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ავტორს მეტად მნიშვნელოვანი მოსაზრებები აქვს გამოთქმული საკუთრივ კოლხეთის ისტორიის კარდინალურ პრობლემებზე და მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი ამ საკითხების შესწავლაშიც.

ავტორის წარმატებები ამ მხრივ გაპირობებულია წყაროებისა და საჭირო ლიტერატურის ზედმიწევნითი ცოდნით, დიდმნიშვნელოვანი წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოს ჩატარებით, არქეოლოგიურ ექსპედიციებში პირადი მონაწილეობით. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ მ. ინაძე კარგად იცნობს ძირითად წერილობით

(ბერძნულ) წყაროს ორიგინალში, ასევე ზედმიწევნით ცნობის საჭირო უცხოურ (ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ) უახლეს ლიტერატურასა და საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მიღწევებს. მათში მინიმუმ ინაძის სარეცენზიო მონოგრაფია წარმოადგენს ქართველ ისტორიოგრაფიის უდავოდ მნიშვნელოვან შენაძენს, რომელსაც დიდი წვლილი შეაქვს არა მარტო საკუთრივ კოლხეთის, არამედ საერთოდ შავიზღვისპირეთის ქალაქებისა და ქვეყნების ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ზემოხსენებული შრომის ეს საერთო შეფასება სავსებით საკმარისი იქნებოდა დღევანდელი სხდომის მიზნისათვის, კერძოდ მ. ინაძისათვის ძიებული ხარისხის მინიშვნების საკითხის გადასაწყვეტად. მაგრამ, უკვე ტრადიციად ქცეული წესის მიხედვით, ოფიციალური ოპონენტი ვალდებულია ზოგი შენიშვნაც გააკეთოს ნაშრომის მიმართ, თუნდაც ამისი საჭიროება არც არსებობდეს.

რა თქმა უნდა, როგორც სრულყოფილიც არ უნდა იყოს ნაშრომი, მასში ყოველთვის მოიძებნება შენიშვნები, მით უფრო ისეთ ნაშრომში, რომელიც ჩვენი ქვეყნის უძველესი ისტორიის საკითხებს ეძღვნება, რომელთა გადასაწყვეტად მასალები, წერილობითი თუ არქეოლოგიური, ან საერთოდ არ მოგვეპოვება, ან კიდევ ძალიან მცირე, შეზღუდული რაოდენობით.

ამას გარდა, ამგვარ ნაშრომში არაერთი საკითხი შეიძლება მოიძებნოს სადავო და საბოლოოდ გადაუწყვეტელიც. მაგრამ წინასწარვე შეიძლება ითქვას, რომ რა ხასიათისაც არ უნდა იყოს ეს შენიშვნები, ისინი ვერ ამცირებენ მ. ინაძის ნაშრომის საერთო, დიდ მეცნიერულ ღირებულებას.

მიუხედავად ამისა, ჩვენ საჭიროდ მივიჩნევთ ზოგი შენიშვნა მაინც გავაკეთოთ.

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ დისერტანტს წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის დიდი და ნაყოფიერი მუშაობა აქვს ჩატარებული. ვრცელ წყაროთმცოდნეობით მიმოხილვაში მან, როგორც მოსალოდნელი იყო, დეტალურად განიხილა თავისი შრომის ძირითადი და პირველწყაროები (ბერძნულ-რომაული). მაგრამ ისიც არ შეიძლება არ ითქვას, რომ დისერტანტმა სავსებით უგულებელყო ქართული წერილობითი წყაროები და საჭიროდაც არ ჩათვალა ორიოდ სიტყვით მაინც აღენიშნა მათ შესახებ.

ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში თითქმის არაფერი მოიპოვება ანტიკური ხანის ქალაქებისა და, კერძოდ, კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქების შესახებ, მაგრამ

თვით ამ ფაქტის აღნიშვნაც იყო საჭირო და დასავლეთ საქართველოს ქალაქების შესახებ ქართული წყაროების ასეთი დუმილის მიზეზების ახსნაც. იქნებ თვით ამგვარ დუმილშიც მოიძებნოს ისინი, ვინც ვიცი რომ საგულისხმო. მაგ., თუ ლეონტი ან ჯუანშერი აქა-აქა უნდა მიიჩნევენ დაასახელონ ძველი ეგრისის ზოგი ქალაქი (მაგ., ეგრი, ციხეგოჯი), საინტერესოა, რატომ არაფერს ამბობენ ზღვისპირა, მათთვის უდავოდ ცნობილი ქალაქების არსებობის შესახებ? და ეს იქნებ იმიტომ, რომ მათ ქართულ ქალაქებად არც კი მიიჩნევდნენ გარკვეულ დრომდე, გარკვეულ (VIII—IX სს.) საუკუნეებამდე.

ამასთანავე, ზოგ ნაგვიანვე წყაროშიც მოიპოვება საინტერესო ცნობა არაერთი ზღვისპირა ქალაქის ლოკალიზაციის თვალსაზრისით. მაგ., იმერეთის 1737 წ. რუკაზე ზღვისპირზე ჩახაზულია სოხუმი და მისი ციხე, რომელზედაც მიწერილია: „სოხუმის ციხე. ქართულად აყუ ქვიან“ და სხვ... ზოლო ზღვისპირისაგან მოშორებით, სოხუმიდან ოდნავ ჩრდილოეთით ჩახაზულია და ჩაწერილია: „ციხუმის ციხე, ცარიელი“. როგორც ვხედავთ, ეს ნაგვიანევი ცნობაც იქცევა გარკვეულ ყურადღებას და ამ ორი პუნქტის ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევაც არ იქნებოდა ინტერესს მოკლებული ძველი ზღვისპირა ქალაქების ისტორიისათვის. სხვა მსგავსი მაგალითიც შეგვეძლო მოგვეტანა.

ასეა თუ ისე, ჩვენი აზრით, დისერტანტი ვალდებული იყო ქართული წერილობითი წყაროებისთვისაც მიექცია ყურადღება და მცირე ადგილი მაინც დაეთმო მათი ანალოზისათვის.

დისერტანტმა, როგორც აღინიშნა, საგანგებო პარაგრაფი მიუძღვნა ზღვისპირა ქალაქებისა და კოლხეთის სამეფო ხელისუფლების ურთიერთობის საკითხებს. დისერტანტის აზრით, კოლხეთის სამეფო ხელისუფლება გარკვეული დროიდან აქტიურად ჩაერია ზღვისპირა ქალაქების სამონეტო საქმეებში და მონეტების მოჭრა თავის პრეროგატივად აქცია (გვ. 170). ამ საინტერესო მოსაზრების დასასაბუთებლად, ანალოგიებს გარდა, მ. ინაძეს მოტანილი აქვს ნუმისმატიკური მასალები თვით კოლხური მონეტების თანდათან დახვეწისა და სტაბილურობის შესახებ. ამასთანავე, დისერტანტი იქვე შენიშნავს, რომ ფულების მოჭრა ისევე გრძელდებოდა ამა თუ იმ ქალაქში (ფაზისი, დიოსკურია) და სათანადო ნიშნებითაც აღიბეჭდებოდა იგი.

მონეტათა სრულყოფა, მათი სტაბილურობა გარკვეული დროიდან, არა გვეგონია, რომ ამ საინტერესო მოსაზრების ასე ურყევ საბუთად გამოდგეს. VI ს. მოკიდებული მონეტების არქაული ფორ-

მეზის თანდათან დახვეწა და სტაბილურად გადაქცევა დროთა განმავლობაში თავისთავად, სამეფო ხელისუფლების ჩარევას გარეშე შეიძლებოდა მომხდარიყო. ეს ალბათ თან სდევდა კოლხეთში უკუწინა დროებიდან დაწყებულ სამონეტო საქმეს... ამასთანავე, სამეფო მონეტაჟის დაწყებისას, როგორც ეს დისერტანტს აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. 170—171), სამონეტო საქმის სამეფო ხელისუფლების პრეროგატივად გადაქცევისა, ამ საქმის ცენტრალიზაციაზე არ უნდა მიგვი-თითებდეს.

ამ შემთხვევაში ჩვენ უფრო მართებულად მიგვაჩნია დისერტანტის აღრიხდელი მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ზღვისპირა ქალაქები გარკვეული დროიდან მონეტების მოჭრას სამეფო ხელისუფლების მხოლოდ ერთგვარი კონტროლით აწარმოებდნენ (გვ. 171).

ორიოდე სიტყვით ზღვისპირა ქალაქების სოციალური სახის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ დისერტანტი შეეცადა ზღვისპირა ქალაქების ისტორიის ყველა კარდინალურ საკითხს შეხებოდა; ეს უსათუოდ დისერტანტის დამსახურებაა, თუმცა ზოგ შემთხვევაში მას სათანადო მასალა აკლდა კიდევ და გამოთქმული მოსაზრება სავარაუდო ხასიათს ატარებს. მისი ვარაუდი კი უსათუოდ ეპოქის საერთო ცოდნიდან გამომდინარეობს და მიუხედავად იმისა, რომ შეიძლება დასაბუთებული არ იყოს, მაინც მართებულად შეიძლებოდა მიგვეჩინა.

მაგ., დისერტანტს უდავოდ მასალა აკლია იმდროინდელი ქალაქების სოციალური სახის აღსადგენად და მისი მოსაზრება V—IV სს. ქალაქებში ძირითადად თავისუფალ მოქალაქეთა მოსახლეობის შესახებ დასაბუთებული ვერ არის (გვ. 173). სამისოდ დასერტანტს მოტანილი აქვს დიოსკურიის ნეკროპოლში საომარი იარაღებისა და საერთოდ სამარხი ინვენტარების სიმრავლე ფიჭვნარსა და დიოსკურიაში (იქვე, შენ. 124), მაშინ როცა საომარი იარაღების ასეთი სიმრავლე (მაგ., მცხეთის სამთავროს ნეკროპოლში), ხოლო შემდეგ მისი თანდათანობით გაქრობა არქეოლოგებსაც სხვა მიზეზით (სახელმწიფოს ხელისუფლების არარსებობითა და სხვ.) აქვთ ახსნილი და არა ქალაქში თავისუფალ მოქალაქეთა მოსახლეობით.

მსგავსი მაგალითის მოტანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ ასეთ შენიშვნებზე, რომელიც შეიძლება წყაროების სიმცირითა და ზოგ შემთხვევაში არარსებობითაც იყოს გამოწვეული, სიტყვის გაგრძე-

ლება ზედმეტად მიგვაჩნია. ეს ვერაფერს დააკლებს ნაშრომის საერთო ღირსებას და ვერც ვერაფერს შემატებს მის შეფასებას.

მ. ინაძის ნაშრომის სახით ჩვენ გვაქვს სრულყოფილი მჭიდროვებული ფია — მისი ავტორი სავსებით ჩამოყალიბებული და ღრმად შეფასებული მკვლევარია; ამიტომაც ვშუამდგომლობ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს წინაშე, რათა მ. ინაძეს მიენიჭოს ძიებული ხარისხი — ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

საინტერესო წყარო საქართველოს შესახებ

(ლ.-ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარაბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962)

ლ.-ნ. ჯანაშიას მიერ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი, ზემოთ დასახელებული ნაშრომი არის არა მარტო პირველხარისხოვანი წყაროს კრიტიკული პუბლიკაცია, არამედ აგრეთვე მაღალ მეცნიერულ დონეზე შესრულებული გამოკვლევა IV—V სს. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიის უმთავრეს საკითხებზე.

IV—V სს. კი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერიოდია საქართველოს ისტორიაში და დღემდე სათანადოდ შეუსწავლელიც. ამ ერთგვარი გარდატეხის პერიოდის საფუძვლიან კვლევას აძნელებს, პირველ რიგში, სათანადო წერილობითი წყაროების სიმცირე და ამავე დროს არსებული წყაროების კრიტიკული განხილვის თანამედროვე დონე.

„მუშანიკის წამების“, ლეონტისა და ჯუანშერის თხზულების ზოგიერთ ცნობებს გარდა, IV—V სს. საქართველოს შესახებ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში არაფერი მოგვეპოვება. ასევე ლარიბია ამ პერიოდის შესახებ ბერძნული მწერლობის მონაცემებიც. წყაროების ასეთი მდგომარეობის დროს, ბუნებრივია, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება V ს. მდიდარი სომხური საისტორიო მწერლობის — კორიუნის აგათანგელოზის, ფავსტოს ბუზანდის, ელიშეს, მოვსეს ზორენაცის, ლაზარ ფარაბეცის — მონაცემების კრიტიკულ განხილვას. ყოველივე ეს კი თავისთავად მეტყველებს დისერტანტის მიერ თარგმნილი და გამოქვეყნებული წყაროსა და საკვლევად აღებული ხანის მნიშვნელობისა და აქტუალობის შესახებ.

მართალია, ისე როგორც საერთოდ V ს. სომხური ისტორიის მწერლობის მონაცემები, ასევე კერძოდ, ლაზარ ფარპეცის ცნობები გამოყენებული იყო ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მაგრამ IV—V საუკუნეები, ასევე თვით ფარპეცის პირველი „ისტორიის“ ჩვენთვის საინტერესო ადგილები საგანგებოდ შესწავლისა და მით უფრო სპეციალური თარგმანის საგანი დღემდე არ ყოფილა.

აქად. ივ. ჯავახიშვილმა, რომელსაც განზრახული ჰქონდა მოეცა მდიდარი სომხური საისტორიო მწერლობის სრული მიმოხილვა, თავისი „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის“ პირველი წიგნის გამოქვეყნებით, მხოლოდ ნაწილობრივ შესძლო დასახული დიდი ამოცანის განხორციელება; ხოლო ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ მიმართულებით გამოქვეყნებული სხვა შრომები (ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, ილ. აბულაძისა და სხვ.) უმთავრესად წყაროთმცოდნეობითი ხასიათისანი არიან და ამ წყაროთა საფუძველზე იმდროინდელი საქართველოს ისტორიის კვლევას არ ისახვენ მიზნად.

ამრიგად, ლ.-ნ. ჯანაშიას მიერ საკვალიფიკაციოდ წარმოდგენილი გამოკვლევა არსებითად სცილდება წყაროთმცოდნეობითი შრომის ფარგლებს. შრომის ავტორი ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ერთი პირველთაგანია, რომელიც სომხურ საისტორიო წყაროს პუბლიკაციასთან ერთად, საგანგებოდ შეისწავლის, ამ და სხვა წყაროთა მონაცემების საფუძველზე, იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის კარდინალურ საკითხებს.

სადისერტაციო ნაშრომი შედგება სამი ძირითადი ნაწილისაგან, მას უძღვის წინასიტყვაობა და დართული აქვს პირთა, გეოგრაფიულ და ტომობრივ სახელთა საძიებელი. სარეცენზიო ნაშრომის პირველ ნაწილში — „ლაზარ ფარპეცი და მისი თხზულებანი“ (გვ. 13—70) განხილულია საკითხის ლიტერატურა, ფარპეცის ენაობის, მისი თხზულებებისა და წყაროების უმთავრესი საკითხები.

ამ ნაწილის პირველ პარაგრაფში დისერტანტი საგანგებოდ ჩერდება მ. ჩამჩიანცის, ნ. ემინის, მ. ნალბანდიანის, ვ. ლანგლუას, მ. ხალათიანცის, ს. მალხასიანცის, მ. აბელიანის, ი. ჯავახიშვილის, ლ. მელიქსეთ-ბეგის და სხვათა მოსაზრებებზე ფარპეცისა და მისი შრომების შესახებ.

პირველი ნაწილის მეორე პარაგრაფში დისერტანტი იხილავს ფარპეცის ბიოგრაფიის ძირითად საკითხებს; აღსანიშნავია, რომ დისერტანტი ამ შემთხვევაშიც არ კმაყოფილდება ფარპეცის ვი-

ნაობის შესახებ სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე დადგენილი ფაქტების გადმოცემით და ცდილობს ეფარება ნახევრად ბნელით მოცული ბიოგრაფიის შესწავლაში წვლილიც შეიტანოს. მაგ., დისერტანტი არ იზიარებს მ. აბელიანის მოსაზრებას და ვარაუდობს, რომ ფარპეცის სომხეთიდან განდევნას არ უნდა პქონოდა პოლიტიკური საფუძველები. ასევე, სწორი ჩანს დისერტანტი, როცა მ. ნალბანდიანთან ერთად, უარყოფს ფარპეცის ნათესაურ კავშირს მსხვილ სომხურ საგვარეულოებთან — კერძოდ, მამიკონიანებთან და არწრუნებთან. ამასთანავე, ფარპეცის „ისტორიაში“ საქართველოს შესახებ ცნობების მნიშვნელობის დადგენისას ავტორი, საესებით მართებულად, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს მის ყოფნას ქართლში — არშუშა პიტიახშის სასახლეში.

სარეცენზიო შრომის პირველი ნაწილის ორი უკანასკნელი (3,4) პარაგრაფი ფარპეცის თხზულებებისა და მისი წყაროების დადგენას ეძღვნება. მიუხედავად იმისა, რომ ამ მხრივაც საკმაოდ ვრცელი მდიდარი ლიტერატურა მოიპოვება, დისერტანტმა შესძლო ამ საკითხის კვლევაშიც თავისი წვლილი შეეტანა. დისერტანტი ასაბუთებს, რომ ფარპეცი მხოლოდ ორი შრომის ავტორია, რომ მისი „სომხეთის ისტორიის“ წყარო არ ყოფილა მოვსეს ხორენაციის „სომხეთის ისტორია“ და ელიშეს თხზულებანი, ერთიცა და მეორეც, დისერტანტის აზრით, ფარპეცისათვის უცნობი იყო. ელიშესა და ფარპეცის თხზულებების ცალკეული ადგილების დამთხვევა ლ. ჯანაშიას შემდეგდროინდელ ინტერპოლაციის, ფარპეცის თხზულების გვიანდელი რედაქტორის ნამოღვაწარის შედეგად მიაჩნია.

შრომის ერთ უმთავრეს, ცენტრალურ ნაწილს შეადგენს „ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“ (გვ. 71—197). შრომის ეს მონაკვეთი მთლიანად მიძღვნილია ფარპეცის „სომხეთის ისტორიაში“ ქართლის შესახებ დაცული პირდაპირი და არაპირდაპირი ცნობების მეცნიერულ-კრიტიკული ანალიზისადმი. მეორე ნაწილი ხუთი პარაგრაფისაგან შედგება და აქ განხილულია შემდეგი საკითხები: წინა აზია და ამიერკავკასია III—IV სს., ქართლი IV ს. დასასრულსა და V ს. პირველ ნახევარში, ქართლი V ს. შუა წლებში, ქართლი 80-იან წლებში და V ს. ქართლის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ლაზარ ფარპეცის ცნობათა შუქზე.

ზემოჩამოთვლილ პირველ ოთხ პარაგრაფში უმთავრესად პოლიტიკური ისტორიის საკითხებია განხილული, ხოლო უკანასკნელი მე-5 პარაგრაფი იხილავს როგორც სოციალური ისტო-

რის, სახელმწიფოებრივი წყობის, ასევე ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებსაც. საკვლევ საკითხთა ასეთი მრავალფეროვნების დისერტანტის მიერ გამოქვეყნებულ წყაროში დაეუბნა და დაეხმებოდა სიმრავლით აიხსნება.

დისერტანტის სასახლოდ უნდა ითქვას, რომ მას განუხილველი არ დარჩენია ლ. ფარპეცის არც ერთი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ცნობა იმდროინდელი ქართლის შესახებ.

დისერტანტის კვლევის ობიექტი გამხდარა ფარპეცის არაპირდაპირი ცნობებიც. მაგ., მართალია, ლაზარ ფარპეცს IV ს. დასასრულისა და V ს. დამდეგის ქართლის შესახებ რაიმე მნიშვნელოვანი მასალა არ დაუტავს, მაგრამ იგი მაინც საჭიროდ მიიჩნევს იმდროინდელი სომხეთის შესახებ ფარპეცის ცნობათა შექმნა, ანალოგიების გზით, წარმოადგინოს IV—V სს. მიჯნის ქართლის პოლიტიკური ისტორიის უმთავრესი მომენტები, ქართლისა და ირანის ურთიერთობის ძირითადი საკითხები, ქართული, სომხური, სირიული და სხვა წყაროების ურთიერთშედარებისა და შესწავლის შედეგად დისერტანტი გამოთქვამს არაერთ ახალ მოსაზრებას ქართლის ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხებზე და ამასთანავე აკეთებს სწორ დასკვნას იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების შესახებ: „ცნობათა ურთიერთშეპირისპირება და შემდეგ მათი შედარება ლაზარ ფარპეცის ცნობებთან გვიჩვენებს, რომ IV ს. 70-იანი წლებიდან დაწყებული, როდესაც ირანმა ფეხი შემოიღვა ქართლში, მან ამ ქვეყანაში თანდათან სულ უფრო დიდ წარმატებებს მიაღწია და მოცემული პერიოდის დასასრულისათვის საკმაოდ მტკიცე მდგომარეობა მოიპოვა. ამ შედარებებიდან გამოიკვეთა აგრეთვე, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მიუხედავად მასში ცნობათა სიმცირისა, ხშირად უფრო სანდო წყაროს წარმოადგენს, ვიდრე „ქართლის ცხოვრება“, განსაკუთრებით კი ამ უკანასკნელის ის ნაწილი, რომელიც ჯუანშერს მიეწერება“ (იხ. დისერტ., გვ. 108).

ახალი, დასაბუთებული მოსაზრებანი არაერთი გეხვდება ამ ნაწილის მომდევნო პარაგრაფებშიც. საესებით სწორი ჩანს დისერტანტი, როცა სომხეთისა და ალბანეთის 450/51 წწ. აჯანყებაში გამოირიცხავს ქართლის მონაწილეობას და ცდილობს ამის მიზეზების მიგნებასაც. მიუხედავად იმისა, რომ ქართლს აჯანყებაში მონაწილეობა არ მიუღია, სომეხ-ალბანელთა ერთობლივ გამოსვლას ქართლისათვისაც უადრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. საესებით სწორია დისერტანტი როცა დაასკვნის: „აჯანყებამ აიძულა სპარსელები დროებით ხელი აეღოთ თავისი მიზნების განხორციე-

ელეზაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ქართლს არ მიუღია მონაწილეობა ამ აჯანყებაში, აჯანყებამ უთუოდ მოახდინა გავლენა პოლიტიკაზე ქართლის მიმართაც“ (გვ. 135).

სიახლე შეაქვს დისერტანტს ვახტანგ გორგასლის ხანის შესწავლის საქმეშიც. ჯერ ერთი, დისერტანტმა დააზუსტა ვახტანგის დროს ირანელთა წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყების თარიღი: მისი აზრით, აჯანყების დაწყების თარიღის გასაარკვევად გამოვეადგება არა იმდენად პეროზის გამეფების დრო, რამდენადაც მისი დაღუპვის თარიღი. რაკი პეროზი დაღუპულა აჯანყების დაწყებიდან მესამე წელს, აჯანყება დაწყებულა 482 წ., ამ დროს მოხდა აგრეთვე, დისერტანტის აზრით, ვარსკენის მოკვლაც. ავტორს აქვე უხდება აგრეთვე ხელახლა დააზუსტოს ვახტანგის მიერ მოკლული პიროვნების — ვარსკენის, როგორც ქართლის პიტიახშისა და შუშანიკის ქმრის, ვინაობა, რომელიც ამ ბოლო ხანებში სადავო გახადა პროფ. ს. კაკაბაძემ (იხ. გვ. 142—143).

დისერტანტი აგვიწერს აჯანყების მსვლელობას, და ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გამოთქმული მოსაზრებებისაგან განსხვავებით, საესებით სწორად აფასებს აჯანყების შედეგებს: „ირანის წინააღმდეგ ქართლის, სომხეთისა და ალბანეთის აჯანყება მოხდა 482—483 წლებში. მიუხედავად იმისა, რომ აჯანყებულებმა საომარ მოქმედებაში წარმატებას ვერ მიაღწიეს, საგარეო და საშინაო მძიმე პირობებმა აიძულეს სპარსელები მნიშვნელოვან დათმობაზე წასულიყვნენ აჯანყებულთა წინაშე. ამდენად, თუმცა აჯანყებულებმა ვერ შეძლეს საბოლოოდ განთავისუფლებულიყვნენ ირანის უღლისაგან, აჯანყებამ ნაწილობრივ მიაღწია თავის მიზანს“ (გვ. 165).

ამ პარაგრაფს ახლავს აგრეთვე, მეორე, უკვე წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის მეტად მნიშვნელოვანი დასკვნაც: „ლაზარ ფარპეტისა და ჭუანშერის ცნობების შეჯერება გვიჩვენებს, რომ ჭუანშერის ცნობები ხშირად არასწორია და მათი გამოყენება დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს“ (გვ. 165). წყაროთა შეჯერების შედეგად მიღებული ეს დასკვნა საყურადღებო უნდა იყოს იმ ისტორიკოსთათვის, რომელთაც ჭუანშერის და სხვათა ცნობების უკრიტიკო განმეორებას საქართველოს ისტორიის წყაროების ახლებურ გაგებად აცხადებენ.

მეორე ნაწილის უკანასკნელ პარაგრაფში დისერტანტი განიხილავს ქართლის სოციალური და პოლიტიკური ორგანიზაციის, კულტურის ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიისა და რიგ სხვა საკითხებს. დისერტანტი გაცვრით ჩერდება ქართლის მეფის, კერ-

ძოდ, ვახტანგ გორგასლის ირანში ყოფნის საკითხზე და მისთან დაკავშირებით სავსებით ნათელპყოფს პროფ. ს. კაკაბაძის მეტად უკანასკნელ ხანებში ვახტანგის მეფობის შემოთავაზებებს. თარიღების სრულ უსაფუძვლობას. აქვე დისერტანტი საგანგებოდ ეხება „ქართლის პიტიახშისა“ და მის სახელოს. იგი, განიხილავს რა ამ საკითხზე გამოთქმულ მოსაზრებებს (ი. ჭავჭავაძე, ს. ჭანაშია, კ. კეკელიძე, პ. ინგოროყვა, კ. გრიგოლია, გ. მელიქიშვილი) და სათანადო წყაროებს, მიდის დასკვნამდე, რომ „ქართლის პიტიახშობა აღმოცენებულია ადგილობრივ ნიადაგზე და წარმოშობით ირანული ინსტიტუტი არ ყოფილა“ (გვ. 178), რომ „პიტიახშობის და ერისთავობის ინსტიტუტები ერთი და იგივე არ არის და მათი გაიგივება სწორი არ უნდა იყოს“ (გვ. 179), რომ ქვემო ქართლის, გუგარქის საპიტიახშო წარმოიქმნა გუგარეთის ქართლთან შეერთების შემდეგ, და მის სათავეში გუგარეთი, პიტიახშთა ძველი დინასტია იდგა და სხვ. ეს და სხვა მოსაზრებანი დისერტანტს სათანადო მასალებით აქვს შემაგრებული.

ამავე პარაგრაფში დისერტანტი ეხება ფარპეცის ცნობებს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით და საგანგებოდ განიხილავს ტაშირის, კანგარის, აშიცის საკითხს ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით.

დასასრულ, დისერტანტს მოაქვს ფარპეცის საინტერესო ცნობები, რომლებიც მოგვითხრობენ ამიერკავკასიის ხალხების ურთიერთკავშირისა და მეგობრობის შესახებ.

შრომის მესამე ნაწილი — ტექსტი (გვ. 198—268) შეიცავს ლ. ფარპეცის „სომხეთის ისტორიის“ ცალკეული, საქართველოს შესახებ ცნობებისა და „წერილის“ სომხურ ტექსტს. დისერტანტის მიერ შესრულებული თარგმანითურთ.

ამრიგად, როგორც შემოგაკეთებული მოკლე მიმოხილვიდანაც ჩანს, დისერტანტმა ორმხრივი, მეტად საჭირო და სასარგებლო სამუშაო ჩაატარა: ერთი მხრივ, მან მოგვცა წყაროს მეცნიერულ-კრიტიკული პუბლიკაცია თარგმანითურთ, ხოლო მეორე მხრივ, დეტალურად განიხილა ამ წყაროში დაცული ყველა ცნობა, რაც კი ქართლს, საერთოდ საქართველოს შეეხებოდა და მოგვცა მეტად მნიშვნელოვანი გამოკვლევა IV—V სს. საქართველოს ისტორიის შესახებ.

გამოკვლევაში აღძრული კარდინალური საკითხების განხილვა დისერტანტმა დაამყარა უშუალოდ პირველი წყაროების — ქართული, სომხური, ბერძნული, სირიული წყაროებისა და საჭირო, სხვადასხვა ენებზე არსებული, ლიტერატურის ღრმა ცოდნაზე.

წყაროთა და ლიტერატურის ენათა, განსაკუთრებით ძველი და ახალი სომხური ენის, ასე დაუფლება, თავისთავად მეტყველებს დისერტანტის მეცნიერულ შეიარაღებასა და მისი ნაშრომების რეზიუმეების მალალ დონეზე. ამასთანავე, დისერტანტი უფიქრობდა სხვის მოსაზრებათა სწორად გადმოცემით, ან კიდევ, მათი საფუძვლიანი კრიტიკით, იგი ამჟღავნებს გვერდებზე ახალ, დასაბუთებულ მოსაზრებებს, რომლითაც სინათლე და სიახლე შეაქვს არა მარტო საქართველოს, არამედ სომხეთის ისტორიის ცალკეული საკითხების შესწავლაშიც.

ლ. -ნ. ჯანაშიამ თავისი სადისერტაციო ნაშრომით მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა როგორც ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლის — ფარბეცის შესწავლის, ასევე საკუთრივ სომხეთის ისტორიის კვლევის საქმეშიც.

ყოველივე ზემოთქმული შესაძლებლობას გვაძლევს დაბეჭდვით აღვნიშნოთ, რომ ლ.-ნ. ჯანაშიას მიერ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომი, თავისი შინაარსითა და შესრულების დონით, სცილდება ამგვარი შრომებისადმი წაყენებულ მოთხოვნობათა ფარგლებს და უფრო მაღალ შეფასებას იმსახურებს.

ყველაფერი ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ წარმოდგენილი ნაშრომი არ იწვევს რაიმე შენიშვნას. რამდენიმე შენიშვნა სადისერტაციო შრომის ნაკლოვანებათა შესახებ.

1. სადისერტაციო ნაშრომი ეძღვნება ლაზარ ფარბეცის ცნობებს, მის ანალიზსა და თარგმანს. ეს ცნობები კი, რაც სადისერტაციო შრომაშია მოტანილი და გაანალიზებული, მხოლოდ ქართლის (იბერიის) სამეფოს შეეხება. აქ მხოლოდ ერთგან, და ისიც გაკვრივ, მოხსენიებულია ეგრისი. მიუხედავად ამისა, სადისერტაციო ნაშრომის სათაურია „ლაზარ ფარბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“.

ნაშრომის დასათაურებისა და მისი შინაარსის ერთგვარი შეუსაბამობა აშკარად ჩანს შრომის ძირითადი ნაწილის პარაგრაფების მიხედვითაც. მაგ., მეორე ნაწილს ეწოდება — „ლაზარ ფარბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“. ამ ნაწილში ხუთი პარაგრაფია და ხუთივე მხოლოდ ქართლს შეეხება: „ქართლი IV ს. დასასრულსა და V ს. პირველ ნახევარში.“ „ქართლი V ს. შუა წლებში“, „ქართლი V ს. ოთხმოციან წლებში“, „V ს. ქართლის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“ და სხვ. ასე რომ, ამ ნაწილში თითქმის არაფერია ნათქვამი საერთოდ საქართველოს შესახებ. ჩვენი აზრით, აჯობებდა სათაურს

უფრო ზუსტად აეხსნა ნაშრომის შინაარსი და მას წოდებოდა „ლაზარ ფარპეცის ცნობები ქართლის სამეფოს შესახებ“.

2. ზემოჩამოთვლილი პარაგრაფების მიხედვით მის ცნობებში მისი მიზანი უნდა ყოფილიყო ქართლის ვითარების საერთო სურათის მოცემა ლაზარ ფარპეცის ცნობების მიხედვით. პარაგრაფის სათაურიდან არ ჩანს, რომ დისერტანტის ამოცანა ქართლის პოლიტიკური ვითარების განხილვით ყოფილიყოს განსაზღვრული. ნამდვილად კი დისერტანტი მხოლოდ პოლიტიკური ისტორიისა და მმართველობის სისტემის ზოგიერთ საკითხს ეხება. ამიტომაც სასურველი იყო ასეთ შინაარსს შესაფერისი დასათაურება ჰქონოდა პარაგრაფების მიხედვითაც; ან კიდევ დისერტანტი მოკლედ მაინც შეეხებოდა ქართლის სოციალური და ეკონომიკური ისტორიის საკითხებსაც, მით უფრო, რომ იგი აკავჯასიის ქვეყნების მდგომარეობის მიმოხილვისას საკმაოდ ვრცლად ჩერდება III—IV სს. სომხეთის სოციალურ წყობილებაზე (იხ. გვ. 83—85). სასურველი იქნებოდა მსგავსი საკითხები დისერტანტს წამოეჭრა ქართლის სამეფოს მიმართაც. ლაზარ ფარპეცის ცნობები ამ მხრივაც მას ერთგვარ ბიძგს მისცემდა.

3. ჩვენი ერთ-ერთი შენიშვნა შეეხება დისერტანტის მოსაზრებას აკავჯასიის ქვეყნების — სომხეთის, ქართლისა და ალბანეთის — ერთნაირი პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ირანის აგრესიისა და მისი თანდათან გაბატონების საუკუნეებში. დისერტანტის აზრით, „სომხეთისა და ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობა ხშირად ერთნაირი იყო. ჩვენ ვფიქრობთ, წერს დისერტანტი, რომ ბევრი რამ, რაც ამ თავში ნათქვამია სომხეთის მიმართ, ჩვენ შეგვიძლია გავაგრძელოთ ქართლზედაც“ (გვ. 86).

დისერტანტის ამგვარი მოსაზრება წითელი ზოლივით გასდევს სადისერტაციო ნაშრომის ძირითად, მეორე ნაწილს.

ირანის პოლიტიკის ერთიანობა ქართლისა და სომხეთის მიმართ IV—V სს. სომხეთისა და ქართლის პოლიტიკური ვითარების ერთნაირობა, რომელიც ასე დამახასიათებლად მიაჩნია დისერტანტს იმ ეპოქისათვის, ჩვენი აზრით, სწორად ვერ ასახავს რეალურ ვითარებას.

დისერტანტი გრძნობს ერთგვარ შეუსაბამობას თავის მოსაზრებებსა და რეალურ ვითარებას შორის და ქართლის ცალკეულ შემთხვევაში განსხვავებული მდგომარეობა ცდილობს ახსნას ამ ქვეყნის სპეციფიკით (გვ. 114), მაგრამ ირანის განსხვავებული პოლიტიკა (გარკვეულ პერიოდში) ქართლის მიმართ იმდენად ქართლის სპეციფიკით კი არ იყო გამოწვეული, რამდენადაც თვით მისი

სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულებით სომხეთისა და ქართლის მიმართ. ირანი რომ სხვადასხვაგვარად მოქმედებდა ქართლსა და სომხეთში, ეს კარგად ჩანს თვით დისერტანტის მიერ მასალებიდანაც. მაგ., ელიშეს ცნობით, იეზდიგერდ II „უფრო მეტად მაინც სომეხთა ქვეყანას ებრძოდა“ (გვ. 114). ამასთანავე, როგორც ცნობილია, სომხეთში მეფობა გაცილებით ადრე გაუქმდა, ვიდრე ქართლში. ადრევე მოელო ბოლო ეკლესიის დამოუკიდებლობას; ადრევე დაამძიმა ხარკმა, ადრევე, ვიდრე ქართლში, მოხდა განხეთქილება სპარსელებსა და სომეხ ნახარაებებს შორის და სხვ.

ყველაფრიდან კარგად ჩანს, რომ ირანი პირველ რიგში სომხეთში მტკიცედ გაბატონებას ისახავდა მიზნად, ხოლო შემდეგ ქართლსა და ალბანეთში. ეს შესანიშნავად აისახა იმდროინდელ წყაროებში და ასეთი მასალები თვით დისერტანტსაც მოაქვს. დისერტანტის სიტყვით, ერთ-ერთი პაზარაპეტი არწმუნებდა შაჰს: „როდესაც სომხეთი მტკიცედ იქნება ჩვენი, მაშინ სწორედ ქართლიცა და ალბანეთიც ჩვენი იქნებაო“ (გვ. 115). „ირანის ამგვარ პოლიტიკაზე მიგვივითებს თვით იეზდიგერდის წერილი სომეხთა მიმართ — „როდესაც თქვენ ჩვენსავით ცნობთ ჩვენს ჭეშმარიტ რჯულს, ქართლი და ალბანეთი ჩვენი და თქვენი ნების იქით გადასვლას ვერ გაბედავენო“ (გვ. 116).

ასეთ ვითარებაში, როცა თვით ირანის მმართველი წრეები პირველ რიგში სომხეთში გაბატონებისათვის იბრძოდნენ, ხოლო შემდეგ ქართლსა და ალბანეთში, ცხადია თავდაპირველად ირანის პოლიტიკა სომხეთის მიმართ სხვაგვარი იყო, ვიდრე ქართლსა და ალბანეთში.

ამრიგად, დისერტანტის მოსაზრება ირანის პოლიტიკის ერთნაირობის შესახებ და ქართლსა და სომხეთში ერთნაირი პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ IV—V სს. არ შეიძლება სწორად იქნეს მიჩნეული.

4. დისერტანტი შრომის მეორე ნაწილის უკანასკნელ პარაგრაფში საგანგებოდ ჩერდება იმდროინდელი ქართლის სამოხელეო წყობის ცალკეულ საკითხზე. ვრცელი და საინტერესო მსჯელობა აქვს გამართული პიტიახშის თანამდებობის შესახებ, მაგრამ იქვე დისერტანტმა რატომღაც უყურადღებოდ დატოვა ლაზარ ფარაპეცის საინტერესო ცნობა ქართლის ტანუტერების შესახებ. ფარაპეცი ქართლის ბღეშთან ერთად იხსენიებს იმ ქვეყნის სხვა „ტანუტერებს“. ამ ტერმინის შინაარსის გარკვევა ჩვენთვის მრავალმხრივ საინტერესო იქნებოდა. „ტანუტერები“ დადასტურებულია ქართულ სამოხელეო წყობაში XI ს. სიგელით (ბაგრატ IV-ისა). ამ

შემთხვევაში იგი სავსებით შეესატყვისება „მამასახლისს“, თუკი X ს. „ტანუტერიც“ ქართულ „მამასახლისს“ გულისხმობდა (სამსახურის) თვის დისერტანტის დაკვირვება სასურველი იყო), მეტად უნაჩვენებ რესო ახსნა მიეცემოდა „ევესტათე მცხეთელის მარტვილობაში“ მოხსენიებულ „ქართლის მამასახლისს“, რომლის სამოხელეო კუთვნილება დღემდე არცთუ ნათელია.

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკანასკნელ ხანებში გამოთქმული მოსაზრებით, „ევესტათის მარტვილობაში“ მოხსენიებული მამასახლისი უნდა იყოს ქართლის (არმაზის), ე. ი. ქალაქის მამასახლისი, რაც სწორი არ ჩანს. ყველაფერს თავი რომ დავანებოთ, არმაზის ქალაქობა ამ დროისათვის სავსებით გამოირიცხებულია. ამასთანავე, ქართლის მამასახლისი იმდროინდელი ქართლის ერთ-ერთი მაღალი, გავლენიანი მმართველი საზოგადოებრივი წრის წარმომადგენელია. ასეთად ქალაქის მამასახლისები არასოდეს არ ყოფილან. მამასახლისი, „ევესტათეს მარტვილობაში“, ქართლის პიტიახშის გვერდით იხსენიება და ეს ძალაუფლებურად მოგვაგონებს ლაზარ ფარპეცის მიერ დამოწმებულ არშუშასთან ერთად იმ ქვეყნის (ე. ი. ქართლის) ტანუტერებს, ასევე მმართველი ზედაფენის წარმომადგენლებს და არა ქალაქის მამასახლისებს, რომელნიც იუზდიგერდის ასე საგანგებო „გამოძახების“ (მოხმობის) ობიექტები არ შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ.

დისერტანტს რომ ისეთივე საგანგებო ყურადღება მიექცია ამ სამოხელეო ტერმინისათვის, როგორც მან „პიტიახშს“ დაუთმო, და ეცადა მისი გარკვევა, უდავოდ მნიშვნელოვან წვლილს შეიტანდა იმდროინდელი ქართლის სამოხელეო წყობის შესწავლის საქმეში.

ასეთია ჩვენი შენიშვნები.

როგორც ვხედავთ, ისინი არ ატარებენ არსებით ხასიათს და სრულებით არ ცვლიან იმ საერთო შეფასებას, რაც ჩვენ დისერტაციას მივეცით.

ამიტომაც ვშუამდგომლობთ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს წინაშე, რათა ლ.-ნ. ჯანაშიას ნაშრომს მიეცეს სათანადო მსვლელობა, მისი ავტორი დაშვებულ იქნეს საჯარო პაექრობაზე ძიებული ზარისხის მოსაპოვებლად.

ბერძენიშვილი ნ., მცხეთის საბუთი — ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. VI, თბილისი, 1931.

ბერძენიშვილი ნ., სამღებროთა შესახებ — ნ. ბერძენიშვილი, ქართული მწიგნობრობის შესახებ XVIII ს. საქართველოში. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი VI, ტფილისი, 1937.

ბერძენიშვილი ნ., საქ. ისტ., მე-13—14 სს. — კონსპექტი, „ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, VI, თბილისი, 1937.

ბოჭორიშვილი ლ., კახური კერამიკა (ხელნაწი.) — ლ. ბოჭორიშვილი, კახური კერამიკა (ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსამზოველად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაწერი), თბილისი, 1940 (ინახება „ენიმის“ ვთხოვრათვის განყოფილებაში).

ბოჭორიშვილი ლ., კახური კერამიკა (თეზისები) — ლ. ბოჭორიშვილი, კახური კერამიკა, სადისერტაციო ნაშრომის თეზისები, თბილისი, 1941.

ბოჭორიძე გ., რაჭის ისტ. ძეგლები — „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, VII, თბილისი, 1937.

Brosset M., *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie*, 1re, 2e, 3e livraison. St.-Petersbourg, 1849—1851.

Гакстгаузен А., Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни..., СПб., 1857.

გამყრელიძე გ., ხელოსნობა — გ. გამყრელიძე, ხელოსნური მრეწველობა და ამქრული წუობილება საქართველოში (ხელნაწერი), თბილისი, 1940 (ინახება თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში).

გეორგიკა — გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა სიმონ უაუხიშვილმა. ტ. II, ტფილისი, 1934; ტ. III, ტფილისი, 1936; ტ. IV, ნაკვ. I, 1941 („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი I, 1940).

„გრ. ხანძელი“ — Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. XII, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра. СПб., 1911.

ღამბაძე (ბიბლია), ნაწილი I და II. ღაიბეჭდა საქართველო-იმერეთის უწმინდესის სინოდის კანტ. განკარგულებით. თბილისი, 1884 (ამონაწერები შედარებულია ბიბლიის მცხეთურ ხელნაწერებთან და ზოგი ვაკეთებულია ოშკის ხელნაწერიდან). დ(აღი)ანი, შ., წერილი პეტერბურგიდან, „სახალხო ვაზეთი“, 1912 წ., № 519.

„Das Martyrium des heiligen Eustatius“, — „Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha“, aus dem Georgischen übersetzt von Dschawachoff, bearbeitet von Harnak, sitzungsberichte der Kön. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. B. XXXVIII, 1901.

Диль Ш., Очерки из культурной истории Византии, Харьков, 1903.

Джанашвили М., Опис., III — Описание рукописей Тифлисского церковного музея карталино-кахетинского духовенства, кн. III, сост. М. Г. Джанашвили, Тифлис, 1908.

Джавახов И., К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам. Хр. В., т. I, вып. III, 1912.

Джавახов И., Термины искусств — И. Джавახов, Термины искусств и

главнейшие сведения о памятниках искусства и матер. культуры в древней грузинской литературе, Хр. В., т. III, вып. 1.

„ვესტ. მცხეთელი“ — „მარტვილობა და მოთმინება წმიდისა ვესტათი მცხეთელისა“, ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებული, III, თბილისი, 1928; საბინძურისა და ველის სამოთხე.

Дункель-Веллинг Н., Статистич. опис. г. Тифлиса.

„ელინთა ზღაპრობანი“ — ილ. აბულაძე, „ელინთა ზღაპრობანი“, „ენიქის“ მოამბე, X, თბილისი, 1941.

ვახუშტი, აღწერა—ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941.

„ვაჰანის ქვაბთა ვანგება“ — ვაჰანის ქვაბთა ვანგება (XIII ს.), გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბილისი, 1939.

Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1883.

ვისრამ. — ვისრამიანი, აღ. ბარამიძის, პ. ინგოროვას და ე. კეკელიძის რედაქციით და შესავალი წერილით. ტფილისი, 1936.

„თარგმანება“ — პროფ. ე. კეკელიძე, „თარგმანება ველესიასტისაჲ მიტროფანე ზმერელ მიტროპოლიტისაჲ“, თბილისი, 1920.

„თეკლას მარტვილ“ — ილია აბულაძე, ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიები, III, მარტვილობა თეკლასი. „ენიქი“-ს მოამბე, VIII, თბილისი, 1940.

თაყაიშვილი ე. არხ. მოგზ. — ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, თბილისი, 1907; II, 1914; IV, 1913;

თაყაიშვილი ე. არხ. მოგზ. სამეგრელოში — ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში, ძველი საქართველო, ტ. III, თბილისი, 1913—1914.

„ოთან და ექვთ ცხბა“ — „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩვენისა იოანესი და ეფთემესი და უწყებაჲ ღირსისა დ მის მოქალაქობისა მათისაჲ, აღწერილი ვლახაკისა გეორგის მიერ, ხუცეს მონაზონისა“ („ათ. კრებული“, საბინძური).

ოსებ არამთელი, აღშენებისათჳს — ოსებ არამთელი, „აღშენებისათჳს ეკლესიისა, რ'ი იგი არს ლეღვიასა შინა“. Изд. Н. Марра. Тексты и размыскания по армяно-грузинской филологии, кн. II, Спб, 1900.

„ისტ. და აზმანი“ — ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთან (ედა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კორნ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით. თბილისი, 1941.

ქმენი, I — ქართული პეიზაჟიული ძეგლები, ნაწილი პირველი.

ქმენი, ტომი I, გამოცემა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა, პროფ. კორნ. კეკელიძის რედაქტორობით, თბილისი, 1918.

Kremer A., Culturgeschichte des Orients, — Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, von Alfred von Kremer. B. III, Wien. 1877.

Крымский А., История арабов и арабской литературы, «Труды по Востоковедению», вып. IХV, ч. 2, 1912.

Кулишер И. М., Ист. экономич. быта Зап. Европы, I, изд. 7, Москва-Ленинград, 1926.

Латышев В., Известия, — Известия древних писателей греческих и латинских о скифии и Кавказе, собрал и издал В. В. Латышев, т. I, вып. I и II. Спб., 1896.

Март Н., Агиогр. мат., I — Н. Март, Агиографические материалы по

грузинским рукописям Ивера, ч. I, Опис. пяти пергаментных рукописей. Спб., 1900.

მარი ნ. აღაპნი — Bibliotheca Armeno-Georgiaca, III, „აღაპნი ევროპული მისტიკისანი იერუსალიმისა შინა“, გამოსცა ნიკო მარ-მან. ს. პეტერბურგი, 1882.

Март Н., Дневник поездки — Н. Март, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, ТР, VII, С. Петербург, 1911.

Март Н., Опис. — Н. Март, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, Москва-Ленинград, 1940.

Матер. по арх. — Материалы по археологии Кавказа, вып. X, Москва, 1904, вып. XII, Москва, 1909.

Маркс, К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Москва, 1934.

მარქსი კ., კაპიტალი, ტომი მესამე, ნაწილი პირველი, თბილისი, 1932.

მ. დედ. ქ. შ-ხბა — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1906.

„მრავალთავი“ — ხელნაწ. A. № 19 (ათანასე აღუქსანდრიელი „განკაცებისათვის უფლისა“; პეტრე იერუსალიმელი „შობისათვის“ და სხვა. ინახება „ენიმქის“ ქართველურ ენათა ვანუფილებასში).

მუსხელიშვილი ლ., დმანისი — ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა), „მ. რუსთაველის ეპოქის მატ. კულტ. ძეგლები“, თბილისი, 1938.

Натроев А., Свети-Цховели — А. Натроев, Михета и его собор Свети-Цховели. Тифлис, 1900.

„პეტრე იბერი“ — Православный Палестинский сборник, т. XVI, вып. II.

„ცხოვრება პეტრე ივერისა მოღვაწე მუფის-წულის და მიიღველ ეპისკოპოსისა მე-V საუკუნესა“. ქართული დედანი... გამოსცა ნიკო მარ-მან. სპბ., 1898.

Жордания Ф., Опис. — Описание рукописей Тифлисского церковного музея карталинно-кахетинского духовенства, кн. I, сост. Ф. Д. Жордания, Тифлис, 1903; кн. II, сост. он же, Тифлис, 1903.

ჯორდანია თ., ქრონიკები — ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი... და ახსნილი თ. ჯორდანიას მიერ, წიგნი I, ტფილისი, 1893; წიგნი II, ტფილისი, 1897.

საბა ისერი — სვიმონ ჯანაშია, ცხოვრება საბა ისერისა, „არჩილი“, ტფილისი, 1925.

საბინინი — ვ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, „სრული აღწერა ღვინოსა და ვენებათა საქართველოს წმიდითა“, პეტერბურგი, 1882.

სასულიერო პოეზია — პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია ბ. I, ტექსტები, VIII—X საუკუნეები. თბილისი, 1913.

„სამართალი აღბუღასი პირველი“ — დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ქრესტომატია, ს. პეტერბურგი, 1863.

სიბრძნე ბალაქვარისი — სიბრძნე ბალაქვარისი, რედაქცია, ვარიანტები და ლექსიკონი ილია აბულაძისა, ტფილისი, 1937.

„სრ. პ. ცხ-ბა“ — ბასილ ზარზმელი, „ცხოვრება და მოქალაქობა სერაპიონ ზარზმელისა“, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, I. იოანე საბანის-ძე, II. ბასილ ზარზმელი“, პროფ. ე. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით. თბილისი, 1935.

Такайшвили Е., Арх. экск. — Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Тифлис, вып. I, 1905; вып. II, 1905; вып. III, 1907; вып. IV, 1913; вып. V, 1915.

Такайшвили Е., Опис. — Е. Такайшвили, Описание рукописей в связи с распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, Тифлис, 1902—1904; т. II, Тифлис, 1906—1912.

ფუთურიძე ვ., არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. „ენიკის“ მოამბე, XIII, თბილისი, 1942.

ფუთურიძე ვ., ირანელი ავტორები — ისთახრი, ჰოდუდ ალ-აღუმი, ჰამდალ-ლა ყაზვინი. თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლოთურთ ვ. ფუთურიძისა, თბილისი, 1937.

ქადაგებანი — მ. ყანაშვილი, იოანე ბოლნელი ეპისკოპოსის ქადაგებანი, თბილისი, 1911.

„ქებაჲ ქებათაჲ — Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. III. Ивлонит, Толкование песни песней. Грузинский текст по рукописи X века. Исслед. перев. и изд. Н. Марр, Спб, 1901.

ქოიავა ნ., ძვირფასი ქვეები — ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვეები შოთა რუსთაველის პოემაში, „ენიკის“ მოამბე, III, თბილისი, 1935.

ყუბანეიშვილი ს., წარკვევი — ს. ყუბანეიშვილი, წარკვევი მეექვსე საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან („ეესკათი მცხეთელი“), ხელნაწერი, 1939 (ინახება თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში).

შანიძე ავ., მანვლისის წარწერები—ავ. შანიძე, კვლავ მანვლისის წარწერების შესახებ, „მომომხილველი“, თბილისი, 1926.

შანიძე, ავ., ძვ. ქართ. ქრესტომათია — ავ. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, I; ქრესტომათია, ტფილისი, 1935.

შანიძე ავ., პამეტი ტექსტები — ავ. შანიძე, პამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, „თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, III, თბილისი, 1923.

Шавшиев П., Два слова об амкаре, Тифлис, 1857.

შიომღვ. საბუთ. — თ. ეორდანი, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და „ძველი“ ვახანის ქვაბთა, თბილისი, 1896.

შმერლინგი რ., ქართ. ხელნაწ. მორთულობის ნიმუშები — ქართულ ხელნაწერთა მორთულობის ნიმუშები, აღბომი 32 ტაბულთ. შესავალი და ტაბულების ტექსტი რ. შმერლინგისა, პროფ. გ. ჩუბინაშვილის რედაქციით, თბილისი, 1940.

„შუშ. წამება“ — იაკობ ცურტაველი, „მარტელობა შუშანიკისი“, ქართული და სომხური ტექსტები გამოცემა... ილია აბულაძემ, თბილისი, 1938.

ჩუბინაშვილი გ., მცხ.-ჭვრ. შიე. ტაძარი — „თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, II, თბილისი, 1922—1923.

ჩუბინაშვილი გ., რუისის ტაძრის ისტორიისათვის, „ენიკის“ მოამბე, ტ. V—VI, თბილისი, 1940.

ჩუბინაშვილი გ., საჰ. საერო ხუროთმოძღვრ. რამდენიმე ნიმუში, „თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, III, თბილისი, 1923.

ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, გამომცემლობა „მეცნიერება საქართველოში“, ტფილისი, 1926.

ჩუბინაშვილი გ., 973 წ. ჟვარი იშხნიდან, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, VI, თბილისი, 1913.

ჩხეტია შ., ამქრების ისტორიიდან, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, X, თბილისი, 1940.

Цагарели А., Свед. — А. Цагарели, Сведения о памятниках письменности, вып. I, С.-Петербург, 1886.

„ცხრ“ბა ვ“ი მთაწ.“ — „ცხოვრება და მოქალაქობაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ვიორვი მთაწმინდელისა“ („ათ. კრებ.“, საბინინი).

„ცხრ“ბა სვმ. მესუეტისა“ — „ცხოვრება სვიმონ მესუეტისა“ „კიმენი, ტ. I. „წიარტუფუნვა“ — Тексты и рассказы по армяно-грузинской филологии, кн. IX, Стратиг. Антиох. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Груз. текст., изсл. и пер. Н. Марр.

Хаханов А., Грузинския рукописи в европейских книгохр., «Древности Восточныя», IV. 1913.

Хаханов А., Матер. по груз. агиолог. — А. Хаханов, Материалы по грузинской агиологии по рукописям X века. Труды по Востоковедению (Изд. Лаз. Инст. Восточных языков), вып. XXXI, Москва, 1910.

ხერხეულიძე ტ., ავეჯი — ავეჯი ძველ ქართულ ფრესკებსა, მინიატურებსა და ქედურ ხელოვნებაში: ნიმუშები შეავროვა და ნახატები შეასრულა ტ. ხერხეულიძემ. თბილისი, 1941.

Хр. В. — Христианский Восток.

„ხრონოღრაფი“, — ს. უახხიშვილი, ხრონოღრაფი ვიორვი მონაზონისა, ტფილისი, 1920.

„ხ. ვ. გარ.“ — პროფ. ვ. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარის ვარიგება, ტფილისი, 1920.

ჯავახიშვილი ივ., ახლად აღმოჩენილი უძვე. ქართ. ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, II, თბილისი, 1922—1923.

ჯავახიშვილი ივ., პალეოგრაფია — ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1926.

ჯავახიშვილი ივ., საქ. ევ. ისტ., I — ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი, თბილისი, 1907.

ჯავახიშვილი ივ., ქართ. ერის ისტ., I, მესამე შეესებული და ვადამუშავებული გამოცემა, ტფილისი, 1928.

ჯავახიშვილი ივ., ქართული ნუმიზმატიკა — ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925.

ჯავახიშვილი ივ., ქართ. სამ. ისტ., III — ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნაწილი მეორე, ნაკვეთი პირველი, თბილისი, 1928.

ჯანაშვილი შ., ქართ. მწერლ., I, — შ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, წიგნი I, X საუკუნე, თბილისი, 1900.

ჯანაშვილი ს., თუხალ-თახალი — ს. ჯანაშვილი, თუხალ-თახალი, ტიბარენი, იბერი, „ენიქსი“ მოამბე, ტ. I, თბილისი, 1937.

ჯანაშვილი ს., საქ. ისტ. (კონსპექტი) — ს. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 საუკუნე (კონსპექტის პროექტი), „თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, V, თბილისი, 1936.

ჯანაშვილი ს., საქ. ისტ. — პროფ. ს. ჯანაშვილი, აკად. ივ. ჯავახიშვილი, პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, პროფ. ვ. ზაქაპურიძე, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1940.

ჯანაშვილი ს., ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, თბილისი, 1935.

ა

აბასიდები 213, 254, 256, 257
 აბაშაი 169
 აბაზას ძე ივანე 214, 236
 აბდულმუსია 51
 აბელ--აბესალომოვი 292
 აბელიანი შ. 420--421
 აბესალომ კლდელი 53
 აბო 11, 159, 166, 167
 აბელასანი 190, 201, 287, 298, 300,
 316, 322
 აბულაჩავი 227, 229--230, 240--241
 აბულაძე ა. 111, 420
 აბულაძე იესტ. 325
 აბულეთი 227
 აბულ-პეივა 237, 239, 243
 აბუსერისძე ტბელი 31, 43--50, 55, 57,
 60--61
 აბუსერისძე 58, 175, 177, 193--195
 აგათანგელოსი 419
 აგათია სკოლასტიკოსი 34, 75, 125, 187
 აგათანდილი 64
 ათანასე (მწერალი) 133
 ალაღათაშვილი გრიგოლა 406
 ალექსანდრა 10
 ალი ამირა 214
 ალი ბენ ჯაფარი 255
 ალფ-არსლანი 241--243
 ალ-ფარიკი 189--191, 203--205, 208--
 210, 226, 233, 245--247, 249--250,
 252, 265--269, 271--277
 ალ-ჯაუზი 276
 ალ-ჯაინი 276
 ამანელის ძე 16
 ამბროსი 41, 116
 ამედროზი კ. ფ. 203
 ამილახვარი 383, 386
 ამილახვარი ოთარ 385
 ამილახვარი იასე 377, 381--382, 385,
 405

ამილახვრები 381
 ამირანაშვილი შ. 116, 118, 148
 ამირან დარეჯანის ძე 107
 ამირქურდი არწრუნი 289
 ამონა (მწახველი) 134--135
 ანანია მხატვარი 21, 166
 ანდრია 27, 132
 ანდრია ბოგოლუბსკი 294, 302--303
 ანდრია (მოციქული) 23, 307, 312
 ანდრიანტი 19
 ანტონ I 292, 390
 ანტონ კუონდიდელი 80
 აპოლონი 19, 70
 არაქელიანი ბ. 210
 არსენი 22, 86
 არსენ ბერი 51
 არისტაკეს ლასტივერტელი 225, 228
 არისტოტელე 13
 არტემიდე 19
 არუთინა 390
 არშუშა 428
 არჩილი 330, 337
 არქიმო (მწერალი) 135
 არწრუნები 421
 ასთიანი ნ. 341--342
 აშოტ კურაპალატი 27
 აშურ-ნასირ-აბალ 12
 აღიულა 331, 339, 342, 353, 356, 358--
 359
 აღსართან ვაგიკის ძე 228, 230, 240--
 241, 272
 აბევრდოვი შ. 120
 აკარიანი კ. 345
 ამეღ იბნ ლუთფულაი (მუნეჯიმ-ბაში)
 202, 210, 227, 237, 239

ბ

ბააღურ 21, 166
 ბაბუა (მამასახლისი) 405
 ბაგრატ III 42, 136, 255--256, 259--
 260, 370--371

* საძიებლები შეადგინა მარინე მესხიაშვილი.

ბერატ IV 117, 190—200, 202, 214, 217—218, 225, 227—231, 236, 238—239, 241—242, 244, 248, 255, 261, 263, 272, 371, 428
 ბერატ კურამალატი 91
 ბერატი 52
 ბერატ ტერომენელი 20, 23, 63, 97—98, 112
 ბერელი 165—166
 ბელოზი 217, 229
 ბენდიძე 25, 130, 132, 135
 ბარათაშვილი იესე 396—397
 ბარათაშვილი სიამ 398
 ბარათოვი ს. 206
 ბარამიძე ალ. 333—334, 350—351
 ბარბაქ იბნ აბდალაი 229
 (ბარონ) კუჩენაბი 86
 ბარბიშ-ფეშუში 83, 86
 ბარბიში 82—83, 86
 ბასილი 46, 48—50, 55, 61
 ბასილი (ბოლოკ-ბასილი) 193—194
 ბასილი ვალატოზი 47, 175—177
 ბასილი ეზოსმოდგარი 287, 299—300, 302
 ბასილ ზარზმელი 33, 36—37, 56—59, 120, 122
 ბასილი იობის ძე 307
 ბასილი (მმისელი) 144
 ბასილი (მწერალი) 133
 ბატონიშვილი თ. 103
 ბაქარი 151
 ბაქრაძე ალექსი 35
 ბაქრაძე დ. 91, 206, 331
 ბახტიარ იბნ ს. ლმანი 240
 პაღდასარაშვილი ფარსადან 389—390
 პაღდასარაშვილი შაქრა 378
 ბეგთაბეგიშვილი სოლომონ 368
 ბერძენე ვ. 306, 314
 ბერტარნი ა. 13
 ბერტენიშვილი ნ. 10, 21, 24, 26—27, 83—84, 86—99, 116—117, 125, 148—149, 180, 191, 192, 197, 281, 300, 329—330, 332, 337, 372, 376
 ბეშტენ (ეროსთავთეროსთავი) 144
 ბეჭა 331, 333, 339, 342, 347, 353—359, 368

ბეჭა ობიზარი 114, 116—118, 177—178
 ბეშენ დიკონი 169
 ბიშელიშვილი სოლომონ 406
 ბოგევაძე ა. 337—338
 ბოლოკი 316
 ბოლოკიშვილი 7, 10, 71—72, 74—75, 79
 ბრეშელი ამალიო 392—393, 395
 ბროსე მ. 9, 32, 54, 61, 69, 114, 116, 146, 206
 Бакурцани — 363

ბ

გაბაშვილი ვ. 336
 გაბისულოვა ანდრონიკე 146
 გაბრიელ დაფანელი 58, 165
 გაბრიელ დიდებული 30
 გაბრიელ (მამასახლისი) 406
 გაგიკ 228
 გამურელიძე ა. 409
 გამურელიძე გ. 10—11, 105, 164, 183—184, 186
 გერასიმე 146
 გიორგი (ათონელი) 135, 145
 გიორგი 57, 63, 145, 171
 გიორგი II 65, 247, 320, 325, 327, 333, 335—336, 347, 366, 368, 371
 გიორგი III 52, 72, 80, 260, 373
 გიორგი XII 379—381, 384
 გიორგი შაჰმინდელი 19—20, 27, 36, 128—129, 136, 168—169
 გიორგი აფხაზთა მეფე 59
 გიორგი მეფე 115
 გიორგი მევისტროსი 82
 გიორგი რუსი (იური) 201, 288, 294, 300—307, 309—311, 313—316, 322
 გიორგი (ხარაზი) 106
 გიორგი (მწერალი) 135—136
 გიორგი მკედელი 177
 გიორგი (წმ.) 19, 194
 გიორგი (მონაზონი) 19—20, 61, 78, 151, 185
 გილუაშვილი 387
 გორკე 185
 გოგია (ბელოსანი) 377
 გორგასალი 102
 გორგაძე დავით 178

გორგაძე მაისა 178
 გორგაძენი 178
 გორგიჯანიძე ფარსადან 398
 გორისის ძე იაი 169
 გოსტაშვილი ერასტი 387—388
 გრიგოლ 141, 147
 გრიგოლ ბაქურიანის ძე 362
 გრიგოლ ვარძელი 141
 გრიგოლ (მამა) 34
 გრიგოლი 24, 44
 გრიგოლია კ. 424
 გრიგოლ ხანძთელი 26, 28, 30, 34, 42—
 45, 48, 58, 60, 69
 გრიგოლ ხუცესი 137
 გუარამ აშოტის ძე 27
 გუგუშვილი ზ. 231, 234—235
 გუზანი 316
 გულაგოევი 292
 გურგენელი 190
 გურგენ 134
 გურგინბეგოვი სტეფანე 403—404
 გურიელი როსტომ 221
 Гюрги Андреевич 303—304

დ

დადაშაიანთ გასპარა 389
 დადიან-ბედიანი 116
 დადიანი გიორგი 116
 დადიანი ვამეყ 146
 დადიანი ვარდან 316
 დადიანი მანუჩარ 152
 დავით აღმაშენებელი 41—42, 51, 85,
 87, 96—97, 145, 152, 188—189,
 200—201, 203, 225, 227—228, 231,
 245—247, 249, 252, 255, 260, 263—
 272, 274—280, 283—284, 316, 320—
 321, 327—328, 330, 347, 367, 371—
 373
 დავით ბაგრატიონი 294, 298, 391, 398
 დავით დვინელი 228
 დავით გიორგის ძე 115
 დავით რუსუდანის ძე 115
 დავით ნარიანი 157, 166, 188
 დავით კურაპალატი 135
 დავითის ისტორიკოსი 16, 41—42, 61,
 65, 87

დავით (მწერალი) 135
 დავით (იოზის ძე) 308
 დავით (რეპტორი) 99, ქვემოთხსენი
 დავითი 30, 63, 83, ფეხვლიცობა
 დავითა 112
 დამიანე 146
 დანი 138
 დარეჯან დედოფალი 377
 დებორიანის ძე 113
 დემეტრე (დემნა) 193
 დემეტრე I 203, 260
 დერეჯავინი ნ. 181
 დილი შ. 196
 დოლიძე ი. 331—332, 339, 355—356
 დუმბაძე მ. 342—343
 დუნკელ-ველინგი ნ. 179—180, 198
 დურბეზ სადაყას ძე 268

ე

ეგიაზაროვი 10, 180
 ეგნატიოს 60
 ეესტათი მცხეთელი 11, 25, 43, 68,
 104—105, 109, 175, 182—184
 ეეთიმე (წმ. მამა) 141
 ეეთიმი (ათონელი) 144
 ელია 141
 ელიშე 419, 421
 ეშინი ნ. 420
 ენგელსი ფ. 402
 ეპიფანე კათალიკოსი 376
 ერეკლე I 381, 384—385
 ერეკლე II 377, 380—381, 384—385,
 387, 389, 397, 404—405.
 ერემიანი ს. 288, 293, 306, 314
 ელთუმი 133, 140, 142
 ეფრემ ასური 60
 ეფრემ მცირე 70, 89
 ექვთიმე 16, 23, 31, 34, 73, 83, 89, 91,
 99, 101—102, 108, 110, 117, 127

ვ

ვაიფენაუმი ე. 179—180, 198
 ვარდან დიდი 225—227, 295
 ვარდანის ძე 16
 ვარდანისძეები 173, 289
 ვარსკენ პიტიახში 99, 423

ეპიკური ა. 339—341
 ვახტანგ მოძღვარი 135
 ვახტანგ გორგასალი 159, 161, 328—
 329, 337, 423—424
 ვახტანგ ლომანის ძე 19
 ვახტანგ (მეფე) 42—43, 63
 ვახტანგ (ბატონიშვილი) 388
 ვახტანგ VI 137, 291, 324, 340, 344,
 354—356, 358—359, 368
 ვახუშტი 9, 20, 22, 24, 34, 37, 41, 45,
 51—52, 64, 88, 96—100, 107—108,
 111—112, 155, 174, 189, 206, 293—
 294, 372—373, 388

ზ

ზაზა (მესანთლე) 381
 ზანქან ზორაბაბელი 178, 192, 299, 301,
 305
 ზაქარია (მშობელი) 140
 ზეიად მარუშინი 59
 ზნაყუ ეპოპოსძე 111
 ზოსიმე 141

თ

თამარი 88—89, 92, 115, 143, 153,
 170—171, 190, 192—193, 201, 224,
 251, 279—282, 284, 286—291, 293—
 294, 296—297, 299—300, 302, 305—
 316, 347, 367, 374
 თამარ მეფე 41, 80, 116
 თამარის ისტორიკოსი 16, 25, 63, 67,
 80, 88, 89—101, 115
 თაყაიშვილი გ. 9, 27—28, 30, 32, 35,
 46—48, 53, 58—60, 81, 99, 108, 114,
 116—117, 134, 145, 147—148, 152,
 310
 თაყაიშვილი ისარა 378, 404—405
 თბილელი არსენ 145
 თედორე (ეპისკოპოსი) 26—27
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 152, 329,
 344—345
 თეკლი 93, 111
 თეოდორე 142
 თეოფანე 108
 თეოფანე ხუცესი 23, 137
 თეოფილაქტე შერვალი 95, 177

თემანიშვილი ბაინდურ 398
 თემანიშვილი გივი 389

 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

ი

იაკობ 171
 იაკობ ლევანოზი 137
 იაკობ მღვდელი 137
 იბნ-პუკალი 217
 იეზიდგერდ II 427—428
 ივანე ღიაკონი 118
 ივანე სარგისის ძე 25
 ივლიანე 20
 ივლიანე ემენელი 24
 ივლიანე 24
 ილარიონ ქართველი 20, 39, 59, 84
 იმნაიშვილი ა. 344
 ინაძე მ. 408—418
 ინგოროვეა ჰ. 285—289, 306, 310,
 313—314, 424
 იოანე 16, 23, 31, 34, 73, 83, 91, 99,
 101—102, 108, 110, 117, 127, 137,
 141—142, 158, 194
 იოანე ანწელი 116
 იოანე ბონელი 62, 73, 88
 იოანე ერზონელი 295
 იოანე საბანისძე 215
 იოანე მტბვეარი 77, 128
 იოანე შვეყენებელი 30
 იოანე ქონქოზის ძე 77
 იოანე ურპელი 36
 იოანე შალაღა 106
 იობ (ბეთლემის ბიძა) 159
 იოვანე ეპისკოპოსი 50
 იოვანე (კალატოზი) 32, 61
 იოვანე (თარგმანი) 133, 142
 ირაკლი 95
 იოსებ 83, 194
 იოსებ არიმათელი 44
 იოსებ ივანეს ძე 176
 იოსებლანი ჰ. 206
 ისაია 390
 ისაკი (მჩხრეკელი) 134
 ისთარი 188
 იუსტინე 75
 იუსტინიანე 28
 იფრემოვი კაკალო 403

- კავაბაძე ს. 25, 104, 325, 327—330, 345, 361, 398, 423—424
 კანდურლოვები 292
 კახანაძე დ. 254—257, 301
 კარიჭაშვილი დ. 325
 კარლოს დიდი 39
 კარლოს გერმანელი 39
 კარსტი ო. 332
 კახაბერ ვარდანის ძე 306, 311
 კაპკაპიშვილი 389
 კვეციანი კ. 175, 185, 424
 კვიციანი კახთა შვიდი 214
 კურილი 137
 კიკელიძე ა. 280
 კიკნაძე რ. 273
 კირაკოს განმაცელი 225—226, 295
 კობალაძისძე შალვა 169
 კონსტანტი 51
 კონსტანტინე 58
 კონსტანტინე მონომახი 51
 კორიუნნი 419
 კრემერი ა. 113, 149—150, 158, 162, 195—196
 კრიშკი ა. 149
 კულიშვილი ო. 39, 185

L

- ლაზარ ფარპეცი 419—422, 424—426, 428
 ლანგლუა ვ. 420
 ლაშაშვილი შალვა 159
 ლევან დადიანი 69
 ლეთთელი მაკარი 135
 ლენგი დ. 254—259, 321
 ლენორმანი ფრ. 13
 ლეონ შვიდი 50
 ლეონი (აფხაზთა შვიდი) 42
 ლეონტი მროველი 29—30, 32, 58, 129—130, 152, 417, 419
 ლილიპაროვი 292
 ლიპარიტი 214, 236, 239
 ლიტაერინი ვ. 363
 ლომოური თ. 24, 99
 ლორთქიფანიძე მ. 334—336, 359
 ლოსაბერიძე ა. 154

ლუარსაბ (ბატონიშვილი) 328
 ლუღუგ ბერკენი 121

ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

8

- მათე ედესელი 223
 მაკალათია ს. 280
 მალბასიანცი ს. 420
 მამულაძე ა. 202, 273
 მამიკონიანები 421
 მანოელ ევენიკოსი 146
 მანსუტი 237, 239, 243
 მანუჩა 244
 მარი ნ. 18, 27, 32, 49, 61—62, 71, 76, 82—83, 94, 96, 99, 100, 107, 109, 111, 133, 160, 207—208, 223
 მარიაში 27
 მარიამ მეგვიპტელი 137
 მარკოზი 146
 მარკოზ მახარობელი 69, 106, 109
 მარქსი კ. 186, 198, 204
 მაქსიმე (აღმსარებელი) 134
 მახარობელ ქებახალია 146
 მახაძე გორჯასხი 221
 მაჰმუდი 266, 268
 მელიქიშვილი ვ. 424
 მელიქსეთ-ბეგი დ. 420—421
 მელქისედეკი 53
 მელქისედეკ კათალიკოსი 22, 26, 31—32, 42, 83—86, 91, 96, 102, 116—117, 120, 125, 214
 მესანთლოვები 292
 მეტლანდი 235
 მთაწმინდელი ვ. 51, 87, 89, 107
 მილერი 180
 მინორსკი ვ. 202, 204, 209, 240, 266, 273
 მირაგოზოვები 292
 მირიან მეფე 29—30, 35, 46—47, 58
 მირიანოვი მირიან 403
 მისიმიელი 34
 მიქაელ კორესი 143
 მიქელ 23, 31—33, 36, 54, 56, 59, 137, 141, 145
 მიქელ ვალატოზი 177
 მიქელ შწერალი 135
 მიქელ I (ფნგროვლაბელი) 145

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

მიქელ დაღლისონელი 137
მუნთიევი მიორტემ 403—404
მოვსეს ზორენაი 419, 421
მონაზონი გ. 92
მოსე 34
მოსე კალანკატუელი 188
მოსესაშვილი გოდერძა 388
მოსესაშვილი კიკოლა 388
შროველი ლ. 46, 77, 99
შტბევიარი 72
შესხელაშვილი ლ. 52, 75—76, 80, 83,
86, 176, 194, 310—311
შხარტაძელი ზაქარია 312

ბ

ბათელა 116
ბაზმანდანი შ. 420—421
ბატროვი 53, 125
ბატურაშვილი 389
ბასილაშვილი ვასპარა 389
ბასილაშვილი სტეფანე 389
ბაცელიშვილი იოსებ 390
ბერსე ერისთავი 159, 166—167
ბეჯშ ად-დინ ღაზი 190, 245—246, 265—
266, 268
ბიტილორე დოკა 119, 161, 196
ბიკოლოზ (ვაღატაშვილები) 222
ბიკოლოზი 51
ბინო (წმ.) 138
ბისტერონი 141
ბიშნი 185

მ

მაიზარი 32
მაიზელი 32
მაბელიანი დავით 391
მაბელიანი ზაალ 397
მაბელიანი ს. 61—63, 67, 69—70, 73—
74, 80, 85, 90, 93, 98, 100—101,
105, 107
მასე ძე ბიკოლოზ 137
მატაბოს ძე 112
მატროპირ (კათალიკოსი) 165—166
მატროპირ ხარაზი 177

პაულე 11, 141
პატიოს ძე მიქელ 142
პატარა 153, 171
პახომოვი ე. 254—256, 258, 260, 321
პეროზი 423
პეროვავრი სენიელი 138
პენტელაშვილი 404
პეტრე I 27, 385
პეტრე იზვრიელი 16, 38, 40—41, 187
პეტრეშვესი ა. 280
პილაიევი 121, 124
პიმენ კახი 135
პომპეუსი 38
პროკოფი კესარიელი 187
პტოლემეოსი 19

ძ

ძამთაღმწერელი 82, 112, 123, 295
ჯორდანია თ. 9, 11, 25, 31, 34, 39—
40, 50—51, 89, 91, 98, 100—101,
111—112, 114—116, 125

რ

რატი სურამელი 296, 371
როსტემი 23
როსტომ შუფე 398
რუენ ედ-დინი 189
რუსთაველი 77, 86, 88, 92, 120, 122—
125, 129, 139, 222, 324, 342, 350—
352
რუსუდან დედოფალი 299, 313
რუსუდანის ძე დავითი 124
Ририк 303

ს

საბა 40, 64, 75, 94, 142
საბა (მწერალი) 140
საბაწმინდელი 83
საბონინი 16, 20, 23, 25, 27, 31, 34, 36,
51, 71, 83, 87, 89, 91, 99, 101—104,
108, 110, 117, 127
სავოჯის ძე 111
სადუნ მანკაბერდელი 312
საეალათი 302

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

სალმანასარ 11, 12
სალომე უფარველი 138
სამოელ 143
სარგის სამცხის სპასალარი 147—149
საღირის ძე 16
სერაპიონი 59
სერაპიონ ზარზმელი 23, 26, 29, 31, 33,
36—37, 43—45, 50, 53—57, 110,
119—121, 167
სერაპიონ (მშოსელი) 133, 140, 142
სვიატსკი ი. 121, 124
სუმონ 171
სუმონ მესფეტე 23, 29, 53, 60, 176
სუმონ ჭეონდიდელი 51
სითლარაბი 244—246
სიმონი (გალატოზთა უხუცესი) 32, 222
სეთასძე გიორგი 135
სოლომონი 46, 65, 70, 114
სოსელია გ. 281—283, 286—287
სტალინი ი. 375
სტეფანა (კალატოზი) 387
სტეფანე (მონაზონი) 47
სტეფანე (მწერალი) 135
სტეფენსონი 235
სტრაბონი 14—15, 37—38, 80
სუმბატ 87
სუმბატ კურაპალატი 91
სურამელი გრიგოლ 156, 166, 171
სულხან-საბა ორბელიანი 133, 139,
154, 157, 160—161, 163, 219—
220, 324, 327, 329, 344—345

ბ

ბელეფისი 75
ბვიროსი 12, 30, 34
ბივრან პონენცი 312
ბიშოფი 23, 29
ბიზომიროვი ბ. 304
ბოლტული 245, 252, 265—268, 271—
272

ვ

ვლუ დავითი 295
ვშეკი 295, 312
ვრზნელი 331, 357—358
ვსპენსკი თ. 119, 196

უსტაზოვები 292
უფაროვი 41

ფადლონი 209, 214, 243—245, 359
ფავსტოს ბუზანდი 419
ფაკობი 202—203, 226, 229—230, 237,
240—241, 272
ფარსმან ქველი 152
ფირცხალაიშვილი ლ. 10
ფრიდონოვები 292
ფრიდონი 109
ფსევდო-სკილაქსი 409—410
ფუთუაშვილი ელიზბარა 148
ფუფურბიძე ელ. 204, 208, 277
ფუფარალის ძე იოვანე 135

ძ

ძავთარელი 156, 171—173
ძაიხოსრო 21, 166
ძაიხოსრო ათაბაგი 41, 116
ძაიხბურაისძე 153, 171
ძენ თოდდი, ათაბაგი 266
ძობალია ქველი 152
ძოიაეა ნ. 120—123, 126
ძოსეს ტენი 170—171, 192
ძსენოფონტე 14, 409—410

წ

წანდუანი ზალნა 390
წაუხნიშვილი თ. 409
წაუხნიშვილი ს. 20, 109, 244, 363, 409
წიფშიძე ი. 326
წორღანაშვილი იოსებ 404
წუარუფარე ათაბაგი 21, 166
წუზანეიშვილი ს. 68, 104
წუთლუ-არსლანი 201, 280—282, 284—
289, 298, 300, 307, 311—312, 315—
316, 322

შ

შადინი 295—296
შაფთელი 51, 101, 123—124, 160
შანიძე აკ. 22, 68—69, 96, 102
შარდენი 398
შერგილ დადიანი 116

შახნაზარი 86
 შაინშაპი (იშანი) 226
 შედადიანები 202, 227
 შიო მღვიმელი 129, 171
 შიხუაშვილი მარტირუხა 387
 შერლინგი რ. 143
 შუშანიკი 42, 419, 423

ჩ

ჩამჩიანი მ. 420
 ჩარშალანი 226
 ჩახრუხაძე 94
 ჩუბინაშვილი გ. 38, 41, 46—47, 54, 79,
 94, 105, 118
 ჩუბინაშვილი დ. 154, 163
 ჩუბინაშვილი ნ. 345
 ჩხაროევები 292
 ჩხეტია შ. 10, 182

ც

ცაგარელი 52
 ცეცხლისძე იაი 169
 ცინცაძე ი. 288—290, 292—293, 301—
 302, 304, 306—307, 315
 ციციანოვი 391

წ

წათე 108, 125
 წერეთელი გ. 201, 208, 272
 წმ. ანდრონიკე 114
 წმ. გიორგი 17, 32, 48—49, 55, 58
 წილოსანი ვ. 52
 წულუკიძე ა. 375—376

პ

პაეკაეძე ი. 11
 პიაბერი 63, 101, 312
 პიჭინაძე კ. 325
 პეონდიდელი ანტონ 154, 170—171,
 306

ბ

ბაზარბეგოვი სოლომონ 403
 ბალათიანი მ. 420

ბატისოვი ბეგან 403
 ბახანაშვილი ა. 288, 290, 293, 328
 ბერბეულიძე ტრ. 64
 ხითარაშვილი ზურაბა 403
 ხოსრო 187
 ხოჯა აშიზი 312

ჯ

ჯაეაბიშვილი ივ. 9, 12—13, 25, 36—38,
 42—43, 59, 69, 73—74, 95—96,
 101—105, 120, 130—134, 136, 138—
 139, 142, 150, 154, 164, 166—167,
 169, 172, 174—175, 177, 182, 189,
 191, 197, 200, 206—207, 218—219,
 225—226, 231—232, 244, 270, 280,
 282, 284—285, 287—288, 291, 293,
 296—297, 307—308, 325—326, 332—
 333, 335, 339, 376, 419—420, 424,
 429

ჯალალ ელ-დინი 219
 ჯანშია ლ.-ნ. 419—421, 424—425, 429
 ჯანშია ს. 9, 12—14, 182, 184, 197,
 209, 213, 281, 335, 376, 424
 ჯანაშვილი მ. 21, 73, 112, 131, 206,
 327, 333
 ჯაუნარი 173
 ჯაფარი 190, 202, 214, 227—228,
 236—238, 242, 244, 261, 271
 ჯაფარიძეები 208, 213, 233, 241, 243—
 247, 254—256, 258—259
 ჯიბლოს ძე მგელი 169
 ჯუანშერი 42—43, 63, 69, 102, 159, 161,
 417, 419, 422—424
 ჯუმბერი 63

ბ

ბარნაი ა. 104
 ბაჰტატაუზენი ა. 179
 ბეკატე 409—410
 ბენრიხ III 39
 ბერაკლე კეისარი 70, 188
 ბერაკლეძე 410
 ბეროდოტე 14, 409

აგარანი 244, 248
 აზერბაიჯანი 266
 აზია 421
 ათონი 95, 116, 136, 146, 156—157, 167,
 169, 177, 365
 ათონის ივერთა მონასტერი 41, 51,
 82, 90, 106, 110, 116
 ათა სოფია 32—33, 35, 50
 ალბანეთი 423, 426—427
 ალუბო 265
 ამიერკავკასია 181, 202, 211, 275, 421,
 424
 ანაკოფია 238
 ანისი 75—76, 207, 225—228, 231, 263,
 293
 ანტიოქია 114, 158, 187
 არაბეთი 87, 102, 149, 187, 198, 268
 არაბთა სახალიფო 132, 197, 213
 არანი 188, 265—266
 არგუეთი 157, 166
 ართვინი 13
 არშანი 428
 არშანის ხევი 80, 155
 არტანუჯი 188
 არქეპოპოლისი 187, 414
 ასურეთი 12
 ატენი 188, 190
 ატენის სიონი 47
 ატენის საყდარი 58—59
 აფსაროსი 414
 აღმოსავლეთ საქართველო 254
 აუუ 417
 აშორნია 267
 აჰშა 34
 ახალქალაქი 188
 ახპატი 289

ბ

ბაბილონი (ბაბილონი) 78, 92
 ბათუმი 411
 ბარდავი 188, 267
 ბაღდადი 102, 187, 265
 ბეღია 32, 42, 222
 ბერძენთა ქუეყანა 56

ბესლეთი 41
 ბეშვანაშენი 134
 ბიზანტია 76, 102, 118—119, 124, 143,
 161, 187—188, 196, 212
 ბოლნისი 188
 ბრიტანეთი 203—204
 ბურნაშეთი 48, 81

გ

განა 227, 243, 267—269, 275, 293, 321
 განა 266, 389
 გუგუთი 52, 79—80, 155
 გელათი 42, 118
 გენუა 41
 გერმანია 179, 234
 გრიგოლწმინდა 244
 გიში 264
 გომარეთი 59
 გორი 377, 381—387, 404—405
 გორისფერდი 198
 გუდამაყარი
 Грузия 399

დ

დაბლაგომი 411
 დამასკო 268
 დარუბანდი 188
 დას. ევროპა 131, 198, 208, 234—235,
 262, 264, 271, 339, 342, 392
 დასავლეთ საქართველო 34, 253—254,
 417
 დიდგორი 203, 246, 265—269, 276—
 277, 321
 დვინი 187, 217, 229
 დიოსკურია 411—412, 417—418
 დილომი 80, 218, 231
 დმანისი 40, 52, 67, 75—76, 79—80,
 83, 86, 155, 188, 199, 244, 267—
 269, 275, 321
 დუშეთი 391

ე

ეგრი 417
 ეგრისი 417, 426

ევროპა 181, 233—234, 248, 250—251,
319, 393, 395
ეზინკი 314—315
ეკლესია 214
ერაყი 268
ეროშეთი (ერტშეთი) 30—31

3

ვანი 143, 411
ვანთა 38
ვანნაძიანი 38
ვანანის ქვაბი 168, 364—365
ველისცხე 80, 155
ვენეტია 41
ვეძისი 80

ზ

ზარზმა 147—149
ზარზმის მონასტერი 54, 57
ზაქარ-წმინდა 46
ზემო კრიხი 177
ზენსანდე 166

თ

თაერევი 293
თბილისი 10, 19, 67, 80, 179—183,
188—190, 197, 199—201, 203—205,
208—221, 225—233, 235—263, 265—
274, 276—281, 283—284, 290—296,
298, 300—301, 303, 305, 307—313,
316—323, 377—379, 381, 384—385,
389, 391—392, 394—397, 400—401,
404—405
თელავი 381
Tiflis 258

ო

ობერია 15, 17—38, 184, 425
ოერუსალში 17, 99
ოხვისი 411
ომერეთი 417
ონგლისი 224, 233—234
ონდოეთი 187, 389
ორანი 102, 123—124, 179—181, 422—
423, 426—428
ოსანი 230, 286
ოსრაელი 111

ოყალთო 38
ონზანი 119

კაბალა 267
კაენი 309
კაეკასია 10, 13, 38, 426
კაბადუკია 74
კარდანახი 74
კარნუ-ქალაქი 314—315
კაფა 48
კახეთი 38, 71, 74, 228
კახეთ-ქერეთი 263, 387
კაჩაეთი 112
კვბტერა 38
კლარჯეთი 143, 309
კლდესი 53
კლდეკარი 236, 238—239, 241, 263, 371
კოდა 48
კოლხეთი 114, 187, 408—409, 411—
418
კონსტანტინოპოლი 143, 146, 196, 319
კორიდეთი 144
კრასოული 73, 75
კუმურდო 50
Kолхида 408, 412

ლ

ლაზეთი 187
ლაზია 415
ლილო-პატარძელი 74
ლომსაური 147
ლონდონი 234
ლორე 264, 312

მ

მანგლისი 22, 188
მარანდი 268
მარტვილი 32, 47, 117, 119, 145, 177
მარტყოფი 74
მაიაფარიკინი 203, 265, 268
მახკანაბერდი 289
მიიუღეთი 289—290, 307—310, 312
მიღეთი 411
მოქეი 42
მტკვარი 188, 230

მცირე აზია 13
 მცხეთა 25, 31, 43, 47, 78, 80, 83—84,
 86, 96, 104, 116—117, 151, 155,
 182—184, 186, 188, 190, 418
 მეჭულის ხევი 147
 Mingrelia 253

6

ნაქალაქარი 80, 86
 ნეკრესი 38
 ნიკორწმინდა 34, 39—40, 91, 98—99,
 102, 108, 111—113, 137, 144, 150,
 153, 338, 346
 ნოველორი 301—304, 311
 ნინოხი 80, 155
 Новгород 303—304

მ

ოცეთი 24
 ოლთისი 188
 ოპიზა 27, 118, 177
 ორბეთი 13, 309
 ოსმალეთი 179
 ოქსფორდი 69
 ოშკი 73
 ოჩამჩირე 412
 ოძრბე 188

პ

პეტრა 187
 პეტრიწონი 346—347, 361, 363—365
 პიტოუნტი 414
 პონტო 415

ჟ

ჟინვანი 188, 312

რ

რკონი 91, 197, 347, 368
 როდოსი 411
 რომი 38, 392—395, 415
 რუმე 240
 რუსთავი 188, 199, 243—244, 248,
 255, 289—290, 307—310, 312
 რუსეთი 180, 339, 379, 399, 403—404

ს

საბერძნეთი 13—14, 30, 35, 45—47,
 76, 144, 228
 სამეგრელო 221, 253
 სამთავრო 418
 სამოსი 411
 სამშვილდე 248, 264
 სარკინეთი 111
 საღარეთი 53
 საურანგეთი 234
 საქართველო 9—10, 15, 37—39, 41,
 43—45, 50, 52, 58—59, 61—63, 65,
 71—76, 79—82, 85—87, 97, 102, 105,
 115, 118, 125, 131—132, 135—
 136, 143, 146, 153, 158—159, 161,
 175, 179, 181—183, 186—188, 192—
 193, 195—197, 199—201, 205, 207—
 209, 212, 216, 221, 223, 227, 235—
 239, 241—245, 247, 248, 251—253,
 255, 257—260, 263—266, 268—272,
 275—276, 278, 280—283, 292—294—
 296, 298, 301, 304, 306—307, 310,
 313, 316—321, 323, 340, 342—343,
 356—357, 370, 375—376, 378, 383,
 386, 390—393, 395—398, 402—403,
 405, 408—509, 419—421, 424—426

სეანეთი 145
 სევეტიცხოველი 26, 30, 43, 53, 125
 სინა 135, 137
 სინას მთა 71
 სონი 43, 47, 59
 სომხეთი 181, 210, 268, 421—424,
 426—428
 სომხთი 87, 175, 187, 248, 309
 სოფია 52
 სოხუმი 41, 417
 სპარსეთი 18, 115, 159, 161, 179, 181,
 187
 სუზდალის რეესეთი 294
 სუნჯა 294, 302
 სხალტბა 80, 154—155, 170
 Сухдалы 303

ტ

ტაო-კლარჯეთი 370
 ტაშირი 112

ტბეთი 51, 118, 136, 143

უ

უბისი 26, 146

უდაბნო 114

უკრაინა 76

ურბნისის სიონი 26—27, 32

უქარმა 188, 199

ფ

ფაზისი 34, 410—411, 417

ფარცხისი 244

ფინეზურის ხეობა 76, 86

ფიქვენარი 411—412

ფოთი 411—412

ფოცა 165—166

ფოცათა ველისი 21—22

ძ

ძევაზინი 244

ძართლი 188, 212, 238, 289—291, 296—
297, 301, 307—309, 369—370, 381,
387, 398, 419, 421—429

ძართლ-კახეთი 404

ძაშუეთი 146—147

ძიოსი 411

ძიხევი 71, 74

ძსნის ხეობა 71

ძუთაისი 42, 52, 79, 255, 258, 411

წ

წაზანი 53

წაწაეთი 144

წიქჩალეთი 294, 312

წობი 76

წობანი 13

შ

შავშეთი 309

შატბერდი 28, 32, 53, 138

შაქი 240

შემოქმედი 198

შიომღვიმე 154—155,

შორაპანი 52

შორეთი 32

შუარტყალი 31, 194

ჩ

ჩინეთი 181

ც

ციხე-გოჯი 417

ციხედიდი 156

ციხნავალი 380, 384

ციხუმი 417

წალენჯიხა 28, 55—56, 116, 146, 152

წრომი 47, 52

წყაროსთავი 135, 140, 177

კ

კალა 383

კანეთი 20

კერამი 38, 188

კულა 145

ხ

ხახული 118

ხინწის ბევი 112

ხიხათა 55

ხონი 32

ხორასანი 227

ხუნანი 188, 267

ხუდათი 57—58

ჯ

ჯვარის მონასტერი 106, 156

ჯრუჭი 143

პ

პალაბი 268

პრომი 24

შინაარსი

წინასიტყვაობა	5
ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V—XII სს.)	9
შესავალი	9
თავი I. ხელობისა და ხელოსნობის აღმნიშვნელი ტერმინებისათვის	15
თავი II. მაშენებელი და ავეჯის მკეთებელი	26
თავი III. კერპელთა მოკმედნი	65
თავი IV. მჭსოველნი და მკერვალინი	87
თავი V. მკედელნი	110
თავი VI. მწიგნობრობასთან დაკავშირებული ხელობანი	130
თავი VII. ხაბაზნი, მზარეულნი, ქუქანნი და ხელობის სხვა დარგთა წარმომადგენელნი	150
თავი VIII. შენესაყებელნი და „დამყვენელნი წვერთანი“	158
საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში	199
თავი I. წყაროები და ლიტერატურა	199
თავი II. საქალაქო თვითმმართველობა თბილისში	211
თავი III. ბრძოლა თბილისის დამოუკიდებლობისათვის	232
თავი IV. თბილისი — ქალაქი კომუნა	249
თავი V. ბრძოლა კომუნის წინააღმდეგ და მისი დამარცხება	262
თავი VI. სოციალური ბრძოლა კომუნის დამარცხების შემდეგ	279
XI—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან	324
კლასობრივი ბრძოლა XVII—XVIII საუკუნეების საქართველოს ქალაქებში	375
რეცენზიები	
გამოკვლევა ძველი კოლხეთის ქალაქების შესახებ (მ. ინაძე, ძველი კოლხეთის შავიზღვისპირა ქალაქები თბ., 1968. რუსულ ენაზე)	408
საინტერესო წყარო საქართველოს შესახებ (ლ.-ნ. ჟანაშია, ლაზარ ჟარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962)	419
დამოწმებული უმთავრესი ლიტერატურის სათაურების შემოკლებათა განმარტება	429
საძიებლები	435

Шота Амбакович Месхиа
ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ

т. 1

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნ. დოქ. პროფ. ნ. შენგელია
ისტორიის მეცნ. კან. ვ. გუჩუა

ИБ 1936

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჭვებენაძე
ტექნიკური რედაქტორი ე. ქაშიშვილი
შხატვარი შ. ნოტრაძე
კორექტორი თ. გიგინეიშვილი

გადაეცა წარმოებას 30.II.81; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.XII.81;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 28.3;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 24.6;

უც 01229;

ტირაჟი 10000;

შეკვეთა № 705;

ფასი 3 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

24/4

